

Волинська обласна рада
Волинська обласна державна адміністрація
Національний військово-історичний музей України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Відділення інституту дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ
Волинський краєзнавчий музей
Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки
Генеральне консульство Республіки Польща в Луцьку
Замостьський музей м. Замость Республіка Польща
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ. УКРАЇНА ТА ВОЛИНЬ У НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙНАХ

Науковий збірник

Випуск 41

Матеріали ХІ Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції,
присвяченої 200-річчю війни 1812 року,
11-12 травня 2012 року, м. Луцьк

Луцьк, 2012

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 року, м. Луцьк. Упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – 301 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників ХІ Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, яка відбулася 11-12 травня 2012 року в м. Луцьку, присвячені подіям на Волині та в Україні періоду наполеонівських воєн 1812 року в контексті вітчизняної та світової історії. Окремий розділ присвячено загальним питанням волинезнавства та краєзнавчої освіти. Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Редакційна група: Геннадій Бондаренко, кандидат історичних наук,
Олексій Златогорський, Ігор Пасюк, Анатолій Силюк.

Відповідальні за випуск: Анатолій Силюк, Олексій Златогорський.

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Видання здійснене в рамках Регіональної програми розвитку культури та мистецтва і туризму у Волинській області на 2011-2015 роки та за фінансової підтримки управління культури Волинської облдержадміністрації, ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Генерального Консульства Російської федерації у Львові та Генерального Консульства Республіки Польща у Луцьку.

© Волинський краєзнавчий музей, 2012,
Волинська обласна організація Національної
спілки краєзнавців України, 2012,
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ»
«Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України

РОЗДІЛ І.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ФРАНЦУЗЬКО-РОСІЙСЬКІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

Василь ЯВТУШЕНКО,
Людмила БАДЄЄВА
(Харків)

ВПЛИВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Виникненню й поширенню української національної самосвідомості сприяло багато факторів суспільно-політичного і культурно-освітнього характеру. Зокрема, наприкінці XVIII ст. імпульс цьому процесові дав ряд найважливіших політичних подій, що мали загальноукраїнське і загальноросійське значення. Це – російсько-турецькі війни за Північне Причорномор'я та Крим (70–80-ті роки), ліквідація Запорізької Січі (1775 р.), скасування автономної козацької адміністративно-політичної системи на Слобожанщині та Лівобережжя і юридичне оформлення тут у 1783 р. загальноросійського кріпосного права, насильницьке приєднання Російською імперією території Правобережної України, а Австрійською – Галичини і Буковини (70–90-ті роки). Розчленування, з одного боку, і возз'єднання, – з другого, території українського етносу, знищення останніх опор його державності супроводжувалося також і його русифікацією.

Початок XIX ст. характеризувався посиленням міжнародної напруги в Європі. Її епіцентром стала наполеонівська Франція. Бажання встановити свою гегемонію в Європі, а потім створити світову імперію з центром у Парижі характеризують загарбницьку політику Наполеона Бонапарта. У результаті перемог над антифранцузькою коаліцією територія наполеонівської імперії охоплювала фактично всю Західну і Центральну Європу, впритул наблизившись до кордонів Росії. Відмова Російської імперії від континентальної блокади Англії стала приводом для Наполеона розпочати війну. У воєнно-політичних планах Наполеона Бонапарта значне місце відводилося Україні. Імператор Франції розглядав Україну як важливу сировинну та стратегічну територію. Згідно з планами імператора Франції, після поразки Російської імперії передбачалося відокремити українські землі від Росії та поділити їх на декілька частин: Австрійській імперії за допомогою у війні передати Волинь, решту земель Правобережної України – герцогству Варшавському, Чорноморське узбережжя та Крим – Туреччині. На території Лівобережної і Південної України передбачалося створити три держави, так звані «наполеоніди», – військово-адміністративні утворення під протекторатом Франції [2].

Вже 12 (24) червня 1812 року «Велика армія» Наполеона форсувала річку Неман, вдерлася на територію Росії. Хоча активних військових дій на території України не відбувалося, проте українські збройні формування брали участь у бойових діях з першого дня війни.

Форми участі українського народу у війні були різними. Його патріотизм насамперед проявився у створенні козацьких полків та земського ополчення. У липні цар Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого кріпаки набиралися за згодою поміщиків, а вихідці з інших станів – добровільно. Особливо активно до ополчення вступали кріпаки, які сподівалися таким чином здобути волю.

Першими вступили в бій з ворогом бузькі козаки, які дислокувалися в Білорусії. Саме тоді в складі кріпосних команд Бобруйської та Мозирської фортець перебували бузькі полки. Усього 350 егерів 2-го Чернігівського полку під командуванням начальника Пінського гарнізону успішно відбивали всі атаки 5-тисячного угруповання ворога. Охтирський гусарський, Київський та Чернігівський драгунські полки брали участь у прикритті відступу 2-ої армії.

У Бородінській битві, як відбулася 26 серпня 1812 р., активну участь брали Охтирський, Ізюмський, Єлисаветградський, Сумський, Маріупольський гусарський та Чернігівський, Київський драгунський полки, в яких служили українці. Бородиною стало початком кінця наполеонівської армії. Незважаючи на захоплення Наполеоном Москви, успіх його виявився короткотривалим. Невдовзі, 7 жовтня,

французькі війська залишили Москву, з метою прорватися через Тульську, Орловську губернії на Чернігівщину та Полтавщину.

Таким чином, українські землі стали однією з арен Вітчизняної війни 1812 р., а українці, показавши приклад патріотизму та героїзму, зробили великий внесок у розгром іноземного загарбника. Але царський уряд виявився невдячним. Україна не одержала автономії, ліквідації кріпосного права не відбулося. Козацькі полки було розформовано, а козаків з лівобережних полків повернуто до попереднього селянського стану. Кріпаки знову стали кріпаками, а за свою службу кожний з них одержав лише по два карбованці.

З одного боку, Вітчизняна війна 1812 р. викликала хвилю патріотичних настроїв проти наполеонівського нашествия, з іншого боку, розчарування у політиці російського царського уряду дали значний імпульс піднесенню національної самосвідомості в Україні, пробудили романтизований інтерес до мови, фольклору та побуту населення України.

Важливе місце в пробудженні національної самосвідомості українців належить творчості першого класика вітчизняної літератури й драматургії І.П. Котляревського (1769–1838 рр.). Сам автор брав активну участь у військових подіях того часу, перебуваючи у земському ополченні [1].

Перелицьована «Енеїда» була першою книжкою, яка надзвичайно високо підняла в очах українського громадянства народне українське слово. Своїми ж образами минулої козацької слави і сучасного гіркого селянського життя вона сприяла зацікавленню ними широким кіл української інтелігенції.

Крім формальної сторони – літературного друкованого слова, писаного народною мовою, до того ж незвичайно легкою, вільною і культурною, – поема містила в собі справді дорожчий зміст. З-за жартівливої форми талановитої пародії, що описувала нібито троянських гульгіпак, проглядали інші образи й спомини. Українські козаки також часто блукали світами, не знаходячи собі притулку – й гіркі гадки мусили наводити спомини, що викликалися цим оповіданням нібито про троянських бурлак. З-поза веселих і часом грубуватих жартів і глузувань поставали образи «вічної пам'яті Гетьманщини». Поставало народне життя, змальоване з великою любов'ю і знанням, пробуджувалися зацікавленість і співчуття до його проблем.

На цей же час припадає і поява перших українознавчих лінгвістичних та фольклористичних праць. Це – граматики української мови, складена вченим-мовознавцем із Сумщини Олексієм Павловським (1818 р.), збірники українського пісенного фольклору Миколи Цертелева, грузинського князя за походженням (1819 р.), та Михайла Максимовича – вихованця Московського і майбутнього першого ректора Київського університету (1827 р.). Відомий учений-славіст Ізмаїл Срезневський розпочав свою викладацько-дослідницьку діяльність у Харківському університеті. Як збирач та видавець творів українського фольклору він цілком усвідомлював свою добровільну й благодійну місію популяризатора масової української самосвідомості. Його стаття «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834 р.) – перший друкований публічний виступ на захист української мови, її права на необмежене використання в літературі й науці. «Надії на славу літературну» побачив Срезневський у творчості українських письменників, своїх сучасників – Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка.

Активним поширювачем української культури став Микола Костомаров – також вихованець Харківського університету. З перших кроків своєї вченої кар'єри він настільки досконало оволодів українською мовою, що писав нею художні твори й на основі українського фольклору виконав два дисертаційні дослідження. Зі сторінок харківського українського альманаху «Молодик» Костомаров закликав своїх сучасників на Україні писати коварі, орієнтуючись на інтереси народних мас, уважно вивчати духовну культуру українського народу, розширювати народознавчі дослідження, зробити українську мову знаряддям науки та мистецтва.

Усі попередні наукові та фольклористичні праці стали підґрунтям для розвитку таланту Великого Кобзаря. Вихід

у Петербурзі 1840 р. збірки поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар» був, безперечно, знаменною віхою в історії українського культурного відродження, а сама ця невелика тоді ще книжечка стала могутньою рушійною силою формування національної самосвідомості багатьох українців. Відтоді в рукописних списках і духовних виданнях, у піснях, якими ставало чимало його віршів, творчість Шевченка почала проникати в саму гущу народних мас пригнобленої царизмом України, пробуджувати національну гідність людей. Причому таку ж роль твори основоположника нової української літератури і реформатора української мови, яким по праву ввійшов в історію нашого народу Шевченко, відігравали й на українських землях по другий бік російсько-австрійського державного кордону.

Напередодні і в період демократичної революції 1848-1849 рр. у Західній та Центральній Європі українські прогресивні громадські діячі Східної Галичини мали всі підстави проголошувати: «якщо хочемо озброїтись силою, давайте прислухаємося до громогласного Шевченка». У свою чергу, Шевченкові та його ідейним однодумцям були відомі імена і творчість таких видатних зарубіжних слов'янських діячів культури, як Шафарик, Коллар, Міцкевич та ін. А такі слов'янознавці, як Ізмаїл Срезневський та Осип Бодянский, були особисто знайомі з цими та багатьма іншими провідними представниками зарубіжного слов'янського світу. Здавалося, що визвольні ідеї створення всеслов'янського федеративного союзу носяться в повітрі, їх разом з ідеями соціального і національного розкріпачення українського народу, ліквідації самодержавного і встановлення демократичного ладу, піднесення масової національної самосвідомості в Україні шляхом розвитку системи шкільної освіти та широкої культурно-освітньої програми було покладено в основу діяльності Кирило-Мефодіївського товариства – нелегальної політичної організації, провідними діячами якої були Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Микола Гулак.

Таким чином, події Вітчизняної війни 1812 року мали значний вплив на формування процесу становлення національної свідомості українців. З одного боку, події війни консолідували народ для боротьби проти спільного ворога, з іншого, – розчарування політикою царського уряду стосовно переможців і невиконання ним своїх обіцянок стало причиною для подальшої боротьби за свою національну ідентифікацію й в майбутньому – політичну автономію.

1. Павловский И. Малорос, козацьке ополчення / Павловский И // Киевская Старина. – 1905. – IX. – С.7-8.
2. Подолянин С. Наполеон і Україна. / С. Подолянин // Рада. – 1912 – Ч.141. – С. 14-19.

Ростислав ПИЛЯВЕЦЬ
(Київ)

ДОСЛІДНИК УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 Р. («УКРАЇНСЬКИЙ ВНЕСОК» РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА Б. С. АБАЛІХІ- НА)

Наполеонівські війни – одна з найбільш популярних і досліджених в європейській історичній науці тем. Це зумовлено, насамперед, значимістю цієї нетривалої історичної епохи кінця XVIII – початку XIX ст., що стала історичною віхою та поворотним моментом у розвитку цілого ряду європейських держав.

Вагомий внесок у дослідження наполеонівських війн зробили російські і радянські історики. Зрозуміло, що найбільший інтерес для них становила російська кампанія наполеонівської армії 1812 р., і, головним чином, – збройний опір і відсіч окупантам з боку російської армії та багато-

Борис Сергійович Абаліхін.

національного народу Російської імперії. Ця визвольна війна, яка в російській історіографії цілком обґрунтовано отримала назву Вітчизняної, виявилася визначною подією російської історії. У ній взяла участь не лише кадрова російська імператорська армія, а й в найширшому розумінні – народ країни: громади і представники всіх верств населення, різних націй і народностей. Загальновизнано, що Вітчизняна війна 1812 р. належала до найбільш досліджуваних тем історичної науки в Російській імперії, значне місце посідала вона серед наукових досліджень у СРСР. І в пострадянський період у Російській Федерації вона користується підвищеною увагою з боку істориків. Її історіографія нараховує кілька тисяч публікацій, ліву частку яких складають докторські і кандидатські дисертації, монографії та наукові статті. Проте слід зазначити, що попри це, проблема участі й ролі українців у війні і взагалі в європейських подіях початку XIX ст. залишається недостатньо дослідженою. Хоча й добре відомо, що з перших днів війни пліч-о-пліч із росіянами хоробро боролися з ворогом і воїни-українці. За оцінками істориків, тільки чисельність українських збройних формувань і народного ополчення становила не менше 68 тис. осіб. Погодимось з висновком, що «висвітлення внеску нашого народу в перемогу у війні є актуальною ще й тому, що ця проблема довгий час була заідеологізованою» [6].

І все ж, ми не можемо стверджувати, що ця тема зовсім залишалася поза увагою істориків як дореволюційної, так і радянської доби. І в незалежній Україні їй приділяли певну, хоча й, до останнього часу, явно недостатню увагу.

Основні публікації українських істориків, присвячені подіям 1812 р. припадають на період з середини 40-х до початку 60-х років XX ст. Після відзначення у 1962 р. 150-річного ювілею війни науковий інтерес до неї різко зростає. Так, за об'єктивним, але не досить приємним для вітчизняних істориків, висновком сучасного російського дослідника С. В. Потрашкова, «у висвітленні теми українська історична наука не просунулася вперед порівняно з 40-ми роками. В наступні десятиліття інтерес до подій 1812 року з боку українських істориків було практично втрачено. З'явилися лише окремі публікації, що мали археографічний або публіцистичний характер» [5, с.241].

У своїй іншій праці цей автор констатує: «з середини

60-х рр. XX ст. українські історики практично втратили інтерес до подій 1812 року. Стаття в «Українському історичному журналі», приурочена до 175-ї річниці Вітчизняної війни і відповідний розділ у 10-томній «Історії Української РСР» належали перу російського автора Б. С. Абаліхіна. Чергова велика дата, з святкуванням яких, як правило, була пов'язана поява публікацій з теми, припала вже на пострадянський період» [4, с.267].

Тепер в Україні відбувається новий сплеск інтересу до цієї теми, що пов'язано із наближенням 200-річчя франко-російської війни 1812 р.

На цей час науковий доробок з означеної проблеми хоча й недостатній, та все ж досить солідний – він нараховує десятки наукових праць, історичних розвідок відомих і менш відомих дослідників. Проте, мабуть, жоден з них не зробив такого вагомому внеску у висвітлення теми участі українського народу у визвольній війні 1812 р. як вище згаданий Борис Сергійович Абаліхін (1930–1994). І передусім саме цим визначається те особливе місце серед дослідників історії Вітчизняної війни 1812 р., яке по праву йому належить. Але, на жаль, мусимо констатувати, що українським історичним товариством внесок цього знаного історика не був належно оцінений, про що свідчить хоча б той факт, що в Енциклопедію історії України його ім'я внесено не було.

Борис Абаліхін народився у 1930 р. в м. Саратові. Незабаром сім'я переїхала до Сталінграда, а 1939 р. – до Бреста, до нового місця служби батька, де їх застала війна. Підлітком пережив німецьку окупацію. Після визволення Білорусі радянськими військами жив з батьками у Горьківській області, а в жовтні 1945 р. сім'я повернулася до Сталінграда. Закінчив технікум залізничного транспорту, після чого проходив строкову військову службу в Приморському краї.

З 1954 до 1959 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Сталінградського педагогічного інституту ім. А. С. Серафимовича. Отримав спеціальність «вчитель історії, російської мови і літератури». Педагогічна, наукова та видавнича діяльність Б. С. Абаліхіна, переважно, проходила в стінах цього вищого навчального закладу (з 1961 р. – Волгоградський державний педагогічний інститут; у 1992 р. він отримав статус університету): був відповідальним секретарем багатотиражної газети «Вчитель», асистент, старший викладач, доцент, професор кафедри історії СРСР (Росії). Знав українську, німецьку, польську, французьку мови.

У 1964 р. Б. С. Абаліхін став кандидатом історичних наук, а в 1981 р. рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук. У 1982 р. – присвоєно вчене звання професора.

В інституті під керівництвом професора Б. С. Абаліхіна був створений один з нових наукових напрямків [3]. За 35 років педагогічної та наукової діяльності ним підготовлено і видано майже 200 наукових публікацій. Високою оцінкою багатостороннього праці вченого стало присвоєння йому почесних звань «Заслужений діяч науки Російської Федерації» (1991 р.) і «Академік Академії історії та політології» (1993 р.).

У 1994 р. Б. С. Абаліхін, не реалізувавши багато із своїх наукових проєктів і планів, передчасно пішов із життя. В пам'ять про одного з кращих вчених свого навчального закладу з травня 1995 р. у Волгоградському державному педагогічному університеті проводяться «Абаліхінські читання».

Наукова діяльність вченого була багатогранною. У його творчому доробку можна виділити кілька пріоритетними: історія Вітчизняної війни 1812 р., історія Сталінградської битви 1942–1943 рр. та історія Нижнього Поволжя XVIII–XX ст. І все ж головною та наскрізною темою його наукових пошуків була війна 1812 р., її різні аспекти, переважно південно-західний театр воєнних дій, тема, пов'язана з участю українського народу у цій війні.

У 1962 р. в Києві вийшла в світ його брошура «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року». В цьому ж році, у 72-му томі «Історичних записок» (АН СРСР), було опубліковано статтю «Українське ополчення 1812 року». У 1964 р. в Інституті історії АН УРСР Б. С. Абаліхін захистив кандидатську дисертацію «Бойова співдружність українського та російського народів у Вітчизняній війні 1812 року».

Наприкінці 60-х – у 70-і рр. XX ст. він досліджує нові сюжети з історії Вітчизняної війни 1812 р.: матеріальну у технічну допомогу Україні російській армії в 1812 р., участь українського козацтва у війні проти Наполеона, організацію та проведення російської пропаганди в Польщі й Німеччині, стратегію і тактику протиборчих сторін на південному заході Росії, особливості антифеодальної боротьби напередодні і в період війни. Ця робота завершилася захистом докторської дисертації «Боротьба з наполеонівською армією на південному заході Росії в період Вітчизняної війни 1812 року».

Б.С. Абаліхін опублікував чотири статті («Київське повстання ратників 1807», «Кордонний ланцюг», «Лісових козаків загоны», «Народне ополчення в 1812 р.») у другому і третьому томах «Радянської енциклопедії історії України» (1970–1971). У 1978 і 1982 рр. у третьому і четвертому томах «Історії Української РСР» він розміщує матеріали з теми «Вітчизняна війна 1812 р. Участь українського народу в розгромі наполеонівських військ».

Публікує багато статей у журналах: «Вопросы истории», «История СССР» («Отечественная история»), «Советские архивы», «Новое время», «Новый мир», «Родина», «Неман», «Український історичний журнал», «Архіви України»; в «Археологическом ежегоднике», історіографічному щорічнику «История и историки». У 1967 р. польською мовою побачила світ стаття «Львівська газета» та її зв'язок з похідної друкарнею штабу російської армії в 1812 р.» (Вчені записки Вищої педагогічної школи у м. Ополь, Польська Народна Республіка), в 1969 р. – німецькою мовою «Російська армійська пропаганда в Німеччині у 1812–1813 рр.» (Вчені записки педагогічного інституту м. Цвікау, Німецька Демократична Республіка).

Таким чином, волгоградський історик Борис Абаліхін зробив значний внесок у розвиток історіографії означеного періоду. Той вакуум, що утворився на початку 1960-х рр. в українському вивченні подій 1812 р., був заповнений його публікаціями. Вчений зосередив свою увагу на вивченні комплексу проблем, пов'язаних з ходом Вітчизняної війни на південно-західному напрямку [5, с.241], на участі українського народу у війні та його внеску в перемогу над французькою наполеонівською армією.

Значення творчого доробку Б. Абаліхіна полягає, передусім, у тому, що його праці стали першою спробою узагальнити й проаналізувати історіографічний матеріал, що стосувався теми залучення українського населення для організації відсічі Наполеону [7, с.7].

Також Б. Абаліхіним було внесено низку важливих уточнень в історію Бородинської битви, вивчено матеріали про причини бездіяльності наполеонівської гвардії, втрати французької та російської сторін, про співвідношення чисельності армій, про завдання корпусу М. Тучкова, рейді кавалерійського корпусу Уварова і козаків Платова, про роль Кутузова в битві при Бородіно. Ним вперше були висвітлені такі теми, як звільнення західної Білорусії, бої за Мінськ і Борисов. По-новому була показана роль головнокомандувача армією адмірала П. Чичагова, який задовго до Березинської операції діяв за своїм планом, схваленим імператором [1].

Одним з основних достоїнств його робіт стало використання широкої джерельної бази, зокрема ряду документів з журналів XIX ст. («Русский архив», «Русская старина», «Исторический вестник», «Сын Отечества» тощо), губернських видань («Киевская старина», «Труды Черниговской архивной комиссии», «Вильненский вестник» і т. п.), архівних матеріалів Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного історичного архіву, колишнього Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАРЖ, тепер – ЦДАВО України) та ін.; мемуарів учасників боротьби з наполеонівським нашествиям; французьких опублікованих джерел (насамперед матеріалів 24-го тому «Листування Наполеона»; «Манускрипт 1812 року» статс-секретаря французького імператора А. Фена).

Звичайно, час та умови, в яких працював вчений, відклали свій відбиток на результати проведених досліджень, підчас і негативні. Ми можемо говорити про те, що не всі праці та висновки Б. Абаліхіна виявилися однаково цінними для історичної науки. В окремих питаннях автор змінював

власні позиції під впливом відкриття й осмислення нових фактів, результатів досліджень інших істориків. Але це лише підтверджує науковий підхід автора до процесу дослідження, діалектику пізнання і розвитку справжнього історика, уміння визнавати свої помилкові концепції, погляди, оцінки й судження.

В окремих питаннях історії Вітчизняної війни 1812 р. Б. С. Абаліхін полемізував з видатним істориком – Миколою Олексійовичем Троїцьким та деякими іншими дослідниками, при цьому часто відстоював правильний погляд, залишаючись у меншості. Зокрема, він намагався довести помилковість характерної в цілому для російської історіографії тези про відсутність у Наполеона вагомого зацікавлення південно-західними регіонами Російської імперії. Однак його аргументи не були прийнятні в російському історіографічному середовищі [2, с.13].

Як висновок, зазначимо, що Борис Абаліхін зробив вагомий внесок у вивчення та висвітлення участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 р., його ролі у досягненні перемоги над наполеонівською армією. Цей внесок відомого російського дослідника, як і помітний слід, залишений ним в українській історіографії, до цього часу не отримав належної оцінки з боку вітчизняної військово-історичної науки. Його праці не втратили своєї ваги і потребують уважного прочитання й переосмислення з урахуванням сучасних знань про події і явища, досліджені істориком.

Зважаючи на це, слід привітати ініціативу теперішнього декана факультету історії та права Волгоградського державного соціально-педагогічного університету доктора історичних наук, професора О. Ю. Болотової, яка зазначала: «Ювілейний рік – добра нагода звернутися до праць відомого вченого нашого університету, для якого тема війни 1812 року стала головною у науковій творчості – Бориса Сергійовича Абаліхіна. Ми плануємо підготувати до друку невидані роботи Бориса Сергійовича, які і сьогодні зберігають свою наукову актуальність» [8].

Це важлива справа. В Україні ж актуальним, на наш погляд, є укладання та видання збірника тих праць відомого історика, які розкривають значення українського чинника у війні проти армії Наполеона.

Вибрана бібліографія праць Б. С. Абаліхіна з тематики Вітчизняної війни 1812 р. та участі у ній українського народу «...Бессмертен тот, Отечество кто спас»: М. И. Кутузов / [Б. С. Абалихин, В. С. Антонов, Л. П. Богданов и др.]. – М.: Мысль, 1995. – 303 с.

Абалихин Б. С. 1812 год: актуальные проблемы истории / Б. С. Абалихин. – Элиста: АПП «Джангар», 2000. – 171 с.

Абалихин Б. С. Боевое содружество украинского и русского народов в Отечественной войне 1812 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Б. С. Абалихин; Ин-т истории АН УССР. – К., 1964. – 25 с.

Абалихин Б. С. Боевое содружество украинского и русского народов в Отечественной войне 1812 года: Дисс. ... канд. ист. наук / Б. С. Абалихин. – Волгоград, 1963. – 330 с.

Абалихин Б. С. Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г.: Дис. ... докт. ист. наук / Б. С. Абалихин. – Саратов, 1979.

Абалихин Б. С. Борьба с наполеоновской армией на Юго-Западе России в период Отечественной войны 1812 г.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Б. С. Абалихин; Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 1979. – 36 с.

Абалихин Б. С. Героическая эпопея народного подвига: (К 175-летию Отечественной войны 1812 года) / Б. С. Абалихин. – М.: Знание, 1987. – 63 с.

Абалихин Б. С. Контрнаступление русских войск в 1812 г.: планы и их реализация. Наступление 3-й Западной армии на Минск и Борисов / Б. С. Абалихин // 1812 год: актуальные проблемы истории. – Элиста: АПП «Джангар», 2000. – с. 113–170.

Абалихин Б. С. Контрнаступление русских войск в 1812 году: планы и их реализация (к 175-летию Отечественной войны 1812 г.) / Б. С. Абалихин // История СССР. – 1987. – № 4. – С. 104–119.

Абалихин Б. С. Некоторые особенности классовой борьбы в России в период Отечественной войны 1812 года

/ Б. С. Абалихин // Материалы XX научн. конф. Волгоград, гос. пед. ин-та. Волгоград, 1965. – С. 3–6.

Абалихин Б. С. О стратегическом плане Наполеона на осень 1812 года

/ Б. С. Абалихин // Вопросы истории. – 1985. – № 2. – С. 64–79.

Абалихин Б. С. Особенности классовой борьбы в России в 1812 году / Б. С. Абалихин // Из истории классовой борьбы в дореволюционной и Советской России. – Волгоград, 1967. – С. 106–146.

Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России: Б. С. Абалихин / Учебное пособие по спецкурсу / МП РСФСР, Волгоград, гос. пед. ин-т им. А.С. Серафимовича. – Волгоград, 1987. – 104 с.

Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года: Спецсеминар по истории СССР для студентов-заочников ист. фактов пед. инст. – М.: Просвещение, 1968.

Абалихин Б. С. Отечественная война и Западная Украина // Из истории национально-освободительной борьбы в дореволюционной России. – Волгоград, 1968. – С. 201–215.

Абалихин Б. С. Пусть рассудит читатель (письмо в редакцию) / Б. С. Абалихин, В. А. Дунаевский // Отечественная история. – 1992. – № 6.

Абалихин Б. С. Тайны Бородинской битвы / Б. С. Абалихин // Российский исторический журнал. – 1994. – № 1.

Абалихин Б. С. Украинское ополчение 1812 года / Б. С. Абалихин // Исторические записки. – Т. 72. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 87–118.

Абалихин Б. С., Дунаевский В. А. 1812 год на перекрестках мнений советских историков, 1917–1987 / Б. С. Абалихин, В. А. Дунаевский / Отв. ред. А. Н. Сахаров; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1990. – 243 с.

Абалихин Б. С., Дунаевский В. А. Новое в изучении истории Отечественной войны 1812 года / Абалихин Б. С., Дунаевский В. А. – М: Знание, 1983. – 64 с.

Абалихин Б. С., Дунаевский В. А. Новое в изучении истории Отечественной войны 1812 года / Б. С. Абалихин, В. А. Дунаевский. – М.: Знание, 1983. – 64 с.

Абалихин Б. С. Героическая эпопея народного подвига: (К 175-летию Отеч. войны 1812 г.) / Б. С. Абалихин. – М.: Знание, 1987. – 63 с.

Абалихин Б. С. Общественно-политическое и революционное движение в России первой четверти XIX века: Учеб. пособие к спецкурсу / Б. С. Абалихин. – Волгоград: ВГПИ, 1983. – 93 с.

Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России: Учеб. пособие по спецкурсу / Б. С. Абалихин; Волгогр. гос. пед. ин-т им. А. С. Серафимовича. – Волгоград: ВГПИ, 1987. – 104 с.

Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года / Б.С. Абалихин // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX века. – М., 1969. – С. 187–204.

Абалихин Б. С. Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. / Б. С. Абалихин // Український історичний журнал. – 1962. – № 5. – С. 99–103.

Абалихин Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абалихин. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 63 с.

Абалихин Б. С. Участь народних мас України у війні / Б. С. Абалихин // Український історичний журнал. – 1987. – № 10. – С. 61–69.

Бородино, 1812: [175 лет Бородинской битвы / Б. С. Абалихин, Богданов Л. П., Бучнева В. П. и др. Отв. Ред. П. А. Жилин]. – М.: Мысль, 1989. – 380 с.

войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – М.: Калита, 2003. – С. 235–243. – Режим доступа: <http://www.borodino.ru/index.php?page=toread&type=view&DocID=5739>

6. Стеценко В. Українські військові частини у лавах російської армії під час Вітчизняної війни 1812 року [Електронний ресурс] / В. Стеценко. – Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/39>

7. Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: Дис... канд. наук: 07.00.01 / Ф. Ф. Стоянов. – Одеса, 2007. – 16 с.

8. Учитель (газета ВГСПУ) [Електронний ресурс]. – 2012. – 26 января. – Режим доступа: <http://teachervspu.wordpress.com/2012/01/26>

1. Абалихин Борис Сергеевич [Електронний ресурс] // Историческая энциклопедия. – Режим доступа: <http://klio.3dn.ru/publ/38-1-0-128>

2. Аладуров В. В. «Наполеоніада» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст. : Дис... д-ра наук: 07.00.02 / В. В. Аладуров. – Львів, 2008. – 41 с.

3. Официальный сайт ВГСПУ (Волгоградского государственного социально-педагогического университета) [Електронний ресурс]: Краткая история университета. – Режим доступа: <http://old.vspu.ru/muzei-istorii-universiteta/istoriya-universiteta>

4. Потрашков С. В. Отечественная война 1812 г. в освещении современных украинских историков (1992–2002 гг.) [Електронний ресурс] / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. Можайск, 2004. – С. 267–276. – Режим доступа: http://www.borodino.ru/download.php?file_id=128&_CM3__CM3=d7гарvhnmteutm1d46ba0or

5. Потрашков С. В. Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) [Електронний ресурс] / С. В. Потрашков // Бородино и наполеоновские

Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ,
Владимир ГОРЕЛОВ
(Київ)

ВОЙСКОВОЕ ПАРТИЗАНСТВО: ОТ КОРВОЛАНТОВ ПЕТРА ПЕТРА I ДО ПАРТИЗАН ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1812 Г.

Сложности в изучении партизанского движения в разные периоды нашей военной истории часто возникают от непонимания исследователями структурирования самого понятия «партизанство». Чаще всего под этим термином понимают «народную партизанскую войну», которая на самом деле является только одной составляющей всего партизанства. Второй же, не менее важной, а часто и решающей его частью было так называемое «войсковое партизанство».

«Войсковое партизанство» – термин, употреблявшийся в военной литературе XVIII-XIX вв., реже в XX в. Войсковыми партизанами обычно называли участников подвижных, чаще кавалерийских, отрядов, которые действовали в отрыве от главных сил на коммуникациях противника, по его тылам, расстраивая его линии связи, снабжения и т. п., в отличие от партизанских отрядов, создававшихся самим населением [1, с. 300].

До самого начала XX в. партизанской войной называли совсем не то, что во второй его половине. В энциклопедии Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона четко обозначено, что имеется в виду под этим термином: «Партизанская война – так называются самостоятельные действия отдельной армии лёгких отрядов (выделено авторами), направляемые преимущественно в тыл и фланги противника. Цель их состоит, главным образом, в прерывании или затруднении сообщения неприятельской армии с источниками её довольствия и комплектования, а также в уничтожении этих источников. Успех таких действий обуславливается скрытостью и быстротой движений; поэтому и войска (выделено авторами), для них назначаемые, состоят обыкновенно из одной конницы...» [2, с. 410]. И ни слова о «народном партизанстве».

В Советской же военной энциклопедии отмечено: «Партизанское движение – вооружённая борьба народных масс за свободу и независимость своей страны или социальные преобразования, ведущаяся на территории, занятой противником (контролируемой реакционным режимом). В партизанском движении могут также принимать участие части регулярных войск, действующих в тылу врага» (выделено авторами) [3, с. 229]. Как нетрудно заметить, если до XX в. о народе вообще не было упоминаний, то в XX в. оценка сместилась – на первое место вышло «народное партизанство», «войсковое» же переместилось на второе. «...Народная партизанская война является обязательным элементом справедливых войн за освобождение Отечества от иностранных захватчиков» [4, с. 302]. Регулярные же войска «могут также принимать участие».

Войсковое партизанство своими истоками уходит в глубину веков. Уже в древности оно считалось прогрессивным явлением и неотъемлемой частью стратегии передовых военачальников прошлого. В Западной Европе «...первое заметное проявление партизанских действий усматривают обыкновенно в XVII ст., в период Тридцатилетней войны; но действия предводителей тогдашних вольных отрядов (графа Мансфельда и др.) ещё далеки от того, что разумеется под партизанской войной. Лишь со времени введения магазинной системы довольствия армии (военным министром Людовика XIV, Лувуа), поведшей за собой крайнюю медленность движения и возникновение и коммуникационной линии, партизанская война начинает и всё более прививаться. Впервые её приёмы были применены с успехом Петром Великим в великую Северную войну» [5, с. 410-411].

Пётр I, как выдающийся полководец и государственный деятель, хорошо понимая значение партизанских действий против иноземного противника, включил их в общий стратегический план ведения Северной войны. До него воевода Скопин – Шуйский и отчасти царь Иван Грозный использовали партизанские действия лишь для налётов на ком-

муникации врага и рейдов по его тылам. Пётр I же стал практиковать организованные нападения на тылы противника специально выделенными для этой цели частями регулярных войск и тем самым положил начало собственно войсковому партизанству.

Российские войска ещё в начале Северной войны, и особенно в кампании 1706-1707 гг. (в Саксонии и под Гродно), практиковали действия мелкими «партиями», засылаемыми в тыл противника, совершали партизанские налёты, разведывательные поиски и диверсионные акты.

Партизанские действия россиян в Саксонии наносили шведам немалый урон. Они были возможны потому, что россияне сражались в Саксонии в союзе с поляками на польской территории. Но широкого размаха, влияющего на общий ход военных действий, партизанские способы борьбы не получили, да и не могли получить, ибо трудно вести партизанскую войну на чужой территории.

В первый период Северной войны большое значение в российской армии придавалось тактической и стратегической разведке, т. е. определению продвижения шведских колонн и раскрытию замысла врага. Среди сохранившихся документов особенно интересна запись допроса шведского военного деятеля Канифера, взятого в плен при налёте на

Рис. 1. Карта боя у Лесной 28 сентября (9 октября) 1708 г.

Смоляны. (Языком оригинала-авторы). «В первых числах августа... отправлена была партия, которая, перебравшись за Днепр, королевского Шведского генерала адъютанта Канифера в крепком местечке в Смолевичах засеявшего обрели, при котором было Шведов и Поляков с двести человек; и по некоторой атаке наши в то место ворвались и многих неприятелей побили и самого генерала адъютанта Канифера с поручиком, и с прапорщиком, и с пятью-десятью рядовыми в плен взяли; сей генерал адъютант всегда во всех походах у Шведского короля был передовым и великий наездник и о польских дорогах совершенно сведомец, и в королевской великой милости был...» [6, с. 247].

В начале войны, когда стратегическая инициатива была в руках Карла XII, важно было знать, куда повернёт свои войска шведский король. Россияне должны были держать армию наготове, чтобы отразить не только поход шведов на Москву через Смоленск и Брянск, но и обходной манёвр противника с юга, через Украину.

Дальнейший ход войны показал правильность расчётов и предвидений российского командования. В показании взятого в плен шведского генерала Канифера говорилось, что Карл XII намерен был прямо идти на войска царя и завязать сражение, а потом двигаться на Москву через Чаусы и Мериславль, но, когда король узнал, что в тех местах все припасы уничтожены, он решил идти к Москве через Украину [7, с. 147].

Пётр I послал генерала Инфланда (Инфлянта) с поручением, опередив шведские войска, замедлять их движение и уничтожать средства продовольствия. Рейд четырёхтысячного российского кавалерийского отряда генерала Инфланда (Инфлянта) в 1708 г. был первым в истории войн XVIII в. нападением войскового отряда на тылы и коммуникации неприятеля.

Во время расположения обеих армий на зимних квартирах партизанская война сильно ослабила шведов и способствовала полтавской победе. Очень близко по своему характеру и организованным действиям войсковых партизан стоит сражение у деревни Лесной. Известно, какие тяжёлые

Рис. 2. Действия партизанских отрядов в период Тарутинского марш-маневра. последствия для главных сил армии шведов, оторвавшихся от своих баз, имело нападение «летучего» корпуса Пётра I Пропойска и Лесной на корпус Левенгаупта, сопровождавший транспорт в 7000 подвод с запасами для главных сил шведской армии. Россияне завязали бой с превосходящими силами шведов (у Левенгаупта было около 16000, у россиян 6000 чел. пехоты, посаженной на повозки, и 7000 кавалерии). Пётр I направил к Пропойску (в тыл Левенгаупту) отряд драгун численностью 700 человек, возглавляемый бригадиром Фастманом, с задачей разрушить переправу через реку Сож. Настигнув Левенгаупта, Пётр I дал сражение неприятелю у Лесной (рис. 1). Драгуны тем временем прошли левым берегом к Пропойску и уничтожили мост на реке Сож. 28-29 сентября отряд Левенгаупта был разбит и в беспорядке стал отступать к Пропойску. «Остатки Шведской армии присоединились в Пропойске к главному обозу своему, и Левенгаупт, видя что не было возможности спасти оно, велел взять часть лошадей под свою пехоту, дабы тем облегчить уход оной. Поелику мост в Пропойске розломан был Бригадиром Фастманом, оборонявшим переход чрез реку Сож, то Левенгаупт нашёлся принужденным идти вниз по реке, до деревни Глинки, где 500 человек Шведской кавалерии переправились чрез реку вплавь... При сём случае, остаток подвоза достался в добычу Россиянам» [8, с. 219-220]. Пётр I отмечал, что в погоне за корпусом Левенгаупта большую роль сыграл белорус Петрокович, который «правдивым вожем был» и вывел царёвы войска наперерез неприятелю [9, с. 180]. Шведы потеряли до 9 тыс. человек и весь огромный обоз.

Известно, как пагубно отразились на дальнейших действиях армии Карла XII результаты боя у Лесной. «Сия у нас победа, - говорил впоследствии Пётр I, - может первая назваться, понеже над регулярным войском никогда такой не бывало; к тому ещё гораздо меньшим числом будучи пред неприятелем. И по истине оная виной всех благополучных последствий России, понеже тут первая проба солдатская была, а людей, конечно, ободрила и мать Полтавской баталии...» [10, с. 304].

Разгром шведов у Лесной был осуществлён регулярными российскими войсками, и он не относится к чисто партизанским действиям, но тактика в этой битве была близкой к партизанским действиям. Известный исследователь партизанской тактики российской кавалерии Ф. Гершельман сделал справедливый вывод о том, что Пётр I правильно понимал выгоду ударов с тыла небольшими подвижными отрядами против вторгшегося в страну неприятеля [11, с. 72].

К сожалению, многие примеры чисто партизанских действий мелких групп войск, так же как и казачьих и крестьянских отрядов, утрачены для истории.

Стремясь сделать достоянием российской армии весь огромный опыт Северной войны, Пётр I вносит в «Устав воинский 1716» описание и регламентацию партизанских способов действий.

Сознавая важность партизанского способа ведения военных действий, он учредил так называемые корволанты* – лёгкие «летучие» корпуса, назначением которых было вести крупные маневренные партизанские действия в тылу противника. В петровском уставе (1716 г.) о корволантах прямо сказано: «...оному в тыл идти, или в его землю впасть

и чинить диверсию». Кавалерийский состав корволантов поддерживался иногда лёгкими пушками конной артиллерии.

Удары по базам неприятеля, стремительные рейды на фланги и в тыл его армии – вот задачи, которые ставил Пётр I перед войсковыми партизанами. Состав корволантов Пётр I определял в зависимости от поставленной задачи. Он указывал, что корволанты создаются «не только от кавалерии одной, но при этом употребляема бывает и инфантерия с лёгкими пушками, смотря случая и места положения». И, таким образом, писал Пётр I, корволант обладает большой подвижностью и может дать достойный отпор любому врагу.

Рис. 3. Действия войсковых и крестьянских партизанских отрядов и народного ополчения в период отступления армии Наполеона.

Примерами действий корволантов могут считаться: сражение у Лесной, завязанное в результате быстрого рейда корволанта численностью до 12000 чел. во главе с Пётром I; сражение под Калишем, для которого был сформирован конный «летучий» корпус под командованием Меншикова; действия «летучего» конного отряда под начальством Шереметева на направлении Полоцк-Рига летом 1705 г.; действия четырёхтысячного кавалерийского отряда Инфлянда (Инфлянта), брошенного к Стародубу и Новгород-Северскому наперерез авангарду Карла XII при его движении на Украину; манёвр Меншикова к Батурино и др. [14, с. 84].

Пётр I умело использовал партизанские способы действий в борьбе с захватчиками. Он понял действенность этих методов, ясно представлял себе их задачи, а также перспективу развития. Однако уже Пётр I и его генералы стремились и народную партизанскую войну втиснуть в рамки войскового партизанства.

Дальнейшее развитие партизанская война получила в эпоху Фридриха Великого, в первую и особенно вторую Силезскую войну и в Семилетнюю войну. Австрийские партизанские отряды, предводимые Менцелем, Морацем, Тренком, Франкини, Надажди и др., окружали армию противника, прерывали сообщение её с базой, до крайности затрудняли подвоз всего необходимого производства фуражировок, собирали сведения о противнике, наконец, постоянными нападениями на войска противника изнуряли их. Фридрих II, при составлении плана действий, постоянно принимает в соображение партизанские действия противника и особенно заботливо готовится к их отражению. Одним из выдающихся примеров партизанских действий в семилетнюю войну является взятие генералом Галликом г.Берлина в 1757 г. Военные действия испанцев против французов в 1809-1813 гг. подходят скорее под наименование народной войны – явления, лишь по форме близко подходящего к партизанской войне [15, с. 411].

Дальнейшее и довольно широкое развитие приобрела в России партизанская война 1812 г. Широко известны стали имена офицеров Д. В. Давыдова, А. С. Фигнера, А. Н. Сеславина, А. И. Чернышева, И С. Дорохова, Н. Д. Кудашева, И. Е. Ефремова, М. А. Фонвизина, Ф. Ф. Вицценгероде, В. Д. Иловойского, Вадбальского, Бенкердофа, Пренделя, Фингеля, Чернозубова и многих других, ставших командирами лёгких отрядов, действовавших на путях сообщений наполеоновской армии. Наполеон хорошо понимал громадную опасность неприятельских отрядов в тылу армии; из его писем можно видеть, что именно действия партизан привели главным образом французскую армию к окончательной гибели [16, с. 411].

Действия партизан во время Отечественной войны 1812

г. стали яркою страницей в истории партизанского движения. В этой войне с исключительной отвагой действовали не только и не столько отряды крестьян, горожан и других слоёв населения России, но и специально выделенные для борьбы в тылу наполеоновской армии отряды российской армии.

Войсковые партизаны сыграли важную роль в разгроме врага. Их действия предусматривались стратегическим планом российской командования. Верховный главнокомандующий российской армии генерал-фельмаршал М.И. Кутузов (фото 1) и его штаб, перенеся опыт народной войны в войска, обеспечили тесное взаимодействие войсковых и крестьянских партизанских отрядов.

Когда Наполеон подошёл к Бородину, народная партизанская война уже охватила территорию от Минска до Вязьмы и от Вильно до Припяти. Небывалое по своему размаху стихийное движение народа подсказало Денису Давыдову** «план партизанских действий». За несколько дней до Бородинского сражения он изложил генералу П. И. Багратиону свой план партизанской войны.

«Представ к нему, – писал Давыдов, – я объяснил ему выгоды партизанской войны...». Подполковник предложил командующему 2-й армией организовать «летучие» партизанские отряды и «пустить их в середину каравана, следующего за Наполеоном», для истребления источников силы и жизни неприятельской армии [17, с. 196]. «Откуда возьмёт она заряды и пропитание?» – спрашивал себя Д. Давыдов. И отвечал: «Наша земля не так изобильна, чтобы придорожная часть могла пропитать двести тысяч войска; оружейные и пороховые заводы – не на Смоленской дороге. К тому же обратное появление наших посреди рассеянных от войны поселян ободрит их и обратит восковую войну в народную» [18, с. 196].

За день до Бородинского сражения П.И. Багратион доложил М. И. Кутузову о предложении Д. В. Давыдова (фото 2) развернуть действия войсковых партизан. Главнокомандующий одобрил это предложение. Он знал о развернувшейся партизанской войне народа против иноземных захватчиков. Важно было ввести организованность в стихийное партизанское движение. М. И. Кутузов понимал, что с посылкой в тыл французской армии войсковых отрядов народная партизанская борьба против завоевателей развернётся ещё шире.

В «Дневнике партизанских действий» Д. В. Давыдова имеется интересная запись. Когда после одного из рейдов он прибыл к М. И. Кутузову и попросил извинения за появление перед главнокомандующим в «мужицкой одежде», тот ответил ему: «В народной войне это необходимо, действуй, как ты действуешь: головою и сердцем; мне нужды нет, что одна покрыта шапкой, а не кивером, а другое бьётся под армяком, а не под мундиром. Всему есть время...» [19, с. 268].

Планы развёртывания партизанской войны и выделения для этого из состава армии специальных войсковых отрядов поддержали П. И. Багратион и А. П. Ермолов. Уже после сдачи Смоленска Багратион писал, что, если враг приблизится к столице, против него должен выступить весь народ и насмерть стоять «у стен отечества». Он говорил, что надо драться, пока Россия на ногах, ибо война теперь не обыкновенная, а национальная.

Поддержка выдающимися военными специалистами плана создания в тылу врага партизанских «партий» была очень важна, ибо в главной квартире, да и вообще среди «гатчинцев» царил недоверие к этому «мужицкому» делу. «Мало кто ожидал успеха от этого отважного предприятия: одни считали, что Давыдов идёт на верную гибель и заживо хоронили его, другие посмеивались и просили его кланяться нашим пленным, в уверенности что французы без особого труда захватят наш отряд, как только Давыдов отойдёт от главных сил» [20, с. 209-210].

Первым партизанским отрядом российской армии командовал Д. В. Давыдов, которому вначале было выделено всего 50 гусар и 80 казаков. В последующем отряд Давыдова увеличился. Уже к середине сентября в него входили 1-й Бугский и Теплярский казачьи полки, а с октября ему был подчинён и 13-й Донской казачий полк [21, с. 214, 228].

Отряд Д. В. Давыдова начал боевые действия у села

Сивково и двигался через Борис-Городок, село Егорьевское, Медынь, Шанский завод, Азарово к селу Скугорово, которое стало первой базой отряда. Село было расположено на возвышенном месте и имело выгодные для наблюдения позиции [22, с. 207].

На своём пути рейдирующий отряд Д. В. Давыдова всюду встречал вооружённых крестьян, которые часто не верили, что перед ними отряд российской армии. Когда же крестьяне убеждались, что это действительно не французы, они оказывали отряду всяческую помощь.

Д. В. Давыдов так описывает начало действий своего отряда в тылу противника: «Путь наш становился опаснее по мере удаления нашего от армии. Даже места, неприкосновенные неприятелю, не мало представляли нам препятствий. Общее и добровольное ополчение поселян преграждало путь нам. В каждом селении ворота были запёрты; при них стояли стар и млад с вилами, кольями, топорами и некоторые из них с огнестрельным оружием. К каждому селению один из нас принуждён был подвезжать и говорить жителям, что мы русские, что мы пришли на помощь к ним... Часто ответом нам был выстрел или пущенный с размаха топор, от ударов коих судьба спасла нас. Мы могли бы обходить селения; но я хотел распространить слух, что войска возвращаются, утвердить поселян в намерении защищаться и склонить их к немедленному извещению нас о приближении к ним неприятеля, почему с каждым селением продолжались переговоры до вступления в улицу. Там сцена переменалась; едва сомнение уступало место уверенности, что мы русские, как хлеб, пиво, пироги подносились солдатам» [23, с. 207-208].

Д. В. Давыдов установил сигналы, наладил связь с крестьянами, а это позволяло сообщать вести борьбу против наполеоновской армии. По выражению М. И. Кутузова, Давыдов в это время вёл «малую войну»***. Армейские партизанские отряды пополнялись в тылу противника наиболее смелыми и отважными крестьянами, а также вернувшимися в строй после ранения или бежавшими из французского плена российскими солдатами. В войсковых отрядах почти всегда были разведчики и проводники из местных жителей.

20 августа в письме к Можайскому предводителю дворянства М. И. Кутузов писал: «...на вас же попечение возлагается отправить сюда немедленно человек тридцать из крестьян и предпочтительно из лесничьих и охотничьих, которые бы могли служить проводниками для войск» [25, с. 767].

У каждой войсковой «партии» постепенно была создана широкая сеть помощников и разведчиков из крестьян, которые в нужный момент присоединялись к войсковым партизанским отрядам для совместных действий против французских войск. Известны случаи, когда крестьяне-партизаны принимали участие в крупных налётах войсковых партизанских отрядов на города, занятые врагом. Выйдя, например, со своим отрядом в тыл врага в районе Можайска, генерал И. С. Дорохов разослал в окрестные сёла воззвание, в котором призывал крестьян вооружаться и присоединяться к нему для истребления захватчиков.

Весь сентябрь и половину октября М. И. Кутузов, готовя армию к решительным действиям с войсками противника, исключительное внимание уделял вылазкам партизанских отрядов. Он внимательно следил за действиями войсковых «партий», крестьянских партизанских отрядов и народного ополчения. Их взаимодействие усиливало эффект ударов по врагу. Такой метод ведения боевых действий был совершенно новым в истории войн.

Многие документы свидетельствуют о том, как деятельно заботился М. И. Кутузов о развитии партизанской войны. Даже в личной переписке главнокомандующего этот вопрос занимает большое место. В письме к командиру 1-го

Фото 1. Кутузов М.И.

корпуса генералу П. Х. Витгенштейну М. И. Кутузов писал: «Поелику ныне осеннее время наступает, чрез то движения большою армиею делаются совершенно затруднительными, наиболее с многочисленною артиллериею при ней находящеюся, то и решился я, избегая генерального боя, вести малую войну; ибо раздельные силы неприятеля и оплошность его подаю мне более способов истреблять его, и для того, находясь ныне в 50-ти верстах от Москвы с главными силами, отделяю от себя немаловажные части в направлении к Можайску, Вязьме и Смоленску. Кроме сего вооружены ополчения Калужское, Рязанское и Ярославское, имеющие все свои направления к поражению неприятеля» [26, с. 190].

1 сентября 1812 г. генерал-фельдмаршал писал жене, что французы, находившиеся в 30 верстах от Москвы по Калужской дороге, не знали, что делалось у них в тылу. А между тем генерал И. С. Дорохов (фото 3) на Можайской дороге снял их передовые посты и взял несколько сотен пленных. Особенно много о партизанских действиях писал М. И. Кутузов в письмах к дочери Екатерине Михайловне, муж которой, Н. Д. Кудашев (фото 4) возглавлял один из армейских партизанских отрядов.

Фото 2. Давыдов Д.В.

В сентябре 1812 г. в войсковые партизанские отряды, действовавшие на коммуникациях наполеоновской армии, входили 36 казачьих полков, 7 кавалерийских полков, 5 отдельных эскадронов, команда лёгкой конной артиллерии, 5 пехотных полков, 3 сотни егерей и 22 орудия. Только с 13 по 18 сентября

этимися силами было уничтожено 1100 солдат и взяты в плен один генерал, 23 офицера и 5560 французских солдат [27, с. 404].

Когда Наполеон попытался прорваться двумя корпусами во главе с маршалом Неем и вице-королём Евгением к Петербургу, французы были отражены армейским партизанским отрядом численностью 3200 человек во главе с генералом Ф. Ф. Винценгероде и крестьянскими партизанскими отрядами, действовавшими по дорогам Ярославль-Москва, Смоленск-Гжатск. Москва к концу сентября была охвачена тройным кольцом, состоявшим из крестьян, армейских партизанских «партий» и ополчения.

В Подмосковье активно действовал войсковой партизанский отряд А. С. Фигнера (фото 5). Капитан артиллерии А. С. Фигнер, отлично владевший несколькими иностранными языками, неоднократно проникал в стан врага. Когда французы заняли Москву, Фигнер, получив разрешение Кутузова, с семьёю казаками пробрался в пылающий город. Днём он ходил по Москве, одетый то во фрак, то в крестьянский кафтан, то в лохмотья нищего, прислушивался к разговорам французов, высматривал расположение их войск, а ночью вместе с казаками нападал на неприятеля. Он бродил вокруг Кремля, надеясь выследить Наполеона и убить его [28, с. 219].

Уже в первом донесении в главную квартиру А. С. Фигнер сообщал: «1) в окрестностях Москвы истреблено всё продовольствие; 2) в сёлах, лежащих между Тульской и Звенигородскою дорогами, побито до 400 человек неприятеля; 3) на Можайской дороге взорван парк: шесть батарейных орудий приведены в совершенную непригодность, а восемнадцать ящиков, к сим орудиям принадлежавшие, взорваны; при орудиях взяты: полковник, четыре офицера и 58 рядовых; убито: офицеров три и великое число рядовых» [29, с. 216]. Рассказывая об обстановке, в которой действовал его отряд, А. С. Фигнер писал в одном из рапортов: «Невзирая на чрезвычайную трудность путей, офицеры наблюдали в своих командах совершенный порядок, отчего в самые мрачные ночи в лесах, едва днём сквозящих, марши были быстры, а следствия оных неприятелю гибельны.

Перенеся равнодушно голод и стужу, презирая опасность среди многочисленного неприятеля, офицеры поселяли твёрдость и надежду в солдатах. Урон, понесённый отрядом, состоит в одном убитом и двух легкокораненых»» [30, с. 148].

Бесстрашный партизан А. С. Фигнер, любивший лихие разведывательные действия, полные опасностей и неожиданностей, погиб как герой. В 1813 г., когда российские войска блокировали Данциг, занятый французами, Фигнер пробрался в крепость и, выдавая себя за итальянца, прожил в городе три месяца, причём не только разведал силы и средства противника, но и попытался поднять против французов жителей Данцига. Кто-то донёс на Фигнера коменданту крепости генералу Раппу. Фигнер был арестован, однако за неимением улик освобождён. Более того, Фигнер сумел войти в доверие к генералу Раппу, и тот отправил его с депешами к Наполеону. Эти депеши Фигнер привёз в главную квартиру российских войск. За границей А. С. Фигнер организовал партизанский отряд из дезертировавших из армии Наполеона испанцев и итальянцев и вёл борьбу против французов. Намереваясь поднять народное восстание против французского ставленника – короля Жерома, А. С. Фигнер оторвался от основных сил российской армии, преследовавших французов, и выдвинулся со своим отрядом далеко вперёд. Произошла неравная схватка с врагом. При попытке вывести свой отряд из окружения 1 октября 1813 г. А. С. Фигнер утонул в Эльбе [31, с. 220].

Всё больше активизировавшиеся действия партизан вынуждали французов усиливать боевое охранение, не отрываться от основных сил, действовать с величайшей осторожностью. Сообщения о таком поведении противника появились в донесениях партизан, адресованных в штаб М. И. Кутузова. Так, в рапорте № 17 с bivака при селе Лопасня, сообщая Коковницыну о действиях своего отряда, поручик Визин писал, что неприятель стал весьма осторожен – фуражиров гораздо меньше, а если и есть, то большей частью подкреплены пехотой.

В рапорте К. М. Кудашева сообщалось, что часть казаков его отряда напала на наполеоновский отряд, прикрывавший фуражиров в селении Клевитине (в пяти верстах от Лопасни), причём «казаки, ударив на оных, опрокинули и отхватили 16 кирасир, пехота же рассыпалась по лесу – неприятель, состоящий в коннице, был преследован до селения Сыкдарова» [32, с. 41].

В письме к П. М. и Ф. М. Толстым главнокомандующий российской армией писал 1 октября, что он и Наполеон стоят на Калужской дороге более недели и смотрят друг на друга, выжидая время. (Речь шла о так называемом Тарутинском марш-манёвре российских войск – авторы.) (рис. 2).

Между тем, продолжал М. И. Кутузов, «маленькими частями дерёмся всякий день и поныне везде удачно. Всякий день берём в полон человек по триста и теряем так мало, что почти ничего. Кудашев разбойничает также с партией и два хороших дела имел». О полковнике К. М. Кудашеве в «Журнале военных действий» за этот период отмечено, что его «партия», имевшей 500 казаков, дано направление на Серпуховскую дорогу, где он должен, «сделав над неприятелем поиски в стороне Подольска, стараться обойти неприятельскую армию и соединиться с «партией» капитана Фигнера».

В рапорте № 21 от 4 октября К. М. Кудашев сообщал, что «неприятель не фуражирует теперь иначе, как под сильным прикрытием конницы и пехоты» [33, с. 49]. Он доносил, что, получив известие от жителей о движении наполеоновских войск в окрестностях деревни Алферово, отправился туда с 300 казаками. Видя, что отряд наполеоновских войск численностью более 1500 чел. кавалерии направляется к Серпуховской дороге, К. М. Кудашев решил, «несмотря на несообразность сил», атаковать его. Атака была успешной, было взято в плен 70 чел. [34, с. 203]. Бой партизанского отряда при деревне Алферово остановил движение передовых наполеоновских частей.

К этому времени положение блокированной в Москве наполеоновской армии стало невыносимым. Наполеон понял, что проиграл войну и попытался заключить мир. Но мира он не получил.

Французский император рассчитывал отступить из Москвы по ещё не разорённой войною дороге. Но для этого

он должен бал оттеснить от Тарутина главные силы российской армии. Сильные авангарды французов на новой и старой Калужской дороге должны были замаскировать движение главных сил. Однако отлично организованная М. И. Кутузовым разведка своевременно донесла ему о движении крупных соединений противника от Москвы на юго-запад.

Во время отступления Наполеона из Москвы и его движения на Фоминское «генерал Дорохов, занимая отрядом своим Котово, что близ дороги, идущей от Москвы к Боровску, намеревался атаковать вице-короля Италианского, прибывшего 9-го числа в Фоминское, и требовал на то подкрепления, не зная, что за сим корпусом следовала вся французская армия» [35, с. 237].

М.И. Кутузов направил к Фоминскому корпус Д. С. Дохтурова с начальником штаба 1-й армии А. П. Ермоловым. Перед выступлением Ермолов послал в разведку А. С. Фигнера и А. Н. Сеславина (фото 6). Сеславин привёз донесение. Это донесение от 10 октября было настолько своевременным, что недаром говорили, будто именно оно спасло Россию, так как дало главнокомандующему возможность опередить противника и перехватить главные силы Наполеона под Малоярославцем [36, с. 237-238, 241; 37, с. 125].

Фото 3. Дорохов И.С.

Чтобы не допустить соединения главных сил Наполеона с его авангардом, М. И. Кутузов отдал приказ атаковать 18 октября корпус Мюрата, стоявший на реке Чернишня, с целью его уничтожения. Для этого главнокомандующий выделил значительные силы из армейских частей, которые должны были охватывающим манёвром совместно с партизанскими отрядами, действовавшими в тылу Мюрата, уничтожить авангард противника.

Манёвр М. И. Кутузова удался. Корпус Мюрата был разбит раньше, чем Наполеон успел оказать ему помощь. Противник потерял около 5000 человек убитыми и пленными, 38 орудий и весь обоз. Полному разгрому корпуса Мюрата помешал неумело организованный Л. Л. Беннигсеном обход левого крыла противника.

Боевые действия по разгрому корпуса Мюрата были началом контрнаступления российских войск.

Фото 4. Кудашев Н.Д.

Момент для перехода в контрнаступление был выбран исключительно удачно. К этому времени коренным образом изменилось соотношение сил. На главном направлении против 100-тысячной армии Наполеона М. И. Кутузов имел 120000 чел. Ещё более выгодное положение было на флангах. На правом фланге против ослабленных корпусов Сен-Сира и Удино численностью 30000-40000 чел. выступал корпус П. Х. Витгенштейна в 50000 чел. На левом фланге против Шварценберга и Ренье, имевших около 50000, действовала армия П. В. Чичагова и отдельные отряды общей численностью 70000 чел. Таким образом, россияне имели превосходство в численности войск. Моральное же состояние армии Российской импе-

рии было исключительно высоким.

Контрнаступление протекало в полном соответствии с разработанным М. И. Кутузовым планом: 18 октября был разбит корпус Мюрата, 18 и 19 октября – корпус Сен-Сира, 24 октября Кутузов выиграл Малоярославское сражение. Вместе с основными силами армии в эти дни активно действовали и войсковые партизанские отряды (рис. 3).

Поединок за Малоярославец [38, с. 209] между ещё сильным, но уже потерявшим уверенность в своих силах Наполеоном и возглавившим всенародную войну, во все стороны распространившим разведывательные и партизанские сети М. И. Кутузовым развернулся следующим образом.

«Всякий военный человек, – писал Д. Давыдов, – сведущий в своём деле, увидит ясно, что неприятельская армия, облепленная, так сказать, отрядами Дорохова, Сеславина, Фигнера и князя Кудашева, не могла сделать шагу потаенно, хотя спасение оной зависело от тайного её движения мимо левого фланга нашей армии и от внезапного появления её в Малоярославце. Чрез сие Наполеон выпутался бы из сетей, расставленных ему фельдмаршалом при Тарутине, открыл бы себе беспрепятственный путь к Днепру, по неприкосновенному краю обеими вьющими армиями; мог бы, соединясь с Эверсом, Жюно и Виктором, возобновить наступательное действие без малейшей опасности, имея фланги и тыл свободными. Если спустимся от следствия до причины, то удостоверимся, что извещением Сеславина решилась участь России; но для сего нужен был решительный Ермолов, взявший на себя ответственность при своевольном обращении корпуса Дохтурова к Малоярославцу, и прозорливый главнокомандующий, проникший всю важность Малоярославского пункта и немедленно поднявшийся и прибывший туда со всюю армиею восемь часов после Дохтурова» [39, с. 241-242].

Д. В. Давыдов, пусть отчасти из-за преклонения перед А. П. Ермоловым и братской солидарности к партизану А. Н. Сеслаину, кое в чём преувеличив значение Малоярославской операции, безусловно, верно передал её суть и военное значение для обеих сторон.

Используя данные разведки А. Н. Сеславина, Д. С. Дохтуров форсированным маршем устремился к Малоярославцу, чтобы прийти туда раньше противника. Местные жители помогли корпусу переправиться через глубокую речку Протву, разобрав свои избы и построив переправу для войск.

Кроме того, 23 октября М. И. Кутузов направил к Малоярославцу казаков М. И. Платова, а затем и сам выступил с главными силами.

Несмотря на быстроту действий авангарда Д. С. Дохтурова, французы успели занять Малоярославец, правда небольшими силами. Руководствуясь указаниями главнокомандующего прикрывать до подхода главных сил Ново-Калужскую дорогу, Д. С. Дохтуров в 5 часов 24 октября атаковал противника 33-м и 6-м егерскими полками в Малоярославце и выбил из города два батальона французов. Тем временем к обоим участвовавшим в бою сторонам подходили главные силы [40, с. 209-216]. К Малоярославцу прибыли и оба полководца. Под Малоярославцем у россиян было 97000 чел. и 622 орудия, а у противника – около 60000-70000 чел. и 300-400 орудий.

Оценив обстановку, М. И. Кутузов заявил, что завтра должно быть генеральное сражение, без которого он ни под каким видом Наполеона в Калугу не пустит. Но Наполеон не рискнул принять генеральное сражение и приказал отходить на разорённую Смоленскую дорогу. Инициатива окончательно перешла к Кутузову. Российские войска стали преследовать отступающую французскую армию.

М. И. Кутузов в письме к Трошинскому**** так описывал события этих дней: «Приятно мне по душевному к Вам расположению известить Вас о счастливом обороте военных действий, возымевших с некоторого времени.

Тягостно мне было оставлять Москву, но и дать сражение находил я в случае неудачи неразлучным может быть с окончанием кампании, – почему предпочёл оставить её, и вместе с тем, обратясь к коммуникационным дорогам неприятеля со всеми силами и заняв лёгкими силами все

окрестности Москвы до того, что неприятель не имел никакого продовольствия, кроме малых остатков в городе, укрепил большую нашу армию в лагере, беспрепятственно изнурав неприятельскую партизанами своими; наконец атаковал авангард, из 50 тысячной армии под командою короля Неаполитанского, и разбив его, где взято 37 пушек, заставил неприятеля оставить Москву. Наполеон с изнурённым своим войском искал прорваться через Калугу, в защищаемые столь горячо мною губернии, как-то: Тульскую, Орловскую, Полтавскую и Черниговскую. Он бросился со всеми силами своими через Боровск к Малому Ярославцу, где, будучи предупреждён мною – дрался с самою жестокостью, но будучи семь раз выбит из города, принуждён был отступить и взять направление своё через Медынь к Можайску на Смоленскую дорогу. На всяком шагу его, он был предупреждён авангардом нашим и казачьими полками. Потеря неприятеля с выстулением его из Москвы и после сражений при Малом Ярославце и Вязме становится невероятною; сверх того с разными стычками потерял он убитыми, конечно, более 20000, пленных одних за 10000, и истреблено у него несказанное число зарядных ящиков, обозов и лошадей. Взятые во всё сие время у французской армии 150 пушек будут служить памятником потомкам нашим.

Я нахожусь теперь в Ельне и уверен, что бегущий неприятель не посмеет кинуться в полуденные губернии наши. Авангард мой беспрепятственно преследует его и, дойдя до Соловьёвой переправы у Днепра, следовать будет, так как и вся армия, фланговым маршем к Смоленску, где если бы вздумал неприятель и остановиться, то получит, конечно, такое же возмездие, как и в столице нашей...

Р. С. Сию минуту получаю известие от генерала Платова, который преследуя неприятеля, разрезав 4-й корпус под командою Вице-Короля Итальянского, истребил совершенно, взял в плен 3000 чел. итальянской гвардии, офицеров и несколько генералов, между коими помощник принца Бертье, ген. Сангон, 15 гвардии офицеров и 62 орудия. Пленные Французы, даже и упомянутые офицеры просят о принятии их в нашу службу, признавая, что высочайшая честь ныне есть, носить русский мундир» [41, с. 12-14].

Сражение под Малоярославцем 26 октября 1812 г. разрушило расчёты Наполеона на спасение армии. Сегюр – секретарь Наполеона назвал 26 октября днём рокового отступления. Армия, писал он, шла, опустив глаза, словно пристыженная и сконфуженная, а посреди неё её вождь, мрачный и молчаливый.

Тарутинский манёвр, широкое развитие партизанской войны, бои на реке Чернишья и сражение под Малоярославцем – это этапы борьбы за лишение противника инициативы, этапы реализации стратегического плана российского главнокомандующего. В разговоре с одним пленным французским офицером М. И. Кутузов говорил, что при Малоярославце он сразился с французами, чтобы заставить их идти той дорогой, которая была опустошена ими же.

После победы под Малоярославцем изменилась стратегическая обстановка. Перед российской армией встали новые задачи, потребовались и новые приёмы для их решения.

По мере отступления французов от Москвы на запад кольцо партизанских отрядов, окружавших французскую армию, как бы вытягивалось вдоль флангов неприятеля и готово было сомкнуться впереди него: к Смоленску был послан отряд А. П. Ожаровского, с тыла наседали казаки М. И. Платова, на флангах действовали Д. В. Давыдов, А. С. Фигнер, А. С. Сеславин, Н. Д. Кудашев и др.

Лейтенант штаба итальянской армии Ложье так описывает условия, в которых приходилось отступать французам: «Слева русская армия; справа многочисленные сотни казаков; всюду вооружённые крестьяне местных деревень» [42, с. 172].

Партизаны направляли свои удары главным образом в промежутки между отступавшими неприятельскими эшелонами, отбивали обозы, орудия, а иногда и целые войсковые части. При подходе же основных сил наполеоновской армии партизаны быстро исчезали.

Однажды, когда 21 октября небольшой отряд Д. В. Давыдова конвоировал крупную партию пленных, внезапно

появилась французская кавалерия, за ней гвардия Наполеона. «...Тогда, – пишет Давыдов, – по данному мной сигналу вся партия отхлынула от дороги и начала строиться. Между тем гвардия Наполеона, посреди которой он сам находился, стала надвигаться. Вскоре часть кавалерии бросилась с дороги вперёд и начала строиться с намерением отогнать нас далее. Я был совершенно убеждён, что мне далеко не по силам, но я горел желанием погарцевать вокруг Наполеона и с честью отдать ему прощальный поклон за посещение его. Свидание наше было весьма недолговременно; умножение неприятельской кавалерии, которая была ещё в довольно изрядном состоянии, принудило меня вскоре оставить большую дорогу и отступить перед громадами, валившими одна за другой. Однако во время этого перехода я успел взять с бою в плен 180 человек при двух офицерах и до самого вечера конвоировал с приличным почётом Наполеона...» [43, с. 225].

Никогда ещё партизанские действия не носили такой массовой и организованный характер. Во время отступления французской армии один только партизанский отряд Д. В. Давыдова взял в плен и доставил в главную квартиру российской армии 1500 рядовых и 43 офицера противника. Отряд А. Н. Сеславина освободил города Вязьму, Борисов, Забрж, Вильно, а под Ошмянами чуть не захватил в плен самого Наполеона.

3 ноября отряды армейских партизан В. В. Орлова-Денисова, Д. В. Сеславина, Д. В. Давыдова и А. С. Фигнера, объединившись под Копысом с местными крестьянами-партизанами, взяли в плен остатки корпуса генерала Ожеро. Число взятых в плен превышало 2000 чел. В этом бою отряд Д. В. Давыдова уничтожил более 100 солдат и захватил в плен трёх офицеров и 285 рядовых противника. При взятии Бельничей отрядом Давыдова в плен попало восемь офицеров и 578 солдат, а под Гродно 8 декабря – ещё 660 человек наполеоновских солдат и офицеров.

Отряд А. Н. Сеславина под местечком Забрж 20 ноября уничтожил 50 французов и взял в плен одного генерала, 11 офицеров и 211 солдат, а 27 ноября под Вильно уничтожил в бою 200 и взял в плен 170 солдат и четырёх офицеров, захватил знамя и шесть пушек. В период контрнаступления М. И. Кутузов часто лично ставил задачи перед партизанскими отрядами [44, с. 253].

Армейские партизанские отряды действовали также в Польше. Они посылались с флангов российских войск, в частности от армии П. В. Чичагова и корпуса П. Х. Витгенштейна. Партизаны уничтожали склады и магазины в герцогстве Варшавском и наводили панику на большом пространстве, вплоть до самой Варшавы.

Первыми вступили в Западную Европу казачьи полки генерала М. И. Платова. Преследуя интервентов, они захватили 50000 пленных, более 500 орудий и несметное количество обозов.

В донесении французского военного губернатора Смоленской губернии генерала Бараге-Дильера к Бертье так говорится о действиях казаков: «Казаки рыщут на флангах наших. Разъезд, состоявший в сто пятьдесят гвардейских драгун, под командою майора Мартода, попался в засаду казаков между дорогами Московской и Калужской. Драгуны изрубили триста человек, пробившись, но оставили двадцать человек на поле сражения. Они были взяты, а вместе с ними и майор, тяжело раненный» [45, с. 181].

24 ноября 1812 г. Наполеон, переодевшись в одежду простого офицера, бежал из Смоленска через Вильно, Ковно и Варшаву в Париж. Через четыре дня российские войска заняли Вильно, а ещё через несколько дней остатки армии Наполеона перебрались через Неман. Российская земля была освобождена. Наполеоновская армия потеряла в России

Фото 5. Фигнер А.С.

убитыми и пленными 552000 чел., 1200 орудий, 167000 лошадей. В декабре 1812 г. маршал Бертье доносил Наполеону: «Я должен доложить Вашему величеству, что армия совершенно рассеяна и распалась даже гвардия: в ней под ружьём от 400 до 500 человек». М. И. Кутузов из Вильно сообщил Александру I: «Война окончилась за полным истреблением неприятеля» [46, с. 27].

Победа Российской империи в Отечественной войне 1812 г. подорвала военное могущество империи Наполеона и положила начало освобождению порабождённой Наполеоном Европы.

Решающую роль народа в победе над сильным противником неоднократно подчёркивал М. И. Кутузов. «Я счастлив, – говорится в письме фельдмаршала к калужанам, – предводительствуя русскими...Какой полководец не поражал врага, подобно с сим мужественным народом?» Высокую оценку главнокомандующего российской армии заслужили и армейские партизаны. Перед строем партизанского отряда подполковника А. Н. Сеславина М. И. Кутузов воскликнул: «Благодарю Вас, храбрые солдаты!»

Поддержка армии всем народом, высокие морально-боевые качества российских войск (в состав которых входило и войсковое партизанство), их мужество, храбрость и массовый героизм, непреодолимая стойкость в обороне и стремительность в контратаках и преследовании противника определили исход этой войны.

Таким образом, войсковое партизанство возникло в отечественной истории в XVIII в. Это были, как правило, кавалерийские отряды регулярной армии, которые действовали в отрыве от главных сил на коммуникациях противника, в его тылу, расстраивая линии связи и снабжения. Магазинная система снабжения и довольствия (создание баз продовольствия для действующей армии), созданная при Людовике XIV во второй половине XVII в. во Франции, способствовала возникновению коммуникационных линий, которые могли уничтожаться и прерываться подразделениями войсковых партизан. Впервые организованные приёмы действий войскового партизанства в российской армии целенаправленно были применены Петром I в Северной войне (1700-1721 гг.). (До него лишь воевода Скопин-Шуйский и отчасти царь Иван Грозный использовали подразделения регулярной армии для фрагментарных партизанских действий для налётов на коммуникации противника и рейдов по его тылам). Пётр I стал практиковать организованное нападение на тылы шведов подразделений регулярной армии и тем самым положил начало собственно войсковому партизанству.

Сознавая важность партизанского способа ведения боевых действий в борьбе с захватчиками, Пётр I в 1701 г. из состава регулярной армии учредил корволанты – «летучие» кавалерийские корпуса с приданными подразделениями конной артиллерии и драгун (пехоты на лошадях). Эти формирования войсковых партизан должны были вести масштабные маневренные партизанские действия в тылу шведской армии (перехват коммуникаций противника, удары по базам неприятеля, внезапные удары во фланг его боевого порядка, преследование отступающего врага).

В начальный период Северной войны (особенно в кампании 1707-1707 гг. в Саксонии и под Гродно) в тылу противника войсковые партизаны совершали налёты, разведывательные поиски и диверсионные акты. Пётр I большое значение придавал тактической и стратегической разведке, т. е. определению путей движения шведских войск и раскритику их дальнейших замыслов.

Разгром крупного обоза шведской армии у дер. Лесной (28-29 сентября 1708 г.) по своим тактическим действиям

был близок к тактике действий войскового партизанства.

В Европе войсковое партизанство получило развитие в эпоху прусского короля Фридриха II (1740-1786 гг.). Партизанские отряды австрийской регулярной армии постоянно заставляли Фридриха II принимать во внимание необходимость борьбы с тактическими партизанскими действиями противника – готовность к защите фуражирских коммуникаций, борьба с его рейдовыми и разведывательными подразделениями.

Дальнейшее развитие в армии Российской империи войсковое партизанство получило в период войны с армией Наполеона. Войсковое партизанство в составе российской армии в Отечественной войне 1812 г. внесло существенный вклад в общее дело победы над французской армией. Первый войсковой партизанский отряд численностью 130 человек был создан в конце августа 1812 г. по инициативе подполковника Д. В. Давыдова. Особенно большое значение войсковому партизанству придавал главнокомандующий российской армии генерал-фельдмаршал М. И. Кутузов. Он усматривал в нём серьёзную силу, способную нанести противнику значительный ущерб. Поэтому главнокомандующий всемерно содействовал организации специальных отрядов из регулярных войск (которые действовали партизанскими методами), давал указания и инструкции по тактике их действий. В сентябре 1812 г. в составе войскового партизанства действовало 36 казачьих, 7 кавалерийских и 5 пехотных полков с подразделениями конной артиллерии, 5 эскадронов и 3 батальона. Отрядами командовали генералы и офицеры И. С. Дорохов, А. Н. Сеславин, А. С. Фигнер, М. А. Фонвизин и др. После оставления Москвы фронт действий войскового партизанства был значительно расширен и М. И. Кутузов, непосредственно подчинив его своим стратегическим замыслам, придал ему организованный характер. Войсковые партизанские отряды тесно взаимодействовали с регулярной армией, с крестьянскими партизанскими отрядами и народным ополчением. Действуя в тылу врага и на коммуникациях французской армии, войсковые партизанские отряды громили отдельные подразделения и части противника, перехватывали обозы, истребляли вражеских фуражиров, сообщали российскому командованию ценные сведения о захватчиках, уничтожали подходящие вражеские резервы и освобождали занятые противником гарнизоны [48, с. 236].

В целом войсковое партизанство оказало регулярной российской армии серьёзную помощь в разгроме наполеоновских войск на территории Российской империи и за её пределами.

Фото 6. Сеславин А.Н.

* Корволант – от французского *corps volant* – «летучий корпус», воинский отряд, состоявший из конницы, пехоты (перевозимой на лошадях) и лёгкой конной артиллерии. Предназначался главным образом для действий во вражеском тылу, перехвата коммуникаций противника, внезапных ударов во фланг его боевого порядка и для преследования. В состав корпуса, созданного Петром I в 1701 г., входило 6 полков драгун, Преображенский, Семёновский, Ингерманландский полки и один батальон Астраханского полка (всего 11625 чел., 30 орудий). Корпуса корволантов широко применялись в войнах XVIII-XIX вв. [12, с. 318; 13, с. 355].

** Давыдов Денис Васильевич был инициатором организации войскового партизанства во время Отечественной войны 1812 г. С 1807 г. он был адъютантом у П. И. Баграмяна, воевал в Пруссии, Финляндии и Турции. 8 апреля 1812 г. Давыдов был назначен в Ахтарский гусарский полк и с 17 июня командовал первым батальоном этого полка. Позднее Давыдов писал, что, вступая в гусарский полк, он «имел предметом партизанскую службу».

*** «Малая война» – в военной литературе XVIII-XIX вв. так называли способ ведения боевых действий небольшими отрядами регулярной армии. Под «малой войной» М. И. Кутузов понимал объединённые единым планом боевые действия небольших отрядов регулярной конницы, связанные с действиями партизанских отрядов и народных ополчений. Термином «малая война» часто называли также мелкие боевые действия: разведку, сторожевую службу, рейды конницы и т. п., которые были необходимы для обеспечения общих действий армии [24, с. 140].

**** Трошинский – бывший статс-секретарь Екатерины II. В момент написания письма М. И. Кутузовым он находился в отставке и жил в Полтавской губернии.

1. Вершигора П. П. Военное творчество народных масс / П. П. Вершигора. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.

2. Военное дело / Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / Редактор-составитель И. Е. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.

3. Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – Т. 6. – 671 с.

4. Вершигора П. П. Военное творчество народных масс / П. П. Вершигора. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.

5. Военное дело / Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / Редактор-составитель И. Е. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.

6. Труды Императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т. 1.

7. Там же.

8. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии / Д. Бутурлин. – СПб., 1820. – Ч. 1. – Т. 2.

9. Журнал или поденная записка... Петра Великого. – СПб., 1770. – Ч. 1.

10. Вершигора П. П. Военное творчество народных масс / П. П. Вершигора. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.

11. Гершельман Ф. Партизанская война / Ф. Гершельман. – СПб., 1885.

12. Потрашков С. В. Иллюстрированный военно-исторический словарь / С. В. Потрашков, А. С. Потрашков. – М.: Эксмо, 2007. – 736 с.
13. Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1977. – Т. 6 – 671 с.
14. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России (1683-1762) / Д. Ф. Масловский Д. Ф. – СПб., 1891. – Вып. 1.
15. Военное дело / Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / Редактор-составитель И. Е. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.
16. Там же.
17. Давыдов Д. Военные записки / Д. Давыдов. – М.: Гослитиздат, 1940.
18. Там же.
19. Там же.
20. Отечественная война 1812 г. и русское общество. Юбилейное издание. – М.: Изд. Т-ва Д. Сытина, 1912. – Т. 4.
21. Давыдов Д. Военные записки / Д. Давыдов. – М.: Гослитиздат, 1940.
22. Там же.
23. Там же.
24. Большая Советская энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 26.
25. Труды Императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909.
- Т. 7.
26. Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. – М.: Госполитиздат, 1947.
27. Вершигора П. П. Военное творчество народных масс / П. П. Вершигора. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.
28. Отечественная война 1812 г. и русское общество. Юбилейное издание. – М.: Изд. Т-ва Д. Сытина, 1912. – Т. 4.
29. Там же.
30. Центральный Государственный военно-исторический архив Российской Федерации (далее – ЦГВИА РФ). – Ф. ВУА. – Д. 3508. – Л. 148 и об.
31. Отечественная война 1812 г. и русское общество. Юбилейное издание. – М.: Изд. Т-ва Д. Сытина, 1912. – Т. 4.
32. ЦГВИА РФ. – Ф. ВУА. – Д. 3509. – Л. 41 и об.
33. ЦГВИА РФ. – Ф. ВУА. – Д. 3509. – Л. 49.
34. Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. – М.: Госполитиздат, 1947.
35. Давыдов Д. Военные записки / Д. Давыдов. – М.: Гослитиздат, 1940.
36. Там же.
37. Шильдер Н. Император Александр I / Н. Шильдер. – СПб., 1887. – Т. 3.
38. Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. – М.: Госполитиздат, 1947.
39. Давыдов Д. Военные записки / Д. Давыдов. – М.: Гослитиздат, 1940.
40. Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. – М.: Госполитиздат, 1947.
41. Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1868. – Т. 3.
42. Французы в России. 1812 год по воспоминаниям современников-иностранцев / Сборник сост. А. М. Васютинским, А. К. Дживелеговым и С. П. Мельниковым. – М.: «За-друга», 1912. – Ч. 2.
43. Отечественная война 1812 г. и русское общество. Юбилейное издание. – М.: Изд. Т-ва Д. Сытина, 1912. – Т. 4.
44. Жилин П. А. Контрнаступление русской армии в 1812 году / П. А. Жилин. – М.: Воениздат, 1953.
45. Давыдов Д. Военные записки / Д. Давыдов. – М.: Гослитиздат, 1940.
46. Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. – М.: Госполитиздат, 1947.
47. Вершигора П. П. Военное творчество народных масс / П. П. Вершигора. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.
48. Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков.

Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ,
Наталья ЛОПАТИЕВА
(Київ)

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ УКРАИНСКОГО ОПОЛЧЕНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 г. (К 200-ЛЕТИЮ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1812 ГОДА)

В современной исторической литературе термин ополчения имеет два значения. Первое – это «воинские или военизированные (милиция) формирования, создаваемые из граждан (добровольцев), как правило, не подлежащих призыву на воинскую службу по мобилизации, в периоды наибольшей военной опасности для государства»*. Второе – это «категория военнообязанных призывавшихся по мобилизации во время войны во вторую и третью очередь» [1, с. 432, 434]. В этом значении термин «ополчение» появился в начале XIX в., когда при создании массовых армий так стали называть часть резерва регулярных вооруженных сил в который входили лица, освобожденные от военной службы в мирное время, но подлежавшие призыву на случай войны, а также лица, прошедшие действительную военную службу и отбывшие первоочередные сроки состояния в запасе.

Каким же образом происходил переход от формы организации воинских формирований к элементу системы комплектования регулярных Вооруженных Сил?

Дело в том, что основу ополчения составляют солдаты-ополченцы, статус которых несколько отличается от статуса солдат регулярной армии, что связано с добровольным вступлением в ополчение, сокращенными сроками несения службы (как правило, только на период боевых действий) и характером возлагаемых на ополчение задач. Обычно это отличие выражается в размерах денежного и материального довольствия, сроках выслуги для получения очередного воинского звания, в форме одежды и знаках различия, правах на получение пенсий и пособий, в некоторых странах – в системе награждений за боевые и другие заслуги [2, с. 137].

Как способ и форма организации вооруженных формирований ополчение использовалось с древнейших времен и, как правило, предшествовало появлению профессиональной регулярной армии [3, с.171]. В каменном веке ополчение являлось единственной возможной формой воинской организации. С зарождением классового общества, когда стали появляться племенные вожди и дружины воинов-профессионалов при них, ополчение перестало служить единственной формой участия широких масс в войнах. Как правило, его роль сводилась к пополнению рядов действующих армий или несению тыловой и вспомогательной службы. В армиях Древнего Востока ополчение широко привлекалось для участия в завоевательных войнах египетских фараонов, ассирийских, вавилонских, урартских и других царей. В тот период ополчение формировалось из свободных землевладельцев или из мужского населения зависимых племен (в Египте, например, для этой цели привлекались воины из нубийских и ливийских племен).

В Древней Греции до V в. до н.э. ополчение являлось основной формой комплектования армии. В состав греческого ополчения входили свободные жители полисов, имевшие достаточно средств для покупки вооружения и снаряжения. Статус воина-ополченца (гоплита) напрямую был связан со статусом свободного гражданина определенного полиса (Афин, Спарты, Коринфа, Фив и т. п.). Переселенцы (перизки в Спарте и метеки в Афинах), а тем более рабы и вольноотпущенники, по законам в ряды ополчения не могли допускаться, но на практике они широко привлекались к службе в армии в случае непосредственной опасности для государства (греко-персидские войны VI-V вв. до н.э., Пелопоннесская война V в. до н.э. и т.д.)

В древнем Риме ополчение (легион) как основная форма военной организации с незначительными изменениями просуществовало до конца II в. до н.э., когда после реформ

Гая Мария римская армия стала профессиональной. В период Римской империи ополчение являлось вспомогательной, по отношению к регулярной армии, частью войск и комплектовалось по преимуществу из жителей покоренных народов (галлов, германцев, нумидийцев, фракийцев и др.). Обычно регулярные части составляли тяжелую легионную пехоту, а ополчение (или вспомогательные части) – конницу, легкую пехоту и лучников. В раннее Средневековье (V-X вв.) ополчение из свободных крестьян, группировавшееся вокруг дружин крупных феодалов (князей, королей и др.), составляло основу армий европейских государств. В дальнейшем, в связи с развитием феодальных отношений, повлекших за собой исчезновение мелких свободных землевладельцев, структура ополчения изменилась. Теперь его основу составляли небольшие дружины конных воинов-профессионалов (рыцарская конница), которые могли на короткое время объединяться под началом крупного феодала (короля, князя, герцога, графа и т.д.). Ополчение из крестьян использовалось только как вспомогательная часть войска или для несения гарнизонной службы [4, с. 71-73].

С развитием городов и зарождением капиталистических отношений роль ополчения вновь возрастает, теперь оно формировалось из свободных горожан, в основном становившихся пехотинцами. Командование городским ополчением обычно поручалось военному-профессионалу из мелких феодалов, осевших в городе, или наемнику-кондотьеру [5, с. 9]. Европейское городское ополчение (из жителей городов Швейцарии, Фландрии, Италии, Чехии и Моравии) успешно действовало против рыцарской конницы и не раз одерживало верх над численно превосходящими, но гораздо менее организованными силами феодалов. В период укрепления централизованной королевской власти в странах Западной Европы в XIV-XV вв. (Франция, Англия и др.) городское ополчение, наряду с дворянством, становится основной поддержкой короля в его борьбе с производом крупных феодалов.

На Руси ополчение издревле являлось основной формой организации войска. [6, с. 4-5]. Первоначально оно комплектовалось свободными крестьянами-общинниками, во главе которых становился племенной вождь со своей небольшой дружиной. В Киевской Руси IX-XII вв. ополчение (рать), из крестьян и жителей городов, созывалось для борьбы с кочевниками (печенегами, половцами) или покорения независимых племен, а также для походов на Византию. В XII-XV вв. ополчение, особенно новгородское и псковское, созывалось для отражения агрессии западноевропейских феодалов (Невская битва 1240 г. и Ледовое побоище 1242 г., борьба с польской и литовской экспансией), а также для отпора татарам (Куликовская битва 1380 г.). Ополчение также активно использовалось в междоусобных войнах древнерусских князей в период феодальной раздробленности XII-XV вв. [7, с.8].

Особую роль в истории России ополчение сыграло в начале XVII в., во время борьбы с польской интервенцией и освобождения Москвы. 21 сентября 1610 г. боярское правительство признало русским царем польского королевича Владислава ипустило поляков в Москву. Для борьбы с захватчиками в 1611 г. в Рязани было сформировано так называемое «Первое ополчение», которое возглавил воевода П.Ляпунов, однако, достигнуть победы и изгнать поляков из Москвы и России не удалось. Тогда же в Нижнем Новгороде было создано «Второе ополчение» под руководством нижегородского старосты К. Минина и князя Д. Пожарского. Общая численность этого ополчения достигла 20-30 тыс. чел. В тяжелом сражении под Москвой (22-24 августа 1612 г.) войска Минина и Пожарского разгромили польскую армию гетмана Я.Ходкевича, а в конце октября освободили Москву. [8, с. 31-32].

Вновь к практике созыва ополчения российское правительство прибегло в начале XIX в., когда в связи с неудачно складывавшейся для российской армии войной с наполеоновской Францией и назревавшей войной с Турцией возникла опасность вторжения французов и османов в пределы России. Царским манифестом от 30 ноября 1806 г. практически по всей территории Российской империи (31 губерния) из крепостных и свободных крестьян, горожан и

представителей дворянства началось формирование ополчения, которое получило название «Земская милиция». К 1807 г. общая численность ополчения достигла 612 тыс. чел. [9, с.75-78].

Для созыва земской милиции вся территория была разделена на 7 областей. Ратники набирались из представителей податных сословий, командный состав – из дворян [10, с. 44-45]. Офицерам милиции был присвоен особый мундир темно-зеленого цвета, такого же цвета были панталоны. Кроме того, вводились белый жилет и черная фетровая двугольная шляпа с серебряной кокардой и высоким зеленым султаном. Воротники, обшлага и выпушки на мундирах были в каждой области своего цвета (красный, голубой, белый, оранжевый, розовый, лиловый и малиновый). В качестве знаков различия генералы и офицеры получили эполеты – раньше, чем их ввели в армии. Главнокомандующий областью носил пару золотых эполет без бахромы, губернский командир – золотой эполет на левом плече и золотой погон на правом, уездный командир – два золотых погона. Тысячные начальники имели на левом плече эполет, а пятисотенные – погон. Сотники и пятидесятники ни эполет, ни погон не получили. При мундире областные, губернские и уездные начальники носили шпаги, остальные – сабли с оправой из позолоченной меди. Зачисленные в ополчение ратники особой формы не имели и обходились обыкновенной крестьянской одеждой. В марте 1807 г. в 18 губерниях из ратников были сформированы батальоны стрелков, численностью в 600 чел. каждый, для пополнения действующей армии. Воины стрелковых батальонов получили одинаковую одежду: кафтан, панталоны и шинели из темно-зеленого и серого сукна, черные поярковые кивера с лакированным козырьком и кокардой из черно-оранжевой ленты. Принадлежность к определенной области показывалась цветом стоячего воротника и репейка с кисточкой на кивере. После заключения Тильзитского мира с Наполеоном (июль 1807 г.) ополчение было распущено [11, с. 205-206].

С началом Отечественной войны 1812 г. для отражения наполеоновского нашествия на Россию царским манифестом (от 6 июля 1812 г.) было вновь создано ополчение состоявшие в основной массе из крестьян. Это ополчение создавалось в 16 центральных губерниях империи, разделенных на 3 округа. Всего за полтора месяца было сформировано 82 пехотных и 16 конных полков, 14 дружин и ряд отдельных подразделений общей численностью 193 тыс. чел. Кроме того, под влиянием патриотических настроений, ополчение создавалось в тех регионах, где оно не было предусмотрено: на Украине, Дону, Урале. Комплектовались конные полки ополчения калмыков (2 полка) и крымских татар (4 полка). Таким образом общая численность ополчения в действующей армии составила около 320 тыс. чел., а вместе с внутренним ополчением (охранными частями) – 400 тыс. чел. Воины-ополченцы принимали участие в крупных сражениях (Бородино – 15 тыс. чел.) и в партизанской войне, а также участвовали в zahraniчных походах российской армии 1813-1814 гг. [12, с.116].

Большую роль в Отечественной войне 1812 г. сыграло Украинское ополчение, хотя в царском манифесте не предусматривалось его создание [13, с.310].

Готовясь к нападению на Россию, Наполеон рассчитывал воспользоваться недовольством украинского народа крепостническими порядками и поднять его на войну против России. Бонапарт намеревался отторгнуть Украину от России и создать на украинской земле три вассальных княжества наподобие герцогства Варшавского. Наполеон рассчитывал также включить казачью конницу в состав своей армии.

Но этим планам не суждено было осуществиться. Украинский народ, как и русский, поднялся на борьбу против иноземных захватчиков.

Первыми украинскими формированиями были четыре казачьих полка, 5-й казачий полк организовал поэт И. П. Котляревский [14, с. 314]. Он сообщал, что «поступают казаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния» [15, с. 315].

Хотя эти украинские части мало отличались от

регулярных войск, они находились на положении ополченских. Казачьи полки, сформированные в Киевской и Подольской губерниях, были включены в 3-ю русскую армию генерала А.П.Тормасова. Одновременно с созданием казачьих соединений широко развернулся набор в земское ополчение, которое использовалось главным образом для несения пограничной и гарнизонной служб, а также для обеспечения тыла действующей армии.

Только Полтавская и Черниговская губернии за два месяца войны в ы с т а в и л и около 60000 бойцов: 18 000 конных казаков и свыше 40 000 ополченцев. Население отдало им лучших лошадей, снаряжение, амуницию, собралось большое количество холодного оружия.

На Слободской Украине, в Екатеринославской, Херсонской и других украинских губерниях, отдаленных от театра военных действий, была проведена предварительная подготовка к организации ополчения на случай, если в нем будет необходимость.

Украинское народное ополчение начало свои действия в первые месяцы войны, но особенно активно участвовало в боях в период контрнаступления российской армии. 18 сентября начальник Черниговского ополчения генерал И.В. Гудович доносил М.И.Кутузову о том, что «ополчение сие состоит из 20 000 человек пеших, вооруженных пиками и иным острым оружием... Сверх сих формируются еще таковых до 10 000 человек... Важных дел с неприятелем не было...» Но все же захватывались «разных наций воины неприятельские в небольших партиях для фуражирования шагающихся» [16, с.98-99]. Черниговцы выставляли боевые посты по фронту протяжением 70 км.

21 октября распоряжением П.П.Коновницына Черниговское и Полтавское ополчения были объединены под общим командованием И.В.Гудовича, который получил указание двигаться к Белоруссии. Командование российской армии усилило Украинское ополчение полтавскими конными полками и 23 октября направило его главные силы на Могилев.

Английский военный агент В.Вильсон писал из России: «Чтобы дать идею о силе государства, скажу, что фельдмаршал предписал малороссийской милиции приблизиться к Могилеву и предполагал, что придет только 15 000 человек; но вместо того явилось 20 000 конницы и 20 000 пехоты» [17, с.106]. Взяв 17 ноября Могилев - важный опорный пункт на Днепре, украинцы были размещены по Днепру от Чернигова до Речицы, а затем двинулись на Житомир, Новгород-Волынский, Овруч, Острого, обеспечивая таким образом край левого фланга стратегического фронта в период контрнаступления российской конницы.

Украинские ополченцы составляли значительную часть отряда генерала А.П.Ожаровского, который был сформирован 17 октября из 19-го егерского, Мариупольского гусарского, двух донских казачьих и двух малороссийских казачьих полков и 6-орудийной конной батареи. А.П.Ожаровский получил приказание быстро следовать через Юхнов к Смоленску, опережая колонну отступаю-

Казак 6-го конного Черниговского ополчения.

щих французских войск. Ставя задачу А.П.Ожаровскому, П.П.Коновницын указывал: «Главный предмет действий ваших должен состоять в том, чтобы нападать на неприятельские малые отряды, транспорты, по Смоленской дороге идущие, истреблять учрежденные на сем пути неприятельские магазины, истреблять по селениям в сем направлении находящийся фураж, и тем отнять все способы продовольствия для неприятельской кавалерии и артиллерии. В особенности имейте в предмете вернейшие сведения о неприятеле, старайтесь всячески перехватывать его курьеров, коих немедленно доставлять в главную квартиру» [21, с.83].

Отряд А.П.Ожаровского успешно выполнил поставленную перед ним задачу и 2 ноября овладел местечком Красное, взяв при этом в плен 900 вражеских солдат и 11 офицеров [22, с.85].

Затем Украинское ополчение приняло участие и в заграничных походах. Особенно оно прославилось во время осады и взятия крепости Замостье в герцогстве Варшавском. Генерал Рот, в подчинении которого находилось Черниговское ополчение, писал, что оно «показало под стенами Замостья мужество и неутомимость сверх того, которое бы можно было ожидать от людей, необычных обращаться с оружием. Четыре недели перед сим они отражали всегдашние неприятельские нападения лучших полков польских войск, из коих был составлен гарнизон крепости Замостье» [19, с. 19]. В октябре 1814 г. Украинское ополчение было распушено [20, с. 393-413].

Ополчение было основным источником пополнения регулярной армии. Именно благодаря ополчению М.И.Кутузов смог быстро восполнить потери армии еще в Тарутинском лагере. Кроме того, части народного ополчения воевали и самостоятельно. Так, дозоры калужских ополченцев, действуя партизанскими методами, истребляли французских фуражиров. 20 сентября калужане под командованием подпоручика Л.И.Протопопова и прапорщика Савинова уничтожили два отряда противника. М.И.Кутузов неоднократно давал полкам ополчения ответственные задания. Калужское ополчение, высланное им в Ельне с целью преграждения путей отхода неприятелю, точно выполнило приказ.

Таким образом, народное ополчение сыграло большую роль в разгроме наполеоновской армии. Английский генерал Вильсон, находившийся при российской ставке, впоследствии отзывался о народном ополчении как о милиции, которая со своими пиками выходила на сражение с такой же уверенностью, как и регулярно вооруженные войска, и которая ни разу не уходила со своих постов.

На совещании французского штаба после сражения под Малоярославцем маршал Бессьер, внося предложение об отступлении, сказал: «Мы только что убедились в недостаточности наших сил. А с каким неприятелем нам придется сражаться? Разве не видели мы поля последней битвы, не заметили того неистовства, с которым русские ополченцы, едва вооруженные и обмундированные, шли на верную смерть?» [21, с. 151].

Наполеон, начиная вторжение в Россию, не предполагал, что он встретит мощное сопротивление всего народа. Генералу А.Д. Балашеву, посланному к Наполеону Александром I в первые дни войны с мирными предложениями, Бонапарт презрительно сказал: «Александр насмехается надо мной. Не думает ли он, что я вступил в Вильно, чтобы вести переговоры о торговых договорах? Я пришел, что бы раз навсегда покончить с колоссом северных варваров. Шпага вынута из ножен. Надо отбросить их в их льды, чтобы в течение 25 лет они не мешивались в дела цивилизованной Европы» [22, с.89-90].

Весь народ поднялся на борьбу с захватчиками, и общими усилиями регулярной армии, частей народного ополчения и многочисленных партизанских отрядов была обеспечена полная победа над врагом.

Декабрист И. Якушкин, оценивая участие народа в отражении наполеоновского нашествия, писал: «Война 1812 г. пробудила народ русский к жизни и составляет важный период в его политическом существовании. Все распоряжения и усилия правительства были бы недостаточны, чтобы изгнать вторгшихся в Россию галлов и с ними двенадцать

языцы, если бы народ по-прежнему остался в оцепенении. Не по распоряжению начальства жители при приближении французов удалялись в леса и болота, оставляя свои жилища на сожжение. Не по распоряжению начальства выступило всенародонаселение Москвы вместе с армией из древней столицы. По Рязанской дороге, направо и налево, поле было покрыто пестрой толпой, и мне теперь еще помнятся слова шедшего около меня солдата: «Ну, слава богу, вся Россия в поход пошла!». Каждый чувствовал, что он призван содействовать в великом деле» [23, с.97].

А . И . Герцен так писал о народном характере Отечественной войны 1812 г.: «Сумасбродная эпоха нелепых войн, которую французы еще до сих пор называют периодом своей славы, завершилась их нашествием на Россию; то было заблуждением

Казак 2-го Украинского полка.

геня так же как и египетский поход. Бонапарту вздумалось показать себя миру стоящим на груде трупов. Славу пирамид он захотел приумножить славой Москвы и Кремля. На этот раз его постигла неудача; он поднял против себя весь народ, который решительно схватился за оружие, прошел по его пятам через всю Европу и взял Париж» [24, с. 193].

В период Крымской войны 1853-1856 гг. в России было сформировано так называемое «подвижное ополчение» предназначенное для увеличения регулярной армии в связи с нехваткой пополнения за счет рекрутского набора. Это ополчение формировалось в три очереди и выдвигалось из внутренних регионов империи – отсюда и название «подвижное ополчение». Ополчение первой очереди (198 дружин) полностью влилось в состав регулярной армии. Около 5 тыс. ополченцев участвовало в обороне Севастополя. Ополчение второй и третьей очереди вообще не было сформировано. Ополчение первой очереди было распушено в апреле 1856 г. [25, с. 434].

Во многих западноевропейских странах (Австрия, Германия) была создана система ландштурма и ландвера. В России подобные формирования получили наименование ландмилиции. После военной реформы 1874 г. было введено так называемое государственное ополчение в которое входили: военнообязанные (от 20 до 43 лет), освобожденные в мирное время от призыва, но годные к ней в военное; лица, ранее состоявшие на действительной военной службе и числившиеся в запасе (от 36 до 40 лет, а с 1891 г. - с 39 до 43 лет) [26, с.75]. Государственное ополчение делилось на ратников первого разряда, годных к строевой службе и предназначавшихся для пополнения действующей армии, и второго разряда, годных к нестроевой (тыловой) службе. Государственное ополчение созывалось в русско-японскую войну 1904-1905 гг. (на территории Сибири) и в Первую мировую войну [27, с.172].

В это время известны и другие формы ополчения. Войсковое ополчение выставляли в случае надобности, во время войны, казацкие войска. В войсковом ополчении состояли все казаки, способные носить оружие и не принадлежащие к строевому разряду. Войсковое ополчение было предназначено исключительно для формирования особых ополченных частей. В мирное время велся учет десяти классов (от 38 до 48 лет) войсковых ополченцев.

Морское добровольное ополчение составлялось из судов, принадлежащих частным лицам и обществам и передаваемых ими по собственному желанию, на время военных действий, в распоряжение морского министерства, для увеличения действующего военного флота. Для службы на таких судах до самого окончания военных действий принимались лица всякого звания, как по одиночке, так и в полном составе судовых команд. Командирам судов, их помощникам и судовой команде из добровольных ополченцев время службы их под военным флагом зачислялось в действительную военную службу [28, с.381].

Сам характер ополчения не предполагал какой либо единообразной формы одежды. При создании Земской милиции 1806-1808 гг. форма была присвоена только офицерам: темно-зеленые мундир и панталоны, белый жилет, черная фетровая шляпа с кокардой и зеленым султаном. В качестве знаков различия офицеры и генералы получили эполеты и погоны на одно или оба плеча, в зависимости от занимаемой должности. В 1807 г. одинаковую одежду: кафтаны, панталоны, шинели из зеленого или серого сукна, черные поярковые кивера с кокардой – получили воины стрелковых батальонов милиции. В 1812 г. ратнику ополчения полагалось иметь при себе кафтан серого крестьянского сукна и такие же шаровары, полушубок, две рубашки, двое портов, кушак, сапоги, рукавицы, три пары лаптей, мешок для имущества. Ратники купеческих и мещанских сотен носили обмундирование зеленого цвета. Амуниция ратников была из черной кожи. Офицеры имели общепринятые мундиры или те, которые им были присвоены при выходе в отставку. Главное различие касалось головных уборов: московское ополчение носило высокие круглые шапки, обшитые черной овчиной, тверское и петербургское – фуражки, владимирское – высокие шапки из серого сукна, нижегородское – четырехугольные шапки с околышем из черной овчины, пензенское – серые суконные шапки с козырьками, похожие на кивера, и т. д. Казачье ополчение Украины и Дона носило казачий костюм: меховые шапки со шлыком.

Куртки или чекмени, шаровары с лампасами [39, с.435]. Общими для всех ополченцев были латунные крест и вензель императора, прикреплявшиеся на головные уборы. Подвижное ополчение 1855–1856 гг. уже имело единообразную одежду: фуражку из серого крестьянского сукна, армяк с погонами из такого же сукна, шаровары, заправленные в сапоги, холстинную рубашку, кожаный кушак. Офицеры отличались от рядовых ополченцев красным кушаком и золотыми эполетами. По-прежнему эмблемой ополчения был золотой латунный крест с надписью «За веру и царя» на фуражке. Форма одежды государственного ополчения в конце XIX в. от формы армейских полков отличалась только шифровкой на погонах и знаком в виде креста с надписью «За веру, царя и отечество», размещавшегося на тулье головного убора. Для ополченцев-нехристиан знак имел форму восьмиугольника с надписью на нем: «За царя и отечество».

В Австрии в период наполеоновских войн части ландвера и ландштурма носили форму произвольных образцов, преимущественно коричневого, серого или синего цветов, с отделкой «провинциальными» цветами. Головным убором служил кивер или корсиканская шляпа. В Пруссии ландвер носил литовки темных тонов и фуражки (в кавалерии кивера) с воротником и околышем «провинциального» цвета. На головном уборе крепился крест с надписью: «С Богом, за короля и родину». Впоследствии ландвер и ландштурм в Австрии и Пруссии (Германии) получили форму, подобную форме армейских частей. Отличительным признаком ополчения в Австрии служил белый приборный металл, в Германии – крест на головных уборах [30, с. 435].

Ополчение создавалось и в других европейских странах. Например, в Великобритании, в связи с угрозой вторжения Наполеона, в 1804 – 1805 гг. было создано ополчение, насчитывавшее около 380 тыс. чел., а во время Второй мировой войны английское ополчение достигало 1 млн. чел. В Германии в конце Второй мировой войны (1944-1945 гг.) создавались отряды ополчения, получившие название «фолькс-штурм». В СССР в годы Великой Отечественной

войны в ополчение вступали лица, не подлежавшие первоочередному призыву по мобилизации. Всего в ряды ополчения изъявил желание вступить около 4 млн. чел., из которых свыше 2 млн. чел. впоследствии влились в состав действующей армии. Организацией ополчения занимались комитеты ВКП (б) по производственно-территориальному принципу. Непосредственно в боях участвовало 36 дивизий ополчения, 25 из которых были преобразованы в кадровые и прошли через всю войну. Из них 8 дивизий стали гвардейскими. Многие части и соединения ополчения награждены орденами и удостоены почетных наименований [31, с. 73].

Таким образом, ополчение прошло большой исторический путь, будучи сначала одной из форм организации различных военных формирований, а позже – важным элементом системы комплектования Вооруженных Сил [36, с.76-77, 137].

Достойное место на этом многотрудном пути заняло Украинское ополчение 1812 г., внесшее свой посильный вклад в победу над французами. Дальнейшее изучение этого процесса, как и вопросов, связанных с различными историческими формами ополчения и их деятельности, позволит лучше уяснить динамику изменения, совершенствования системы комплектования вооруженных сил на наших землях.

* Позже в юридическом отношении Конвенцией о законах и обычаях сухопутной войны, принятой на Гаагской международной конференции 1899 г., ополчение приравнено к армии.

1. Потрашков С.В. Иллюстрированный военно-исторический словарь / С.В.Потрашков, А.С.Потрашков. – М.: Эксмо, 2007.-736 с.
2. Бережинский В.Г. Комплектование вооруженных сил – система и органы: Исторический очерк / В. Г. Бережинский, М. Г. Ивануц. – К.:Украинский институт военной истории, 2007. -196 с.
3. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы / А.Ф. Редигер. – СПб., 1913. - Ч.1. – 4-е изд.
4. Кузнецов Б.И. Ополчение / Б. И. Кузнецов // Советская военная энциклопедия: В 8 т. Пред.гид.ред.комисии А.В.Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – Т.6. – С.71-73.
5. Бережинский В.Г. Городское ополчение: мобилизационные возможности городов, состав, организация, вооружение ополчения / В. Г. Бережинский // Стародавний Історический і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: Київ-прес, 2004. - С.8-12.
6. Бережинский В.Г. Система комплектования войска и мобилизационные мероприятия в Киевской Руси / В. Г. Бережинский, В. Г. Лишавский. – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины, Украинский институт военной истории 2003.- 20 с.
7. Бережинский В.Г. Краткая история военкоматов / В. Г. Бережинский. – К.: Украинский институт военной истории, 2004.-35 с.
8. Бережинский В.Г. Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.) / В. Г. Бережинский, И. С. Луцки, М. М. Перепелица. – К.: Украинский институт военной истории, 2005.- 62 с.
9. Ливчак Б.Ф. Народное ополчение в вооруженных силах России (1806-1856 гг.) / Б. Ф. Ливчак // Ученые труды Свердловского юридического института. Сер. «История государства и права», 1961. – Т.4
10. Бережинский В.Г. Комплектование вооруженных сил – система и органы: Исторический очерк / В. Г. Бережинский, М. Г. Ивануц. – К.:Украинский институт военной истории, 2007. -196 с.
11. Потрашков С.В. Иллюстрированный военно-исторический словарь / С.В.Потрашков, А.С.Потрашков. – М.: Эксмо, 2007.-736 с.
12. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы / А. Ф. Редигер. – СПб., 1913. - Ч.1. – 4-е изд.
13. Михайловский-Данилевский А.И. Полное собрание сочинений / А. И. Михайловский-Данилевский А.И. – СПб., 1850. – Т. 5.
14. «Киевская старина». – 1905. Июнь.
15. Там же.
16. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948.
17. Там же.
18. Там же.
19. Журнал «За сто лет». – Киев, 1930. – Кн.5
20. Вершигора П.П. Военное творчество народных масс / П. П. Вершигора. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.
21. Французы в России. 1812 год по воспоминаниям современников-иностранцев. Сборник сост. А.М.Васютинским, А.К.Дживелетовым и С.П.Мельгуновым. – М.: «Задруга», 1912. – 42
22. Коленкур Арман де Поход Наполеона в Россию / Арман де Коленкур. – М.: Госполитиздат, 1943.
23. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т.1.
24. Герцен А.И. Собрание сочинений: В. 30 т. / А. И. Герцен. – М.: Издательство Академии наук СССР. – М., 1955. – Т.6.
25. Потрашков С.В. Иллюстрированный военно-исторический словарь / С. В. Потрашков, А. С. Потрашков. – М.: Эксмо, 2007. -736 с.
26. Петров В.Ф. Государственное ополчение. Исторический очерк и сравнительное исследование действующего положения о государственном ополчении по русскому и иностранным законодательствам / В. Ф. Петров. – СПб., 1901.
27. Прежнецов Я. Государственное ополчение. Исторический очерк / Я. Прежнецов. – СПб., 1889.
28. Военное дело / Энциклопедический словарь. Ф.А.Брогауза и И.А.Ефрона / Редактор – сост. И.Е.Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.
29. Потрашков С.В. Иллюстрированный военно-исторический словарь / С.В.Потрашков, А.С.Потрашков. – М.: Эксмо, 2007. -736 с.
30. Там же.
31. Кузнецов Б.И. Ополчение / Б. И. Кузнецов // Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред.гид.ред.комисии А.В.Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – Т.6. – С.71-73.
32. Бережинский В.Г. Комплектование вооруженных сил – система и органы: Исторический очерк / В. Г. Бережинский, М. Г. Ивануц. – К.:Украинский институт военной истории, 2007. -196 с.

Олександр БУЛАВІН
(Луцьк)

РОЗВІДКА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

До 1810 р. організованої служби військової розвідки в Росії не існувало. Призначений у січні того ж року військовим міністром М.Б. Барклай-де-Толлі вирішив надати військово-політичному шпигунству стійку систему. За результатами його розповіді царю Олександрю I в листопаді 1810-го й Росії вперше в світі була створена служба військових агентів (аташе), які були відряджені до російських посольств за кордоном і користувалися дипломатичною недоторканістю. Наприкінці 1810 р. такі агенти були направлені до Парижа, Відня, Варшави, Мюнхена.

Керівництво ними здійснювала Особлива канцелярія при військовому міністерстві, співробітники якої відповідали за «збір всіх відомостей про землі, де проходить війна». Її начальником було призначено флігель-ад'ютанта полковника О.В. Воейкова, який розпочинав військову службу ординарцем у фельдмаршала О.В. Суворова.

Найбільш активним з них став Олександр Іванович Чернишов, який ще з 1809 р. виконував обов'язки кур'єра між Олександром I і Наполеоном.

Чернишов блискуче справився з поставленими перед ним завданнями «з під руки» тобто таємно збирати і повідомляти у військово-відомство всю інформацію щодо військових приготувань Франції та її союзників. Матеріали, які розвідник надсилав упродовж 1810-1812 рр., відзначалися аналітичністю. Він умів розглядати предмети та явища з різних боків і складати хай мозаїчну, але найбільш правдоподібну картину. Він вмів використовувати суспільну думку, настрої населення. Пізніше це йому знадобилося при характеристиці військових генералів і маршалів французької армії Даву, Груші, Удіно та інших.

Але Чернишов був не єдиним таємним агентом царя в таборі його «союзників». Ще більш важливу роль відіграв майбутній канцлер і міністр закордонних справ Микола I Карл Васильович Нессельроде, обрусілий прибалтійський німець. Він був направлений до Парижу в березні 1910 р. на скромну посаду радника російського посольства з фінансових питань. Однак, саме Нессельроде являвся політичним резидентом царя та головним посередником між ним та найціннішим інформатором про плани Наполеона стосовно Росії – Талейраном, керівником зовнішньополітичного відомства Наполеона й одного з його найвідданіших радників.

Розвідувальна діяльність О. Чернишова і К. Нессельроде та їх головного джерела Талейрана надала російським дипломатам і військовим неocenенні послуги в розкритті деталей підготовки Наполеона до війни 1812 р.

Проте, агентам царя у Франції не вдалося здійснити найголовніше – роздобути конкретний план війни Наполеона (терміни вторгнення, напрями головного удару, триваліст компанії, її кінцева мета). Хоча це й не дивно, адже до самого початку війни останній, на відміну від усіх попередніх кампаній, і сам не віддав куди він нанесе головний удар – на Петербург, Київ чи Москву.

Саме виходячи з цих трьох «великих невідомих» російським військовим командуванням була розроблена диспозиція трьох Західних армій: 1-а Західна армія, найбільша (головнокомандувач – сам військовий міністр Барклай-де-Толлі, понад 120 тис. при 550 гарматах) стояла на перехресті доріг на Петербург і Москву, між Вільно і верхньою течією річки Неман, займаючи лінію оборони у 180-200 км, 2-а Західна армія П.І. Багратіона (біля 45 тис. при 180-200 гарматах) обороняла лінію в 100км південніше 1-ї армії. Вбачалося, що вона буде закривати шлях на Москву та Київ, діючи у фланг армії Наполеона. 3-я Західна армія О.П. Тормасова (біля 45 тис. при 170 гарматах) стояла набагато південніше, у 250км від армії Багратіона в районі Луцька. Її головним завданням був захист Києва від можливого вторгнення австрійських військ.

Про важливе значення роботи контррозвідки в армії Багратіона свідчить таємний наказ № 942 від 18 березня 1812 року, в якому сказано, що роботою всієї контррозвід-

ки в армії буде керувати дійсний статський радник (генерал-майор Бароцій) прикомандирований до цієї армії.

Про те, що керівництво російської армії ще задовго до війни здійснювало упереджувальні заходи щодо виявлення та знешкодження французької агентури й нейтралізації її негативного впливу на військослужбовці і мирне населення, свідчить наступне.

В жовтні 1811 р. князь П. Багратіон, на той час головнокомандувач Подільської армії, війська якої дислокувалися на території теперішньої Волинської області, надіслав припис командирі кавалерійського корпусу генералу Д. Дохтурову щодо посилення прикордонної стражі.

18 жовтня того ж року Багратіон направив листа Барклаю-де-Толлі про переселення в глибину Росії ворожих до неї мешканців Волинської та Подільської губерній, які мали «сильний вплив» з боку французів «як тут, так і в герцогстві Варшавському», з тим, що «внутрішню безпеку нашу поставити на ґрунтовні та тверді заходи».

У березні 1812 р. армія Багратіона (на той час перейменована у 2-гу Західну), у зв'язку з приведенням військ в бойову готовність для воєнних дій проти Наполеона, пересувалася на північ. Штаб армії з Житомира було переведено до Луцька.

17 квітня 1812 р. князь Багратіон дав письмову вказівку генералу Дохтурову, корпус якого було передислоковано до м. Ковеля, щодо розшуку й затримання двох шпигунів, направлених з Кенігсберга та Гданська. Зокрема, ставилося завдання: «тримаючи це в таємниці, намагатися викрити вищегаданих шпигунів, якщо вони з'являться в місцях квартирного розташування і, затримавши їх, негайно прислати до мене з нарочними».

Про засилку французами шпигунів до Росії та можливі маршрути їх пересування до російських кордонів П.І. Багратіон завчасно також поінформував М.І. Кутузова, на той час головнокомандувача всіма російськими арміями.

Беручи до уваги розтягнутість комунікацій противника, відсутність суцільної лінії оборони, незахищеність шляхів пересування російське військово керівництво вирішило використати це для нанесення ударів невеликими летючими загонами кавалерії, які направлялися в тил «великої армії». Головним їх завданням була розвідка, але вони вступали в безпосередні сутички та бойові дії з ворогом. Такими загонами командували досвідчені офіцери І. Дорохов, Д. Давидов, Ф. Вінценгнроде, О. Сеславін, І. Ватбольський, І. Чернозубов, В. Прендеев та інші.

Особливо сміливо діяв заїгн штабс-капітан Олександра Фінгера, який вільно володів французькою, італійською, німецькою та польською мовами.

У вересні 1812-го, перед Тарутинською битвою, він у черговий раз відправився в розвідку. Французький заїгн, що рухався з Можайська, прийняв його за «свого» і взяв у провідники. Коли французи розташувалися на відпочинок, Фінгер непомітно вибрався з лісу, вернувся зі своїми людьми й до ранку, майже без опору, взяв у полон весь заїгн на чолі з полковником з Ганновера, котрий мав при собі важливі стратегічні відомості. Кур'єр негайно доставив папери у табір Кутузова.

Подаючи наглядний приклад патріотизму, М.І. Кутузов направив у військові партизани свого зятя та ад'ютанта полковника князя М. Кудашова, який очолив невеликий мобільний заїгн з числа донських козаків, і з початку серпня 1812 р. почав активно діяти в районі Серпухівської дорogi. Саме Кудашов, проглядаючи знайдені в одного із убитих французьких штабних офіцерів папери, виявив таємні вказівки начальника штабу «великої армії» маршала Бертє про відправку «всіх тягостей» (тобто награбованого в Москву) на Можайський шлях і далі до Смоленська, на захід. Це означало, що французи збиралися найближчим часом залишити Москву. Кудашов терміново передав цей лист Кутузову.

М.Д. Кудашов пройшов з фельдмаршалом всю Вітчизняну війну і героїськи загинув у «битві народів» 18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом. Портрет його й сьогодні висить в галереї Вітчизняної війни 1812 р. в Ермітажі у Санкт-Петербурзі.

У 1811 р. була створена Особлива канцелярія Мініс-

терства поліції Росії, яка згідно указу імператора, відала «справами по відомству іноземців та закордонних паспортів», «цензурною ревізією» і «особливими справами». Значна частина усіх справ зазначеного відомства була віднесена до розділів «Боротьба зі шпигунством» і «Спостереження за особами, що служили у французів під час війни 1812 року». Збереглися документи 1810-1812 рр., в котрих зазначається понад 60 розшуканих шпигунів.

Завдяки російським розвідникам і контррозвідникам в період наполеонівських війн були здійснені й інші значимі операції щодо знешкодження шпигунів. Наприклад, напередодні війни в Бресті була викрита група шпигунів та їх зв'язківців, які діяли на території України, ліквідована багато чисельна агентурна мережа в Петербурзі, Ризі, Смоленську в штабі російської армії. Розвідувальна робота не припинялася і під час закордонних походів російських військ 1813-1814 рр.

Війна закінчилася вигнанням французів з території Росії та розгромом Франції. Завершення наполеонівських війн в Європі явилось вершиною військової могутності Росії. Її авторитет в світі став ще більш міцним. Безперечно, значний внесок в цю перемогу зробили російські спецслужби.

1. Антонова Л.В. История спецслужб России / Л. В. Антонова, Г. А. Поросвирова. – М., 2011.

2. Генерал Баграціон. Сборник документов и материалов. – М., 1945.

3. Лота В.И. ГРУ. Испытание войной / В. И. Лота. – М., 2010.

4. Лурье В.М. ГРУ: дела и люди / В.М. Лурье, В. Я. Кочик. – СПб., 2003.

5. Сироткин В.Г. Отечественная война 1812 года / В. Г. Сироткин. – М., 1988.

6. Рагунов И.И. Отечественная война 1812 года / И. И. Рагунов. – М., 1987.

7. Кутузов М.И. Сборник документов. Том III / М. И. Кутузов. – М., 1952.

Владимир ГОРЕЛОВ,
Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ
(Київ)

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА 1812 г.: ТАКТИКА ДЕЙСТВИЯ ВОЙСКОВЫХ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ

Характер Отечественной войны 1812 г. оказал непосредственное влияние на развитие новой формы вооружённой борьбы, выразившейся в широком партизанском движении. Народное сопротивление захватчикам началось сразу после вторжения Наполеона в Россию и шло по мере приближения французских войск к Москве. Оно выливалось в самые различные формы, в том числе и в организацию крестьянских партизанских отрядов.

Возросшее сопротивление российского народа иноземным захватчикам послужило толчком для организации первых войсковых партизанских отрядов, то есть лёгких подвижных отрядов, сформированных из войсковых подразделений и действующих в отрыве от регулярной армии, главным образом в тылу неприятельских войск и на их сообщениях.

Одним из таких отрядов было небольшое партизанское подразделение капитана Д. В. Давыдова. Первые шаги этого пионера партизанской войны были ознаменованы крупным успехом. При своей малочисленности (50 гусар, 80 казаков) отряд в первых стычках взял в плен 380 солдат, двух офицеров, освободил около 200 российских пленников, захватил одну фуру с патронами и десять с продовольствием.

После оставления Москвы и выхода российской армии на Калужскую дорогу обстановка для деятельности войсковых партизанских отрядов сложилась весьма благоприятно. 8 сентября М. И. Кутузов послал крупный отряд генерал-лейтенанта И. С. Дорохова (три казачьи, один гусарский и один драгунский полки, полурота конной артиллерии) на Можайскую дорогу к с. Перхушиково и поставил ему задачу: скрытно двигаясь, разведать, что происходит на Можайской дороге. Исходя из результатов разведки, «сделать нападение, стараясь наиболее истреблять парки неприятельские (артиллерийские подразделения, транспортирующие боеприпасы – Авторы)» и вообще причинять неприятелю всяческий вред [1, с. 254]. Через два дня Дорохов уже доносил о первых результатах – разгроме двух неприятельских транспортов из состава французских войск. За семь дней деятельности отряда было истреблено четыре кавалерийских полка, отряд пехоты и конницы в 800 человек, артиллерийский парк – до 80 ящиков, взято в плен 1 тыс. 500 человек, из них 48 офицеров. Вслед за Дороховым М. И. Кутузов послал на Новую Калужскую дорогу полковника Вадбольского с Мариупольским гусарским полком и 500 казаками с задачей совершать нападения на Можайскую и Рузскую дороги.

Завершение российской армией флангового манёвра занятием укрепленного Тарутинского лагеря было началом широкого развёртывания войсковой партизанской войны. Кутузовский план подготовки контрнаступления предусматривал использование благоприятной стратегической обстановки для всемерного ослабления армии Наполеона, застрявшей в Москве. Серьёзные задачи были возложены на войсковые партизанские отряды. Они должны были прерывать коммуникации противника, уничтожать его обозы и особенно транспорты с боеприпасами, наносить мелкие, но особенно чувствительные удары по отдельным группам неприятельских войск. Действия многочисленных войсковых партизанских отрядов в сочетании с вооружённой борьбой народа против захватчиков должны были приобрести характер малой или партизанской войны с решительной целью – истребить боевую силу врага [2, с. 327-328].

В соответствии с этим стратегическим планом в период пребывания российской армии в Тарутине Москва – центр расположения главных сил Наполеона – была опоясана кольцом войсковых партизанских отрядов, которые перехватывали все важнейшие дороги, радиально расхо-

дившиеся из Московского узла. На Смоленской дороге – главной коммуникации французов – действовали отряды Д. В. Давыдова, И. С. Дорохова, А. С. Фигнера; между Новой Калужской и Можайской дорогами – отряд Вадбольского; на Серпуховской дороге – Н. Д. Кудашев и И. Е. Ефремов; между Боровском и Москвой – А. Н. Сеславин и М. А. Фонвизин. С севера в виде заслона Петербургской дороги стоял крупный отряд Ф.Ф. Винценгероде. Он выделил несколько меньших партизанских отрядов (Бенкендорф, Прендель, Фингель, Чернозубов, Иловайский 12-й и др.), которые действовали в направлении на Звенигород, Рузу, Сычёвку, Зубцов, Дмитров.

Все крупные отряды по указанию М. И. Кутузова были связаны между собой и действовали «согласно, по одному плану и к одной цели» [3, с. 400].

В последующем Кутузов заботился о поддержании связи между отрядами, давая указания, кому, с кем и в каком районе её искать. Связь между отрядами устанавливалась не только по внешнему кольцу, что не составляло большой трудности, но и непосредственно в самом районе, занятом неприятельскими войсками, в тылу крупных соединений противника. Например, Н. Д. Кудашев получил задачу обойти неприятельскую армию и соединиться с А. С. Фигнером, который действовал между авангардом и главными силами Наполеона. Н. Д. Кудашев удачно обошёл у д. Жуково расположение войск Мюрата, лично просмотрел «весь тыл неприятельского аръегарда», почти правильно определил его численность.

С расширением сферы действий войсковых партизанских отрядов они усиливались численно, им стала придаваться конная артиллерия, егеря и драгуны. Наполеон пытался бороться с партизанами, высылая для их ликвидации крупные силы. Но войсковые транспорты были неуловимы, а французские транспорты не чувствовали себя в безопасности даже при усиленных конвоях.

Предметом действий партизанских отрядов были не только коммуникации. Так, отряд генерал-лейтенанта И. С. Дорохова (пять батальонов пехоты, один из них егерский, четыре эскадрона гусар, два казачьих полка, восемь орудий) взял штурмом городок Верея, который, будучи укрепленным и занятым французским гарнизоном, препятствовал развитию партизанской деятельности на Смоленской дороге.

Одной из причин, определяющих успехи войсковых партизанских отрядов, являются умело найденные и удачно применяемые формы и способы боевых действий. Основы тактики партизанских отрядов даны в приказании М. И. Кутузова Дорохову, который докладывал, что его отряд окружён противником. В ответе М. И. Кутузов разъясняет (языком оригинала-авторы): «Партизан никогда в сие положение притти не может, ибо обязанность его есть столько времени на одном месте оставаться, сколько ему нужно для накормления людей и лошадей. Марши должен партизан делать скрытные по малым дорогам. Пошедши к какому-нибудь селению, никого из оного не выпускать, дабы не можно было дать об нём известия. Днём скрываться в лесах или низменных местах. Словом сказать, партизан должен быть решителен, быстр и неутомим» [4, с. 301].

Такие требования к тактике войсковых партизанских отрядов определял в значительной степени их состав. Первые отряды были исключительно конные. Казаки составляли постоянную часть партизанского отряда, а некоторые отряды (Ефремова, Балабина, Чернозубова, Победнова) состояли исключительно из казачьих полков, впрочем весьма малочисленных. Чаще всего в отряде были казаки и гусары.

Расширение масштаба деятельности отрядов изменило их состав. Кроме тех случаев, когда отряды усиливались егерями, пехотой, артиллерией для выполнения более крупных боевых задач, пехота появлялась в отряде самотёком: присоединялись вооружённые крестьяне, отбивались партии российских пленников. Пехота умело применялась, когда приходилось иметь дело с большими группами пехоты противника, особенно при атаке населённых пунктов. В то же время она не связывала подвижность отряда. Если надобность в ней миновала, она отходила в

ближайший район расположения ополчения. В движении пехота, не связанная тяжестями, обозом и даже обычным громоздким солдатским снаряжением, почти не отставала от конницы.

Не связывала подвижность отряда и придаваемая ему артиллерия. Отряду обычно придавалось не более двух конных орудий. При начавшейся распутице партизаны отказались от сопровождения артиллерии [5, с. 141].

Успех боя войсковых партизанских отрядов почти всегда решался внезапностью нападения. Неожиданность столкновения партизан с крупными силами французов почти исключалась, так как крестьяне обычно заранее сообщали партизанам о движении неприятеля и его силах. Для французов же налёты партизан, как правило, были неожиданны, даже в тех случаях, когда последние сами искали встречи с партизанами. Так, крупный карательный отряд, высланный против Д. В. Давыдова, был разгромлен по частям 6 октября у Крутого и Лосмина. В результате боя было взято в плен 779 французских солдат, четыре офицера, убито около 500 человек, несколько сот французов разбежались по лесам. В отряде Д. В. Давыдова убито четыре казака, ранено 17, убито и ранено 50 лошадей.

Первая половина французского отряда была уничтожена внезапным ночным налётом. Но вообще ночные бои применялись редко. Ночью партизаны обычно сближались с противником, окружали занятый им пункт, а атаковали на рассвете или в предрассветных сумерках – суворовский «пастуший час».

Прекрасным приёмом, обеспечивающим, внезапно, были засады. В начале октября А. Н. Сеславин обнаружил движение французской кавалерийской дивизии Орнано, которая следовала на Смоленск, направляясь в Саксонию для переформирования, в сопровождении двух батальонов пехоты и восьми орудий. А. Н. Сеславин опередил колонну, скрылся с отрядом в лесу, пропустил через деревню Кутасово всю пехоту и часть кавалерии, затем внезапно ударил в хвост колонны и благополучно ушел лесами на соединение с И. С. Дороховым. Французы потеряли около 300 человек убитыми.

Отряд Д. В. Давыдова выследил транспорт российских пленников, конвоируемый французской пехотой, остановившейся в селении. Не рискуя атаковать населённый пункт, занятый пехотой, Д. В. Давыдов расположил свой отряд скрытно в засаде неподалеку от него и послал несколько казаков обстрелять село. Расчёт оказался правильным. Встревоженные французы вышли из села и растянулись по дороге. Здесь их немедленно атаковали партизаны. 166 солдат и четыре офицера сдались в плен [6, с. 142].

В отряде Д. В. Давыдова применялся казачий приём быстрого рассыпного отступления после неудачного налёта или при угрозе поражения от превосходящих сил противника. С этой целью назначался заранее сборный пункт в «своём» партизанском районе. По сигналу отряд рассыпался в разные стороны и быстро, на галопе покидал поле боя. Противнику некого было преследовать, а отряд поодиночке и мелкими группами, по окольным дорогам и лесным тропам через некоторое время снова собирался в назначенном месте.

Таким образом, первые войсковые партизанские отряды в Отечественной войне 1812 г. – это лёгкие подвижные отряды регулярной армии Российской империи. Первоначально создавались из подразделений регулярной и иррегулярной кавалерии (гусары и казаки). Одним из первых подразделений войсковых партизан стал небольшой отряд Д. В. Давыдова (50 гусар и 80 казаков).

Стратегический план главнокомандующего российской армии генерал-фельдмаршала М. И. Кутузова при подготовке контрнаступления против французских войск предусматривал использование подразделений и отрядов войсковых партизан. Они должны были прерывать коммуникации противника, уничтожать его обозы, и особенно транспорты с боеприпасами, наносить удары по отдельным группам неприятельских войск. Действия многочисленных войсковых партизанских отрядов во взаимодействии с вооружённой борьбой крестьянских отря-

дов и отрядов народного ополчения приобретали характер малой или партизанской войны с решительной целью – истребление боевой силы противника. Все крупные отряды войсковых партизан (Д. В. Давыдова, И. С. Дорохова, А. С. Фигнера, Н. Д. Кудашева, И. Е. Ефремова, А. Н. Сеславина, М. А. Фонвизина, Ф. Ф. Винценгероде и др.) по указанию М. И. Кутузова поддерживали связь между собой и действовали «согласно, по одному плану и к одной цели». Связь между отрядами устанавливалась не только по внешнему кольцу, но и непосредственно в тылу крупных соединений противника.

С расширением сферы действий войсковых партизанских отрядов они стали усиливаться конными егерями, конной артиллерией и драгунами (пехотой на лошадях). При необходимости крупный войсковой партизанский отряд мог отбить у противника населённый пункт (отряд генерал-лейтенанта И. С. Дорохова взял штурмом занятый французским гарнизоном г. Верея в Смоленской обл.).

Успех боя всегда решался внезапностью нападения на противника. Неожиданность столкновения с крупными силами французских войск исключалась ввиду хорошо поставленной разведки и отлаженного взаимодействия с крестьянскими партизанскими отрядами.

Как правило, окружённый ночью противник атаковался на рассвете или в предрассветных сумерках.

Надёжным тактическим приёмом, который обеспечивал внезапность нападения на противника, были засады, создаваемые подразделениями и отрядами войсковых партизан.

В отряде Д. В. Давыдова применялся тактический казачий приём быстрого рассыпного отступления после неудачного налёта или при угрозе поражения от превосходящих сил противника. С этой целью заранее назначался сборный пункт в «своём» партизанском районе.

Тактика партизанских действий явилась результатом самостоятельного творчества армии и народных масс: солдат и офицеров, казаков, крестьян и ополченцев.

Особенности этой тактики войсковых партизан изучал, анализировал и в обобщающем виде давал в своих приказах и распоряжениях по армии верховный главнокомандующий генерал-фельдмаршал М. И. Кутузов.

Опыт войсковых партизанских отрядов 1812 г. послужил источником для последующего теоретического обобщения и изучения тактики войсковых партизанских действий, чему посвящён ряд трудов военных исследователей XIX–XX вв.

1. Кутузов М. И. Документы: В 4 т. / М. И. Кутузов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М.: Воениздат, 1950–1955. – Т. 4.

2. Там же. – Т. 4.

3. Там же.

4. Там же.

5. Кочетков А. Н. Тактика русской армии в период Отечественной войны 1812 г. / А. Н. Кочетков // Развитие тактики русской армии. XVIII – начало XIX в. Сборник статей. – М.: Воениздат, 1957. – С. 158–187.

6. Развитие тактики русской армии. XVIII – начало XIX в. Сборник статей. – М.: Воениздат, 1957. – 332 с.

Тетяна ГРИГОРЕНКО,
Владислав ГРИГОРЕНКО
(Хмельницький)

КАМ'ЯНСЬКІ ЗУСТРІЧІ ГЕРОІВ ВІЙНИ 1812 РОКУ

«Тебя, Раевских и Орлова
И память Каменки любя»
(О. С. Пушкін. «В. Л. Давидову. 1822 рік»)

Історія містечка Кам'янка на Черкащині тісно пов'язана з життям та славою героїв війни 1812 року. Наприкінці XVIII ст. маєток у Кам'янці (тоді Чигиринського повіту Київської губернії.) придбав князь Г. Потьомкін і подарував його своїй племінниці Катерині Самоїлової, дружині Лева Давидова - героя війни 1812 року. Лев Денисович був другим чоловіком Катерини Миколаївни, перший - Микола Раєвський, загинув ще в 1771 році. Від нього у Катерині залишився син - Микола Миколайович Раєвський.

Після об'єднання славетних родів Раєвських та Давидових, Кам'янка стає одним із культурних центрів півдня Росії. Саме з Раєвськими-Давидовими пов'язані найяскравіші сторінки історії міста.

1. Прот декабристів у Кам'янці.

Катерина Давидова у 1801 році оселилася в Кам'янці, у гарному двоповерховому будинку, який побудували польські магнати ще в 17 ст. На початку 1920-х років молодший син К. М. Самоїлової - полковник Василь Львович Давидов (1793-1855) пішов у відставку і оселився у Кам'янці, де «постійно проживав з 1819 року, володів 2926 душами» [12, - С.9]. Як і більшість однолітків Василь Львович Давидов пройшов дорогами війни 1812 року. У Європейському поході був поранений багнетами і піками, потрапив у полон та був відбитий. У 1812 році служив ад'ютантом при князеві П. І. Багратіоні. Під час Бородинської битви хоробро бився на Багратіонових флешах, за що нагороджений орденом Св. Володимира 4 ст. з бантом. За проявлену відвагу в битві під Малоюрославцем нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість».

Війна 1812 року дуже вплинула на російське суспільство. Визвольний похід російської армії в Європу показав офіцерам позитивні наслідки Французької буржуазної революції 1789-1794 рр. Франція вже давно не знала кріпацтва й розвивалася як буржуазна країна. Російські офіцери повернулися з Європи, наповнені нових вражень і свободоблюбових ідей. Саме ідеї повалення самодержавства і ліквідація кріпацтва об'єднали навколо Кам'янки молодих передових дворян з навколишніх маєтків.

У Василя Давидова часто гостювали його бойові товариші - генерал М. М. Раєвський, генерал О. П. Ермолов, блискучий дипломат, видатний діяч Кишинівського відділення таємного товариства «Союзу благоденствия» М. Ф. Орлов, партизан і поет Денис Давидов.

Особливо часто бував у Кам'янці син Катерини Давидової від першого шлюбу Микола Миколайович Раєвський,

що жив неподалік у своєму маєтку в с. Бовтищі. Микола Раєвський - прославлений герой війни 1812 року, здобув собі славу під Смоленськом і в Бородинській битві. Про подвиги Раєвського ходили легенди, складали вірші. Під Смоленськом, командуючи 7-м піхотним корпусом і залишками дивізії Неверовського, він організував оборону міста і протягом доби стримував французькі війська під командуванням самого імператора Наполеона, завдяки чому фактично врятував від знищення роз'єднані російські війська. У знаменитій Бородинській битві Микола Раєвський прославився, захищаючи зі своїм корпусом центр оборони російської армії, який увійшов у історію під назвою «батареї Раєвського». М. М. Раєвський був одним із найбільш передових і освічених людей свого часу. О.С. Пушкін, який добре знав Раєвського, у листі до брата Льва писав про нього: «...Свідок Катерининського часу, пам'ятник 1812 року, людина без забобонів, з сильним характером і чуттєвим, він мимоволі притягує до себе кожного, хто тільки гідний розуміти і цінувати його високі якості» [10, - С.26-27].

Разом з батьком приїздили до Кам'янки сини Миколи Раєвського - Олександр Миколайович та Микола Миколайович. Олександр Миколайович (1795-1868 рр.) - учасник війни 1812 року. Військову службу почав в 1810 році в грендерському полку під Симбірськом. У складі 5-го егерського полку брав участь у війні 1812 року і закордонних походах.

2. «Зелений будиночок».

В 1819 році був прикомандирований до Кавказького окремого корпусу. Микола Миколайович (син) - (1801-1843 рр.) - почав військову службу у 1811 році підпрапорщиком в Орловському піхотному полку, ще хлопчиком брав участь у війні 1812 року - з батьком був під Салтановкою. 2 травня 1812 року отримав чин прапорщика, 21 грудня 1812 - підпоручика 5-го егерського полку [11, С.30].

З Кам'янкою пов'язане ім'я героя війни 1812 року, першого генерала з чеченців Олександра Миколайовича Чеченського (1776-1834). Під час одного з набігів царських військ на родове село імама Мансура Алди він ще дитиною був захоплений у полон. Хлопчика взяв на виховання шістнадцятирічний підпоручик Микола Миколайович Раєвський (батько). Хлопчика похрестили і дали ім'я Олександр Миколайович Чеченський. Виріс він у Кам'янці у матері Миколи Раєвського Катерини Миколаївни. Після закінчення Московського університету почав кар'єру військового в Нижегородському драгунському полку в Кизлярі, під командуванням свого прийомного батька Миколи Раєвського. В 1805 році Чеченський служив у Гродненському гусарському полку, де командував полускадромом. Полускадрон Чеченського в 1805 - 1807 рр. брав участь у боях з французькими військами під Мишеніцями, Гутштадом, Аккендорфом. За відвагу в битві під Прейсшиш-Ейлау Олександр Чеченський нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня. Такий орден за ці бої отримав прославлений Багратіон. Коли ж війська Наполеона почали наступ на Росію, ротмістр Чеченський командував Бузьким козачим полком, брав участь у боях під Вітебськом, Смоленськом, Тарутінім. Під Бородіно полк Чеченського воював у складі кавалерійського корпусу отамана Платонова. Коли Наполе-

он захопив Москву, полк Чеченського злився з загоном підполковника Дениса Давидова. Олександр і Денис були давніми знайомими, бо раніше зустрічалися у Кам'янському маєтку Раєвських-Давидових. 28 вересня 1812 року при звільненні села Ляхово російські війська під командуванням Чеченського взяли в полон 2 тисячі рядових, 60 офіцерів і одного генерала. Місто здалося йому без бою. У своєму рапорті Денис Давидов доповів: «Ротмістр Чеченський, командуючий 1-м Бугским Казачьим полком, отличился; это его привычка» [4]. За битву під Ліоном з 70-тисячною армією Наполеона Олександр Чеченський був нагороджений орденом Св. Анни з діамантами. Також нагороджений срібними медаллями «За вступление в Париж» и «В пам'ять 1812 года». У 1824 році вийшов у відставку у чині генерал-майора. Слід відмітити, що в житті, в листах і спогадах Чеченського нерідко називали Раєвським. Пізніше це плутало історики, так як у Раєвського був і рідний син Олександр,

3. Парк Давидових у Кам'янці.

який був набагато молодшим за прийомного [3].

Один з найчастіших відвідувачів Кам'янського маєтку Давидових - генерал-майор Орлов Михайло Федорович (1788-1847). Герой війни 1812 року. 9 січня 1806 р., відзначився в битві під Аустерліцом; у 1807 р. бився під Гутштадтом, Гейльсбергом й Фрідландом, нагороджений золотою шпагою «За хоробрість». На початок війни 1812 року Орлов був поручиком Кавалергардського полку. Супроводжував генерал-ад'ютанта Балашова у Вільно до Наполеона, за що був призначений флігель-ад'ютантом імператора Олександра І. Брав участь в обороні Смоленська і в битві при Бородіно. Пізніше воював у партизанському загоні генерала Дорохова. За відзнаку в боях був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ст. Після Плевніцького перемир'я був прикомандирований до загону генерала Тілемана, брав участь в облозі і взятті Мерзбурга і в Лейпцігській битві. У 1814 р., знаходячись в загоні генерала Орлова-Денисова брав участь у багатьох битвах, у 1815 р. - в другому поході до Франції. У 1814 році організував «Орден російських лицарів», був членом «Союзу благоденства» і Південного товариства, яке діяло у Кам'янці.

До Василя Давидова у Кам'янку часто навідувалися його славетні родичі - двоюрідні брати Денис Давидов та генерал Олексій Єрмолов.

Давидов Денис Васильович (1784-1839) - генерал-лейтенант, герой війни з французами 1812 року, автор знаменитих гусарських балад, «Я считаю себя рожденным единственно для рокового 1812 года», - писав Денис Давидов [5].

На початок війни 1812 року Денис Давидов в чині підполковника командував батальйоном Охтирського гусарського полку в 2-й Західній армії Багратіона. Організатор та керівник партизанського руху проти французів. Під його командуванням «летючий партизанський загін» у кількості 130 шабелів взяв в полон 370 рядових і 2 офіцери, відбив 200 російських полонених, віз з патронами і 10 возів з харчами [6].

Олексій Петрович Єрмолов (1777-1861) по матері пе-

ребував у родинних стосунках з Давидовим, Раєвськими і Орловим. Мати - уроджена Давидова, перебувала за його батьком у другому шлюбі. В ході війни (1806-1807 рр.) Єрмолов відзначився в битві при Прейсіш-Ейлау. З початком війни 1812 року призначений начальником Головного штабу 1-ї Західної армії Барклая-де-Толлі. За відзнаку в боях під Смоленськом та Лубином отримав звання генерал-лейтенанта. Під час Бородинської битви Єрмолов здійснив контратаку на захоплену французами «батарею Раєвського», де його було контужено. Нагороджений орденом Св. Анни 1-го ступеня. Також Єрмолов відзначився у боях за Малоарославець та під селом Красним.

Приїздили на гостини в Кам'янку й брати Михайло та Андрій Бороздіни. Генерал-лейтенант Бороздін Михайло Михайлович (1767-1837 рр.) - герой війни 1812 року. 24 серпня 1812 року під Бородіно корпус Бороздіна захищав Шевардінський редут, потім - Семенівські флеші. Коли

4. Старий водяний млин.

кілька полків французької піхоти прорвалися і захопили село Семенівське, дві дивізії 8-го корпусу під командуванням Бороздіна М. М. здійснили контратаку. Французи в паніці втекли, а бійці Бороздіна до 10-ї ранку повністю заволоділи флешами. У листопаді 1812 року Олександр І призначив генерала Михайла Бороздіна спеціальним уповноваженим по приведенню до порядку розореного противником тилу армії у Смоленській, Могилевській та Мінській губерніях. Михайло Бороздін нагороджений діамантовими відзнаками ордена Св. Анни 1-го ступеня, Св. Георгія - 3 ст. і золотою шпагою з написом «За хоробрість». Дочка Михайла Бороздіна була одружена з Миколою Раєвським (сином).

Сенатор, Таврійський губернатор Андрій Бороздін (1765-1838 рр.) близький свояк Давидових, а саме був одружений з Софією Львівною Давидовою, старшою сестрою Василя Давидова. У Андрія Бороздіна було дві дочки, старша з яких, Марія Андріївна, вийшла заміж за декабриста Йосипа Поджіо [1]. Йосип Поджіо - проживав за 30 км від Кам'янки, в селі Яновка (зараз Іванівка), тому часто навідувався до Давидових. Він герой війни 1812 року, в чині прапорщика разом з солдатами і офіцерами бився під Бородіно, брав участь у закордонних походах (Люцен, Бауцен). З Василем Давидовим познайомився через свого брата Олександра Поджіо, члена Південного товариства декабристів. В Кам'янці Йосип Поджіо зустрічався з багатьма декабристами. Тут він познайомився з племінницею Давидова Марією Андріївною Бороздіною і у 1925 році одружився (на той час був вдівцем з чотирма дітьми) [1].

Відвідував Кам'янку і герой війни 1812 року підполковник Андрій Васильович Єнтальцев (1788-1745). У 1812 році у чині поручика він відзначився в битві під Смоленськом. За хоробрість у битві під селом Красним нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня з бантом. В листопаді 1823 року командував 27-ю кінно-артилерійською ротою, що дислокувалась в с. Олександрівка (за 10 км від Кам'янки).

Серед постійних відвідувачів Давидових - Сергій Григорович Волконський (1788-1865), який у 1819-1825 рр.

служив в Умані. Генерал князь Волконський був зятем знаменитого генерала Раєвського.

Волконський відзначився під час війни проти наполеонівської армії в 1806-1807 рр. та під час турецької кампанії 1810-1811 рр. В 1812 році був флігель-ад'ютантом Олександра І. Воював в загоні Ф. Ф. Вінцингероде, потім очолив партизанський загін. За кілька тижнів окремих дій загін Волконського захопив у полон «...одного генерала, ...17 штаб- и обер-офицеров и около 700 или 800 нижних чинов» [2, С.230-231]. Брав участь майже у всіх великих битвах, закордонних походах 1813 – 1815 р., за військову доблесть підвищений до чину генерал-майора. Кавалер чотирьох російських і п'яти іноземних орденів, володар золотої шпаги «За хоробрість».

У листопаді 1820 року в Кам'янку до Василя Давидова завітали М.Ф. Орлов, К. О. Охотніков та І.Д. Якушкін, які їхали в Москву на з'їзд членів «Союзу Благоденствия». Орлов був у Кам'янці своїм, бо приїздив свататися до старшої дочки М. М. Раєвської Катерини Миколаївни. Костянтин Олексійович Охотніков (1789-1824) також був знайомий з мешканцями містечка. На війну 1812 року він потрапив ще юнаком. За проявлену хоробрість був нагороджений орденами Св. Анни 4 ст. та Св. Володимира 4 ст з бантом. В березні 1820 року йому було присвоєно звання ротмістра, у квітні 1821 року він був переведений у 32-й егерський полк (в 16 дивізію М. Ф. Орлова). Пізніше Охотніков був призначений старшим ад'ютантом командира 16-ї дивізії генерала М. Ф. Орлова і часто їздив за його дорученнями в Кам'янку. У Кишиневі Костянтин Охотніков жив на одній квартирі з декабристом В. Ф. Раєвським. Саме Охотніков запросив Василя Давидова до Південного товариства декабристів.

У листопаді 1820 року вперше побував у Кам'янці герой війни 1812 року, декабрист Іван Дмитрович Якушкін (1793-1857). Якушкін відзначився в битвах при Бородіно (нагороджений знаком ордена Св. Георгія), Тарутіно та Малоарославцем. У 1816 році перевівся в 37-й егерський полк, а в 1818 році вийшов у відставку. Він описав один з вечорів у Кам'янці: «Приехал в Каменку, я полагаю, что никого там не знаю... Василий Львович Давыдов, ревностный член Тайного общества, узнавши, что я от Орлова, принял меня более чем радушно. Он представил меня своей матери Орлов, Охотников и я, мы пробыли у Давыдова целую неделю... Мы всякий день обедали внизу у старушки-матери. После обеда собирались в огромной гостинной, всякий мог с кем и о чем хотел беседовать... Все вечера мы проводили на половине у Василия Львовича, и вечерние беседы наши для всех нас были очень занимательны...» [7, С. 42].

На початку ХХ століття в Росії поширюється рух декабристів й містечко Кам'янка стає одним із його центрів, а з 1822 року – управою Південного товариства декабристів (одночасно з Васильківською). Керівниками управи були В. Л. Давидов і С. Г. Волконський. «Ми були діти 1812 року», – говорив відомий декабрист Матвій Муравйов-Апостол. Кам'янська управа повинна була підготувати до повстання полки військових поселень, що були розташовані неподалік містечка.

Щороку 24 листопада до Кам'янки на іменини власниці маєтку К. М. Давидової приїздила велика кількість родичів та знайомих. Крім того, в той час в Україні була розквартирована 2-а армія, штаб якої знаходився у Тульчині Подільської губернії, полки ж були розсіяні по помістечках, тому головнокомандувач, командири і офіцери 2-ї армії часто навідувалися до Давидових [6].

Саме ці гостювання кам'янські декабристи використовували для своїх зустрічей і нарад. Декабристи на іменинах, про людське око, розважалися, а на окремих зборах обмірковували політичні питання, читали «Руську правду» П. І. Пестеля. У 1823 році в Кам'янці вирішувалося одне з основних питань програми Південного товариства – встановлення в Росії республіканського устрою та знищення царської родини, розроблялися схеми перевороту, розглядалося питання про загін царевбивць. Винищення, за

здумом декабристів, підлягала вся царська фамілія, і, як стверджує С. Г. Волконський, у Кам'янці (у Давидова) питання введення республіканської форми правління і замаху на життя всіх осіб імператорської фамілії було прийнято одногласно з рівною готовністю до виконання [9, С.51].

Протягом 1823-24 рр. в Кам'янці часто бували С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін та П. І. Пестель. У 1824 році на виконання доручення Пестеля, Волконський їздив на Кавказ, намагаючись дізнатися, чи існує в корпусі генерала О. П. Ермолова «Товариство об'єднаних слов'ян».

Муравйов-Апостол Сергій Іванович – один з видатних діячів декабристського руху, герой війни 1812 року. У 1812 р. служив при генерал-майорові Івашові. Брав участь в боях під Вітебськом, при Бородіно і Малоарославці. У складі загону генерала Ожаровського бився під селом Красним; нагороджений золотою шпагою «За хоробрість». Брав участь у взятті Могилева і в боях за Березіне, нагороджений орденом Св. Анни 4-ого ступеню. Бився при Люцені і Бауцені; нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеню з бантом. У 1814 році Сергій Іванович був прикомандирований до генерала Раєвського, а з 1815 року служив в Семенівському полку і після його розформування в 1820 р. був переведений в Чернігівський полк. З часу організації Південного товариства декабристів був головою Васильківської управи, неодноразово зустрічався з декабристами у Кам'янці. Восени 1824 року М. І. Муравйов-Апостол «...пенял брату за частые отлучки из полка для поездок в Каменку, которые могли навлечь на него подозрения» [8].

Павло Іванович Пестель (1765-1843) – також відомий декабрист, герой війни 1812 року. Пестель в чині прапорщика лейб-гвардійського Литовського полку, брав участь у війні 1812 року та закордонних походах російської армії. Був тяжко поранений під Бородіно й нагороджений золотою шпагою «За хоробрість». З 1818 року Пестель служив ад'ютантом головнокомандуючого 2-ї армії в Тульчині. Восени 1821 року Павло Іванович отримав звання полковника й посаду командира В'ятського піхотного полку, що стояв у с. Лінці (тепер м. Іллінці на Вінниччині). Був членом «Союзу порятунку» і «Союзу благоденствия», засновником і керівником Тульчинської управи Південного товариства декабристів. Протягом 1820-1822 рр. до Кам'янки кілька разів приїздив О. С. Пушкін, де познайомився з родиною Давидових. У Кам'янці Пушкін був оточений прекрасними людьми, які стали його друзями – це декабристи П. І. Пестель, С. Г. Волконський, В. Л. Давидов, М. П. Бестужев-Рюмін, К. А. Охотніков, брати Поджіо, Д. В. Давидов, М. М. Раєвський, О. П. Ермолов, М. Ф. Орлов. Поет прагнув вступити в таємне товариство декабристів, але декабристи, високо цінуючи талант Пушкіна, не наважились ризикувати життям поета.

Для своїх таємних бесід гості зазвичай збиралися в кімнатах В. Л. Давидова, для особливо таємних, у гроті, старому водяному млині та у флігелі маєтку – «Зеленому будиночку».

Після поразки виступу декабристів на Сенатській площі 14 грудня 1825 року керівники Кам'янської управи Південного товариства були заарештовані. В 1826 році Василя Давидова було засуджено до 20 років каторги, але через 13 років переведено до розряду поселенців Красноярського краю, де він і помер у 1855 році. Після заслання В. Л. Давидова, кам'янська садиба залишилася за його родиною.

У Кам'янці пам'ятають прославлених мешканців та гостей маєтку Давидових. У місті створено Кам'янський державний історико-культурний заповідник, до складу якого входять чотири пам'ятки, внесені до Державного реєстру Національного культурного надбання. Це флігель садиби Давидових (Зелений будиночок), водяний млин, побудований у 1825 році, парк, закладений в кінці XVIII ст. та архітектурна прикраса цього парку – грот, побудований в кінці XVIII ст. Стіни грота раніше були розписані багаточисельними написами, віршами, малюнками та символами, але у 1935 році під час реконструкції гроту написи забили. Сам маєток Давидових згорів ще задовго до революції, а разом з будинком втрачений і сімейний архів. Зелений будиночок – єдина будівля, що збереглася з великої садиби декабриста Василя Давидова. Зараз у ньому знаходиться

музей, а на честь знаменитих відвідувачів Кам'янки у 1940 році вивішена меморіальна дошка. У родині Давидових цей флігелъ називався «більярдним», «картярським», назва ж «Зелений будиночок» закріпилася за ним пізніше. В ньому знаходилась частина бібліотеки Давидових, більярд і столи для гри в карти. Тут поселяли гостей-офіцерів, які приїздили до Давидових. Бібліотеку, яка тут зберігалася, у 1920-х рр. повністю розорили козаки отамана Коцура. Коли вони хазайнували в Кам'янці, книжкові фонди з маєтку Давидових викинули надвір, а в приміщенні «Зеленого будиночка» книжками топили камін. Зараз у музеї зберігаються особисті речі, посуд і меблі з будинків Давидових та Раєвських, шпага Василя Давидова, французькі пістолети і родинний рояль Давидових, на якому пізніше грав композитор П. І Чайковський.

1. **Маркевич А.** З культурної минувшини Криму. Короткі нариси / А. Маркевич А. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/2000/krim_19.htm.
2. **Волконский С. Г.** Записки / С. Г. Волконский. – Иркутск, 1991. – С.230-231.
3. **Генерал Александр Чеченский** / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kavkazchat.com/archive/index.php/t-33109.html>.
4. **Давыдов Д.** Сочинения / Д. Давыдов. – Москва, 1962. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/12218/read>.
5. **Там само.**
6. **Там само.**
7. **Якушкин И. Д.** Записки, статьи, письма / И. Д. Якушкин. – М., 1951. – С. 42.
8. **Эдельман О. В.** Южное общество декабристов в 1825 году: проблема взаимоотношений / О. В. Эдельман // Россия и реформы. Вып. 4. / Составитель Н.В. Самовер. – Москва, 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://decemb.hobby.ru/index.shtml?article/o_sud
9. **Конопка Н. О.** Малоросійський генерал-губернатор М. Г. Репнін-Волконський і розвиток масонського та декабристського рухів / Н. О. Конопка // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ldpi/2004/04Konopka.pdf. – С. 51.
10. **Почко Н. А.** Генерал Раевский / Н. А. Почко. – М: Московский рабочий, 1971. – С. 26-27.
11. **Там само.** – С.30.
12. **Шамрай О. Г.** Місто на скелястих берегах Тясмину. / О. Г. Шамрай, Г. М. Таран, Л. О. Бондаренко, О. В. Ветров, Ю. Ю. Ляшко, Т. П. Чупак. – Черкаси, «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2009. – С.9.

Наталія ГРОМАКОВА
(Ірпінь)

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ ЯК ФАКТОР МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Польське питання займало важливе місце у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Проблема Польщі як фактору європейської зовнішньої політики посилювалася під час поділів Речі Посполитої, що призвели до зближення Росії, Австрії та Пруссії. Разом з тим польське питання (доля польської державності, національно-визвольний рух поляків) використовувалося також іншими європейськими державами, насамперед Францією й Англією, у своїх зовнішньополітичних інтересах. Питання було настільки складним і гострим, що надавало можливості для різноманітних міжнародних комбінацій в залежності від історичних обставин на даний момент [14, s. 199].

По знищенню польської державності, особливо після придушення повстання 1794 р., більша частина політично активної шляхти зневірюється у можливості власними силами вибороти незалежність. У середовищі польських опозиціонерів формуються дві течії – про французька і проросійська, учасники яких прагнуть використати різні міжнародні комбінації для відновлення власної державності. Характерними рисами діяльності учасників про-французької течії стали: 1) пріоритетність боротьби за незалежність Польщі й послаблення уваги до проблеми її майбутнього устрою; 2) прагнення скористатися з міжнародної ситуації і завоювати підтримку великих держав, насамперед Франції; 3) створення польських військових з'єднань за кордоном з метою боротьби за відродження Польщі [11, с. 14-15].

Упродовж 1794-1795 рр. до Парижа переїхали відомі польські політичні діячі Ф.Барсс, К.Прозор, Ю.Вибицький та ін. Терор з боку країн-учасниць поділів Речі Посполитої, який посилювався після придушення повстання 1794 р., і розкриття польських таємних організацій на окупованих територіях, – все це привело до переміщення центру національно-визвольної боротьби за кордон. Спочатку після поділів еміграція була розсіяною: основні її центри з'явилися в Дрездені, Гамбурзі, Венеції та Туреччині. Поступово її центром стає Париж [12, s. 177].

За часів, коли всю Європу охопила хвиля наполеонівських війн, коли поставали нові державні утворення, поляки сподівалися на відновлення своєї державності за допомогою власного регулярного війська – легіонів [13, s. 50]. Польська еміграція розгорнула активну діяльність з метою привертати увагу французів до власної справи. Ю.Вибицький підготував й передав французькому урядові меморіал, в якому намагався заручитися підтримкою Франції у справі національного відродження Польщі. У 1793 р. Ф.Барсс представив два проекти організації польських військових частин (легіонів) з емігрантів і поляків, які дезертували з армії супротивників Франції. Були й інші проекти, меморіали, в яких пропонувалися плани відновлення Польської держави за допомогою Франції. Поляки доводили необхідність відродження Польської держави для відновлення рівноваги в Європі [11, с. 16].

Проте жоден революційний уряд Франції не прагнув займатися польськими справами ретельно. Разом з тим це не означало, що не можна скористатися послугами поляків з диверсійною метою проти Австрії та Росії або як засобом тиску для наближення миру [16, s. 145, 150].

У січні 1797 р. Я.Домбровський підписав угоду про організацію Польського легіону з Ломбардською республікою, штучно створеною за допомогою французької зброї. Згодом був сформований другий легіон. Звістка про організацію польських військових частин справила сильне враження не лише серед емігрантів, але й на польських землях. В середині 1797 р. у легіонах налічувалося понад 6000 чол. [12, s. 178]. Поширювалися чутки про вступ цих угруповань до Галичини, тому що Франція на той час перебувала у стані війни з Австрією. Крім того, панувало переконання,

що польські легіони стануть ядром повстання з метою відродження польської державності [4, арк. 870]. Проте французький уряд використовував легіони не проти загарбників Польщі, а для захисту новостворених італійських держав.

У 1798 р. під загрозою окупації Франція вирішила прийняти військові загоны поляків на власне утримання. Незабаром на боці французької армії знову воювали приблизно 9000 поляків. Три польських легіони впродовж 1799-1800 рр. брали участь у жорстоких боях з російською армією О.Суворова та австрійськими військами в Італії, де понесли величезні втрати. Створення легіонів під патронатом революційної Франції тісніше зв'язало польську справу із загальноєвропейськими визвольними тенденціями. З іншого боку, доля легіонів свідчила, якими оманливими були сподівання на чужоземну допомогу і як легко європейські уряди використовували патріотичний запал для вирішення своїх завдань. Це призвело до того, що частина розчарованих відмовилася від подальшої боротьби. Навіть приєднання до профранцузької течії Т.Костюшка не врятувало її від остаточного розмежування й не стало запорукою підтримки шляхетського руху урядом Наполеона.

Переможний шлях наполеонівської армії по Європі відродив сподівання учасників шляхетського руху на прискорення незалежності Польщі. У 1806 р. Бонапарт вирішив скористатися польським питанням, аби змусити прусського короля швидше капітулювати або виправдати подальше ведення війни над Віслою. З відомого Наполеона генерал Я.Домбровський та Ю.Вибицький 3 листопада 1806 р. звернулися до поляків із закликом до повстання, розгорнули активну діяльність по організації військових частин на польських теренах. До колишніх польських земель, у тому числі й на Правобережну Україну, були заслані емісари [1, арк. 2,7,7 зв.].

Поляки слушно вважали, що занепад Пруської держави створював виключно щасливу можливість для юридичного підтвердження їх визвольних устремлінь. Йшлося про утворення замість прусських нових польських державних установ та організації польської армії. Вступ французів до Великопольщі спричинився до початку на цій території загального повстання проти пруссаків [4, арк. 869-871].

На захоплених польських землях Наполеон не збирався проводити засадничі державні реформи. Насаджував польську адміністрацію, Бонапарт звернувся до аристократії та шляхти, сподіваючись, що саме таким чином забезпечить собі підтримку у польському суспільстві [16, s. 146]. Він передав командування сформованим польським військом князю Ю.Понятовському. В Урядовій Комісії, створеній у Варшаві, французький імператор побажав бачити магнатів, які свого часу були діячами Великого Сейму [3, арк. 698-700]. Проте головні зусилля були спрямовані на організацію польського війська як допоміжної частини французької армії [11, с. 39-40].

Після укладення Тільзїтської мирної угоди 7 липня 1807 р. між Росією та Францією було прийнято рішення про утворення Князівства Варшавського – політичний компроміс, більш-менш прийнятний в даних історичних умовах [2, с. 637-642]. Цим рішенням Наполеон і Олександр I визнавали, що на частині польської території існували національна адміністрація, судочинство, армія, тобто ця частина Польщі сама ставала фактором міжнародних відносин [5, арк. 548-551]. Проголошення Князівства Варшавського по суті свідчило про новий поділ впливу на європейському континенті.

Вважаючи польське магнатство й шляхту головною політичною силою на польських землях і шукаючи їхньої підтримки, Наполеон намагався якомога міцніше прив'язати польське державне утворення до Франції. Воно отримало конституцію, що визначила загальні основи його устрою та значно обмежила права шляхти як елітного стану і, в свою чергу, викликала незадоволення новою владою. Для того, щоб нове право увійшло до життя та побуту народу, необхідно було докорінно змінити стару структуру суспільства, знищити феодальні відносини та особисту залежність селян від поміщиків. Саме це понад усе непокоїло польське дворянство, представники якого звернулися до Наполеона із обґрунтуванням неможливості введення французького

громадянського кодексу на польських теренах [11, с. 67].

Таким чином, польські поміщики були стурбовані приводом соціальних змін. Землевласники рішуче виступили за збереження своїх станових інтересів. Нова конституція задовольняла їх лише у разі розширення шляхетських прав та привілеїв, тільки у цьому випадку вони погоджувалися співпрацювати із французькими представниками, надаючи їм військову та матеріальну допомогу. Представники аристократії та багатого поміщицтва прагнули зберегти свої маєтки у випадку повернення правління країн-учасниць поділів [16, с. 146].

Поляки, які не мали ніякої державності, отримали завдяки перемогам імперської Франції ті основні умови національного існування, в яких їм відмовляли держави-учасниці поділів. Унаслідок цього до Наполеона та наполеонівської Франції у польському суспільстві виникло ставлення, яке суттєво відрізнялося від позиції більшості європейських країн щодо французької зовнішньої політики. Згодом воно вплинуло на формування міфу про Наполеона – визволителя Польщі.

Оскільки шляхетські кола прагнули відновлення Польської держави в її колишніх кордонах, вони не були зацікавлені у збереженні миру. Навпаки, діячі профранцузької орієнтації намагалися втягнути Наполеона у військовий конфлікт з Росією й тим самим розширити терени власної державності. Шляхетські діячі, зокрема О.Сапега, запропонували кілька проєктів відносно повстання в підросійських регіонах. Бонапарт підтримав ідею польського повстання на Волині й створення польської гвардії з представників заможного поміщицтва. Проте він прагнув скорішого завершення військових дій і тому ці проєкти так і залишилися на папері [16, с. 163].

Під час війни Наполеона з Австрією польська армія Ю.Понятовського, спираючись на широку підтримку й патріотичне піднесення місцевого населення, в короткий час зайняла значну частину Західної Галичини, яку в жовтні 1809 р. передали за Шенбрунською угодою Князівству Варшавському. Таке вирішення проблеми майже вдвічі збільшило територію Князівства, зміцнивши позиції Франції у Східній Європі.

Проте шляхта Галичини не проявила такого захвату діями Наполеона, як населення Великопольщі. Навпаки, чутки про таємну російсько-французьку конвенцію, що поширювалися російською пропагандою, значно послабили позиції профранцузької течії. В той же час поміщицтво та аристократія підросійських територій критично поставилися до суспільно-політичних перетворень у Князівстві Варшавському, схилиючись до співпраці із російською владою, яка гарантувала збереження їхнього соціального статусу. Лише дрібна шляхта радо вітала успіхи Наполеона й була готова його підтримати [16, с. 251].

Напередодні війни з Росією діячі профранцузької течії запропонували Бонапарту звернутися до населення колишніх східних кресів із закликом до боротьби проти влади. У Варшаві було створено комісію для складання документа про відновлення Польщі та заснування Генеральної конфедерації Королівства Польського. Цей документ був спрямований проти Росії. Поляків закликали до того, щоб порвати «кайдани» Росії й відновити Польщу у кордонах 1772 р. Але у цьому документі не йшлося про території, які захопили союзники Наполеона – Пруссія та Австрія [11, с. 146].

Утім пропаганда діячів профранцузької течії не дала бажаних результатів, що продемонстрували перші дні окупації французами Литви. Навпаки, вимоги Наполеона відносно матеріального забезпечення своєї армії, мародерство, перспектива знищення кріпацтва й панщини відштовхнули заможні кола від нової влади. Склалася досить парадоксальна ситуація, за якої вороже настроєне або пасивне поміщицтво не могло бути замінене в сфері політичної та організаційної діяльності іншими соціальними прошарками: «У традиціоналістичному, консервативному суспільстві міщанство не могло реалізувати тих функцій та завдань внаслідок своєї слабкості та чужоземного походження» [16, с. 272–273].

Розчарування загалом польського суспільства політикою Наполеона привело до зростання шляхетської опо-

зиції, навіть серед урядових кіл Князівства Варшавського. Це характеризувалося кристалізацією консервативних тенденцій, особливо серед заможної шляхти «кресів». Чужість наполеонівської адміністративно-правової моделі традиційному шляхетському суспільно-політичному устрою сприяла поширенню вимоги заміни конституції Князівства Конституцією 3 Травня 1791 р. й відновленню державності у кордонах 1772 р.

Консерватори широко використовували гасла тягlosti історичного та політичного буття народу й держави, збереження окремішності і національного духу у протистоянні інноваціям наполеонівської епохи [15, с. 374]. В цих вимогах поєдналися традиційність концепції шляхетського сарматизму та національна ідея передромантичної доби.

На цьому ж ґрунті формується й ліберально-радикальна течія шляхетського суспільного руху. До неї належали переважно вихідці з поміщицьких кіл, що протистояли далекосяжним реформам. Проте вони, на відміну від консерваторів, усвідомлювали неможливість повного повернення до «старих, добрих часів». Свою суспільно-політичну програму ліберали ґрунтували на засадах Конституції 3 Травня, яку також поділяла значна частина діячів консервативного табору. Консервативна політична думка створила з конституції 1791 р. зразок устрою, який впродовж кількох наступних десятиліть використовувала у пропагандистській та ідеологічній боротьбі проти більш радикальних політичних та соціальних програм.

Якщо у перші роки генезису шляхетського руху більшою прихильністю серед його діячів користалася ідея союзу з революційною Францією, згодом, вже під час наполеонівських війн, промотори руху поступово усвідомлюють необхідність об'єднання нації як умови успішної боротьби, а не допомоги ззовні. У середовищі Т.Костюшка в середині 1800 р. вийшла брошура «Чи можуть поляки вибороти незалежність», де стверджувалося, що можуть, але за умови опору на власні сили. Підкреслювалося, що боротьба за відновлення Польської держави повинна ґрунтуватися на демократичних засадах, передусім рівності. Автор відзначав особливу роль України у цій боротьбі. Він сподівався на скоріє повстання у регіоні. Також належить звернутися до сусідніх народів, які знаходяться під таким же тиском, угорців, чехів, словаків та підняти на революційний виступ Сілезію та Україну. Втім цей документ, що відрізнявся демократичністю та певним радикалізмом, не знайшов підтримки серед загалом учасників руху.

Послаблення віри у слушність та результативність революційної програми, невизначеність позицій радикалів у суспільстві, ігнорування прагнень демократичної течії Наполеоном та загалом польської еліти, спричинилися до суттєвих змін у розстановці сил серед учасників шляхетського руху. Поступово вчорашні радикали переймаються ідеєю суспільно-політичного компромісу з аристократично-поміщицькою частиною учасників руху [15, с. 371].

Відсутність польської політико-адміністративної еліти, протиріччя та інтриги в середовищі діячів профранцузької орієнтації шляхетського суспільного руху, острах конфіскації маєтностей у випадку повернення російської влади значно послабляли позиції течії у східних регіонах колишньої Речі Посполитої. Ці чинники спричинилися до оформлення на колишніх польських землях, приєднаних до Росії, проросійської течії, очолюваної польським магнатом А.Чарторийським. Діяльність його партії мала свої особливості, форми та методи. Її основним напрямком була конституційно-правова робота, створення проєктів відродження польської держави. Головною відмінністю цих проєктів, а відповідно й течії, була орієнтація на російського монарха. І якщо частина цих пропозицій не вийшла за межі приватного листування, то деякі навіть розглядалися Олександром І особисто, обговорювалися в середовищі аристократії.

Аристократія та багата шляхта переважно співпрацювали із загарбницькими урядами, які хоча й відібрали у тієї верстви політичну владу, проте зберегли її колишні економічні та соціальні позиції. Росія провадила політику, яка повністю задовольняла заможну шляхту. Посилення кріпацтва, гарантія підтримки з боку держави польських панів

у боротьбі з селянськими заворушеннями, протекціонізм в економічній діяльності шляхти, – все це привертало на бік нової влади еліту польського суспільства. Олександр I оголосив загальну амністію, багатьом учасникам повстання Т.Костюшка було повернуто конфісковані маєтки або відшкодовані збитки, зменшені податки, збережені місцеві органи самоврядування та Литовський Статут, національні кольори в армії [14, с. 181].

Для багатьох польських магнатів профранцузька орієнтація була неприйнятною. Володіючи маєтностями у підросійських областях, вони не могли доручити свою долю революційній Франції. На підтримку російської влади орієнтувалася частина польських магнатів, які володіли латифундіями у Литві, Білорусії та у Правобережній Україні. Для них більш прийнятною була легальна діяльність або пасивне очікування на відновлення Польщі з ініціативи російських урядових кіл, ніж змовницько-легіонова робота [14, с. 29].

Навесні 1805 р. А.Чарторийський запропонував, як умову участі Росії в антифранцузькій коаліції, майже нереальний проект перебудови Європи. Не лише Польща, зв'язана династичною унією з Росією, повинна бути відновлена у кордонах 1772 р., але й Італія, Німеччина та Балкани мають об'єднатися на федеративних засадах. Цей проект викликав широке обурення серед російських урядових кіл, незгодних з відновленням Польської держави. Олександр I запропонував замість цього різні проекти створення в Польщі плацдарму для наступу на Австрію та Пруссію.

Незабаром А.Чарторийський створив новий «Пулавський» план вирішення польського питання. Цей проект базувався на можливості військового конфлікту між Росією та Пруссією. Прихильники нового плану висунули проект утворення Польського королівства з територій, які увійшли до складу Росії та Пруссії. Причому на польський престол було запропоновано кандидатуру російського імператора, який мав стати спадкоємним польським королем [14, с. 206-207]. Олександр I використав «Пулавський план» як засіб тиску на Пруссію з метою залучення її до антинаполеонівської коаліції. Восени 1805 р., коли Пруссія приєдналася до коаліції, можливість реалізації цього проекту відпала.

У 1803-1806 рр. А.Чарторийський прагнув покласти край експансії Наполеона, зв'язаної Росію міцним союзом з Англією та активізувати російську політику у східному та балканському питаннях. Разом з тим А.Чарторийський у своїх мемуарах згодом підкреслював, що завжди прагнув «лише одної таємної мети – відновлення Польщі та приборкання російського гонору» [6, с. 322]. Проте особиста позиція князя, зокрема у питанні про Польщу і відносини з Пруссією, відображаючи інтереси певного середовища польських магнатів, приховувала в собі витоки конфліктів та розбіжностей з царем та найбільш впливовими придворними угрупованнями.

А.Чарторийський негативно ставився до союзу Росії з Пруссією, тому що бачив у ньому перешкоду здійсненню своїх планів відновлення Польщі. Олександр I досить скептично ставився до цих планів польського можновладця і водночас російського політика, навіть за умов проголошення себе польським королем. Ці плани він вважав нереальними, бо вони неодмінно призвели до конфліктів з Пруссією та Австрією, які свого часу теж брали участь у поділах Речі Посполитої.

З початком 1805 р. прихильники проросійської орієнтації розгорнули кампанію з підготовки громадської думки у Варшаві, а також серед населення Литви, Волині та Поділля. Пропаганда знаходила відгук у поміщиків західних земель, а також на окупованих Пруссією землях. Частина аристократії, яка страшилася за свої володіння на підросійській території і мріяла знов отримати у своє розпорядження латифундії у Литві й на Україні, залишалася прихильницею проросійської орієнтації.

Зважаючи на такі настрої польського дворянства, князь А.Чарторийський наприкінці 1806 р. подав Олександрові I «Записку щодо питання про необхідність відновлення незалежності Польщі, щоб випередити в цьому Бонапарта». В цій записці він пропонував засоби, щоб покращити

ставлення поляків до російського уряду. Щоб прив'язати колишні польські землі до Росії, А.Чарторийський пропонував відтворити військові з'єднання поляків з наступним їх використанням для захисту Російської імперії. На його думку, слід охороняти кордони від смуту й уникати у польсько-російських провінціях «україн шкідливих проявів занадто великої підозрливості і недоречної суворості», бо «значно краще попереджати змови та смуту, аніж бути змушеним придушувати їх й карати за них» [6, с. 167]. Князь запропонував з метою залучення польської шляхти до активної боротьби проти Франції на боці Росії відтворити в Польщі монархію, а спадкоємним королем проголосити російського імператора [6, с. 138-139]. Але стурбованість реакцією з боку союзників та російських можновладців завадило Олександрові I скористатися з цих пропозицій.

Не маючи можливості переконати царя у доцільності відродження польської державності, прихильники проросійської орієнтації, однак, не покинули своєї справи. Невдовзі вони знову відновили свою діяльність на польських теренах, скориставшись невдоволенням шляхти у Князівстві Варшавському. Політика французів на польських землях протягом 1807-1810 рр. розчарувала загал суспільства. Колишні польські якоміні й діячі Товариства польських республіканців А.Городиський, Я.Шанявський, А.Орховський, Ф.Потоцький та інші створили план об'єднання своїх зусиль з Росією й звільнення Князівства Варшавського від французів [11, с. 142].

Упродовж 1809-1811 рр. польське питання ставилося на порядок денний російською владою з метою залучення на свій бік шляхетських кіл. Розповсюджувалися чутки про наміри імператора надати полякам державність та конституцію [6, с. 204]. На початку 1811 р. А.Чарторийський на прохання російського царя поїхав до Князівства Варшавського з метою з'ясування настроїв польської шляхти, а також залучення на бік Росії головнокомандуючого польською армією Ю.Понятовського. Проте його місія не мала успіху внаслідок того, що на теренах Князівства в цей час ще були досить сильними надії на допомогу Наполеона.

Водночас діячі проросійської течії дворянської опозиції висували нові проекти відродження польської державності. Польські плани А.Чарторийського 1806-1807 рр. стали вихідним пунктом діяльності групи поміщиків західних губерній, очолюваної М.Огінським, Ф.Платером та Ф.Любецьким, метою яких стало виборювання поступок для підросійських територій напередодні війни 1812 р. [14, с. 326].

У червні 1812 р. антагонізм Наполеона з Олександром I вибухнув збройним конфліктом, що справив вплив на долю Європи. Вступ наполеонівської армії на території Російської імперії сприяв зростанню польських сподівань на відродження власної незалежності. Надзвичайний сейм Князівства Варшавського ухвалив Генеральну Конфедерацію, яка проголосила 28 червня 1812 р., що «Королівство Польське відновлено, а польська нація знову об'єднана в єдине ціле» [8, с. 23]. Втім розрахунки Бонапарта на самовідданість польської шляхти Литви, Білорусії й Правобережної України у боротьбі проти російської влади не виправдались. Вона не залучилася до важкої та ризикованої боротьби, натомість зайняла вичікувальну позицію, побоюючись конфіскації маєтностей у випадку поразки французів.

Перемога антинаполеонівської коаліції й окупація росіянами Варшави у лютому 1813 р. поклали край сподіванням шляхетських опозиціонерів на відродження Польської державності за допомогою Франції. Колишні учасники поділів Речі Посполитої – Пруссія й Австрія вимагали від Олександра I ліквідації Князівства Варшавського, домагались підтримки Англії. Втім російський імператор, намагаючись повернути на свій бік поляків, розглядав вже новий проект польської державності – Королівство Польське, що заступило на історичній арені Князівство Варшавське. І хоча нове державне утворення, як і Князівство, формувалося на етнічних польських теренах, поза межами «східних кресів», проте воно стало символом відродження незалежності і для поляків, що мешкали в Правобережній Україні. Про це, зокрема, свідчили неодноразові звернення правобережної

шляхти до Олександра I з проханням поширити правові застави Королівства на територію Волині, Поділля, Київщини.

Отже, слід зазначити, що польське питання відіграло надзвичайно важливу роль у системі міжнародних відносин кінця XVIII – початку XIX ст., особливо в контексті наполеонівської експансії. Поляки, які пов'язували надії на відродження власної державності з іноземною допомогою, намагалися скористатися із зростаючого антагонізму між наполеонівською Францією, з одного боку, та країнами-учасницями поділів Речі Посполитої. Учасники визвольних змагань сформували два табори – профранцузький та проросійський, відповідно до зовнішньополітичної орієнтації. Прихильники Бонапарта взяли активну участь у формуванні легіонів, що в перспективі мали стати зародком майбутньої польської державності, а також у державотворчій процесі на території Князівства Варшавського на основі правових норм Кодексу Наполеона. Ця діяльність сприяла консолідації поляків у спільній боротьбі за незалежність країни, формуванню легенди польського війська, братерства і національної солідарності, започаткувала генезис польської нації.

Водночас прихильники проросійської орієнтації, переважно аристократія та майнова шляхта Правобережної України, віддавали перевагу колабораціонізму з російськими урядовими колами і висуванню поміркованих проєктів щодо відродження власної державності з монаршої милості. Проте багато вихідців з регіону взяли активну участь у військових походах легіонів, підтримували суспільні перетворення на теренах Князівства Варшавського, розділивши долю польської еміграції першої половини XIX ст.

Саме завдяки самовідданій боротьбі поляків стало можливим утворення Королівства Польського в 1815 р., незважаючи на рішучий опір з боку Пруссії та Австрії, що стало символом тяглості польської державності у післянаполеонівську епоху.

1. *Ведомости* о польском эмиссаре Оплицком, который обвиняется в распространении прокламации ген. Домбровского // ЦГИАУК (Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве). Ф.533, оп.1, д.1076.

2. *Внешняя политика России XIX и начала XX в. Серия 1 (1801-1815 гг.)*. Документы Российского министерства иностранных дел / Ред. кол.: А.Л. Нарочницкий (отв. ред.) и др. – М., 1963. – Т. 3 (январь 1806 – июль 1807 г.).

3. *Донесение* из Варшавы Галицкому губернаторству об организации польских легионов, сооружение французами моста через реку Нарву и их продовольственные затруднения и укрепление русскими своих позиций в районе Пулицка и Зегры и т.д. // ЦГИАУЛ (Центральный государственный исторический архив Украины в г. Львове). Ф. 146, оп.6, д. 2, док.120.

4. *Донесение* Самборского окружного старосты Ридесвальда Галицкому губернаторству о переходе помещиками округа границы с Польшей для участия в инсургенции и о причинах этого (патриотическая любовь и желание возродить Польское княжество и т.д.) // ЦГИАУЛ. Ф. 146, оп.6, д. 3, док. 663.

5. *Информация* Галицкого губернаторства Австрийскому императору в Вьне о политической ситуации в Варшавском Княжестве. Тайная организация легионов, создание собственной денежной системы с министром финансов осложняют австрийскую политику в отношении Польши. Концентрация русских войск против Турции и дислокация войск на окрестностях Вильны, Кобрин и т.п. требуют внимания властей // ЦГИАУЛ. Ф. 146, оп. «Гегайм», д. 443/л.

6. *Мемуары* кн. А. Чарторыйского и его переписка с императором Александром I: В 2-х тт. – М., 1913. – Т. 2.

7. *Polska w latach 1795-1864: Wybór tekstów źródłowych do nauczania historii*. – Warszawa, 1986.

8. *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795 – 1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка / Г. Дильонгова. – К., 2007.

9. *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П. Таращук / Н. Дейвіс. – К., 2008.

10. *Дейвіс Н.* Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко / Н. Дейвіс. – К., 2006.

11. *Федосова Е.И.* Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции / Е.И. Федосова. – М., 1980.

12. *Gierowski J.* Historia Polski. 1505-1864 / J. Gierowski. – Warszawa, 1978. – Cz.2.

13. *Limanowski B.* Historia demokracji Polskiej w epoce porzeczowej / B. Limanowski. – Zurich, 1901.

14. *Skowronek J.* Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. – Warszawa, 1969.

15. *Skowronek J.* Sprawa Polska / J. Skowronek // Europa i świat w epoce napoleońskiej / Pod red. M. Senkowskiej-Gluk. – Warszawa, 1977. – S. 338-404.

16. *Skowronek J.* Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksandr Sapiega / J. Skowronek. – Warszawa, 1992.

Жанна ДЕНИСЮК
(Київ)

МЕМУАРИСТИКА ТА ПИСЬМЕНСТВО ПРО ВІЙНУ 1812 Р. ЯК ДЗЕРКАЛО СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ. (РОСІЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Події війни 1812 р., як і опис закордонних походів російської армії 1813-1814 рр., мають численну історіографію, де аналізуються різні аспекти суспільно-політичних наслідків війни, особливості тактики й воєнного мистецтва. Цей період, про який сучасники писали як по «епоку втрат і дезертирства, де криваве володарювання Наполеона лежало тяжким гнітом навіть на самій Франції» [5, С.568], дав вагомий поштовх для розвитку мемуаристики, яка є важливою складовою джерельної бази досліджень на основі матеріалів «особистісного походження». На думку істориків, «1812 рік не міг не відбитися суттєвим чином на мемуаротворчості як способі формування і трансляції пам'яті, яка відобразила особливості історичної свідомості тієї епохи» [18].

Переважає більшість авторів мемуарної літератури (І.Раджицький, О.Муравйов, М.Голіцин, Г.Мешетич М.Петров, І.Дрейлін, М.Романов, І.Благовіщенський, М.Богданчиков) були офіцерами-дворянами та належали до досить освіченого прошарку російського суспільства. Цей фактор і обумовив високий рівень інформативності таких історичних джерел.

Проте, в даному разі, звернемо увагу на психологічний та культурологічний аспекти осмислення історичних процесів, пов'язаних з воєнними подіями 1812 року, та їх відображенням у свідомості суспільства. В цьому контексті розглядатимемо явище війни не лише як історико-хронологічне й лінійно послідовне, але й з позицій філософсько-культурологічного осмислення, де війна – це «тотальне явище, яке сколихує і повністю перетворює суспільства, утворюючи різочий контраст з перебігом мирного часу. Це фаза крайнього напруження колективного життя, грандіозних скупчень великої кількості людей і їх спільних дій. Кожен індивід відривається від своєї домівки, від своїх звичок, зрештою, від свого дозвілля. Війна грубо руйнує той світ свободи, який людина створює навколо себе для власного задоволення ... Настає час коли ... <суспільство> забирає собі майно громадян, вимагає від них віддавати свій час, сили, навіть кров. Уніформа, яку надягає кожен з них, наглядно означає, що він залишив все, що відрізняло його від решти і тепер служить суспільству – не так, як він сам це розуміє, а так, як вимагає від нього ця форма, на тому посту, який вона йому визначила [7]. Тобто війна є тією межовою точкою переходу від одного часу, мирного, до іншого – війни, і перетином різних світоглядних позицій і почувань. Майстерно художньо і виразно це знайшло втілення в романі Л.Толстого «Війна і мир».

«На війні людина невідворотно зіткається з рядом факторів, які чинять на неї величезний психологічний вплив, який здатний змінити сформовані в мирний час стереотипи поведінки» [18], що в підсумку призводить до зміни в системі моральних цінностей і поведінкових практик.

Аналізуючи соціокультурний психотип людини того часу в контексті розпочатої війни з Наполеоном, російський культуролог Ю.Лотман зазначав: «Війна з перших же днів змінила повсякденне життя армії, створила зовсім новий побут, абсолютно протилежний довоєнному порядку. Російська армія початку ХІХ ст. (на відміну від армії петровської та суворовської в ХVІІІ ст.) була «парадною армією». <...> «Парадна армія» відрізнялася значною кількістю умовностей, безглуздих з точки зору війни» [10]. Недосконалою була й пруська система навчання, яка робила солдата і офіцера ворогами. «Солдат ненавидів офіцера більше, ніж ворога, і офіцер відповідав йому тим самим» [10]. Проте реалії війни вносили свої корективи, створюючи новий стиль і темп життя не лише для солдат, але й для офіцерів. «Важко собі уявити, наскільки змінювалося життя офіцера, який

потрапив в бойові умови. На війні само собою відпало багато непотрібних, але в мирний час обов'язкових деталей армійського життя. Відпали не тільки паради, але й побудки, тому що на війні нікого не будять – цим займається ворог. Тут вже не вимагають від солдат петличок, начищених чобіт» [10]. Разом з тим, офіцери стали ближчими до солдат, а той факт, що воювати доводилося разом пліч-о-пліч, допомагав усвідомлювати причетність до спільної історичної події. Саме звідси бере початок трансформація військових подій у факт історичної свідомості й мислення [10].

Особливу увагу звернемо також на проблематику «доблесті і героїзму» в часи воєнного лихоліття, які значною мірою обумовлювалися просвітницькими ідеями та культурними практиками й поведінковими моделями кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Найближчою для всього покоління воєнної молоді 1812 р. була антична модель поведінки, закріплена в літературі, мистецтві й системі виховання початку ХІХ ст. Епоха наполеонівських війн наповнила систему образів й ідеалів, які апелюють до героїв античності реальним змістом [18].

Короткий час перебування на війні не давав змоги багатьом учасникам подій вважати смерть чимось звичним. Разом з тим, для покоління 1810-х рр. характерна певна ідеологізація смерті, яка допомагає подолати природний страх перед нею. Молодь початку ХІХ ст. ще перебувала під впливом концепції Просвітництва, яке інтерпретувало смерть як «вінець життя». Померти молодим в бою з ворогом означало найвищу доблесть і така смерть була найбажанішою [18]. М.Голіцин в своїх мемуарах пише, що «когда весть о вторжении несметных полчищ Наполеона разнеслась по России, можно сказать, что одно навество одушевило все сердца, приверженные царю и отечеству... <...> ... каждый из нас желал только принести в жертву родине свою жизнь и достояние, представляя Богу обратитъ этот порыв священного чувства к торжеству правосудия» [3].

В спогадах із «Солдатской переписки 1812 года» І.М.Скобелева досить яскраво (можливо, дещо перебільшено пафосно) описуються ці моменти прояву героїзму: «В начале сражения полковника ранили в бок навывлет, человека четыре подбежали было вести его на перевязку. «Вперед! – закричал наш батюшка. – Мерзавец, кто будет глядеть на мои раны, смотри на неприятеля и не делай промаху!» [16].

В той же час, звеличувальна уява про смерть у офіцерів перепліталась зі щоденним побутом, позбавленим будь-якої ідеалізації. Ось як описуються І.Раджицьким перші враження від безпосередніх бойових дій: «Явище близького бою перший раз в житті мене дуже захоплювало. Я не міг ще сформулювати собі чіткого поняття про битви, мені здавалося, що всі, хто сходяться, неодмінно мали загинути, що кожне ядро чи кожна куля вб'є чи поранить людину, а потім вважав, що, напевне, й мені навряд чи вціліти. <...> Старі вояки помічають, що страх тривожить серце молодого солдата тільки до вступу в бій. Коли ще увага його на свободі зосереджується на оточуючих жахах смерті, що чинять неприємне враження, але коли він вступив в бій, страх заглушується жорстокістю. Солдат ... стає сам дійовою особою, і смерть перестає лякати його, серце обливається кров'ю, він нехтує небезпекою і стає ніби нечутливим. Людина виходить зі сфери звичного існування свого, фізичний організм роздратовується і всі здатності душі стають напруженими [13].

Особливе значення в ході війни надвалося офіційним відозвам і зверненням царя і вищих воєначальників. Емоційно-патріотичною напругою звертає на себе увагу один з моментів «Походных записок артиллериста» І.Раджицького: «Сам Полковник в кругу офицеров прочитал вслух незабвенные строки Царского слова, положившие в сердца Русских семя мщения врагу России, и начало крушения его могущества. Особенно последние слова одушевили всех и глубоко врезались в память каждого. Сказано было: «Громкая победами кровь Славян течет в вас. – Воины! – вы защищаете веру, отечество, независимость; – Я с вами! на начинающего Бог!» - «Война!», - вскричали офицеры, весьма тем довольные, и воинственная искра пробежала электрически по жилам присутствующих» [13]. Не менш героїчно-пафосно описує К.Клаузевіц прибуття

до військ російської армії М.Кутузова, яке «знову пробудило у військах почуття довіри; злий демон в особі чужинця вигнаний закляттям суто російської людини, нового Суворова» [8, С.79].

Харктерною рисою «людей 1812 року» була готовність до самопожертви, до анонімної смерті за Вітчизну без розрахунку навіть на посмертну славу. Цей тип героя не претендує на особисту нагороду, головна його нагорода – «спасіння Росії». Також 1812 рік надавав можливість відзначитися практично кожному [18]. В листах Ф.Глінки можна прослідкувати загальну динаміку подій і настроїв того часу: «Везде гремит оружие, везде движутся люди! Дух народный, после двухсотлетнего сна, пробуждается, чужа угрозу военную. Губернский предводитель наш, майор Лесли, от лица всего дворянства испрашивал у государя позволения вооружить 20000 ратников на собственный кошт владельцев. Государь с признательностью принял важную жертву сию» [2].

Цікавим є той факт, коли імператор Олександр I видав спеціальний «рескрипт» для духовенства міста Смоленська, в якому зазначалося, що місцевих жителів необхідно переконувати «озброюватися чим хто може, щоб не даючи ніякого пристанища ворогу, всюди знищувати їх і замість несміливості завдавати їм шкоди й жаху» [12].

Що ж до сприйняття війни звичайним простолюдом, то тут відбилися загальні світоглядні настрої та обмежена інформативність про безпосередню воєнну ситуацію, зумовлена відсутністю на той час комунікативного поля. Як пише Л.Агронов, російські селяни жили замкнуто й традиційно, все нове було для них чужим, для багатьох жителів російської глибинки зустріч із наполеонівським солдатом була подією більше дивним, чим зустріч із інопланетянином для сучасної людини. «Недосвідчений росіянин в 1812 р. був переконаний, що війна – це кара Божя, отже, вона не може залежати від хитрувань дипломатів і волі окремих осіб; сліди її наближення і її хід він намагався розгадати по всіляких знаменнях (комета 1811 р., часті пожежі і т.д.) У період війни росіяни намагалися знайти відповіді на всі питання в найбільш шанованому й авторитетному джерелі – «Біблії» [1].

Окремої уваги в даному контексті заслуговує тема взаємодії культур – російської й французької, уявлення про які в представників кожної з протилежних сторін формувалися завдяки ідеям того ж Просвітництва та під впливом числених стереотипів. Безпосереднє зіткнення з носіями іншої культури дало певний емоційний поштовх для спостережень і вражень від «живої» культури. Для російських дворянських офіцерів було цікавим не лише спостерігати французьку реальність, але й шукати відповідність власним апріорним уявленням про неї. Прихильність дворянства до французької культури (багато хто були виховані на ній, писали навіть свої мемуари й записки французькою мовою) дала можливість за посередництвом воєнного зіткнення осмислити на новому рівні сформовані стереотипні уявлення про Францію. Виявилося, що насправді чудове знання мови, літератури й мистецтва не дає цілісного знання і розуміння культури іншого суспільства. В результаті закордонного походу російської армії 1813-1814 рр. та безпосередньої близькості іншої культури вся почерпнута інформація знайшла також втілення в глибинній зміні мислення про російське суспільство початку XIX ст.

Події війни з Наполеоном 1812 р. і переможне її завершення знайшли відгосок в літературній творчості. «Журналістика і література в 1812-1814 рр. були переповнені поетичними і віршованими творами на військові теми». Серед таких творів – «епічна поема М.Телепнева «Наполеон в Росії», двотомне видання «Собрание стихотворений, относящихся к незабвенному 1812 году» [17, С.154]. До відомих письменників того періоду належать також Г.Державін та В.Жуковський. Останній став до рядів ополчення, проте у війні участі не брав, а під час перебування в таборі напередодні Тарутинського бою написав відомий твір «Певец во стане русских воинов», який відповідав патріотичними настроями суспільства [17, С.157]. Окрім таких знаменитих письменників був цілий ряд маловідомих – учасників-очевидців подій, які також писали вірші.

Зовсім іншою була ситуація в Україні, де війна знайшла свій кут заломлення. Не залишили тодішні учасники воєнних подій й такого масиву мемуарів та спогадів. Загалом на території України інформація про війну з Наполеоном проширювалася із великим запізненням і, переважно, з чуток. «Можна сказати, що народ України майже нічого не знав певного про «нашествие дванадцяти язык» і тільки начальство та поміщики робили ті чи інші заходи на випадок «вторжения» ворога» [4].

Проте вже В.С.Іконников зазначав, що під час війни 1812 р. в Києві з'явилися нові емігранти, зокрема, французький генерал Пулар і військовополонені. Він, зокрема, пише: «Трогательное было зрелище, когда на зимних балах вводили на костылях русских офицеров и пленных французских и саксонских (французов пригласили по списку, данному их генералом Рапом). Начинались танцы, пленные весело плясали, и кончались к утру веселым ужином... Французский генерал Рапп и саксонский Эргардт были везде желанными и приятными гостями. Эргардт рисовал, а Рапп писал стишки в альбомы. Многие же французы и немцы из пленных пристроились гувернерами в разных домах» [6, С.36].

Перехід французької армії по території України, зокрема, Волині теж не відзначився значними подіями. Так, у справах Володимир-Волинського духовного управління згадується, що поляки, союзники Наполеона, пограбували Успенську церкву, з єпископського замку Володимир-Волинського забрали дві гармати й вогнепальну зброю. На протривагу цьому, для корпусу фельдмаршала Фреймонта їхній католицький «корпусний» священник здійснив службу в православній церкві м.Єзерань; а генерал Реньє, виступаючи після розквартирування в селі Черневі, «запросив священника і церковних братчиків, вказавши їм, що в церкві він не вчинив жодного безладу» [11, С.135].

Після маніфесту-відозви із закликом ставати до оборони вийшов царський наказ до генерал-губернатора Малоросійського – князя Лобанова-Ростовського про формування козацьких полків на Полтавщині й Чернігівщині. Така служба мала замінити рекрутчину. «У вересні козаки вже рушили на Калугу й Тулу, стояли потім «кордоном», що заступав од ворога границу України, а деякі з козацьких полків ходили і в Європу... на прощання звелено козакам дати ... по 2 крб. асигнаціями «заключення та корисливості...» [4]. Таким чином, новітня козащина завершилася безславно, не виправдавши надій і жертв: «довелося їм багато усякого лиха зазнати... ще й специфічно російського лиха, що падає на військо од казнокрадства та корисливості...» [4]. С.Єфремов наводить цинічний приклад, коли один з полковників рапортував Лобанову-Ростовському та зазначав, що козаки мерзнуть без теплою одягу і прохає вислати кожухи. На це князь відповідає простою порадою: «Хотя полушубки не положено, но повелику всякий обыватель их имеет, то каждый казак свой собственный из дому требовать может, и семейству или обществу его легче дать оный, нежели нового человека, который потребовать может нащот того, который от стужи изуродован будет» [4]. Окрім цього, не поодинокими були випадки наживи на козаках, вимоги хабарів, тощо.

Прискіпливо вивчаючи літературну українську спадщину, той же С.Єфремов з подивом відзначає, що «і з усної словесності, і з літературних творів ... мусимо зазначити величезне убозтво яких-небудь спогадів про цю подію. Просто дивно на перший погляд робиться, як і народ наш і наша література пройшли повз неї, майже цілком не реагуючи на те, що здавалося б, повинно було спинити загальну увагу» [4].

Серед більш-менш значущих творів, що заслуговують на увагу, – «Ода на изгнание французов из России», написана невідомим автором, учасником подій, хоча авторство приписували також й І.Котляревському. В цьому літературному творі відображено події того періоду, коли Наполеон, благополучно вислизнувши від переслідувань росіян, видав 3 грудня 1812 р. свій знаменитий 29-й бюлетень, який повідомляв, що імператор живий, проте армії більше не існує. І, відповідно, на сподівання Наполеона знову зібрати військо автор оди зазначає, що

«Ще старців або хлоп'яток

Назбира хіба з десяток,

А годящих нігде взять...» [9, С.188]

Окремий інтерес являє собою «бытовая пьеса 1812 года», написана також анонімним автором – «уланом із Богородухова» – «Бывало и теперь (В поход в 1812 году)». Згідно припущень тогочасних літературних критиків і бібліографів, п'єса могла бути надрукована в одному з харківських журналів [14, С.811]. В цьому творі змальовується легкість життя довоєнного порівняно з часом війни та проводиться головна ідея щодо необхідності гідно пережити всі воєнні тягари та лиха:

Теперь все кони – кляча рыжа,

А шубы – тепленький колет;

Готов в нем ехать до Парижа

И горя никакого нет! [14, С.813]

В освітній діяльності Харківського університету того часу були поширені численні публічні лекції. В дні університетських свят і день зшестя на царський престол імператора Олександра I в 1812-1815 рр. поширеними були розігрування «в актах» «симфоній», «ораторій», «ілюмінацій». Прославляючи імператора як героя і гаранта миру, згадували також і війну з Наполеоном. Зокрема, в одній з ораторій хор росіян запитує:

Скажите нам, цари, народы,

Что были ваши все права,

Когда внимали без свободы

Наполеоновы слова?

Інший хор, зображуючи французів, відповідає:

Мы о величии мечтали

И светом овладеть желали

И думали – Наполеон

Взошед на древний галльский трон

Закон всему даст свету... [15, С.172-173].

Таким чином, в українському контексті опису подій війни 1812 року ми бачимо не таку значну літературну спадщину, пронизану хвалою і героїзмом, що цілком обумовлювалося історичними реаліями того часу. Поясненням цьому може бути, як слушно зазначав С.Єфремов, те, що «народ пам'ятає й озивається тільки на такі події, в яких він сам бере участь, які тим чи іншим способом стали близькі йому й рідні»; та беззаперечно – «по сотні ушлих літ силкуються очі до парадів люди виставити минуле якоюсь бурєю, що зглибока проняла була весь організм народний!.. Дарма: оте нимування загальне може бути найкращим свідомством з глибини могил проти свідомого фальшування історії...» [4].

1. Агронов Л.И. Восприятие событий Отечественной войны 1812 г. российским простонародьем // Л.И. Агронов // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.museum.ru/museum/1812/index.html>. – Дата доступа: февраль 2012. – Загл. с экрана.

2. Гинка Ф. Н. Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием Отечественной и заграничной войны с 1812 по 1814 год / Ф. Н. Гинка. – М., 1870 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.militera.lib.ru/db/ginka1/index.html>. – Дата доступа: февраль 2012. – Загл. с экрана.

3. Голицын Н.Б. Очерки военных сцен 1812 - 1814 гг. Записки князя Николая Борисовича Голицына / Н.Б. Голицын // Русский архив, 1884, кн.2, № 3. С.332-343 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/.../framerpred.htm>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

4. Єфремов С. 1812-й рік на Україні / С. Єфремов // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.memorial.kiev.ua/genosyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kulturnyj-grnosyd/151-segij-jeftremov-182-j-rik-na-ukrajini.htm>. – Дата доступа: лютий 2012. – Заголовок з екрану.

5. Зотов В.Р. Последние годы Наполеоновской эпопеи / В. Р. Зотов // Исторический вестник. – 1892. – Т.XLVII. С.554-571 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

6. Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг. / В. С. Иконников // Киевская старина. – 1904. – Т.86. – С.1-64 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

7. Кайуа Р. Война и сакральное / Р. Кайуа // Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное. – М.: ОГИЗ, 2003. – С.276-291 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_duks/Philos/Article/Kayua_voinsak.php. – Дата доступа: февраль 2012. – Загл. с экрана.

8. Клаузевиц К. 1812 год / К. Клаузевиц. – М., 1937. – 310 с.

9. Лев-ій О. Две малорусские оды из эпохи Наполеоновских времен / О. Лев-ій // Киевская старина. – 1886. – Т.XIV. – С.187-190 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

10. Лотман Ю. Люди 1812 года / Ю. Лотман // Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gumer.info/bibliotek.Buks/.../Lotman/14.php>. – Дата доступа: февраль 2012. – Загл. с экрана.

11. О.Л. Сюзанки Наполеона на Волыни в 1812 г. / Л[евинский], О. // Киевская старина. – 1894. Т.XLIV. – С.134-135 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

12. Орловский И. Дячок-партизан 1812-го года / И. Орловский // Исторический вестник. – 1902. – Т.XС. – С.259-261 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Ре-

жим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.
13. Радожицкий И.Т. Походные записки артиллериста с 1812 по 1816 год / И. Т. Радожицкий // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.adjtant.ru>

14. С.П. Ответ на вопрос о Малорусских одах из времени Наполеоновских войн / П.С. // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – С.809-814 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

15. С.Р. Харьковская журналистика начала настоящего столетия / С.Р. // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С.168-198 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.gbooks.archeologia.ru>. – Дата доступа: март 2012. – Загл. с экрана.

16. Скобелев И.Н. Солдатская переписка 1812 года / И. Н. Скобелев // 1812 год в воспоминаниях, переписке и рассказах современников. – М.: Воениздат, 2001. – 295 с., илл. // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.museum.ru/1812/library/Skobelev/index.html>. – Дата доступа: февраль 2012. – Загл. с экрана.

17. Соколовский М. Двенадцатый год в русской поэзии / М. Соколовский // Военно-исторический сборник. – 1911. – № 3. – С. 153-178.

18. Человек на войне: культурные практики XIX в. (по мемуарам участников войны 1812 г. и Кавказской войны) // Культура исторической памяти: невогостребованный опыт. Материалы Всероссийской научной конференции. Петрозаводск, 25-28 апреля 2003 г. – Петрозаводск, 2003, с. 69-79 // [Электрон. ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://www.ec-dejavu.ru/w/War_XIX.html. – Дата доступа: январь 2012. – Загл. с экрана.

Валентина ДЕРЕЧІНА
(Одеса)

УЧАСТЬ МОРСЬКИХ КОМАНД У ВОЄННИХ ДІЯХ НА СУХОДОЛІ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812-1814 РОКІВ

На думку деяких нинішніх істориків [6], під час війни 1812 р. і походу російської армії в Європу в 1813-1814 рр. сили Чорноморського флоту не брали безпосередньої участі в бойових діях [6, с.53]. Проте, якщо звернутися до видатних дослідників історії флоту, наприклад, Ф. Веселаго, то стає зрозуміло, що деякі з морських команд у війну 1812-1814 рр. знаходилися при сухопутних арміях, де їх особовий склад постійно відзначався хоробрістю і стійкістю, а також вправним і швидким виконанням покладених на них важливих доручень, які мали відношення до морської справи, і в багатьох випадках приносили істотну користь діючим військам. Найголовнішим з представників моряків у береговій службі був «Морський гвардійський екіпаж» [1, с.249].

Рис. 1. Однострої Морського гвардійського екіпажу.

У 1797 році команда придворних веслярів, яка перебувала до того часу в палацовому відомстві, була об'єднана з командами придворних яхт і передана до відання Адміралтейств-колегії. Із об'єднанням цих частин 16 лютого 1810 року був сформований «Морський гвардійський екіпаж» чотирьохсотного складу, кількість яких згодом була збільшена до восьми. Командиром «Екіпажу» був призначений капітан 2 рангу Карцов [4, с.456]. До складу екіпажу входили: артилерійське відділення, що мало дві польові гармати, нестройові Ластова рота і оркестр [2, с.99]. Екіпаж отримав відмінний від тодішньої загальної морської форми одягу, качучи сучасною мовою, ексклюзивний однострої (рис. 1) та повні бойові сухопутні приналежності, у тому числі шанцевий інструмент і обоз [1, с.249].

Новосформований флотський підрозділ виконував на придворних яхтах та інших призначених для нього суднах обов'язки морської служби і брав участь у морських урочистостях й оглядах. Крім того, «Екіпаж» повинен був нести однією в міській варті та брати участь в оглядах, парадах тощо. Незважаючи на труднощі об'єднання таких двох різнірідних обов'язків, «Гвардійський екіпаж» кожен з них виконував на належному рівні. Утім, особливо новосформована морська гвардія проявила себе під час бойових дій [1, с.249].

Протягом війни гвардійський екіпаж, перебуваючи у складі сухопутної армії, зустрів ворога на підступах до Вітебська, і разом з нею відступав до Москви, а потім, при вигнанні ворога за межі Росії і переслідуванні його, дійшов до Парижа. Нечисленний стройовий склад екіпажу, який з часом зменшувався через виконання особливих доручень, не мав можливості брати участь у багатьох битвах, але знання морської справи дозволяло йому надавати важливі послуги армії дещо в іншому напрямку. Так, при пересуваннях військ переважно на моряків покладалися обов'язки піонерів (піонерські підрозділи відповідали саперним – інженерним) і понтонної команди – їм доручалося наводити і руйнувати мости, влаштовувати переправи через річки, зводити мостові укріплення, прокладати і лагодити дороги для руху російських військ і псувати та робити їх непрохідними для ворога. Завдяки різнобічній службовій практиці і притаманній морякам кмітливості і винахідливості, всі покладені на екіпаж роботи виконувалися настільки швидко і якісно, що досить часто заслуговували подяку осіб сухопутного командування, серед яких був навіть досить скупий на похвалу граф Барклай де-Толлі [1, 250].

Малокаліберна артилерія гвардійського екіпажу разом

з гвардією брала участь у багатьох битвах від Бородіна до Парижа, наприклад, при Бауцені, Дрездені, Лейпцигу та інших містах і фортецях. Так, перший серйозний бій, в якому брав участь Морський гвардійський екіпаж, відбувся 9 травня 1813 р. у Саксонії, під Бауценом. Тут, з двома батальйонами гренадерів, екіпажу довелось, перебуваючи у першій лінії, утримувати позицію під сильним перехресним вогнем ворожої артилерії, що діяла з фронту і флангу [1, с.250].

Вінцігероде Фердинанд (1770-1818), барон, генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант, російський воєначальник, учасник війни 1812-1814 рр.

Але найбільше проявив себе екіпаж 16-18 серпня 1813 р., у Богемії під Кульмом, коли французький корпус Ванда наполегливо прагнув відрізати шлях російській армії, що рухалася з гір на дорогу, що вела до міста Тепліц. Тут, під командуванням відомого генерала О.П. Ермолова, гвардійський екіпаж у складі першої гвардійської дивізії, у кровопролитному бою з таким успіхом відбивав заперкі атаки ворога, що удостоївся заслужити, нарівні з найстарішим у російській гвардії Преображенським полком, найвищу бойову нагороду – Георгіївський прапор [2, с.99]. За цю перемогу під Бауценом і Кульмом було сплачено високу ціну: у цих двох битвах у гвардійському екіпажі вбито, поранено і пропало без встигнення нижніх чинів – близько 100 осіб, а з числа 14 офіцерів троє було убитих і шість поранених. Після здобуття Парижу екіпаж, простоявши у ньому два місяці, наприкінці травня 1814 р. перейшов до Гавру. Звідти на фрегаті «Архіпелаг» зі складу ескадри адмірала Тета повернувся до Кронштадту і 30 липня у складі гвардії урочисто увійшов до столиці через щойно побудовані біля Нарвської застави дерев'яні Триумфальні ворота, згодом замінені існуючими нині кам'яними [1, с.250].

Крім гвардійського екіпажу в сухопутних військах діях брав участь і направлений 75-й флотський екіпаж Чорноморського флоту. Ще 31 червня 1812 року Головнокомандувач молдавської армією, адмірал Чичагов, який на той час перебував у штабі армії в Бухаресті, наказав віце-адміралу Язикову надіслати до Одеси флотський екіпаж під командуванням командира чорноморського корабля «Правий» капітана 2 рангу Додта з метою облаштування переправ через водні перешкоди. «Екіпаж этот должен быть составлен из людей здоровых, надежных и способных к означенному делу и снабжен ружьями и всем, что при магросах должно находиться. По прибытии в Одессу он должен взять тракт на Алтаки, что против Могилова на Днестре, где и получить дальнейшее повеления» – свідчив документ. На виконання наказу екіпаж на фрегаті «Лілія» та транспорті «Лиман» був відправлений до Одеси, але оскільки у місті на той час лютувала чума, то Дюк де-Рішельє послав означені судна до Аккерману, де екіпаж і був висаджений [5]. У складі 16-тисячного авангарду під командуванням генерала від кавалерії Ф. Вінценгероде, сформованому наприкінці 1812 р., перебувало близько 300 осіб цього екіпажу [3, с.80; 6, с.53].

На думку деяких дослідників, у зв'язку з початком війни з Наполеоном, кінцевий пункт призначення 75-го екіпажу Аккерман [4, с.456] (нині – м. Білгород-Дністровський Одеської області) був змінений на Луцьк у розпорядження командувача армії адмірала П.В. Чичагова, звідки він міг, розділитись на дві частини: одна – залишитись у складі армії Чичагова, а друга – влитися в армію Кутузова, яку на той час очолював сам знаменитий полководець. Після смерті Кутузова командувати армією був призначений генерал Барклай де-Толлі, який і привів армію через перемогу під Кульмом, Дрезден та Лейпциг. Чичагов же дійшов до Ковно, звідки був відряджений до армії Вітгенштейна. Не виключено, що частина екіпажу пішла з ним, а він брав участь у боях при Маккерні, Люцині, Бауцені та здобутті Парижа. Сам же адмірал Чичагов рухався через Зумбінен, фортецю Торн (Торунь), Познань, Берлін, Лейпциг. В останньому місті всі частини екіпажу могли знову

з'єднатися і з військами союзників дійти до Парижа [5].

При діючій армії чорноморські моряки, виконуючи разом з понтонними і піонерськими ротами ті ж обов'язки і з таким же успіхом, як і гвардійський екіпаж, у 1813–1814 рр. брали участь в деяких боях і брали участь у здобутті Парижа [7]. Крім того, згаданий вище капітан 2-го рангу Додт, відряджений на чолі чорноморського 75-го екіпажу в армію Баркляя де-Толлі, що вела бойові дії на території Польщі, озброїв на Віслі 6 канонерських човнів і командував ними навесні 1813 р. при облозі і здобутті фортеці Торн (Торунь), пізніше – брав участь в декількох битвах [1, с.251; 5].

Таким чином, у війні 1812 – 1814 рр. військові моряки брали безпосередню участь. Незважаючи на невелику кількість морських підрозділів та незначну загальну чисельність особового складу, вони продемонстрували притаманні їм найкращі якості: винахідливість і професіоналізм, відвагу та мужність, чим покрили військово-морський прапор нев'яною славою героїчних захисників Вітчизни.

---

1. **Веселаго Ф.** Краткая история Русского Флота. Издание 2-е. / Ф. Веселаго. – М.-Л.: Военно-морское издательство НКВМФ СССР, 1939. – 304 с.

2. **Военно-морской словарь** / Гл. ред. В.Н. Чернавин. – М.: Воениздат, 1989. – 511 с.

3. **История военно-морского искусства.** Том II. – М.: Воениздат, 1954. – 264 с.

4. **Морской Атлас.** Т. III военно-исторический. Описания к картам (части первой). – М., Воениздат, 1959. – 936 с.

5. **Фролов И.** 75-й флотский экипаж. От Севастополя до Парижа. Белое пятно в истории Российского Черноморского флота / И. Фролов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://d13632.t24.tavrida.net.ua/article.php?id=802>.

6. **Черноморский флот России:** Исторический очерк. – Симферополь: Таврида, 2002. – 464 с.

7. **Чернышов А.** Супротив Наполеона / А. Чернышов // Морской сборник. – 2002. – № 11.

Віталій ЗАБОРОВСЬКИЙ,
Інна МЕРЗЛІКІНА
(Харків)

СТВОРЕННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ХОДІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Темою статті, на наш погляд, є одна подія, що найбільш хвилює нащадків – Вітчизняна війна 1812 року. Для фахівців у галузі військової історії ця війна була завжди об'єктом особливої уваги, як і Велика Вітчизняна війна тому, що саме в такі моменти історії, коли вирішується доля країни, у прагненні відстояти її незалежність піднімаються широкі верстви населення. Тому було цікаво розібратися в деяких основних питаннях цієї війни та тих, які сталися раніше. При написанні статті метою було розглянути, як формувались збройні сили держави, як проводився процес військового виховання та підготовки військових кадрів. І насамперед, як формувалась та вдосконалювалась система підготовки офіцерських кадрів – основа та еліта будь-якої армії.

Створення російської армії

Російська армія спочатку створюється з «потішних» полків молодого царя Петра I з 1683 року. Це ще не була армія, це була предтеча армії. У потішні набирали як за добровільним принципом (люди без певних занять, кріпаки, вільні селяни) так і за примусовим (молоді люди з палацової прислуги). Однак до 1689 року було сформовано два повнокровні піхотні полки (Преображенський і Семеновський). Офіцерами в них були в основному іноземці, запрошені на російську службу. Термін служби не визначався ні для солдатів, ні для офіцерів. Паралельно існувало старе російське військо, скомплектоване на добровільній основі за гроші (стрільці, іноземні солдатські полки), що поступово розчинялося й зникало в ході походів на Азов, стрілецьких бунтів і т.п.

Указом Петра I від 17 листопада 1699р. почалося створення регулярної Російської Армії. Армія солдатами комплектувалася на змішаній основі: «вольниці» – прийом до армії особисто вільних людей; «даточні» – примусове направлення в армію кріпаків, що належать поміщикам, монастирям. Було встановлено – по 2 рекрути з кожних 500 чоловік «даточних». Можна було замінити одного рекрута грошовим внеском в 11 рублів. У солдати приймали у віці від 15 до 35 років. Однак, перший набір показав, що «вольниці» явно недостатньо, а поміщики воліють замість поставки рекрутів платити гроші [1].

Створення офіцерського корпусу в російській армії (XVIII століття)

З 1703 року вводиться єдиний принцип комплектування армії солдатами – рекрутський набір, що проіснує в Російській Армії аж до 1874 року. Рекрутські набори оголошувалися нерегулярно указами, залежно від потреб армії. Первісне навчання рекрутів здійснювалося безпосередньо в полках, але з 1706 року вводиться навчання на рекрутських станціях. Значне число солдатів виходило в армію із числа солдатських дітей, яких усіх з малолітства віддавали в школи «кантоністів». Унтер-офіцерами комплектували армію за рахунок зведення в унтер-офіцерські чини найбільш здатних солдатів. Офіцерами армію спочатку комплектували за гроші (добровільний принцип) із числа іноземних найманців, але 19.11.1700 року Петро I увів примусовий набір у гвардію солдатами всіх молодих дворян, яких після проходження навчання випускали в армію офіцерами. Гвардійські полки, таким чином, грали й роль навчальних офіцерських центрів.

В 1731 році був відкритий перший навчальний заклад для підготовки офіцерів – Кадетський корпус. З 1736 року термін служби офіцерів був обмежений 25 роками. З 1737 року заборонено набирати в офіцери неписьменних. В 1761 році Петро III видає Указ «Про вільність дворянства». Дворяни звільняються від обов'язкової військової служби. Вони за своїм розсудом можуть вибирати військово або

цивільну службу. Із цього моменту комплектування армії офіцерами стає чисто добровільним.

Новий етап у розвитку військового утворення пов'язаний з ім'ям Катерини II (1729-1796), що вступила в царювання в 1762 році. Уже 25 жовтня цього року вона затверджує «Статут нового артилерійського й інженерного шляхетського корпусу», тим самим зводючи практику інженерно-артилерійської підготовки на новий рівень. Штат нового корпусу був визначений в 146 чоловік. При корпусі засновувалася «школа мистецтв», що готовила молодих людей для унтер-офіцерських посад у цьому ж корпусі й робітників для нього [2]. Основне завдання, що стояло при навчанні: майбутнім офіцерам варто викладати артилерію й фортифікацію таким чином, щоб той самий офіцер міг би здійснювати при необхідності обидві служби. При корпусі щорічно покладено було робити іспити, причому кращі кадети, що одержали ще в ході навчання за відмінні успіхи звання «сержант» і «унтер-офіцер», при випуску одержували чин підпоручика артилерії й інженерного корпусу. Ті ж, хто цього звання не вдостойся, випускалися у військо «багнет-юнкерами або прапорщиками». Частина, що залишилася, юнкерів («ті, які в науках були недбайливі») випускалися в спеціальні війська (артилерію й інженерні війська) унтер-офіцерами й рядовими. За дурне поводження кадетів переводили в «школу мистецтв», на кару.

Щодо сухопутного кадетського корпусу, відбулася помітна зміна: згідно з «Указом» Катерини II від 7 березня 1765 року вона стала шефом цього корпусу. Великий вплив на неї в цьому питанні зробив генерал-поручик І.І. Бецький (1704-1795). Завдяки Бецькому, у сухопутному кадетському корпусі вводиться ряд нововведень – стимулюють процес пізнання наук кадетами. Так, випуск із корпусу в тому або іншому чині був поставлений у пряму залежність від успіхів у навчанні й поводженні. При випуску були встановлені 7 іспитів. Якщо випускник закінчував навчання й при цьому показував високі знання в 2-х науках, то він випускався у військо прапорщиком; якщо високі результати він показував в 5-ти науках, то одержував звання підпоручика; при успіхах в 7-ми науках – випускник одержував чин поручика. Нездатних до військової служби велено було випускати в «статську» відповідними чинами. Ті ж кадети, які при гарному поводженні не одержували позитивних результатів навіть по двох предметах, випускалися у військо зі збереженням звання «кадет», але з певними привілеями. Надалі їм могло бути присвоєне офіцерське звання.

Педагогічні погляди Катерини II і її головного помічника І. І. Бецького найбільше рельєфно виразилися в «Новому статуті сухопутного кадетського корпусу», затвердженого 11 вересня 1766 року. Наприклад, «Статутом» уводився порядок нагородження кращих кадетів золотими й срібними медалями, видаваними при особливо врочистій обстановці й від найвищого імені. Надалі, в 1789 році окремою книжкою було видане положення про медаль з надписом: «Про переваги в одержанні медалі за старанність і добре поводження». Якщо «Статутом» 1766 року не передбачалося застосовувати тілесних покарань, то на практиці їх уникнути не вдавалося: за «неважливі» провини застосовувалося покарання «фухтелем», а за більше істотні провини застосовувалися різки в присутності зборів кадетів. Тих же, на кого не діяли ці засоби, переводили в рядовими й унтер-офіцерами [3].

В 1784 році Катерина II затвердила проект перетворення Артилерійського й Інженерного кадетського корпусу. По новому штату збільшувалося число кадетів (з 166 до 400); кадети ділилися на 3 віки (раніше було п'ять). З метою залучення кращих людей для викладання в кадетських корпусах у новому статуті (1784р.) була уведений розділ «Про права вчителів і учнів». Указуючи, що всьому навчання буде вважатися неуспішним, якщо поряд з розвитком розуму, не буде докладено старання для виправлення серця, першим обов'язком кожного навчально-виховного закладу є саме турбота про те, щоб зі своїх вихованців зробити добродішних громадян. Досягти ж цього можна лише при ретельному відборі вчительського персоналу [4].

Такі короткі узагальнення по періодах розвитку військового справи й військового утворення, що передували

Вітчизняній війні 1812 року.

Розвиток і вдосконалення системи підготовки військових кадрів в 1796-1825 р.

Із вступом на престол Павла I (1754-1801 р.) почалися нові зміни у військовому управлінні й системі підготовки офіцерських кадрів. З 1797 року в офіцери можна було призначати лише випускників кадетських класів і училищ, і унтер-офіцерів із дворян, що прослужили не менш трьох років. Унтер-офіцери з не дворян могли одержати офіцерський чин після 12 років служби. Крім того, перетворення Павла I відбилися й на кадетських корпусах. Бажаючи ближче познайомитися з їхнім життям, Павло I взяв їх у своє безпосереднє ведення. Він зажадав від директорів корпусів особистих доповідей про всі їхні потреби, про хід життя кожного корпусу, про всіх кадетів, що випускаються з корпусу, про прийняття в корпус новачків, про присвоєння чинів і нагород корпусним офіцерам. Особливу турботу Павло виявив про поліпшення строювої підготовки кадетів і якості військової дисципліни; прийом і випуск із корпусу ставали щорічними, а не через 3 роки, як було раніше.

В 1798 році Павло I заснував Військово-сирітський будинок у Санкт-Петербурзі і його відділення в гарнізонах для «виховання дітей штаб і обер-офіцерів і нижніх чинів гвардії та артилерії, переважно із сиріт». Військово-сирітський будинок був складений з 2-х відділень: дворянського на 200 хлопчиків і 50 дівчинок і солдатського. В 1829 році ця установа була перейменована в Павловський кадетський корпус. Засноване в 1778 році генералом Зоричем на його втримання Шкловське шляхетне училище, в 1797 році було перейменовано в Шкловський кадетський корпус, а в 1824 році переведене в Москву й стало називатися 1-м Московським кадетським корпусом. В 1800 році змінилися назви двох провідних військово-навчальних закладів сухопутних військ: Імператорський Сухопутний Кадетський корпус став зватися 1-м Кадетським корпусом, а Артилерійський і Інженерний шляхетський Кадетський корпус став називатися 2-им Кадетським корпусом [5].

Початок царювання Олександра I (1777-1825 р.) ознаменувався створенням ряду нових військово-навчальних закладів. По проєкту П.А. Зубова (1767-1822), останнього фаворита Катерини II, було запропоновано влаштувати 17 військових училищ, у завдання яких входила підготовка молодих людей для надходження в кадетські корпуси. Таких училищ відкрили три: у Тулі (1801), Тамбові (1802) і Оренбурзі (1825). В 1802 році був заснований Пажеський Корпус як військово-навчальний заклад (для підготовки цивільних чиновників він був відкритий ще в 1759 році). [6]

З 1799 року бере початок Медико-хірургічна академія. У цілому ж, спеціальна медична підготовка почалася в Росії ще в 1707 році при Петрові I. Слухачів першого набору Медико-хірургічної академії переважно набиралися з осіб, що закінчили духовні семінарії, причому набір здійснювався з доручення Синоду лікарськими управами на місцях. Уперше в історії Росії 29 червня 1801 року була розроблено спеціальне «Постанова про диспути для одержання докторського звання» [7].

Новий етап у розвитку військово-навчальних закладів цього періоду пов'язаний з 1805 роком і прийняттям 21 березня цього року «Плану військового виховання». Згідно «Плану» виховання молодих дворян передбачалося починати в губернських військових училищах, а закінчувати в столичних кадетських корпусах. У зв'язку з тим, що в царювання Олександра I російська армія збільшилася майже вдвічі, виникла проблема з офіцерськими кадрами: кадетські корпуси вже не встигали впоратися з поставленим завданням. От чому в 1807 році при 2-м Кадетському корпусі була утворена особлива установа, названа спочатку «Волонтерним корпусом», а потім перейменоване в «Дворянський полк». Ціль даної установи полягала в тому, щоб дати можливість дворянським дітям, що одержали первісне домашнє виховання й освіту, шляхом вивчення військових наук, прямо (тобто, не закінчуючи якого-небудь іншого військово-навчального закладу) одержати офіцерський чин в армії. Чисельність тих, яких навчають, у Дворянському полку була до кінця 1808 року близько 600 чоловік, а в 1818р.

досягла вже 2236 чоловік. У Дворянський полк ішли в основному ті, хто мали невисоку підготовку й бажали швидше одержати офіцерський чин. Весь режим цього закладу ґрунтувався, головним чином, на суворому утриманні вихованців, строювій підготовці, вивченні статутів. Таким чином, у період царювання Олександра I існувало одночасно три види військово-навчальних закладів, що відрізнялися за режимом, престижністю, характером підготовки.

29 березня 1805 року засновується особлива «Рада про військово-навчальні заклади». У положенні про «Раду» [5] говорилося, що її ціль – «увести єдність і загальні початки у виховання вихованців, для чого на членів Ради покладений вищий нагляд над внутрішнім життям і розпорядками у всіх військово-навчальних закладах». До установи даного «Ради» кожний військово-навчальний заклад улаштував своє внутрішнє життя, систему навчання й виховання, виходячи з особистих якостей і педагогічних здатностей своїх директорів. Тепер же «Рада» стала диктувати свої умови всім військово-навчальним закладам. Як це вже було раніше, увага була звернена на зовнішню, показну сторону підготовки – строюву виучку й дисципліну. У силу цих обставин було запропоновано: щодня проводити розводи та заняття строювою підготовкою з кадетами; щодня призначати варту з них під командуванням обер-офіцера; залучити в корпуси кращих офіцерів-стройовиків; посилити покарання, віддавши перевагу покаранням тілесним. Трохи більше м'яке виховання було в Пажеському кадетському корпусі, тому що там готувалися молоді люди для придворної служби. В статуті цього корпусу говорилося, що «обходження з пажами повинне бути ввічливе, невимушене й без брутальності, не тільки на ділі, але й на словах, тому що виконання обов'язків повинне бути не зі страху, а з переконання».

В 1811 році, за наказом Костянтина Павловича в кадетських корпусах і Дворянському полку вводиться нова міра: на чолі кожного корпусу й батальйонів Дворянського полку ставиться «гренадерська» рота, у яку переводяться [6] з інших рот корпусу кадети поза залежністю від свого росту, а залежно від успіхів у навчанні. Особливе положення гренадерської роти з'явилося заохочувальною мірою кращих кадетів. Кращим кадетам цієї роти давалося звання унтер-офіцера. В 1830 році ця міра була скасована. З метою підняття престижу служби офіцерів у кадетських корпусах офіцерам 1-го й 2-го Кадетських корпусів в 1810 році були подаровані переваги одного чина проти армії. З 2 квітня 1811 року ці переваги були поширені також на офіцерів Пажеського корпусу, а з 22 липня 1825 року - на офіцерів Військово-сирітського будинку й Московського Кадетського корпуса.

В умовах небезпеки великомасштабної війни з Наполеоном уряд вдався до примусового набору (зараз це називається мобілізацією). 30 листопада 1806 року видається маніфест «Про створення міліції». Цим маніфестом поміщики виставляли максимально можливе число своїх кріпаків, здатних носити зброю. Але ці люди залишалися у володінні поміщиків і після розпуску міліції в 1807 році ратники повернулися до поміщиків. У міліцію було зібрано більше 612 тис. чоловік. Це був перший удалий досвід мобілізації в Росії. З 1806 року створюються запасні рекрутські загоны, у яких рекрути проходили навчання. У полки вони поступали в міру потреби полків у поповненні. Таким чином, удалося забезпечувати постійну боездатність полків. Раніше після боїв і понесених втрат полк на тривалий час (поки не одержить і не навчить нових рекрутів) вибував з діючої армії. Планові рекрутські набори проводилися в листопаді кожного року.

У липні 1812 року уряд проводить другу в цьому столітті мобілізацію – маніфест «Про збір земського ополчення». Число ратників ополчення склало близько 300 тис. чоловік. Командували ратниками або самі поміщики, або відставні офіцери. Ряд великих аристократів зі своїх кріпаків за свій рахунок сформували й передали армії кілька полків. Деякі із цих полків пізніше були прилучені до армії. Найбільш відомі: кавалерійський ескадрон В.П.Скаржинського, козацький полк графа М.А. Дмитрієва-Мамонова, гусарський полк графа П.И.Салтикова (пізніше Іркутський гусарський

полк), батальйон Великої Княгині Катерини Павлівни.

Цей період характерний також і створенням нових спеціалізованих військово-навчальних закладів:

- 14 березня 1812 року заснований Гапаньємський топографічний корпус для підготовки до військової служби дітей фінських уродженців (з 1819 року він називається Фінляндським кадетським корпусом);

- в 1815 році в Москві відкрите училище для підготовки молодих людей до служби в генеральному штабі (в 1823 році це училище переведене в Санкт-Петербург, а в 1826 році скасоване);

- в 1819 році створюється Головне інженерне училище (пізніше перетворене в Миколаївську інженерну академію й Миколаївське інженерне училище);

- в 1820 році було створено Головне артилерійське училище (пізніше перетворене в Михайлівську артилерійську академію й Михайлівське артилерійське училище);

- в 1823 році засновується Школа гвардійських підпоручиків і юнкерів у складі однієї роти при гвардійському корпусі для виховання португей-прапорщиків і юнкерів гвардійської піхоти [8];

- в 1824 році засноване Неплюевське Оренбурзьке училище для дітей, батьки яких служили в регулярних військах Оренбурзького корпусу, а також дітей із Середньої Азії (училище назване Неплюевським на честь сенатора Неплюєва, засновника Оренбурзької губернії).

Зміни торкнулися й Військово-сирітського будинку. З 1805 року його вихованці стали називатися кантоністами. В 1824 році кантоністи надійшли під безпосереднє керівництво А. А. Аракчєєва (1769-1834), державного діяча періоду правління Олександра І.

Після 1827 року основна маса унтер-офіцерів комплектувалася з навчальних карабінерних полків, тобто якість унтер-офіцерського складу неухильно підвищувалася. Справа дійшла до того, що кращі з унтер-офіцерів направлялися в офіцерські училища, Дворянський полк, кадетські корпуси викладачами стройової й фізичної підготовки, стрілецької справи. В 1830 році для підготовки офіцерів було відкрито ще 6 кадетських корпусів. В 1832 році для одержання офіцерами вищої освіти була відкрита Військова Академія (офіцери артилерії й інженерних військ одержували вище військову освіту у своїх двох академіях, відкритих набагато раніше). В 1854 році було дозволено приймати молодих дворян у полки (на правах юнкерів), які після навчання безпосередньо в полку одержували офіцерські звання. Цей порядок був установлений лише для воєнного часу [9].

В 1856 році була ліквідована система військових кантоністів. Діти солдатів були звільнені від раніше обов'язкового для них військового майбутнього. З 1871 року була уведена система служби понад термін. Тобто унтер-офіцер після закінчення обов'язкового терміну служби 15 років міг залишитися служити понад цей строк, за що одержував ряд пільг, підвищене грошове утримання.

З 1868 року розгортається мережа юнкерських училищ. Кадетські корпуси перетворюються у військові гімназії й прогімназії. Вони втрачають право робити своїх випускників офіцерами й стають підготовчими навчальними закладами, що готують молодих людей до надходження в юнкерські училища. Пізніше їх знову перейменували в кадетські корпуси, але статусу не змінили.

В 1874 році відміняється рекрутський обов'язок, що проіснував майже два століття. Уводиться новий спосіб набору армії – загальний військовий обов'язок. Призови в армію підлягали всі молоді чоловіки, яким до 1 січня виповнилося 20 років. Призов починався в листопаді кожного року. Від солдатської служби звільнялися священники, медики й давалася відстрочка до 28 років особам, що проходять навчання в навчальних закладах.

До 1881 року всі знову вступаючи у війська офіцери мають військову освіту [10].

Висновок

аким чином, далекоглядна стратегія російського командування узяла гору над військовим мистецтвом Наполеона, яке приносило йому перемоги в Західній Європі.

Наполеонівська навала була величезним нещастям для Російської імперії, тому що військові дії велися на її території. Було зруйновано багато міст і сіл, величезну шкоду зазнали промисловість та сільське господарство. Але Російській імперії вдалося зберегти територіальну цілісність, прискорився процес консолідації нації. Під впливом Вітчизняної війни 1812р. почався новий етап у розвитку як армії в цілому, так і системи військової освіти зокрема.

1. Греков Ф. В. Короткий історичний нарис військово-навчальних закладів / Ф. В. Греков. 1700-1910. – М., 1910. – С. 10.

2. Лалаєв М. С. Історичний нарис військово-навчальних закладів, підвідомчих Головному їхньому керуванню. Від підстави в Росії військової школи до результату першого 25-річчя царювання государя імператора Олександра Миколайовича. 1700- 1880. Ч. 1. / М. С. Лалаєв. – СПб., 1880. – С. 136.

3. Бєцкой І. І. Міркування, що служать керівництвом до нового встановлення шляхетського кадетського корпусу, скільки належать по військовій частині оного / І. І. Бєцкой. – СПб., 1766.

4. Устав імператорського шляхетського кадетського корпусу. – СПб., 1766. – 24 с.

5. Історичний нарис Павловського військового училища, Павловського кадетського корпусу й імператорського Військово-сирітського будинку. 1793-1898. – СПб., 1898. – 759 с.

6. Левшин Д. М. Пажеський його величності корпус за сто років. 1802-1902. В 2-х т. / Д. М. Левшин. – СПб., 1902.

7. Історія імператорської Військово-медичної (колишньої Медико-хірургічної) академії за сто років. 1798-1898 / Під ред. проф. Іванівського. – СПб., 1898. – С. 6, 148-149, 219-220.

8. Історичний нарис Миколаївського кавалерійського училища, що було школою гвардійських підпоручиків і кавалерійських юнкерів. 1823-1898. – СПб., 1898 і ін.

9. Волинцев І. В. Артилерійські прилучення для навчання шляхетного юнацтва артилерійського й інженерного шляхетного кадетського корпусу / І. В. Волинцев. – СПб., 1777. – 248 с.

10. Каменев А. І. Історія підготовки офіцерських кадрів у Росії / А. І. Каменев. – М.: ВПА ім. Леніна, 1990. – 195 с.

Тетяна КЛИМЕНКО
(Черкаси)

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 РОКУ ТА ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ НА ЧЕРКАЩИНІ

Початок XIX ст. став для царського режиму Російської імперії часом суворих випробувань. Найтяжчим виявилось перше випробування – напад 640-тисячної армії Наполеона. Другим важким періодом був декабристський рух у всіх його проявах із сумним і трагічним завершенням.

В Україні наслідки вторгнення наполеонівської армії, порівняно з Російською територією, були невеликими. Частина сил ворога пройшла через Волинь і завдала там значних збитків. Західна частина Волині – Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Дубенського повітів була єдиним регіоном України, що зайняла наполеонівська армія.

У своїй переважній більшості українці охоче відгукнулись на заклик царя піднятися на захист імперії. На Лівобережжі швидко зібрали кілька добровільних козацьких полків. На значній території України був широко організований збір грошей і речей для організації опору ворогові [1, с.67]. Широка підтримка цих формувань свідчила про популярність козацьких традицій завзято боронити свою територію.

У березні 1814 р. Російська армія, у складі якої було шість українських козацьких полків, увійшла в Париж і залишилась там як окупаційна армія. Молоді офіцери спілкувалися з місцевим населенням, серед якого було багато учасників і свідків Великої французької революції, мріяли поширити її ідеї на батьківщині.

Однак після повернення на батьківщину українські ополченські полки були розформовані. Цар забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнення від феодальних повинностей. Спроби козаків захистити свою самостійність були жорстоко придушені каральними російськими військами.

У 20-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. Така політика російського царизму викликала гнів і обурення серед недавніх солдат і ополченців, який дстав відображення у діяльності таємних масонських організацій, які протягом 1817-1819 рр. виникали у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Одночасно стали виникати таємні дворянські організації, до яких входили, в більшості, кадрові офіцери. Багато з них пройшли школу масонства, але не задовольнилися її поміркованістю та обережністю в засобах боротьби проти соціального і національного гніту та зробили головну ставку на військовий переворот, не зупиняючись у своїх намірах навіть перед цілковитим знищенням царської родини.

Значна кількість царських офіцерів, які брали участь у цій війні зазнали вплив політичного і культурного розвитку Заходу і стали їхніми прибічниками. Повернувшись з перемогою вони пропонували імператору Олександрю I упровадити в Росії реформи на західний зразок. Але, відчувши, натомість реакційні дії царя, глибоко розчарувались в його, лише на словах, ліберальних лозунгах. І, як наслідок, невелика група армійських офіцерів, переважно представників знатних родів Росії, утворили таємні товариства, що ставили собі за мету повалення самодержавства і встановлення конституційного правління [2, с. 55].

Починаючи з кінця XVIII початку XIX ст. у Києві було створено і діяло кілька масонських лож, у тому числі з 1818 р. – «Товариство об'єднаних слов'ян». Те спрямування, якого набирав масонський рух в Україні, з огляду на потяг до національного визволення та самоствердження, особливо непокоїло російське самодержавство. Невипадково в царському Указі обґрунтуванням заборони масонства проголошувалося прагнення уникнути «заворушень і спокус, які виникали в інших державах від існування різних таємних товариств» [3, с. 19]. Після ліквідації масонства, за Указом царя Олександра I у серпні 1822 р. таємні зібрання продовжували своє існування.

Першому таємному товариству декабристів передувало створення чотирьох таємних організацій, двох з яких офіцерських, основне число яких склали офіцери – учасники Вітчизняної війни 1812 р. Всі ці товариства послужили школою майбутнього декабристського руху.

На час зародження і розвитку декабристського руху в Україні у Києві дислокувався штаб Четвертого піхотного корпусу, що входив до складу Першої армії, командувачем корпусу у 1815-1824 рр. був генерал М.М. Раєвський. Місцем систематичних зібрань прогресивно налаштованих людей, насамперед офіцерів і молоді був гостинний київський дім генерала М.М. Раєвського, який мешкав у Царському палаці з 1816 р. із дружиною Софією Олександрівною (онучкою М.В. Ломоносова), двома синами – Миколою і Олександром і дочками – Катериною, Оленою, Софією та Марією (майбутньою дружиною С.Г. Волконського). Крім того він володів маєтками поблизу Кам'янського повіту.

Саме С.Г. Волконський відіграв значну роль у розвитку київської масонської ложі «Об'єднані друзі» і був найвищим за чином серед усіх учасників Вітчизняної війни 1812 року та членів декабристського руху на Черкащині.

С.Г. Волконський – генерал-майор, бригадний командир 19 піхотної дивізії походив зі старовинного роду чернігівських князів. Предки його належали до знаменитого в давньоруській історії роду Ольговичів та Рюриковичів, хоробрість і войовничість яких проявлялась в ініціативних ними безлічі міжусобних воєн в Стародавній Русі. Рідний брат його, князь Микола Репнін, був на той час малоросійським генерал-губернатором, одруженим з онучкою українського гетьмана Кирила Розумовського, в особі якого національно свідомо громадськість вбачала керманічем самостійної держави.

Герой Вітчизняної війни 1812 року, учасник майже у всіх великих битв, численних закордонних походів, у 1812 р., за оборону переправи через ріку Москву С.Г. Волконський отримав звання полковника. За перемогу при Березині та подальше швидке переслідування противника до м. Вільно нагороджений орденом св. Володимира III ступеня та підвищений в чин генерал-майора. За ратні подвиги нагороджений орденами святого Володимира 3 та 4 ступеня з бантом, святого Георгія 4 ступеня, святої Анни 1 ступеня та ордена з діамантовими знаками, Золотою шаблею за хоробрість, пруським орденом, Георгіївським хрестом і медаллю на відзнаку його бойових подвигів та ін. У 1813 р. отримав звання генерала.

Вступ до масонської ложі «Об'єднані друзі», у 1812 р., змінило подальшу його долю. З прийняттям в почесні члени київської ложі «Товариство об'єднаних слов'ян» він перейнявся політичними лозунгами цієї революційної організації основним завданням якої було визволення слов'ян від чужої влади, ліквідації монархічного устрою, примирення між слов'янськими народами і створення федеративного союзу слов'янських республік з демократичним ладом, кожна з яких мала самостійно організувати свою законодавчу й виконавчу владу [4, с. 181]. Соціальна програма Товариства передбачала звільнення селян з кріпацтва, рівність усіх громадян, зменшення класових різниць тощо. Товариство вважало за потрібне підготувати до революції не лише військове, але й цивільне населення [5, с. 18]. Ідеї Товариства були настільки наближені до народу, що мали вплив на Кирило-Мефодіївське Братство.

Ідеологічними засадами і політичною програмою Товариства, що були сформульовані у присязі і правилах «Православного катехізиса» настільки перейнявся С.Г. Волконський, що перебуваючи разом із В.Л. Давидовим у членстві таємного товариства «Союз благоденства», запропонував йому, у 1823 р., створити окрему управу у складі Південного Товариства декабристів. Відтоді він так активізував свою діяльність в декабристському русі, що був учасником усіх Київських з'їздів і здійснював зв'язок між Північним та Південним товариствами [6, с. 58].

Кам'янська управа – філія Південного товариства декабристів заснована у 1823 р. в м. Кам'янка (тепер Черкаської області) за рішенням з'їзду товариства. Цій події була присвячена установча нарада Південного товариства, в якій взяли участь бойові офіцери, учасники Вітчизняної

війні 1812 та закордонних походів 1813–1814 рр., члени масонських лож: полковник П.І.Пестель, який за хоробрість та важке поранення при Бородіно, нагороджений золотою шаблею [7, с. 254]; С.І.Муравйов-Апостол – один із засновників «Союзу порятунку», член «Союзу благоденства» з 1818 року, з 1823 року разом з М. Бестужевим-Рюїніним керував Васильківською управою Південного товариства [8, с. 341], за хоробрість та важке поранення при Бородіно, нагороджений золотою шаблею; генерал-майор Михайло Орлов, який підписав акт про капітуляцію Парижа, один із засновників таємної організації «Орден російських лицарів», його дружина Раєвська Катерина Миколаївна – дочка героя Вітчизняної війни 1812 року генерала М.М. Раєвського і сестра дружини декабриста С.Г. Волконського [9, с. 27]; полковник І.Д. Якушкін. Крім того знатні особи російського дворянства – О.П.Юшневський, М.П.Бестужев-Рюїнін та ін. [10, с. 53].

Особливо виділявся в декабристському середовищі П. Пестель, авторитета якого боялись не тільки можновладці. Його радикалізм та честолюбні спрямування лякали навіть товаришів по спільній боротьбі. Він був одним з не багатьох, який володів здібностями професійного революціонера – жорсткого, практичного, вільного від зайвих слабощів [11, 276].

На нараді була схвалена ідея здійснення революційного перевороту в Росії за допомогою армії, встановлення республіканського ладу і знищення кріпосного права. Розташована неподалік військових поселень, управа мала готувати полки до повстання і самостійно здійснювати відбір нових членів, переважно з числа військових, які поділяли вимоги програми Південного товариства. У 1823 р. керівники Кам'янської управи брали участь у переговорах представників Південного та Північного товариств, що відбулися у Ст.-Петербурзі, в яких йшлося про спільну боротьбу проти самодержавства.

Саме у Кам'янці відпрацьовувалась тактика військового перевороту та обговорювались питання «Русской правды» – основного документа про майбутній республіканський устрій Росії. Хоча Кам'янська управа діяла на підставах окремої програми, вона не виходила за рамки загальних правил діяльності Південного товариства, підтримуючи тісні зв'язки з іншими управами. Щорічні приїзди численних гостей до Кам'янки на іменини власниці маєтку К.М. Давидової, матері одного із засновників таємного товариства – полковника у відставці В.Л. Давидова, декабристи використовували для своїх зустрічей і нарад.

Кам'янка стала центром управи, тому що тут, у маєтку своїх батьків, на правах власника трьох економік з селами і кріпосними проживав В.Л. Давидов, який мав до того ж будинок у Києві і підтримував тісні стосунки з військовими та заможними дворянськими родами Російської імперії. Зокрема, з В. Лихаревим, братами Й. Поджіо та О. Поджіо та мав родинні зв'язки з С.Г. Волконським. У своїх маєтках В. Давидов практикував моральні принципи програм масонської ложі, активним членом якої він був. В. Давидов влаштував лікарню для селян і час від часу зменшував відробітки і податки.

Давидов Василій Львович – полковник у відставці, поміщик, декабрист, учасник Вітчизняної війни 1812 року, поет, масон, походить із дворян Київської губернії. У 1807 р. вступив до служби юнкером в лейб-гвардії Гусарський полк, у 1811 р. – призначений ад'ютантом команди полку генерал-майора Шевича. Службу в армії під час Вітчизняної війни 1812 р. розпочав ад'ютантом князя Багратіона. За участь у Бородинській битві нагороджений орденом святого Володимира 4 ступеня з бантом. За хоробрість в бою при Малому Ярославці нагороджений Золотою шаблею. У закордонному поході 1813-1814 років був поранений, став кавалером орденів святої Анни 2-го ступеня та прусського Залізного хреста за військові заслуги. З 1819 року постійно мешкав у Кам'янці, володів майже 3 тис. кріпаками. Писав вірші російською та французькою мовами. Член «Союзу благоденства» з 1820 року і Південного товариства, до якого сам прийняв 4 члена. Разом із С.Г. Волконським очолював Кам'янську управу Південного товариства. Погоджувався на введення республіки, а також на царевбивство і зни-

щення всієї царської родини. Знав про змову проти імператора Олександра I при Бобруйську 1823 року і при Білій Церкві 1824 року, в чому зізнавався під час слідства. І хоча Кам'янська управа у виступі на Сенатській площі не брала участь він був заарештований 14 січня 1826 року у Києві і перепроваджений до Санкт-Петербурга, де від 2 лютого (21 січня) до 2 серпня (21 липня) утримувався в Петропавлівській фортеці. Засуджений за 1 розрядом і за конфірмації відправлений на каторгу довічно. Покарання відбував у Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської області, РФ). У 1832 році строк каторги скорочений до 15 років, а у 1835 — до 13 років. З ним до Сибіру поїхала і дружина. По закінченні строку каторги відправлений на поселення до Красноярську. Там Давидови заснували школу, де його дружина викладала різні предмети. На жаль Василю Давидову не судилося дожити до амністії. Він помер у 1956 році і був похований у Красноярську [12, с. 21].

В.Л.Давидову було доручено розгорнути справу організації у військових поселеннях півдня України (Херсонської та Катеринославської губернії), охоронний нагляд за якими здійснював його добрий знайомий генерал І. Вітт [13, с. 16]. Проте генерал виявився противником діяльності таємних товариств. Вирішивши довести свою відданість імператору Олександру I генерал І. Вітт направив до Кам'янської управи свого інформатора О. Ботняка, який вступив у лави управи, скориставшись знайомством з колишнім ад'ютантом І. Вітта підпоручиком В. Лихаревим. Отримана О. Ботняком інформація про діяльність організації була передана І. Віттом імператору [14, с. 5]. А невдовзі, у січні 1826 р., Кам'янська управа припинила існування, у зв'язку із арештом її керівників та членів [15, с. 67].

Після поразки повстання 26(14) грудня 1825 р. та арешту П. Пестеля матеріали слідчої справи, в яких знаходились головні відомості про діяльність управи, низка доносів та спогади її членів і близьких до них людей були знищені за наказом імператора Миколи I.

Однак, вплив декабристського руху на розвиток суспільного руху в Україні був досить відчутним і тривалим навіть після розгрому таємних організацій. Суд, що відбувся над декабристами був першим в історії Російської імперії широким політичним процесом, що викликав значний громадський резонанс. Обвинувачуваними були не окремі особи, а група людей, які відкрито виступили проти самодержавного та кріпосного строю [16, с. 83].

Глибоко вплинувши на всі сторони життя країни, широкі передові кола суспільства та наступні покоління декабризм був ведучим рухом свого часу.

Опинившись в Сибіру після розгрому повстання декабристи намагались внести свій внесок у подальше її освоєння, розвиток її культури. Зазнавши на собі багато труднощів, опинившись в умовах близьких до життя народу багато із засланців не тільки не втратили духу свого дворянського походження, а й духовно збагатились.

У своїх прагненнях декабристи випередили свій час і знайшли розуміння не стільки у сучасників, скільки у нащадків. Для наступних поколінь вони стали взірцем мужності, героїзму, самопожертви. В історію декабристського руху золотими літерами вписали свої імена і учасники Кам'янської декабристської організації. З ними у минуле відійшла героїчна й суперечлива епоха наполеонівських війн, таємних товариств, масонських лож, повстання, шляхетності й мужності, яскрава і трагічна сторінка української історії [17, с. 34].

Отже, Вітчизняна війна 1812 року, яка призвела до активного поширення західноєвропейських ідей, глибокого ознайомлення з соціальним та політичним життям Європи стала однією з основних причин декабристського руху. Поява на українському ґрунті масонства стала, з одного боку, свідченням поширення новітніх європейських ідей та традицій, з іншого – показником зростаючої опозиційності пануючому режимові. Головною вадою масонського руху на той час була його замкненість в межах лож, щонайменше не дало змоги стати їм стрижнем суспільного руху. Дієвими були декабристи, які не тільки створили таємні товариства, але й виробили теоретичні моделі майбутнього суспільного

устрою. Однак, вузька соціальна база, недостатня рішучість у вирішальні моменти, ідейні суперечки, неорганізованість дій не дали змоги їм реалізувати свої задуми.

1. Держархів Черкаської області, ф. 660, оп. 1, стр. 558.
2. Держархів Черкаської області, ф. 660, оп. 1, стр. 71.
3. Соколовская Т. Русское масонство и его значение в истории общественного движения / Т. Соколовская. – М., 1981.
4. Савичев Н.П. Первые благовестители свободы / Н.П. Савичев. – К., 1990.
5. Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов / В.И. Семевский. – СПб. – 1909.
6. Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник / А. П. Шикман. – М., 1997.
7. Лебедев Н. М. Пестель – идеолог и руководитель декабристов / Н. М. Лебедев. – М.: Мысль, 1972.
8. Повідник з історії України. – К.: Генеза, 2001.
9. Волконский С.Г. Записки / С.Г. Волконский. – Иркутск, 1991.
10. Либединская Л. Б. Последний месяц года. Повесть о декабристах / Л.Б. Либединская. – М.: Молодая гвардия, 1970.
11. Окуджава Б. Глоток свободы: Повесть о Павле Пестеле / Б. Окуджава. – М.: Политиздат, 1971.
12. Мурзанов Н.А. К биографии декабриста В.Л. Давидова / Н. А. Мурзанов // Русская старина. – 1914. – № 9.
13. Декабристы на Украине. – Харьков, 1926.
14. Сыроечковский Б. Записка Ботняка / Б. Сыроечковский // Красный архив. – М., 1925. – Т. 2.
15. Лисенко М.М. Декабристський рух на Україні / М.М. Лисенко. – К., 1954.
16. Нечкина М.В. Декабристы / М.В. Нечкина. – «Наука», 1982.
17. Восстание декабристов: Материалы. – М., 1925. – Т. 8.

Тетяна КРАВЧЕНКО
(Харків)

НАЙУЖИВАНІШІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ЧАСТИНАХ РЕГУЛЯРНОЇ ТА ІРРЕ- ГУЛЯРНОЇ АРМІЇ

Війна 1812 року є однією з найбільш популярних тем для російських та вітчизняних дослідників, серед яких не тільки історики, але й філологи, культурологи, мистецтвознавці. Але незважаючи на таку прискіпливу увагу до цієї теми (понад 10 000 праць) у цьому складному комплексі подій, ідей, людських характерів, що ми називаємо війною 1812 року, ще залишається чимало непізнаного. Ця робота є спробою хоча б частково висвітлити найуживаніші запозичення військової термінології у частинах регулярної та іррегулярної армії. Для того, щоб підкреслити взаємовплив військової та мовної стихій, коротко згадаємо основні події.

Початок XIX ст. характеризується посиленням міжнародного напруження в Європі. Його епіцентром стала наполеонівська Франція. Згідно з планами імператора Франції, після поразки Російської імперії передбачалося відокремити українські землі від Росії та поділити їх на декілька частин: Австрійській імперії за допомогу у війні передати Волинь, решту земель Правобережної України – герцогству Варшавському, Чорноморське узбережжя та Крим – Туреччині. На території Лівобережної і Південної України передбачалося створити три держави, так звані «наполеоніди», – військово-адміністративні утворення під протекторатом Франції.

Як зазначають А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко, «уперше козацькі полки почали створюватися у 1812 році для боротьби з армією Наполеона. У процесі формування рушення для допомоги російській регулярній армії на Правобережжі було сформовано 4 полки (3000 козаків), а на Лівобережжі – 15 (18 000 козаків). Уряд обіцяв, що після перемоги у війні він збереже ці формування. Козацькі полки запекло билися з французькою армією, зазнали великих втрат. Але уряд не дотримав своєї обіцянки. У 1816 році правобережні козацькі полки були перетворені у регулярні – уланські, лівобережні – розпущені. Селяни, які билися у цих полках, змушені були повернутися до своїх поміщиків [3, с. 313 – 314].

На думку С. Єфремова, уся війна 1812-го року відбувалася далеко від України, в центральні Великоросії та на західних кордонах Росії, в Польщі й Білорусі переважно. З українських земель чужоземне військо зачепило було, та й то злегка, кілька західних повітів на Волині, де на короткий час зупинялись переходом частки великої армії Наполеона [2].

Через Волинь переходили корпуси князя Шварценберга, Фреймонта та Реньє, зупиняючись на відпочинок по селах ковельського та володимир-волинського повіту.

У Бородінській битві, як відбулася 26 серпня 1812 р., невмирущою славою вкрили свої прапори Охтирський, Ізюмський, Єлисаветградський, Сумський, Маріупольський гусарський та Чернігівський, Київський драгунський полки, в яких служили українці.

Військова лексика є сукупністю мовних одиниць, що поєднуються спільним змістом і відображають понятійну, предметну та функціональну схожість явищ, які вони позначають. Більшість науковців відносять до військової лексики слова та словосполучення, які передають специфічні військові поняття, а також слова, що вживаються у межах збройних сил. Термінологія є основним компонентом у складі військової лексики.

Якщо «терміни – це слова або словосполучення, що називають поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя» [9, с. 356], то військовими термінами ми можемо назвати спеціальні найменування, які співвідносяться з поняттями військової справи (військове мистецтво, військова техніка, бойові засоби, життє-

діяльність військ).

Крім того, що термінологія є «джерелом інформації», це ще й найбільш чутлива до зовнішніх взаємодій частина лексики. Саме в ній найбільш чітко проявляється вплив суспільства на мову, що дозволяє використовувати її при дослідженні історичних етапів розвитку та формування держав, аналізу типів цивілізацій, визначити культурний, науковий та технічний потенціал.

Над питанням розвитку військової термінології працюють як українські, так і російські вчені, зокрема О. Андріанова, Д. В. Василенко, Ф. П. Сороколетов, І. Сморгонський, М. В. Каменних, Л. А. Пекарська. Проблемам запозичення термінології присвячені дослідження Л. В. Туровської, Г. І. Пядусової, Т. С. Кочеткової, С. В. Гриньова, Д. С. Лотте, Л. В. Доровських, Є. І. Гусевої та ін. Наприклад, Мінасян А. В. пропонує аналізувати запозичені терміни у трьох аспектах:

- 1) походження;
- 2) виявлення семантичного значення терміна у рідній мові;
- 3) функціонування терміна як одиниці, у нашому випадку, української мови.

Такий підхід дозволяє:

- виявити семантичні взаємодії слів;
- визначити всі семантичні значення лексичної одиниці у мові, яка запозичує, та в мові-першоджерелі;
- зіставити семантичні наповнення;
- зафіксувати термінологічне значення лексики в українській мові та мові-першоджерелі серед усіх її семантичних значень у мовах, які розглядаються;
- проаналізувати результати взаємодії мов;
- виділити основні тенденції зміни семантичних значень під час запозичення терміна [4, с. 9-10].

На думку автора статті, умовно військову термінологію, яка активно функціонувала у 1812 році серед козацьких полків та руської армії, можна поділити на такі підгрупи:

Назви зброї та її компонентів, що були характерні для козацьких полків: *піка* (фр. pique – піка, спис), *флюгер* (нідерл. vleugel – крило), *мушкет* (фр. mousquet, італ. moschetto – «маленька муха, мошка»), *шомпол* (нім. stempel – «пест»), *кинджал* (араб. ханджар), *шабля* (від угор. Szablya, szabni – «різати»).

Назви зброї та її компонентів класичних гусарів: *пістоль* (фр. pistolet, від чеськ. pištala – «піщаль, дука»), *мушкетон* (фр. mousqueton), *кірасура* (фр. cuirasse).

Назви зброї та її компонентів російської армії: *калібр* (араб. qālib – «форма»), *штук* (від нім. Stich – «колючий удар, укол»), *штуцер* (нім. Stutzen – «патрубок»), *шпага* (італ. spada), *ефес* (нім. Gefäss), *есток* (фр. estoc – «штовхати», англ. tuck), *карабін* (від араб. carab – «зброя»), *мортира* (нід. mortier), *бінокль* (лат. bini – «два» та oculus – «око»), *штирпутен* (нім. spiessrutenlaufen, Spiess – «спис, піка» и Rute – «нагайка»), *багет* (фр. baguette – «паличка, прут»), *лафет* (нім. Lafette, фр. l'affut), *мушка* (лат. musca), *сагайдак* (від татар. саадак – «дикий козел»).

Назви бойових припасів: *картеч* (польск. karteczka від італ. cartoccio), *порох* (англ. powder, нім. pulver n), *фальшифейер* (нім. falsch – «фальшивий» та Feuer – «вогонь»), *гільза* (нім. Hülse), *капсуль* (лат. capsula – «коробочка»), *бомба* (фр. bombe від давньогрец. bombos), *патрон* (лат. patronus від pater – «захисник, покровитель»), *міна* (фр. mine – «підкоп»), *патронташ* (нім. Patronentasche – «патронна сумка»), *рикошет* (фр. ricochet), *граната* (іт. granata від лат. granatus – «зернистий»), *куля* (польск. kula – «ядро»), *палаши* (угор. pallos, польск. palasz, нім. Pallasch, від тур. pala – «меч, кинджал»).

У свою чергу назви амуніції можна поділити на такі підгрупи:

Загальна амуніція: *амуніція* (пол. amunicja від лат. munitio – «спорядження»), *кобура* (тур. kubar – «чохол, колчан»), *фляга* (нім. Flacher – «пляшка»), *каска* (фр. casque від ісп. casco – «череп, шолом»), *еполети* (фр. epaulette – «плечики» від фр. epaule – «плече»), *аксельбант* (нім. Achselband від Achsel – «пахва» та Band – «стрічка»), *кітель* (нім. Kittel – «блуза»), *мундир* (нім. Montur від фр. monture), *шевро́н* (фр. chevron – «стропіло, коник на даху»), *позумент* (нім. Posament, фр. passament від ісп. pussamo – тасьма), *кіраса*

(англ. cuirass, від фр. cuirie, яке походить від фр. cuir bouilli – «виварена шкіра»), фуражка (фр. fourrage), колет (фр. collet – «комір» від лат. collum – «шия»), вальтрап (італ. gualdrappa), фальда (італ. falda), канитель (ісп. cañatillo, фр. cannette), войлок (тюрк. oyluk – «покрывало»), фетр (фр. feutre).

Амуніція козаків: султан (араб.), лампас (фр. lampas), папах (тюрк. папах), лядунка (пол. ladunek ід п.-с.-нім. ladugne), шаровари (ір. шаравара, перс. шальвар), напівкунтуші (пол. kontusz від угор. kontos), шпори (нім. Sporn) кушак (тюрк. kusak), кафтан (тур. kaftan від перс. haftan).

Амуніція гусарів: доломан (тур. dolaman – «халат»), ківер (походить від угор. csákó), ментик (угор. mente – «плащ, накидка»), портупея (фр. porte-épee дослівно porter – «носити» и épee – «шпага»), ташка (нім. Tasche – «сумка»), залун (фр. galon), кокарда (фр. cocardes – «пір'я півня»), шарф (давньоєвр. слово «отруйна змія»), чепрак (тур. çaprak).

Частини війська за функціональною ознакою: кавалерія (фр. cavallerie, італ. cavalleria, від лат. caballus – «кінь»), авангард (фр. avant-garde avant – попереду; garde – варта), гарнізон (фр. garnison, походить від дієслова garnir – «знаряджати»), резерв (лат. reservo – «зберігаю»), штаб (нім. Stab), караул (каз. карау – «дивитись»), аул – поселення (аул), батарея (фр. batterie, від battre – «бити»), ар'єргард (фр. arrière-garde – «тилова охорона»), артилерія (лат. arcus та tellum або ars та tollendi, італ. arte та tirare, фр. atelier – «готувати, споряджати»). Як зазначає Н. Полонська-Василенко, з XVI ст. у козацьких полках таке поняття, як артилерія, вже існувало і поділялося на генеральну, полкову та сотенну артилерії [6, с. 164].

Професійний розподіл: комендант (фр. commandant – «командир»), хорунжий (польск. chorąży від chorągiew – «корова, прапор»), комісар (лат. commissarius – «вповноважений»), ад'ютант (нім. Adjutant, лат. adjütans – «той, що допомагає»), офіцер (нім. Offizier, через пізньюлатин. officiarius – «посадова особа», від лат. officium – «посада»), драгун (фр. dragon – букв. «дракон»), вахмістр (нім. Wachtmeister), фельд'єгер (нім. Feldjäger, від Feld поле та Jäger – «мисливець, стрілець»), інтендант (фр. intendant), партизан (італ. partigiano, фр. partisan – «прихильник, прибічник»), юнкер (середньовіснийнім. Juncherre – «молодий пан»), кадет (фр. cadet – «молодший», гаскон. sarçèt), гренадер (фр. grenadiers), єгер (нім. Jäger – «мисливець»), кірасир (фр. cuirasse – «латники»), улан (пол. ułan від тур. ođlan – «син, юнак»), мушкетер (фр. mousquetaire), фузилер (фр. fusiliers – «стрілець із рушниці»), гусар (угор. huszár – «солдат легкої кінноти», від серб. husar, що походить від (візант.) грец. χοσάρος – «розбійник, розвідник»), інвалід (лат. invalidus – «безсилий, слабкий хворий»), каптенармус (фр. capitaine d'armes – підфіцер), фельдшер (нім. Feldscher від нім. Feld – «поле», тобто «польовий (лікар)»), понтонер (фр. pontonnier, від ponton – «міст»), піонер (фр. pionnier, pion – «піхотинець»), канонір (нім. Kanonier, фр. canon – «гармата»), сапер (фр. sapeur – «робити підкоп»), квартирмейстер (нім. Quartiermeister, англ. quartermaster – «керівник квартири»), інженер (фр. ingénieur, від лат. ingenium – «здатність, винахідливість»), пікінер (фр. pique), провіантмейстер (нім. Proviantmeister).

Військові посади і звання командного складу армії: генерал-лейтенант (фр. lieu tenant – «заступник», від lieu – «місце» і tenant – «посідає»), генераліссимус (лат. generalissimo, generalissimus – «найголовніший»), генерал-фельдмаршал (нім. Feldmarschall), майор (ісп. mayor, лат. maior – «старший»), сержант (фр. sergent, від лат. serviens – «службовець»), солдат (лат. soldus, solidus, італ. soldo – «наймати, платити платню»), єфрейтор (нім. Gefreiter – «звільнений від нарядів»), капітан (лат. capitaneus – «воєначальник», від лат. caput – «голова», грец. κατελάω), фельдфебель (нім. Feldwebel), унтер-офіцер (нім. Unteroffizier – «молодший офіцер»), обер-офіцер (нім. Oberoffizier), штаб-офіцер (нім. Stabsoffizier), штабс-капітан (від пізньюлат. capitaneus – «воєначальник», від лат. caput – «голова», нім. Stabskapitän), ротнет (італ. corno – «ріг, бойова труба»), ротмістр (нім. Rittmeister – «майстер ізди», від нім. Ritt – «кавалерійський загін» та meister), генерал-аншеф (фр. général en chef – «головнокомандувач»), капрал (фр. caporal), комендант (фр.

commandant – «командир»), есаул (асаул, осаул, асаул, есаул тюрк. yasaul, «жасаул – «начальник»).

Організаційна одиниця війська: відділення (рос. отделение), рота (нім. Rotte, лат. rotta – «відділ»), фронт (фр. front, лат. frons – «чоло, передній бік»), ескадрон (фр. escadron), батальйон (фр. bataillon від bataille – «битва, бій»), ешелон (фр. echelon – букв. «сходина, ступінь»), гвардія (італ. guardia – «охорона, захист»), бригада (фр. brigade, італ. brigata – «загін, військо»), корпус (лат. corpus – «тіло, тулуб, єдине ціле»), армія (фр. l'armée, від лат. armo, armare – «озброюю»), штаб (нім. Stab), госпіталь (лат. hospitalis – «привітний, гостинний»), лазарет (Lazarus від власного ім'я Лазар, святий покровитель хворих), батарея (фр. batterie від batter – «бити»).

Військове мистецтво: агресія (лат. aggressio – «напад»), фронт (фр. front, лат. frons – «чоло, передній бік»), фланг (нім. Flanke, фр. flanc, від франкського, hianka – «бік»), бівуак (нім. Biwak, фр. bivouac), колона (грец. κίον, стуба, лат. columna), факт (лат. factum – «зроблене»), маневр (фр. manœuvre – «дія, операція»), стратегія (давньогрец. στρατηγία – «мистецтво полководця»), тактика (давньогрец. тактикός – «мистецтво шиккування військ» від таїс – «шикувати військо»), операція (лат. operatio – «дія»), ретирада (лат., італ., фр. – retraite), сікурс (фр. – sikourse), резерв (фр. – réserve від лат. reservare, reservo – «зберігаю»), диспозиція (лат. dispositio – «розташування»), каре (фр. carre – «квадрат»).

Види бойових дій: рекогносцировка (нім. Rekognoszierung, від лат. recognosco – «досліджую»), контратака (фр. contre-attaque, від фр. centre – «проти») i атаке – «напад»), військовий рейд (англ. raid – «наліт»), демобілізація (фр. démobilisation, dé mobiliser – dé – префікс, який означає «скасування, припинення»), mobiliser, mobilis – «рухомий»), диверсія (лат. diversio, атака (фр. attaque – «напад»), мобілізація (фр. mobilisation, від mobiliser – «приводити до дії»), штурм (нім. Sturm – «атака, приступ»), марш (італ. marcia, фр. marche від marcher – «йти»).

Спори, укріплення: бастион (фр. bastion від лат. bastilio – «будую укріплення»), равелін (фр. ravelin, лат. ravelere – «відокремлювати»), каземат (фр. casemate від італ. casamatta – «сліпе укріплення»), цитадель (італ. cittadella – «маленьке місто»), траншея (фр. tranch – «рів, канава, котлован»), капонір (фр. caponniere – «ніша»), гауптвахта (нім. Hauptwache – «головна вахта»), комендатура (нім. Kommandantur), брандмауер (нім. Brandmauer, від Brand – «пожежа» та Mauer – «стіна»), ескарп (рос. эскарп, англ. escarpment, фр. escarpe – «уступ, обрив»), плац (нім. Platz, від фр. place – «місце, площа»), фланк (фр. flanc – «бік»), форт (фр. fort, від лат. fortis – «сильний, міцний»), арсенал (фр. arsenal, італ. arsenale, від араб. dār as-sinā a – «майстерня зброї, верф»), барикада (фр. barricade – «бар'єр, перешкода» від barriques – «діжки»), брествер (нім. Brustwehr від Brust – «груди» та Wehr – «захист»), гласіс (фр. glaciis, лат. glatia – «спад, спадина, похил, похилість»), паранет (фр. parapet, італ. parapetto від parare – «захистити» та petto – «груди»), аванпост (фр. avant-poste – «передній пункт»), люнет (фр. lunette), амбразура (фр. embrasure – «бійниця»), ложемент (фр. logement – «приміщення»), флеш (англ. flash або нім. Flesch, фр. fleche – «стріла»), понтон (фр. ponton від лат. ponto від pons – «міст»), фашина (нім. Faszine від лат. fascis – «в'язка лози, пучок»).

Військові документи: рапорт (польск. raport, від фр. rapport – «донесення» від rapporter – «доносити»), porter – «нести»), реляція (фр. relations, лат. relatio – «повідомлення, доповідь»), пакт (лат. pactum – «договір, угода»), протокол (давньогрец. πρωτόκολλов. лат. protos – «перший» та kollao – «клеї»), статут (лат. statutum – «постановлення»), ордер (фр. ordre – «наказ, порядок» від лат. ordo – «ряд, порядок»), ультиматум (лат. ultimum – «доведене до кінця»), нота (лат. nota – «знак, зауваження»), конвенція (лат. conventio – «дог=metallum»), медальйон (фр. médaillon, італ. medaglione), орден (нім. Orden, від лат. ordo – «ряд, розряд»), хрест (праслав. крѣсть < д.-в.-н. krist, christ), кавалер (фр. chevalier – «шевальєр, лицар», від лат. caballarius – «служник при коні»), від лат. caballus – «кінь»).

Таким чином, під час наполеонівських війн вже більш-

менш була сформована українська військова термінологія. Зокрема, серед козацьких полків функціонували як іншомовні номінації, так і слова-жаргонізми, які згодом стали термінами.

Етимологічне дослідження військової термінології у частинах регулярної та іррегулярної армії засвідчує, що більшість запозичень є термінологічними й приходять до російської та української мов як необхідні найменування на позначення нового поняття чи явища (наприклад, мундир, лампас, штаб, капрал, фетр та ін.). Чимало іншомовних термінів зазнали семантичних змін у мові, що запозичила слово. Такі зміни відбулися унаслідок

- метафоризації (наприклад, шарф від давньоєвр. «отруйна змія», граната від лат. «зернистий», сагайдак від татар. «дикий козел», флюгер від нід. «крило», драгун від фр. «дракон», кокарда від фр. «пір'я півня» та ін.);

- звуження значення (наприклад, карабін від араб «зброя», капсуль від лат. «коробочка», позумент від ісп. «тасьма», комісар від лат. «уповноважений», юнкер від с.-в.-н. «молодший пан», багет від фр. «паличка, прут», ад'ютант від нім. «той, що допомагає», офіцер від нім. «посадова особа»);

- надання в мові, що запозичує, абстрактним словам конкретного значення (наприклад, шабля від угор. «різати», штик від нім. «колючий удар», інженер від лат. «здатність, винахідливість», гвардія від італ. «охорона, захист», есток від фр. «штовхати», сапер від фр. «робити підкоп», госпіталь від лат. «привітний, гостинний»).

Проаналізувавши семантику та походження української військової термінології, можемо зробити висновок, що у ній значну кількість становлять французькі та німецькі запозичення. Процес запозичення іншомовних лексичних одиниць у військовій сфері зумовлений внутрішньомовними чинниками (необхідністю позначення нових понять і реалій), а також екстралінгвальними чинниками (етапами розвитку військових галузей і мовними контактами, що відбуваються під час війн та військових конфліктів).

1. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К., 1995. – 384 с.

2. Єфремов С. 1812-й рік на Україні [Електронний ресурс] / С. Єфремов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kulturnyj-genocyd/151-sergij-jefremov-1812-j-rik-na-ukrajini.html>

3. Історія держави й права України. Частина I: [підруч. для юрид. вна і факультетів / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.]; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – Х.: Основа, 1993. – 432 с.

4. Минасян А. В. Семантический анализ терминологии русского языка, заимствованной из французского языка (на материале литературоведческой, военной и архитектурной терминологии) : автореф. дис. на соискание научн. степени. канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / А. В. Минасян. – Ростов-на-Дону, 2003. – 25 с.

5. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень / [Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк; за ред. Л. І. Шевченко]. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.

6. Полонська-Василенко Н. Історія України : [у 2 т.] / Н. Полонська-Василенко. – [3-тє вид.] – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

7. Словарь военных терминов / [сост. А. М. Плехов, ред. С. Г. Шапкин.] – М.: Воениздат, 1989. – 335 с.

8. Советская военная энциклопедия в 8-ми томах / [под ред. А. А. Гречко]. – М.: Воениздат, 1976 – 80 гг.

9. Українська мова. Енциклопедія / [Г. А. Губарева, О. В. Чуєшкова, Т. В. Михайлова та ін.]; за ред. І. В. Муромцева]. – К.: Майстер-клас, 2011. – 400 с.

10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків [у 3 т.] / Д. І. Яворницький; [пер. з рос. І. І. Сварника]. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

Олександр КУЧЕРЕНКО
(Луцьк)

ПОЭТ И ГРАЖДАНИН ФЕДОР ГЛИНКА

Сколько в мире людей, столько и людских судеб. «У каждого своя доля и свой путь широкий» – сказано великим украинским пророком Тарасом Шевченко. Литературно одарённому русскому офицеру Фёдору Глинке судьба уготовила великое будущее военного историка и поэта. Он прожил долгую, почти столетнюю жизнь, и тихо скончался в Твери, за год до убийства народовольцами российского императора Александра Второго. До сих пор неизвестна точная дата рождения Фёдора Глинки. Большинство историков русской литературы, соглашаясь с другом писателя и его первым биографом А.К.Жизневским, указывают в своих публикациях, что Фёдор Николаевич Глинка родился 8 июля 1786 года в небольшом селе Сутоки на Смоленщине, в родовом имении отставного армейского капитана Николая Ильича Глинки, женой которого была Анна Яковлевна Шаховская. В нынешних энциклопедических изданиях указано, что поэт родился 8 июня 1786 года, но существуют и другие источники, к которым обратился один из известных исследователей жизни и творчества Ф.Н.Глинки Владимир Карпец. В своей книге о Фёдоре Глинке учёный отметил: «В некрологе его, помещённом в «Тверских епархиальных ведомостях» в 1880 году сказано, что умер он девяноста шести лет от роду, и стало быть, родился в 1784 году. В словаре Толя указан год его рождения – 1788. В формулярном же списке, хранившемся в Тверском губернском правлении и составленном в 1830 году, сказано, что полковнику Ф.Н.Глинке 40 лет – значит, он родился в 1790 году. Последнее, впрочем, маловероятно. Сам же Ф.Н.Глинка в последние годы на вопрос о возрасте любил отвечать: «Бог создал время, а люди выдумали годы» [4, 465-466].

Он начинал жить во времена Екатерины II, когда русское оружие покрылось неуязвимой славой. Воспеваемая деяния императрицы, царские историки отмечали: «Блистательные победы, сухопутные и морские, делали Россию сильной, славной и расширяли её владения. Так, за Россией, после войны с Турцией и разделов Польши, остались: побережье Азовского и Чёрного морей с городами, Крым, часть земель между Бугом и Днепром, Белоруссия, области Вольнская, Подольская, Минская, Литва, Курляндия... Имена прославившихся полководцев были известны всему миру: Суворов, Кутузов, Румянцев и др. – всё это были «славные Екатеринские орлы» [8, 30].

Царица отличалась необыкновенным умением выбирать людей, – отлично знала всю Россию, часто совершала по ней большие путешествия и пользовалась неизменной любовью всех подданных...» [8, 30]. Пребывая на древней Смоленской земле, она встречалась с местным дворянством и сама записала старшего брата Фёдора Глинки, Сергея Николаевича, в Сухопутный шляхетский кадетский корпус. Вскоре туда отправился и Фёдор Николаевич, – писал о детстве писателя его биограф Владимир Карпец [4, 466].

Будучи одним из лучших учеником столичного кадетского корпуса, любознательный Фёдор Глинка всё чаще и чаще находил себя в занятиях русской литературой и богословием, постепенно охладевая к военным и математическим дисциплинам. Спустя много лет, вспоминая об этом периоде своей жизни, он признавался читателям: «...науки, зачерпнутые в корпусе и наскоро усвоенные, мало-помалу испарялись. Дифференциальные и интегральные исчисления были первыми дезертирами; за ними следовали и прочие части математики...» [3, 5].

Неизгладимое впечатление произвели на него основы христианского вероучения, которое проповедовал корпусной законоучитель, отец Михаил. Всецело проникнувшись христианской этикой, Глинка на всю жизнь дал зарок говорить всегда правду, и никогда, и ни при каких обстоятельствах не нарушал своей торжественной клятвы.

В 1802 году юный выпускник Первого кадетского кор-

пуса Фёдор Глинка получил назначение на Вольнь, которая, по его словам, «от стародавних времён опустошалась войною, дышала славой и утешалась любовью» [3,5]. Его военная служба проходила поблизости небольшого западноукраинского города Ровно, который принадлежал знатному роду князей Любомирских, и стал уездным центром Вольнской губернии после III раздела Польши в 1795 году. Оказавшись на древней Вольнской земле, долгие годы входившей в состав некогда могучего Польского королевства, молодой прапорщик Апшеронского пехотного полка Фёдор Глинка, страстно проявляя живой интерес к трагическим страницам польско-украинской истории, в то же время не переставал восхищаться неповторимой красотой живописной природы самобытного Полесского края. Ещё в XVII веке его далёкие предки переехали из Польши в Россию, там приняли православие и обрусели, а к началу XVIII ст. относились уже к чисто русским семействам. Теперь ему, русскому потомку польских дворян, предстояло нести военную службу на территории Западной Украины, что перешла от Речи Посполитой к России, и готовилась к отражению возможной агрессии со стороны наполеоновской Франции.

Однажды, во время очередного военного смотра, чётко выполняя комплекс строевых упражнений, Глинка привлек к себе внимание командира полка, боевого суворовского генерала Михаила Андреевича Милорадовича, который предложил прапорщику адъютантскую должность. В ответ на предложение Милорадовича Глинка поведал генералу о данном им в детстве зароке говорить всегда правду, чем ещё более восхитил Михаила Андреевича.

– Я сам люблю правду, – громко проговорил генерал, – и часто говорю её наотрез! Говорите мне правду в глаза всегда, обо всём, обо мне самом. Я этого желаю, я требую этого! [4, 467]

А тем временем русскую администрацию полонизированных городов Западной части России, серьёзно беспокоила, ущемлённая новой властью в правах, непокорная польская аристократия, враждебность которой резко усилилась после отстранения от власти императором Павлом Первым известного реформатора генерал-губернатора Тимофея Тутолмина, и достигла своего апогея в первые годы правления императора Александра. Мало кто из русских политиков и военных мог серьёзно верить тогда в прочность и надёжность Парижского мира, заключённого Александром I с Наполеоном 8 октября 1801 года. Стремительная либеральная оппозиция Александра Первого к влиятельным в Польше магнатам Адаму Чарторыйскому и его ближайшему сподвижнику Тадеушу Чацкому, русская военная администрация не раз высказывала новому императору свои обоснованные опасения о реальности союза поляков с французами в будущей войне Франции против России.

В 1805 году в результате успешного осуществления наполеоновских планов по захвату Европы в катастрофическом положении оказалась цесарская Австрия, которая остро нуждалась в поддержке других государств. Выполняя союзнические обязательства перед Австрией, русское правительство направило в помощь австрийцам 50-тысячную Подольскую армию под командованием М.И.Кутузова. В её состав входил Апшеронский пехотный полк генерала М.А.Милорадовича, в котором при командире находился его адъютант Фёдор Глинка. Неудачный заграничный поход, завершившийся поражением русских войск под Аустерлицем, и отстранением Кутузова от командования русской армией, во многом изменил мировосприятие начинающего писателя Фёдора Глинки. В перерывах между военными действиями он вёл дневниковые записи своих наблюдений, которые впоследствии послужили основой его будущей книги о заграничном походе. Отличившись в боях под Амштеттенем, Кремсом, Аустерлицем, Глинка из-за болезни вынужден был оставить военную службу и в сентябре 1807 года возвратиться на родную Смоленщину. Здесь, занимаясь литературой и сельским хозяйством, написал он первую и вторую части «Писем русского офицера о Польше, австрийских владениях и Венгрии с подробным описанием похода россиян противу французов в 1805-

1806 года» (1808), тираноборческую драму «Вельзен или Освобождённая Голландия» (1810) и другие.

В ожидании неизбежной войны России с наполеоновской Францией активизировали свои враждебные действия противники единой и неделимой Российской империи. «Шло лето 1811 года. Южную часть России охватили невиданные пожары. Огонь свирепствовал повсюду: сгорел Житомир; горела Волинь и Малороссия, неожиданно вспыхнули и за одну ночь сгорели многие дома в Киеве. Повсюду говорили о тайном обществе поджигателей, которое якобы существовало в Польше на деньги Наполеона» [4, 470].

Воплощая в жизнь своё обещание «раздавить Россию и стать владыкою мира», великий завоеватель Наполеон заключил военные союзы с Австрией и Пруссией, к нему примкнули все немецкие государства, Неополитанское королевство, на престоле которого сидел наполеоновский маршал Мюрат. Во главе «великой армии», насчитывающей до 600 тыс. солдат, создатель и глава Французской империи вторгся в Россию в июне 1812 года, перейдя Неман в окрестностях Ковно [1, 482]. Война обернулась России потерей восьми губерний и пожаром Москвы.

Появление неприятеля на Волини, о которой с любовью писал Фёдор Глинка, вызвало замешательство в среде украинской интеллигенции, разделённой на два враждующих лагеря. Сторонники Бонапарта, выражая открытую радость приходу его «освободительной» армии, тщетно надеялись на введение прогрессивного законодательства, предполагающего автономию, или полную независимость Украины, в то время как его противников сильно пугал призыв французской революции 1789 года, угрожавший крахом крупному помещицкому землевладению. Особенно тревожили украинскую и польскую знать сообщения об отмене Наполеоном крепостничества в Польше. Помещики предпочитали американскую революцию, с её Декларацией о независимости, и сохранении рабства.

Украинская независимость и государственность мало интересовали французского императора и стратега. Анализируя его глобальные планы, современные украинские историки Ф.Турченко и В.Мороко отметили: «Он не имел намерения сохранять Украину как единое целое. Западные и южные земли её предусматривалось передать союзным Австрии и Турции, а также новообразованному «Варшавскому герцогству», т.е. Польше. Большую же часть Украины Наполеон собирался поделить на три военно-административные провинции (так называемые наполеониды), которые возглавляли 6 его маршалы. Поскольку планы Наполеона не ограничивались войной на Востоке Европы, то эти провинции неминуемо должны были 6 и материально, и людскими ресурсами обеспечивать дальнейшие военные походы французов [9, 47-48].

Грозное пламя Отечественной войны 1812 года полностью уничтожило имение молодого писателя Фёдора Глинки, в котором находились его служебные аттестаты и деньги. Разыскав в конце сентября под Тарутином своего бывшего командира М.А.Милорадовича, Глинка в подробностях живописал ему ужасы опустошения врагами Смоленщины и рассказал о гибели родового имения в Сутоках. Вскоре поручик Глинка был определён адъютантом при штабе командующего, и принял самое активное участие в битвах под Красным, Малоярославцем и Вязьмой, а также освобождал древний город Смоленск от французских захватчиков. Вместе с прославленным генералом М.А.Милорадовичем он участвовал в освободительном походе русской армии по странам Европы, и был свидетелем падения Наполеона в Париже.

После победоносного завершения самой крупной в XIX веке военной кампании писатель поселился в Санкт-Петербурге и с головой ушел в литературную и общественную деятельность. Работая над продолжением «Писем русского офицера», Глинка детально описывал первые успехи наполеоновских войск и разорение ими Смоленска, ужасную картину сожжения древней русской столицы – Москвы, боль и отчаяние русских людей в первые дни поражения и отступления армии. Но вместе с тем, автором

«Писем русского офицера» был отмечен массовый характер народной героики, когда тысячи поселян, укрывшись в лесах и вооружившись серпом и косой против вражеских ружей и сабель, заставили императора Бонапарта критически оценить незавидное положение, оказавшегося в западне, французского войска. Обессилев в чужой стороне от голода, холода и болезней, спешно покидали пределы ненавистной России когда-то грозные и надменные французские воины. «Они бежали великими толпами по той самой дороге, по которой некогда наступали грозно, в воинском устройстве, с пением и криками торжественными... Войска, донцы и крестьяне повсюду наносили им смерть», – взволнованно писал в своих воспоминаниях Глинка [2, 196].

Вышедшая в свет книга Ф.Н.Глинки «Письма русского офицера» быстро распространилась среди русских читателей, и писатели Гнедич, Батюшков и Жуковский, как-то навестившие автора, посоветовали ему дополнить новое издание книги, а ещё лучше переписать её заново. Но известный баснописец И.А.Крылов притерпелся к противоположному мнению и рекомендовал Глинке оставить нетронутым всё ранее написанное, предоставив будущим историкам «изыскивать, дополнять и распространяться о том, чего фронтовой офицер не мог ни знать и ни ведать» [2, 22].

Оценивая значимость военных мемуаров Фёдора Глинки, уже после смерти писателя, в 1880 году его первый биограф А.К.Жизневский справедливо заметил: «Великие события, коих Фёдору Николаевичу привелось быть очевидцем, и особенность его таланта сделали его народным писателем и истолкователем народных чувств. Вся Россия, читая его «Письма», не только видела перед собою, но и переживала вместе с их автором все важнейшие моменты Отечественной войны» [4, 479]. Ещё раньше об этой книге положительно отзывался литературный критик В.Г.Белинский, утверждая, что русскому стыдно не читать «Очерков Бородинского сражения», книги, которая «вполне достойна названия народной» [7, 480].

В 1816 году Ф.Н.Глинка получил чин полковника и был переведён в гвардии Измайловский полк с назначением состоять при гвардейском штабе и редактировать популярный в армейских кругах «Военный журнал». Но, едва ли не главным событием в творческой жизни писателя было единодушное избрание его председателем Вольного общества любителей российской словесности, что свидетельствовало о всеобщем признании его неоспоримых заслуг в литературном мире столицы. Зная честность и неподкупность своего подопечного, петербургский военный генерал-губернатор М.А.Милорадович назначил полковника Глинку заведующим губернаторской канцелярией. В его формулярном списке тех лет сказано: «С ведения и по велению Государя Императора употребляем был для производства по предметам, заключающим в себе важность и тайну». В это время Глинка принимал непосредственное участие в составлении свода узаконений по уголовной части и наблюдал за богоугодными заведениями [7, 480].

По воспоминаниям современников, энергичный заведующий канцелярией был тогда крепышом, живым, маленьким безусым и безбородым человеком, но с чёрными бакенбардами и густыми, тоже чёрными с проседью волосами, у которых он поправлял поминутно височки. Маленькая круглая голова его была как будто приплюснута сильным ударом в темя. Щёки были вечно розовыми. Всё лицо розовое. Чёрные глазки вечно смеялись [7].

Чрезвычайная доброта и сочувствие к ближнему наглядно проявились у Глинки во взаимоотношениях его с А.С.Пушкиным. Возмущённый политической лирикой Пушкина, либеральный Александр I пригрозил опальному поэту Сибирью, и был близок к исполнению своего обещания. Немалых трудов стоило Глинке уговорить влиятельного петербургского военного губернатора М.А.Милорадовича о смягчении наказания Пушкину.

Объявив о своём прощении видному литератору, Милорадович существенно повлиял на решение царя заменить сибирский адрес поэта на южный. 6 мая 1820 года А.С.Пушкин выехал в направлении Екатеринослава. В сентябре 1820 г., вскоре после высылки А.С.Пушкина из Пе-

тербурга, в печаті появилось восторженное приветствие Глинки поэту, которое не осталось без внимания Пушкина.

В своём ответном послании «Ф.Н.Глинке» (1822) восхищённый поэт обратился к своему старшему современнику:

*Когда средь оргий жизни шумной
Меня постигнул остракизм,
Увидел я толпы безумной
Презренный, робкий эгоизм.
Без слёз оставил я с досадой
Венки пиров и блеск Афин,
Но голос твой мне был отрадой
Великодушный гражданин!... [5, 286].*

Искреннее желание улучшить тяжёлое положение подневольных крестьян, освободив их от нищеты и беспаравия, определило дальнейший путь русского писателя Фёдора Глинки, который под влиянием реформаторских идей одного из основателей масонской ложи «Избранного Михаила» М.Новикова приступил к созданию тайных обществ в Санкт-Петербурге.

Вскоре в столице стали действовать первые декабристские организации, которые назывались «Союз спасения» и «Союз благоденствия», а после их самороспусков возникли Южное общество во главе с полковником П.И.Пестелем и Северное, возглавляемое молодым поэтом К.Ф.Рылевым, участником заграничных походов во Францию в 1814-1815 гг. Собирая вокруг себя заговорщиков, Рылеву предложил Глинке стать членом своего тайного общества, однако последний решительно отверг идею насильственной революции, и безуспешно пытался отговорить от подобной затеи бывших товарищей по оружию. Фатальное выступление дворянских революционеров против восшедшего на Всероссийский престол Николая Первого состоялось 14(26) XII 1825 года на Сенатской площади в Санкт-Петербурге, и закончилось их сокрушительным поражением. В этот трагический для русской армии день был смертельно ранен декабристом П.Г.Каховским герой Отечественной войны, петербургский военный генерал-губернатор Михаил Андреевич Милорадович. В последние минуты угасающей замечательной жизни Михаил Андреевич просил передать Николаю I свою просьбу пощадить полковника Глинку. «Глинка невиновен» – таковы были предсмертные слова умирающего русского полководца [4, 489-490].

Несмотря на просьбу покойного Милорадовича, Глинка был отставлен от военной службы и сослан на жительство в Олонецкую губернию, где под надзором полиции продолжил своё литературное творчество. Произошло это 9 июля 1826 года. Рассерженный на писателя за недонесение своему руководству о существовании в Санкт-Петербурге тайных политических обществ, новый властитель России оставил без внимания его просьбу о смягчении жестокой участи декабристов, выраженную Глинкой в стихотворении «Узник» (1826).

*О русский царь! В твоей короне
Есть без цены драгой алмаз.
Он значит – милость! Будь на троне,
И, наш отец, помилуй нас!
А мы с молитвой крепкой к богу
Падём все ниц к твоим стопам;
Велишь – и мы пробьём дорогу
Твоим победным знаменам [6, 117].*

В 40-х годах XIX ст., стремясь раскрыть личность одного из героев Отечественной войны 1812 г., своего боевого командира М.А.Милорадовича, а также рассказать о своём пребывании на Волыни, Глинка публикует в «Москвитянине» ряд мемуарных очерков «Мои воспоминания о графе Милорадовиче» (1841), «Иванчук» (1844), «Взгляд из прошедшего» (1848). Описывая своеобразие волынской природы в очерке «Иванчук», он показывает трагедию молодого рекрута Иванчука, силой взятого на подневольную военную службу, и заболевшего там нравственной, не совсем известной медицине болезнью, называемой ностальгией по отчужденному дому. За первый и второй погони его ожидают неминуемое наказание шпицрутенами.

Гуманистический пафос очерка с исключительной силой раскрывается в психологической конкретной харак-

теристике Иванчука, в ярких сверкающих ослепительными красками пейзажных зарисовках. Однако идейные выводы очерка в связи с пережитой писателем духовной драмой, социально приглушены. Глинка в конечном итоге идеализирует Милорадовича, который в последнюю минуту остановил жестокую расправу», – пишет в предисловии к «Письмам русского офицера» Н.М.Жаркевич [3, 17].

Нескрываемый интерес и глубокие симпатии к героическому прошлому и народным обычаям Волыни и Украины отразились в поэтических произведениях Ф.Н.Глинки «Набег запорожских казаков на Волынь» (1827), «Хата, песни, вечерницы».

Наделённый богатым творческим даром, он вёл дорожный дневник, в котором записывал свои впечатления от увиденного. Возвращаясь из Силезии обратно в Россию, писатель посетил несколько населённых пунктов Волыни, пережившей в 1812 году разорение от вторжения наполеоновской армии. Летом 1813 года Фёдор Глинка писал:

Ратно

18 августа. Я вижу здесь столетние строения, столетние деревья и почти столетних людей, с современными молодости их обычаями. Здесь все точно так, как было пред сим за сто лет: то же прохождение времени, те же уборы, обряды; а что всего важнее – те же добродетели. Местечко это принадлежит графине Сосновской, матери княгини Любомирской, которая имеет на Волыни городок Ровно. Графине Сосновской уже около ста лет; но необыкновенный ум и доброта суть отличительнейшие свойства ее по сие время. В других местах имеет она великолепные замки; а здесь, в Ратном, живет сама в старинном доме, совершенно по-старинному. Вероятно, что сей старинный, бесшумный и беззаботный образ жизни причиною и долготелия. Здесь так все привыкли к своим углам, что многие находящиеся в различных должностях у графини живут по 50 лет в одной комнате. Странно и вместе приятно видеть здесь, так сказать, осколок протекшего столетия в то время, как роскошь и нововведения наводняют всю Польшу и Европу. Стол графини украшается всегда старыми винами, а домашнее общество молодыми девушками. Почтеннейшая хозяйка любима всеми у неё в доме и близ живущими. Самые животные привыкли к её голосу и ласкам. Бедные получают из щедрой руки её помощь; а разные птицы – пищу. Нет ничего приятнее, как видеть её в кругу благодетельствуемых ею тварей. Она выходит из комнат – и всех родов собаки, кошки, куры, голуби и прочие птицы и летят, и бегут, и собираются к ней; отворяют конюшню – и молодые игривые жеребятя спешат прыжками есть хлеб из рук её. Она приходит в сад – и кролики, белки и павлины толпятся около нее. Лебеди, услышав голос её, плывут к берегу, везя на хребтах, между крыл, малых детей своих. Всё кормится, дышит и живет ею! В последнюю войну оказывала она различные вспомоществования нашим раненым и отдавала всех лучших своих лошадей под больных [2, 188-189].

22 августа. Местечко Любашев

Мы проехали просёлком пространство, отделяющее большую дорогу из Дубна в Брест-Литовский от дороги из Волыни в Пинск и далее идущей. Лесистая и крайне болотистая здешняя сторона весьма выгодна для оборонительной войны: с одною пушкою и горстью людей можно защищать надежно большие пространства от превосходящего неприятеля. Два больших канала, Огинского и Королевский, могут доставить здешней стороне великие выгоды для внутренней торговли, только должно их несколько прочистить и поисправить.

Здесь-то генерал Торماسов, защитник Волыни, весьма искусно и благоразумно производил свои движения и воинские обороты. Здесь и граф Ламберт славился с летучим отрядом своим, снискав любовь солдат и жителей. По всей здешней стороне водяное сообщение могло бы быть в наилучшем состоянии. Любашев на прекрасном месте и может некогда быть прекрасным городком. Отсюда плавают в Пинск и далее. Но тут нет ни хорошей пристани, ни порядочных лодок. Берега реки Припяты заросли осокою, и жители, как будто дикие, вовсе не имеют понятия о выгодах

внутренней торговли. Все зависит от владельцев. Поляки, теряясь в романтических мечтах о свободе, забывают существенные пользы свои и своего отечества.

Здесь, в Любашеве, должность ключ-войта занимает добрый престарелый отставной солдат. Как бы хорошо было, если б все такие места отдавались заслуженным и честным воинам!.. [2, 189].

Покидая пределы Польши, в состав которой долгое время входила Волинь, он отметил: «Полистая Волинь – Италия Польши. Она усеяна замками, украшена прелестными садами. Стада и табуны находят там тучную паству, а земледелец благодарную землю, возвращающую десятирцею вверенное ей зерно. Довольство видно там в хижинах; богатство блещет в домах; гостеприимство повсеместно. Буг, Горен и Днестр, вместе со множеством других речек, усуряя землю, доставляют большие пользы лугам и нивам и великие средства торговле» [2, 214].

Последние годы жизни Ф.Н.Глинка безвыездно жил в Твери. Его первый биограф А.К.Жизневский свидетельствовал, что Глинка, будучи избранным попечителем местной гимназии, подарил этому учебному заведению минералогический кабинет с двенадцатью столиками, и, обеспокоенный участью гимназистов публично выступил против злоупотреблений директора. Он дарил гимназии книги, географические карты, иллюстрации и рисунки; повсеместно оказывал материальную помощь [1, 14-15].

Помогая обездоленным жителям города, Глинка создал благотворительное общество помощи бедным «Добротная копейка», инициировал организацию ремесленного училища и способствовал основателю Тверского краеведческого музея А.К.Жизневскому в организации археологической части музея.

Знаменательным событием в жизни 75-летнего Глинки был провозглашённый Александром Вторым манифест, извещавший об отмене крепостного права в России. Это необычайное в русской жизни явление вдохновлённо встретила либеральная русская интеллигенция, связывая с ним все свои чаяния и надежды на духовное возрождение родины. Сравнивая царский манифест от 19 февраля 1861 года с введением на Руси христианства, Глинка написал восторженное стихотворение «Две жизни», в котором ярко и образно выразил своё позитивное отношение к резким общественным переменам в жизни обновлённой России.

Ф.Н.Глинка тихо скончался 11 февраля 1880 года на 94-м году жизни, немного не дожив до убийства народо-вольцами Александра II Освободителя. Морозным днём 14 февраля 1880 года скорбившая Тверь провожала в последний путь своего почётного гражданина. Умершего писателя отпевал местный архиерей, а все расходы по организации похорон взял на себя учредитель краеведческого музея А.К.Жизневский. Похороны были не только церковные, но и военные. Как герою Отечественной войны 1812 года, награждённому высшими военными орденами и золотой шпагой «За храбрость», ему были отданы последние воинские почести. Над могилой Ф.Н.Глинки прозвучал ружейный салют, эхо от которого заматалось в древних стенах, известного в городе, Желтикова монастыря.

В 80-90-х годах за могилой писателя и его жены А.П.Глинки (урождённой Голенищевой-Кутузовой) ухаживал друг и биограф Глинки Жизневский, а в 20-х годах XX в. Желтиков монастырь был закрыт, а кладбище уничтожено [4,512-513]. Могила Фёдора Глинки бесследно исчезла, а славное имя знаменитого художника слова прочно заняло своё достойное место в истории русской и всемирной литературы.

1. Большая Советская Энциклопедия. Т. Союз Советских Социалистических Республик / Под редакцией С.И.Вавилова, К.Е.Ворошилова, А.Я.Вышинского, П.И.Лебедева-Полянского, А.Лозовского, Ф.Н.Петрова,Ф.А.Ротштейна, О.Ю.Шмыдта. – М.: Государственный научный институт «Советская энциклопедия» ОГИЗ СССР, 1947. – 482 с.

2. Глинка Ф. Письма русского офицера; Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобождённая Малороссия / Авт. вступ. ст. и коммент. Н.Жаркевич / Ф. Глинка. – К.: Дніпро, 1991.

3. Жаркевич Н. Витязь добра и чести / Н. Жаркевич // Глинка Ф. Письма русского офицера; Зиновий Богдан Хмельницкий или Освобождённая Малороссия. – К.: Дніпро, 1991.

4. Карпец В. Фёдор Николаевич Глинка / В. Карпец // Герои 1812 года / Сост. Левченко. – М.: Мол. гвардия, 1987 (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 11(680)).

5. Пушкин А. Сочинения. В 3-х томах. Т. 1. Стихотворения; Сказки; Руслан и Людмила: Поэма / А. Пушкин. – М.: Худож. лит., 1985.

6. Русские поэты 18-19 веков. Антология. – М.: Детская литература, 1985.

7. Соколов В. Великодушный гражданин / В. Соколов // Лесная промышленность. – 1986. – 19 июня.

8. 300-летие царствующего дома Романовых. – Рига: Спрадитис, 1990.

9. Турченко Ф. Історія України: Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Т.Турченко, В.М.Мороко. – К.: Генеза, 2009.

Валентина ЛЕНСКАЯ
(Кривой Рог)

1812 : 1941. ДВЕ ВОЙНЫ – ДВЕ КОНЦЕПЦИИ

В истории Российской империи и Советского Союза были две войны планетарного масштаба, которые для этих стран идентифицируются как отечественные. Это война 1812 г. против наполеоновской Франции и война 1941-1945 гг. против гитлеровской Германии. Оба диктатора – и Наполеон, и Гитлер, – имели амбициозные, далеко идущие планы мирового господства. Единственным барьером, который они не смогли преодолеть на своем пути, явилась наша многонациональная страна. Украина по праву разделяет славу побед над претендентами на мировое господство. С этой точки зрения изучение общего прошлого является актуальной задачей для самоидентификации украинского народа.

Данная статья преследует несколько взаимосвязанных целей. Во-первых, показать диалектику памяти, забвения и воскресения памяти об отечественных войнах. Во-вторых, сравнить цели, задачи и тактику ведения двух войн. В-третьих, рассмотреть поведение и амбиции апофеозных в свое время, а потом сброшенных с пьедестала истории, лидеров воевавших между собой стран: Наполеона Бонапарта, Адольфа Гитлера, Иосифа Сталина и российского царя Александра Первого, которые вершили судьбы народов и стран.

Обе отечественные войны уже стали историей и «продолжают жить лишь как предмет воспоминаний и комментирующей обработки» [2, с. 11]. Как доказывают зарубежные историки и социологи, примерно через срок лет всякое живое воспоминание об историческом событии оказывается под угрозой исчезновения ибо уходят социальные группы, которые являются носителями памяти о нем. Для того, чтобы не возникало ощущения «разорванной памяти», человечество создает многочисленные «места памяти», где «находит свое убежище чувство непрерывности истории» [15, с. 16]. К «бастионам мест памяти» [15, с. 27] относятся архивы, пантеоны, памятники, мемориалы (например, Мамаев курган в Волгограде), Бородинская панорама и Севастопольская диорама и многое другое, благодаря чему: «Да ведают потомки православных / Земли родной минувшую судьбу...» [16, т.3, с. 261].

В классификации культурной коммуникативной памяти обе отечественные войны относятся к «социально санкционированному, интересующим не только индивида, но и все общество и, безусловно, являются опорными, базовыми социальными воспоминаниями или «ориентирами», которые составляют «социальную рамку памяти» отечественной истории [19] и продолжают быть «столпом преемственности» культурной памяти поколений.

В хронотопе имперской, советской и пост-имперско-советской культурной памяти обе войны прошли и, вероятно, еще пройдут через мемориальные каноны идеологических и политических интенций памяти / забвения. Начало этому процессу положил российский царь Александр Первый, который после окончания войны против Наполеона повел имплицитную политику принижения отечественной войны 1812 г., в которой его участие было формальным. Зато с его подачи начал эксплицитно прославляться заграничный поход российской армии и ее вступление в Париж под командованием царя. Александровская политика памяти объяснялась длительной конфронтацией с М.И. Кутузовым, назначенным «волею государя (точнее сказать, против нее) и желанием нации» главнокомандующим российскими войсками. После победоносного завершения войны народ нарек его «спасителем Отечества», что подрывало авторитет Александра [10, с. 23.] Примерно через 135 лет, после окончания Великой Отечественной войны тождественную ситуацию наблюдаем в отношениях между И.В.Сталиным и Г.К.Жуковым, которая привела к опале последнего.

Во времена Николая Первого акценты памяти о войне 1812 года вновь переместились в связи с восстанием декабристов. Ее начали откровенно фальсифицировать и за-

нять в стандартные рамки глорификации и сакрализации с целью воспитания подданных в духе патриотизма и верно-подданности. Всякое сомнение рассматривалось как посягательство на авторитет России и царя.

После Великой Отечественной войны официальным лозунгом были провозглашены слова из известного стихотворения О.Берггольц: «Никто не забыт и ничто не забыто!» На самом деле «вскоре после войны сложился как бы неофициальный запрет на военную тему...» [20, с. 7]. Послевоенное время с его вдовами, сиротами и калеками мало способствовало героической канонизации войны. Проскриптивные меры постепенно, если и не вычеркнули из памяти народа подлинную правду о войне, то хотя бы в значительной мере затушевывали ее более светлыми тонами. В недрах ЦК КПСС была создана интенциональная концепция апперцепции Великой Отечественной войны. Она была растиражирована в инсталляциях «писателей – приспособленцев, елеем мазавших губы советскому читателю и сочинившими героическую войну» [3, с. 8]. Следующее поколение советских писателей делает вывод: «Но я понял, что неважно, какая была война в жизни – в литературе война должна быть элегантно!» [1, с. 38].

Реконструкция событий войны 1812 г. активизировалась в столетний юбилей, но начавшаяся Первая мировая война затормозила этот процесс. Второй действенный этап ее меморизации приходится на 30 – 40-е годы XX ст. Советские историки, и прежде всего академик Е.В. Тарле, создали ряд исторических трудов, посвященных событиям, политическим и военным деятелям войны 1812 г. Исследования, проведенные в период, когда в европейских странах к власти пришли фашисты и нацисты, стремящиеся перекроить мир по своим политическим лекалам, выполняли социальный заказ использовать «огромный капитал наследия» и оживить его снова «под взглядом восстановленной истории» [15, с. 24] с тем, чтобы дать понять потенциальным агрессорам, какой финал ожидает всякого, кто возьмет на себя смелость вторгнуться в Советский Союз. Персеверация соответствующих исторических фактов войны 1812 г. вырабатывала у советских солдат автоматические стереотипы поведения на поле боя. Континуумная связь поколений защитников Отечества выразилась в учреждении ордена Кутузова в июле 1942 г. в самый разгар военного пожара. С идеологической и военной точки зрения его появление было полным нонсенсом ибо М.И. Кутузов был мастером лавирования и отступления, а не доблести и героизма. Учреждение ордена Кутузова лишней раз доказывает, что коммунистические и советские руководители были невысокого мнения об исторических знаниях своего народа. С другой стороны, общеизвестный факт победы над Наполеоном, которая связывалась с именем М.И. Кутузова, должен был побуждать красноармейцев на совершение высоких поступков и получение заслуженных наград.

Таким образом, дискретный социально дифференцированный интерес к отечественной войне 1812 г., подогреваемый сверху, способствовал решению утилитарных задач имперского и советского обществ. С аналогичными моделями влияния на формирование памяти – забвения – воскрешения, переходящих в фальсифицированное знание, выступают руководители современных постсоветских обществ, преследующие исключительно свои рациональные интересы, насколько не заботясь о достоверности. Темпороцентризм Великой Отечественной войны давно затмил по своим масштабам память о событиях 1812 г. Концептуальный каркас официального знания активно поддерживают литература, кино, СМИ, публичные мероприятия и тому подобное. «История не просто воспроизводит рассказы современников о событиях прошлого, но время от времени и подправляет их – не только потому, что располагает другими свидетельствами, но и с тем, чтобы приспособить их к приемам мышления и репрезентации, свойственным нынешним людям» [19, с. 209].

Вторжение агрессоров на российско-советские земли преследовало, прежде всего, экономические цели, подчиненные интересам крупной французской и немецкой буржуазии. В обоих случаях нападению предшество-

вали удивительные дипломатические игры либо на уровне императоров – Наполеона и Александра, либо на уровне министров иностранных дел – И. Риббентропа и В. Молотова, за спиной которых стояли диктаторы А. Гитлер и И. Сталин. Переговоры всегда заканчивались секретной договоренностью о взаимном переделе мира. Так, Наполеон и Александр договорились между собой в Тильзите о переделе Европы и частично Азии. Академик Е.В. Тарле приводит слова Наполеона о том, что «император Александр, проиграв две войны, которые вел против меня, приобрел Финляндию, Молдавию, Валахию и несколько округов в Польше» [17, с. 451-452]. Наполеон также готов был договариваться с царем о разделе Турции. В XX веке дипломатическая история повторилась. 23 августа 1939 г. был подписан пакт Риббентропа – Молотова с секретным приложением о разделе сфер влияния. В поле зрения дипломатов оказались практически те же территории. Камнем преткновения и там, и тут был польский вопрос. Наполеон стремился восстановить Польское государство, присоединив к нему Литву и частично земли Белоруссии и Украины, создав таким образом, вассальное государство как плацдарм вечной угрозы нападения на Россию. Он неоднократно повторял, что «если вы принудите меня к войне, я воспользуюсь Польшей как средством против вас...» [17, с. 453].

В августе 1939 г. Польша напротив подверглась расчленению и Советский Союз получил новые территории, приобретенные за счет западных земель Белоруссии и Украины, входившие в состав Польского государства в соответствии с Рижским мирным договором.

Принципиальное различие в целях, преследуемых Наполеоном и Гитлером состояло в следующем: Наполеон не проявлял желания завоевать всю территорию Российской империи. Ему достаточно было провести победоносную военную кампанию на земле противника, чтобы приумножить свою славу непобедимого полководца, принудить царя соблюдать блокаду Англии и ввести таможенные тарифы, благоприятные для продажи французских товаров на российский рынок. При удачном раскладе Наполеон рассчитывал ограничиться «политической войной», «войной кабинетов» с использованием при необходимости несколько «жестов оружия» [17, с. 257]. Тем более, не шла речь о физическом истреблении мирного населения и присвоении государственного имущества неприятеля. В обнародованном «Манифесте к народу» Александр указывает на то, что «французский император ищет только новых данников и новых жертв для окровавленного алтаря своей славы» (Здесь и далее курсив мой – В.Л.) [17, с. 483].

Амбиции Гитлера не ограничивались экономическими интересами и личной славой. Он стремился «уничтожить нацию путем разрушения ее расовой цельности» [18, с. 100]. В результате блицкрига фюрер надеялся захватить практически всю европейскую часть СССР и к осени 1941 г. выйти на стратегическую линию Архангельск – Астрахань. «Нам достаточно только пнуть дверь, и вся эта гнилая конструкция завалится», – считал он [5, с. 139]. Завоеванную территорию предполагалось заселить немецкими колонистами, а автохтонное население либо уничтожить (не менее 10%), либо переселить (65% украинцев и 75% белорусов – в Сибирь) [14, с. 351]. «Есть только одна обязанность, – настаивал вождь немецких нацистов, – германизировать эту страну через иммиграцию немцев и смотреть на коренных жителей, как на краснокожих» [18, с. 91].

На новых землях арийская раса, которую Гитлер считал «Прометеем человечества» будет создавать «высокую культуру», а для этого ей «совершенно необходимо наличие более низких рас» [6, с. 243, 247], к которым он относил завоеванные народы, в том числе украинцев. В частной беседе фюрер дал им уничтожительную характеристику: «украинцы такие же ленивые, плохо организованные, позитивные нигилистические, как великороссы... Они реагируют только на нагайку» [11, с. 534].

В отличие от Гитлера Наполеон не отождествлял нацию с классами. Известны его негативные отзывы о российском дворянстве, которое он охарактеризовал как «класс развращенный, гнилой, своекорыстный,

недисциплинированный, неспособный к самопожертвованию...» [17, с. 450]. Но в целом его отношение к российскому народу было корректным.

Адепты Гитлера считали в порядке вещей то, что «славяне обязаны работать на них. Если они им не нужны, они должны умереть...» [13, с.13].

Подобного нацифобизма Наполеон в принципе не допускал. По свидетельству современников, он напротив издавал приказы о борьбе с мародерством и насилием. Особенно командующий заботился о репутации своей гвардии и при малейшем подозрении гвардейца в неблагоприятном поступке его с позором изгоняли из армии.

Завоевательный поход Наполеона в Россию был совершенно лишен идеологического подтекста, хотя его самого олицетворяли с продвижением нового общественно-экономического порядка на европейских землях. Действительно, развитие более прогрессивных капиталистических отношений после наполеоновских войн пошло семимильными шагами и с этой точки зрения можно говорить об интенционально ориентированном прогрессивном характере войны.

Войны нацистской Германии были регрессивными по своей сути, а в войне против Советского Союза превалировала гитлеровская идея-фикс «искоренения большевизма» [18, с. 33]. В то время как Наполеон сжигал в Европе английские товары, избавляясь таким образом от экономических конкурентов, Гитлер сжигал в Германии книги, перестраховываясь от идеологической заразы.

Идеологическая окраска войны вызвала когнитивный диссонанс, ожесточение, фрустрацию и прочие негативные явления. Ставка Гитлера на борьбу с большевистской идеологией изначально была ошибочной и обречена на поражение, ибо в данном вопросе не было равных советским руководителям, которые четверть века упорно боролись в идеологической борьбе со своим народом, прибегая к насильственно-репрессивным мерам в виде лишения свободы, расстрелов, голодоморов и тому подобному.

Наполеон трезво оценивал перспективу войны с Россией и не хотел жертвовать солдатами там, где можно было не воевать, а договариваться с Александром. Он неоднократно заявлял: «Я не хочу воевать с Россией...» [17, с. 45] и не всегда его слова были камуфляжем для прикрытия истинных намерений. Гитлер напротив направо и налево повторял: «Война с Россией. Это гигантское восточное государство неизбежно обречено на гибель...» [6, с. 556].

В чем одинаково преуспели оба диктатора, так это в создании мифа о превентивной войне. Изначально наполеоновские дипломаты формировали общественное мнение о российском царе как об отступнике и первом сопернике Наполеона [8, с.142]. В беседе с министром российской полиции Балашовым французский император упрекал Александра в том, что тот уклонился от тильзитской политики и тем «испортил свое царствование» [17, с. 480]. 22 июня 1812 года накануне вторжения в Россию Наполеон выступил с речью: «Солдаты! Вторая польская война началась. Первая кончилась во Фридрихе и Тильзите. В Тильзите Россия поклялась в вечном союзе с Францией и клаясь вести войну с Англией. Она теперь нарушает свою клятву...» [17, с. 475].

Гитлер тоже пошел этим путем. Уже в своей книге «Mein Kampf» он пишет: «Современные владыки России совершенно не помышляют о заключении честного союза с Германией, а тем более о его выполнении... Правители современной России это – запятнавшие себя кровью низкие преступники, это – накипь человеческая, которая воспользовалась благоприятным для нее стечением трагических обстоятельств, захватила врасплох громадное государство...» [6, с. 562]. Опираясь отрицательными фактами из жизни СССР, Гитлер шаг за шагом лепил из советских руководителей демонов, а из самого себя – Мессию. Тактика обоих диктаторов предполагала снять с себя таким образом ответственность за развязывание войны и переложить ее на плечи другого.

Обе войны выдвинули на авансцену истории неординарные личности. Крайне непохожие друг на друга, они стали олицетворением своего времени.

В сознании современников и потомков Наполеон, человек небольшого роста, предстает великаном [17, с. 435], «исполином XIX века..., которому ничто не имеет духа противиться...» [7, с. 52]. А.С.Пушкин посвящает ему стихи, в одном из которых пишет: «О, ты, чьей памятью кровавой / Мир долго, долго будет полн» [16, т.1, с. 156]. И даже русский царь высоко отзывался о своем противнике, считая его мастером, «уроками которого нужно воспользоваться» [17, с. 449]. Оба императора лично возглавляли свои войска на поле боя, в отличие от Гитлера и Сталина, которые руководили боевыми действиями из Ставки. Правда, у Александра это получалось не всегда удачно, ибо он «по своему природному качеству был человек средней величины..., которого учили, как чувствовать и держать себя, но не учили думать и действовать...» [9, с.186, 189]. Как считает Е.В.Тарле, «Александр был от природы органически лишен понимания войны и военного дела» [17, с. 490]. Отсюда масса нелепых ошибок, совершенных царем в первые дни отечественной войны, его бестолковое поведение и, наконец, отъезд из войск по настоятельным просьбам окружения. К победе над наполеоновскими войсками в России он фактически не имел никакого отношения, но волею судьбы, возглавив заграничный поход российской армии, поставил последнюю точку в военной кампании и вошел в историю как «освободитель». Однако «быстрая смена побед и поражений нарушила в нем прежнее нравственное равновесие... Он вышел из тревог военных лет с чувством усталости, с неохотой продолжать преобразовательные начинания первых лет...» [9, с. 208, 210]. Отсюда не самый деспотичный из российских царей, Александр Первый, превратил Россию в «жандарма Европы», а его фаворит Аракчеев построил из нее казарму, а к дверям поставил фельдфебеля [9, с. 220]. Если Александр «сделал Россию общепризнанным руководителем сил мировой реакции, когда русская дипломатия деятельно старалась подавить революцию на всем земном шаре до Перу, Боливии и Мексики включительно» [17, с. 445], то Сталин напротив вошел в историю как настойчивый и последовательный экспортер революции. Для достижения цели он не останавливался ни перед чем, вплоть до втягивания страны в мировую войну. Если Франция и Германия, которые начинали войну с большими претензиями к человечеству, остались у разбитого корыта, то жертвы их агрессии в обеих случаях получили приличные материальные и территориальные приобретения и статус великих держав.

Лидеры нацистской Германии и коммунистического СССР прошли похожий жизненный путь. Оба рано оставили родительский дом, вели полуголодное существование, остались недоучками. Пройдя суровую жизненную школу, они попробовали свои силы на военном поприще: Гитлер в окопах Первой мировой войны, а Сталин – гражданской войны в России. С того времени война стала для них мерой всех вещей. Они постоянно находились в тоне борьбы с врагами и друзьями, которые со временем превращались в их глазах тоже во врагов. «Их политика в известной степени являлась продуктом их мировоззрения, которое, однако, было равно удалено от реальности, логики и разума» [12, с. 195]. Их жизнь и дела в параллельном измерении проанализировал английский историк Алан Буллок в двухтомном исследовании «Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов» [4].

Мираж наполеоновской славы манил обоих диктаторов, но ни одному из них не хватило ни силы духа, ни мастерства стать как Наполеон во главе войска и переносить вместе с солдатами тяготы военных походов. Гитлер и Сталин предпочитали распоряжаться чужими жизнями из Ставки. Единственное, что объединяет их с Наполеоном, так это то, что все они смотрели «на отдельных людей и целые народы как на пешки в своей игре» [17, с. 480].

Результаты победы обеих войн проявились в судьбе Отечества в долгосрочной перспективе – через полвека – и привели к смене общественно-экономического строя.

Сравнительный анализ истории двух отечественных войн указывает на то, что заявленная тема практически неисчерпаема и нуждается в дальнейшей разработке.

1. Анчаров М. Козу продам / М. Анчаров // Студенческий меридиан. – 1988. – №4.
2. Асман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской. / Я. Асман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
3. Астафьев В.П. Письма о войне / В. Астафьев // Новая газета. – 2009. – 6 мая.
4. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов: В 2 т. / Пер. с англ. О.М. Кириченко, Т.Я. Казавчинской, О.А. Глебова, Л.М. Котоминой, Н.М. Пальцева / А. Буллок. – Смоленск: Русич, 2000. Т.1 – 656 с.; Т.2 – 688 с. (Тайны XX века).
5. Гилберт М. История XX века: Неизвестные факты / М. Гилберт. – Харьков: Книжный клуб «Клуб Семейного Досуга», 2006. – 336 с.
6. Гитлер А. Моя борьба / Пер. с немец. с коммент. редакции / А. Гитлер. – М.: «Т-ОКО», 1992. – 598 с.
7. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в семи томах. Том 6. Статьи / Под общей ред. С.И. Машинского, Н.Л. Степанова, М.Б. Храпченко; Примеч. А.Н. Степанова / Н.В. Гоголь. – М.: «Художественная литература», 1967. – 600 с.
8. Жилин П.А. Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов: Жизнь и полководческая деятельность. – 3 изд., доп. / П.А. Жилин. – М.: Воениздат, 1987. – 368 с.
9. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 томах. Т.5. Курс русской истории. Ч.5 / Под ред. В.Л. Янина; Послеп. и коммент. составили В.А. Александров, В.Г. Зимина / В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1989. – 476 с.
10. Кока Г. Пушкин о полководцах двенадцатого года / Г. Кока // Прометей. Ист.-биограф. альманах серии «Жизнь замечательных людей». Т.7. – М.: «Молодая гвардия», 1969. – 480 с.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. із фр. Р. Осадчука; Ред. львів. видан. О. Романів / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
12. Кох-Хиллбрехт М. Номо Гитлер: психограма диктатора / Пер. с нем. А.Н.Гордиенко / М. Кох-Хиллбрехт. – Мн.: ООО «Попурри», 2003. – 416 с.
13. Краль В. Преступления против Европы. Пер. с чеш. / В. Краль. – М.: Мысль, 1968. – 172 с.
14. Мельников Д.Е. Преступник номер один. Нацистский режим и его фюрер / Д.Е. Мельников, Л.Б. Черная. – М.: Изд-во АПН, 1981. – 432 с.
15. Нора П. Проблематика мест памяти. Франция – память. / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюиже, М. Винок. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 1999. – С.17-50.
16. Пушкин А.С. Собрание сочинений в шести томах. / Под ред. Д.Д.Благодного. Т. 1, 3. / А.С.Пушкин. – М.: Изд-во «Правда», 1969. (Библио-ка «Огонек»).
17. Тарле Е.В. Сочинения в двенадцати томах / Ред. кол. А.С. Ерусалимский (гл. ред.), Н.М. Дружинин, А.З. Манфред и др. / Редактор тома М.В. Нечкина / Е.В. Тарле. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 868 с.
18. Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941-1944 гг. / Пер. с англ. А.С.Цыленкова / Х. Тревор-Ропер. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 655 с.
19. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступит. статья С.Н. Зенкина / М. Хальбвакс. – М.: Новое изд-во, 2007. – 348 с.

Віктор МАЗУР
(Маріуполь)

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ГУСАРСЬКИЙ ПОЛК У ФРАНЦУЗЬКО-РОСІЙСЬКІЙ ВІЙНІ 1812 р.

Колись, всюди і завжди лунала козацька слава! Руїнація Запорізької Сечі, контроль над козаками сусідньої імперією призвели до того, що козацькі вільне слово і слава розійшлися від Дону до Уралу. Не змогли нормативи володарів-чужинців знищити вільний дух козацтва, який побудований на любові до своєї Батьківщини, свого народу, своєї Родини. Важко говорити про те, що зробила німкеня для українців. Але це вже трапилось, а ми маємо зробити висновки. Козацький дух не спалили і не втопили в морі. Вітер розніс дух волі на всі сторони від запорізької Колиски. Після полтавських плотів з мертвими старими, жінками і дітьми по Дніпру чужинцям при владі здалося, що дух волі знищено. Але їх страх був настільки великий, що хвойда-німкеня підступно знищила Колиску волі українського народу. Проте цвіт молодості і волі розлетівся по всьому світу. Толерантність козацького люду дозволила зберегти надію на волю у десятків тисяч козаків, які під пливом історичних умов не забули про славетні покорення Порти і Речі Посполитої.

Безумовно, що суть війна ніколи не змінюється. Сильний, готовий до захисту свого. Неможливо представити, що німкеня знищила всіх тих, хто готовий воювати і захищати своє, вільне. Осередки вільнодумців знову поступово почали виникати на нових місцях. Безперечно, що деяких з них, хто відкрито став на службу до деспотичного царизму, можна засуджувати у зраді неньці - Україні. Але в боротьбі головне — перемогти ворога, а не загинути героєм, залишивши рідню у полоні. Саме на осередках вільнодумців - козаків формувались загони оборони крайніх рубежів «Великої імперії». Не існує письмових підтверджень того, що колишні козаки відмовились від мрії - вільної України.

Саме нащадки вільних козаків, натхнені столітніми мріями про свободу і продовжуючи помилки Богдана та Івана, в черговий раз знайшли тих самих союзників в Росії. Так є і виправдання тому, що колишні вільні козаки стали служити імператрицям, - козацька старшина виборювала тільки свої власні інтереси, покидаючи на призволяще весь козацький люд.

Проте це вже історія, яка, на жаль, повторюється з роками і віками. А моє дослідження минулого стосується участі українців в російсько-французькій війні 1812-1814 року. Як і в подальшій історії, Московщина на той час використала стратегічне становище України і її військовий потенціал. У війні проти французів на різних її етапах брали участь: Олександрійський, Охтирський, Єлизаветградський, Ізюмський, Лубенський, Маріупольський, Ольвіопольський, Павлоградський, Сумський гусарські полки. Честь імперії рятували Харківський, Київський, Черніговський, Стародубівський, Житомирський, Переяславський драгунські полки. Єкатеринославський, Київський, Херсонський і Малоросійський гренадерські полки брали активну участь у оборонних і наступальних військових операціях російської армії. Не відставали від них Чугуєвський, Татарський і Волинський уланські полки. Серед кирасирів російської армії відзначились і українські: Глухівський, Єкатеринославський і Стародубівський полки. Волинська, Кременчужка, Полтавська, Одеська, Чернігівська піхота теж відзначилась під час війни 1812-1814 років. Окремим військовим з'єднанням російської армії була славнозвісна Українська козацька бригада або Бузьке козацьке військо, яке входило в склад легендарного корпусу Матвія Платова. На захист російської корони стали Полтавське і Чернігівське народне ополчення, як окремі військові частини.

До речі, практично всі українські військові частини, які брали участь у війні 1812-1814 роках, були потім реорганізовані. Багато українців побачили Європу і її цінності, які кардинально відрізнялись від підвалин царської імперії. Свобода особистості, переваги самоврядування, демократичні цінності. Тому метою царизму після пере-

моги над наполеонівською хворобою стало недопущення вольнодумства у власній державі. Енергія свободи була розконцентрована (військові з'єднання були, як правило, розформовані, перейменовані або пройшла ротация кадрів). Аналогічний прийом прийняв і кавказський правитель соціалістичної російської імперії після війни 1941-1945 років.

Як зазначалося, у французько-російській війні брав участь Маріупольський гусарський полк. Офіційною датою утворення підрозділу вважають 27 жовтня 1748 року, коли імператриця Єлизавета Петрівна звеліла «з Бахмутських, Торських і Маяцьких козаків» сформувати Бахмутський кінний козацький полк, який згодом став Маріупольським гусарським полком. Щодо «Бахмутських, Торських і Маяцьких козаків» слід зазначити, що за історичними даними вони почали своє військове служіння Росії набагато раніше вищевказаної офіційної дати. «Бахмутські козаки» були відомі своєю давньою службою ще царю Олексію Михайловичу, як козаки Ізюмського Слобідського Черкаського козацького полку (згодом 11-й гусарський Ізюмський полку генерала Дорохова). Читачам повідомлю, що на той час правилом було вносити в назву військової частини прізвище командира. Всі ці козаки несли на південній околиці Московської держави охоронну службу проти ногайських і кримських татар. Слобідсько-Українська область, в силу звичаїв, що визначали побут українських жителів, прийняла військовий устрій і за прикладом малоросійських полків була розділена на Слобідські полки (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський і Острогозький). Поблизу Тора перебували солоні озера, і вигоди соляного промислу приваблювали сюди населення і «черкасів» Ізюмського полку. Коли соляні колодязі поблизу Тора стали приходити в занепад через часті затоплення їх прісною водою і внаслідок набігів татар, то маяцькі козаки стали селитися по річці Бахмут і тут, в 1700 році, відкрили нові соляні заводи. Царським указом селища по р.Бахмут і місто Бахмут були зараховані до Ізюмському полку. Але в тому ж 1700 році всі головні промисли були взяті в казну, а в 1719 році «Бахмутська провінція» була скасована, місто Бахмут увійшов до складу Азовської провінції і його жителі, таким чином, втратили адміністративний зв'язок з Слобідською Україною, зокрема - з Ізюмським полком. Коли в 1748 році був сформований Бахмутський кінний козацький полк, на батьківщині Бахмутських козаків сталося страшне нашествя сарани. Від наближаючого голоду жителі почали тікати на північ. На допомогу населенню, навіть, були мобілізовані в Слобідській Україні «всі малоросійські полки».

7 липня 1753р. Бахмутському полку було подаровано прапор з вензелем імператриці Єлизавети з написом «За віру і вірність». У 60-х роках XVIII століття в легкій кавалерії російської армії слобідські козацькі полки були скасовані і обернені в гусарські; з'явилися в ній і пікінерні полки. Ці пікінерні полки за своєю організацією схожі до гусарських, але відрізнялись від них більш простим обмундированням. У ротах чверть нижніх чинів складалася з піших стрільців, озброєних кортиками і фузеями. Решта були верхом, мали шаблі, піки і карабіни. Саме цим вони підкреслювали своє козацьке походження. 11 червня 1764 р. Бахмутський кінний козацький полк був перетворений в регулярний, двадцятитротний полк і названий Луганським пікінерним полком. Під час війни з Туреччиною, яка почалася в 1769 році, чотири пікінерні полки російської армії (Єлизаветградський, Дніпровський, Донецький і Луганський) входили в загін генерал-лейтенанта Г. Г. Берга і були спрямовані від Бахмуту до Сивашу для прикриття від татар Таганрога і Азова. Кавалерія ця несла там сторожову службу і пізно восени була відведена на зимові квартири між Ізюмом і Бахмутом. У травні 1771 пікінерні полки загону генерала Берга були приєднані до армії князя Василя Михайловича Долгорукова, якому було доручено оволодіти Кримом. У червні пікінерні полки взяли участь у наступі на Перекоп і тут відзначилися: 11 червня сталася сутичка нашої кінноти з кількома тисячами татар, які вийшли з Перекопської фортеці. «Татари привели козаків у досконалий безлад, але коли присіли пікінери з двома маленькими гарматами, то ворог, завдяки їх відмінним діям, був відбитий» [1].

У 1783 році в російській кавалерії відбулася нова ре-

форма, яка торкнулася і пікінерних полків. Всі ці полки, а їх тоді було шість, були перейменовані в легко-кінні. Луганський пікінерний полк разом з Полтавським пікінерним (сформованого 24 грудня 1776р. з козаків і поселенців Запоріжжя після знищення Запорізької Січі), був переформований в 6-ескадронний полк. Це сталося 28 червня 1783 року, і полк став носити назву «Маріупольський легко-кінний полк». Командування ним було доручено до 1785 року бригадиру-генералу М.І.Голенищеву-Кутузову. Ескадрони полку були окомплектовані виключно уродженцями України і Новоросії. 25 січня 1788р. при Маріупольському легко-кінному полку заснована команда кінних егерів в кількості 65 чоловік. Маріупольський легко-кінний полк був одягнений в сині суконні куртки з червоними відворотами на рукаві і кителі, червоні шаровари, обшиті внизу шкіряними крагами, і мав пояркову каску з білим плюмажем. Всі металеві частини, погони, аксельбанти, плюмажі на касках – білі. Озброєння: шаблі в металевих піхвах, з шкіряними ташками, карабіні і пістолети. У порівнянні з іншими військами нижні чини, що служили в легко-кінних полках користувалися значними перевагами: термін служби для них був тільки 15 років, решта надстрокової служби відзначалась, окрім платні, особливими золотими і срібними медалями. Полки ці відрізнялися своїм прекрасним станом і користувалися особливим розташуванням Потьомкіна. На маневрах під Полтавою в 1787 році полки ці були представлені імператриці Катерині II, яка відгукнулася, «що краще їх нічого ще не бачила» [2]. У другій турецькій війні 1787-1791 рр. Маріупольський полк входив до складу Катеринославської армії князя Г.О.Потьомкіна-Таврійського і на початку серпня 1787 року відзначився в корпусі генерал-аншефа О. В. Суворова, що мав завдання обороняти Кінбурн і Херсон. Маріупольці входили в загін генерала-майора Ріка, якому була доручена безпосередня оборона Кінбурна. Два ескадрону маріупольців стояли в 14 верстах від Кінбурнського замку, а інші ще далі, на Кінбурнській косі. У відомій Кінбурнській битві 1 жовтня 1787р турки висадилися у переважаючих силах і погрожували знищити російський гарнізон. Саме тоді був вдруге поранений Суворов, а тому бій тривав цілий день з перемінним успіхом до самої ночі. Десять ескадронів Маріупольського і Павлоградського легко-кінних полків і Санкт-Петербурзького драгунського полку, які стояли в 40 верстах від Кінбурна, прибули на місце бою на рисях. Безпосередньо з похідної колони підкріплення кинулося в атаку з фронту на турків. І це дало можливість привести в порядок розладнену піхоту росіян. Нарешті, турки не витримали і стали відступати. Незабаром цей відступ перетворився на втечу. Кавалерія завершила знищення ворожого загону. Маріупольський легко-кінний полк захопив втрачену росіянами вранці 4-гарматну батарею.

У 1789 році Маріупольський полк входив до «Сполученої Армії на Півдні» князя Г. О. Потьомкіна (головна квартира в Єлисаветграді). 21 вересня того ж року з полку виділена кінно-егерська команда в сформований Кінно-Егерський, згодом 3-й гусарський Єлисаветградський полк. В подальшому зі складу Маріупольського полку постійно виділяли ескадрони на сформування або поповнення інших полків. В кінці липня полк у складі головних сил армії виступив в Бессарабію, а зимою був розташований на «Вінтер-квартирах» в північній Молдові, в Дорогойському «цинуте» (повіті). У 1790 році, увійшовши до складу корпусу генерал-аншефа І.І.Меллера. Маріупольський легко-кінний полк перейшов з Молдавії до нижнього Дунаю, 18 вересня прибув до Татарбунарів і взяв участь у взятті фортеці Кілії. З 1791 року до укладення миру з турками Маріупольський полк входив до складу корпусу, що діяв на Дунаї під начальством генерал-аншефа князя Н.В.Репніна.

У 1794 році Маріупольський легко-кінний полк взяв участь у війні проти поляків. Приєднавшись до корпусу Суворова біля Прилук (поблизу Немирова), маріупольці в складі цього корпусу рушили через Острог-Луцьк-Ковель до Брест-Литовська. 6 вересня у монастиря Крупниці Суворов розбив польський корпус Сераковського. У цій битві маріупольці в кінному строю атакували польське каре. «Маріупольський полк прорубав наскрізь передні колони ворога, проскакавши з правого на ліве крило», – доносить

генерал-поручик П. С. Потьомкін Суворову. [2] Через два дні, 8 вересня, поляки були знову розбиті Суворовим біля Бреста. «Ця перемога тим знаменита, що єдина наша кіннота почала і зробила настільки знамениту перемогу», писав у рапорті П. С. Потьомкін Суворову. [2] Тут Маріупольський полк перевернув ворожу кінноту, атакував батарею і захопив одну гармату. В бою під м. Кобилка (15 жовтня) маріупольці знову відзначаються. У своєму рапорті Суворову генерал-поручик Потьомкін пише, що для того, щоб не допустити одну з колон поляків зайняти зручний для оборони ліс, «для рішучого удару наказано направити 4 ескадрон маріупольців і два ескадрони Глуховцева, і вдарити на шаблях. Цей удар поклав купи тіл, всі 6 гармат відняті, генерал Вишневецький узятий в полон разом з 25 офіцерами і 400 вояк нижчих звань, цим і вирішена абсолютна перемога». [2] В «Історії Російської Армії» Керсновського, том 2-й, зазначається, що шалевий удар спішених Маріупольського легко-кінного полку був таким блискучим, що О. Суворов сказав одному французькому емігрантові: «Якби ти був при Кобилках, то побачив би там, що я ніколи не бачив!» 24 жовтня, під час штурму варшавського передмістя Праги, Маріупольський полк разом з Київським кінно-егерським, Сіверським і Софійським карабінерними полками був під командуванням бригадира Ю.І.Поліванова і знаходився в прикритті артилерії на лівому фланзі. У рапорті про Празький штурм, надісланому імператриці, Суворов просить нагороди для особливо відзначившихся і серед інших називає: «Маріупольського легкокінного полку ротмістр Брайкевич... заслуговує уваги і нагородження».

З вступом на престол імператора Павла I російська кавалерія піддається багатьом реформам. Не минули ці реформи, звичайно, і Маріупольського полку. 29 листопада 1796 до полку приєднано до команди Херсонського легко-кінного і Таврійського кінно-егерського. Так утворився 10-ескадронний гусарський генерал-майора Боровського. 3 грудня полк увійшов до складу Української дивізії (Харківський, Малоросійський, Чернігівський, Ніжинський і Ямбурзький кірасирські, Маріупольський і Павлоградський гусарські полки). Федір Артемович Боровський, кавалер ордена св. Георгія, учасник турецьких та польської кампаній, про який Суворов відгукнувся, як про «найспиритнішого і хороброго бригадира», був шефом Маріупольського полку до 16 жовтня 1797 року, коли був призначений новий шеф-генерал-майор князь Багратіон, і полк став називатися «Гусарський генерала-майора князя Багратіона полком». Князь Кирило Олександрович Багратіон служив спершу в Херсонському легко-кінному полку, в подальшому возведений в генерал-майори, був призначений 4 вересня 1797 р. шефом Чугувського кінного козачого полку, а 16 жовтня – шефом в Маріупольський полк. 23 вересня 1798 полк названий по імені нового шефа генерал-майора князя Кекуатова, а 20 червня 1799 «Гусарський генерал-майора графа Вітгенштейн полк» (граф Петро Християнович Вітгенштейн, згодом князь і фельдмаршал). 1 січня 1801 П. Х. Вітгенштейн був «відсторонений» від шефства, а на його місце призначено генерал-майора Олексія Петровича Меліссіно, сина відомого екатеринського артилерійського генерала Петра Івановича Меліссіно. Зі сходженням на престол імператора Олександра I найменування полків по іменах їх шефів було скасовано. 31 березня 1801 гусарський генерал-майора Меліссіно полк прийняв назву «Маріупольський гусарський полк» і увійшов, спільно з Тверським кірасирським, в Українську Інспекцію. 16 травня 1803 з полку виділені два ескадрони на сформування Одеського гусарського полку (згодом лейб-гвардійського Уланського ІІ Величності і лейб-гвардійського Конногренадерський полки) і замість них утворені нові.

На початку війн з Наполеоном в кампанії 1805 року маріупольці відправляються в похід. 13 серпня полк виступив з м.Радзивилів у складі колони генерал-лейтенанта Дохтурова і армії генерала Кутузова. Через Броди і Тешен на Австрію. 19 жовтня полк взяв участь у справі біля Ламбахе, а 24 жовтня в загоні Милорадовича біля Амштетена. Тут полк втратив убитим підполковника Ребіндера. У справі біля Кремса два ескадрони маріупольців перебували в загоні Милорадовича і два ескадрони – в колоні Дохтурова.

20 листопада, в день Аустерліцької битви, мариупольські гусари разом з павлоградцями знаходилися на правому фланзі російської армії (с.Раузніца) в загоні князя П. І. Багратіона, діючи проти маршала Ланна. Згідно витягу із списку відзначився в битві при Аустерліці і був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го класу ротмістр князь Голіцин. Мариупольський гусар «з ескадром, йому дорученим, хоробро нападав на ворожу колону і стримував прагнення ворога напасти на наш фланг, під час бою поводив себе відмінно, наостанок, будучи в рішучій атаці, врізавшись у фланг ворога, був поранений. І, коли під ним убили коня, то він потрапив до полону».[2]. У день Аустерліцької битви Мариупольський полк поніс наступні втрати вбитими і без вісті зниклими: 1 штаб-офіцер, 13 обер-офіцерів, 5 унтер-офіцерів, 136 рядових і 253 стройові коні. Із закінченням війни Мариупольський полк повернувся в Росію, ставши на квартири в Подолі. 4 травня 1806 р. Мариупольський гусарський полк увійшов до складу 9-ї дивізії разом з Глухівським кірасирським і Новоросійським драгунськими полками. 2 грудня у нижніх чинів гусарських полків скасовані коси і локони і наказано стригти волосся під гребінку, а генералітету і офіцерам надано право самостійно вибирати собі зачіску. В 1806 військові дії поновилися і в грудні цього року Мариупольський полк перейшов з берегів Дністра до Бресту, де зосереджений був корпус генерал-лейтенанта Ессена, який мав завдання обороняти простір між Брестом і Гродно. На початку 1807 мариупольці взяли участь у всіх справах загону генерал-лейтенанта князя Волконського, який діяв проти французів у Остроленка, а в лютому того ж року два гусарські полки - Мариупольський і Охтирський - перейшли під командування генерал-майора графа Вітгенштейна, якому генерал Ессен доручив спостерігати за французами на правому березі Нарєва. 29 жовтня 1808 шефом Мариупольського гусарського полку був призначений генерал-майор барон Єгор Іванович Меллер-Закомельський, - син генерал-аншефа барона І.І.Меллер-Закомельського, убитого в 1789 році при взятті Кілії. Разом зі своїм новим шефом мариупольці в 1810 р. здійснюють похід до Австрії (командиром полку в той час був полковник Клебек). Коли ця «безкровна війна» закінчилася, полк з Галичини повернувся в Росію.

В 1810 наказом Імператора Олександра І була переведена в Мариупольський гусарський полк кавалерист Надія Дурова, яка була відома як корнет Александрова. Починаючи з 1806 року вона служила в кавалерії, брала участь у багатьох боях і заслужила військового ордена. Будучи пораненою, вона опинилася в госпіталі, де і відкрилося, що вона - жінка. Про цей випадок було повідомлено царю, який зацікавився нею і побажав її бачити особисто, а потім дозволив їй залишитися в армії в складі Мариупольського гусарського полку. У Велику війну 1812 року вона знову відзначається і стає відомою всій Росії. Після Бородіна вона була переведена в поручики і призначена ординарцем до Кутузова. Дослужившись до чину штабс-ротмістра, вона вийшла у відставку.

З 1810 до 1812 року в долі полку відбулися деякі зміни: 28 жовтня 1810 р. з полків армійської і гвардійської кавалерії складені були дивізії і бригади, і Мариупольський полк зарахований був до 7-ї піхотної дивізії 2-го корпусу. 12 жовтня 1811 Мариупольський гусарський полк спільно з Сумським гусарським утворили 2-у бригади 3-ї кавалерійської дивізії. Того ж числа були виділені офіцери та нижні чини на формування Новгородського кірасирського, згодом 10-го драгунського полку. 14 березня 1812 із запасних і резервних ескадронів наказано скласти вісім нових кавалерійських дивізій; на формування 10-ї кавалерійської дивізії Мариупольський полк виділив частину людей, спільно з Курляндським, Оренбурзьким і Іркутським драгунськими і Сумським гусарським. 2 травня того ж року Мариупольський гусарський полк увійшов до складу 3-го резервного кавалерійського корпусу, спільно з Оренбурзьким, Сибірським і Іркутським драгунськими полками.

Наполеонівська навала застала Мариупольський гусарський полк у складі 1-ої Західної армії, якою командував військовий міністр Барклай-де-Толлі. Перед самою війною мариупольці стояли в Гродно, але за вісім днів до вторгнення

Барклай наказав графу Пален, командирі кавалерійського корпусу, пересунути два полки - Сибірський і Мариупольський - впритул до західного кордону. Таким чином, мариупольські гусари опинилися в районі, де французи перейшли кордон Росії. На вістрі, як то кажуть, головного удару супротивника. Вони були одними з перших, хто вступив у боротьбу з ворогом. Полк стримував натиск французів, час від часу вступаючи з ними в рукопашні сутички. Ось що писав генерал Дохтуров імператору 18 (30) червня 1812 року, тобто на шостий день війни: «Цього ранку о восьмій загін генерал-майора Палена, що складається з полків Мариупольського гусарського і Сибірського драгунського, надісланий перекрити марші першої колони, був зустрінутий ворогом в Ошмянах, мав невелику справу ... » Далі Дохтуров повідомляє про захоплення полонених і цінних відомостей, отриманих від них. Ще через шість днів Барклай доповідає цареві, що чотири ескадрони мариупольців потрапили в оточення, але з боєм пробилися через ворожі бойові порядки, втративши під час атаки 40 людей убитими і пораненими.

Коли настав 1812 рік, Мариупольський полк входив до складу 1-ї Західної армії генерала Барклая-де-Толлі і в 3-й кавалерійський корпус генерала графа Палена, частини якого були зосереджені в Віленській губернії у Ліді. Разом з армією мариупольці здійснюють відхід на Ошмяни-Сморгонь-Свенцяни і 20 червня прибувають в Дрискій укріплений табір. Командував в цей час мариупольцями полковник князь Іван Михайлович Вадбольський (1781-1861), який до цього служив в обер-офіцерських чинах лейб-гвардійського Кінного полку, де і був нагороджений орденом св. Георгія 4-й ст. і золотою шаблею. Вся бойова діяльність мариупольських гусар у війнах 1812-1814 рр. нерозривно пов'язана з ім'ям цього лихого командира. Під його командуванням полк взяв участь у ряді ар'єргардних боїв - біля Ошмян, Козянів (тут з полку, що знаходився на аванпостах, вибуло з ладу 40 гусар), Бешенковичів, Полоцька і Вітебська.

У документах першого періоду Вітчизняної війни 1812 року Мариупольський полк згадується багаторазово. 27 липня (8 серпня) ар'єргард російської армії під Полтавою вступив в бій з ворогом. Кавалерійський полк противника був неабияк пошарпаний, а його командир та інші офіцери взяті в полон. «...А між тим, - пише у своєму донесенні прославлений герой Вітчизняної війни генерал Платов, - за даним від мене звістки наспів до мене в сікурс (тобто на допомогу), який знаходився не на близькій від мене відстані генерал-майор граф Пален з трьома гусарськими полками: Ізюмським, Сумським і Мариупольським, якому я доручив подальше переслідування і поразки ворога ... Він його переслідував, крім колишнього, до восьми верст. Ворог ретирувався втечею в бік Рудні ... » [2].

Після битви під Смоленськом Мариупольський полк входить до складу 2 кавалерійського корпусу графа Орлова-Денисова. Коли 7 (19) серпня він прикривав відхід російської армії, взяв бою біля Валутиної Гори, який іноді називають битвою під Лубіно. «Атака Мариупольського гусарського полку і козаками була проведена з повним успіхом і піхота французька порубана на місці» [3]. Біля Лубіно мариупольські гусари під командуванням В.В.Орлова-Денисова, вміло використовуючи місцевість (непрохідні болота), загальмували рух кінноти Мюрата. «Два піхотних французьких полку стали виходити з чагарнику і відкрити вогонь ... Перша атака Мариупольського гусарського полку і козаків проведена з повним успіхом, і піхота французька порубана на місці». Масштаб його досить значний: з боку французів брало участь 32 000 чоловік, і їх втрати склали десять тисяч, росіяни з 17 000 втратили одну третину. Наполеон прагнув зайняти схрещення доріг у села Лубіно, що відрізло б відступ до переправи 1-ї російської армії та роз'єднало б її від 2-ї» [3]. Ця битва біля Валутиної Гори, як зазначає академік Є.В.Тарле, скінчилася відступом російських військ і здалася французам занадто дорого купленою перемогою. Більше того, її взагалі не можна було розглядати як перемогу - вона виявилася стратегічною невдачею французької армії.

Під час руху ар'єргарду армії від м.Вязьми до с.Бородіна, 23 серпня шість ескадронів Мариупольського

гусарського полку під командуванням майора Лісовського відважно і з успіхом атакували «незрівнянно пречудово ворожу кавалерію під особистим проводом віце-короля італійської, що саме зупинило та інші сили ворога», за що нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня (наказ генерал-лейтенанта Коновніцина) [1].

Маріупольці у складі 2-го кавалерійського корпусу опинилися на правому фланзі російської армії, де військові дії велися мляво і малими силами. Головний удар французи намітили в напрямку села Семенівське (Багратіонові флеші) і Курганної висоти (батарея Раєвського). Розгадавши задум Наполеона, Кутузов ще о дев'ятій ранку наказав Милорадовичу з 4-м піхотним і 2-м кавалерійським корпусами пересунути на допомогу військам, які билися у Курганної висоти і флешей. Так маріупольські гусари опинилися в самій гарячій точці гігантської битви біля батареї Раєвського, на яку Наполеон після взяття флешей рушив 35 000 кінних і піших бійців. Їм на підтримку триста гармат безперестанку ввели вогонь. 26 серпня, в Бородінському бою Маріупольські гусари знову знаходилися в 3-му кавалерійському корпусі генерал-ад'ютанта барона Корфа, який замінив хворого графа Палена. Корпус цей займав центр розташування російських військ і стояв ззаду піхотного корпусу Дохтурова, якраз навпроти Бородіно. Коли, близько десятої години ранку, війська маршала Нея заволідали Багратіонові флешами, російська піхота за сприяння полків Маріупольського та Сумського гусарських, Курляндського і Оренбурзького драгунських, «не звертаючи уваги на жорстокий вогонь ворожих батарей, перекинула французів і витіснила їх з флешей» [4]. До полудня, коли ворог звернув свої зусилля на лівий фланг і французька кавалерія стала оточувати піхоту, командир корпусу барон Корф наказав генерал-майору Дорохову почати кінну атаку. Дорохов виконав цей наказ блискуче: «... вдарив він поспішно з Оренбурзьким драгунським полком в середину, а з Маріупольським гусарським і Курляндським драгунським у фланг ворожій кавалерії. Швидкісна атака перевернула і вигнала французів до самих їх батарей ... І ворог після цього не наважився більше атакувати, а тільки справив запеклий картечний вогонь по нашій кінноті, яка, проте, стояла непохитно до самої ночі» [5]. Брالی участь маріупольці і в кінній атаці, коли ворожі кірасири і улани Латур-Мобура були кинуті на центр російської армії. Там зав'язався запеклий бій і атаки слідували одна за одною. Тоді був поранений картечню в голову командир маріупольців князь І. М. Вадбольський. Рана, отримана ним, не була небезпечна і не завадила йому повернутися в свій полк уже після залишення Москви. «Кірасири і улани понеслися на корпус графа Остермана. Наша піхота зустріла їх з дивовижною твердістю, підпустила на 60 кроків і відкрила такий активний вогонь, що ворог був відкинутий і шукав порятунку у втечі. Це було о четвертій дня. Полки 2-го кавалерійського корпусу, Сумський та Маріупольський гусарський, за ними Іркутський і Сибірський драгунські переслідували і гнали ворога до самих його резервів, і тільки прийняті гарматним і рушничним вогнем, звернені назад» [3]. Побачивши відступ супротивника уже французи почали переслідувати російських кавалеристів. Російська піхота, пропустивши через себе своїх кіннотників, зустріла ворога вогнем. Між тим кінні полки, у тому числі і Маріупольський, знову зібралися, вишикувалися і пішли в атаку. Ворог був відкинутий і примушений відступити за свою піхоту. «Табуни коней без вершників, розметавши гриви, іржали; по полю розкидані були підбиті гармати, остови ящиків ...» [3]. Заслуги Маріупольського полку в день Бородіно відзначені Барклаєм-де-Толлі в доносенні Кутузову. Не випадково, згадуючи Бородіно, Наполеон змушений був визнати, що російські вояки заслужили право вважатися непереможними.

Коли почали діяти російські партизанські загони, князю Вадбольському було доручено керувати одним з таких загонів, складеним з Маріупольських гусар і козаків. Його загін з успіхом діяв між Можайськом, Москвою і Тарутіном. Коли Дорохову було доручено взяти місто Вереву, то загін князя Вадбольського приєднався до загону Дорохова. На світанку 28 вересня Вереву була взята приступом. З регулярної кавалерії в цьому славному бою брали участь Маріуполь-

ський полк і чотири ескадрони Єлизаветградського гусарського полку. 19 жовтня Маріупольський полк був призначений в загін генерал-майора Ожаровського, який вів малу війну, нападаючи на ворожі транспорти і дрібні загони. Потім, увійшовши до складу авангарду Милорадовича, маріупольці взяли участь у всіх справах цього авангарду, а також у великих битвах біля Малоюрославця, Вязьми і Красного. В бою під Вільно 5 грудня 1812 унтер-офіцером Маріупольського полку Пономаренко був захоплений «орел» 9-го кірасирського полку (знаходиться в Ермітажі)...

13 квітня 1813 року «за мужність і хоробрість у Вітчизняній війні», полку було подаровано 27 срібних труб з написом: «Маріупольському полку за відзнаку при поразці і вигнанні ворога за межі Росії 1812 року». 27 грудня 1812 р. Маріупольський полк увійшов до складу 2-ї гусарської дивізії (Маріупольський, Олександрійський, Охтирський і Білоруський полки). 3 січня 1813р. Маріупольський гусарський полк був перетворений у шість діючих ескадронів і один запасний. У складі цієї дивізії Сілезької армії Блюхера маріупольці під командуванням генерала барона Ф.В.Остен-Сакена здійснили походи 1813 і 1814 років. Найбільш славну справу Маріупольських гусар в кампанії 1813 року була участь в битві біля р.Кацбах 14 серпня 1813 року. Генерал Ф.В.Остен-Сакен наказав командиру 2-ї гусарської дивізії князю Васильчикову атакувати французьку кавалерію. Близько п'ятої години вечора, в проливний дощ, при гуркоті грому і блиску блискавок рушили гусари в атаку: генерал-майор Юрковський з Маріупольським і Олександрійським полками з фронту, а генерал-майор Ланской з Охтирським та Білоруським вдарив у фланг ворога. Французька кавалерія була перекинута на власну піхоту і привела її в розлад. Шикуючись в каре, французи намагалися зупинити гусар, але були скинуті в річку Кацбах. Гусари тут взяли 30 гармат. За цю блискучу атаку Маріупольський гусарський полк (як і інші три полки дивізії) отримав знаки на ківера з написом: «За відзнаку 14 серпня 1813 року», які були подаровані 15 вересня 1813.

Інша славна кавалерійська справа – 5 жовтня у Мекерна на р.Парті, напередодні Лейпцигського бою. Близько десяти годин вечора, коли частини маршала Мармона перешикувалися Блюхер наказав 2-й гусарській дивізії атакувати французьку кавалерію. Маріупольський і Охтирський полки, які рухалися в похідній колонії, не втрачаючи часу на шиккування в лінію, кинулися на ворога; за ними швидко насувалися Олександрійський і Білоруський полки. Ворог зустрів їх сильним картечним вогнем, але ніщо не в змозі було утримати їх. Французька кавалерія втікла аж за лінію піхоти. Але гусари переслідували її, незважаючи на оточення з ворожій піхоти і артилерії, до самого моста через р.Парту. Французька піхота генерала Домбровського поспішно намагалась вишикуватися в каре, відстрілюючись рушничним вогнем і картеччю. Але гусари довершили блискучий подвиг і, оточивши з усіх боків свою здобич, – п'ять гармат і до п'ятисот полонених, – проклали собі зброєю зворотній шлях до частин свого корпусу. На наступний день, 6 жовтня, маріупольці беруть участь в «битві народів» під Лейпцигом, наступаючи на це місто з півночі в складі корпусу Сакена. В ніч з 19 на 20 грудня полк у Мангейма переходить Рейн і вступає в межі Франції. У половині січня, перебуваючи беззмінно в авангарді, Маріупольський полк підійшов до Нансі і Брієнни. 20 січня 1814 в битві під Ла-Рот'єра гусарам другій дивізії довелося знову здобувати важливий успіх. Тут вони разом з 3-ї драгунської дивізією перекинули кавалерію Бенкеті, Кольбера і Гюйо, прорвали ворожі лінії й оволоділи 24-гарматною батареєю. «При цій атаці особливо відзначилися Маріупольський гусарський і Курляндський драгунський полки» [4]. За цю справу п'ять офіцерів Маріупольського полку були нагороджені орденом святого Георгія 4-го ступеня. Князь І.М.Вадбольський, поранений в цій битві палашем, нагороджений орденом святого Георгія 3-го ступеня. 23 лютого 1814 року біля містечка Краоне у кровопролитному бою 2-а гусарська дивізія і 2-а бригада, а саме олександрійці і маріупольці, по вісім раз ходили в атаку на французів. В цей день «Маріупольський гусарський полк протягом трьох годин втратив 22 штаб- і обер-офіцерів» [3]. З шести ескадронів

залишилися тільки два. Тут же був смертельно поранений і начальник дивізії С. Н. Ланской. Сергій Миколайович Ланской служив в Маріупольському полку в 1805 р. в чині полковника і був нагороджений орденом святого Георгія 4-й ступеня за справу біля Рожніца 8 листопада 1805р. . Згодом був флігель-ад'ютантом і став кавалером ордена святого Георгія 3-го ступеня. У березні Сілезька армія з'єдналася з Головною армією, і 13-го числа маріупольці беруть участь в битві при Ла-Фер-Шампенуазе; прибувши до кінця бою, вони довершують поразку французьких піхотних каре, які цілий день героїчно відбивали російські атаки. В битві під самим Парижем Маріупольському полку не довелося. 2-а гусарська дивізія, за півтора місяці втратила значну частину свого особистого складу, була відведена до м. Мо і несла тут службу по спостереженню за переправами через Марну. Вже після укладення миру маріупольці разом з дивізією перейшли з Мо в селище Ла Віллет, колишнє тоді передмістям Парижа. Звідси вони в корпусі генерала Бороздіна перейшли в Арденнський департамент. А в травні 1814 Маріупольський гусарський полк рушив до Росії і в серпні вступили на рідну землю, зайнявши квартири в Київській губернії, у м. Сквиря.

---

1. Штрандман Г. фон Записки / Г. фон Штрандман // Русская Старина. – 1884.

2. Яруцкий Л. Мариупольская старина / Л. Яруцкий. – М. : Сов. писатель, 1991.

3. Михайловский-Данилевский А.И. Описание Отечественной войны 1812 года / А.И. Михайловский-Данилевский

4. Богданович М.И. История Отечественной войны 1812 года. В 3 томах / М. И. Богданович. – СПб.: Издательство Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова и Ко, 1859-1860.

5. Рапорт генерал-ад'ютанта барона Корфа від 9 вересня 1812 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kulichki.com/gusary/istoriya/polki/mariupol/old-mariupol.com.ua/category/mariupolskij-gusarskij-polk/army.armor.kiev.ua/hist/gusar.shtml>

Андрій НАУМЕНКО
(Київ)

ІМЕННІ УКРАЇНСЬКІ КАВАЛЕРІЙСЬКІ ПОЛКИ У БОРОДІНСЬКІЙ БИТВІ

Прошло вже 200 років з того часу, як Бородінське поле стало ареною однієї з найзапекліших битв минулих століть. Близько чверті мільйону російських і французьких солдатів зійшлися тут, і в цій битві вирішувалася доля не тільки Росії і Франції, а й усієї Європи. У Бородінській битві активно діяла кіннота, яка зробила вагомий внесок у її хід та результати. Українські іменні полки російської кінноти також взяли активну участь у головній події війни 1812 року.

Проте діяльність цих військових частин вивчено недостатньо. Переважна більшість авторів у своїх працях вмістили про них лише короткі згадки, що не дають повного уявлення про їх бойовий шлях, в тому числі і про участь у Бородінській битві. При написанні даної статті автор спирається переважно на праці учасників війни 1812 р. – зокрема Ф. Глінки, Ф. Толя, інших учасників боїв, біографії воєначальників, поодинокі документальні свідчення [2, 3, 5, 9, 10, 14]. Діяльність окремих кінних полків знаходить своє відображення у нечисленних наукових працях дослідників – С. Потрашкова, А. Таланова і ін. Проте вони лише частково заповнюють цю прогалину [11, 13]. В цілому ж можна зробити висновок, що спеціальних праць, присвячених історії окремих військових частин кінноти, їх участі у бойових діях 1812 р., створено поки що недостатньо. Відтак дана стаття має на меті коротко висвітлити участь іменних українських кавалерійських полків у Бородінській битві.

Російська кіннота організаційно складалася з двох родів: важка – кірасири і драгуни і легка – гусари і улани. Кірасири відносилися до важкої кінноти, що призначалася для нанесення вирішального удару в атаці, вони носили захисний сталевий панцир - кірасу, звідки й походить їх назва, а головним убором служила важка каска. Основним озброєнням кірасирів був палаш. Вони також мали на озброєнні кірасирські рушниці і два пістолети на кожного. Відносна стабільність в організації кінних частин російської армії наступила на початку XIX ст., коли російську регулярну кінноту склали полки тільки чотирьох основних видів: кірасири, драгуни, гусари і улани. У відповідності з рішенням Військової комісії кількість драгунських полків було збільшено і досягла вона станом на 1812 рік тридцяти шести [13].

Драгуни – частини кінноти, озброєні рушницями з багнетами, призначалися для дій як у кінних так і у піших лавах. їх холодною зброєю, як і у кірасирів, були палаші. Крім того кірасирські і драгунські полки в складі кожного ескадрону мали по 16 бійців, озброєних штуцерами. Гусари крім пістолетів озброювалися ще й карабінами і мушкетонами (по 16 на ескадрон), що призначалися для стрільби дробовими набоями. Гусари - частини легкої кінноти, озброювалися шаблями [9, с. 568, 570].

Кіннота, окрім частин, що входили до складу загальновійськових з'єднань, утворювала самостійні одиниці: кінні корпуси і кінні дивізії. Кінний корпус складався з 4-6 кінних полків і 2-3 рот кінної артилерії. Кінна дивізія складалася з 3-ох кінних бригад по 2-3 полки у кожній. Кірасирські і драгунські полки склалися з 5-ти ескадронів, гусарські – з 10-ти ескадронів і поділялися на 2 батальйони по 5 ескадронів [9, с. 571]. Так, наприклад, чисельність Малоросійського кірасирського полку на початок війни складала 520 кірасирів [2, с. 399].

Кінні полки з українськими найменуваннями у 1812 р. були розподілені по арміях та корпусах наступним чином:

1-а Західна армія: у II-му піхотному корпусі перебував Єлисаветградський гусарський полк генерал-майора О.М. Всеволозького (8 ескадронів); у IV-му піхотному корпусі – Ізюмський гусарський полк генерал-майора І.С. Дорохова (8 ескадронів); у VI-му піхотному корпусі – Сумський гусарський полк полковника М.О. Канчілова (8 ескадронів); у склад 2-ї бригади 1-го резервного кінного кор-

пусу (генерал-лейтенант Ф.П. Уваров) входив Ніжинський драгунський полк полковника П.П. Загрязького. У 2-й бригаді III-го резервного кінного корпусу (генерал-майор барон Ф.К. Корф) перебував Маріупольський гусарський полк полковника князя І.М. Вадбольського [8, с. 744, 752-753].

2-а Західна армія: VII-й піхотний корпус – Охтирський гусарський полк полковника Д.В. Васильчикова [8, с. 755]; у складі VIII-го піхотного корпусу діяла 2-га кірасирська дивізія, до якої входили Катеринославський (полковник М.М. Волков), Глухівський (полковник М.І. Толбузін 1-й), Малоросійський (генерал-майор І.М. Дука) та Новоросійський (полковник Б.С. Соковнін) полки. У IV-му кінному корпусі генерал-майора графа К.К. Северса перебували: у 1-й бригаді – Харківський драгунський полк полковника Д.М. Юзефовича, Чернігівський драгунський полк генерал-майора І.Д. Панчулідзева 1-го; у 2-й бригаді – Київський драгунський полк полковника Є.А. Еммануеля і Новоросійський драгунський полк підполковника О.О. Штакельберга [8, с. 757-758].

Ці полки активно діяли у боях за Шевардинський редут 24 серпня та на Бородінському полі 26 серпня 1812 року.

Важливою була роль кінноти у бою за Шевардинський редут 24 серпня. Вона займала позицію позаду піхоти. 1-й резервний кінний корпус генерал-лейтенанта Ф.П. Уварова зайняв позиції за Масловським гаєм, розташувавшись на невеликому підвищенні у дві лінії ескадронних колон. При цьому в першій лінії встали Єлисаветградський гусарський і Ніжинський драгунський полки [4, с. 102]. Ліворуч від нього було поставлено козацький корпус донського отамана М.І. Платова. Ці війська склали резерв правого флангу. Кінний корпус генерал-майора барона Ф.К. Корфа розташувався безпосередньо за IV-м піхотним корпусом. У другій лінії стояв Ізюмський гусарський полк [4, с. 102]. На центральній ділянці позиції стояв III-й кінний корпус, що також підпорядковувався барону Ф.К. Корфу [6, с. 85].

Зіткнення з французькими військами перетворилося у важкий і тривалий бій. Противники билися завзято. На підтримку військ генерала П.П. Коновніцина М.І. Кутузов направив кінний корпус Ф.П. Уварова. П.П. Коновніцин наказав батальйону Ізюмського гусарського полку і ескадронам лейб-гвардії козачого полку атакувати лівий фланг противника. Атака була стрімкою. Протягом кількох хвилин три ескадрони італійських кінних егерів противника були знищені [6, с. 96; 11, с. 56]. Генерал П.П. Коновніцин, високо оцінюючи героїчні дії гусарів, клопотав у рапорті перед М.І. Кутузовим про нагородження славного полку срібними сурмами [11, с. 56]. Ф. Глінка також коротко згадує про їх подвиг: «Зіткнулися гаряче, боролися рівно. Хоробро рубалися» [10, с. 294]. Звитягу ізюмських гусарів під час цього бою відзначав у своєму рапорті і сам М.І. Кутузов [9, с. 328].

Незабаром підійшли і інші частини військ генерала П.П. Коновніцина, в т.ч. і шість ескадронів охтирських гусарів з IV-го кінного корпусу генерал-майора графа К.К. Северса. Два охтирські ескадрони здійснювали прикриття восьми кінних гармат. В ході цих дій охтирці під проводом ротмістра Александровича вдарили на колону противника і відкинули її [5, с. 179]. Інші полки цього ж корпусу – Київський і Новоросійський драгунські - під загальним проводом полковника Є.А. Еммануеля [4, с. 105], Харківський і Чернігівський драгунські – генерал-майора І.Д. Панчулідзева 1-го зайняли позиції відповідно праворуч і ліворуч від редуту. Кіннота К.К. Северса не встигла ще зайняти місце у бойовому порядку, як розвідка повідомила про наближення військ противника [6, с. 97].

Коли в атаку на російські війська пішов польський корпус генерала С. Понятовського і почав тіснити російських егерів, на допомогу останнім прийшов Київський драгунський полк на чолі з полковником Є.А. Еммануелем. Під ударами драгунів передові частини Понятовського змушені були повернути назад. Дії київських драгунів відзначає у рапорті командир 4-го кінного корпусу К.К. Северс: «Полковник Еммануель з довіреним йому Київським драгунським полком двічі атакував неприязельських флангерів і колони підкріплення, і їх відкинув» [6, с. 178].

Ф. Глінка пише, що російська кіннота на перших порах сильно підтримала товаришів. Він вказує: «Полковник Є.А. Еммануель (...) двічі з Київським драгунським полком налітав на поляків, – коли вони показувалися з-за кущів, – і Новоросійський полк ходив славно в атаку. Полковник князь Кудашев з кірасирами (...) зробив також дві блискучі атаки і відбив у французів шість гармат» [10, с. 297]. К.К. Сіверс доповідав про дії новоросійських драгунів: «... з відмінною хоробрістю цей полк, ... виконав ... повеління, перший ескадрон під командою капітана графа Сіверса атакував одну пішу колону, другий під командою поручика Станікевича другу, третій під командою майора Борграфта, що підкріплював ці ескадрони, неприятельську кавалерію, четвертий під командою майора Мільфелда взяв неприятельських тіралерів у тил; кожний ескадрон мав кращій успіх. ... Новоросійський драгунський полк, відкинув неприятеля при першому його устремлінні, після атаки майор Теренін владнав полк швидко і мужньо вдруге атакував наступаючу неприятельську кавалерію, її відкинув, переслідував, нищив, ... встиг цією атакою прикрити відступ нашої піхоти ...» При цьому полк поніс великі втрати офіцерами і солдатами [5, с. 179].

В цьому бою відзначився і Єлисаветградський гусарський полк. М.Б. Барклай-де-Толлі доповідав, що «цей ... полк під проводом хороброго свого шефа генерал-майора Всеволодського, незважаючи на сильний неприятельський напад і дії його артилерії, утримував свою позицію і тим виконав в точності даний йому ... наказ триматися, скільки б не коштувало йому, до самої ночі, ...» [5, с. 173].

Наступала ніч. Користуючись темрявою, французи вирішують нанести несподіваний удар по російській піхоті, що атакувала з тилу і фронту. Для цього в бій направляються дві потужні колони, що рушили у проміжок між редутами і селом Шевардіно. Але за особистим наказом М.І. Кутузова сюди були спрямовані кірасирські полки 2-ї кірасирської дивізії. Малоросійський полк кинувся в атаку на одну колону, Глухівський - на іншу. Російські кірасири відкинули першу лінію французької піхоти правого крила на другу і здійснили в ній таке замішання, що король неаполітанський Мюрат поспішив особисто з загоном своєї кінноти на допомогу для відновлення порядку. Кірасири переслідували противника і збили його з Доронинського кургану [6, с. 101].

У своєму донесенні Кутузов відзначав дії 2-ї кірасирської дивізії генерала І.М. Дуки: «Битва проти цього редуту час від часу ставала все впертішою, однак спроби ворога, відбитого кілька разів з великими втратами, стали даремними, і нарешті він був зовсім відбитий. У цей час кірасирські полки 2-ї дивізії – Катеринославський, Орденський, Глухівський і Малоросійський – швидкою атакою довершили його поразку. При цьому взято нами 8 гармат, з яких 3, підбиті, залишені на місці бою» [9, с. 328]. І. Дрейлінг, офіцер Малоросійського кірасирського полку, пише: «... наші кірасири особливо відзначилися. ... Наш полк штурмував неприятельську батарею з восьми гармат і відбив її. Чотири гармати було взято як трофеї, інші чотири було збито з лафетів і залишено на місці. З усіх офіцерів нашого полку смертельно поранено картечню корнета Татарінова. ... Князь Кутузов гучно похвалив і подякував наших молодців-кірасирів» [2, с. 374]. М.І. Кутузов у своєму наказі наголошував, що «2-а ... кірасирська дивізія, мала, будучи вже у темряві зробити останню з своїх атак, особливо відзначилася» [5, с. 86].

Про ці ж події Ф. Глінка пише: «Дві неприятельські колони хотіли обійти гренадерів, але жорстко зім'яті Малоросійськими і Глухівськими кірасирами, які відняли у них дві гармати. З іншої сторони Харківські і Чернігівські драгуни також порубали дві атакуючі колони» [10, с. 298]. Проте незрозуміло скільки ж гармат було захоплено кірасирами - дві, три чи чотири. Як видно автори наводять різні цифри. Харківським і Чернігівським драгунам вказано було підтримати кірасирів. Так було прикрито їх правий фланг, якому загрожували дві піхотні колони. Два ескадрони Харківського полку під проводом майора Жбаковського і два ескадрони Чернігівського полку під проводом майора Мусіна-Пушкіна вдарили на ці колони і захопили дві гармати.

Кіннота, що атакувала, переслідуючи противника, перешикувалася у порядок, і противник не намілювався чинити опір цим полкам [5, с. 180].

Удар драгунів прийшовся на 111-й лінійний полк. Офіцер цього полку Фоссен згадував, що російські кіннотники несподівано з'явилися у темряві і прорвали наспіх вишикуване каре, і порубали всіх, кого могли лише дістати. Інші батальйони почали відступати у великому безладі. Цей полк втратив 300 бійців вбитими, серед яких командира батальйону з його ад'ютантом і 12 субалтерн-офіцерів. Вся полкова артилерія з полковим обозом загинула, тільки незначна частина піхоти змогла врятуватися.

Також ледве уникнув розгрому іспанський полк Йосифа Наполеона. С. Потрашков вказує, що харківці відбили у французів гармату. Унтер-офіцер Пнат Фесенко, драгуни Герасим Павленко, Степан Губський і Іван Гончаренко першими прискакали до ворожої гармати і вона була вивезена під вогнем французької піхоти. В атаці загинули командири ескадронів – капітани Нестелей і фон Нагель. Ще чотирьох офіцерів було поранено. Рядові Григорій Баранов, Іван Величко, Роман Пеліх, Архип Сергєєв спішилися і під вогнем противника врятували поранених офіцерів [11, с. 57-58]. Цей приклад красномовно свідчить про повагу до своїх командирів з боку підлеглих, розуміння ними ролі командира в бою і підтверджує факт тісних товариських відносин між офіцерами і солдатами російської царської армії початку ХІХ ст.

Цим власне і закінчилися дії кінноти у бою за Шевардінський редут, що став прологом Бородинської битви. Обидві армії втратили приблизно по 6 000 бійців. Цей бій мав важливе значення. Він дав можливість визначити найбільш ймовірний напрямок головного удару Наполеона і завершити укріплення Бородинської позиції і загальну підготовку до вирішальної битви [6, с. 104].

З наведених прикладів видно, що кіннота взяла в ньому найдіяльнішу участь. Вона вчасно вводилася у бій на найвідповідальніших ділянках. Цього дня не було по-важних боїв з кіннотою противника, проте російські кавалеристи своєчасно прихотили на допомогу своїй піхоті і артилерії, чим впливали на загальний хід бою, а також здійснювали вдалі кінні атаки на піхоту і артилерію французів. Оцінка командуванням дій кінних частин була, як бачимо, традиційно високою. Серед полків, що героїчно діяли в ході цього бою, відзначилися і кінні полки українського походження.

Перед початком Бородинської битви російська кіннота за рішенням головнокомандувача російською армією М.І. Кутузова була розташована наступним чином: війська були вишикувані у дві лінії. В першій лінії, зазвичай, розташовувалися драгуни; у другій – легка кіннота – гусари і улани [4, с. 113]. За ними знаходилися кінні корпуси – 1-й дещо праворуч за II-м піхотним; II-й кінний за IV-м піхотним; III-й за VI-м, IV-й – за VII-м [9, с. 329].

Близько 6-ї години ранку французи починають бій за флеші Багратіона. Першу їх атаку було відбито росіянами. Під час другої атаки, французи були контратаковані і почали відступ. За наказом П.І. Багратіона їх переслідували полки 4-го кінного корпусу генерал-майора К.К. Сіверса – Охтирський гусарський і Новоросійський драгунський. Вони наздогнали відступаючих французів, відбили 12 захоплених ними гармат, але вивезти їх не змогли, оскільки на допомогу французам підійшли дві кінні бригади [6, с. 121]. Сили були нерівні і протистояти їм російські кавалеристи не могли.

П.І. Багратіон, помітивши, що противник зосереджує поважні сили для нової атаки, наказує 2-й кірасирський дивізії генерал-майора І.М. Дуки вишикуватися за флешами. Крім того, за рішенням М.І. Кутузова в розпорядження П.І. Багратіона передавалося сім кінних полків 3-го кінного корпусу і 1-ї кірасирської дивізії [6, с. 122]. К.Ф. Толь вказує, що поразка неприятельських колон не зупинила їх прагнення, вони кинулися в інтервали між батареями в намірі взяти їх в тил, але зведені гренадерські батальйони, зімкнуті в колони і підкріплені полками 27-ї дивізії, вдарили у багнети на неприятеля, майже повністю його знищили. При цьому випадку багато сприяли полки 2-ї кірасирської диві-

зії [7]. Ця дивізія, як бачимо, в ході майже скрізь встигала і неодноразово змінювала хід бою на користь росіян.

Третя атака на флеші також була для французів невдалою. Приблизно о 9.30 п'ять піхотних французьких дивізій рушили знов в атаку. Ціною величезних втрат французи захопили флеші. Але саме в цю вирішальну хвилину П.І. Багратіон кинув у контратаку чотири кінних полки генерал-майора І.С. Дорохова. Вісім драгунських і шістьнадцять гусарських ескадронів сміливо атакували противника. В одній з атак під Дороховим було вбито коня і багато ворожих вершників пронеслося над ним. Сурмач, що був поруч, віддав йому свого. Дорохов подякував йому, повернувся до своїх, чим обрадував гусарів, що вже вважали його загиблим, і повів їх у бій. Коли ворог повернув всі свої сили на лівий фланг російської армії, було відправлено у контратаку полки Сумський і Маріупольський гусарські, Курляндський і Оренбурзький драгунські під проводом Дорохова. Він вдарив з Оренбурзьким драгунським полком в середину, а з Маріупольським гусарським і Курляндським драгунським – у фланг ворожої кавалерії, яка швидкістю цієї атаки була відкинута і прогнана до самих своїх батареї. І лише тут, під сильним ворожим вогнем, російські кавалеристи змушені були відступити [5, с. 175]. В результаті такої напруженої бойової роботи захисників флеш чергова атака французів також залишилася безуспішною [6, с. 131-132; 5, с. 159]. При цьому сумські гусари в ході атаки встигли повернути вісім російських гармат, які майже були залишені росіянами [5, с. 159].

Відчайдушно кидалася в атаки на російські позиції французька кіннота. Сам король Неаполітанський Йоахим Мюрат очолював французьких кавалеристів. Ф. Глінка свідчить: «Мюрат несеться попереду і за ним цілий розлив його кінноти. Він найжджає прямо на реданти (редути – А.Н.), а Голіцин з кірасирами об'їжджає його прямо з боку і в тил. Як вони ріжуться! Яка тіснява! ... наша кіннота розшибала французькі ескадрони: вони мішаються, крутяться, тікають...» [10, с. 310]. При цьому Мюрат, що відзначався великою особистою хоробрістю, сам мало не потрапив у полон. Французький учасник битви граф Ф. Сегюр писав про цей епізод: «Неприятельські кавалеристи мужньо використали свій успіх і оточили Мюрата, який забув про себе, щоб зібрати своїх людей. Противник вже простягнув руки, щоб схопити його, але він кинувся у редути і вислизнув від них» [12, с. 118]. Про подальший хід битви Сегюр писав про дії росіян: «Іх вогонь розладнував наші лави. Їх атака носила бурхливий характер; піхота, артилерія, кавалерія – всі діяли одночасно з величезними зусиллями. Ней і Мюрат напружили всі свої сили, щоб витримати цю бурю. Справа йшла вже не про подальшу перемогу, а про збереження того, що було досягнуто» [12, с. 119].

Важливим рубежем оборони росіян служив Семенівський яр. Російськими військами тут провадив генерал П.П. Коновніцин. Кіннота була розташована позаду піхоти, а саме: бригада 1-ї і 2-а кірасирські дивізії, полки 4-го і бригада 3-го кінних корпусів [6, с. 146]. Тут разом з іншими відзначилися кірасирські полки, що підтримали полки гвардійської піхоти [6, с. 152]. М.І. Кутузов пізніше повідомляв, що генерал-майор Кретов з кірасирськими полками Катеринославським і Орденським (2-а дивізія) наспів на допомогу російським гвардійцям, відкинув неприятельську кавалерію, більшу частину її знищив і сам тут був поранений [9, с. 329].

Дії російських кірасирів високо цінував Ф. Глінка. Він писав, що кірасири російські сильно підтримали свою піхоту, часто нападали на артилерію, кінноту і піхоту французьку і неодноразово в'їжджали на самі батареї, топчучи канонірів і рубаючи коней. Атаки російської кавалерії, атаки сміливі і вдалі, не раз приводили у замішання батареї французькі [10, с. 367-368].

Під час Бородінської битви самовіддано билися всі полки російської армії. Проте відомості про бойову діяльність деяких з них надто обмежені. Зокрема йдеться про Київський драгунський полк. Про його дії можна скласти уявлення, оглядаючи всевітню відому панораму «Бородінська битва», що належить пензлю знаменитого художника-баталіста Ф.О. Рубо. Кульмінаційним фрагментом

панорами є кавалерійський бій, де відтворено зіткнення кірасирів генерала М.М. Бороздіна з саксонськими кірасирами. Там же відтворено епізод бою, де драгуни Київського і Новоросійського полків контратакують польських уланів генерала Рожнецького [1, іл. 44]. Тут відзначилися і Харківські драгуни. Вони буквально стерли 9-й легкокінний полк з корпусу генерала Нансюті і відбили захоплені французами російські гармати. Вахмістри Трохим Ляхов, Василь Шерстюков і з ними ще 21 унтер-офіцер і солдат полку, спішилися, запрягли своїх коней в гармати і доставили їх у розташування російських військ без втрат. В цьому ж бою відзначилися унтер-офіцери Панас Волошин, Цетро Сівер, Сидір Лисаков, Данило Вистротенко. Командир полку за участь у Бородінській битві отримав чин генерал-майора [11, с. 58].

В ході битви частини кінного корпусу генерал-майора барона Ф.К. Корфа захищали Курганну висоту і прийшли на допомогу генералу О.П. Ермолову під час його знаменитої контратаки [6, с. 181]. Кутузов наголошував у документі: «Кавалерія наша під командою генерал-ад'ютанта Корфа, що на цей випадок наспіла дуже сприяла щодо відбиття батареї нашої...» [Кутузов, с. 334].

Ізюмські гусари розташовувалися поруч з полками корпусу Ф.К. Корфа. О півдні корпус було перекинута в центр поля бою, де він зайняв місце позаду корпусу генерала О.І. Остермана-Толстого, ліворуч батареї Раєвського. О третій годині дня кіннота і піхота ворога почали наступ на центр російської позиції і після жорстокого бою захопили батарею Раєвського. Намагаючись розвинути успіх кірасири Ватьє, драгуни Лагуссе, кінні егері Шастеля атакують корпус О.І. Остермана-Толстого. На допомогу піхоті прийшли ізюмські гусари і польські улани [11, с. 58-59]. Ф.К. Корф доповідав у рапорті, що о 3-й годині дня французька піхота, при підтримці кірасирів і драгунів, почала тіснити росіян. Корф наказав Ізюмським гусарам і Польським уланам під проводом генерал-майора Панчулідзева 2-го йти вперед і вдарити на ворожих кірасирів і карабінерів. Але ці полки ще не встигли вишикуватися у бойовий порядок, як самі були атаковані ворожою кіннотою і приведені у безлад. При цьому своєчасно проявили активність ад'ютанти Корфа, які привели полки у порядок, зокрема відзначилися капітани Шуберт і Яковлев. Саме Яковлев, а також ротмістр Лошкар'єв, зібрали ескадрони ізюмських гусарів і знов вдарили на противника. Вони зупинили стрімкий наступ французьких кірасирів і карабінерів, чим дали можливість піхоті привести себе до ладу і рушити вперед [5, с. 159-160]. Лошкар'єв був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня. В цьому бою відзначився вахмістр Кісанов. Французькі кірасири оточили його і хотіли роззброїти. Але він кинувся напролом, збив двох з коней і прорвався до своїх, будучи вісім разів поранений. Він був нагороджений Знаком відзначення Военного ордена [11, с. 59].

В середині дня, коли французи готувалися нанести вирішальний удар по центру російської позиції, концентруючи в районі батареї Раєвського поважні сили, 1-й кінний корпус генерал-лейтенанта Ф.П. Уварова і козаки М.І. Платова за наказом М.І. Кутузова атакували противника у фланг і тил. І поки Наполеон в результаті цього несподіваного удару росіян здійснював перегрупування своїх військ, перейшовши більш як на дві години до оборони, Кутузов встиг зміцнити центр своєї позиції [4, с. 114]. Пізніше Ф.П. Уваров доповідав у рапорті: «Отримавши таке повеління, перейшов річку і повів атаку на неприятеля, елисаветградськими гусарами і лейб-гвардії козаками, підкріплюючи лейб-гвардії полками драгунським, уланським і гусарським та ніжинськими драгунами. ... атака була вчинена на виду всієї армії з несподіваним успіхом. При зустрічі неприятеля було відкинута, батарея ледве встигла відійти, з якої дві гармати було відбито елисаветградськими гусарами...» [5, с. 150]. Офіцер російської артилерії І.Т. Роджицький згадує: «Ми із задоволенням дивилися, як кіннота наша, по той бік річки, довгими лініями червоних, синіх гусарів і уланів рухалася вперед, потім вдарила на французьку кінноту і прогнала її далеко за Бородіно; ... Але чотири полки неприятельської піхоти, від Бородіна пошукуючись у каре пішли на нашу кінноту; вона почергово атакувала кожне

каре, і будучи не в змозі ні одного розбити, відступила» [5, с. 387]. К.Ф. Толь пізніше наголосив щодо дій кінноти Уварова: «успіх, одержаний генерал-ад'ютантом Уваровим, що опрокинув ліве крило неприятеля за річку Войну, спонукав Наполеона зупинити рух і звернути всю свою увагу як на праве наше крило, так і на центр нашої лінії» [7].

О.П. Єрмолов вказує, що з трьох годин пополудні всі атаки піхоти припинилися, дали місце діям кавалерії, а «це дало нам великі переваги» [5, с. 356]. М.Б. Барклай-де-Толлі доповідав про бойові дії, що точилися саме в ці години: «Тут почалася кавалерійська битва з числа найвпертіших, що коли-небудь відбувалися. Неприятельська і наша кіннота по чергово одна одну відкидала, потім шикувалися вони під покровительством артилерії і піхоти, нарешті наша встигла з допомогою кінної артилерії у примушенні неприятельської кавалерії до відступу. Вона цілком відступила з поля битви» [5, с. 335]. Маріупольський гусарський полк також взяв участь і у кінній атаці, коли французькі кірасири і улани Лагур-Мобура були кинуті на центр російської позиції, де зав'язався впертий бій і атаки слідували одна за одною. Тут було поранено картечню в голову командира маріупольців князя І.М. Вадбольського. Та його рана не була небезпечною і не завадила йому повернутися у свій полк вже після залишення росіянами Москви [14, с. 6].

Противник не витримав удару російської кавалерії, яка, можна припустити, виявилася більш рухливою і краще маневрувала, тоді як французькі кавалеристи кидалися у масовані лобові атаки. Інколи в літературі можна зустріти думку, що Бородінське поле стало могилою французької кавалерії. Стверджується, що тут було знищено до 60 % її складу. Поле бою залишилося за російськими кавалерійськими корпусами [6, с. 198].

Доповідаючи імператору результати Бородінської битви, М.І. Кутузов зазначав: «Цей день буде вічним пам'ятником мужності і неймовірної хоробрості російських воїнів, де вся піхота, кавалерія і артилерія билися відчайдушно. Бажання кожного було вмерти на місці і не уступити неприятелю. Французька армія під проводом самого Наполеона, будучи у переважних силах, не перемогла твердість духу російського солдата, що жертвував з бадьорістю життям за свою вітчизну» [9, с. 336].

Надвечір 26 серпня російська армія займала майже ті ж самі позиції, що і на початку битви. Лівий фланг її перебував на Семенівських висотах, правий – за батареєю Раєвського. Французи з настанням ночі відійшли на вихідні позиції на лівий берег річки Колочі. Лише передові загони противника залишилися на правому березі річки [6, с. 214].

Підводячи підсумок дій російської кавалерії на Бородінському полі 26 серпня 1812 р., можна стверджувати, що цей рід військ чимало прислужився командуванню і зробив вагомий внесок у результати битви. Тут кавалерія вчасно вводилася в бій на найбільш відповідальних ділянках і значною мірою сприяла своїй піхоті і артилерії у відбитті ворожих атак, неодноразово виручала своїх товаришів у скрутних ситуаціях. Згадаймо хоча б, як допомогли Катеринославські і Орденські кірасири гвардійським піхотним полкам у протистоянні з французькою кіннотою, або підтримку корпусом Корфа хоробрій атаці генерала Єрмолова та героїчні дії ізюмських гусарів та польських уланів на підтримку корпусу О.І. Остермана-Толстого. Поважне значення для ходу битви мали дії I-го кінного корпусу генерала Ф. Уварова і т.д. І таких прикладів можна навести багато. Отже кіннота підтвердила своє виняткове значення під час Бородінської битви і вписала чимало героїчних сторінок в історію війни 1812 р. Події тих далеких часів тепер не можна уявити без хвацьких кавалерійських атак кірасирів, драгунів, гусарів і уланів.

В ході Бородінської битви відбувалися і кінні бої, особливо це стосується другої половини дня, коли кіннота почала відігравати вирішальну роль. Результатом такої завзятої і жертвовної бойової роботи кавалеристів стало те, що поле бою залишилося за росіянами і вони зберегли свої попередні позиції, а французька кіннота понесла такі великі втрати, оправитися від яких вже не могла до кінця війни.

Безумовно не можна говорити про остаточну перемогу у Бородінській битві ні одної з сторін, але ми можемо впев-

нено стверджувати, що російська кіннота зробила все від неї залежне для наближення перемоги.

Помітне місце у російській кінноті займали полки, що мали українське походження, а серед воїнів зустрічається чимало і українських прізвищ. Вони вкрили себе славою 24 і 26 серпня 1812 р. Не вдалося повною мірою висвітлити бойову роботу кожного з них через брак докладних відомостей, але разом з тим навіть поодинокі факти вказують, що вони діяли активно і завзято. Дотепер на полі Бородінської битви стоять пам'ятники всім кавалерійським корпусам, до яких входили кінні полки з українськими назвами. Зокрема це пам'ятники 2-й кірасирській дивізії, 3-му та 4-му кавалерійським корпусам, Ніжинському драгунському полку. Так у головній події війни 1812 р. залишився помітний український слід.

Зазначимо, що більш як через 100 років, під час Першої світової війни, ці полки, підтримуючи славні традиції героїчного 1812 року вписали у скарбницю вітчизняної і військової слави чимало героїчних сторінок, що можуть зробити честь будь-якій армії.

Нинішнє покоління захисників незалежної України має повне право пишатися звитягою своїх пращурів, а відтак завданням подальших досліджень може бути поглиблене вивчення історії всіх військових частин з українськими найменуваннями, що прославили себе у битвах минулого. Ці відомості можуть використовуватися у воєнно-патріотичному вихованні військовослужбовців сучасних Збройних Сил України.

1. 1812 год. Бородинская панорама: Альбом / Авт.-сост.: И.А. Николаева, Н.А. Колосов, П.М. Володин. – М.: Изобраз. искусство, 1984. – 136 с.

2. 1812 год: Воспоминания воинов русской армии: Из собр. Отд. письм. Источников Гос. музея / Сост.: Ф.А. Петров и др. – М.: Мысль, 1991. – 475 с.

3. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. Репринтное воспроизведение издания 1840 года. Часть 3-4 / Д. Бантыш-Каменский. – М.: ИО «Культура», 1990. – 382 с.

4. Богданов Л. Боевой порядок русской армии в Бородинском сражении / Л. Богданов // 1812. К 150-летию Отечественной войны. Сборник статей. – М., 1962. – С. 97-115.

5. Бородино. Документы, письма, воспоминания. – М.: 1962. – 408 с.

6. Бородино. 1812 / Б.С. Абалихин, Л.П. Богданов, В.П. Бучнева и др.; П.А. Жилин. – М.: Мысль, 1987. – 383 с.

7. Бородино в воспоминаниях современников / Сост. Кулагин Р.А. – СПб.: Скарабей, 2001.

8. Залесский К. Наполеоновские войны. 1799–1815: Биографический энциклопедический словарь / К.А. Залесский. – М.: ООО «Издательство АСТ»: «Издательство Астрель», 2003. – 825 с.

9. Кутузов М. Письма, записки / М. Кутузов. – М.: Воениздат, 1989. – 592 с.

10. Глинка Ф. Письма русского офицера / Ф. Глинка. – М.: Воениздат, 1987. – 383 с.

11. Потрашков С. Харьковские полки. Три века истории / С. Потрашков. – Харьков: «Окно», 1998. – 168 с.

12. Сегюр Ф.-П. де. Поход в Россию. Записки адъютанта императора Наполеона I / Ф.-П. де Сегюр; Пер. с фр. Н. Васина, Э. Пименовой. – Смоленск: Русич, 2003 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/seguyur/02.php

13. Таланов А. Армейские драгуны / А. Таланов // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 9.

14. Шишков Л. 4-ый гусарский Мариупольский Императрицы Елисаветы Петровны полк Шишков Л. Шишков // Военная быль. – 1970. – № 103. – С. 1-14.

Валентина НЕСТЕРЕНКО
(Черкаси)

ЗБЕРЕЖЕНА ПАМ'ЯТЬ 1812 РОКУ (ТУРИСТСЬКІ МАРШРУТИ ЧЕРКАЩИНИ)

Черкаська область – це чудовий край з прекрасною природою, багатою на події історією і великою кількістю історико-культурних пам'яток. Це край, де можна побачити унікальні об'єкти археології і архітектури, пам'ятники видатним діячам і цікаві музейні експозиції, дізнатися про різні етапи нашого звичайного минулого, вибравши навіть подорожі за окремими історичними подіями, пов'язаними з рідною землею черкаською.

До 200-річного ювілею війни 1812 р. автором були зібрані і досліджені матеріали для туристичних маршрутів, під час яких можна побачити місця і почути розповіді про наших земляків та тих, хто жив у краї і брав участь у тій війні. Мова йде саме про декілька маршрутів, оскільки за один день проїхати і побачити різні міста і місцевості просто неможливо.

Черкаська область складається з 20 районів, 3 з яких знаходяться на лівому березі Дніпра і 17 – на правому. Тому й маршрути складені саме по цим двом регіонам – лівобережжю і правобережжю, і з-за значних відстаней мають декілька варіантів і відмінності у розповідях, використаних матеріалах та об'єктах огляду.

Так, правобережні подорожі здебільшого присвячені російським військовим діячам, які залиши про себе не тільки пам'ять в краї, а збудовані на їхні кошти церкви, палаци тощо. Вони були відомими діячами, як під час війни, так і в подальшому житті. Тут можна згадати князя М.С.Воронцова (Мошногірський маєток), князя П.В.Лопухіна (місто Корсунь-Шевченківський і Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, де в історичному музеї є цікаві матеріали), родини Раєвських-Давидових (місто Кам'янка і Кам'янський державний історико-культурний заповідник, що зберігає і безцінні раритети бойової слави цієї відомої родини). А ще в родини генерала М.М.Раєвського і його зведеного брата підполковника В.Л.Давидова і його брата часто бували герої і учасники війни 1812 р. Серед них Д.В.Давидов, О.П.Єрмолов, С.Г.Волконський, М.Ф.Орлов, К.О.Охотніков, І.Д.Якушкін, Й.В. та О.В. Поджіо, С.І.Муравйов-Апостол, М.П.Бестужев-Рюмін, П.І.Пестель, А.В.Єнтальцев, В.М.Ліхачев та інші.

А поряд з Кам'янкою жили князь В.М.Яшвіль (с.Сунки), генерал І.П.Красовський (с.Попівка, його нащадками стали Білокопитови), генерал Х.Х.Граве (с.Тернівка, тут збереглась церква збудована генералом і біля неї пам'ятник на його могилі. У сільському шкільному музеї є меморіальний зал героїв війни 1812 р.). У Шполі бував генерал І.А.Орлов, а с.Шабельники (Канівський район) належало до 1840 р. генералу Полинєву. У с.Топилівка похований у 1815 р. поряд з Покровською церквою генерал І.Ламбов. На Звенигородщині після війни деякий час проживали граф Енгельгардт, князь Г.А.Голіцин, генерали Л.О.Рот, А.С.Васильківський, О.А.Абаза та ще полковники, майори, штабс-капітани, поручики. Про багатьох з них збереглися цікаві відомості, що стосуються їхньої участі у війні, нагородах та відзнаках. Частина з них отримали в краї маєтки дружин у посаг, частина придбала, а деякому їх надав імператор за бойові заслуги [9, с.406-410, 596,691].

Тут можна визначити два маршрути. Перший: «м.Черкаси – м.Сміла – с.Сунки – с.Плескачівка – с.Жаботин – м.Кам'янка – с.Тимошівка – с.Болтишка (Кіровоградська область)» і другий: «м.Черкаси – с.Мошни – с.Байбузи – с.Яснозір'я – м.Корсунь-Шевченківський – с.Козацьке – Звенигородка – с.Орловець – с.Ротмистрівка – с.Попівка – с.Тернівка – м.Сміла».

Зрозуміло, що всі запропоновані маршрути будуть починатись з міста Черкаси, де пропонується в обласному краєзнавчому музеї оглянути експозицію, присвячену війні 1812 р. Тут представлені зброя і спорядження, нагороди і документи учасників. Унікальними є олександрівські ювілейні стрічки до прапорів Брянського і Орловського полків

з написами на них і про участь у боях 1812 р. [14, ЗС-9,11]. Приверне увагу і факсимільна копія Генеральної розкладки по повітах Уманському, Звенигородському, Черкаському, Чигиринському Київської губернії про поставку козаків з кіньми і зброєю для унтер-офіцерів видана 28 червня 1812 року. Експонується і розпорядження 1812 р. «Билет» (така оригінальна назва), надіслане поміщикам Огроновичам з Пирятинського повіту про поставку рекрутів [14, ПП-3742]. Під час тематичної екскурсії екскурсивод розповідь про події війни, про її учасників, відзначить, що в Бородінській битві 26 серпня 1812 р. невмирущою славою відкрили свої прапори Охтирський, Ізюмський, Єлисаветградський, Сумський, Маріупольський гусарський та Чернігівський, Київський драгунський полки, в яких в основному служили українці.

В Черкаському обласному художньому музеї експонуються портрет графа, генерал-прокурора О.М.Самойлова та портрети учасників війни, які також можуть зацікавити відвідувачів.

Можливості і потреби викласти весь матеріал маршрутів немає, тому зупинимось лише на деяких з населених пунктів і дізнаємось про найбільш яскраві бойові сторінки життя їх бувших мешканців або власників. Першою зупинкою туристського маршруту буде село, а раніше містечко Мошни. Сюди граф Михайло Семенович Воронцов приїхав після одруження з Єлизаветою Ксаверіївною Браницькою в Парижі у 1819 році. Саме мошногородищенські землі і були посагом дружини. Прибув він разом із своїм ад'ютантом, що супроводжував його протягом війни, полковником Іваном Тимофійовичем Ягницьким, який прожив у Мошнах всі свої подальші роки і залишив добрі спогади і багато потрібних справ, як управитель маєтку. Це – меліоративні роботи, і прокладення доріг, і проритий канал, і уважне ставлення до підлеглих. А на кошти і за розпорядженням М.Воронцова були збудовані церкви у Мошнах і Городищі, які збереглися до наших днів, і великі панські палаци, і прекрасний парк [17, с.47-50]. У 1812 р. генерал-майор, начальник зведеної гвардійської дивізії М.С.Воронцов при армії Багратіона, брав участь у битві під Смоленськом, у Бородінській битві захищав Семенівські флеші проти атак Нея, Даву, Жюно і Мюрата. Солдати бились до останнього. Воронцов знаходився в центрі своїх позицій і сам повів солдат в штикову атаку, в якій був поранений. Відправляючись на лікування він забрав з собою 50 поранених офіцерів і більше 300 солдатоділюкуватися в своєму маєтку. В подальшому, після одруження, брав участь у закордонному поході 3 вересня 1813 р. був в Північній армії під Гросс-Беєреном, Денневицем, Лейпцигом і Касселем. Про нього дуже схвально відзивався у своєму листі до Олександра І крон-принц Карл Юхан, відзначивши, що він має зайняти достойне місце в військових аналогах імперії, нагородивши Воронцова командором Великого хреста ордена Меча [12, 378, 548]. У 1814 р. відзначився під Краоном. Після війни командував 12-ю піхотною дивізією, 1815-1818 рр. очолював окупаційний корпус у Франції і залишив про себе і про росіян добрі спогади у французів.

Наступна зупинка в місті Корсунь-Шевченківському, де зберігся палац князів Лопухіних і є цікаві матеріали в історичному музеї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника про учасника війни 1812 року Петра Андрійовича Лопухіна, який у 1812 р. при формуванні Московського ополчення був призначений шефом 6-го піхотного полку, з яким брав участь у боях під Бородіном, Тарутином, Малоюрославцем, Вязьмою і Красним. У закордонному поході був поранений у груди. Нагороджений орденами св.Анни, св.Володимира, Мальтійським, золотою шпагою «За храбрість» з діамантами, а також шведським орденом Меча [8, 27,28].

У селі Неморож на Звенигородщині проживав ще один генерал-лейтенант – Рот Логгин Йосипович (з французьких дворян), який брав участь у битвах з французами під Клястицями і Полоцьком, де був поранений. У 1813 р. відзначився під Люценом, Бауценом, Дрезденом і Теплицем. Під час взяття Парижа, знову поранений. Із Звенигородщиною пов'язана одна з сторінок військової кар'єри і Дениса Давидова – тут у 1804 р. він служив у Білоруському гусарському

полку і тут були написані його прекрасні поезії: «...Пусть не сабельным ударом пресечется жизнь моя! Пусть я буду генералом...» [4,32, 206].

А зовсім поруч, у місті Тальному жив у своєму великому маєтку граф, генерал-ад'ютант Павло Андрійович Шувалов, який у 1812 р. командував 4-м піхотним корпусом, що входив до складу 1-ї Західної армії. У 1813-1814 рр. знаходився при Олександрі I, брав участь у всіх головних битвах. Два рази посилався для переговорів з французами про закінчення перемир'я. За Лейпцигську битву нагороджений орденом св.Олександра Невського. У 1814р. супроводжував Наполеона на острів Ельбу в якості комісара російського уряду [9, с.344].

Значний інтерес викличуть і цікаві місця маршрутів лівобережними районами (Золотоніським, Драбівським і Чорнобаївським), що на початку XIX ст. склали один Золотоніський повіт Полтавської губернії. Тут активно проходило комплектування українських козацьких полків, збиралось дворянське ополчення, на службу в регулярну армію йшли представники старшини і прості козаки. І саме тут у родині українського козацького сотника народився відважний герой 1812 року Дмитро Петрович Невіровський.

З огляду на великі відстані також також пропонують два маршрути: «Черкаси – Чапаєвка – Іракліїв – Кліщенці – Велика Бурімка – Крапивна – Золотоноша – Домантово – Піщана – Гельмязів – Бубнівська Слобідка – Сушки – Прохорівка» та «Черкаси – Чапаєвка – Красногірський монастир – Золотоноша – Богуславець – Вознесенське – Білоусівка – Чорнобай – Великий Хутір – Драбів – Мойсівка». Протягом цих подорожей головна увага буде приділена повідомленню про формування ополчення з українських козаків, участі українських дворян-офіцерів та відомих представників козацької старшини. В той же час на кожному з маршрутів будуть згадані і власники володінь – російські та українські поміщики, що теж були на війні. Під час подорожі буде можливість не тільки оглянути музейні експозиції, побачити споруди, що збереглися з минулих років та сучасні пам'ятники, а також відвідати Золотоніський Красногорський Свято-Преображенський монастир, побувати в унікальному Преображенському соборі (архітектор І.Г.Григорович-Барський, кінець XVIII ст.), де під час війни 1812 р. проводились молебні за перемогу та за «здравіє» жителів краю – учасників бойових дій. Свідчать про це і записи у Поминальнику монастиря саме за 1812 і подальші роки. Сюди вписані родини Галаганів, Дараганів, Леонтовичів, Деркачів, Лисенків, В.Максимовича, Г.П.Гайворонського, що проживали у повіті. (Поминальник зберігається в Черкаському обласному краєзнавчому музеї) [14, ПП-4490]. Під час подорожі демонструються копії цих записів та розповідається про пожертьві місцевих козаків і козацької старшини монастиреві. Святинями монастиря є чудотворна ікона Божої Матері «Дубинська», обруч Божої Матері, ікона с частинами мощей Святителя Софронія та Угодників Божих Цілющою силою володіє вода з Софронієвського джерела.

Під час переїзду від монастиря до Золотоноші є можливість дізнатись про адміністративний склад повіту на початку XIX ст., який складався з 20 волостей. Великих селищ із кількістю населення вище 2 тисяч – 35, із них одна Вереміївка – більше 12 тисяч, Жовнин – більше 5 тисяч, решта – від 2 до 5 тисяч. У повіті багато великих землеволодінь. Князі Баратинські володіли 20 тисячами десятин землі, Кантакузіни – 19 тисяч, Неплюєви – 16, Томари – 14, графи Заводовські і Лукашевичі – більше 6, Кочубей, Галаган, Требінські – від 3 до 5 тисяч [3, с.144].

В Золотоноші буде обов'язково зупинка біля пам'ятника Д.П.Невіровському і тут можна згадати, що він з 10 років жив у цьому місті, навчався і звідси вирушив у військову науку у 15 років за сприянням відомого російського діяча, бувшого першого міністра народної освіти, графа П.В.Заводовського, що теж мав володіння біля Золотоноші і побачив у юнакові великі здібності до військової служби.

Бажаним буде і огляд краєзнавчого музею, де можна дізнатись про створення дворянського ополчення, центром збору якого була Золотоноша. Тут же екскурсанти дізна-

ються, що саме на лівобережжі краю в цей час були великі села, де проживала значна кількість козацьких родин. А в усій Полтавській області на початку XIX ст. було 294 509 осіб козацького походження, які становили 83% загальної чисельності державних селян і досить часто проживало компактно по селам [5, с.351].

Але найбільш вражаючою стане зупинка у селі Прохорівка, де народився Дмитро Петрович і де можна пройтись понад берегом Дніпра, там, де було дворище Невіровських, де збереглися старі дерева і де малим хлопцем майбутній герой баталій вчився їздити верхи і штурмом брати узвні фортеці. Також піднятись на Михайлову гору, де писав про своїх земляків Михайло Максимович: «Спалахнула золотоглава Москва. Кипіла і хвилувалася Руська земля, як море, збираючись викинути із себе гордовитого кумира Заходу з його полчищами. В ту пору загального озброєння Русі ополчалася і Україна» [13, с.17,19].

У Прохорівці народився і потім повернувся у 1816 р. до села Іван Павлович Кичоть (Кіктев). Він добре знав Д.П.Невіровського, який призначив його у 1803 р. у Мало-російський гренадерський полк у Заславлі. Звільнений він був у званні капітана з мундиром і з пенсіоном повного утримання за рани отримані в різних боях і за хоробрість. Війну закінчив у Парижі і пізніше розповідав односельцям бувальщини про військові будні і бої. А онук Івана Леонтіївича Максимовича Петро Михайлович Копцевич служив капітаном у Гатчинській роті. У війну 1812 р. став генерал-лейтенантом. Були на війні і поручик Карпо Васильович Мокрієвич, і сини корнета Максима Семеновича Деркача, прохорівського отамана Артема Васильовича Румини та козака Семена Григоровича Кирпи [13, с.20].

Збереглися відомості і про козаків сусідніх сіл Ліплявого і Келеберди. Це – козак ліпльавський Яків Гирман та Герасим Онисимович, син писаря сотенного. Козак келебердянський Степан Денисович Насипайченко був призваний на службу у 1804 р., Степан Семенович Остапович (син бунчужового товариша) був в ополченні. У Софіївському піхотному полку служили підпоручик Федір Олексійович Гирман та Фрол Якович Гулак. Ще один Гирман (Герман) виходець з великої козацької родини села Келеберда ніс службу у Тульському піхотному полку і у 1813 р. отримав звання поручика [7, с. 91, 114, 146; 13, с. 21].

Відзначились в боях і представники родини Деркачів, що жили в сусідньому селі Сушки. До речі, на сільському цвинтарі збереглося декілька могил Деркачів із пам'ятниками на них.

У війні 1812 року брали участь і гельмязівці на чолі з сотником Трохимом Ілляшенком, майбутнім генералом від артилерії. Прикрашає це село цегляна Троїцька церква, збудована у 1841 р. козаком Савченком, про якого залишилися майже міфічні розповіді. В музеї створеному краєзнавцями Гельмязова є унікальні експонати [6, с.47]. А в с.Богуславець жила родина Тимківських-Максимовичів, що дала відомих діячів, дехто з них брав участь у війні. Так, Ілля Федорович, вже перебуваючі у відставці був обраний членом дворянського комітету у Чернігівській губернії і брав участь у спорядженні ополчення і до 1815 р. перебував у ньому. А його брат Роман Федорович під час війни писав заклики та відозви до населення. У Богуславській школі діє музей Михайла Максимовича. Основу музейної колекції складають археологічні знахідки з місця колишньої садиби Тимківських, фотоматеріали з Прохорівки, виставка творів про Михайла Максимовича та Братів тимківських.

1812 р. у складі Золотоніської сотні були козаки і з с.Домантове, які брали участь у поході на Могилів, Нове Замостя. З походу повернулась лише половина. А дворянин (з козацької старшини) Я.Деркач, що проживав у селі, «козакував на берегах Рейну», мав орден, звання полковника. Брати поручик Андрій та полковник Степан Томари заробили військові звання, а за них «лично» дворянство за хоробрість під час бойових дій. Син домантівського священника Д.М.Юзефович дослужився до генеральського чина, був активним учасником багатьох боїв. Мати Семена Григоровича Краснокутського, учасника війни 1812 р. (Бородино, Тарутіно, Малоаярославець) і закордонних походів (Люцен, Бауцен, Кульм, Лейпціг, Париж), капітана – 1813

р., полковника – 1816 р, командира Олонецького піхотного полка – 1816 р., звільненого від служби генерал-майором з мундиром і пенсією Софія Степанівна Томара проживала в селі Мицалівка Золотоніського повіту [3, с.24, 239].

В селі Кропивна піде розповідь про формування саме тут штабс-капітаном М.М.Копцевичем 4-го Полтавського козацького полку. Бойові традиції Кропивнянського полку зберігаються у селі ще з часів Б.Хмельницького, а в наші дні козаки відродженого полку встановили пам'ятник козакам-односельцям. Для Полтавського полку козацькі громади повіту мали виставляти від кожної сотні чотирьох одягнених і озброєних козаків. У кінці вересня 1812 р. готовий до походу полк виступив у Київ для несення гарнізонної караульної служби, а на початку 1813 р. перебував у складі корпусу генерала Д.С.Дохтурова, брав участь в облозі фортець Замостя та Магдебург. Тут варто згадати і про формування 5-го Полтавського козацького полку І.П.Котляревським у м.Горошині, куди влився загін з 600 козаків з Золотоноші [3, 257]. Саме тут є можливість розповісти про проведення цього формування. Адже вже з початком війни малоросійський генерал-губернатор Я.Лобанов-Ростовський, сподіваючись на підтримку Олександра І, оголосив проєкт створення Малоросійського козацького війська, пообіцявши значні пільги і привілеї, зокрема відновивши колишнє становище козаків. Але уряд ухвалив рішення, що цей проєкт збереже чинність лише на час війни. І в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише було сформовано 15 іррегулярних козацьких полків, а й розпочато створення земського ополчення, попри те, що ці землі не входили до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення. Офіційно їх називали «Малоросійські кінно-козацькі полки». Є нагода згадати, що у 1805 р. І.П.Котляревський перебував на військовій службі у місті Умані [4, с.707]. В селі Іркліїв тривалий час землями і кріпаками володіла родина Требинських, представники якої теж брали участь у війні. А з володінь сенатора І.І.Неплюєва (с.Чорнобай,Хрестителеві, Цехівка, Воронинці у 1812-1813 рр. у рекруту пішло 65 кріпаків [11, с.14]. Дитячі роки Михайла Петровича Старицького, пройшло у с.Кліщенці, де він жив у свого діда З.О.Лисенка, колишнього полковника, що був учасником війни 1812р. і вражав майбутнього письменника освіченістю, «знав добре французьку мову, зачитувався Вольтером та й у душі був вольтеріанцем». Дитинство серед мальовничої природи, вплив хороброго вояки діда сприяли формуванню світогляду майбутнього відомого українського письменника, театрального і культурного діяча.

Викличе інтерес і відвідування села Велика Бурімка, що спочатку належало відомому державному діячу М.М.Сперанському, нащадками якого стали князі Кантакузен-Сперанські. Представники цієї родини теж були на війні. Тепер у селі збереглись лише споруди великого кінного двір, що складається з службово-побутового блоку, каретника і конюшні. Та є цікаві фотографії палацу і представників родини [11, с.137].

Найдальшим об'єктом маршруту є село Мойсівка, але сюди варто завітати, оскільки тут жив дійсний статський радник, генерал і кавалер, учасник війни О.В.Волховський. Хазяїн і його дружина славились своїм прекрасним палацом, а найбільше хлібосольністю. Інколи бали тривали по кілька днів. Саме через ці бали, та через французький романтичний стиль маєтку, Мойсівку охрестили Лівобережним Версалем. І сюди з'їжджалися гості майже з усієї Полтавської губернії. І було багато учасників 1812 р., серед яких варто згадати графа Олександра Антоновича де Бальмена, який походив з древнього шотландського роду. Під час війни він виконував секретні доручення. Був секретарем посольства Лондонської місії. У 1813 р. прийнятий на військову службу підполковником і відправлений з депешами з Лондона в головну квартиру імператора в Дрездені. Потім був в загоні генерала графа М.С.Воронцова в армії кронпринца шведського і брав участь в авангардних боях, за що нагороджений орденом св.Володимира та шведським орденом Золотого Меча. Але головною його місією стало призначення російським комісаром на острів Святої Єлени при Наполеоні. Службу закінчив генерал-майором [16, 292].

Зовсім недалеко лежить стародавнє козацьке село Каленики, мешканці якого брали участь і на військовій службі і в ополченні. Так три представники родини Вака (Вака, Ваченко) пішли за рекрутським набором 1804 р. в регулярні війська і назад не повернулись. В сім'ї вважали, що загинули у боях 1812 р. [2, с.56-58].

Хотілось звернути увагу, що це лише окремі короткі повідомлення про тільки деяких учасників війни і про окремі населені пункти, де будуть тривалі зупинки. Адже в кожному місці заплановані детальні розповіді, прогулянки, огляд пам'яток. Необхідно відзначити, що планується використання значної кількості ілюстративних матеріалів та відеофільмів. Тут будуть показані і портрети учасників, приведені висловлювання видатних полководців, розповіді про бойові заслуги, зачитані спогади сучасників. Екскурсанти побачать і сучасний вигляд пам'ятників на Бородинському полі і твори художників, присвячені військовим подіям, зброю і спорядження не тільки козаків, а й регулярного війська. Саме в такому вигляді, маємо надію, ці подорожі викличуть інтерес і будуть сприяти поглибленню знань з історії рідного краю, яка пов'язана з подіями війни 1812 р. та її учасниками.

1. Бачинська О.А. Козацтво в «після козацьку» добу української історії (кінець XVIII-XIX ст.) / О.А. Бачинська. – К. 2011.
2. Вака А.Б. Вака(Ваченко) Вака – казаки Переяславского полка Войска Запорожского и их потомки. XVII-XXI вв.: опыт историко-генеалогического исследования / А. Б. Вака, Б. А. Вака. - М., 2010.
3. Голиць Г.М. Подорож Златокраєм. Нариси історії та сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиць, Л. Г. Голиць, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2008.
4. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
5. Історія українського козацтва Нариси у двох томах. Т.2. – К., 2007.
6. Карпенко П.П. Нариси з історії Гетьманщини / П. П. Карпенко П.П. – К., 2010.
7. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Канівський полк / В. В. Кривошея. – К., 2006.
8. Полякова Т.Ю. П.П.Лопухін / Т. Ю. Полякова // Корсунський часопис. – 1996. – № 4.
9. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л.И. Похилевич. – К., 1864.
10. Почепцов В.Ф. Село Домантове. Історія і сьогодення / В.Ф. Почепцов. – Золотоноша, 1999.
11. Приліпко М.В. Чорнобаївщина / М. В. Приліпко. – Черкаси, 2008.
12. Россия и Швеция. Документы и материалы. 1809-1818. – М., 1985.
13. Федоренко П.Я. На крилах дніпрового чайки. Публіцистичний нарис про села Прохорівка та Сушки / П. Я. Федоренко. – Канів, 2008.
14. Черкаський обласний краєзнавчий музей (ЧОКМ).
15. Шишов А.В. Сто великих героїв 1812 года / А. В. Шишов
16. Щербя В.П. 3 тумани віків і днів учорашніх. (Нариси історії Драбівщини) / В. П. Щербя. – Драбів, 2008.
17. Якименко М.М. Містечко ратників та майстрів. (3 історії села Мошни) / М. М. Якименко. – К., 2008.

Олександр НІКІТЮК
(Київ),
Наталія КОПИЧКО
(Макарів-1)

ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ВІЙНИ 1812 РОКУ

У 2012 році відмічається 200-річчя Вітчизняної війни 1812 року. Це була визвольна війна багатьох народів проти наполеонівських полчищ, які вторглися на їх територію. Завоювавши та підкоривши собі майже всю Європу, Франція розпочала війну з Росією, яка входила в число великих держав, однак, на відміну від країн Западу, була в економічному відношенні відсталою. Росія, хоча і готувалася до війни з Францією, не змогла зустріти її у всеозброєнні. Проти добре оснащеної 678-тисячної армії Наполеона Росія спромоглася виставити на початку війни лише одну третину від кількості військ противника [9].

В історії Вітчизняної війни 1812 року поряд з питаннями про роль народних мас, стратегію і тактику партизанської війни та іншими, заслуговує на увагу діяльність медичного персоналу армії і країни, який гідно впорався з відповідальною задачею лікування поранених і хворих.

На початку XIX століття кадри лікарів російської армії росли відносно швидко. Цьому сприяло відкриття нових медичних навчальних закладів, а саме: Дерптського (1802 р.), Казанського (1804 р.) та Харківського (1805 р.) університетів. Однак, кістяк військово-лікувального корпусу російської армії готувався у Медико-хірургічній академії (МХА) у м. Санкт-Петербурзі. Випуск МХА у 1801-1812 роках нараховував більше 550 лікарів, в Московському університеті у 1811 та 1812 роках – 53 лікарі. Більша частина з них навчалась за рахунок казни держави і тому поповнювала загін лікарів армії і флоту. Завдяки реформам військово-медичної підготовки, які проводилися президентами академії І.П. Франком (1805-1808 рр.) та Я.В.Вілліє (з 1808 р.), випускники МХА були значно краще підготовлені до військово-лікарської діяльності, особливо в області хірургії, адже майже половина усіх підготовлених лікарів були військовими [8].

З утворенням у 1802 році міністерств Медична колегія, яка існувала раніше, була введена до складу Міністерства внутрішніх справ та втратила свою самостійність. У 1803 році вона була реорганізована у Медичний департамент, який об'єднував керівництво цивільної і військової охорони здоров'я. У серпні 1805 року в міністерствах Військово-сухопутних та Військово-морських сил для керівництва відповідними медичними службами створюються медичні експедиції на чолі з генерал-штаб-лікарями та їх помічниками. Одночасно затверджуються посади медичних інспекторів армії і флоту. З цього часу керування медичною службою Російської армії здійснювалося окремо від цивільної охорони здоров'я. Першим генерал-штаб-лікарем військово-сухопутних сил став М.К.Карпінський. Однак, в 1808 році з метою усунення двовладдя в керівництві військово-медичною справою посади генерал-штаб-лікаря та його помічника було ліквідовано. Управляючим Медичною експедицією Військового міністерства і одночасно військово-медичного інспектора армії було призначено Я.В.Вілліє.

27 січня 1812 року в російській армії було затверджено «Учреждения для управления Большой действующей армией». Згідно цього керівного документу Військове міністерство включало сім самостійних департаментів, у тому числі і медичний, створений для охорони здоров'я воїнів, забезпечення військових госпіталів необхідними медикаментами та поповнення їх медичними і фармацевтичними чинами. Департамент мав два відділення, які поділялися на столи. У першому відділенні знаходились справи медичного порядку: прийняття на службу, розподіл, переведення, нагородження та звільнення медичних чинів та фельдшерів, збір даних про епідемії, кількості хворих в полках, госпіталів та військових командах та спостереження за їх своєчасним лікуванням, структура та утримання ветеринарних училищ

та інше. У другому відділенні були справи аптекарської частини: прийняття на службу, розподіл, переведення, нагородження та звільнення аптекарських чинів, розгляд запитів воєнних аптек, контроль за забезпеченням хірургічними інструментами військово-медичних відомств, ревізії книг щодо витрат аптечних матеріалів та інші [10].

Слід відмітити, що згідно нового документу, відбулися суттєві зміни в польовому управлінні військ. Серед завдань медичної служби, які покладалися на тил були: організація медичного забезпечення, розміщення та переміщення госпіталів, постачання аптечним провіантом [5, с.210]. Однак, питання організації тилу та забезпечення постачання розподілялися між генерал-інтендантом та начальником головного штабу, які на рівних підпорядковувалися Головнокомандуючому армією. Згідно «Учреждения для управления Большой действующей армией» була введена посада чергового генерала, який підпорядковувався начальнику головного польового штабу (начальнику штабу армії) та здійснював загальне керівництво медичною службою військ (слід відмітити, що він був не медик). Ця посадова особа об'єднувала керівництво транспортним забезпеченням: йому підпорядковувався директор військових сполучень (також нова посада) і, через генерал-вагенмейстера, армійський обоз. Черговий генерал відповідав за організацію евакуації поранених і хворих та надання їм медичної допомоги. Йому підпорядковувалися: генерал-штаб-лікар армії – головний польовий військово-медичний інспектор, директор госпіталів (теж не медик) і головний комісар. При польовому військово-медичному інспекторі були: головний медик, головний хірург, головний аптекар і секретар з канцелярією. Слід відмітити, що вносом поранених з поля бою керував шеф військової поліції – генерал-девальдигер, а евакуацією – генерал-вагенмейстер, який розпоряджався транспортом. Директор госпіталів відповідав за роботу головних військово-тимчасових госпіталів, а головний комісар – за діяльністю розвізних і рухомих військово-тимчасових госпіталів. В діючих арміях польові штаб-лікарі несли відповідальність за роботу «перев'язок» в дивізіях і корпусах та організацію військово-медичного постачання. Вони підпорядковувалися черговому генералу польової армії, а зі спеціальних питань – головному лікарю Великої діючої армії. Медичну службу дивізій і корпусів очолювали відповідні лікарі, а полків – штаб-лікарі. Для координації діяльності посадових осіб, які очолювали різні напрямки медичного забезпечення була створена Медична рада, головою якої був черговий генерал [3, с.103].

Отже, медична служба російської армії на початку війни мала таку структуру (схема 1)

Важливими складовими «Учреждения...» були «Положення для тимчасових військових госпіталів при Великій діючій армії» та «Положення про розвізні і рухомі госпіталі армії» в яких була визначена лікувально-евакуаційна система. Суть положень:

1) у складі армії створюються розвізні і рухомі госпіта-

лі, а у тилу армії – головні тимчасові госпіталі;

2) постачання ліками і лікарняними запасами – централізоване: Петербургський головний аптечний магазин – армійські запасні аптекарські магазини – полкові аптеки;

3) загальне керівництво всією госпітальною частиною по господарській лінії виконувалося директором військових госпіталів, а по медичній – головним лікарем госпіталів;

4) безпосередньо поблизу місця бою, в укриттях або складах місцевості, розгортались полкові перев'язувальні пункти (ППП), позначені прапором або іншими позначками, щоб пораненні, могли їх швидко знайти. Пункти призначалися для первинної перев'язки усіх поранених, зупинки всіх загрозливих кровотеч та підготовки поранених до евакуації в розвізні госпіталі. Усі пункти були забезпечені перев'язувальним матеріалом, хірургічними інструментами та медикаментами з полкової аптечної фури;

5) за ППП розташовувалася лінія розвізних госпіталів (РГ) для надання першої допомоги пораненим (обробка ран, операції і перев'язки), харчування та доставки їх в рухомі госпіталі першої лінії. До складу РГ, оснащених лазаретними (на 4-6 важкопоранених) і аптекарськими фурами, входив медичний персонал, який був прикомандирований з військових частин. Медичні частини кожного госпіталю очолювали найбільш досвідчені дивізіони і корпусні лікарі. Місця для РГ визначались головнокомандуючим у день битви у трьох пунктах за лінією армії, госпіталі називалися: перший – центральний; другий і третій – флангові;

6) РГ по відношенню направлення поранених були прикріплені до рухомих госпіталів, що передавались корпусам та призначались для лікування поранених і хворих під час руху армії. Рухомі госпіталі першої лінії забезпечували реєстрацію, розміщення та харчування поранених і хворих. Виконували необхідні хірургічні втручання, проводили тимчасову госпіталізацію нетранспортабельних поранених і хворих та госпіталізацію поранених з легкими ступенями тяжкості. Здійснювали подальшу евакуацію в рухомий госпіталь другої лінії поранених зі строками вилікування до 40 днів та забезпечували евакуацію до головних тимчасових госпіталів усіх хворих з довгим терміном лікування та тих, які після лікування не зможуть продовжувати службу;

7) головні військово-тимчасові госпіталі розгорталися в сусідніх губерніях, де не велися бойові дії, та займалися лікуванням усіх поранених і хворих, що надходили [1, с.56-58].

Слід відмітити, що усі госпіталі воєнного часу були позаштатними і формувалися лише в ході війни за рахунок медичних сил та засобів полків і резерву.

Отже, перед Вітчизняною війною 1812 року в російській армії, вперше у практиці військово-лікарської справи, була введена нова лікувально-евакуаційна система, яка в подальшому була названа дренажною.

В організації і тактиці медичної служби період до початку війни називають початком становлення практичних складових медичного забезпечення російської армії під час воєнних дій [6, с.21]. Слід відмітити, що до 1812 року не було жодної теоретичної праці в якій розглядалися проблеми медичного забезпечення бойових дій.

Практика медичного забезпечення військ під час війни включає в себе: лікувально-евакуаційне забезпечення, управління медичною службою, протиепідемічне забезпечення, військово-медичне постачання.

Однак, з початком війни 1812 року раціональна лікувально-евакуаційна система, передбачена «Положенням для тимчасових військових госпіталів при Великій діючій армії», що мала формувати розвізні, рухомі та головні військово-тимчасові госпіталі не могла бути повністю реалізована у зв'язку зі слабкими економічними ресурсами Росії та відсутності потрібної кількості лікарів в країні. У перші дні війни проявилися недоліки медичного забезпечення армії під час бойових дій. Ці недоліки полягали у відсутності штатних госпіталів військового часу, штатних сил і засобів збору та вивозу поранених з поля бою; обмеженою участю військових лікарів в управлінні медичною службою; відсутністю ефективною системою військово-медичного постачан-

ня та штатних протиепідемічних підрозділів.

Довготривалий відступ на початку війни, значні марші російських армій заради возз'єднання та виснажливі оборонні бої були пов'язані з великими санітарними втратами. Широке використання під час військових дій вогнепальної зброї, особливо артилерії значно збільшили втрати від поранень, зростає кількість безповоротних втрат. Так, у першому бою під Вітебськом російська армія втратила вбитими 1245 чоловік, 2267 пораненими, Бородинська битва вивела з ладу 42,5 тисячі чоловік з них більше 19 тисяч поранених [7, с.48-54]. Поведінка поранених після Бородіно показує, що більшість з них не надіялась отримати медичну допомогу. Хто міг самостійно рухатись розходились по навколишніх селах, розраховуючи там на допомогу. Слід відмітити, що медичне обслуговування поранених і хворих було різним, залежало від класової приналежності потерпілого. Титуловані генерали і офіцери евакуювалися у власних каретах в супроводі лікарів, а солдати перевозилися на возах по п'ять-шість чоловік, і навіть цілі каравани таких возів іноді не мали лікаря.

Для перенесення поранених з поля бою на перев'язувальний пункт у кожному полку мало бути 20 і більше нестройових солдат з чотирма ношами і двома легкими лінійками [8, с.4-5]. Однак, кількість поранених було важко передбачити, тому кожен з них міг розраховувати лише на себе та на допомогу товаришів. В окремих битвах помічників при одному пораненому могло бути двоє-трьох, так іноді солдати використовували чесний спосіб виходу з під вогню на полі бою.

Винесення поранених з поля бою також покладалося на військову поліцію, їй доручалося спостерігати за тим, щоб перев'язка поранених відбувалась в різних місцях. Генерал-девальдінґеру наказувалося перед боєм «зробити ланцюг за лініями армії з особливої конвоїної команди, через яку він буде постачати поранених в розвізні госпіталі для перев'язки». Кожен перев'язувальний пункт був оснащений готовими пов'язками, бинтами, хірургічними інструментами. У кожному полку була в наявності аптечна фура з аптечними ящиками. На передньому ящику фури сидів кучер, на задньому залишалось місце для слабого хворого. Аптечні ящики були 5-ти типів. Два типи ящиків – так звані полкові ящики старої і нової колезької форми. Три типи (малий з 19-ю інструментами, дуже малий – з 10-ю інструментами і шкіряна сумочка з 10-ти інструментами) – так звані полковий ящик новітньої форми, батальйонний ящик і фельдшерська сумка. Всі вони були укомплектовані хірургічними інструментами. Кожен лікар обов'язково мав кишеньковий набір хірургічних інструментів. За перев'язувальними пунктами розташовувалася система тимчасових військових госпіталів. Задачею розвізних госпіталів було надання першої допомоги пораненим на полі бою і доставка їх рухомі госпіталі. Однак, місткість фур не відповідала їх призначенню і М.І.Кутузов наказав скинути кузова і зробити поміст для шести і більше чоловік [8, с.4-6].

При розвізних госпіталях під час бою знаходився і польовий генерал-штаб-лікар. До його обов'язків входила організація медичної допомоги в частинах військ в польових умовах. Розвізним госпіталям в системі організації медичної допомоги пораненим надавалось велике значення, саме вони обслуговували поранених, яких виносили з поля бою [2, с.16].

Слід зазначити, що головний медичний інспектор армії Я.В.Вілліє, який має значні досягнення щодо організації медичного забезпечення російської армії, був принципово проти розвізних госпіталів, вважав їх зайвими і непотрібними [12, с.33].

Питання, пов'язані з організацією медичної допомоги пораненим і хворим в бойових умовах, вирішувалися під керівництвом головнокомандуючого армією багатьма інстанціями. В 1812 р. безпосереднє керівництво роботою госпітальної частини виконував генерал-інтендант Є.Ф. Канкрин. Розрізнене керівництво евакуаційно-медичними заходами утруднювало організацію лікувально-профілактичної допомоги пораненим і хворим, однак було єдиним можливим: адже сукупність заходів багатьох начальників

під керівництвом головнокомандуючого давало можливість більш повно використовувати усі можливі засоби армії і країни.

З 1812 по 1815 рр. російська армія втратила 210000-215000 чоловік. Смертність серед поранених складала від 7 до 17% [8, с.48-62].

Слід відмітити, що лікарів в російській армії, звичайно, не вистачало для своєчасного і якісного лікування поранених і хворих. Однак, достатньої кількості лікарів не було під час жодної війни та велику допомогу лікарям надавали шкільні фельдшера, яких було близько сорока тисяч чоловік. За рівнем своєї підготовки російські шкільні фельдшера перевершували багатьох французьких хірургів. І це головне, адже, вирішальну роль відігравала не стільки кількість (лікарі і весь медичний персонал), скільки якість – знання, досвід, своєчасність надання медичної допомоги, а відвага і високий патріотизм допомагали творити справжні чудеса і долати усі труднощі.

Значну роль в організації медичної служби в передвоєнний і воєнний період відіграв Я.В.Вілліє. Шотландець за походженням, майже 30 років очолював Медико-хірургічну академію. Довгий час перебував на посаді Головного медичного інспектора армії, приймав участь як хірург і організатор в ході війни. За заслуги Я.В.Вілліє було присвоєно вищого для медиків звання дячого таємного радника та відкрито пам'ятник перед головним корпусом Медико-хірургічної академії (зараз Військово-медична академія) в Санкт-Петербурзі [12, с.33-42].

Отже, під час війни 1812 року положення медичної служби суттєво змінилось у порівнянні з минулими військовими конфліктами. Об'єктивні показники підтверджують думку про цілком задовільне медичне забезпечення російської армії та велику перевагу над медичною службою французької армії. Висока оцінка діяльності медичного персоналу була дана в маніфесті про підсумки війни: «Військові лікарі, поділяючи нарівні з військовими чинами труднощі та небезпеку, показали гідний приклад старанності і мистецтва у виконанні своїх обов'язків і здобули справедливе визнання від співвітчизників та повагу від усіх наших союзників» [9].

За результатами війни набули нового значення лікувально-евакуаційне забезпечення і військово-медичне оснащення, було дано поштовх для становлення та розвитку теоретичних і практичних складових організації і тактики медичної служби [4, с.33]. З початком війни в організації і тактиці медичної служби розпочинається новий період – період завершення становлення лікувально-евакуаційного забезпечення і військово-медичного постачання.

За результатами накопиченого у війні досвіду організації медичного забезпечення у 1816 році підготовлено та прийнято перший документ, який регламентував накопичення запасів матеріальних засобів для розгортання госпіталів у військовий час.

Селиванов, А. В. Шабунин. – СПб.: Издательство Военно-медицинской академии, 2002. – Т.1. – С.167-168.

12. Шабунин А.В. Яков Васильевич Виллие / А. В. Шабунин. – СПб. 1998. – С.33-42.

1. Будко А.А. О создании военно-медицинской службы в России / А. А. Будко, А. В. Шабунин // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2002. – №2. – С.56-58.

2. Вальберг К.Ф. Опыт краткого руководства по тактике санитарных войск / К. Ф. Вальберг. – Л., 1980. – С. 16-18.

3. Георгиевский А.С. История военной медицины / А. С. Георгиевский. – Л., 1982. – С.103-104.

4. Георгиевский А.С. О предмете исследования и определения ОТМС / А. С. Георгиевский // Вопросы истории и теории ОТМС. – Д.: Издательство Военно-медицинской академии им. С.М.Кирова, 1956. – С.25-36.

5. Заглухинский В.В. Организация и работа военно-медицинской службы в Отечественной кампании 1812 г. / В. В. Заглухинский. – М., 1912. – С.210.

6. Кнопов М.Ш. Исторические аспекты развития ОТМС / М. Ш. Кнопов. – М., 2002. – С.21.

7. Корнеев В.М. Медицинская служба в Отечественную войну 1812 года / В. М. Корнеев, Михайлова Л.В. – Л., 1962. – С.48-62.

8. Медицинская служба русской армии в Отечественную войну 1812 года // www.medikal-enc.ru/12/1812

9. Отечественная война 1812 года // www.medikal-enc.ru/12/1812

10. Медицинский департамент Военного министерства // <http://imha.ru/2008/01/25/medicinskij-departament-voennogo.html>

11. Чиж И.М. История военной медицины России / И. М. Чиж, А. А. Будко, Е. Ф.

Артем ПАПАКІН
(Київ)

НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПЕРІОДИКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (З ФОНДІВ ЦДАЗУ)

Події т. зв. наполеонівських війн привертати і продовжують привертати значну увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Події війни 1812 року, походу наполеонівських армій на Російську імперію та боротьби її народів проти іноземних загарбників, названої у російській та радянській історіографії «Вітчизняною війною 1812 року», не стоять осторонь і сучасної української історіографії [13]. Причин цьому чимало – це і ведення бойових дій у 1812 р. на українських землях, і участь сформованих в Україні військових частин та окремих українців у боротьбі з французькою армією та союзниками Наполеона, і українське питання, що підіймалося під час цієї війни на міжнародний рівень. Не були осторонь вивчення українського аспекту наполеонівських війн і українські військові історики за кордоном, зокрема у міжвоєнний період, коли за межами України з політичних і соціальних причин опинилися тисячі талановитих діячів української науки та культури. Внесок військової еміграції до української історіографії війни 1812 року недостатньо оцінений дослідниками, що пояснюється замовчуванням радянськими істориками праць політичних емігрантів. Найголовніші публікації емігрантської періодики з цієї проблеми використовуються у працях С. Потрашкова, Ф. Стоянова, Я. Тинченка [9, с. 235; 11, с. 93, 94; 12, с. 6; 14, с. 31–33]. Дослідження наукового доробку українських емігрантів другої хвилі тим більше важливе з огляду на неповну збереженість їхнього творчого спадку у вітчизняних бібліотеках. У цій статті використовуються головним чином публікації з колекції періодики, що зберігається в Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) [1].

Українська військова періодика міжвоєнного періоду (часописи, що були присвячені питанням воєнної і військової історії, військової мемуаристиці та публіцистиці, теорії та історії військової справи тощо) бере свій початок з видань, що виходили у таборах для інтернованих українських вояків у 1920–1923 рр. У цих виданнях з просвітницько-виховною метою публікувалися, зокрема, відомості про бої українського війська в період Визвольних змагань та про історичні битви. Так, у виданні слухачів Військового факультету Українського Народного Університету [заклад підвищення кваліфікації інтернованих в Ланьцут–Стшалково старшин Армії УНР, див.: 8] «Військовий вісник» (ч. 2, 1922 р.) [1, оп. 1, спр. 67] опубліковано аналіз операції французької армії в Німеччині у 1796 р. [5]. З цього ж видання дізнаємося, що, крім питань стратегії, тактики, психології тощо, слухачі факультету отримували знання з історії воєнного мистецтва і воєнної історії, в т. ч. періоду наполеонівських війн. Зокрема, серед вояків проходилися заняття «Наполеонівська стратегія», «Похід Наполеона до Австрії в 1805 р.», «Похід 1806 р.», «Оцінка плану війни і головних операцій походу Наполеона до Австрії в 1809 р., згідно основних положень теоретичної стратегії», «Похід Наполеона до Австрії в 1809 р.», «Похід Наполеона до Росії в 1812 р.» та ін., деякі з них з розбором окремих військових операцій; під час занять використовувалися стратегічні мапи 1805–1814 рр. та тактичні схеми битв під Аустерліцом, Леною та Ауерштедтом, Фрідландом, Бородіно, Ватерлоо, наступу Наполеона на Москву, наступу Веллінгтона тощо; викладачі військового факультету видавали для слухачів реферати (тексти лекцій) «Похід Наполеона в Іспанію 1808–1814» (автор – сотник Карнійчик), «Похід Наполеона до Росії 1812 р.» (автор – сотник Корнієнко) [5, с. 50–53, 59–60, 61]. У літературно-військовому тижневику інтернованих у Ланьцуті українців «Наша Зоря» [1, оп. 1, спр. 71] у 1921 р. з'явилася замітка «Генерали Французької Республіки і маршали Наполеона I (1792–1815)», що містить перелік генера-

лів армії Наполеона, які раніше були «старшинами старої армії», «офіцерами фортуни», «старшинами чужих армій» та цивільними [6, с. 5–6].

Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. у військових періодичних та неперіодичних виданнях української військової еміграції «За Державність», «Табір», «Літопис Червоної Калини», «Наша Зоря» з'являлися статті не лише про сучасні проблеми емігрантів, спогади з Перших визвольних змагань та теорії воєнної справи, але й з історії бойових дій, що велися на українських землях від давнини до часів, сучасних авторам.

Найважливішим дослідженням з періоду наполеонівських війн, що вийшло в еміграційній періодичці, є серія статей О. Переяславського (Олександра Шпилинського) «Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812–1814 рр.», надрукованих в журналі «Табір» (ч. 19–23, 25–26) [1, оп. 1, спр. 80].

Частина перша статті, надрукована у «Таборі», ч. 19, містить опис передумов створення «Української збройної сили», окреслює предмет дослідження, відзначає важливість вивчення доби наполеонівських війн для української історії («для української воєнної історії має значіння кожна подія, яка торкається виявлення збройного чину нації, бо вона завше лише по собі якісь потрібні для майбутнього риси»). Під «Українською збройною силою» О. Переяславський розуміє передусім військові частини, що носили назву «українських»: «де-які з наших полків виступали під своїм правдивим національним іменем – «українські козацькі полки», під яким і значаться у всіх німецьких, французьких та російських реляціях». Він, зокрема, зазначає, що полки, які називалися «українськими», «по своїй бойовій вартості прирівнювали не до козацьких полків, яких сила була в російській армії, а до регулярних полків союзної російсько-німецької кінноти». До предмету дослідження автор зараховує і Лівобережні козацькі полки, Полтавське й Чернігівське ополчення, Херсонські частини та Земські сили. Вони, як зазначає О. Переяславський, «затримували до кінця існування свій суто національний характер і свою назву – «козацькі полки». Автор перераховує також частини – учасників подій 1812–1814 рр., що не є предметом дослідження – вони не носили назву «українських», але теж формувалися на українських землях. Це Чорноморське та Бузьке козацьке військо, а також Слобідські гусарські полки [7, ч. 19, с. 44–52].

Після вступної частини автор розповідає про початок формування чотирьох Українських кінно-козацьких полків у Правобережній Україні від червня до липня 1812 р., коли вони відійшли на Волинь до місць дислокації III Обсерваційної армії ген. О. Тормасова. У статті цитується наказ від 5 липня 1812 р., в якому описано уніформу цих полків. У III частині дослідження йдеться про створення козацьких полків на Лівобережжі України: 9 малоросійських кінно-козацьких полків на Полтавщині, 6 – на Чернігівщині. Розповідається про особливості процесу формування цих військових частин, їх кадрового забезпечення та озброєння. IV частина розповідає про формування ополченських військових частин: оскільки на Волині велися бойові дії, а Київщина і Поділля як терени, що межували з Волинню, звільнялися від поборів до війська, джерелом формування ополчення стала Чернігівщина та Полтавщина. У V та VI частинах дослідження О. Переяславський розповідає про херсонський ескадрон поміщика Скаржинського та земське військо. Наприкінці розділу автор доходить висновку, що, не рахуючи Чорноморського та Бузького козацьких військ, Слобідських гусарських полків та рекрутів з України, що служили в інших частинах регулярної армії, «в 1812 році Україна виставила добровільно збройну силу, рахуючи зо всіма поповненнями, понад 100.000 чол., т. т. 1/3 загально-російського числа (320.000 чол.), витративши для цього кілька десятків мільйонів карбованців» [7, ч. 20, с. 28–41].

Наступний розділ дослідження О. Переяславського, опублікований у ч. 21 журналу «Табір», розповідає про загальний перебіг кампанії 1812 р., діяльність Української кінно-козацької дивізії в бойових діях проти військ Наполеона від жовтня 1812 р., про вирушення на фронт Малоросійських кінно-козацьких полків у вересні 1812 р. та їх

бойові дії, про бойові маршрути полтавського та чернігівського ополчень до кінця року (ч. VII) [7, ч. 21, с. 28–37]. У наступному числі журналу опубліковано відомості про участь українських полків російської армії в кампаніях 1813–1814 рр. на території Варшавського герцогства, Німеччини та Франції (ч. VIII). Тут переповідаються свідчення німецьких джерел про участь Української дивізії у боях 1813–1814 рр., а також російських джерел про бойові дії та обмундирування кінно-козацьких полків з Лівобережжя України під час кампанії у Варшавському герцогстві [7, ч. 22, с. 27–33]. В журналі «Табір», ч. 23, розповідається про склад, бойових шлях, уніформи та внутрішнє життя українських ополченських частин у 1813–1814 рр. [7, ч. 23, с. 16–25]. У частині, опублікованій у 25 числі журналу, йдеться про участь українських полків у облозі Замостя у 1813 р. та відправлення їх після завершення бойових дій «у свої губернії» [7, ч. 25, с. 28–37]. На увагу заслуговують вивчення О. Переяславським долі військових частин з України – учасниць наполеонівських війн після 1814 р., долі козацького стану в Україні, намірів та спроб відновлення українського козацтва у 1831–1832 та 1854–1855 рр. [7, ч. 25, с. 28–37; ч. 26, с. 23–35].

Автор серії статей «Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812–1814 рр.» щиро зізнається, що у своєму дослідженні був обмежений у джерелах інформації: «по-перше, бракує ще багато матеріалу, по-друге – дістати в наших сучасних умовах навіть той, який вже опубліковано, в окремих випадках неможливо. Тяжко також дістати потрібні російські воєнно-історичні джерела цієї епохи, полишаючи вже те, що студювання їх потребуватиме часу та праці, надмірних для одної людини» [7, ч. 19, с. 45]. О. Переяславському, за його словами, «цілковито бракувало» джерел для висвітлення деяких бойових епізодів діяльності Українських кінно-козацьких полків [7, ч. 21, с. 29; ч. 25, с. 30]. Тим не менш, дослідження О. Переяславського являє собою непересічну позицію української історіографії наполеонівських війн. О. Переяславський детально висвітлив процес утворення, бойовий шлях, обмундирування кінно-козацьких та ополченських частин з Правобережжя та Лівобережжя України. Навіть на сьогоднішній день серія його статей є одним з найбільш інформативних досліджень з історії українського ополчення у війнах 1812–1814 рр.

Важливі доповнення до статей О. Переяславського на сторінках цього ж журналу «Табір» (ч. 28/29, 1936 р.) [1, оп. 1, стр. 81] зробив Степан Сірополко. У своїй статті «Українська кінно-козацька дивізія в Наполеонівських війнах 1812–1813 рр.» він подав дані щодо зберігання у Слов'янській бібліотеці в Празі важливого джерела до історії дивізії – «Журналу» полковника І. Похвиснева, навів відомі біографічні дані про автора, інформацію про зміст видання, а також деякі цитати з «Журналу». О. Переяславський повідомляв, що це джерело залишилося йому невідомим [7, ч. 21, с. 29]. Основна частина статті С. Сірополка містить переказ відомостей «Журналу» І. Похвиснева, які стосуються формування та бойових дій Української кінно-козацької дивізії під час боїв на території Варшавського герцогства, Саксонії та Пруссії в 1812–1813 рр. [10, с. 81–93].

Наполеонівська тематика розглядалася на сторінках «Трибуна» також у воєнно-теоретичному руслі. Зокрема, у статті генерала М. Капустянського «Політика і стратегія» як приклад співпраці дипломатії та війни наводить успішні дії Наполеона проти коаліції Австрії, Пруссії та Росії у 1805–1806 рр., а також його невдачу щодо змушення Росії до миру з Францією задля перемоги над Британією під час та після війни 1812 р. М. Капустянський доходить висновку, що «головна причина катастрофи, яка спіткала Наполеона, була загальна перевага ворога числом, матеріальними засобами і повна виснаженість самотньої Франції» [2, с. 6]. Певним свідченням цікавості військової еміграції до наполеонівської тематики можуть служити також висловлювання Наполеона І, вміщене на титульну сторінку ч. 22 «Табору»: «Розміщуйте ваші війська так, щоб коли ворог шонебудь їм зробить, зібрався якнайскоріше», або епіграф зі слів Наполеона до статті В. Євтимовича у «Нашій Зорі»: «Військових сил недосить, щоб захистити Батьківщину. Коли країну боронить народ, то перемогти її не можна» [3, с. 21].

Стаття під заголовком «Наполеон І і Україна», надрукована у ч. 5 «Літопису Червоної Калини» за 1930 р. [1, оп. 1, стр. 33], розповідає про публікацію французьким часописом «Revue des deux Mondes» спогадів Армана де Коленкура, ад'ютанта Наполеона І. Крім скороченого викладення частини цих мемуарів, за свідченням яких Наполеон жалкував, що не створив під час війни з Росією військових частин з козаків, автор статті подає стислі відомості про захоплення польських можновладців козацькою тематикою та про участь українських козаків у наполеонівських війнах. Автор статті (під псевдонімом «М. О.») дійшов висновку, що Наполеон розумів значення України для Європи і Росії в цій війні [4, с. 6].

Як бачимо, тема наполеонівських війн не тішилася особливою популярністю в середовищі військових емігрантів 20–30-х рр. ХХ ст. Тим не менш, у періодичних виданнях міжвоєнного періоду з'являлися різнопланові публікації цієї тематики. Військові емігранти, що писали на наполеонівську тематику, були обмежені у джерелах дослідження, однак зуміли зробити посильний внесок в українську історіографію проблеми. Особливо цінним серед доробку української військової еміграції є дослідження О. Переяславського, опубліковане у 1933–1934 рр. в журналі «Табір», яке й на сьогоднішній день не втратило своєї актуальності та використовується сучасними дослідниками українських аспектів історії війн Наполеона І.

1. Центральний державний архів зарубіжної українки. – ф. 15. Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном, 2 оп., 256 од. зб., 1917–1966 рр.
2. Євтимович В. Мілітарна підготовка населення / В. Євтимович // Наша Зоря. – 1922. – Ч. 28. – С. 21–27.
3. Капустянський М. О. Політика і стратегія / М. О. Капустянський // Табір. – 1923. – Ч. 1. – С. 1–23.
4. М. О. Наполеон І і Україна / М. О. // Літопис Червоної Калини. – С. 6.
5. Опійників Л. Операція 1796 р. в Германії / Л. Опійників // Військовий вісник. – 1922. – Ч. 2. – С. 17–26.
6. П. П. Генерали Французької Республіки і маршали Наполеона І (1792–1815) / П. П. // Наша Зоря. – 1921. – Ч. 9. – С. 5–6.
7. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах / О. Переяславський // Табір. – 1933. – Ч. 19. – С. 44–52; Ч. 20. – С. 28–41; 1934. – Ч. 21. – С. 28–37; Ч. 22. – С. 27–33; Ч. 23. – С. 16–25; 1935. – Ч. 25. – С. 28–37; Ч. 26. – С. 23–35.
8. Подільський К. Військовий факультет при Українському Народному Університеті / К. Подільський // Військовий вісник. – 1922. – Ч. 2. – С. 43–62.
9. Потрашков С. В. Отечественная война 1812 г. в украинской историографии / С. В. Потрашков // Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – М., 2003. – С. 235–243.
10. Сірополко С. Українська кінно-козацька дивізія в Наполеонівських війнах 1812–1813 рр. / С. Сірополко // Табір. – 1936. – Ч. 28/29. – С. 81–93.
11. Стоянов Ф. Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині ХІХ ст. / Ф. Стоянов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2005. – Вип. ХІХ. – С. 93–95.
12. Стоянов Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба. Автореферат дис. ... канд. іст. Наук / Ф. Стоянов. – Одеса, 2007. – 16 с.
13. Усенко П. Г. Війна 1812 / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 536–537.
14. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки / Я. Тинченко. – Кн. II. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

Тетяна РОМАНЕНКО,
Ігор ПИЛІВЕЦЬ
(Київ)

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ 1812 Р.

Вторгнення наполеонівської армії викликало неоднозначну реакцію серед українського дворянства та інтелігенції. Українська еліта поділилася на два табори: автономістів та консерваторів. Представники першого табору (Мочугівський, Чайковський та інші), на яких великий вплив справили ідеї французького просвітництва та Французька революція, висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французьких військ буде введено прогресивне законодавство («Кодекс Наполеона») й Україна стане автономною, а може і незалежною, державою. Вони навіть не підозрювали про плани Наполеона розчленувати українські землі, розділивши їх між своїми союзниками. Проте, антицарські настрої в українському суспільстві були явищем винятковим. Переважна більшість населення України були віддані «царю та Вітчизні».

Багато українців пов'язувало з перемогою над французькою армією відновлення козацького стану та скасування кріпацтва. Форми участі українського народу у війні були різними. Його патріотизм насамперед проявився у створенні козацьких полків та земського ополчення. У липні цар Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого кріпаки набіралися за згодою поміщиків, а вихідці з інших станів – добровільно. Особливо активно до ополчення вступали кріпаки, які сподівалися таким чином здобути волю. Не обмежуючи свою позицію лише словами, радикальні українські кола вдалися до практичних дій. Так, волинський дідич (заможний козак) Чайковський організував козацький загін на допомогу Наполеону.

З початком війни більша частина українського дворянства підтримала Росію у війні проти Франції. Її лякали наслідки Французької буржуазної революції, «корсиканське чудисько» Наполеон та його наміри віддати Правобережжя полякам. Олександр I розглядав як захисник України, прав та привілеїв шляхти і законний імператор. Українське дворянство організувало на допомогу російській регулярній армії (у складі якої воювало 75 тис. українців-ополченців) козацькі частини чисельністю біля 25 тис. козаків.

І все ж переважна частина української шляхти поставилася до приходу Наполеона негативно, не вірила, що він визволить Україну від російського деспотизму. Дворянство найбільше лякала політика Наполеона в Польщі і скасування ним кріпацтва зокрема, тому значна її частина пішла проти Наполеона: давала російській армії рекрутів, жертвувала гроші, постачала продукти. Селяни та козаки теж йшли до армії охоче, сподівалися таким чином здобути собі волю від панства. В Україні було сформовано близько 70 тис. піших і кінних козаків для боротьби проти Наполеона.

Всі спроби імператора встановити комунікаційні лінії з Москви до південних районів, поширити військові дії на Україну було зірвано рішучим протистоянням російської армії та Калужького, Чернігівського та Полтавського ополчень зокрема. Його поразка в Росії, що стала початком розпаду французької імперії, на тривалий час переорієнтувала сподівання на крашу долю як польського, так і українського народів.

У 1811 р було організовано штат при Канцелярії цензурного комітету був затверджений Олександром I. На його утримання щорічно виділялося 14 500 рублів. Він складався з 2-х секретарів, бібліотекаря та 4-х писарів (посади цензора не існувало). Очолював комітет директор Особливої канцелярії міністерства поліції

Напередодні війни усім навчальним округам було запропоновано, щоб цензори не пропускали ніяких артикулів, що містять політичні відомості і міркування, при чому пояснювалося, що про все, що стосується уряду, можна

писати тільки з волі самого уряду, якому краще відомо, що і коли повідомити публіці. Вперше в Російській імперії в 1812 р. з'являється посада військового цензора, однак самостійного інституту військової цензури тоді сформовано ще не було.

Одним з найбільш характерних виразників офіційно-консервативного «патріотизму» з'явився глава рутинного, архаїчного напрямку у громадській думці і в літературі, – А. С. Шишков. Знаменно, що саме йому, автору програмно-шовіністичного «Міркування про любов до батьківщини», було доручено Олександром I складання урядових маніфестів під час Вітчизняної війни. Урочисто-риторично, пишномовний стиль Шишковський маніфестів в напруженій обстановці 1812 надавав чималу емоційний вплив на найрізноманітніші верстви російського суспільства

З початком війни з Наполеоном журналістика різко поділяється на два табори. Перший табір – це журнали: «Російський вісник» Сергія Глінки, «Вісник Європи» Михайла Каченовського, «Читання в бесіді любителів російського слова» адмірала Шишкова, міністра Народного освіти. Шишков ненавидів запозичені слова і ретельно виганяв їх з російської мови. Ці три журнали були найпомітнішими в першому таборі. Вони були дуже патріотичними: «за віру, царя і Отечество». Ці журнали відстоювали православ'я, самодержавство і кріпосне право. У журналі «Російський вісник» друкувалися «афішки графа Растопчина», військового графа, який спалив Москву. У цих афішках і листівках Растопчин закликав цивільних жителів захищати Москву.

Другий табір представляв журнал «Син вітчизни» Миколи Греча. Він пояснював цю війну як насамперед визвольну і не вихваляв царя. Потім цей журнал опублікував статтю улюбленого вчителя Пушкіна Олександра Петровича Куніцина «Послання до росіян». Вона закінчується словами «...помремо вільними у вільній Вітчизні!» – двозначною фразою, і люди зрозуміли її як бажання позбутися царя. Греч спочатку великої ролі в журналі не грав. Туди прийшла активна молодь. Тираж у «Сина вітчизни» був більшим – 3 тисячі примірників. Тоді в журналі з'являються перші в Росії журнальні ілюстрації – політичні карикатури робот Венеціанова і Теребенева.

Інформаційну війну довелося проводити пресі. Перше, були спішно організовані військово-польові друкарні, які стали працювати при штабах Барклая де Толлі і Михайла Кутузова. По-друге, консервативно налаштовані видання, такі як «Російський вісник», «Вісник Європи» і «Читання в бесіді любителів російського слова», напірають на ідею так званого монархічного патріотизму всупереч ідеям республіки, які на кінці багнета просуває наполеонівська Франція. Заклики до опору неодмінно містять гасло «За царя, за Отечество!».

У той же час з'являється ліберально налаштоване видання – «Син вітчизни». Воно, само собою, теж займається антифранцузькою пропагандою. Абсолютна монархія не здається редакції ідеальним державним устроєм, співробітникам ближче цивільні ідеали. Вони сповідують громадянський патріотизм, у своїх статтях закликаючи воювати не за царя, а за свою свободу і гідність. Це абсолютно різні позиції. «Син вітчизни» швидко набирає прихильників і стає самим прогресивним виданням країни. Крім іншого в журналі друкуються новини з фронтів. Виходить журнал раз на тиждень. У нього кілька розділів. Є розділ, який називається «Політичний листок», де друкуються відозви до народу. У будь-якій відозві так чи інакше присутня якась центральне ядро, яке апелює до суспільних ідеалів. Французькі ідеали не годяться. І тоді редакція звертається до славного минулого Стародавньої Русі, Русі допетровської, чия культура ще не була орієнтована на Європу. У виданні з'являється спеціальний історичний розділ, який буде звертатися до відомостей про слов'ян та їх перемоги.

Французи, просуваючись вперед, розраховували поповнювати свої запаси у місцевого населення, що опинилося на завойованій території. Але, селяни кидали свої села і йшли в ліси. Французів зустрічали порожні будинки. Проте, де дістати коней і продовольство, турбувала Наполеона, так само як і партизанська війна. Імператор був готовий битися з військами на полі битви, але не з парти-

занськими загонами. Франція вважала партизанську тактику безчесною, а російська преса її, навпаки, виправдовувала – мовляв, на війні як на війні.

Послання до народу неодмінно апелюють до слов'янської теми, до споконвічної російської культури на протигагу західної, що, насправді, досить цікаво, адже навряд чи вирощена на французьких книжках знати чітко уявляла собі культуру допетрівської Русі, та й взагалі вона являла собою інший культурний продукт. Але повної відповідності і не було потрібно – потрібний хороший лозунг. Але крім гарного гасла в момент війни у журналу виникло чимало інших завдань. Наприклад, як підтримати бойовий дух в суспільстві після того, як французькі війська зайняли Москву, і та згоріла. Столиця була знищена, Кутузова не лаяв тільки ледачий.

Щоб виправдати його, журнал «Син Вітчизни» використовував вельми гарну біблійну метафору. Видання порівнювало Наполеона з біблійним героєм Самсоном, який намагається розірвати пашу леву, тобто російської армії, але у Наполеона немає на це сил, і лев стискає свою пашу, погрожуючи противнику загибеллю.

Найбільш сильний і характерний відгук на війну дала саме консервативна друк, міцно спиралася на патріотичне почуття верхніх шарів суспільства. Зокрема, особливо гаряче відгукнувся на події 1812 року «Російський Вісник» С.Н. Глінки. Перша книжка журналу за цей рік відкрилася статтю «Обітниця російських воїнів» з урочистим епіграфом: «Нікому живому не здаватися, всім помирати за одного; битися до смерті за віру, за царя, за землю російську», а трохи нижче урочиста ода підбадьорювала російських до сміливого виступу проти ворогів на захист священних прав своєї батьківщини: «Вотще грозят Ерусалиму Иноплеменники войной».

Низка статей і віршованих творів, присвячених російському патріотизму, хоробрості, великодушності і іншим чеснотам. Ці статті буквально заповнюють сторінки журналу за 1812 і 1813 роки. Так, ми зустрічаємо тут ряд звернень до героїв і героїчних епох російської історії. З тією ж метою – возвеличити славу російського імені і підняти патріотичне натхнення – сторінки «Російського Вісника» рясніють довідками про сучасній російській героїству і великодушність. Приниження Наполеона і французів, реалізувалося ще простіше. І в урочистій оді і в прозовій статті Глінка і його співробітники не шкодували для Наполеона самих різких і навіть грубих епітетів.

Афіші Ростопчина були забарвлені ненавистю до французів і заклик до національного почуття. Поширюючи офіційні заяви уряду, він звичайно брав на себе роль лише передавальної інстанції, говорив мовою офіційною і тільки, подекуди, додавав кілька рядків.

Враховуючи настрій вищих кіл суспільства, пройнятих сильною неприязню до французів, і розуміючи важливе значення періодичної преси, уряд вирішив зробити її знаряддям своїх цілей. У цих цілях, наприклад, 4 жовтня 1812 «російському німцеві» Гречу було дано через графа Розумовського дозвіл на видання «Сина Вітчизни». Греч запекло лаяв в своєму журналі Наполеона і його маршалів, і, мабуть, журнал мав тоді успіх і подобався, як подобалися багатом писання Глінки та гр. Ростопчина.

Літературна пропаганда проти Наполеона велася у часописі Штейна. З цієї метою був викликаний з Німеччини Е.М. Арндт, відомий німецький патріот. У Петербурзі Арндт, працюючи під керівництвом Штейна, займався, між іншим, складанням політичних памфлетів і книжок, а також брав певну участь в «Сині Вітчизни». Був і інший, теж рекомендований Штейном, публіцист Фабер, працями якого скористалося російський уряд.

Росія виграла ту війну. Але, незважаючи на закінчення військових дій, журнал «Син Вітчизни» продовжив існувати. Мине трохи більше десяти років, і він стане оплотом декабристів, а після їх повстання різко змінить політичне забарвлення, щоб вижити.

Однією з характерних особливостей лінії російського патріотизму 1812 року була думка про те, що героїзм народних мас, виявлений в 1812 році, був справою не тільки російського народу, а й інших народів Росії.

Російське суспільство або зовсім нічого не знало про тогочасний стан справ або отримувало відомості, сильно прикрашені, заломлені кризь призму войовничого патріотизму і «знешкоджені» цензурою; перевіряти ж відомості, що стосуються військових дій, газети не мали права, та й можливості, так як не тримали на театрі військових дій своїх кореспондентів і не могли вдаватися до іноземних газет. Волею-неволею доводилося задовольнятися офіційними відомостями, про якість яких свідчать знамениті ростопчинські афіші, повні зарозумілості і хвалькуватості.

Результатом політики замовчування і навіть спотворення істинних фактів, які малюють стан справ, була, звичайно, повна необізнаність населення, неможливість приготуватися до подій і тому марні жертви. Народ не вірив вже більше друкованим листками графа Ростопчина. Не краще була обізнана про дійсний стан речей і сама армія. Г. Богданович писав, що солдати, проходячи через Москву, не знали, куди йдуть, думаючи, що їх ведуть обхідним шляхом проти французів. На ґрунті необізнаності суспільства про те, що відбувається, природно, виникала маса чуток і розмов, часто абсолютно фантастичних. Російське суспільство в 1812 році було дуже погано поінформоване про те, що відбувалося на театрі військових дій; з одного боку – суперечливі, фантастичні, але зате надзвичайно рясні, чутки, з іншого – короткі офіційні повідомлення, які перш за все прагнули «заспокоїти уми», але явно і швидко спростовувалися всім ходом подій.

Для імператора Олександра I Вітчизняна війна 1812 р. і післявоєнний період послужили суворим випробуванням. Він відчував прагнення суспільства обмежити самодержавну владу, бачачи небезпеку для неї в загальному піднесенні, що веде до розмов про свободу, конституції і тощо.

1. Гринченко Н. А. История цензурных учреждений в России в первой половине XIX века / Н. А. Гринченко // Гринченко Н. А. Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. – СПб, 2001. – Вып. 1.

2. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв.: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Г. В. Жирков. – М.: Аспект-пресс, 2001. – 368 с.

3. Замотин Н. П. Война и русская журналистика: «Русский Вестник», «Сын отечества» / Н. П. Замотин, Н. П. Сидоров // Отечественная война и Русское общество. М., 1911. – Т. 5. – С. 130-146

4. Мендельсон Н. М. Ростопчинские афиши / Н. М. Мендельсон // Отечественная война и Русское общество. Второй период войны. Москва при французах. Третий период войны. – М., 1911. – Т. 4. – С. 83-92.

5. Сивков К. В. Война и цензура / К. В. Сивков // Отечественная война и Русское общество. – М., 1911. – Т. 5. – С. 121-30.

6. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX в. / Станько А. И. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов, гос. ун-та, 2006.

Сергій СОКОЛЮК
(Київ)

ДІЇ РОСІЙСЬКОГО ФЛОТУ ПІД ЧАС НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Одним з найбільш значних етапів історії бойової діяльності російського флоту наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був період, пов'язаний з війнами проти наполеонівської Франції. Російська і західноєвропейська монархії вбачали в перемозі французької революції 1789–1794 рр. загрозу існування абсолютистського ладу в їх країнах, що спонукало абсолютистські держави Європи об'єднатися в контрреволюційну антифранцузьку коаліцію, яка мала за мету повалення республіканського ладу у Франції і відновити монархію Бурбонів. З відсічі військам Австрії і Пруссії у серпні 1792 р., почався період переможних революційних воєн, які призвели до суттєвого зростання могутності і впливовості Франції [5, с.382]. Проте, після контрреволюційного перевороту 9 термідора (27 липня) 1794 р. і приходу до влади буржуазної Директорії ці війни все більше ставали завойовницькими і мали на меті утвердити французьке панування, причому не тільки в Європі, а й на Близькому Сході, в Африці та навіть Індії [6, с.61].

Таким чином, до осені 1798 р. буржуазна Франція, захопивши Бельгію, Голландію, німецькі землі на лівому березі Рейну, Італію та Єгипет, затвердила своє панування в Центральній та Південній Європі і на Близькому Сході, у всьому Середземному морі. Її агресивні устремління порушували політичні та економічні інтереси багатьох країн, а особливо Англії, Австрії та Росії, які утворили у 1799 р. антифранцузьку коаліцію [6, с.62], до якої була залучена і Туреччина [5, с.383; 7, с.46].

До лютого 1799 р. воєнні дії йшли тільки на морі. Англійський флот, який здійснював блокаду флоту Голландії – союзниці Франції – поблизу о-ва Тексел, брали участь і російські ескадри віце-адміралів Макарова (5 ЛК, 1 ФР, 1 ДС) і Тета (5 ЛК, 2 ФР) під загальним командуванням віце-адмірала Макарова, відправлені Росією до Англії у липні 1798 р. У серпні того ж року в Англію була направлена ще одна ескадра під командуванням контр-адмірала Карцова (5 ЛК, 1 ФР) [5, с.383–384].

У Середземному морі дії морських сил коаліції мали більш рішучий характер і були спрямовані на витіснення французів із стратегічно важливих пунктів на театрі. Після битви при Абукирі 1 серпня 1798 р. панування на морі перейшло до англійського флоту, загонами якого під командуванням контр-адмірала Нельсона крейсерували поблизу узбережжя Єгипту, Сицилії та Неаполя [5, с.380–381].

12 серпня 1798 р. Росія направила у Середземне море ескадру під командуванням віце-адмірала (пізніше – адмірала) Ф.Ф. Ушакова. До її складу входили 6 лінійних кораблів, 7 фрегатів і 3 посильних судна з 792 гарматами, екіпажі нараховували 7406 осіб, на борту перебувало ще 1700 осіб морської піхоти [5, с.384; 7, с.46], що призначалася для висадки десантів. Одночасно в Севастополі з лінійних кораблів і фрегатів була сформована резервна ескадра для оборони кримських берегів, а при необхідності – для посилення російського флоту на Середземному морі. [6, с.64]. Конкретні завдання російського флоту в Середземноморській кампанії полягали в оволодінні спільно з турецькою ескадрою Іонічними островами і оборони берегів Адріатичного моря, що належали Оттоманській імперії, та вигнанні французів з Південної Італії і відновлення монархії, оволодінні спільно з англійським флотом островом Мальта і блокаді Олександрії [6, с.63].

Військові переговори з Туреччиною завершилися на початку вересня угодою про спільні дії російської та турецького флотів зі звільнення Іонічних островів. Загальне керівництво російсько-турецьким флотом і всієї операцією було покладено на адмірала Ушакова. Покинувши Константинополь, російська ескадра 8 вересня увійшла у Дарданелльську протоку, де до неї приєдналася турецька ескадра йод прапором віце-адмірала Кадир-бея в складі 4 лінійних

кораблів, 6 фрегатів, 4 корветів і 14 канонерських човнів. Тут Ушаков виділив 4 фрегати (2 російських і 2 турецьких) і 10 канонерських човнів на чолі з капітаном 2 рангу О.О. Сорокіним для спільних дій з англійською ескадрою контр-адмірала Нельсона в районі Олександрії [5, с.384]. Повз острів Родос цей загін пішов до берегів Єгипту, де діяв до початку грудня 1798 р. Решта кораблів російсько-турецького флоту (10 лінійних кораблів, 9 фрегатів і 11 інших суден), що нараховував загалом 13 400 чоловік і 1200 гармат, 20 вересня через Дарданелли попрямували до Іонічних островів [6, с.65].

У жовтні – листопаді десантні загонами при підтримці корабельних загонів розбили французькі гарнізони на Іонічних островах Церіго, Занте, Кефаллонія, Св. Мавра та інших. З кінця листопада до середини лютого з прибуттям із Севастополя загону кораблів під прапором контр-адмірала П.В. Пуштошкіна, зосередженням десанту була підготовлена і блискуче проведена операція зі здобуття 19–20 лютого 1799 р. потужної фортеці на найбільшому в Архіпелазі острові Корфу з багатьма трофеями [3., с.28; 5, с.384, 400; 6, с.74; 7, с.48] – ЛК «Леандр», ФР «Брюн», бомбардирське судно «Фрімер», поляка «Експедиційсьон», 9 грєбних суден, 629 гармат, багато зброї, припасів [5, с.400].

Пізніше Ушаков переніс дії російсько-турецького флоту до берегів Адріатичного, Тірренського і Лігурійського морів для сприяння союзницьким військам у Північній Італії [5, с.384], куди прибула вже 45-тисячна російська армія на чолі з генерал-фельдмаршалом О.В. Суворовим [7, с.46]. 7 серпня 1798 російський імператор Павло I підписав указ, який визначав у загальних рисах операційну зону і цілі походу російської ескадри в Середземне море. Її бойові дії обмежувались районом Єгипту, Кандії (Криту), Мореї і Венеціанської затоки (Адріатичного моря) [7, с.63]. У той час, коли російський флот визволяв Іонічні острови, англійський флот блокував протягом 20 місяців острів Мальта – важливий стратегічний пункт Середземномор'я. Фортеця Ла-Валлетта капітулювала лише 24 серпня 1800 р., і то після виснаження продовольчих запасів [5, с.384].

Таким чином, у результаті блокади портів і баз Франції та її союзників переважаючими силами флотів коаліції можливість активних дій французів на морі була вкрай обмежена. Найбільшу активність проявляли лише французькі капери, досить численні у Середземному морі [5, с.385].

У лютому 1799 р. почалися воєнні дії на суходолі [5, с.385]. Союзницька російсько-австрійська армія під командуванням Суворова почала наступ у квітні 1799 р. і на початок серпня визволила від французьких військ майже всю Північну Італію [5, с.386].

Велике значення Суворов надавав спільним діям армії і флоту. Російсько-турецька ескадра під командуванням Ушакова, за задумом Суворова, повинна була наносити удари по базах і морських сполученнях противника на півдні Італії (Неаполітанське королівство), погоджуючи дії з наступом союзних військ у Північній Італії [5, с.386]. У наступні півтора року у взаємодії з армією Суворова моряки і морські піхотинці Ушакова брали участь у визволенні від французьких інтервентів Неаполітанського королівства. За підтримки корабельної артилерії були здобуті кілька фортець, приморських військ і укріплених пунктів. 16 вересня 1799 р. коаліційні війська увійшли до Риму [6, с.79; 7, с.49]. За домовленістю Суворова і Ушакова у червні – листопаді в Адріатичному морі діяв загін фрегатів з десантом під командуванням капітана 2 рангу М.Д. Войновича. З вересня по грудень в Генуезькій затоці діяла ескадра Пуштошкіна, яка блокувала фортецю Геную, висаджувала десанти, знищувала французькі кораблі і судна [7, с.49]. Відтак, успішні дії ескадри Ушакова у 1799 р., які проводилися за суворовським планом, примусили противника розосередити сили і позбавили його можливості отримувати підкріплення морем [5, с.386].

Утім, наприкінці 1799 р. різко загострилися внутрішні протиріччя між державами другої коаліції. Австрія та Англія, які, побоюючись зростання впливу Росії в Європі, просто використовували російські війська для захоплення територій у своїх інтересах. До того ж, 18 березня – 29.10. (9.11).1799 р. у результаті державного перевороту у Фран-

ції встановилася воєнна диктатура Наполеона Бонапарта, що, у підсумку, змусило Росію вийти з війни і привело до укладання в Парижі мирного договору між державами 26.09(8.10).1801 р. [5, с.387]. Ліквідація другої антифранцузької коаліції завершилася підписанням Амьєнського мирного договору 15(27).03.1802 р. між Францією, її союзниками (Іспанією та Батавською республікою) з Англією, до якого 1(13).05.1802 р. приєдналася Туреччина [5, с.388].

8 січня 1800 р. ескадра адмірала Ушакова прибула на Корфу, де перебувала до липня, поки проводився ремонт кораблів. Урешті-решт, 26 жовтня основні сили (11 ЛК, 1 ФР, 4 ДС) російського флоту прийшли до Севастополя [5, с.395; 6, с.79; 7, с.49]. Загони капітанів 2 рангу Войновича і Сорокіна залишилися у Середземному морі для підтримки Республіки Іонічних островів, базуючись на Корфу [5, с.395; 6, с.79].

Таким чином, Середземноморська кампанія адмірала Ф.Ф. Ушакова 1798–1800 років засвідчила про зростання рівень військово-морського мистецтва російського флоту. Перебуваючи понад два роки у відриві від своїх баз, ескадра вела бойові дії одночасно в Іонічному, Адріатичному й Тірренському морях, не втративши жодного корабля і всього близько 400 осіб. Характерною особливістю Італійської кампанії була тісна взаємодія російської армії і флоту під командуванням видатних воєначальників А.В. Суворова і Ф.Ф. Ушакова [Рус, с.80], маневрена тактика дій, різноманітність завдань, які виконував флот: висадка морських десантів, дії на морських комунікаціях, блокада і штурм фортець [2, с.405].

Події початку ХІХ ст. призвели до псування стосунків Росії з Англією і тимчасового зближення з Францією, що у подальшому призвело до втрати переможних здобутків у Середземному морі [7, с.52]. Але вже у травні 1804 р. Англія оголосила Франції війну. Англійський флот заблокував морські бази Франції і Батавської республіки, а наприкінці 1804 р. – після вступу у війну Іспанії – її бази [5, с.404]. 30.03.1805 р. Англія і Росія уклали військовий союз, поклавши початок третій антифранцузькій коаліції [5, с.405].

Таким чином, розпочалася друга коаліційна війна з Францією, яка планувала захопити Англію. Утім, англійське командування, розгадавши план Наполеона, поквало повернути свій флот в Ла-Манш [5, с.406]. Після зайняття Північної Італії союзні армії повинні були почати спільні дії проти Франції ударом на південь Апеннінського півострова. Наполеон же планував висадити об'єднаний франко-іспанський десант в Південній Італії. 7.10.1805 р. ескадра Вільньова (33 французьких та іспанських кораблів) вийшла з Кадіса. Проте, 9(21).10.1805 р. вона була розбита ескадрою Нельсона (27 ЛК), що блокувала Кадіс, у битві біля м. Трафальгар [5, с.407].

Під Аустерліцем 20.11.1805 р. австрійсько-російські війська зазнали серйозної поразки від французів, що примусило Австрію підписати 14(26).12.1805 р. Пресбурзький мирний договір, а Росію – вивести свої війська з Австрії [5, с.409].

Наполеон надавав великого значення загарбання Балканського півострова, зокрема, Далмації, Дубровника і Каттарської області на узбережжі Адріатичного моря, а потім оволодіти Іонічними островами і тим самим позбавити російський флот його бази на Середземному морі і захопити на о-ві Корфу російські кораблі [5, с.409]. Агресивна політика Наполеона прискорила утворення у вересні 1806 р. нової антифранцузької коаліції (Англія, Пруссія, Росія, Саксонія, Швеція) і відновлення воєнних дій у Європі [5, с.410].

Для захисту незалежності Іонічних островів в Адріатичному морі зосереджувалися сили зі складу Чорноморського і Балтійського флотів. Для посилення російських гарнізонів і флоту в січні 1805 р. в Архіпелаг була направлена ескадра капітан-командора Грейга (2 ЛК, 2 ФР, 1 КВТ і 6,8 тис. осіб), 18.01.1806 р. з Балтики – ескадра віце-адмірала Д.М. Сенявіна (5 ЛК, 1 ФР, 2 ДС) [5, с.410]. Базуючись на Бокка-ді-Каттаро і Корфу, російські кораблі з березня 1806 р. успішно здійснювали блокаду зайнятого французями західного і східного узбережжя Адріатичного моря способом крейсеравання [5, с.418]. Загони контр-адмірала А.А.

Сорокіна (4 ЛК, 1 ФР, 1 ДС) та капітан-командора Г.Г. Беллі (1 ЛК, 1 ФР, 1 ДС) активно брали участь у бойових діях в Адріатичному морі та здобути приморських фортець Дубровник, Курцола [5, с.419; 7, с.52], де кораблі висаджували морські десанти і активно підтримували їхні дії на березі влучним артилерійським вогнем.

1.01.1807 в Бокка-ді-Каттаро з Балтійського моря прийшла ескадра капітан-командора Ігнат'єва (5 ЛК, 1 ФР, 1 КВТ, 2 ДС), яка значно посилала російський флот в Адріатиці. Після переходу Сенявіна 10.02.1807 р. до Егейського моря командування силами флоту прийняв капітан-командор Баратинського, який успішно продовжував блокадні дії [5, с.419-420].

Таким чином, російська об'єднана Середземноморська ескадра під командуванням адмірала Д.М. Сенявіна вела успішні бойові дії з порушення комунікацій противника та у справах захисту своїх сполучень в Адріатичному морі [4, с.39; 6, с.84], тим самим призвівши до послаблення позицій Франції в Італії та зриву планів Наполеона, який прагнув установити своє панування на Балканському півострові і в Середземному морі [5, с.420]. Війна з французами відбулася і на ставленні прикордонних з Росією на півдні держав, Туреччини та Персії [6, с.85].

Наполеон, який прагнув відволікти частину російської армії з Європейського театру воєнних дій, обнадіяв султана можливістю повернення Криму і спонукав турецький уряд до розв'язання війни з Росією [5, с.412], яка почалася в надзвичайно несприятливій для Росії обстановці. Так, у жовтні 1806 р. в Ієна-Ауерштедській битві прусська армія була розгромлена, французи вступили в Берлін і Варшаву, а слідом вийшли до російських кордонів. Використовуючи невдачі союзних військ у Європі, Туреччина, підбурювана Францією, систематично порушувала договори з Росією і намагалася затвердити своє панування в Дунайських князівствах, на Чорному морі і в Закавказзі. У 1804 році, на пряме порушення Яссського трактату 1791 р., без згоди Росії султан усунув негодних Наполеону господарів Молдавії та Валахії [6, с.85] і замість них призначив профранцузьких сановників. Побоюючись, що ці князівства перетворяться на плацдарм наполеонівських військ, Росія в листопаді – грудні 1806 р. окупувала Молдавію і Валахії. Відповідно 18 грудня султан оголосив Росії війну, а через місяць проти Туреччини виступила Англія [6, с.87]. Російські війська, оволодівши фортецями Хотин і Бендери, оволоділи Дунайськими князівствами [1, с.218].

Варто зазначити, що з початком воєнних дій проти Туреччини в жовтні 1806 р. наказано було привести Чорноморський флот в готовність до виходу в море з метою сприяння сухопутним військам. Разом з тим, у вищому уряді з'явилася ідея, яка полягала у тому, щоб направесні 1807 р., до виходу в море турецького флоту, одночасно з проривом ескадри Сенявіна в Дарданелли, нанести противнику потужний удар в Босфорі, загрожуючи Константинополю. Для цього, крім будівництва військових кораблів, здатних вийти в плавання, наказано було виготовити якомога більшу кількість найманих суден, набраних в портах Чорного і Азовського морів, щоб на них можна було перевезти десант від 15 до 20 000 осіб. Планом флоту було визначено увійти в Босфор, знищити наявні на шляху батареї, за першої нагоди здійснити висадку десанту, атакувати або за допомогою брандерів і бомбардирських кораблів здійснити спробу знищити турецький флот і вести дії до самого Царгорода, використовуючи усі наявні сили з берега і моря. Утім, ця експедиція не відбулася внаслідок відступів де Траверсе і Рішельє, що доповіли про недостатню чисельність сухопутного війська, в числі яких було понад 6000 рекрутів. Таким чином, дійсність видалася далеко не таким привабливим припущенням. У цей час в Чорноморському флоті наявне число суден, придатних до служби, становило: 6 кораблів (100-гарматних - 2, 74-гарматних - 2 і 66-гарматних - 2), 3 фрегати і 10 дрібних суден (бриг, шхуна, бригантіна і 7 транспортів). Крім того, у Корфу перебували належні до цього ж флоту 3 кораблі (74-гарматних - 2 і 66-гарматних - 1) та 1 фрегат [1, с.234].

У той же час російський план війни передбачав відволікання діями Дунайської армії ворожих військ від столи-

ці Туреччини, висадку Чорноморським флотом у Босфорі 15-20-тисячного десанту одночасно з проривом Середземноморської російської ескадри спільно з англійською через Дарданелли для захоплення Константинополя [5, с.413; 6, с.88]. Прибувши на чолі російської ескадри (8 ЛК, 1 ФР, 1 ДС та флотилія дрібних грецьких озброєних суден) до Дарданелл, Сенявін запропонував англійському адміралу Дакуорту такий план. Однак англійський адмірал не погодився і сам, боячись посилення впливу Росії на театрі, повів самостійно свою ескадру (7 ЛК, 4 ФР, 2 БОМК, 1 ДС) в Дарданелли, звідки, зазнавши невдачі у бою з турецькою ескадрою в Мармуровому морі поблизу Константинополя та з береговими батареями у протоці, з великими втратами повернувся на Мальту [5, с.413].

Сенявін же для підвищення ефективності дій свої сили розподілив наступним чином: основна частина ескадри здійснювала ближню блокаду, а легкі сили, діючи на морських сполученнях Туреччини, – дальню [4, с.46]. Для успішного ведення ближньої блокади Сенявін 10.03.1807 р. оволодів островом Тонедос і використовував його в якості бази своїх сил. Таким чином, блокада Дарданелл повинна була змусити турецький флот вступити в бій з російським. Будучи твердо впевненим у перемозі, віце-адмірал Сенявін наполегливо прагнув нав'язати противнику цей бій, який відбувся 10.05.1807 р. і завершився перемогою російської ескадри (втрапи становилю: турецькі – 2000, російські – 83 осіб) [4, с.49; 6, с.89]. Голод, що розпочався у столиці внаслідок блокади, призвів до повстання яничар, які скинули султана Селіма III і звели на престол його брата Мустафу IV, після якого незабаром вступив на престол Махмуд I, с.218].

Усвідомлюючи, що перемога ще не досягнута, Д.М. Сенявін готував ескадру до нової битви [4, с.54]. Урешті-решт, 19 червня поблизу м. Афон відбулося так очікуване чорноморцями бойове зіткнення з турецькою ескадрою. Ескадра віце-адмірала Д.М. Сенявіна (10 ЛК, 754 гармати) виявила турецький флот під командуванням капудан-паші (командувача флотом Туреччини) Сейта Алі (9 ЛК (ще один підійшов на початок битви), 5 ФР, 3 КВТ, 1196 гармат) [5, с.422], за іншими даними, ще 2 корвети і 2 брига [6, с.91] на північний захід до о-ва Лемнос. При появі російської ескадри турецькі кораблі вишикувалися у бойовий порядок, маючи у першій лінії лінійні кораблі з флагманами у центрі строю, а фрегати – у другій.

Варто зазначити, що готуючись до зустрічі з турецьким флотом, Сенявін виклав свій план бою у наказі командирам кораблів від 23.05 і 12.06.1807. Для захоплення переваги Сенявін передбачав зайняти положення від вітру і нанести удар по флагманських кораблях противника, знаючи, що особовий склад турецького лоту добре воює до тих пір, поки тримається флагман, а також, виходячи з доброї бойової та морської виучки російських моряків та їх значний перевазі у цьому над турецькими. Відтак, кожного із трьох турецьких флагманів повинні були атакувати два російських кораблі з одного борту на дистанції картячого пострілу. Отже, атакуючим забезпечувалася перевага в потужності артилерії. Інші кораблі під командуванням Сенявіна і молодшого флагмана контр-адмірала Грейга повинні були за необхідності підсилити атакуючих і запобігти кораблям турецького авангарду прийти на допомогу своїм флагманським кораблям [5, с.422].

Діючи згідно плану командира ескадри, розпочавши бій о 19 червня о 7.45 за сигналом Сенявіна «Визначеним кораблям атакувати неприятельських флагманів упритул!», російські кораблі на 11 годину остаточно порушили бойовий порядок противника, переслідуючи його до самого півострова Афон. До глибокої ночі була здобута остаточна перемога над турецьким флотом, унаслідок якої було знищено 8 кораблів [6, с.91] (3 ЛК, 4 ФР, 1 КВТ) [5, с.423]. 26 червня капітулював турецький десант, який вів облогу фортеці на о-ві Тонедос [5, с.422].

Таким чином, новаторський підхід командувача російською ескадрою віце-адмірала Д.М. Сенявіна до ведення бойових дій на морі, що виявилася у глибокій розробці плану бойовища, умільні побудові бойового порядку ескадри, застосуванні ним тактики маневреної блокади і бою,

введенні противника в оману, маневруванні силами, урахуванні та використанні особливостей театру і району дій, наданні командирам загонів та кораблів самостійності у діях, сприяли успішним діям російської ескадри в Егейському морі проти турецького флоту та розвитку воєнно-морського мистецтва.

Проте, після поразки російської армії під Фрідландом 25 червня 1807 р. був підписаний невігідний для Росії Тільзитський мирний договір, який звів нанівець плоди чудових перемог російського флоту в Середземноморських кампаніях 1798-1800 і 1805-1807 рр. За умовами цього договору Росія повинна була передати французьким військам Іонічні острови, а також «землю, відому під іменем Каттаро», і вивести свої збройні сили із Середземного моря. З цього часу Росія круто змінила свою зовнішню політику, вступивши в тимчасовий союз з Наполеоном [6, с.91], який через рік знову був розірваний.

У цілому, адмірал Д.М. Сенявін, який очолював дві експедиції ескадри Чорноморського флоту в Архіпелаг, продемонстрував себе видатним флотоводцем, який сприяв утвердженню маневреної тактики вітрильного флоту, успішно застосовував дії тактичними групами кораблів, створення переваги в артилерії і на вирішальному напрямку, знищення противника по частинах. Разом з тим, Д.М. Сенявін придавав велике значення бойовій підготовці екіпажів кораблів, умільному управлінню вітрилами і прицільній стрільбі з гармат [2, с.387; 3, с. 358; 4, с. 64].

Після укладення в 1812 р. мирного договору Англія, ставши союзником Росії у війні з Наполеоном, виконала умови домовленості, досягнутої адміралом Д.М. Сенявіним: два збережених лінійних корабля повернулися до Кронштадту, за інші п'ять кораблів і фрегат, що прийшли в повну непридатність, англійці виплатили велику компенсацію [6, с.93].

Під час російсько-турецької війни 1806-1811 рр. планом воєнних дій Чорноморського флоту було передбачено сприяння весловою флотилією за можливості, діям сухопутної армії у Придунав'ї, а корабельному флоту наказувалося вести крейсерство у Чорному морі фрегатами з метою захоплення турецьких суден, щоб заподіяти шкоди на самому початку війни». Відтак, діяльність суден Дунайської флотилії, протягом всієї цієї війни перебувала в тісній залежності від руху сухопутної армії, і сама флотилія підпорядковувалася головнокомандувачу сухопутними силами. Корабельний же флот надавав тільки необхідну допомогу гребного флоту в поповненні суднами, спорядженні їх, усуненні пошкоджень і комплектуванні команд [1, с.231].

Під час руху армії для заняття князівств Молдавії та Валахії в жовтні 1806 р. з Одеси в річку Дністер були спрямовані 44 канонерські човни, три дрібних вітрильних судна і транспорт під начальством контр-адмірала С.А. Пустошкіна. Завданням флотилії було сприяння сухопутним військам при взятті фортеці Аккерман. Крайшим доказом успішних дій флотилії були слова, сказані турецьким пашею, що здав фортецю начальнику сухопутних військ герцогу Рішельє: «Не опанувати б вам Аккерманом, якби не налетіли ці чорні ворони» [1, с.232], тобто суднам гребної флотилії.

У грудні 1806 р. головнокомандуючий армією генерал Міхельс вимагав, щоб веслова флотилія увійшла в Дунай, але рада, зібрана головним командиром Чорноморського флоту маркізом де Траверсе, «побоюючись в такий пізній час року відважувати веслову флотилію на очевидну небезпеку», вирішив перевести її на Дунай не раніше весни наступного року. На тій же підставі і судна корабельного флоту не вийшли в море, а готувалися в порту до майбутньої кампанії.

Воєнні дії на Чорному морі у 1807-1811 проводилися епізодично і зводилися до набігів російських кораблів на турецькі фортеці [7, с.52]. Так, після скасування експедиції в Босфор, на початку січня 1807 р. із Севастополя були послані два невеликі загони суден; один в Трапезунт, де зіткнення обмежилось перестрілкою і затопленням двох неозброєних суден, і другий - для огляду берегів між Варною і Босфором [1, с.234].

З березня по травень 1807 веслова флотилія, яка по-

чала загонами входити в Дунай, на шляху в декількох місцях мала перестрілки з береговими турецькими батареями і сприяла сухопутним військам при атаці фортець Тульчі, Ісакчі та Ізмаїла. З нагоди перемир'я з турками, укладеного в середині серпня 1807 р., воєнні дії були призупинені і відновлені тільки в березні 1809 року. Головнокомандувач армією князь Прозоровський, усвідомлюючи важливе значення допомоги гребної флотилії, звернув на неї особливу увагу і виклопотав суму, на яку було побудовано в Галаці 20 канонерських баркасів, 10 понтонів і 4 катери. Разом з цими суднами і суднами, взятими у турок, Дунайська флотилія нараховувала 85 суден різних типів: канонерських човнів і баркасів бомбардирських. 8 суден несли брандвахту, а інші складали діючу флотилію [1, с.232].

Перша навігова операція на Анапу була проведена 27 квітня – 5 травня 1807 року ескадрою під командуванням контр-адмірала С.О. Пустошкіна у складі 6 лінійних кораблів, 5 фрегатів і 8 малих суден. Після дводенного бомбардування фортеці і висадки морського десанту турки капітулювали, хоча втрати склали до ста осіб. Найбільшу цінність серед трофеїв становили 95 гармат і мортир. Десантники, підірвавши bastiони, зруйнувавши казарми, засипали криниці і повернулися на кораблі [7, с.52].

Через місяць загін бойових кораблів (4 кораблі, 5 фрегатів, 5 канонерських човнів, 2 бомбардирські човни, 6 дрібних суден [1, с.235]) здійснив набіг на Трапезунт з метою оволодіти містом, закріпитися в ньому, установити зв'язок з головнокомандуючим кавказьким корпусом графом Лудовичем. В операції брали участь 8 транспортних суден, які доставили чотири батальйони піхоти, три сотні козаків з кіннями і 8 польових гармат. Блокуючи протягом 7-11 червня Трапезунтський рейд, кораблі протягом двох днів обстрілювали фортечні споруди і берегові батареї і здійснили спробу висадки десанту, яка, проте, була відбита. Обмежившись цими діями, ескадра повернулася до бази [7, с.53].

Незважаючи на перемир'я, що тривало з кінця серпня 1807 до середини березня 1808 р. [7, с.53], Чорноморський корабельний флот під начальством контр-адмірала Трескіна, знаходився в готовності до виходу в море, і головному командир флоту маркізу де Траверсе міністром було надано право «розпоряджатися рухом флоту на вимогу потреби». До наявного числа суден додалося ще два, побудовані в Херсоні (74-гарматні кораблі «Анапа» і «Марія») і 36-гарматний фрегат «Лілія». Мирна діяльність флоту обмежувалася тим, що протягом усього літа йшло навчання команд управління вітрилами і веденню вогню артилерією. На Севастопольському рейді у готовності до бою стояли корабель і фрегат, які змінювалися через два тижні; загони дрібних суден також по черзі висилалися в крейсерство до Сулинського гирла Дунаю [1, с.235].

Для заняття фортеці Анапа на початку червня 1808 р. був посланий загін кораблів під начальством капітан-лейтенанта Перхурова у складі 6 суден (корабель, 2 фрегати, бомбардирське судно, військовий 26-гарматний транспорт і требака) з десантом чисельністю 1150 осіб. 15 червня 1809 р. фортеця була здобута без опору; при ній був залишений гарнізон і одне бомбардирське судно. Після заняття Анапи частина ескадри крейсерувала біля східного берега Чорного моря, блокуючи фортецю Суджук-кале [7, с.53].

Отримання відомостей про заняття військами приморських пунктів Кюстенджі і Мангалії було приводом послити до румелійського берега загону з 4 суден (3 фрегати і бриг) під начальством капітан-лейтенанта Стулі, якому наказувалося «прикривати береги, зайняті нашими військами, наносити по всій можливості шкоду ворогам, винищувати їх судна і поширювати страх на них до самої Варни». Але, на жаль, енергійна діяльність обмежилася тільки приписом. Побачивши турецьку ескадру чисельністю 33 вимпелів (1 корабель, 2 фрегата, 1 корвет і 29 дрібних суден), Стулі зі звісткою про появу турків відправив до Севастополя бриг і продовжував триматися поблизу Варни, де зустрів ворожий загін з 5 кораблів, серед яких було 2 стогарматних. Але турки бій не прийняли і надвечір зникли за обрієм [1, с.235].

У червні 1809 р. Чичагов залишив пост морського мі-

ністра і на його місце призначено був головний командир Чорноморського флоту і портів маркіз де Траверсе, – а виконуючим обов'язки останнього – віце-адмірал Язиков [1, с.236].

Чорноморський флот у 1809 р. не вів активних дій. Окремі загони здійснювали крейсерство біля гирла Дунаю, поблизу Варни та біля Кавказького узбережжя. Отримавши хибну інформацію про наміри турок і англійців висадити десант на російське узбережжя, командування посилило оборону чорноморського узбережжя. Від о. Березань до Кубані були розташовані війська (19,7 тис.) і приведені до ладу оборонні споруди [5, с.427]. Протягом 1809 р. у Севастополі, під командуванням капітана 1 рангу Трескіна, у повній готовності до виходу в море знаходилося 7 кораблів, 7 фрегатів і 8 дрібних суден (3 брига, 1 шхуна, 1 требака і 3 брандерів). В очікуванні нападу турецько-англійського флоту проводилися роботи з будівництва берегових укріплень з батареями, які прикривали бази, особливо – Севастополь. Для захисту Одеси були відіслані 5 канонерських човнів, до Очакова 10 човнів і 3 плавучі батареї. Загони із фрегатів і дрібних суден позмінно крейсерували поблизу гирла Дунаю [1, с.235]. Наприкінці 1809 р. у морського керівництва знову з'явилася ідея про висадку в Босфор, але вона залишилася нереалізованою [1, с.236].

Восени 1809 р. після закінчення перемир'я, з відновленням воєнних дій, Дунайська флотилія надавала істотну допомогу сухопутній армії, руйнуючи ворожі берегові укріплення, уражаючи розташованим поблизу берега ворожі табори і не допускаючи до місця воєнних дій турецьких суден. Не менш важливо і корисно було успішне сприяння флотилії при переправі російських військ через Дунай, де їй доручалися наведення і охорона мостів тощо; нарешті, судна флотилії брали активну участь в атаках і здобутті фортець при Кюстенжі, Мангалії, по Дунаю – Мачін, Гірс і потужні фортеці Ізмаїл та Браїлів. При бомбардуванні і взятті Ізмаїла перебувала значна частина флотилії під начальством капітана 2 рангу Попандопуло; а при облозі Браїлова, що тривала понад 50 днів, флотилія, припинивши всі сполучення з фортецею, зокрема, постачання води, завдяки енергійним діям з боку ріки, суттєво сприяла у здобутті фортеці. Взяті в Ізмаїлі та Браїлові турецькі військові судна увійшли до складу флотилії [1, с.232].

Чорноморському флоту у кампанію 1810 р. ставилося завдання прикриття лівого флангу російської армії, що діяла на правому березі Дунаю і під Шумлюю. Дунайська флотилія протягом травня сприяла діям армії при облозі і блокаді фортеці Сілістрія [1, с.232]. Корабельний флот на початку року було наказано тримати у 3-денній готовності, але в разі з'єднання турок з англійцями пропонувалося дотримуватися такої обережності, «що не тільки флот наш, але навіть корабля або фрегата та інших судів не відважувати». Та все ж необхідність змусила висилати в крейсерство фрегати, корвети і дрібні судна до Дунаю, а також для огляду румелійського і анатолійського берегів. 2 травня у крейсерство до Варни були направлені 2 фрегати [1, с.236].

Для підтримки російських військ на Кубані, які зазнавали нападів горян, було вирішено висадити десант і оволодіти фортецею Анапа. 29.04 ескадра контр-адмірала Пустошкіна (5 ЛК, 5 ФР, 8 ДС) підійшла до Анапи. Після обстрілу був висаджений десант, який здобув фортецю. Після залишення Анапи 12 травня ескадра повернулася до Севастополя. З метою здобуття фортеці Трапезунд (Трабзон) 31.05 у море вийшла ескадра Пустошкіна (4 ЛК, 5 ФР, 1 БОМК, 23 ДС). Після невдалої спроби висадити десант кораблі обстріляли 6.06 фортецю і, захопивши у полон 5 турецьких суден, 23.06 прийшли у Феодосію, а 10.07 – ескадра повернулася до Севастополя [5, с.431].

На початку літа до кавказьких берегів був направлений загін кораблів (2 ФР, 3 ДС [5, с.431], пізніше підсилений 1 ЛК), що крейсерував в районі Сухум-кале і Суджук-кале, де повинен був перехоплювати і знищувати турецькі судна, які доставляли горянам порох і зброю [1, с.236]. У результаті дводенного обстрілу 11 липня 1810 р. фортеці Сухум-Кале артилерією загону було зруйновано прибережні укріплення, пошкоджені фортечні ворота, що дозволило висадити на берег морський десант чисельністю 600 осіб

на чолі з капітан-лейтенантом П.А. Додтом і оволодіти цитаделлю. За власних втрат 109 осіб переможцям дісталось 64 гармати, 8 прапорів, понад 1000 пудів пороху [5, с.432; 7, с.53].

30 червня, отримавши хибне донесення про здобуття російськими військами Варни, контр-адмірал Саричев на чолі ескадри (7 Лк, 5 ФР, 4 ДС) вийшов у море на пошук противника [5, с.428], проте при огляді анатолійського берега ні в Синопі, ні в Самсуні ворожих суден не виявилось. А в цей час турецький флот висадив десант біля Варни [1, с.237], а потім загін кораблів чисельністю 9 ЛК і 6 ФР 9(10) по 13 липня крейсерував біля Севастополя у межах видимості, проте сама його поява спонукала місцевих татар до збору в Байдарській долині з метою, у разі висадки десанту, сприяти йому.

Саричев, повернувшись 26.07 до Севастополя, 9.08 поїхав до Варни послану ескадру чисельністю 17 вимпелів (8 кораблів, 5 фрегатів, 1 корвет, 2 брига і 1 шхуна) і став на якор біля Каварни, щоб з'ясувати обстановку на Дунайському театрі [5, с.428]. Оскільки турецький флот не з'явився, про армію не було ніяких відомостей і, не знаючи сили і чисельності гарнізону Варни, ескадра повернула на Севастополь. Але на зворотньому шляху, на світанку 17 серпня, на невеликій відстані зустріла турецький флот у складі 11 суден (2 стогарматних, 6 дводеккових кораблів, 2 великих фрегати і 1 бриг). Турки, уникаючи зустрічі і маючи більшу швидкість, намагалися ухилитися від зіткнення, на що Саричев відправив за ними кращі за швидкістю судна – 4 кораблі і 1 фрегат – під начальством контр-адмірала Клокачова, наказавши зв'язати ворога боєм, який після обміну пострілами на граничній відстані надвечір все ж зміг відірватися [1, с.238].

Поки ескадра Саричева шукала ворога у морі, командування флотом у великій таємниці спланувало нову експедицію в Трапезунд. Відтак, невдовзі після повернення до Севастополя Саричев 6 жовтня вивів у море загін у складі двох кораблів, фрегата і кількох транспортів з 4 тисячами сухопутних військ. Незважаючи на те, що сильний дводенний туман і потім свіжий норд-вест роз'єднали ескадру, Саричев зібрав його в сусідній з Трапезунтом Платанській бухті. У двобої з береговою артилерією перемогли корабельні комендори. Звезений з добровольців десант 11.10 висадився благополучно на берег, але там несподівано зустрів сильний опір з боку турків, які у великій кількості переховувалися в ложементах, влаштованих по всьому берегу. Під час кровопролитної сутички частина десанту загинула і тільки майже половина його повернулася на свої судна. За рішенням командирів, що збиралися у Саричева перед відходом, «у якості помсти за завдану поразку» кораблі провели бомбардування берегових укріплень і міста і 30.10 повернулися до Севастополя [5, с.429].

У грудні, також з військовою метою, в Суджук-кале був відправлений ще загін з трьох фрегатів та двох бригів, під начальством капітан-лейтенанта Сальті для сприяння сухопутним військам у здобутті фортеці. Але оскільки фортеця вже здалася до прибуття загону, то Сальті, залишивши при ній для крейсерства один бриг, з іншими суднами повернувся до Севастополя [1, с.239].

У кампанію 1811 р. особливо активно діяла Дунайська флотилія (100 суден). Частина суден використовувалася для підтримки діючої армії, інша – прикривала лівий берег і гирло Дунаю. Дунайська флотилія успішно взаємодіяла із сухопутними військами, вела активну боротьбу з кораблями турецької дунайської флотилії, перевозила озброєння і продовольство, несла сторожову службу, переправляла війська через Дунай і блокувала дунайські укріплення противника. У результаті дій російської Дунайської флотилії турецька флотилія була позбавлена можливості підтримувати свої війська [5, с.431].

26 червня 1811 р. у бою за Рушук судна флотилії, пройшовши крізь палаючий міст, забрали все, що залишили там російські війська і перевезли на інший берег. У липні, під начальством капітана 1 рангу Акімова загін флотилії піднявся вгору по Дунаю і випалив місто Лом-Паланку, в якому винищені були значні хлібні магазини ворога, а також примусив до втечі турецьку флотилію із 120 суден. Акімов,

підійшовши з 15 суднами до табору турецьких військ, який стояв на березі, завдав їм великих втрат і потім вогнем своєї артилерії змусив замовчати на березі турецьку батарею і вщент зруйнував її. Поряд з тим, були розгромлені три батареї, побудовані поблизу Рушук, і змусив рятуватися втечею їхні гарнізони [1, с.233]. 26 серпня, беручи участь в кровопролитній битві під Батиною, флотилія примусила ухилитися від бою турецькі судна, з яких два були потоплені і п'ять взяті в полон. Наслідками цієї битви стало здобуття Систово, Журжій, Турно і власне Рушук [1, с.233].

Протягом 1811-1812 рр. чорноморський флот здійснював крейсерство поблизу узбережжя противника [5, с.431]. У 1811 році ескадра (10 кораблів, 3 фрегата і 1 бриг) під начальством віце-адмірала Галла підходила до Варни, але не знайшла там ворожого флоту. Посланий Галлом в Пендераклію капітан 1 рангу Биченській з двома кораблями швидким, відважним нападом встиг захопити і вивести з ладу побудовані там фрегат і корвет, які довго служили в російському флоті під їх справжніми іменами «Магубей-Субхана» і «Шагін-Гірей». Після повернення флоту до Севастополя у подальшому висилалися тільки крейсери до Дунаю для підтримки сполучення з розташованою там флотилією. Направлялися кораблі і до східного берега для спостереження за рухом турецького флоту і перешкоджання контактів ворога з місцевими жителями, а також для доставки провіанту і різних припасів Сухумському гарнізону. При осінніх бурях ці крейсери отримали значні пошкодження, а один з них, бриг «Цар Костянтин», розбився між Анапою і Редут-Кале [1, с.239].

12 жовтня 1811 р. розпочалися переговори, які, незважаючи на наполегливі переконання Наполеона про продовження війни, 16 травня 1812 р. закінчилися Бухарестським миром, за яким Туреччина віддала Росії Бессарабію з фортецями Ізмаїл, Кілія і Акерман. Кордони Росії були просунуті до річки Прут. Крім того, для російських суден було відкрито вільне плавання по Дністру і Дунаю. Укладення цього миру дозволило згорнути діючі в Туреччині війська і виставити проти армії Наполеона, який наближався до кордонів, Дунайська флотилія, поставлена в лінію поперек Дунаю, дала можливість перервати сполучення ворога між берегами ріки і призвело до капітуляції оточеної турецької армії. З укладенням миру в листопаді судна флотилії були розташовані на зимівлю в Ізмаїлі та Кілії [1, с.233].

Під час війни 1812 р. і походу російської армії в Європу в 1813-1814 рр. сили Чорноморського флоту не брали безпосередньої участі в бойових діях, за виключенням передачі військам чотирьох піонерських (саперних) рот зі складу 75-го флотського екіпажу чисельністю 300 осіб для облаштування річкових переправ [1, с.251; 7, с.53].

На відміну від чорноморського, балтійський флот брав участь у війні з Наполеоном 1812 – 1814 рр. Так, навесні 1812 р. у Петербурзі були отримані достовірні відомості про те, що Наполеон підготував до відправки у Балтійське море значну кількість канонерських човнів, імовірно, з метою підтримки лівого крила своєї армії та для забезпечення морських сполучень.

Російський уряд, усунувши небезпеку з південного флангу та усвідомлюючи, що війна з Наполеоном невідворотна, для захисту північно-західних кордонів від нападу з моря привів у бойову готовність Балтійський флот, який мав у своєму складі 9 лінійних кораблів, 11 фрегатів, 4 корвети, 2 бомбардирських судна, близько 235 канонерських човнів та значну кількість інших легких суден. На Охтинській корабельні (Санкт-Петербург) було збудовано 60 канонерських човнів, що довело їх загальну чисельність до 306 одиниць. Разом з тим, озброювалися всі придатні до плавання судна Балтійського флоту і використовувалися – гребний флот для сприяння сухопутним військам при захисті і звільнення від ворога західних кордонів і при облозі Данцига, а корабельний, разом з англійським уподовав війни діяв біля берегів Голландії, а по закінченні воєнних дій перевозив до Росії війська, що перебували за кордоном [4, с.68].

У травні – серпні в Ригу із Свеаборга і Кронштадта було переведено 137 КЧ [5, с.448]. У підсумку, ураховуючи наявність у Росії такої військово-морської потуги, Напо-

леон не наважився використовувати свої морські сили на Балтиці [4, с.68].

У Ризькому порту для його захисту перебував загін гребного флоту під командою контр-адмірала А.В. Моллера, майбутнього морського міністра. З початком війни 13 червня 1812 р. у різні частини Фінської затоки і Балтійського моря були розіслані загони (дозори) для спостереження за рухом ворога, попередження несподіваного нападу противника та посилення оборони Балтійського узбережжя, а дрібні судна використовувалися для переправи військ через ріки. Канонерські човни піднімалися вгору по ріках Двіні та Болдер-Аа і вели обстріл військ противника [5, с.445].

У серпні ескадра під командуванням контр-адмірала Мартіна (1 ЛК, 6 ДС – англійських і 1 КВТ, 11 ТР, 3 ДС – російських) обстріляла Данциг для відволікання французьких резервних військ, направлених Наполеоном на посилення головного угруповання військ. 17 вересня десантом, висадженим з канонерських човнів, була здобута Мігава. У вересні гарнізон Риги (15 тис.) був підсилений корпусом генерал-лейтенанта Штейнгеля (11 тис.), перевезених на кораблях із Фінляндії до Ревеля. [5, с.448].

Незважаючи на те, що Наполеон не став використовувати флот у Балтійському морі, вже восени 1812 р. у Північне море була направлена Балтійська ескадра, яка до 1814 р. успішно здійснювала блокаду голландського узбережжя. Як у Середземному морі чорноморська і балтійська ескадри у складі об'єднаного флоту, так і російський балтійський флот порушував морські комунікації Франції. Крім того, російські моряки сприяли діям сухопутних військ у наступі, у 1813 р. блокуючи і здійснюючи бомбардування Данцига [4, с.80].

Восени 1813 р. 76 суден гребного флоту під командуванням контр-адмірала Грейга здійснювали підтримку діям сухопутних військ, що оточили під начальством принца Олександра Віртембергського зайнятий французами місто Данциг. Блокуючи протягом усього літа гирло Вісли, кораблі обстрілювали і бомбардували укріплення Вексельмюнде і Нейфарвассер, які захищали вхід в річку. Флотилія, що складалася з канонерських човнів і бомбардирських суден, у числі яких було одне і англійське, тричі, 21, 23 серпня і 4 вересня, підходила на можливо близьку відстань до фортець і вела потужні артилерійські обстріли, які завдавали значної шкоди супротивнику і прискорили здачу самого міста, яка відбулася 13 листопада. Під Данцигом, крім незначного числа вбитих і поранених, флотилія втратила два канонерські човни, які загинули від вибуху їх криюткамер. Небезпечне становище флотилії, що трималася на відкритому данцигському рейді, при осінніх бурях, змусило її дещо раніше здати Данциг і перейти на зимівлю в Кенігсберг [1, с.247].

У середині жовтня 1812 р. з переходом російської армії у наступ вітрильний флот у складі трьох ескадр перейшов до Англії для спільних дій з англійським флотом проти Франції. Перша ескадра під командуванням адмірала Тета чисельністю 15 суден (10 ЛК і 5 ФР), виїшла із Кронштадта 15.10. Друга ескадра (3 ЛК, 3 ФР, 1 ДС), якою командував контр-адмірал Коробка, виїшла з Кронштадта наприкінці жовтня [5, с.456]. До неї в Готенбурзі повинні були приєднатися кораблі, що йшли з віце-адміралом Кроуном з Архангельська. З портів Англії очікувався вихід в море кораблів, переданих Сенявіним на зберігання англійському уряду. [1, с.248].

У зв'язку з напруженими відносинами з Данією, колишньої союзниці Наполеона, усі російські судна проходили з Балтійського в Німецьке море і назад не звичайним шляхом, через протоку Зунд, а через Великий Бельт. Пройшовши цією протокою, Тет у Вінгозунде поблизу Готенбурга знайшов англійську ескадру під начальством адмірала Сомареца. Поблизу о-ва Рюген 1 листопада відбулася зустріч з ескадрою з 6 кораблів, які з Архангельська з великими труднощами привів Кроун. Усі російські ескадри об'єдналися 12.11 [5, с.456]. Прибувши на початку грудня в Англію, Тет зі своєю ескадрою вступив під начальство англійського адмірала Юнга. Місцеперебуванням російської ескадри був порт Блякстекс на річці Медвіт. Основним завданням російської ескадри було ведення блокади узбе-

режжя з метою недопущення постачання наполеонівської армії, обстріл фортець і портів на захоплених французами територіях [1, с.248].

Так, у січні 1814 р. Кроун із загоном у складі 6 суден (5 ЛК та 1 ФР), разом з англійською ескадрою адмірала Юнга, відправився для блокування берегів Голландії. З інших суден ескадри адмірала Тета під начальством контр-адмірала Еліота був сформований десантний загін з флотських команд і морської піхоти у складі 87 штаб- і обер-офіцерів і 3000 нижніх чинів. Цей загін, перевезений на англійських транспортних в гирло р. Шельди, зайняв острова Північний і Південний Бевеленд і наприкінці квітня на суднах загону Кроуна повернувся до Англії на Норск рейд. У зимове крейсерство посилалися тільки ті з балтійських кораблів, які були обшиті міддю і мали достатню кількість команди, оскільки більшість суден «не мало повного військового екіпажу». Два лінійні кораблі з колишньої Сенявінської ескадри, що були придатними до плавання, були протягом зими полагоджені, екіпажі відпрацьовані і у подальшому взяли участь в крейсерських діях [1, с.249].

По закінченню війни у травні 1814 р. флот, під начальством Тета, попрямував до своїх портів, а відокремлена від нього ескадра Кроуна перевезла частину гвардії з Шербурга в Кронштадт, потім той же Кроун на загоні з 15 суден (13 ЛК, 1 ФР, 1 бриг) перевіз з Лібави до Кронштадту 2-у гвардійську дивізію [1, с.249].

Варто зазначити, що ще 16 лютого 1810 року із команди придворних веслярів, утвореної 1797 року, та команд придворних яхт з відомства Адміралтейств-колегії, був сформований «Морський гвардійський екіпаж» у складі чотирьох рот, кількість яких згодом була збільшена до восьми. До складу екіпажу входили: артилерійське відділення з двома польовими гарматами, Ластова рота і оркестр. «Морський гвардійський екіпаж» брав безпосередню участь у бойових діях і разом з армією, переслідуючи противника, дійшов до Парижа [4, с.80]. Крім інженерних (саперних) робіт і виконання функцій понтонної команди. У складі 1-ї армії моряки «Екіпажу» під командуванням капітана 2 рангу Карцова [5, с.456] разом з гвардією брали участь у багатьох битвах від Бородіна до Парижа: при Бауцені, Дрездені, Лейпцигу тощо. За успішні дії у бою 16-18 серпня 1813 р. у Богемії під Кульмом гвардійський екіпаж, що був у складі першої гвардійської дивізії під командуванням генерала О.П. Ермолова, був удостоєний найвищої бойової нагороди – Георгіївський прапор [1, с.250].

Таким чином, Середземноморські кампанії кінця XVIII–початку XIX ст., проведені під командуванням видатних флотоводців адміралів Ф.Ф. Ушакова і Д.М. Сенявіна, зірвали агресивні плани наполеонівської Франції, спрямовані на завоювання Балканського півострова. Разом з тим ці кампанії відіграли велику роль у розвитку військово-морського мистецтва, особливо організації блокади ворожого узбережжя, способів порушення морських сполучень противника, тісної взаємодії між сухопутними військами і флотом [6, с.93].

Під час Російсько-Турецької війни 1805-1812 року дії Чорноморського флоту були спрямовані на ведення блокадних дій, проведення набігових операцій, висадки десанту, підтримку дій сухопутних військ на узбережжі та взяття фортець. Під час цих дій гребний флот, який діяв на Дунаї і в лиманах, вів активні дії з підтримки сухопутних військ, забезпечував сполучення з ними, перешкоджав перевезенню військ і запасів противника. Незважаючи на меншу активність, а часом і нерішучість, корабельний вітрильний флот на Чорному морі вів дії з крейсерування уздовж узбережжя противника, висаджував десанти, здійснював артилерійську підтримку діям сухопутних військ і морської піхоти, вів обстріл фортець і укріплень, протягом усієї російсько-турецької війни, стримуючи дії флоту противника, а часом, і успішно блокуючи його. Тим самим чорноморський флот прикривав південний фланг Росії і в підсумку стримуючи намагання Наполеона здійснити напад з південного морського напрямку.

Загалом дії російського флоту у Середземному, Чорному і Балтійському морях прикривали фланги Російської держави і не дозволили здійснитися загарбницьким планам

наполеонівській Франції.

Таким чином, історичний досвід свідчить, що флот має надзвичайно важливу роль у проведенні зовнішньої політики держави. Відтак, проблемам флоту слід приділяти належну увагу, інакше це може призвести до зниження оборонного потенціалу держави. Це особливо актуально сьогодні, у 20-ту річницю початку формування Військово-Морських Сил незалежної України.

1. **Веселаго Ф.** Краткая история Русского Флота. Издание 2-е / Ф. Веселаго. – М.-Л.: Военно-морское издательство НКВМФ СССР, 1939. – 304 с.
  2. **Военно-морской словарь** / Гл. ред. В.Н. Чернавин. – М.: Воениздат, 1989. – 511 с.
  3. **Доценко В.** История военно-морского искусства. Том 2. Боевые действия флотов / В. Доценко. – М.: Изд-во Эксмо; Terra Fantastica, 2005. – 800 с.
  4. **История** военно-морского искусства. Том II. – М.: Воениздат, 1954. – 264 с.
  5. **Морской Атлас**. Т. III, военно-исторический. Описания к картам (части первой). – М., Воениздат, 1959. – 936 с.
  6. **Русские и советские** моряки на Средиземном море. – М.: Воениздат, 1976. – 264 с.
  7. **Черноморский флот** России: Исторический очерк. – Симферополь: Таврида, 2002. – 464 с.
- Скорочення:*
ЛК – лінійний корабель,
ФР – фрегат,
КВТ – корвет,
БОМК – бомбардирський корабель,
ДС – допоміжне судно.

Тетяна ТРОФІМУК
(Луцьк)

УЧАСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У НАПОЛЕОНІВСЬКІЙ ВІЙНІ 1812 Р.

Після трьох поділів Польщі у XVIII ст. до складу Російської імперії відійшли землі, на яких мешкало більше 50 тис. євреїв, й їхня чисельність з цього часу почала стрімко зростати. За імператорським указом за євреями були збережені усі права, котрі вони мали раніше у Польщі. Білоруський генерал-губернатор граф Чернишов запропонував створити за польським зразком для управління ними спеціальні об'єднання – кагали [1, с. 176–177], щоб було легше контролювати єврейське населення.

Кагал (з єврейської мови «кагал» означає «суспільство») був свого роду «родиною», що складалася з окремих сімей, груп, які, маючи різний статус і права, усвідомлювали свою єдність. Ще І. Мандельштам у 1859 р. зазначав, що, кожне єврейське містечко складало своєрідний маленький швейцарський кантон, чи ганзейське міське управління зі своїм віче, чи маленькі стародавні Афіни з остракізмом і власним ареопагом. Члени громади, піклуючись про свої економічні інтереси, були зв'язані між собою дружніми, сусідськими і родинними стосунками, при чому їхнім відносинам було притаманно багато елементів «групового егоїзму». Кагал, функціонуючи на традиційних засадах самоуправління, регулював усі важливі сторони внутрішнього життя євреїв, виконуючи поліцейські, господарчі та судові функції [2, с. 203–204]. Кагалам тривалий час вдавалось бути закритими громадами із своїм внутрішнім самоврядуванням.

Важливу роль у цьому процесі відігравала релігія – юдаїзм. Відомий єврейський історик С. Дубнов з цього приводу зауважував, що «юдаїзм став всезагальним світоглядом, що поєднував релігійні, етичні, суспільні, месіанські, політичні та філософські елементи». Релігія визначала життєві пріоритети кожного єврея від моменту народження і аж до його смерті. Виконуючи захисну функцію, вона регламентувала стосунки як у сім'ї, побуті, так і перебувала на сторожі інтересів цілої громади, захищаючи її від розчинення в іноетнічному середовищі [2, с. 204]. Тому основна турбота кагалу полягала у «збереженні юдейства у його недоторканості», яка була основним політичним догматом і керівним принципом діяльності єврейських кагалів усіх часів і в усіх країнах. Виходячи із цього принципу, всебічну і широку діяльність кагалів можна поділити на внутрішню (він нормує і дає направлення внутрішньому життю єврейської громади) та зовнішню (він огорожує національно-єврейські інтереси перед чужим урядом) [3, с. 97].

Загалом Катерина II (1762–1796 рр.) по відношенню до нових підданих намагалась дотримуватись ідей загальноєвропейського Просвітництва, з його виокремленням євреїв у окрему верству. Також імператриця розділяла погляди європейських правителів на нездатність євреїв до регулярної військової служби. Тому з огляду на світогляд, традиції та спосіб життя євреїв, вирішила не залучати їх до виконання військової повинності. Така тенденція прослідковувалася і у діях попередніх російських імператорів. Так, наприклад, ввівши всезагальну рекрутську повинність, і залучивши у квітні 1702 р. на військову службу іноземців, яким це гарантувало ряд пільг, Петро Перший зробив виключення тільки для євреїв, адже у них він бачив лише лінивих осіб, які не вміють нічим займатися, окрім торгівлі: «Я хочу, – заявляв Петро Перший, – краще бачити у себе на службі народи магометанської і язичницької віри, ніж євреїв. Вони плути і брехуни» [4, с. 70]. Думка, що юдеї боязливі за своєю натурою та по суботах не будуть брати до рук зброї і що специфіку їхнього світобачення не можна поєднати із службою у війську міцно вкоренилась у свідомість російського суспільства та його можновладців: «Єврейське плем'я – слабка, із євреї не вийде витривалих солдат, і вони будуть лише тягарем для полків; окрім того це народ боягузливий від

природи, ненадійний, жадібний та користнолюбивий, тому вони можуть легко бути зрадниками та дезертирами під час боротьби з ворогами» [5, с. 262].

Частково це відповідало дійсності, але для ментальності євреїв характерний не панічний страх та боягузтво, а, швидше, відроза до насильства та фізичної сили. Чисельні свідчення цього можна знайти у єврейській народній творчості. Наприклад, у одній анекдотичній розповіді про єврейський полк, у якому під час битви офіцер вигукує «Почесне право першого вистрілу надається такому-то» і «такий-то відповідає: «Не достойний, поступаюсь» і т. д.» [6, 296]. Відроза до зброї, вбивств та війни відчутна і у багатьох єврейських піснях:

*«Краще б я лежав десять сажнів під землею,
Ніж маю носити шаблю»* [6, с. 295].

Тому образ солдата-юдея дійсно суперечив офіційно прийнятому комплексу чеснот російського військовослужбовця, який мав бути сміливим, виваженим, хоробрим, наполегливим, і головне не бояться віддати життя за Батьківщину [7, с. 262].

Тому було вирішено накласти на єврейські громади спеціальний податок. Указ від 9 березня 1786 р. вводив рекрутські «відкупні» гроші у розмірі 360 рублів за кожного рекрута [8, с. 41].

Через кілька років на підставі указу «Про укомплектування карабінерних і драгунських полків міщанами, державними та поміщицькими селянами з Ізяславської та Брацлавської губерній, а егерських корпусів з Мінської, Полоцької і Могилевської, про термін служби новобранців; про надходження стягнутих рекрутських грошей з купецтва і євреїв згідно наказу від 3 травня 1783 року [...]», прийнятого 7 вересня 1794 р., єврейська громада мала сплачувати грошовий викуп уже в розмірі 500 рублів за одного рекрута [9, с. 554]. Якщо імператорський маніфест передбачав з даної території набір 3 рекрути, то з кожних 500 душ єврейська община вносила 1500 рублів асигнаціями, а у випадку набору 5 рекрутів – 2500 рублів.

У документі не вказувалось чи ця вимога стосується лише купців чи торкається і міщан. Тому для чиновників виникли труднощі у його виконанні. 21 січня 1796 р. у новому законодавчому акті уточнювалось, що «не роблячи різниці між купцями та міщанами, слід із записаних у міщанський стан євреїв стягувати за рекрута по 500 рублів» [10, с. 857–858]. Натомість міщани-християни виконували рекрутську повинність.

Не зважаючи на те, що військова повинність до 1827 р. не поширювалась на юдеїв, але все ж в окремі періоди євреї-добровольці служили у війську. Таким прикладом може бути російсько-французька війна 1812 р., коли ареною багатьох військових баталій став Південно-західний край, де значну частину населення становили юдеї.

У цій війні більшість єврейських громад допомагали армії Олександра I. Це можна пояснити тим, що юдеї розуміли загрозу можливості реформування Наполеоном юдаїзму. Також вони пам'ятали про пригнічення євреїв у незалежній Польщі та їхню безправність у створеному Варшавському герцогстві, до якого б відійшла Росія у випадку військової поразки.

Лідер одного з білоруських кагалів Залман Шнесерсон висловив ставлення ортодоксального єврейського суспільства до обох монархів-суперників у наступному пророцтві: «Якщо перемаже Бонапарт, багатство євреїв збільшиться і положення їх (цивільне) підніметься, та зате віддаляться серця їх від Отця нашого небесного; якщо ж перемаже наш цар Олександр, серця єврейські наблизяться до Отця нашого небесного, хоча збільшиться бідність Ізраїлю і становище його погіршиться» [11, с. 293–295]. Це означало, що слід віддати перевагу цивільній нерівності рівноправ'я, оскільки перше пов'язане з недоторканістю релігійного побуту, в останнє з його руйнуванням.

На формування такої позиції моли вплинути дії солдатів французької армії по відношенню до єврейського населення: вони спалювали синагоги, нищили єврейські надгробні пам'ятники й влаштували там пасовища для худоби. Французькі офіцери обкладали євреїв грошовими поборами, вимагали від них поставок коней, великої рога-

тої худоби, продовольства, змушували ремісників працювати для потреб армії.

Напевно тому, протягом війни євреї не лише надавали війську Олександра І грошову та продовольчу допомогу, а й виступали у якості провідників російських частин, адже добре орієнтувались у місцевості, де проходили бойові дії. Так під час нападу на французькі частини у м. Ошмяни партизанського загону А. Сеславина, котрий ледве не закінчився полоном Наполеона, провідником був місцевий єврей.

Російській армії допомагала так звана «єврейська пошта», створена єврейськими торговцями. «Поштовими станціями» служили шинки, а шинкарі передавали інформацію з небаченою на той час швидкістю. Наприклад, по «єврейській пошті» Олександр І отримав у Вільні повідомлення про початок війни.

Юдеїв відігравали й роль кур'єрів для зв'язку між загонами російської армії. Також вони були інформаторами російського військового керівництва. Варто зауважити, що збором даних про ситуацію у французьких батальйонах займалися як окремі євреї, так і цілі кагали. Знаючи цей факт, з часом французькі офіцери почали свідомо використовувати юдеїв, аби дезінформувати ворога. Так, у листопаді 1812 р., коли основні сили французів виявились в оточенні разом із Наполеоном під м. Борисовом, маршал Н. Ш. Удіно викликав до себе десять місцевих євреїв і став розпитувати їх про можливість форсування річки Березини на південь від міста. Потім він залишив при собі трьох юдеїв, нібито у якості провідників, а інших відпустив, попередивши їх про те, що на них чекає смертна кара, у випадку, якщо вони комусь розкажуть про цю зустріч. Як і припускав маршал, євреї негайно відправили гінців до адмірала П. Чичагова, котрий був командувачем однієї з російських армій. Отримавши повідомлення про місце, де французи нібито мали намір переправлятися через річку, П. Чичагов відправив свої війська на південь. Завдяки цьому, Наполеон зумів форсувати водою на північ від м. Борисова. Дізнавшись про це, російській адмірал, не розбираючись у справі, відразу ж віддав наказ повисити єврейських гінців – Мойше Енгельгарда, Лейба Бенінсона і Боруха Гумнера [12, с. 211–219].

Євреї з великим ризиком для себе переховували російських кур'єрів, солдат, офіцерів, поранених військовослужбовців імператорського війська. Інколи навіть під загрозою смерті юдеї відмовлялись допомагати армії Наполеона. Наприклад, у Шклові був підвищений єврей, який відмовився провести французький загін до Могилева [13, с. 496]. Відомі приклади, коли юдеї-розвідники, потрапивши до рук ворога, самостійно позбавляли себе життя [11, с. 294].

Траплялись випадки, коли євреї демонстрували непечесний героїзм й наважувались на доволі сміливі вчинки. Один із офіцерів французької армії згадував, як одного разу до нього у полон потрапив єврей-розвідник, котрий і під загрозою смерті не розкрив секретну інформацію: «Ми спіймали російського розвідника, єврея, який через кілька годин був розстріляний. Мені випало віддавати розпорядження при його страту, він в смертельному жаху так метушився і страждав, що моїм людям довелося міцно прив'язати його до дерева [...]» [14, с. 73].

Під час російсько-французької війни 1812 р. євреї самостійно захоплювали французьких солдат та кур'єрів і передавали їх російській стороні. Князь, генерал-майор С.Г. Волконський згадував, що на початку війни під час переправи російського військового загону до Вітебська, неподалік від Бабіновічей, з'явилася група юдеїв, які передали росіянам, захопленого ними французького кабінет-кур'єра, котрий їхав з Парижу до Наполеона. Цього кур'єра під суворим наглядом відправили у м. Санкт-Петербург. Князь відзначив, що такі дії свідчать про сміливість та хоробрість євреїв: «Це прояв значної сміливості для боягузливих євреїв [...] зважитися на небезпечний подвиг – схопити кур'єра і представити його у російський військовий загін. Це смілива справа, котра заслуговує на те, щоб бути згаданою» [15, с. 91].

Частина ж єврейського населення безпосередньо перебувала у діючих військових формуваннях, беручи участь у військових баталіях у якості російських солдат, при цьому

проявляючи сміливість та високу боєздатність. Свідченням цього, наприклад, може бути розповідь російського героя війни 1812 р. Дениса Давидова, який згадував про одного з своїх уланів, який був нагороджений за подвиг Георгіївським хрестом, але не міг носити його, бо був бердичівським юдеєм: «Дуже дивно, що цей улан, отримавши за подвиги Георгіївський знак, не міг носити його, бо він був бердичівський єврей, завербований в улани» [11, с. 177].

Про прихильність єврейського населення до Олександра І та його армії свідчить й подія за завершальному етапі війни. Юдеї захоплено зустрічали російські війська, виносили солдатам хліб і вино, влаштовували святкування перемоги. Офіцери російської армії згадували: «Поляки зустрічають нас як переможців, жиди - як рятівників».

Таким чином, наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії увійшли нові території (серед них і Волинь), на яких, окрім православного населення, значну частину мешканців склали юдеї, чисельність яких зростала з кожним роком. Зважаючи на те, що євреї мешкали окремими громадами, дотримуючись власних традицій та релігії, мали внутрішнє самоврядування, влада не могла не рахуватись з цим. Катерина ІІ, Павло І свідомо не залучали юдеїв до несення важкої для російських рекрут військових служб, погоджуючись із думками багатьох європейських правителів, котрі вважали юдеїв не придатними до регулярної армійської служби, зважаючи не лише на їхню фізичну слабкість, а й на морально-духовні риси. Тому єврейське населення було звільнене від виконання рекрутської повинності, сплачуючи спеціальний грошовий податок. Проте російсько-французька війна 1812 р. показала, що юдеї в умовах військових дій можуть виступати як солдатами діючих військових частин, так і виконувати роль провідників, розвідників, кур'єрів і т.п. З початком військових дій єврейське населення імперії опинилось у ситуації, коли для нього довелося обирати між двома воюючими сторонами. Підтримуючи позицію релігійних лідерів, та беручи до уваги поведінку та ставлення французьких військових, російські юдеї у цій наполеонівській кампанії допомагали Олександру І.

1. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман. – К. Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. – 496 с.
2. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX–початок XX ст.) / С. Є. Кальян. – Полтава: Довкілля-К, 2009. – 336 с.
3. Брафман Я. Книга Кагала: Всемирный еврейский вопрос / Я. Брафман. – К.: МАУП, 2004. – 368 с.
4. Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I / Х. Коробков // Еврейская Старина. – 1913. – № 1. – С. 75–85.
5. С. Д. Как была введена рекрутская повинность для евреев в 1827 г. / Д. С. // Еврейская старина. – 1909. – № 4. – С. 256–265.
6. Еврейское народное творчество // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. – СПб.: Типография Акц. общ. Брокгауз – Ефрон. – Том 1. – С. 276–315.
7. Письма к воинам. – СПб., 1831. – С. 91.
8. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер. – М.: Мосты культуры; Израиль: Гешарим, 2000. – 352 с.
9. Об укомплектовании карабинерных и драгунских полков из мещан и крестьян казенных и помещичьих Изяславской и Брацлавской губернии, а егирских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и Могилевской; о сроке службы набираемых людей; о поступлении во взъяснение рекрутских денег с купечества и евреев по указу 3 мая 1783, и о наполнении полков Лейб военного ордена и Казанского кирасирских людьми из карабинерных и драгунских полков [Текст] // ПСЗРИ. Собрание первое. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 249. – С. 554.
10. О взъяснении с евреев, записавшихся в мещанское звание по 500 рублей за рекрута, согласно с указом 7 сентября 1794 [Текст] // ПСЗРИ. Собрание первое. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 232. – С. 857–858.
11. Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней. В 3 томах / С.М. Дубнов. – Т. 1. Эпоха первой эмансипации (1815–1848). – Москва: Мосты культуры, 2002. – 352 с.
12. Военский К. А. Наполеон и борисовские евреи в 1812 году. Эпизод из истории Отечественной войны. – СПб.: тип. Гл. упр. уделов, 1906. – С. 211–219.
13. Шацкин Я. Новые материалы об участии евреев в войне 1812 года / Я. Шацкин // Еврейская старина. – 1914. – № 7. – С. 495–499.
14. Гинзбург С. Отечественная война 1812 года и русские евреи / С. Гинзбург. – СПб., 1912. – XII+144 с.
15. Волконский С.Г. 1812 год. // России двинулись сыны. Записки об Отечественной войне 1812 года ее участников и очевидцев. – М.: Современник, 1988. – С. 91.

Андрій ХАРУК
(Львів)

СПРОБИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОВІТРОПЛАВНИХ ПРИБОРІВ В ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

XIX ст. стало етапним періодом у історії освоєння людством повітряного простору. Перед у цьому процесі спочатку вела Франція. Як відомо, саме у цій країні проводились експерименти братів Монгольф'є, які 15 вересня 1783 р. увінчалися першим в історії польотом людини на повітряній кулі. Тим самим було доведено практичну можливість реалізації літального апарата, легшого за повітря [1, с. 24]. Новий винахід одразу привернув до себе увагу військових, які побачили у аеростатах чудовий засіб для розвідки і спостереження за полем бою. Значно активізувались зусилля в цьому напрямку після Великої Французької революції. Відомий фізик Куттель 1793 р. відправив в діючу армію для випробувань перший аеростат. Очевидно, випробування виявились вдалими, бо у квітні наступного року у складі французької армії сформували повітроплавну роту. 26 липня 1794 р. в запеклій битві поблизу м. Флерюс, французька армія, якою командував генерал Журдак, розбила війська коаліції. Ця битва мала вирішальне значення, оскільки саме після неї була ліквідована загроза вторгнення ворога на територію Франції, а бойові дії вдалось перенести в Бельгію, Голландію та Рейнську область. Саме під Флерюсом вперше в бойовій обстановці був використаний прив'язний аеростат. Аеростат міг підніматись на висоту до 500 м, а спостерігачі передавали розвідувальні дані записками, що спускались на землю по мотузці в спеціальних пеналах. Цей успіх сприяв створенню національної повітроплавної школи в Медоні [2].

У 1798-1799 рр. повітроплавний парк французької армії брав участь в Єгипетському поході Наполеона. Існують повідомлення, що підйом повітряної кулі було проведено в Каїрі з метою справити враження на місцеве населення. Однак після повернення з Єгипту Наполеон наказав розформувати повітроплавні частини й закрити школу в Медоні.

Наступна спроба реанімувати повітроплавання у Франції була зроблена наприкінці 1804 р. Повітроплавцеві Гарнерену було доручено декорувати повітряну кулю і запустити її 16 грудня, під час коронаційних урочистостей. На це із скарбниці виділили 23500 франків. Увечері після коронації величезна повітряна куля, прикрашена прапорами і з гондолою у форму коронаційного орла, піднялась в повітря. Наступного ранку літальний апарат повільно опустився у Римі, мешканці якого могли прочитати напис на кулі, що повідомляв про коронацію Наполеона папою Пієм VIII. При спускові корона, що прикрашала орла-гондолою, зачепилась за старовинний пам'ятник, при цьому корона зламалась і повисла на пам'ятникові. «Коронованим» монументом виявився мавзолей на могилі імператора Нерона. Коли про це повідомили Наполеона, той розгнівався й заборонив надалі згадувати при ньому ім'я Гарнерена [3, с. 7-8].

Найбільш цікаві сторінки історії повітроплавання доби наполеонівських воєн пов'язані з діяльністю німецького винахідника Франца Леппіха. Він народився 1775 р. в м. Мюдесгайм (Нижня Франконія), навчався у школі, з якої був вигнаний за захоплення винахідництвом. Згодом Леппіх служив в британській армії, де дослужився до чина капітана, а після цього працював над створенням оригінальних музичних інструментів. На початку 1811 р. він звернувся до Наполеона з пропозицією збудувати керований аеростат, здатний підняти значну кількість розривних снарядів для знищення ворожих армій. Наполеон же, який не забув неприємну пригоду 1804 р., просто вигнав Леппіха з Франції. Винахідник повернувся в Німеччину і в м. Тюбінген почав будувати свій аеростат. Дізнавшись про це, французький імператор наказав схопити Леппіха й доставити у Францію. Коли навесні 1812 р. звістка про це дійшла до Леппіха, той звернувся до російського посланця при Штутгартському дворі М.Д. Алопеуса, запропонувавши свої послуги Росії й шукаючи захисту від французького імператора. Алопеус

виклав пропозицію Леппіху в листі Олександрю І. Цей документ містив і опис винаходу німця – аеростат з прикріпленими «крилами-веслами», що приводились в дію мускульною силою екіпажу. За розрахунками Леппіха, аеростат з екіпажем у 40 чол. міг підняти 12000 фунтів (близько 5 т) вантажу. Пропозиція винахідника викликала зацікавленість, і імператор Олександр І дав вказівку забезпечити доставку Леппіха в Росію. Для цього створили спеціальну групу офіцерів Фельд'єгерського корпусу на чолі із підполковником М. Касторським. Безпосередньо супроводжував Леппіха фельд'єгерський прапорщик А. Йордан, який їхав за документами курляндського купця Фейхнера, а Леппіх отримав російський паспорт на ім'я доктора медицини Генріха Шміта [4, с. 54]. З цими документами Леппіх проїхав через баварські й австрійські володіння до Радивиліва, а 1 травня 1812 р. прибув до Луцька. Звідси винахідник достався Москві і був розміщений в маєтку князя М. Репніна в с. Воронцово.

Прибувши на місце, Леппіх дістав можливість приступити до практичного здійснення проекту, яке велось в обстановці суворої таємниці – його підприємство назвали фабрикою для виготовлення нововинайдених зарядів для гармат. Для дотримання таємниці перших робітників – двох ковалів і чотирьох слюсарів – найняли не в Москві, а привезли з Петербургу. Невдовзі в майстерні працювало уже 60 робітників. Коли Леппіху знадобилося 5 тисяч аршин спеціальної тканини – тафти, для її виготовлення власник Кірьяков віддав свою фабрику. Леппіха ж для дотримання конспірації взяли в компаньйони Кірьякова. Цивільний губернатор Москви граф Ф. Ростопчин добився відкриття у відділенні Московського банку рахунку для фінансування робіт Леппіха, оскільки кошти потрібні були величезні: за попередніми розрахунками, тільки на матеріали, а також сірчану кислоту й залізні ошурки, необхідні для отримання водню, потрібно було 100 тисяч рублів [3, с. 9].

Незважаючи на збільшення кількості працівників до 100 осіб і надзвичайну працездатність Леппіха, який по 17 годин в день трудився разом із робітниками, завершення робіт очікувалось не раніше кінця серпня. 4 липня Ростопчин доповідав Олександрю І (цит. мовою оригіналу): «Через 10 днів он будет призводитъ опыты с крыльями... Я дам также Леппиху артиллерийского офицера, котрому будет поручено наповнить два ящика с разрушительным веществом, которые он берет с собой. В конце месяца нужно ему дать экипаж из 50 человек, лучше всего взять солдат и хорошего офицера. Они могли бы, прежде отправленія в армию, поупражнятыся и выучитыся маневрировать крыльями» [3, с. 9].

15 липня маєток Репніна відвідав сам імператор, який ознайомився із ходом робіт. На той час була готова човноподібна гондолою. Леппіх, зваживши гондолою, кроїв оболонку аеростата під фактичну масу з розрахунку кубометр водню на кілограм маси. Просочену лаком Шеффера (фахівець з хімії, який знав Леппіха ще з молодих літ, а згодом служив лікарем в московській поліції) оболонку для залякування ворога розфарбували «під осу». Таке забарвлення мало і практичне значення – воно полегшувало розкриття оболонки. Оболонку розвісили над гондолою і протягнули до неї тканинні рукави з бочок, наповнених сірчаною кислотою й залізними ошурками – по цих рукавах в оболонку мав надходити водень. Та дощ із грозою поставив під загрозу зриву увесь проект – оболонка промокла, в бочки потрапила вода і якість водню погіршилась. Але роботи продовжились – адже уже йшла Вітчизняна війна, Наполеон просувався вглиб Російської імперії, і нова «чудо-зброя» була б зовсім не зайвою. Олександр І писав у листі до Ростопчина (до речі, процитованому у третьому томі «Война и мир» Л. Толстого): «Только что Леппих будет готов, составьте экипаж для его лодки из верных и умных людей и пошлите курьера к генералу Кутузову, чтобы предупредить его. Я сообщу ему об этом. Внушите, пожалуйста, Леппиху, чтобы он обратил хорошенько внимание на то место, где он опустится в первый раз, чтобы не ошибиться и не попасть в руки врага. Необходимо, чтобы он соображал свои движения с движениями главнокомандующего». Наявність «військово-повітряних сил» дуже здивувала Кутузова, який

напередодні Бородинської битви запитував Ростопчина «об еростате, который тайно готовится близ Москвы. Можно ли им будет воспользоваться прошу мне сказать, и как его употреблять удобнее» [3, с. 10].

10 серпня французи захопили Смоленськ, і у Москві стали готуватись до евакуації. 13 серпня Ростопчин написав чергового листа імператору, в якому повідомляв, на той час на проект Леппіха уже витрачено 130 тис. рублів, але «если бы удалось его предприятие, то можно бы не пожалеть и миллиона». Однак до обіцяного терміну – кінця серпня – аеростат не був готовий. Леппіх зосередив зусилля на двох значно менших повітряних кулях, які мали б підтвердити життєздатність його ідеї. 22 серпня Ростопчин наказав розквітати в Москві оголошення такого змісту: «Здесь мне поручено было от Государя сделать большой шар, в котором 50 человек полетят, куда захотят, и по ветру, и против ветра: а что от него будет, узнаете и порадуетесь. Если погода будет хороша: то завтра или после завтра ко мне будет маленькой шар для пробы. Я вам заявляю, чтоб вы, увидя его, не подумали, что его от злодея, а он сделан к его вреду и погибели» [3, с. 10-11]. Однак проби з малою кулею виявились невдалими: замість п'яти чоловік вона ледве піднімала двох, а для заповнення оболонки воднем знадобилось не 10 годин, а три доби. Через цю невдачу ставлення Ростопчина до винахідника кардинально змінилось. Він писав: «Большая машина не готова и, кажется, надо отказаться от надежды на успех, которого ожидали от этого предприятия... Леппих – сумасшедший шарлатан...» [3, с. 11].

Перед вступом Наполеона до Москви Ростопчин відправив Леппіха у супроводі А. Юрдана до Петербургу, а робітників разом з повітряними кулями, інструментами і пристосуваннями – до Нижнього Новгороду. Поспіхом багато майна вивезти не встигли. Те, що залишилось, довелося спалити – у тому числі й човен-гондолу. Деяка інформація про роботи Леппіха була відома французам, і Наполеон направив у Воронцово генерала Лауера (верховного суддю Великої армії). Загін Лауера знайшов згаріле, рештки газовидобувних пристроїв та інструменти. Також було схоплено 15 майстрів, офіцер і 10 ратників ополчення, які охороняли маєток. А оскільки у підвалах були знайдені горючі речовини, то за вироком військово-польового суду 16 затриманих оголосили «підпалювачами» і розстріляли [5].

На цьому історія аеростата Леппіха не закінчилась. 1813 р. йому запропонували побудувати свій апарат – спочатку в Нижньому Новгороді, потім у Оранієнбаумі під Петербургом. Спроби наповнити воднем оболонку, яка за зиму злежалась і потріскала від морозів, закінчилась невдачею: оболонка порвалася у кількох місцях і не тримала газ. Леппіх її відремонтував, збудував нову гондолу полегшеної конструкції (зокрема, замість дерев'яних стоек для кріплення до оболонки застосував канати), вдосконалив конструкцію весел. Незважаючи на невдачі, винахідник продовжував працювати, і у вересні 1813 р. генерал Вандомський доповідав Аракчєєву, що Леппіх кілька разів піднімався в кулі на прив'язі на висоту 5-6 сажнів (10-12 м) від землі, але спроби летіти проти вітру не вдалися [6]. Існує припущення, що і у цьому випадку мова йшла не про повномасштабне повітряне судно, а про його зменшений аналог.

Після цих невдач Олександр I дав вказівку Артилерійському комітету підготувати висновок про досліди Леппіха, але той, злякавшись відповідальності за марнотратство, ухилився від обговорення своєї роботи у Військово-науковому комітеті і невдовзі виїхав за кордон.

Із сучасної точки зору цілком зрозуміло, що аеростат Леппіха не міг бути керованим за допомогою весел. Мускульна сила 32-х веслярів не могла дати необхідної потужності – для цього потрібен був двигун потужністю щонайменше 100 к.с. і достатньо ефективний повітряний гвинт, до створення яких лишалося ще майже століття. За винахідником, який витратив 180 тисяч, а за іншими даними – навіть 320 тисяч рублів, закріпилась репутація шарлатана. Зокрема, таку оцінку дав і академік Є. Гарле, який, спираючись на слова Аракчєєва, стверджував, що цар хотів затією з аеростатом відволікти громадську думку, але сам у шарлатанську ідею не вірив. Однак з точки зору фізичних роз-

рахунків ідея Леппіха виглядає цілком раціонально – інша справа, що на початку XIX ст. ще не існувало необхідних технологічних передумов для її реалізації.

Скласти уявлення про розміри і конструкцію аеростата Леппіха ми можемо лише спираючись на опосередковані дані. Враховуючи, що із с. Воронцово вивезли вантаж на 130 підводах, з них 100 – із залізом, масу аеростата можна оцінити в 500-1000 пудів, а об'єм – у 7000-13000 куб. м. П. Дузь провів більш точні розрахунки, виходячи з кількості закупленої тканини – 5 тисяч аршинів. Враховуючи досить невелике відношення діаметра до довжини, Дузь вважав, що найбільший діаметр оболонки аеростата становив приблизно 16 м, а довжина її – 57 м. Для циліндра таких параметрів об'єм становить 11500 куб. м, але враховуючи, що аеростат мав не правильну циліндричну, а обтічну «рибоподібну» форму і прийнявши коефіцієнт заповнення 0,7, Дузь припускав, що об'єм оболонки становив 8000 куб. м [7, с. 31].

У конструктивному відношенні аеростат був збудований за напівжорсткою схемою. Оболонка з тафти мала широку носову частину і вузьку хвостову. На верхню частину оболонки була накинута сіть, що з'єднувалась із обручем, що опоясував оболонку. Жорсткий кіль, виконаний як єдине ціле із гондолою, з'єднувався підкосами із обручем. За формою кіль повторював контур нижньої частини оболонки. В кормовій частині до обруча підв'язувалося горизонтальне кермо. До жорсткого каркасу оболонки з обох її боків кріпились два махових рухомих крила.

Крила складались з кількох пружних стержнів – т.зв. «ресор», завдовжки 10,5 м. На кожному з них знаходилося кілька шарнірних лопатей завширшки до 2 м. Загальна площа лопаті була 13-15 кв. м. Ці лопаті працювали як клапани, на «прямому ході» спираючись на «ресору», а на зворотному – відкриваючись, і пропускаючи через себе повітря. Пружність «ресор» мала, за задумом Леппіха, компенсувати пориви вітру [3, с. 12].

Досить продуманим було питання про озброєння аеростата. Крім бомб, які скидалися через люк в днищі гондони, апарат передбачалося озброїти пороховими ракетами зразка 1807 р. (калібр 12-20 см, маса 32-48 фунтів). Їх хотіли запускати із станків, встановлених на нижній палубі гондони.

Таким чином, ще на початку XIX ст. була зроблена спроба побудувати керований аеростат небачених раніше розмірів і достатньо досконалої конструкції. Леппіху так і не вдалося побудувати «військово-повітряний флот» ні для Наполеона, ні для Олександра I. Та передбачення винахідника про те, що його «пекельна машина» могла б у майбутньому причинити людству ще більше зла, ніж сам Наполеон, висловлені у одній розмові з Ростопчиним, цілком справились у XX ст., коли авіація стала одним з основних засобів збройної боротьби.

1. Хвоцин В. Задолго до полета Монгольфье / В. Хвоцин, А. Каневский // Крылья Родины. – 2001. – № 2. – С. 23-25.

2. Первое военное применение // [Ел. ресурс] Режим доступу: <http://aeroships.ru/history/voen-primen/>

3. Демин А. «Воздушный флот» Александра I... против армии Наполеона / А. Демин // Авиация и космонавтика. – 2000. – № 6. – С. 7-12.

4. Бураков А. Необыкновенные приключения изобретателя Франца Леппиха в России // Родина. – 2001. – № 12. – С. 54-55.

5. Секретное оружие Кутузова // [Ел. ресурс] Режим доступу: <http://topwar.ru/1332-sekretное-oruzhie-kutuzova.html>

6. Калинин Ю. Оранієнбаум в войне 1812 года / Ю. Калинин // Нева. – 2004. – № 12. – С. 263.

7. Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в России: Период до 1914 г. / П.Д. Дузь – М.: Машиностроение, 1979 – 272 с.

Олександр ЧОРНИЙ
(Кіровоград)

НЕВІДОМИЙ ГЕРОЙ ЗАБУТОГО ПОЛКУ. ГЕНЕРАЛ-МАЙОР О.М. ВСЕВОЛОЖСЬКИЙ 1-й

У січні 1813 року рядовий і командний склад Єлисаветградського гусарського полку проводжав в останню путь свого шефа – генерал-майора Олексія Матвійовича Всеволожського 1-го, героя битви при Бородіно. На початку XIX століття це був доволі відомий та авторитетний в російській армії командир, який тривалий час очолював не менш відомий полк. Минули роки, зникла Російська імперія, забравши з горизонту історичної науки значну частину героїчних і славних сторінок свого минулого. З тих чи інших причин поза увагою дослідників опинилися полкові історії, життєписи генералів і, навіть, фельдмаршалів. Офіційна радянська наука визнала військовий геній М. І. Кутузова, М. Б. Барклая-де-Толлі, П. І. Багратіона, О. П. Єрмолова, М. М. Раєвського. При цьому більшість генералів епохи війн з наполеонівською Францією відійшли в забуття. Нині про окремих полкових командирів залишилися лише поодинокі згадки в дослідженнях XIX – початку XX століття. Впереднь 200-літнього ювілею Вітчизняної війни проблема її детального вивчення загострюється, а відповідно постає питання про підготовку нового об'єктивного дослідження про події 1812 року. Військова персоналістика в такому разі набуває значної актуальності. Виходячи з цього, постає генерал-майора О. М. Всеволожського 1-го буде цікавою широкому колу читачів і науковців.

В історичних працях, присвячених військовій історії Російської імперії кінця XVIII – початку XIX століття окремі дані щодо військової служби Олексія Матвійовича зустрічаються в дослідженнях О. І. Михайловського-Данилевського [16; 17], М. К. Соколовського [21], П. О. Жиліна [14], А. В. Воронова [4] та Л. В. Дегтерева [12]. З-поміж названих істориків останній найбільш повно торкнувся біографії генерала, опублікувавши 1984 року в журналі «Вопросы истории» невелику статтю «Малоизвестный герой Бородинна». На жаль, названа праця не охоплює всі факти стосовно життя і військової служби генерала О. М. Всеволожського. Виходячи з цього, його біографія потребує уточнень та доповнень. До того ж життя генерала досить тісно пов'язане з подіями української історії кінця XVIII – початку XIX століття.

Згадуване дослідження Л. В. Дегтерева багато в чому стало основою для нашої скромної розвідки. Фактично ми доповнюємо його на основі документів, опублікованих у XIX – XX століттях [7; 8; 13; 18; 23 – 27]. Наші уточнення й доповнення насамперед стосуються військової служби Олексія Матвійовича в складі Єлисаветградського гусарського полку.

Генерал-майор О. М. Всеволожський 1-й походив зі старовинного князівського роду, який вів свою історію ще від Рюрика. Князі Всеволожські (Всеволожі) мало родове гніздо в Смоленському князівстві, й завдячували своїм прізвиськом нащадку Рюрика в 16-му поколінні Олександрові Всеволоду Глібовичу Смоленському. Його діти – Дмитро та Іван в середині XIV століття, вийшовши за межі вотчини, вступили на військову службу до Московського князя [6, с. 387]. За даними одного з літописів Дмитро та Іван Всеволожі служили воеводами в Дмитра Донського, брали участь у битві на Куликовому полі [6, с. 387]. 1584 року Іван Микитович Всеволожський очолював посланців Московського царя до короля Речі Посполитої. 1647 року Євфимія Федорівна Всеволожська, навіть, була обраницею молодого московського царя Олексія Михайловича, але через двірцеві інтриги шлюб між ними укладений не був. З XV століття Всеволожські проживали у Володимирі та Володимирському повіті. На середину XVIII століття рід Всеволожських вже не відігравав такої ролі в політичному житті держави як раніше, і його представники як правило були чиновниками середньої ланки або служили в армії.

Герой нашого дослідження народився у Володимирі в сім'ї поміщика Матвія Олексійовича Всеволожського, який

на території Володимирського повіту володів невеликими земельними угіддями. Майбутній генерал був нащадком Рюрика в 32 поколінні. Точна дата народження Олексія Матвійовича невідома, дискусійним серед істориків є і рік його появи на світ. У цьому плані дослідники, які торкалися біографії генерала, називають різні дати для прикладу, А. М. Горшман бездоказово називає 1761 рік [11, с. 346], В. М. Безотосний в одному з останніх енциклопедичних видань, присвячених війні 1812 року вказує, що ймовірними датами народження героя можуть бути 1763, 1767 та 1769 роки [20, с. 78]. Лев Дегтерев, висвітлюючи окреслену проблему, вказує 1769 рік [12, с. 183]. Цю дату він вираховував, користуючись даними першого відомого формулярного списку Олексія Матвійовича, складеного за часів його сержанства в Апшеронському піхотному полку. В документі, який датований 26 грудня 1786 року зазначено, що «Алексей Всеволожский 17 лет вступил на службу подпрапорщиком 1786 августа 26» [12, с. 183]. У всевітній мережі з посиланням на Російський державний військово-історичний архів нам вдалося відшукати «Список офицеров Елисаветградского гусарского Воропанского полка по состоянию на 1 июня 1798 года» в якому значиться, що «Алексей Матвеевич Всеволожский – майор, 30 лет, из российских дворян» [26]. Це означає, що роком його народження може бути 1768 рік. Таким чином ймовірно, що майбутній генерал народився в межах 1768/1769 років. Точну дату можна встановити лише за даними метричних книг. Відповідно ця проблема ще чекає своїх дослідників і може бути розв'язана за умови, що церковні записи про народження й хрещення О. М. Всеволожського збереглися до наших днів.

Військову службу Олексій Матвійович розпочав 26 серпня 1786 року підпрапорщиком Апшеронського піхотного полку. До присвоєння генеральського звання наш герой пройшов типовий шлях російського офіцера кінця XVIII – початку XIX століття. Це означає, що він брав участь у більшості військових кампаній Російської імперії означеного періоду. 7 липня 1788 р. сержант О. М. Всеволожський був переведений на службу в Архангелогордський піхотний полк, у складі якого став учасником російсько-турецької війни 1787 – 1791 років. 1788 року брав участь в облозі й підкоренні Хотина, 1789 року – в боях з турками на річках Велика й Мала Салча, після чого відзначився під час штурму Бендер. 26 квітня 1790 року був переведений ад'ютантом в штаб генерал-майора Н. Д. Арсенєва, брав участь в облозі Кілії та штурмі Ізмаїла. За проявлену хоробрість у підкоренні останнього був похвалено відзначений О. В. Суворовим у рапорті Г. О. Потьомкіну. Зокрема, про нашого героя було сказано, що він «с отменным мужеством, храбростію и неустрасимостію отлично себе показал и заслуживает особливого внимания» [12, с. 183]. Нагородою за хоробрість стало підвищення в званні до рівня поручика з переводом на службу в Псковський піхотний полк [20, с. 78] «с уменьшением трех лет ко получению военного ордена Святого Георгия» [12, с. 183]. 1791 року поручик О. М. Всеволожський брав участь у боях з турками поблизу Бідага й Мачина, цього ж року був нагороджений золотим хрестом «За отменную храбрость. Измаил взят декабря 11 1790». По закінченню війни, впродовж 1792 – 1794 рр. служив офіцером Псковського піхотного полку, брав участь у придушенні польського повстання під проводом Т. Костюшка. У ході кампанії в Польщі 5 вересня 1792 року отримав звання капітана. За особисту хоробрість проявлену під час штурму міста Вільно 18 грудня 1794 року йому було присвоєно чин секунд-майора з переводом на службу в Смоленський драгунський полк [12, с. 78]. 23 вересня 1795 р. наш герой був удостоєний звання прем'єр-майора з переведенням у Єлисаветградський кінно-егерський полк. З цього часу розпочинається його безперервна служба в складі згаданого формування, яке згодом стало іменуватися Єлисаветградським гусарським полком. До цього ж полку було переведено і його молодшого брата капітана Матвія Всеволожського. Очевидно, що з моменту переведення братів у Єлисаветградський гусарський полк Олексія Матвійовича офіційно в офіцерських списках стали іменувати «Всеволожський 1-й», а Матвія Матвійовича – «Всеволожський 2-й». Є підстави говорити про те, що в межах 1795 – 1805 рр. О. М.

Всеволожському за відмінну службу в армії було пожалувано землі в селі Безводному поблизу Єлисаветграда. Саме цей населений пункт значився «родовим іменем» його сина – генерал-майора Дмитра Олексійовича Всеволожського [22, с. 40]. На цей факт вказував і Л. Дегтерев.

Зі вступом на престол Павла I, в російській армії розпочалися перетворення. Єлисаветградський кінно-егерський полк став гусарським. 17 жовтня 1799 року герой нашого дослідження отримав чин полковника. В особистій атестації полковника О. М. Всеволожського, датованій 1802 роком сказано, що він «российской грамоте умеет; в домашних отпусках не бывал; в штрафах не бывал; женат на италийской дворянке Бартолице, у них сын Дмитрий четырёх лет, обее живут в полку при нем; повышению достоин» [12, с. 184].

Генерал-майор О. М. Всеволожський 1-й. Портрет роботи невідомого художника, вперше опублікований М. К. Соколовським 1914 р. Ймовірно, що це ескіз для написання портрета генерала виконаний Дж. Доу.

Впродовж 1795 – 1805 рр. Олексій Матвійович проживав у Єлисаветграді. 1805 року став учасником війни Третьої коаліції європейських держав проти Наполеона. Цього року Єлисаветградський гусарський полк був перекинутий в Австрію на підтримку російської армії, яка воювала з французами. Кульмінацією протистояння стала битва під Аустерліцем, в якій відзначився Єлисаветградський полк, діючи в кавалерійській дивізії генерал-лейтенанта Ф. П. Уварова. Вона складала авангард правого крила російсько-австрійської армії, яким командував генерал-лейтенант П. І. Багратіон. У ході битви полковник О. М. Всеволожський 1-й командував одним із батальйонів Єлисаветградського гусарського полку [19, с. 242].

Характеризуючи в рапорті від 25 листопада 1805 р. дії кавалерії в битві, генерал-лейтенант Ф. П. Уваров про гусарський полк із Єлисаветграда зазначив: «...при всех атаках на неприятеля и при отражении одного полка сражался с отличною храбростью... Єлисаветградского [полка] генерал-майор барон Сакен 3-й, который при атаке с гусарами был тяжело ранен по голове саблею; полкового командира Єлисаветградского гусарского полка Лисаневича; батальйонного командира одного полка полковника Всеволожского 1-го, который был прострелен пулей, рекомендовать как офицеров, заслуживших особого монаршего внимания ...» [24, с. 223 – 224].

Спираючись на рапорт кавалерійського генерала Ф. П. Уварова, генерал від інфантерії М. І. Кутузов подав реляцію імператору, у якій зазначив: «Кавалерия, командуемая генерал-лейтенантом Уваровым, будучи теснима неприятель-

скою, превосходною в числе и подкрепленною пехотными колонами, неоднократно оную поражала, но наконец, принужденною уступить и заняв высоту, удержала оную до самого вечера, чрез что и был прикрыт при ретираде правый фланг части войск под командою князя Багратиона». Про дії гусарів Єлисаветградського полку під Аустерліцем 20 листопада 1805 р. Михайло Ілларіонович у реляції написав: «при атаке неприятеля сражались с отличною храбростью» [27, с. 253 – 254]. До того ж М. І. Кутузов для нагороди учасників битви подав Олександрю I представлення, у якому зазначив нагороди «...барон Сакен 3-й – генерал-майор – Золотая шпага с алмазами «За храбрость», полковники Єлисаветградского полка Лисаневич и Всеволожский 1-й – ордена Святого Владимира 4-го класса» [27, с. 253].

Під час кампанії 1806 – 1807 рр. полковник О. М.

Генерал-майор О. М. Всеволожський 1-й. Ескіз портрета виконаний О. В. Чорним. Публікується вперше.

Всеволожський 1-й із єлисаветградськими гусарами брав участь в авангардних боях з французами під Морунгеном, Прейсш-Ейлау, Альткірхеном, Анкендорфом, Гейльсбергом та Фрідландом [15]. За особисту мужність і хоробрість, «оказанных в сражении против французских войск 27-го января при Прейсш-Эйлау», полковник О. М. Всеволожський був нагороджений орденом Святого Георгія 4-го ступеня і золотим хрестом на георгіївській стрічці з написом «За труды и храбрость. Победа при Прейсш-Эйлау 27 ген 1807 г.»

За подвиги в травневих ар'єргардних боях при Альткірхені та Анкендорфі полковник Єлисаветградського гусарського полку О. М. Всеволожський був нагороджений орденом Святої Анни 2-го ступеня, а за вдалі дії під Гейльсбергом отримав у нагороду золоту шаблю з написом «За храбрость». Разом із тим, «за отличие, оказанное в кампании 1807 года», наш герой був нагороджений орденом «Pour le Merite» («За заслуги») й 12 грудня 1807 р. удостоєний звання генерал-майора. 13 січня 1808 р. Олексій Матвійович був призначений шефом Єлисаветградського гусарського полку [12, с. 185].

Напередодні війни 1812 року єлисаветградці під командуванням генерал-майора О. М. Всеволожського склали авангард 2-го піхотного корпусу 1-ї Західної армії й дислокувалися в районі Ковно, контролюючи кордон вздовж річки Неман. Впродовж перших місяців війни наш генерал командував ар'єргардом 2-го піхотного корпусу, з яким брав участь у боях поблизу Жижморів, під Свенцянами та Кочергішками [3, с. 34 – 36].

13 липня частина єлисаветградців брала участь у сутичці з французами біля с. Шарковцизна [21, с. 20 – 21], а

впродовж 13 – 15 липня 1812 р. полк відзначився в запеклих боях поблизу населених пунктів Островна і Какувячина. За дії в згаданих боях шеф полку отримав орден Святої Анни 1-го ступеня з алмазами. У нагородному листі командувач 1-ї Західної армії М. Б. Барклай-де-Толлі зазначив: «Генерал-майор Всеволожский при отступлении пехоты и артиллерии, соединив вверенный ему полк с прочею кавалерию, успешно удерживал стремление превосходного неприятеля, что такое исполнял и прежде того на левом фланге нашей линии» [12, с. 185].

Під час подальшого відступу 1-ї Західної армії генерала М. Б. Барклай-де-Толлі Єлисаветградський гусарський полк О. М. Всеволожського постійно брав участь в ар'єргардних боях, прикриваючи відступ основних російських частин [21, с. 22]. Особливо єлисаветградці знову відзначилися 7 серпня поблизу містечка Валутина Гора. В доповідній записці генерал-адъютанта В. В. Орлова-Денисова сказано, що «противник несколько раз пытался атаковать, но везде храбростью и мужеством нашей кавалерии был отражен и прогнан с большим вредом. Особенно отличились в сём сражении генерал-майоры: шеф Елисаветградского гусарского полка Всеволожский и войска Донского Карпов – с полками, в команду их состоящими, первые пошли в атаку на неприятельские пехотные колонны и кавалерию и много способствовали мне благорозумными советами и распоряжениями к поражению неприятеля» [12, с. 185].

Напередодні вирішальної битви Єлисаветградський гусарський полк знову, як і 1807 року під Прейсш-Ейлау, був залучений до відповідальних ар'єргардних боїв. 24 серпня єлисаветградці стримували французів на підступах до Бородіно. У рапорті М. Б. Барклай-де-Толлі так описані події цього дня: «Неприятель 24 числа неоднократно делал усилия овладеть деревней Бородино, но каждый раз был остановлен в сем предприятии храбрыми лейб-гвардии Егерским и Елисаветградским гусарским полками. Сей последний полк, под начальством храброго своего шефа генерал-майора Всеволожского, невзирая на сильное неприятельское нападение и действие артиллерии, удерживал свою позицию и тем выполнил в точности данное ему от меня приказание – держаться, сколько бы ни стоило ему, до самой ночи» [7, с. 134 – 138]. Цим самим згаданий у цитаті ар'єргард дозволив основним частинам російської армії укріпити свої позиції та підготуватися до вирішальної битви.

26 серпня 1812 р. біля села Бородіно за 124 км від Москви розпочалася одна з наймасштабніших битв світової історії. Головні події битви під Бородіно відбувалися навколо Багратіонових флешей, а потім – батареї генерала М. М. Раєвського. На Бородинському полі Єлисаветградський гусарський полк зайняв позицію за 2-м піхотним корпусом на правому фланзі російської армії.

У ході битви тиск з боку французів на позиції російських частин генералів П. І. Багратіона і М. М. Раєвського все більше посилювався. Побачивши це, М. І. Кутузов віддав наказ генералу від кавалерії М. І. Платову та генерал-лейтенанту Ф. П. Уварову спільними зусиллями провести розвідку й організувати силами ввіреної їм кавалерії атаку на лівому фланзі французів «дабы развлечь силы неприятеля» [18, с. 117]. Виконуючи завдання, корпус Ф. П. Уварова, перейшовши річку Колочу, усіма силами вдарив у французький фланг. Атака вдалася, зав'язався запеклий бій, у ході якого французи почали відступати. Місцями відступ ворога нагадував панічну втечу. Такого ефекту вдалося досягти завдяки раптовості маневру. Удар генерала Ф. П. Уварова змусив Наполеона кинути проти російської кавалерії свіжі сили, тим самим ослабивши тиск у центрі баталії. Генерал Ф. П. Уваров, рапортуючи М. Б. Барклай-де-Толлі з приводу атаки, зазначив: «...Получив такое повеление перешел речку, повел атаку на неприятеля – Елисаветградскими гусарами и лейб-гвардии казаками, подкрепляя лейб-гвардии полками драгунским, уланским и гусарским и Неженскими драгунами, не смотря на невыгодное местоположение, ибо нужно было переходить чрез глубокий овраг и речку и, поднявшись, тотчас встретить неприятеля, на левой же стороне деревни, а на правой лес был занят неприятельской пехотой, но не взирая на оное атака была учинена

в виду всей армии с неожиданным успехом: по встрече неприятель был опрокинут, батарея едва успела уйти, из которой два орудия были отбиты Елисаветградскими гусарами, ежели бы не такое невыгодное место, то были бы увезены непременно; неприятель был преследуем, с большим уроном и почему вынужден был подлинно взять часть сил с тех пунктов...» [8, с. 19 – 20].

З приводу вище викладеного Д. Є. Остен-Сакен згадував: «Сам Наполеон прискакал на угрожаемый фланг, также и вице-король итальянский, который, при атаке Уварова, въехал в один из французских каре. Тогда только наш центр и левое крыло могли вздохнуть свободно. Атака Уварова имела, без сомнения, большое влияние на ход битвы» [19, с. 246]. Гусари Єлисаветградського полку зробили вагомий внесок в успішний характер кавалерійського удару. Шеф полку генерал-майор О. М. Всеволожський «за дело при Бородино» був представлений М. І. Кутузовим на нагородження орденем Святої Анни 1-го ступеня з алмазами [13], який він не отримав у зв'язку зі смертю.

15 вересня 1812 року генерал захворів і був відправлений на лікування у військовий шпиталь у Калугу, де він помер 14 січня 1813 року. Очевидно, що причиною смерті стало ускладнене запалення легень. Поховали героя на цвинтарі Лаврентіївського чоловічого монастиря в Калусі. Нині могила не збереглася. Вона була зруйнована в 30-х роках ХХ століття під час цілеспрямованого нищення монастиря.

Ось такий короткий, наповнений подвигами життєвий і військовий шлях пройшов генерал-майор О. М. Всеволожський 1-й. По закінченню війни за наказом Олександра І в С.-Петербурзі було започатковане створення Військової галереї 1812 року в Зимовому палаці. Над створенням меморіальної портретної галереї працювали відомі художники Дж. Доу, А. Поляков та В. Голіке. 25 грудня 1826 року відбулося її відкриття. Тоді не виконаними залишилися портрети 13 генералів, у тому числі й генерал-майора О. М. Всеволожського 1-го [10, с. 230]. Рами для них затягли зеленим сукном і розташували на стіні. Вважаємо, що саме з цього моменту розпочалося забуття його і його легендарного полку, шефом якого він був рівно п'ять років і один день.

Більше ста років портретне зображення героя нашого дослідження залишалося невідомим, і лише 1914 року воно було опубліковане М. К. Соколовським на сторінках ювілейного видання, присвяченого 150-літтю Єлисаветградського гусарського полку [21, с. 20]. М. К. Соколовський, публікуючи портрет, зазначив, що автор його невідомий. Можемо припустити, що надруковане ним зображення генерала ескізом для написання портрета, який свого часу міг зробити Дж. Доу, або хтось із його помічників. На це вказують деякі композиційні особливості зображення. Разом із тим, мистецтвознавці й історики зазначають, що генерал О. М. Всеволожський зображений на картині французького художника А.-Ж. Десарно «Атака першого резервного кавалерійського корпусу генерала Ф. П. Уварова при Бородине». Образ генерала вгадується у третьому вершнику зліва від генерал-лейтенанта Ф. П. Уварова. Детально вивчивши обидва зображення, автор даного дослідження зробив власний ескіз портрета О. М. Всеволожського, що додається до статті. Гадаємо, що наша розвідка хоч трохи сприятиме виведенню невідомого героя Бородіно та інших військових кампаній з тіні забуття.

1. Александров И. Род Всеволожских / И. Александров. – Симферополь: Таврическая губ. тип., 1886. – 33 с.

2. Богуславский В. В. Древняя Русь. Рюриковичи. Иллюстрированный исторический словарь / В. В. Богуславский, В. В. Бурминов. – М.: Профит Стайл, 2009. – 608 с.

3. Вильна в 1812 году. В память столетней годовщины Отечественной войны / Составил Ф. А. Кудринский. С факсимиле Императора Александра I, Наполеона и некоторых русских генералов. – Вильна : Издание Управления Виленского Учебного Округа Типография А. Г. Сыркина, 1912. – С. 34 – 60.

4. Воронов А. Ольгины гусары : 3-й Гусарский Елисаветградский Ея Императорского Высочества Великой Княжны Ольги Николаевны полк. Страницы полковой истории (1764 – 1964) / А. Воронов. – М.: "Рейтар", 1999. – 96 с.

5. Всеволожская (Афимия Федоровна) / Энциклопедический словарь. Том VII (Валапюкь – Выговские) / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1892. – С. 387.

6. Всеволожские / Энциклопедический словарь. Том VII (Валапюкь – Выговские) / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1892. – С. 387 – 388.

7. Генерал Барклай-де-Толли генерал-фельдмаршалу князю Кутузову, 26 сентября 1812 г. // Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-Ученого Архива. – Т. XVIII. – СПб., 1911. – С. 134 – 138.

8. Генерал-лейтенант Уваров генералу от инфантерии Барклаю де-Толли, 3 сентября 1812 г. // Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-Ученого Архива. – Т.

XVIII. – СПб.: – 1911. – С. 19 – 20.

9. **Глинка В. М.** Военная галерея Зимнего дворца / В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий. – Л.: Аврора, 1974. – 203 с.

10. **Глинка В. М.** Военная галерея Зимнего дворца / В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий. – Л.: Искусство, Ленингр. отд-ние, 1981. – 240 с.

11. **Горшман А. М.** Всеволоцкий Алексей Матвеевич / А. М. Горшман // Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг. // Российский архив. – Т. VII. – М.: Студия ТРИТЭ Н. Михалкова, 1996. – С. 346.

12. **Деттерев Л. В.** Малоизвестный герой Бородине / Л. В. Деттерев // Вопросы истории. – 1984. – № 11. – С. 182 – 186.

13. **Донесение М. И.** Кутузова Александру I о сражении при Бородине. Последние числа августа 1812 // Бородино. Документы, письма, воспоминания. – М.: Советская Россия, 1962. – С. 134 – 141.

14. **Жилин П. А.** Гибель наполеоновской армии в России / П. А. Жилин. – М.: Наука, 1974. – 404 с.

15. **Мегорский Б. В.** Арьергардные бои Багратиона у Прейсиш-Эйлау 26 января 1807 года / Б. В. Мегорский // Новая жизнь. – 2008. – 6 февраля. – С. 4.

16. **Михайловский-Данилевский А. И.** Описание Отечественной войны в 1812 году: в 4 ч. / А. И. Михайловский-Данилевский – СПб.: Воен. тип., 1839. – Ч. 2. – 450 с.

17. **Описание** второй войны императора Александра с Наполеоном, в 1806 и 1807 гг. по Высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом и членом военного совета Михайловским-Данилевским. С двадцатью тремя планами и картами. – СПб., 1846. – 424 с.

18. **Описание** сражения при селе Бородино, бывшего 26-го числа августа 1812 г. между Российской императорской армией под предводительством генерала от инфантерии князя Голицева-Кутузова и Французкою соединенною армиею, состоящей из войск всех держав Западной Европы под предводительством императора Наполеона / Отечественная война 1812 г.: материалы военно-учёного архива. – СПб., 1911. – Т. XVI. – С. 107 – 120.

19. **Остен-Сакен Д.** Отрывок из летописи Елисаветградского гусарского полка / Д. Остен-Сакен // Военный сборник. – 1870. – № 10. – С. 237 – 248.

20. **Отечественная война 1812 года.** Биографический словарь. – М.: Росвоентцентр; Кусково поле; Росспэн, 2011. – 352 с.

21. **Памятка** 3-го Гусарского Елисаветградского Ея Императорского высочества Великой княжны Ольги Николаевны полка (1764 – 1914) // По поручению августейшего шефа полка составил М. К. Соколовский. – СПб., 1914 – 56 с.

22. **Пивовар А. В.** Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року / А. В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.

23. **Письмо генерала** от инфантерии князя Багратиона военному министру 1 июля 1812 года из Слуцка, № 406 // Отечественная война 1812 года: материалы военно-ученого архива. – СПб., 1910. – Т. XIV. – С. 4 – 5.

24. **Рапорт Ф. П.** Уварова М. И. Кутузову о сражении под Аустерлицем 1805 г. ноября 5 г. Голич // Документы штаба М. И. Кутузова 1805 – 1806 гг.: сборник. – Вильнюс: Госполитиздат, 1951. – С. 221 – 224.

25. **Список** генералам, штаб- и обер-офицерам, в сражении 22 сентября прошлого 1812 года противу французов отличившимся мужеством и храбростью // М. И. Кутузов. Сборник документов / [под ред. Л. Г. Бескровного]. – М., 1952. – Т. IV. – Ч. I. – С. 343 – 350.

26. **Список офицеров** Елисаветградского гусарского Воропанского полка по состоянию на 1 июля 1798 года // РГВИА. – Ф. 489. – Оп. 1. – Д. 2268. – Л. 2 – 45. (Документ размещен на сайте «Родовое гнездо»).

27. **1805 г. декабря 26.** Список отличившихся в сражении при Аустерлице // М. И. Кутузов. Сборник документов / [под ред. Л. Г. Бескровного]. – М., 1951. – Т. II. – С. 248 – 254.

Сергій ШЕВЧЕНКО
(Кіровоград)

УЧАСНИК НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН Г. ЕМА- НУЕЛЬ (МАНУЇЛОВИЧ) ТА ЙОГО НАЩАДКИ

Національно-визвольні змагання південних слов'ян століттями висували талановитих воєначальників. У часи бездержавності своїх народів вони мусили служити Австрійській імперії. Частина з них перебралася до Російської держави. У військах цих країн балканці і мусили взяти участь в наполеонівських війнах. Прикладом цього є бойова біографія серба, генерала Г. Емануеля (Мануїловича), життєвий шлях якого, як і його нащадків, пов'язаний з Україною. Видане 1827 р. на Балканах В. Карджичем «Життя Георгія Арсеновича Еману еля», яке базувалося на автобіографії військовика, в середині XIX ст. використав його ад'ютант, князь М. Голіцин у першій частині біографії свого колишнього командира [1]. Остання перевидана в Москві 2004 р. [2]. Згадки про генерала від кавалерії подаються в російських довідниках на зламі XIX – XX ст. [3] [4]. Інформація про його центральноукраїнських нащадків міститься в спогадах поета, військовослужбовця А. Фета [5], документах [6] [7] [8] і газетах Держархіву Кіровоградської області та ін. Це дає можливість узагальнити пов'язану з низкою країн історію родоvodu, засновник якого Г. Емануель брав участь у війнах проти Франції з перервами від їх початку (поч. 1790-х р.) й до кінця (1814 р.), з юних до генеральських літ.

Дід Георгія Мануїл на поч. XVIII ст. служив у Виске-ругаді обер-князем (правителем). Відзначившись у війні проти Туреччини, отримав від австрійського уряду право передачі обер-князівства у спадок. Воно перейшло батькові майбутнього генерала Арсенію. Після передачі Банатського регіону в управління угорцям [1, с. 2], обер-князівство ліквідували, а за заслуги роду Мануїлів перед Австрією Арсена з нащадками зарахували угорськими дворянами. При цьому прізвище було трансформовано в Емануель (зустрічаються в наступних століттях і варіанти Емануель, Емануель, Емануель).

Георгій народився у м. Вршаці 02.04.1775 р. Уже в підлітковому віці він, на чолі загону ровесників (до якого входив його брат Симеон), успішно захищав рідне місто від турків [3, с. 230]. Після цього вступає до корпусу волонтерів Міялевича в Сербії, а з його розпуском – до полку барону Співні в Бухаресті. Після укладення миру з Туреччиною Міялевич відновлює свій корпус в Австрії, куди 1792 р. знову входить Емануель у званні капрал-юнкера. Того року революційну Францію проголошено республікою, невдалу спробу придушення якої здійснили війська австро-пруського союзу (Росія на цьому етапі обмежувалася економічним і дипломатичним тиском на Париж). У програному антифранцузькому поході взяв участь і Г. Емануель. 1793 р. серб, шукаючи слави у непотрібних для його народу битвах, зазнає трьох серйозних поранень (багнетом у живіт і осколком гранати в праву руку при Ландау й картечю в праву ногу при Вайсенбурзі). За хоробрість, враховуючи поранення, він нагороджується почесною в Австрії золоту медаллю «Дер Тапферкайт» для носіння в петлиці, а імператор Франції зараховує його до гвардії угорських дворян підпоручиком. Тут юнак вивчає італійську та французьку мови, військову теорію. Далі він перебирається до Російської імперії.

Відправившись із Відня, через Львів і Київ серб прибуває до Москви 27.03.1797 р. Як пише Голіцин, саме в цей день на Кремлівській площі «відбувався вахпарад. Государ, помітивши видного й стрункого парубка в угорському мундирі, послав генерал-ад'ютанта Шувалова дізнатися». Павло І наказав зарахувати серба поручиком лейб-гусарського полку й, щоб «усі його рідні були перевезені до Росії й забезпечені назавжди у своєму існуванні» [1, с. 6]. Російський посол у Відні, син останнього українського гетьмана, граф Розумовський, одержавши дозвіл австрійського уряду, від-

правив рідного й двоюрідного братів Георгія Павла й Арсенія до імперії Романових. Першого цар призначив юнкером до гусарського полку, а другого до кадетського корпусу. Інші родичі в Росію перебралася не встигли. Поки вони вирішували питання розпродажу майна й підготовки до еміграції, був убитий російський імператор і прийняті ім розпорядження залишилися без виконання. Але встиг він допомогти Емануелю почати стрімку кар'єру. Вже у вересні 1800 р. балканець дослужився до полковника (в 25 років). Помітний офіцер був і при наступному імператорові, починаючи з першого дня його царювання. 1801 р. ескадрону лейб-гвардійського гусарського полку було призначено йти із двома полковниками до Москви на час коронування Олександра. Цесаревич Костянтин для цієї мети вибрав сербів Емануеля й Дуку.

1802 р. Емануеля на його прохання переводять до Київського драгунського полку. З ним він у 1806 – 1807 рр. бере участь у програних російською армією походах проти французьких військ. Під Пултуськом, командуючи двома ескадронами, був вчергове поранений. За цей бій отримав першу російську нагороду – золоту шпагу з написом «За хоробрість», відзначився в боях при Гутшаті й Фрідланді [3, с. 231]. Поразки Росії та її союзників привели 1807 р. до підписання. Олександром I з Наполеоном таємної угоди про наступально-оборонний союз (такий собі попередник пакту Молотова – Ріббентропа). Через два роки Росія мала розпочати війну проти свого вчорашнього союзника Австрії. Г. Емануель на чолі Київського драгунського полку в складі армії кн. Голіцина отримав наказ відправитися в Галичину. Але, як угорський дворянин і колишній австрійський офіцер, він попросив дозволу в царя не брати участь у бойових діях. Після галицького походу полк драгунів, шефом якого був серб, базувався в Білій Церкві та Вінниці [2, с. 18].

Із червня 1812 р. полковник Емануель із київськими драгунами в складі Другої західної армії веде важкі ар'єргардні бої (при Мирі, Салтанівці, Плевцевському, Лужках) проти французів під час відступу російських військ від кордону до Смоленська й Бородіно. 24 серпня його полк разом з іншими багатронівцями прикриває знаменитий Шевардинський редут. Кілька разів Емануель вдовів драгунів в атаку, одержавши кульове поранення. У цьому бої загинув його ад'ютант, шурин, генерал-майор Кнобель. Після вилікування восени офіцер повернувся до Тартутинського табору. Діяв у авангарді російських військ до кордону, зокрема, відзначився під Вязьмою. 26 грудня став генерал-майором.

Відзначився Георгій Емануель і на військових полях захопленої французами Європи. Біля м. Цвікау він командував загоном із драгунського, п'яти козачих полків та кінно-артилерійської роти, захищав переправу союзних військ на Ельбі. Командував кавалерією авангарду корпусу графа Ланжерона. У бою під Лейпцигом двома полками стримував натиск шести французьких полків, потім контратакував їх. 1814 р. діяв у авангарді частин, що рухалися й брали Париж. За взяття столиці Франції Емануель одержав звання генерал-лейтенанта.

Емануель близько десяти років очолював четверту драгунську дивізію, яка базувалася в м. Заславі Волинської губернії, потім перемістилася під Ніжин. Був у числі трьох асистентів в жалобній ході з прахом Олександра I із замського палацу до Казанського собору, а в день похорону – до кафедрального Петро-Павлівського собору. Обпаленому в боях генералові довелося засідати в суді над декабристами. 26 червня 1826 р. він призначається начальником Кавказького краю, командуючим військами регіону, де мирними та воєнними методами зміцнював владу імперії, упокорював місцеві народи [3, с. 233], намагався їх християнізувати [9, с. 58–59], благоустроїти регіон, організував перше сходження на найвищу тоді гору Європи (тепер – в Азії) Ельбрус. На час виходу у відставку він мав золоту медаль Австрії, ордени св. Георгія, св. Володимира, Олександра Невського, св. Анни Росії, орден Червоного Орла Пруссії, орден Шведії й ін., золоту шаблю з написом «За хоробрість», звання почесного члена Академії наук. Успіхи в боротьбі з наполеонівською армією відзначені розміщенням його портрета у Військовій галереї Ермітажу [10, с. 227]. Сербський історик

С. Новакович відносив генерала від кавалерії до найвідоміших військовиків – вихідців зі свого народу XIX ст. [11, с. 128].

1831 р. Г. Емануель поселився з великою родиною в м. Єлисаветграді (тепер – Кіровоград), перемінивши жаркий кавказький клімат на помірний український. У місті перебували полки 20-го резервного кавалерійського корпусу зі штаб-квартирою, де служили його друзі й знайомі. Тут проживали й нащадки балканців – вихідців з його рідних місць, що прибули сюди в часи Нової Сербії (1752 – 1764 рр.). 1834 р. у саду маєтку Емануєлів збудовано фамільну усипальню. Того ж року в ній було поховано доньку Олену. Наступного року народився син Олександр, але під час важких пологів померла його дружина, донька російського генерала Кнобеля Марія, з якою Георгій Арсенович прожив 30 років. 14.01.1837 р., благословивши 7-х дочок і 3-х синів, помер і він. До Єлисаветграда, щоб опікуватися його дітьми, приїжджає його племінниця з Відня. Але через два тижні вона помирає. Імператор встановив пенсію дітям у розмірі 10 тис крб. При них залишалася ще бабуся, генерал-майорша Кнобель. Але й та недовго пережила доньку й зятя. 1840 р. старша із сестер Марія стала фрейліною імператриці. Рідний брат Георгія Павло дослужився до генерала. Вийшовши на пенсію, теж поселився в Єлисаветграді.

У Центральній Україні продовжували родову гілку нащадки Георгія Емануєля. Син Микола в 1865 – 1868 рр. був гласним Єлисаветградського повітового земства [12, с. 889], в армії дослужився до полковника, похований 1875 р. у склепі поруч із родовою усипальнею. А двоє інших синів стали генерал-майорами. Зокрема, Георгій служив на Кавказі, в Україні, Польщі.

У середині XIX ст. в Єлисаветграді проходив військову службу відомий російський письменник А. Фет. Він залишив опис «серед деяких видатних родин» «двох родинних будинків Емануєлів». Родина товариша по службі Фета, особистого ад'ютанта корпусного командира, ротмістра Емануєля жила «у повному забезпеченні, але досить скромно». Нерідко письменник запрошувався в цей дім «до столу». Ротмістр Емануель надав успадкований будинок двом рідним сестрам, старша з яких була дружиною корпусного ад'ютанта, а молодша – незаміжною. Бував тут і корпусний командир граф Остен-Сакен з дружиною. Незаміжно Емануель Фет зустрівся і на міських балах. Бував поет і «в одному з найприємніших міських будинків полковника Емануєля». Бездітна пара люб'язних господарів «займала прекрасний бельєтаж, до якого вели широкі дерев'яні сходи» [5, с. 384].

До 100-річчя від дня народження генерала від кавалерії Г. Емануєля його доньки замовили в Санкт-Петербурзькому монетному дворі пам'ятну медаль. Її виготовив 1875 р. старший медальєр В. Никонов [13, с. 175–176]. Онуки вихідця із Сербії, як і їх батьки, були поміщиками Херсонської губернії, робили військову кар'єру. Близько десяти його правнуків навчалися в Єлисаветградському реальному земському училищі [6].

1912 р. у Росії офіційно святкувалося 100-річчя Вітчизняної війни. 20 вересня до Єлисаветграда прибула делегація Київського гусарського (колишнього драгунського) полку. Через два дні відбулася панахида з покладанням вінків до місця поховання Г. Емануєля, у якій взяла участь київська гусарка, родичі генерала, представники Єлисаветградського кавалерійського училища [15, с. 182].

У Російській Добровольчій армії воювали правнуки генерала від кавалерії Микола, Кирило, Марко, Володимир та Лев Емануєлі. Частково їх долі описав вже майже через піввіку Кирило, що проживав у США, в листі своєму однокласнику по Єлисаветградському реальному училищу, старшині армії Української Народної Республіки, письменнику, емігранту Євгенію Маланюку. Під час служби в американському флоті син першого Олександр 1960 р. пропливав на відстані 50 миль від місць, до воював його батько: Сочі, Феодосія, Севастополь, Херсон, Одеса, набравши на його замовлення пару відер чорноморської води [16].

Білогвардійська, закордонна сторінка історії Емануєлів стали фатальними в долі їх батька, онука родоначальника династії – Сергія Олександровича. 1922 р. за зв'язок із

синами-емігрантами його тримали два місяці під арештом єлисаветградські чекісти. Через 15 років після прочитання енкаведистами листа 18-літнього Миколи Емануєля, який послав його батькові з Балкан у Кірово (так в 1935 – 1939 називався Кіровоград), останній знову потрапив у поле зору каральних органів. Саме лист сина від 22 серпня 1937 р. став основою для включення міським відділенням НКВС до «оперативного аркуша для репресії...», але у зв'язку із забороною арештів осіб похилого віку... від репресії Емануєля утримувалися» [7, с. 2]. Втім, 13 листопада підписується постановою про його арешт. У грудні 1937 р. онука й сина генералів-сербів, учителя-українця (на допиті назвав себе українцем СРСР) розстрілюють. Родина доньки Інни, боячись подальших репресій, знищила багатий сімейний архів. Лише окремі фамільні реліквії, серед яких перебували біографія, портрет, картина із зображенням генерала від кавалерії Емануєля й унікальна світлина минулого ретельно упаковані в оцинкований дерев'яний ящик, який приховали під дошками в туалеті у дворі, завдяки чому вони вціліли.

Лише 1950 р. донька репресованого Інна Сергіївна довідалася про вирок. Через 6 років помічник военного прокурора Київського військового округу прийняв до розгляду її скаргу для додаткової перевірки. У ній, зокрема, йшлося: «Можливо, що на арешт батька вплинуло те, що його батько Емануель Олександр Георгійович при царському режимі був генералом, як і батько останнього, генерал Георгій Арсенович Емануель, що увійшов до історії Росії як видатний полководець під час вітчизняної війни 1812 року. Життєпис... складений 1851 року, зберігся в нас до цього часу... Радянська влада шанує пам'ять про цього видатного полководця: у м. П'ятигорську на Кавказі... є парк і грот імені генерала Георгія Емануєля, погруддя його встановлено за Москвою на Бородинському полі, тому що він прикривав знаменитий Шевардинський редут у битві під Бородіно 24/VIII–1812 р. Мій прадід у похилих роках поселився в Єлисаветграді й похований тут на сімейному цвинтарі, що зберігся до сьогоднішнього дня напроти будинку відпочинку. Як нащадкові людини, що покрила нев'ячу славою російську зброю й російську науку, мені тепер боляче й кривдно усвідомлювати, що мій батько без усякої провини перед Радянською владою був розстріляний внаслідок грубого порушення соціалістичної законності бандою Єжова, у зв'язку із чим незаслужено лягла пляма на мене й увесь наш рід. Я домагаюся тому посмертної реабілітації мого батька... щоб реабілітувати себе й увесь наш рід». 1957 р. було скасовано вирок двадцятирічної давності [8, с. 45].

1958 р. Кіровоград відвідав болгарський громадянин Марко Емануель, син репресованого. Він довідався, що під час громадянської війни родовий склеп був сплюндорований. Прах генерала від кавалерії був витягнений назовні й розстріляний [17]. Наприкінці 70-х рр. від усипальні Емануєлів залишилася підземна частина в бур'янах лісосмуги. 1988 р. тут почалося спорудження будинків-котеджів, під час якого бульдозер провалився на місці поховання. Довідавшись про це, на захист пам'ятного місця піднялася громадськість Кіровограда, виставивши пікети з вимогою припинити будівництво в районі усипальні. Навесні частково були проведені археологічні дослідження, внаслідок яких виявлені фрагменти тканини із золотим шиттям, частини кістяка, 2 черепи, мармурову урну з вензелем «Е», які передали до обласного краєзнавчого музею. Влітку були проведені ще й самовільні, несанкціоновані розкопки усипальні. Міськвиконком призначив охоронну зону, заборонену для будівництва [18]. Тут встановлено пам'ятний гранітний знак без напису й зображення.

Шлях бойового генерала Г. Емануєля свідчить про його військовий талант, мужність переможця наполеонівців у 1812 – 1814 р. Але служив він не своїй країні, бо її не було на час його народження. Військова служба, мешкання далеко від рідних місць, вимушені еміграції нащадків серба вели не лише до захисту православних земель, а й до підкорення інших народів, роз'єднання сімей, особистих трагедій. Такою була доля військовиків бездержавних народів та їх родин. Перемога ж об'єднаної Європи над Францією, у яку зробив свій внесок генерал від кавалерії Емануель, в

основному законсервувала імперський реакційний порядок на континенті існуючий з попередніх століть.

1. Жизнеописание генерала отъ кавалеріи Емануэля сочиненное княземъ Н.Б. Голицынымъ. – С.-Петербург: В типографіи Н. Греча, 1851. – 199 с.
2. Жизнеописание генерала от кавалеріи Эммануэля, сочиненное князем Н.Б. Голицыным. – М.: ООО «РИЦ «Собрание», 2004. – 459 с.
3. Эммануэль Георгій Арсеньевич // Русскій біографическій словарь. Издаваемый Императорскимъ Русскимъ Историческимъ обществомъ. – С.-Петербург: Типография Главнаго Управленія Уделовъ, 1912. – С.230 – 233.
4. Емануэль // Энциклопедическій словарь. Т. XIa / Изд. Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. – С.-Петербург: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1894. – С. 632.
5. Фет А. Воспоминания. Репринт издания 1890 г. / А. Фет – Пушкино: Изд. объединенія «Культура», 1992. – 560 с.
6. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 140, 207, 211, 224, 243, 245, 252.
7. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. П-5907. – Оп. 2-р. – Спр. 4062.
8. Державний архів Кіровоградської області. – Спр. 3512.
9. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии / А. А. Формозов. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
10. Военная галерея Зимнего дворца. – Л.: Аврора, 1974. – 703 с.
11. Церовић Љ. Срби у Украјини / Љ. Церовић. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2002. – 466 с.
12. Систематическій сводъ постановлений Елисаветградскаго Уезднаго Земскаго Собранія за 1865 – 1895 годы. – Елисаветградъ: Типографія Гольденберга, 1895. – 897 с.
13. Щукина Е.С. Два века русской медали. Медальерное искусство в России 1700-1917 гг. / Е. С. Щукина / Государственный Эрмитаж. – М.: Терра – Книжный клуб, 2000. – 272 с.
14. Голось Юга (Елисаветград). – 1912. – 21 сентября
15. Юрченко А.Н. Записки краеведа / А. Н. Юрченко. – Кировоград: Имекс-ЛТД, 1999. – 206 с.
16. Архів Української Вільної Академії Наук у США. – Ф. XXXVIII. – Спр. 1470. (Використана ксерокопія з особистого архіву кіровоградського дослідника Л. Куценка).
17. Кіровоградська правда. – 1985. – 25 січня.
18. Народне слово (Кіровоград). – 2000. – 4 квітня.

Татьяна ЯКУБОВА
(Киев)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ГУБЕРНАТОРАХ КИЕВА М.И.КУТУЗОВЕ, М.А.МИЛОРАДОВИЧЕ И ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ЭПОХУ НАПОЛЕОНОВСКИХ ВОЙН. (ПО МАТЕРИАЛАМ ИНСТИТУТА РУКОПИСЕЙ И ОТДЕЛА БИБЛИОТЕЧНЫХ СОБРАНИЙ И ИСТОРИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ ИМЕНИ В.И.ВЕРНАДСКОГО)

Библиотечные фонды Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского (НБУВ) сохраняют малоизвестные исторические источники, в которых ярко отображены страницы биографий героев войны 1812 года М.И.Кутузова и М.А.Милорадовича, которые были в разное время наполеоновских войн губернаторами Киева.

За поход 1805 года М.И.Кутузов был награжден в феврале 1806 года орденом Св.Владимира первой степени. В октябре 1806 года он назначен военным губернатором в Киев с подчинением и гражданских дел. На этом посту М.И.Кутузов оставался до апреля 1808 года. После был назначен в Молдавию в армию во главе которой стоял престарелый князь Прозоровский. М.И.Кутузов был назначен его помощником.

Из Киева в 1806-1807 гг. в Петербург М.И.Кутузов посылает теплые письма жене светлейшей княгине Екатерине Ильиничне. В этих письмах он пишет о своих заботах и хлопотах на посту военного губернатора в Киеве и рассказывает известия о Наполеоне. В отделе библиотечных собраний и исторических коллекций НБУВ сохраняется журнал «Русская старина» Том III, СПб, 1871 в котором напечатан «Архив князя М.И. Голенищева – Кутузова-Смоленского, (1745-1813)», который принадлежал правнуку М.И.Кутузова О.К.Опочинину. Так же в этом журнале напечатаны «Письма М.И.Голенищева-Кутузова к жене 1800-1808». 20-го декабря 1806 года Кутузов писал из Киева: «Я мой друг, слава Богу, здоров, но не могу сказать что весел – хлопот много. Неприятные известия, которые вы прежде нас всегда знаете, делают, что все печальны. К чести поляков сказать должно, что и они сие искренно с нами разделяют...» Письмо М.И.Кутузова из Киева жене от 18 марта 1807 г. Киев.: «Были от Бонапарте прокламации, что перейдет за Вислу, и второе, что оставляет Польшу. Первое для того, чтобы усыпить армию нашу, а второе, что бы усыпить кабинеты, и ни того ни другого не делает. В Молдавии заботятся об Измаиле. В Дунай уже пошла флотилия наша...» [1, с.49-50].

В этом же журнале «Русская старина» Том III СПб, 1871 напечатана статья П.О.Карабанова «Статс-дамы русского двора в XVIII и XIX столетиях». В этой статье отмечается, что светлейшая княгиня Екатерина Ильинична Голенищева Кутузова-Смоленская (1754-1824), супруга генерал-фельдмаршала князя Михаила Илларионовича, дочь инженер-генерала-поручика Ильи Андреевича Бибикова и 2-й супруги его Варвары Никитичной Шишковой. Светлейшая княгиня Екатерина Ильинична в супружество вступила 27 апреля 1778г. В кавалерственные дамы Св.Екатерины пожалована 5 апреля 1797г. В статс-дамы пожалована 30 августа 1812года в награду за труды ее супруга М.И.Кутузова, по случаю Бородинской битвы. По смерти ее мужа (16 апреля 1813) рескриптом из Дрездена от 25 апреля 1813 г. на ее имя определено ей все содержание, которое получил ее муж. Рескриптом от 4 декабря 1813 года на имя министра финансов Гурьева пожаловано ей в пенсион по смерти полное заграничное содержание ее супруга, из 86000р. ассигнаций состоявшее. Екатерина Ильинична Голенищева Кутузова-Смоленская скончалась 23 июля 1824 года и погребена в церкви сошествия Св. Духа в Невском монастыре [2,с.276-277].

В 2006 году исполнилось 235 лет со дня рождения героя Отечественной войны 1812 года Михаила Андрееви-

ча Милорадовича, которого высоко ценил М.И.Кутузов. Одним из малоизученных отрезков жизненного пути генерала является киевский период его деятельности. М.А.Милорадович был генерал-губернатором в Киеве с 1810 по 1812 год. В марте 1812 года генерал-губернатор занимался размещением в уездных городах военнотрудовых отставших из-за болезни от своих полков, которые уже начали мобилизацию. Под его неусыпным надзором проводилось распределение больных солдат и офицеров

по губернским госпиталям, обеспечение им необходимо ухода и своевременное возвращение в формирования выздоровевших. В июле 1812 г. Милорадович получил письмо от Александра I, в котором ему поручалось мобилизация полков Левобережной, Слободской Украины и юга России для расположения оных между Калугою, Волоколамском и Москвою. М.А.Милорадович покинул Киев, поручив руководство губернией гражданскому губернатору А.Л.Санту. В теплом прощальном письме, отправленном к предводителю дворянства Киевской губернии графу А.Потоцкому, генерал писал: «...я считаю также непременно и чрезвычайно приятным для себя долгом благодарить Вас за все те благорасположения и содействия, которые Ваше превосходительство никогда не преставали мне оказывать при всяких случаях...по предметам управления губерниею» [3, с.1-2]

В Киеве в Национальной библиотеке Украины имени В.И.Вернадского во французском библиотечном фонде был найден экслибрис «Библиотека графа Милорадовича», который находится на французской книге Nouveau manuel de Bibliographie universelle. –P:Libr.Encyclop. de Roret.1857. Милорадовичи-Храбровичи –малороссийский дворянский род, который происходил от двух братьев Михаила и Гаврилы, выходцев из Сербии. В XVIII столетие Милорадовичи на Украине занимали высшие военные и административные должности. Милорадович Михаил Андреевич (1771-1825) –граф, русский генерал от инфантерии, участник войны против Наполеона (1812), участник суворовских походов в XVIII столетие, командир корпуса в войне против Турции (1806-1812). В Отечественной войне 1812 года он командовал авангардом русской армии при преследовании Наполеона. Во время восстания декабристов петербургский генерал-губернатор М.А.Милорадович был смертельно ранен декабристом Каховским [4,с.1-5].

После празднования в 1871 году столетнего юбилея со дня рождения М.А.Милорадовича императорский указ возвел старшего в роде Григория Александровича Милорадовича в «графское достоинство, дабы увековечить в потомстве память о заслугах престолу и Государству графом М.А.Милорадовичем». Граф Григорий Александрович Милорадович (1834-1905) – генерал-майор. На экслибрисе «Библиотека графа Милорадовича» изображен дворянский герб Милорадовичей-Храбриновичей. Щитодержатели два

серба. Девиз герба : «Без страха и упрека». Герб Милорадовичей означает взятую предком Милорадовичей ночью крепость и верность, как высшее качество человеческой души, которое определяет силу воинского духа. Герб графа Милорадовича внесен в Часть 12 Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи [5, с.1-2].

В фондах Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского хранится книга Г.Милорадович. Анекдоты и черты из жизни графа Милорадовича. –СПб., Издание книжного склада В.А.Березовского, 1886 [6, с. 156]. В этой книге напечатано стихотворение поэта Ив.Карпицкого, написанное 21 сентября 1877 в деревне Сгалевица в Болгарии, в котором автор обращается с поэтическими строками к графу Григорию Александровичу Милорадовичу:

*Узнайте граф, кто был такой
Герой двенадцатого года.
С такой великою душой?
Кого так создала природа?
То был герой битвы и побед
Молвой прославленный в народе, ---
То Милорадович, ваш дед,
Как Ангел добрый по природе.*

В журнале «Русская старина» июнь 1871 –СПб., 1871 напечатана заметка редакции «О столетнем юбилее дня рождения графа Михаила Андреевича Милорадовича». В тексте говорится следующее : « 1-у октября 1770 г – как значится в надписи на надгробной плите гр. Милорадовича –есть день его рождения. 1-го октября 1870 –истекает ровно сто лет с этого дня. Рыцарская личность графа Михаила Андреевича Милорадовича, его доблести на ратном поле стяжали ему при жизни чувства беспредельной любви и уважения от его сподвижников, от всего русского воинства... Имя его сделалось славно по всей Руси...

Напоминаем тем из современных представителей военного сословия, которые дорожат преданиями славной нашей армии, о необходимости достойным образом ознаменовать приближающийся день столетнего юбилея рождения одного из славнейших на Руси героев отечественной войны» [7, с.794].

Граф М.А.Милорадович спустя сто лет после своего рождения оставался для общества Российской империи ярким героем войны 1812 года, неподдельный героизм и патриотизм которого так восхищали М.И.Кутузова

В Институте рукописей НБУВ сохраняется малоизвестная работа историка Павла Клепацкого «Дворянские земские ополчения. Козаки. 1812р.» (ИРНБУВ Ф.Х. ;14728). В работе отмечается, что Манифест от 6.07 1812 года говорил про формирование внутренних земских ополчений. На Правобережной Украине подобные ополчения уже формировались в казачьи полки. Малороссийскому генерал-губернатору было приказано вместо рекрутского набора позвать казацкое население к «вольной службе». Полтавское Губернское Дворянское Депутатское Собрание по предложению маршала Д.П.Трошинского, высказалось также за такие формирования. Д.П.Трошинский докладывал русскому императору : «Наименования казаков присвоено им собранием потому, что вашему императорскому величеству благоугодно было малороссийскому генерал-губернатору под сим древним и народу края сего приятным наименованием, формировать земское войско. Неминуемым последствием сего было, что собрание дворянства при составе образования земского ополчения ввело прежние наименования чинов, свойственные казачеству, удостоверяющие крестьян, в войска поступающих, что они, равно как и чиновники их, несущие ныне в регулярной службе названия чинов получившие, предопределяется единственно к временному служению, для защиты Отечества ».

На полтавское дворянство возлагались обязанности по укомплектованию ополченцев вооружением, одеждой и провиантом. За постановлением Полтавского Дворянского Депутатского Собрания от 31.07.1812 года утверждалось вооружение казаков-ополченцев. Вооружение казаков-ополченцев должно было быть таким: для пеших казаков предназначались пики и по возможности ружье. Для конного казака – вместо ружья предназначалась пистоль и конь. На место сбора ополченцы должны были доставлены

на подводах с волами. Должно было быть приготовлено на каждых 24 казака ополченца – 1 подвода. В случае невыполнения постановления Полтавского Дворянского Губернского Собрания дворянин лишался имущества, которое переходило в опеку, а нижний земский суд мог потребовать все недоплаты. Главным начальником Полтавского ополчения был назначен генерал-майор князь Филипп Семенович Жевахов. Полтавское ополчение выступило на соединение с Черниговским ополчением под общим командованием генерал-лейтенанта графа Гудовича.

Оно было в таком составе : губернский начальник-1; губернский обозный -1; губернский есаул-2; старшин повитовых—59; сотенных-901; казаков—16.123(пеших-9.5600, конных-6.563); 5) коней-6.515; артиллерии –24 пушки. Общее малороссийское ополчение соединилось на Стародубщине и Черниговщине. Далее оно было направлено на территорию Беларуси. В Белоруссии в Могилевской губернии в 1812 г. Полтавское ополчение пребывало не долго. В конце ноября 1812 оно перешло на Вольню к Острогу. В 20-х числах февраля 1812 г. оно расположилось почти на всей территории Вольни и на Подолье [8, с.27]

В Институте рукописей НБУВ сохраняется еще один малоизвестный документ из Архива Одесского Общества Истории и Древностей : «Лобанов-Ростовский В.И. --- генерал-губернатор. Обзорение Малороссии в лето 1812»(ИРНБУВ Ф.У. 861). Автор документа отмечает, что после вторжения Наполеона в пределы Российской империи, для «не выпуска из Малороссии» продуктов, учреждена была пограничная цепь из ближайших пунктов. Она служила так же для ограждения от войска Наполеона « тайных всяких скоплений... неблагонадежных людей», к которым генерал-губернатор Лобанов-Ростовский В.И. относил «евреев и прочих». Далее отмечает генерал-губернатор последовал Манифест об ополчении для того что бы дать губерниям лучшее средство оградиться от неприятеля. Каждая губерния Малороссии приступила к исполнению Манифеста об ополчении. От дворянства требовалось дать в ополчение от каждых 15 душ по одному защитнику Отечества, вооруженного пикой или саблей и снабдить его деньгами на полугодовое содержание провиантом. Жалование определялось так же сотенным и полу сотенным начальникам.

В Полтавской губернии вооружение ополченцев было определено от 25 человек. Здесь было собрано 6500 конницы. Генерал-губернатор к подкреплению той силы прислал им старой службы артиллерию чиновников и вручил им 46 орудий разного калибра, снабдив каждое –50 картечными снарядами. Полтавскому и Черниговскому ополчению было приказано войти в Могилевскую губернию и на Вольню. В Малороссии казацкие сословие выставило и вооружило 15 полков, состоявших из 18000 человек конницы. В Малороссийских губерниях числилось 454.983 казаков. В губерниях Слободской Украины, в Новороссии, Киевской, Подольской, Вольнской губерниях крестьян казенных и помещичьих оставалось к рекрутской повинности до 800.000. Автор документа полагал, что на Украине главной силой против Наполеона оставались казаки, а не мелкопоместные дворяне с крестьянами [9,с.6].

Библиотечные фонды Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского оставляют значительные перспективы для исследований исторической темы о Украине и героях войны 1812 года.

1. Русская старина. Том III. – СПб., 1871 // Архив князя М.И.Голенищева-Кутузова-Смоленского (1745-1813). Письма М.И.Голенищева-Кутузова к жене 1800-1808 – С.49-60.

2. Статс-дамы русского двора в XVIII и XIX столетиях биографические списки П.О. Карабанова // Русская старина. Том III. – СПб, 1871 – С.276-277.

3. Михаил Андреевич Милорадович, как киевский военный губернатор. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.Magdalena.ucoz.ua/publ/7-1-0-5>

4. Милорадович Михаил Андреевич. Биографический указатель. – D / Documents / Милорадович Михаил Андреевич. –htm. – С.1-5.

5. Милорадович. Материал из Википедии-Свободной энциклопедии. – D / Documents. // Милорадовичи—Википедия. htm. –С.1-2.

6. Милорадович Г. Анекдоты и черты из жизни графа Милорадовича / Г. Милорадович. – СПб.: Издание книжного склада В.А.Березовского, 1886. – 156с.

7. О столетнем юбилее дня рождения графа Михаила Андреевича Милорадовича. / Русская старина. Июнь 1871. – СПб., 1871. – С.794.

8. ИРНБУВ. – Ф.Х. 14728. Арх. АНУРСР. Клепацкий Павло. Дворянские земские ополчения («Козаки») 1812р. на Полтавщині. – 27с.

9. ИРНБУВ. – Ф.У. 861. Архив Одесского Общества Истории и Древностей. Лобанов-Ростовский В.И. – генерал-губернатор. Обзорение Малороссии в лето 1812. – 6с.

Jacek FEDUSZKA
(Zamość, Polska)

TWIERDZA ZAMOŚĆ W 1812 ROKU

Zawarty między Francją a Austrią w październiku 1809 roku, pokój w Schönbrunn, zdecydował o oficjalnym przejściu Zamościa wraz z tzw. Galicją Zachodnią przez Księstwo Warszawskie. Nowa sytuacja polityczna wyznaczyła twierdzy zamojskiej nową rolę i zadania strategiczno – operacyjne. Były one szczególnie istotne w obliczu wyraźnego i pogłębiającego się rozpadu sojuszu Francji i Rosji. Z uwagi na swoje geograficzne położenie Zamość stał się twierdzą położoną najbliżej ówczesnej granicy rosyjskiej. Mógł, więc odegrać istotną rolę w przyszłych działaniach militarnych przeciwko Rosji. Przede wszystkim, więc z tego powodu przez cały okres istnienia Księstwa Warszawskiego w twierdzy zamojskiej prowadzono intensywne roboty fortyfikacyjne.

Jak notował swoje wrażenia z pobytu w twierdzy zamojskiej w lipcu 1810 roku gen. Kołaczkowski: «Dowódcą twierdzy był generał brygady Hauke, człowiek światły i dobry żołnierz, któremu inżynierska nauka wcale nie była obcą; wstawił się później obroną Zamościa w roku 1813 (...). Garnizonem trzynastego pułku piechoty dowodził pułkownik Schneyder, stary oficer, legionista (...). Z kapitanów odznaczali się Łukasiniński (...) i Machnicki, dawny adwokat lwowski (...). Pułk trzynasty piechoty z rozmaitych pierwiastków złożony, a szczególnie z jeńców i dezertów austriackich, różnił się ubiorem od całej piechoty, miał, bowiem mundury białe z granatowymi wylogami z austriackich przerobione». Jako miejsce stacjonowania i dokończenia organizacji wyznaczono 13 pułkowi piechoty twierdzę zamojską już w 1809 roku. Po zdobyciu Zamościa 20 maja w ręce polskie wpadły, podobnie jak w innych miastach, magazyny. Z braku sukna potrzebnego do szycia mundurów postanowiono, że nowotworzony pułk zostanie ubrany w zdobyczne mundury austriackie.

Na przełomie 1811 i 1812 roku z niecierpliwością oczekiwany był przez wielu wybuch wojny francusko-rosyjskiej. Jej rozpoczęcie w czerwcu 1812 roku zostało entuzjastycznie przyjęte przez wolnomularstwo polskie, a przynajmniej przez jego zdecydowaną większość. W początkach 1811 roku m.in. w Lublinie powstała łoża wolnomularska «Wolność Odzyskana». W tym samym zapewne okresie w Zamościu zainaugurowano istnienie łoża «Jedność», w której skład weszli przede wszystkim oficerowie pułków stacjonujących w twierdzy. Głosiła ona hasło «złączenia całej rozdartej ojczyzny». Jak pisał Ludwik Hass «humanitaro-pacyfistyczne tradycje «sztuki królewskiej» zastąpiono teraz argumentacją ideologiczną, iż udział w tej wojnie – oczywiście po stronie Napoleona – jest spełnieniem najwyższego obowiązku wobec własnego narodu i ludzkości». W tym duchu wypowiedział się m.in. «eks-jakobin» Józef Kalasanty Szaniawski w przemówieniu podczas odprawianego w Zamościu letniego obrzędu świętojańskiego 24 VI 1812 roku w łożu «Jedność». Mówił on w owym czasie: «*Nie zawsze poświęcenia bohaterские rycerzy służą istotnie ludzkości: w dzisiejszej atoli epoce oddają one najważniejszą dla niej posługę, jaką tylko oddać można. Jeśli prawdą jest, że lud bez Ojczyzny ludem jest bez moralnego życia i bez moralnej godności, więc oddać Narodowi Ojczyznę jest to wrócić ten naród ludzkości, jest to ludzkość samą nową wzbogacić usługą. Zapewne nad takową usługą nie ma nic wznioślejszego w dziejach człowieczego rodu*». W twierdzy zamojskiej do łoża wolnomularskiej «Jedność» należeli m.in. oficerowie 13 pułku piechoty: mjr Leopold Koziobrodzki, szef jednego z batalionów tego pułku i kpt. Walerian Łukasiniński, płatnik pułku, oficerowie 11 pułku ułanów, skierowanego na krótko do Zamościa wiosną 1811 roku: kpt. Aleksander Fredro i por. Augustyn Drohojowski. Także koordynujący prace fortyfikacyjne w twierdzy zamojskiej płk Jean Mallet de Grandville należał do warszawskiej łoża wolnomularskiej «Bouclier», która była przede wszystkim płaszczyzną kontaktów przedstawicieli władz księstwa z przebywającymi w Warszawie przedstawicielami administracji francuskiej. Również zamojskie sfery kościelne dostrzegały znaczenie konfrontacji francusko-rosyjskiej w 1812 roku dla Polski i Polaków. Kapituła kolegiaty zamojskiej 29 VII 1812

roku złożyła do Rady Najwyższej «Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego», swój akces. W dokumencie tym czytamy: «*Kapituła przewielebnej kolegiaty zamojskiej tak prędko ile okoliczności zaburzające spokojność obywatelską dozwoliły, w dniu dzisiejszym 29 miesiąca lipca r. b. zgromadzona, zawsze miłością i nieposzlakowanym przywiązaniem ku kochanej Matce Ojczyźnie palająca, przeczytawszy akt konfederacyjny dnia 28 czerwca roku 1812 pod powagą Najjaśniejszego Fryderyka Augusta króla polskiego i pana naszego miłościwego, a pod przewodnictwem naczelnym i łaską sławnego w Królestwie Polskim i zaszczyconego męża Jaśnie Oświeconego Xsiecicia Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich, posła warszawskiego i sejmowego marszałka zawiązaną i na sejmie uchwalonej, radosnym uczuciem serca przyjęła, że członki teje kochanej Ojczyzny podejściem i przemocą obcego mocarstwa rozdwojone znowu w jeden a ten już nierozzerwalny łańcuch spajają i kupią, a za pomocą geniusza opiekuńczego najjaśniejszego niezwyčajonego cesarza Francuzów etc. Wielkiego Napoleona był Narodu Polskiego powstaje i już nazwisko Królestwa sobie właściwe bierze, a przystępuje najchętniej do akcesu konfederacyi generalnej, zaręczając uroczyscie, iż duchem jedności i miłości braterskiej tchnąc na zawsze, a najszczególniej zapałem ujęta, wszystko cokolwiek w jej mocy jako zgromadzenie duchownych byłoby,łożyć ku potrzebie i ratunkowi ojczyzny chce i będzie, od tak chwalebne go aktu, na którym terażniejsza i przyszła Narodu Polskiego szczęśliwość gruntuje, się nie odstąpi, i owszem tak w powszechności cała, jako w szczególnych w swoich członkach, jedno ciało składać pragnie, usiłuje i przyrzeka. Co podpisem rąk własnych grono teje kapituły wraz z kapłanami niższego rzędu kolegiaty zamojskiej zatwierdza i umacnia. Działo się w Zamościu dnia 29 lipca 1812». W 1812 roku proboszczem i infułatem kapituły zamojskiej był prałat Józef Szczepan Koźmian (1773-1831), kanonik lubelski, (przyszły biskup kujawsko-kaliski od 1822 r.). Po włączeniu terenów Galicji Zachodniej do Księstwa Warszawskiego w 1809 roku powierzono mu stanowisko komisarza nadzorca dotychczasowych urzędników austriackich. Wszedł w owym czasie w skład Rządu Centralnego dla Galicji. W 1811 roku został posłem na Sejm oraz sędzią pokoju przy sejmiku lubartowskim. W latach 1811-1812 wikariuszami kolegiackimi byli: ks. Józef Biesch, Wojciech Gilowski, Ignacy Załęski (od maja 1813 r. do końca oblężenia twierdzy, był jedynym księdzem prowadzącym kościelne i cywilne księgi metrykalne, podpisywał się w nich jako: «V.J.C.Z. et Capellanus Fortalicje»), Szymon Surmankiewicz (1782-1844), Wojciech Zwierzyński. Zamieszkiwali oni kamieniec pod numerem 35, znajdującą się naprzeciwko pałacu Zamojskich. Z kolegiatą zamojską pod numerem 42 sąsiadowała siedziba Infułata zamojskiego (nazywana za czasów ks. Onufrego Skotnickiego (zm. 1814 r.): «Infułatką» lub «Dziekanką»). W zapisach dokumentowych z lipca 1812 roku budynek określano jako: «*kamienicę Jaśnie Wielmożnego Xsiecicia Infułata Koźmiana*». W tym okresie nie przebywał on w swojej siedzibie, głównie rezydując w Warszawie. Mieszkał tutaj wraz z żoną zarządcą «Infułatki», zwany «murgrabią».*

Fortyfikacje Zamościa w latach 1810-1813 stanowiły wokół miasta obwód zamknięty w linii obronnej wewnętrznej opartej na siedmiu bastionach, historycznie ukształtowanych w początkach XVII wieku i unowocześnianych od końca XVII do początku XIX w. Wały twierdzy 6 metrowej wysokości, górowały nad terenem. U ich podnóża znajdowały się fosy, których szerokość wynosiła od 10 do 12 metrów a głębokość sięgała 9 metrów. Wzmocnione one były obmurowanymi skarpami. Fosa te mogły być w razie potrzeby wypełniane wodą dzięki istnieniu specjalnych śluz. Przed fosami w zewnętrznej linii obronnej, istniały wysunięte fortyfikacyjne dzieła zewnętrzne w postaci lunet (połksiężyców) ze śródszańcami wyniesionymi ponad stoki głównego narysu oraz dwuramienniki (inaczej słoniczoła, umieszczone przez czołami bastionów. Od zachodu i południa dostępu do twierdzy zamojskiej broniły także stawy i bagna, a przed bramą szczebrzeską dodatkowo zbudowano jeszcze w 1809 roku szaniec otoczony fosami wodnymi. Roboty wykończeniowe przy fortyfikacjach zamojskich prowadzone były aż do samego początku oblężenia twierdzy przez wojska rosyjskie w 1813 roku.

Wpływ wojska na funkcjonowanie władz cywilnych w Zamościu, był olbrzymi zarówno w 1809 roku jak i przez cały

okres Księstwa Warszawskiego (a także i później, Królestwa Polskiego). Objawem tego była obsada ówczesnego Magistratu, (od 1818 roku zwanego Urzędem Muncypalnym, na który składali się urzędnicy mający przeważnie przeszłość wojskową). Od 1809 roku w Księstwie Warszawskim urząd burmistrza Zamościa pełnił Bartłomiej Zienkowski (od maja 1809 r., do początku 1811 r.) i Maciej Krzyżanowski. Ten ostatni objął urząd 15 marca 1811 roku z nominacji króla saskiego i księcia warszawskiego, Fryderyka Augusta. Pełnił on służbę do czasu oblężenia Zamościa przez Rosjan w 1813 roku, podczas którego zmarł. Całość działań urzędów miejskich podporządkowana była celom wojskowym. Duża część budynków miejskich zajęta była na potrzeby wojskowe. Między innymi kompleks pałacowy Zamoyskich łączył funkcje koszar oraz miejsca zamieszkania dla pracowników czynnych wojska. W części tylko zamieszkiwali go pracownicy Ordynacji Zamoyskich, urzędnicy państwowi i zwykli mieszkańcy.

Fragmentarycznie obraz «cywilnego» Zamościa i życia codziennego jego mieszkańców w latach 1810-1812, możemy obecnie zrekonstruować przede wszystkim na podstawie wspomnień. Niezastąpionym tego rodzaju źródłem w odniesieniu do Zamościa w 1812 roku pozostają «Pamiętniki» wspomnianej już: Ewy z Wendorffów Felińskiej (1793-1859), działaczki niepodległościowej w latach 1833-1839, zesłanej na Syberię za działalność w Stowarzyszeniu Ludu Polskiego Szymona Konarskiego, autorki powieści obyczajowych. W opublikowanym w Wilnie w 1859 roku «Pamiętniku», zrelacjonowała ona swój prawie czteromiesięczny pobyt w Zamościu od września do grudnia 1812 roku. Wspólnie z mężem, Gerardem Felińskim, właścicielem dóbr w Wojutynie na Wołyniu, poślubionym w 1811 roku oraz nowonarodzonemu synem Stanisławem, Ewa Felińska przybyła do Zamościa z Wojutyna poprzez Włodzimierz Wołyński, wczesną jesienią 1812 roku. Małżeństwo Felińscy uczynili to w obawie przed zagrożeniem wojennym ze strony Rosji i niepewną sytuacją na pograniczu Księstwa Warszawskiego i Wołynia w granicach imperium rosyjskiego.

Ewa i Gerard Felińscy z synem i siostrą Ewy Felińskiej, Teklą Wendorff, przekroczyli rzekę Bug, prawdopodobnie w Uściługu w drugiej połowie września 1812 roku. Tak ten etap podróży relacjonowała Felińska: «(...) Wszystko dążyło do Bugu na zachód, wszystko zdawało się być w popłochu, a może mojej strwożonej wyobraźni tak się wydawało (...). Gdyśmy przybyli do Bugu, nacisk do przeprawy był tak wielki, że tylko śmiałość i roztrupność naszego woźnicy oraz przytomność Gerarda na koniu eskortującego, zrobiły nam miejsce na przewozić (...). Odetchnęłam swobodniej zapewniwszy się żeśmy Bug przebyli (...). Nie wiem jak daleko odjechaliśmy od Bugu, kiedy oddział polskich żołnierzy nas napędził. Gerard poznał generała Kwaśniewskiego, który był głównym dowódcą wojska polskiego rozłożonego we Włodzimierzu i w okolicy. Generał widno, że go poznał także, bo dał znak, aby się przybliżył. Gerard spiął konia i w kilku krokach był blisko generała. - Jakie to baby wieziesz? zapytał generał, - Moja żona chora i siostra [Tekla], odrzekł Gerard - W takim razie żyć pośpieszać, bo zdaje się, że Rosyjanie myślą Bug przeprawiać i nas naciskać. To powiedziawszy generał pojechał naprzód, a Gerard zbliżywszy się do mnie powtórzył rozmowę z generałem (...). Pod takim wrażeniem jechaliśmy więcej godziny. Na gościńcu coraz się przerzedzało wszyscy nas wyprzedzali, ledwie od czasu do czasu, dwóch lub trzech kawalerzystów przystających porównywało się z nami, śpiesząc połączyć się ze swymi komendami; tych Gerard się wypytywał, co się z nami dzieje, a z odpowiedzi wnosił, że Rosyjanie nie myślą Bugu przeprawiać. To nas uspokoiło, a skoro postrzeżono karczmę mój mąż kazał zatrzymać i zaproponował abym wysiadła i odpoczęła przez godzin kilka (...). Po drodze mój mąż czasem się zatrzymywał, jeżeli kogo spotkał, dla dowiedzenia się o obrotach wojska, ale nie mogąc zasięgnąć żadnych pewnych wiadomości (...) umyślił po długich niepewnościach ciągnąć do Zamościa, gdzie w murach fortecy byłabym zabezpieczoną od niespodziewanej napaści. Jakoż puściliśmy się prosto do twierdzy (...).»

Przygotowania przed konfrontacją zbrojną z Rosją, jakie podjęto w Księstwie Warszawskim zgodnie z intencjami Napoleona osiągnięto wielkim wysiłkiem ludzkim i finansowym. Wysiłek ten nie poszedł jednak na marne. Twierdza zamojska z garnizonem liczącym w początkowym okresie wojny

1812 roku nieco ponad 3000 żołnierzy, stanowiła jedyną osłonę ogołoconego z wojsk Księstwa Warszawskiego, przed pozostawioną przez Rosjan na Wołyniu 43 tysięczną 3 armią gen. Aleksandra P. Tormasowa (1752-1819), którego kawaleria (korpus jazdy 3 armii) dowodzona przez gen. Charles'a Lamberta (Karla Osipowicza) (1772-1843), już na początku lipca 1812 roku przekroczyła graniczny Bug, a operujące w kierunku Warszawy oddziały spowodowały dywersję i panikę.

Zamość w owym czasie, sprawiał wrażenie «oazy spokoju». E. Felińska tak opisywała jego obraz: «(...) Zamość wydał mi się bardzo interesujący historycznymi pamiątkami, jego założyciel tak ważną kartę zajmuje w historii, tak blask na nie rzuca, że ze złości śledzi się myśl tego wielkiego człowieka odbitą w gmachach wzniesionych nie dla próżności, nie dla siebie, ale dla użytku kraju. Fara [Kolegiata] ozdobiona była portretami ordynatów panujących w Zamościu od pierwszego założyciela do ostatniego (...) Z każdym dniem [pobytu w Zamościu] coraz dalsze robiliśmy przechadzki, coraz więcej poznawałam miasto, ale to miasto ściśnięte, zabudowane piętrowymi kamienicami, miało niedogodności miast starych, gdzie brak widoku, brak nawet czystego powietrza czuć się daje (...).» Najdalszą wycieczkę Ewa Felińska z mężem Gerardem, zaprzyjaźnioną w Zamościu rodziną Grodzickich i lekarzem Filipem Lubelskim, odbyła w okolicy Łapiguza. W owym czasie jeden z «najładniejszych terenów spacerowych w bliskości twierdzy». Całodzienna wycieczka zakończyła się pospieszynym powrotem, bowiem: «Bramy fortecy zamykano o godzinie 6 po południu», mimo tego jak notowała Ewa Felińska, jeszcze przez jakiś czas było możliwe wejście do miasta «furtką obok bramy». Jednak i w Zamościu odczuwało się wpływ wojny i zagrożenia zablokowaniem twierdzy. Wymiarem tego były m.in. ceny żywności. Jak notowała Felińska: «(...) Żywność w Zamościu była drogą w miarę cen do jakich przywykliśmy po wsiach, kiedy u nas funt dobrego mięsa wołowego płacił się po dwa grosze i pół, tam musieliśmy płacić funt po groszy sześć (...). Kwartę mleka słodkiego groszy 10, krupkę drobną groszy 12. Te ceny zaczęły się jeszcze podnosić, kiedy poczęto głośno mówić o bliskim oblężeniu twierdzy». W miarę upływu czasu i szybko nastającej pory zimowej, także i opał stawał się trudny do zdobycia w Zamościu po rozsądnej cenie: «Co się tyczy materialnej części życia (...) nasze mieszkanie (...) nad wyraz było zimne. Murzy nieopalone regularnie nasiąkły zimnem i wilgocią i nie dawały ogrzać się łatwo, szczególnie przy tegiej zimie, jaką mieliśmy w 1812 roku. Do tego drwa w Zamościu były tej zimy bardzo drogie, gdyż każdy z mieszkańców spodziewając się oblężenia, starał się zrobić zapas na czas, kiedy dowozu nie będzie. Nasze zaś fundusze nie pozwalały wiele pieniędzy puszczać z dymem».

Ostatni przytoczony zapis z «Pamiętnika» Ewy Felińskiej odnosi się do grudnia 1812 roku. Miesiąc ten odznaczał się w twierdzy zamojskiej i jej okolicy nie tylko zbliżającym się atakiem rosyjskim, wzrastającym niebezpieczeństwem wypadów kozackich i rosyjskich grup partyzanckich w granice Księstwa Warszawskiego, ale także uroczystymi obchodami rocznicy koronacji cesarskiej Napoleona I, które odbyły się 2 XII 1812 roku w twierdzy zamojskiej. Pod względem ceremoniału wojskowego przebieg tych obchodów wzorowany był na wcześniejszych tego rodzaju uroczystościach, m.in. wysławiających osobę cesarza Francuzów 9 VII 1809 r. i imienin cesarskich, obchodzonych, co roku 15 sierpnia.

Ewa Felińska tak podsumowała swoje wrażenia z przebiegu uroczystości zamojskich 2 XII 1812 r.: «(...) Komendantem twierdzy Zamościa w roku 1812 był generał Hauke. Nigdy nie zapomnę uroczystości, z jaką obchodzona była w Zamościu rocznica Koronacji Napoleona. Była to dla mnie nowość i zapewne tak silnie zrobiła wrażenie. Działo się to jak mi się zdaje dnia 2 XII. Huk dział z fortecy ogłosił od rana miastu uroczystość. Przed południem wojsko w całej paradzie pociągnęło ku kościołowi [kolegiackiemu w Zamościu]. Z uderzeniem w dzwony i ja też przyznać się, więcej powodowana ciekawością jak nabożeństwem, udałam się do kościoła i zajęłam miejsce tak, aby uroczystość i słyszeć wszystko. Zastałam już ściany kościoła wewnątrz opasane podwójnym rzędem wojska z bębniami i muzyką. Środkiem kościoła wojsko także było uszykowane rzędami, z oficerami przy każdym oddziale. Wyższy sztab oficerów zajmował miejsce bliższe ołtarza za balustradą [w prezbiterium Kolegiaty]; a naczelnym był sam komendant fortecy generał Hauke. Był to widok imponujący;

wszakże więcej oko niż dusza były zajęte. Ale kiedy przy odgłosie muzyki wojennej rozpoczęła się celebrowanie, kiedy stosownie do różnych części mszy, po głośniejszej komendzie jenerała, wojsko wzięło udział, to padając na kolana jakby jeden człowiek, z ugięciem czołem; to powtarzając z dobytym palaszem: kiedy bębny połączyły się z hukami armat i tysiąc piersi wydały jeden okrzyk, jedną modlitwę do Boga, wówczas zamiast dziecinnej ciekawości, rozbudziło się w duszy uczucie, wzniosłe, nieopisane (...). W tem nastrojeniu duszy pojęłam szczytność i znaczenie mszy obozowej przed rozpoczęciem potyczki wobec obrazu bliskiej śmierci, kiedy człowiek ocenia marność swojej siły, swoich środków i rzuca się w objęcia siły niewiadomej, ale której moc niewiedzialną przeczuwa serce jego. Poszłam do kościoła gnana ciekawością wyszłam bardzo wzruszoną. Wojsko wyszło z kościoła processjonalnie po komendzie oficerów przy biciu bębnow i odgłosie muzyki, a połączywszy się z wojskiem stojącym zewnątrz kościoła, udało się na swoje stanowiska. Po obiedzie kilku oficerów przyszło odwiedzić Gerarda. Jeden z nich pan Szymanowski, komenderował dnia tego pewnym oddziałem wojska, pełniącym służbę wewnątrz kościoła podczas celebrowania (...).

Również nastroje wśród ludzi i sytuację jak dominowała w drugiej połowie grudnia 1812 roku znakomicie oddają zapisy w «Pamiętniku» Ewy Felińskiej, gdzie czytamy m.in.: «W kilka dni po rocznicy koronacji Napoleona przyjechał do Zamościa pan Grodziski, ojciec chrzestny naszego Stasia, a dowiedziawszy się żeśmy jeszcze w Zamościu, przyszedł nas odwiedzić i zapytać, co z sobą robimy. Obaczywszy, że siedzimy spokojnie na miejscu, nie myśląc o zmianie, sfukał Gerarda, mówiąc, że zechce chyba karmić nas myszami, kiedy Rosyianie oblegną Zamość, co nastąpi lada chwila, gdyż interessa Napoleona stoją bardzo źle; wojsko jego doświadczyło wielkiej porażki, cofając się ze spalonej Moskwy, mróz, głód, wypenił masy tego wojska nieprzywykłego, ani do srogości klimatu północnego, ani do niewygód, na jakie zostało narażone. Że wielu sprzymierzeńców już odstąpiło wodza, którego szczęście zdaje się odstępować, że chodzą nawet głuche pogłoski, jakoby całe niemal wojsko francuskie zginęło w przyprawie Cerezy, i że Napoleon ledwie sam uszedł swoją osobą z tego nieszczęścia. Gazety krajowe jeszcze nie ogłaszały tych smutnych wypadków, barwiąc ile możności weselszemi kolorami poruszenia wojskowe; my nie mając sposobności zasięgnąć wiadomości z innych źródeł, czuliśmy tylko, że dają publiczności sprawozdania podfabrykowane, ale na tych trzeba było poprzestać. Czasem tylko doszł, jaka wiadomość ukradkowo; (...) tak, że wiadomości rozmaite, które przechodziły kontrabandą, przestały zyskiwać wiarę. Jednak te, które przywiózł pan Grodziski nosiły cechę większej autentyczności i zrobiły wrażenie na Gerardzie, a że wyjechać z Zamościa było od dawna jego pragnieniem tylko, że chciał, aby ten wyjazd zbliżał go do domu, a nie był próżną szwedaniem, teraz naciśniony niejako wypadkami, zrobił postanowienie abyśmy natychmiast opuścili Zamość. Po konferencji z panem Grodziskim, który znał lepiej kraj okoliczny i dogodności miejscowe, postanowił Gerard wyjechać do Tomaszowa [Ordynackiego]. To miasteczko, leżące o mil kilka od Zamościa, a zbliżone do samej granicy galicyjsko-austriackiej, nastręczało tę dogodność, że w czasie rozpoczęcia wojennych działań w okolicy, można było z łatwością dla bezpieczeństwa osobistego znaleźć schronienie w Galicyi. (...) I po półczwarta miesiąca pobytu w Zamościu puściliśmy się w podróż. Wyjechawszy z Zamościa, w kilka godzin stanęliśmy w Tomaszowie».

24 stycznia 1813 roku gen. Maurycy Hauke, komendant twierdzy zamojskiej, otrzymał rozkaz Księcia Józefa Poniatowskiego, wydany 22 stycznia 1813 roku, ogłaszający stan oblężenia Zamościa. Rozkaz nadesłał gen. dyw. Aleksander Roźniecki, szef sztabu głównego. Równoległe z odebraniem zarządzeń wykonawczych i nakazów gromadzenia większych zapasów żywności, komendant twierdzy zamojskiej mianował podprefekta powiatu zamojskiego Ignacego Zarebskiego, komisarzem pełnomocnym, który zajął się m.in., «dokompletowaniem niektórych szczegółów w magazynach rezerwowych i powiększeniem onych w ogólności (...)». Magazyny twierdzy zamojskiej zawierały, bowiem żywność tylko dla 3000 garnizonu na ok. trzy miesiące. Zgodnie z rozkazami Księcia Józefa Poniatowskiego zamierzano te zapasy powiększyć. Gromadzono żywność przede wszystkim drogą rekwizycji. Mieszkańcy Zamościa i okolicznych wsi zobowiązani

byli oddać zboże, woły, sól, wódkę, a także tytoń. Zadanie było bardzo trudne, gdyż większość zbiorów zbóż w 1812 roku przeznaczono dla zaopatrzenia Wielkiej Armii, posuwającej się na Rosję. Wkrótce jednak przerwano gromadzenie żywności, bowiem w bliskości twierdzy zamojskiej pojawiły się oddziały armii rosyjskiej.

Bibliografia (wybór):

- Źródła:
 M. L. Potocki, Zamość i jego instytucje pod względem religij, oświaty i dziejów krajowych..., Kraków 1862, Muzeum Zamojskie w Zamościu, rkps MZ/ 1003/B, s. 227v – 228;
 [E. Felińska], Pamiętnik z życia Ewy Felińskiej, Serya 2, t. 2, Wilno 1859;
 K. Kołaczowski, Wspomnienia jenerała, Kraków 1898-1901, ks. 1;
 Correspondance de l'empereur Napoleon I-er, ed. H. Plon, J. Dumairé, Paris 1859, t. 21-22;
 Spadek piśmienniczy po gen. Maurycym Hauke, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1905;
 M. Bogdanowicz, Istoria otiečestwiennoj wojny 1812 goda, Petersburg [b.d.], t. 1;
 Opracowania:
 W. Cwik, Zmiana charakteru miasta w XIX wieku. Zamość miastem narodowym, w: Zamość i Zamojszczyzna dziejach i kulturze polskiej, red. K. Myśliński, Zamość 1969;
 J. Dudziński, Działania Piotra Strzyżowskiego w Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko – austriackiej w 1809 roku, [w] Roczniki Humanistyczne, t. LV, z. 2, Lublin 2007, s. 143 – 173;
 H. Eile, Oblężenie Zamościa w 1813 roku. Dzieje administracji w wojsku Księstwa Warszawskiego, Zamość 1927
 J. Feduska, Przyłączenie Zamościa do Księstwa Warszawskiego w 1809 roku. Wybór tekstów źródłowych i opracowań z XIX i początków XX wieku, Zamość 2009;
 J. Feduska, Twierdza zamojska w Księstwie Warszawskim (1809 – 1813) [w] Roczniki Humanistyczne, t. LV, z. 2, Lublin 2007;
 S. Herbst, J. Zachwatowicz, Twierdza Zamość, Warszawa 1936
 M. Kukiel, Wojna 1812 roku, Kraków 1937;
 P. Kulikiewicz, Przyczynek do historii Zamościa w latach 1810-1812, w: Archiwariusz Zamojski 2011, Zamość 2011;
 R. Małowicki, Dywizja Nadbużańska w roku 1812, <http://napoleon.org.pl/polska/bug.php>.
 J. Nadzieja, Oblężenie Zamościa w 1813 roku, w: Studia i Materiały do Historii Wojskowskiej, t. 31, 1988;
 J. Nadzieja, Zamość 1813, Warszawa 1994;
 M. Pieszo, Zamość w roku 1809. Szkic historyczny, Zamość 1931;
 B. Sroczyńska, Historia zamiany Zamościa na miasto rządowe-twierdzę 1810-1821, w: Rewaloryzacja Zamościa, Warszawa-Zamość 1979 s. 25-53;
 B. Sroczyńska, Zamość w XIX stuleciu, w: Konserwatorska Teka Zamojska, Warszawa-Zamość 1986
 E. Stopniak, Dzieje kapituły zamojskiej, Lublin 1962;
 J. Villaume, Amilkar Kosiński (1769-1823), Poznań 1930;
 J. Villaume, Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 roku, w: Przegląd Historyczno Wojskowy, R.2 t. 3, 1930, z. 1-2, s.145-180;
 W. Wiśniewski, W dobie wojen napoleońskich, w: Zamość z przeszłości twierdzy i miasta, red. A. Kopruckowicz, A. A. Witusik, Lublin 1980;
 A. Zamoyski, 1812. Wojna z Rosją, przekł. M. Ronikier, Warszawa 2007

Сергій ХОВРИЧ
(Київ)

ПІДГОТОВКА РОСІЇ ДО ВІЙНИ З ФРАНЦІЄЮ (НА МАТЕРІАЛАХ ЗАПИСОК СПІВРОБІТНИКА РОСІЙСЬКОЇ РОЗВІДКИ П. ЧУЙКЕВИЧА): ПРИЧИНИ, ПЛАН ДІЙ

В умовах відродженої незалежності вивчення та аналіз воєнної тематики минувшини України набуло особливої актуальності. Адже успішна розбудова власних Збройних Сил можлива, окрім іншого, за умов використання цінного досвіду різних поколінь наших воєнків. Утвердження й дотримання національних традицій у військовій сфері – стратегічна мета національно-патріотичного виховання. Ось чому виявлення та дослідження маловідомих аспектів історії збройних конфліктів є актуальною справою сьогодення. Війна 1812 р., річниця якої відзначається у 2012 р., так чи інакше торкнулася і України. Тому нині з'явилася потреба більш детального дослідження усіх обставин тих подій в контексті української історії.

В тій чи іншій мірі даному питанню присвятили свої праці вітчизняні та іноземні дослідники: А. Сорель, Е. Дрію, Є. Тарле, Н. Полонська-Василенко, І. Борщак, Ж. Тюлар, Л. Богданов, Т. Ленц, В. Безотосний, О. Соколов, В. Ададуrows т.ін. Детальний опис «великих і дрібних» фактів міститься у спогадах про війну 1812 р. її учасників, зокрема, І. Руа, К. Клаузевиць. Однак, не зважаючи на чималу кількість наукової і документальної літератури, все ж існує чимало «білих плям», вивчення яких вимагає серйозного наукового дослідження (із залученням нових документів). Метою нашої розвідки є аналіз головних причин російсько-французького конфлікту 1812 р. та проекту плану російської кампанії проти Франції (через призму свідчень учасників). Оскільки обмежений обсяг доповіді не дозволяє використати якнайширше коло джерел та літератури, ми вирішили детально проаналізувати, на нашу думку, найбільш цікаві документи. Серед інших доцільно виділити записки експедиціонера 1-го столу таємної експедиції воєнного міністерства Російської імперії Петра Андрійовича Чуйкевича (1783 – 1831) під назвою «Патриотическия мысли или Политическия и военныя разсуждения о предстоящей войне между Россиею и Францією и предложение средств воздвигнуть в Германии Инсурекцию посредством вооруженной Экспедиции» (м. Вільно, 2 квітня 1812 р.; далі – «Патріотичні думки») [6].

У силу об'єктивних причин Франція була втягнута в широкомасштабне й тривале протистояння з ворожими їй коаліціями, котрі не бажала порушувати усталений баланс сил в Європі і, говориться у багатотомному виданні під редакцією професорів Е. Лавісса і А. Рамбо «История XIX века» (М., 1938), ставили собі за мету «скувати» Францію в межах її старих кордонів [7, с. 5]. Як відомо, на початку XIX ст. до активних противників французької гегемонії належала, зокрема Російська імперія. Не зважаючи навіть на досягнуті політичні домовленості між двома країнами (наприклад, Тильзітський мир 25.06. 1807 р.), через розбіжності передусім економічного характеру усі вони виявилися недовготривалими.

Ось чому Росія цілеспрямовано й наполегливо готувалася до війни зі своїм чи не головним на той час суперником. Так, за дорученням Олександра I (1777 – 1825) колишній офіцер Генерального штабу Пруссії, барон К. Пфуль склав детальний план антифранцузької кампанії. Співвітчизник К. Пфуля воєнний теоретик початку XIX ст. К. Клаузевиць у книзі «1812 год: Поход в Россию» згадував: «... він [Пфуль] був лише радником і другом імператора, а формально вважався також його генерал-ад'ютантом. Ще в Петербурзі він склав для імператора план кампанії, котрий він тепер привіз із собою у Вільно [нині – Вільнюс, столиця Литви. – С.Х.] і у відповідності з яким уже були схвалені деякі підготовчі заходи» [8, с. 13].

Про серйозність намірів верхівки імперії свідчить хоча б підготовлений у квітні 1812 р. чиновником воєнного мі-

ністерства П. Чуйкевичем план воєнної кампанії проти наполеонівської держави [6].

Не можна не погодитися із висновком російського кандидата історичних наук В. Безотосного: «Фактично це був підсумковий документ діяльності розвідки у передвоєнний період» [6, с. 28]. Отже, як впливає із цього та інших фактів, керівництво вищого органу російської воєнної розвідки цілком серйозно розробляло головні напрямки стратегії майбутньої війни з Францією. Навряд чи лише одна розвідка «переймалася» цими питаннями. Однак зупинимося на аналізі плану П. Чуйкевича.

Проаналізуємо головні моменти «Патріотичних думок». Оpubлікований варіант містить лише 1-у частину. Вона складається із восьми параграфів, кожен із яких по своєму цікавий.

На початку своїх рекомендацій П. Чуйкевич одразу визначив їх сутність – «Політичні і воєнні роздуми про майбутню війну між Росією і Францією» [6, с. 29]. Звідси, автор окреслив коло тих питань, які більш-менш ґрунтовно ним опрацьовані.

Майбутня війна з Францією розглядалася як черговий етап із серії попередніх воєнних конфліктів між європейськими країнами. Сам чиновник розвідки точно зазначає про зміну обставин для самої Росії: із допоміжної сили вона тепер перетворювалася у вирішальний чинник. Тож, за П. Чуйкевичем, її значення прирівнювалося до відомої Північної війни 1700 – 1721. Водночас ним визнано: імператор французів мав намір тільки обмежити кордони Московії допетровської доби. Хоча в іншому місці він говорить про небезпеку для незалежності Росії [6, с. 29]. Наполеон (1769 – 1821) ж, стверджував історик Вілеман, «Ще в Італії, коли він уперше побачив росіян, називав їх не інакше, як татарами і вважав за необхідне відкинути їх за Москву» [3, с. 35]. Зважаючи на запевняння Вілемана, мова йшла про «зачинення» московитів практично в межах азійських володінь.

Попередній стратегічний план війни французів проти московитів, згідно із французьким ученим Т. Лендом, не передбачав наступу на Москву: «Спочатку Наполеон не збирався наступати на Москву. Його ціллю було змусити росіян напасти на велике герцогство Варшавське, а потім нанести їм поразку за допомогою обхідного маневру» [9, с. 108].

Напередодні кампанії 1812 р. Наполеон I сказав: «Якщо я займу Київ, то цим я візьму Росію за ноги, якщо Петербург, то – за голову, а якщо Москву, то цим завдам удару Росії в серце» [14, с. 690]. Сучасному українському науковцю В. Ададуrowу вдалося з'ясувати деякі обставини проекту походу на Київ: «...навіть якщо, як показують вищезгадані документи з французьких архівів, до 1812 р. у Наполеона і була «думка пройти Україною, цією знаменитою дорогою Карла XII», то, починаючи з лютого, він усе більше пов'язував свої плани стосовно південно-західного пограниччя Росії не з походом французького корпусу на Київ, а з розрахунком спонукати до наступальних дій Оттоманську Порту» [1, с. 25 – 26]. Дослідник В. Гриневич ж висунув сміливу тезу: «[Наполеон I. – С.Х.]... знехтував Києвом – і програв усю війну» [5]. Отже, і Україна певний час фігурувала в планах російсько-французького конфлікту 1812 р.

А у своїй відозві від 22 червня 1812 р. володар Франції назвав організований похід другою війною за Польщу, сформулювавши його головну мету: покласти край впливу Росії на європейські справи [12, с. 10, 14]. Частково це підтвердив автор фундаментальної праці «Наполеон і Європа», професор Е. Дрію: «Ви ж добре знаєте його [Наполеона I. – С.Х.] ролі у визвольному русі національностей: він покладав до незалежності Італії, він відбудував на якійсь час Польщу» [3, с. 9]. Як відомо, російські окупанти рішуче протидіяли відродженню, зокрема, Української та Польської держав. Французький історик А. Сорель наголосив: «Зруйнування Польщі уявлялося їм [російським політикам. – С.Х.] справою захисту Росії» [7, с. 9]. Посилаючись на слова імператора французів, інший французький історик констатував: Наполеон I розглядав майбутню війну із Росією як природне продовження континентальної блокади у межах франко-англійського конфлікту [17, с. 301].

Учасник походу 1812 р. І. Руа висунув доволі цікаву

тезу про превентивний удар Франції (нині прибічником цієї теорії є, приміром, український історик К. Бондаренко [18]), завданням якого був зрив цілеспрямованої експансії Московії на Захід: «Наполеон... – пише він, – не помилявся у справжній суті тих планів, які надихали російських царів... Він розумів, що здійснення цих планів може стати серйозною небезпекою для іншої Європи, і от для того, щоби запобігти, чи-то щонайменше віддалити цю небезпеку, він і здійснив цей рід хрестового походу Півдня проти Півночі, Заходу проти Сходу» [12, с. 15]. Тим паче Наполеон I діяв у відповідності із політикою визначеною ще значно раніше. Так, на початку 1790 р. в міністерстві закордонних справ уклали меморандум з промовистою назвою «Про небезпеку для Європи від політики анексії Росії», де різко заздано закордонну політику північно-східного агресора; не менш різкими були виступи окремих депутатів і в Національному Конвенті [3, с. 15, 21 – 22].

Слід звернути увагу, навесні 1811 р. Росія ледве не звалилася на війну проти Франції, але, пояснює російський полковник Д. Бутурлін, «...політичне і воєнне становище Європи не дозволило Росії діяти наступально. Щоправда, 150,000-на армія, яку... Олександр міг виставити на західному кордоні, ймовірно, без опору оволоділа би Герцогством Варшавським, і, просунувшись до річки Одери, змусила би і Пруссію також оголосити себе проти Франції; але ці короткотермінові успіхи... наразили би на небезпеку Російську Армію...» [4, с. 44].

У цілому політичні радники імператора французів висвітлювали війни 1806 – 1807 і 1812 рр. як природний прояв конфлікту між «цивілізованою Європою» та «варварською Росією» (азійською імперією) [1, с. 3]. Після повалення Наполеона I, доводить А. Сорель, російський самодержець прагнув встановити гегемонію над Європою [7, с. 7].

Додамо і таке: зі вступом на престол Олександр I проголосив зовнішньополітичний курс: «встановити в Європі мир на твердих засадах», що, на переконання радянського науковця Л. Богданова, спричинило «...ряд воєнних приготувань в Росії» [2, с. 35]. Так, до уряду надійшло чимало записок та конкретних проєктів щодо модернізації воєнної машини імперії. Невідомий автор записки «Про набір вільних полків» прямо писав: «Як незабаром спалахне війна з французами, то цілком корисно буде набрати вільні полки» [2, с. 63].

Загалом після кампанії 1809 р., стверджував професор Сорбонни Ж. Тюлар, Наполеон I втратив зовнішньополітичну ініціативу і щоби уникнути тоді конфлікту із Австрією він звернувся за допомогою до Олександра I: «У силах Олександра було запобігти війні з Австрією. <...> Цар не погодився, і Наполеону довелося відмовитися від цього задуму [спільного виступу проти Австрії. – С.Х.]» [17, с. 273]. Себто на той час французький уряд з дещо зіпсованим міжнародним престижем опинився в надзвичайно складній ситуації зовнішнього («загрузнув» в Іспанії) та внутрішнього (у суспільстві зростало невдоволення безперервними війнами) характеру. Тож не дивно, що Наполеон I намагався укласти з Англією сепаратний мир [17, с. 289]. Окрім того, упродовж 1810 – 1811 рр. Франція поринула в глибоку економічну кризу (за іншою версією – період розквіту Імперії [15, 218 – 240; 9, с. 103]) [1, с. 293 – 297].

У другому параграфі «Патріотичних думок», окрім іншого, П. Чуйкевич поклав відповідальність за розв'язання війн Росії із Туреччиною та Іраном цілковито на Наполеона I: «Війна, що триває із Турками і Персіанами [іранцями. – С.Х.] є плодом підступної його [Наполеона I. – С.Х.] політики щоби послабити Росію і відвернути її увагу на... його справи» [6, с. 30]. Натомість названі війни насправді аж нічим не суперечили політиці експансії царського Петербурга.

Небезпідставно згаданий експедитор виділяє ключову причину для розв'язання війни з Францією – це відсутність економічного зиску: нав'язана континентальна блокада негативно вплинула на загальний стан зовнішньої торгівлі Московії. На його погляд, вона (торгівля), зрештою, припинила своє існування [6, с. 30]. Для Наполеона I ж війна із Росією мала суто політичний характер: «Війна, котру я веду проти Росії, є політична: я її вів без ворожого відчуття» (із

виступу на засіданні сенату, 20 грудня 1812 р.) [16, с. 440]. Аналізуючи причини російсько-французького конфлікту, Ж. Тюлар дійшов висновку: Олександр I щосили прагнув розірвати мир з Францією, бо це відповідало політичним і економічним інтересам Росії [17, с. 299]. На позицію самодержця, безумовно, вплинула і спроба державного перевороту [17, с. 300].

Будучи ж переконливим монархістом, П. Чуйкевич не міг оминати питання так званої етики монархів: «Володіння близькі до спорідненості Імператору Російському Государю, стали здобиччю жадібного Наполеонового владолюбства» [6, с. 30]. Отже, за логікою служби розвідки, Олександр I мав і особисту (так би мовити, монаршу) підставу бути незадоволеним існуючим миром та прагнути «священної» помсти. З цього приводу військовий лікар великої армії І. Руа у своїх спогадах написав, що у справах міжнародної політики між Росією та Францією певний час тривало взаєморозуміння: Росія жодним чином не заперечувала проти розширення території Франції, а та проігнорувала російську окупацію Фінляндії [12, с. 3]. Дійсно, за Тільзітським миром 1807 р. обоє імператори погодили розмежування сфер впливів в Європі і надалі узгоджували свої дії як справжні союзники (згадати хоча б факт приєднання до Росії Молдавії та Валахії за згодою самого Наполеона I) [11, с. 280].

І лише у випадку із приєднанням герцогства Ольденбургського Олександр I вимушено відреагував: «В одному тільки випадку... коли... землі... шуріна Олександра... були несподівано інкорпоровані французами, російський імператор... висловив своє незадоволення з приводу цього заходу, котрий міг зруйнувати його дружні стосунки з Наполеоном» [12, с. 3]. На думку І. Руа, «... ця незначна сама по собі обставина, стала тим фундаментом, базуючись на якому керівники російської політики довели невдовзі справу до формального розриву відносин, приєднавши до першої ряд нових обставин» [12, с. 4]. Коротко, російські політики скористалися означеною «дріб'язковою обставиною» як приводом до розриву союзу. За даними академіка АН колишнього СРСР Є. Тарле (1874 – 1955), дипломати заговорили про війну вже на початку 1810 р. [16, с. 441 – 442]. Ми припускаємо, не менш ніж на межі 1810 – 1811 рр. очільники Російської імперії остаточно схвалили курс на підготовку до війни з Францією. І навіть, коли частини французької армії розгорнули до наступу, намагання Наполеона I дійти примирення з Олександром I не в силі скасувати обраний Росією курс [12, с. 10]. До речі, на переконання історика Вілемена, «його панівним почуттям супроти росіян був жах...» [3, с. 35].

Перераховуючи причини війни, П. Чуйкевич, по суті, проголосив задачу № 1 для Росії: війна з Францією – стратегічно важлива і необхідна. Надамо слово експедитору: «Імператор Російський відчуваючи свою особисту і народу йому відданого гідність, вичерпав всі засоби терпіння у збереженні дружби із Францією» [6, с. 30]. А тому: «Майбутня війна є загальне бажання [російського. – С.Х.] народу... якому мир з Францією став важчим самої війни» [6, с. 30]. Висновки монархіста доводять: Росія взагалі не мала наміру тримати мир з Францією. Тож агресію проти колишнього союзника (ми маємо на увазі в контексті Тільзітської угоди) вона розглядала як «справедливу» та, щонайголовніше, економічно вигідну. Історик Є. Тарле у праці «Нашествие Наполеона на Россию 1812 г.» (1938) навів цікаве пояснення позиції Олександра I: «І він зрозумів, що справжній особистий для нього ризик – це дочасне припинення війни. В усякому випадку страшніше за найважчу війни був би особисто для нього мир, укладений з ворогом, що переміг» [16, с. 445].

Звертаємо увагу на бажання П. Чуйкевича виправдати сутність назви своїх записок. Так, ним неодноразово в різних параграфах підкреслювався високий ступінь патріотизму серед населення. На підставі викладених міркувань у «Патріотичних думках» у дослідника складається враження ніби увесь народ (чи-то народи) Московії виявляли надмірну відданість до государа і екстраординарну бойову готовність, що дозволило б феодалам безпечно для себе «...озброїти [народ, себто, окрім інших, кріпаків. – С.Х.] і

налаштувати як в Гішпанії [надихнути як в Іспанії. – С.Х.] за допомогою Духовенства» [6, с. 31]. Загалом, за логікою П. Чуйкевича, випливало, що саме російський народ прагнув війни з Францією до переможного кінця: «Можна бути впевненим що Росіане [у тексті: «Россиане». – С.Х.] зроблять всі пожертвування при твердості уряду продовжувати війну, переносити невдачі, але тільки не укладати миру який дасть Наполеону право знову утискувати нас...» [6, с. 31]. А тодішнім державним чільникам залишалося лише санкціонувати та скерувати народний гнів у потрібному руслі.

Перебільшення, подекуди самовпевненість даного чиновника стосовно панування в російському суспільстві суцільного патріотизму очевидна. У певній мірі це нагадує сталінську пропаганду ХХ ст., що, звісно, закономірно. Слабкою ланкою московського велетня залишалася Україна. Скажімо, відомий український науковець Н. Полонська-Василенко перелічила декілька важливих фактів щодо підтримки деякою частиною українців вступу армії Наполеона I до Росії. «У таборі автономістів, – вказала вона у двотомній праці «Історія України», – висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде введений Кодекс Наполеона і Україна стане автономною, а може й незалежною» [11, с. 280].

Третій, п'ятий та сьомий (як частково і другий) параграфи присвячені характеристиці окремим аспектам ведення війни Наполеоном I, а також кількісного складу сил союзника-противника. Звичайно, будь-яка розвідка має виявити сильні і слабкі сторони воєнної стратегії ймовірного противника. Не була винятком і російська розвідка.

У третьому параграфі співробітник розвідки ставить за мету повністю дискредитувати наполеонівську міжнародну політику. Цінність змісту вказаного параграфу у тому, що тут подано версію розвідки щодо прихованої схеми втручання імператора французів у внутрішні справи іноземної держави, аби останню послабити, відтак включити в орбіту своєї держави. Так, використовуючи недоліки феодальних порядків, професійна наполеонівська пропаганда умілими діями посилювала соціальну напругу всередині суспільства, чим дезорганізувала внутрішню стабільність держави-жертви. Подібні сценарії, на думку П. Чуйкевича, успішно апробовані в Австрії та Пруссії.

Деякі висловлювання П. Чуйкевича вражають своєю прозорливістю, тверезим поглядом на ворога. Наприклад, він стверджує: «Не стільки небезпечний Наполеон у самій війні скільки посеред миру». І далі: «Народам, які вступають з ним в союзі, перо його небезпечніше самого меча» [6, с. 30]. Це відповідало правді. Так, директор Фонду Наполеона (Франція) Т. Ленц у книзі «Наполеон: «Моя цель была великой» законічно й блискуче окреслив роль та значення наполеонівської епохи в історії Європи: «Сини революції хотіли нести ідеї Просвітництва. Але під новими путами пускав рости націоналізм. Після відступу французів сподади про що епоху, не зважаючи на розв'язану Меттерніхом і Англією реакцією, будуть підтримувати національну самосвідомість, і це завершиться руйнацією «старого режиму» [9, с. 103]. До речі, спочатку прихід до влади Н. Бонапарта «... достатньо обнадіявало Європу у знищенні революційних правил» [4, с. 2]. Європейські монархії, звичайно, сподівалися на призупиненні поширення революційних ідей, проте незабаром новий чільник продемонстрував тверду волю у відстоюванні інтересів його держави.

Водночас нині можна чітко з'ясувати переваги ідеологічної машини Наполеона I у боротьбі із ворогами. Безсумнівно, феодальні держави з численними внутрішніми проблемами (в т.ч. і національного характеру) програвали новій ідеології. Особливо це стосувалося відсталой Росії, де узаконене рабство (Наполеон I говорив про російських селян, користуючись терміном «раби», а не «кріпаки» [16, с. 440]. І це правильно) стало звичною, невід'ємною складовою державного життя. Половинчасті пропозиції реформувати за французьким зразком, за влучним висловом Є. Тарле, «...порохняву напівсхідну деспотію, вотчину симі Гольштейн-Готторпов, які присвоїли собі боярське прізвисько вимерлих Романових...» наштовхнулися на різкий спротив: «Родовита знать і керована нею середньодворянська

верства відчули ворога...» [15, с. 242].

Тож дворянство, надійна опора самодержавства, інстинктивно відчувало для себе небезпеку від Наполеонових перетворень. Скажімо, до уряду надійшла записка, де факхівець висловив своє занепокоєння не стільки втратою національної незалежності, скільки появою антифеодального руху і щоби останньому запобігти запропонував збільшити військовий контингент [2, с. 62]. Навіть українську шляхту лякала антикріпосницька політика Наполеона I в Польщі [11, с. 282]. Коротко, дехто із дворян бачили призначення армії не в захисті вітчизни; тому-то вони і запропонували їй чисельне зростання для організації каральних експедицій проти власного народу.

Отже, уже в ХІХ ст. російську розвідку серйозно турбувало питання протидії вміло організованій французьким урядом інформаційній війні (цей термін тоді не вживався). Зрештою, ефективних контрзаходів їй так і не вдалося ані розробити, ані впровадити на практиці.

Ось чому Росія відмовилася від дипломатичних методів боротьби, схваливши силовий варіант розв'язання проблеми. Щоправда, розвідка надала доволі стриману, подеколи песимістичну оцінку воєнної потуги збройних сил Московщини (див.: параграф шостий, примітка до параграфу восьмого) [6, с. 32]. Себто йшлося про слабку підготовку країни до вирішальної збройної сутички. Додамо: Олександр I, воліючи очолити свою армію, фактично не володів відповідним досвідом. Ось оцінка очевидця, одного прусського офіцера: «Верховне командування над всіма силами мав намір взяти на себе імператор. Він ніколи не служив у діючій армії, а також не мав командного стажу. Упродовж декількох років у Петербурзі генерал-лейтенант Пфуль викладав йому основи воєнного мистецтва» [8, с. 10]. І далі: «...можна бачити, як мало імператор Олександр підготувався до прийняття справжнього верховного командування. Мабуть, він жодного разу не продумав цього завдання до повної ясності і жодного разу формально її не висловив» [8, с. 14].

Відставання країни наочно продемонстрували кампанії 1805, 1806 – 1807 рр. [2, с. 35 – 40]. Навіть радянський історик Л. Богданов змушений був визнати: «Багато із того нового, що вводилося в бойову практику російських військ, було часто наслідком особистої ініціативи тих чи інших воєначальників, чий багатий досвід і глибокі воєнні знання сприяли утвердженню більш досконалих методів ведення бою. Вони робили це на свій страх і ризик, всупереч статутним вимогам того часу» [2, с. 39]. Коротко, військова машина Російської імперії потребувала якнайшвидшої модернізації; останнє ж зазвичай здійснюється не на засадах приватної ініціативи, а цілим комплексом заходів.

Автор першої російськомовної книги про наполеонівську армію (СПб., 1999) О. Соколов взагалі порекомендував сучасним офіцерам збройних сил Російської Федерації вивчати із того періоду лише досвід наполеонівської армії: «...як це на парадоксально звучить, – констатував історик, – приклад наполеонівських збройних сил... може бути для сучасного російського офіцера значно цікавішим з практичної точки зору, ніж приклад російської армії 1812 р.» [13, с. 6]. І цьому є пояснення: «...цілком очевидно, що Росія цього часу була країною, яка не тільки жила в суспільстві з іншим, аніж зараз, рівнем технічного розвитку. Це була країна, що знаходилася зовсім в іншому «просторі» – політичному, ментальному, економічному» [13, с. 6]. З цього приводу збереглися цікаві свідчення іноземців. Наприклад, перші враження про Московію у пруссака К. Клаузевиць були вкрай негативні; у листі до своєї сестри у травні 1812 р. він бідкався: «Спілкування з моїми друзями оберігає мене поки що від сумних переживань, які випадають на нашу долю в цій дикій і чужій країні...» [8, с. 204]. Підкреслимо, висновки сучасного російського дослідника О. Соколова – хоча і гіркі для його співвітчизників, проте науково виважені, цілком об'єктивні.

У п'ятому параграфі «Патріотичних думок», зазначив науковець В. Безотосний, поданий кількісний склад першого ешелону сил вторгнення супротивника [6, с. 34]. Слід наголосити: на підставі аналізу відповідних матеріалів військова установа дійшла висновку про зосередження

значних сил Франції проти Росії. П. Чуйкевич звітував: «...ніколи Наполеон не здійснював настільки надзвичайних заходів щодо озброєння і не збирав настільки багаточисленні сили, як для майбутньої війни з Росією» [6, с. 31]. Пізніше генерал-майор російської армії М. Окунев напише: «Наполеон, устигнувши заволодіти цілою майже Європою в найжорстокіші проти Росії війну... зібрав нарешті, в червні місяці, величезне своє ополчення на лівому березі Німану» [10, с. 41]. Коротко, російські військовики розглядали майбутню війну з Францією та її союзниками як вирішальну битву за існування. І, ймовірно, вони мали рацію.

У травні 1812 р. уже ніхто не сумнівався, що війна таки відбудеться. Так, пруський офіцер К. Клаузевиць, перейшовши на службу до Росії, у листі сестрі Марії із Вільно (28 травня 1812 р.) із тривогою повідомляв: «Я гадаю, що війна почнеться через два тижня, оскільки тут отримано повідомлення про прибуття французького імператора в Дрезден; я не думаю, що він довго буде роз'їжджати по Німеччині» [8, с. 204]. Спостережливий прусак водночас зазначив: «Я ще ні разу не бачив, щоби до війни, що наближалася, ставилися так спокійно. І це за декількома підставами. Перше – кампанія триватиме недовго, бо в тутешньому кліматі зимова кампанія неможлива; я не думаю, щоби в цій місцевості можна було затягнути операції до 1 листопада» [8, с. 204].

Тож занепокоєння П. Чуйкевича зрозуміле, адже стратегія Наполеона I виявила блискучі результати. Визнаючи її результативність, експедитор водночас намагався применшити визначну роль і хист талановитого полководця, пояснивши всі його перемоги ледве не випадком долі (див.: параграф сьомий). Аналогічне твердження міститься і в книзі М. Окунева «Разсуждение о больших военных действиях, битвах и сражениях, проходивших при вторжении въ Россию въ 1812 году» (СПб., 1841): «Солдат, Консул, Император, Володар, котрого гра фортуни зробила настільки жакливим і гордим, не дослухався гласу здорового глузду, котрий вказував между...» [10, с. 260]. Гадаємо, така «логіка» російських вояків не має нічого спільного зі справжнім станом речей, вона відверто грішила на об'єктивність. Щоправда, не всі офіцери дотримувалися подібної думки. Скажімо, військовик Д. Бутурлін у праці «Исторія нашествія Императора Наполеона на Россию въ 1812-мъ году» (СПб., 1837) таку дав характеристику імператору французів: «Незвичайна людина ця, один із величких полководців усіх часів...» [4, с. 2].

А зауваги на кшталт «Наполеона прославляють швидкістю у воєнних його діях. Цією гідністю відрізняється він не тому щоб оне було йому споріднено подібно до великого Суворова; але по нетерпличістю, занепокоєнню...» або «Маневри його не є дивом мистецтва...» [6, с. 32] свідчать про упередженість, а також доволі поверхневий аналіз воєнної стратегії та тактики Наполеона I. Повністю заперечує примітивну оцінку досягнень визначного стратега О. Соколов: «...у сфері стратегії грандіозна постать Наполеона домінує настільки, що взагалі неможливо говорити про війну і армії в цю епоху, не звертаючись практично постійно до спадку цього великого полководця. <...> Що, більше того, засадничі стратегічні ідеї Наполеона фактично повністю зберігають значення аж до сьогоднішнього дня» [13, с. 229, 231]. Недаремно пруський полковник А.В.Н. Гнейзенау, перебуваючи на службі у Московії, «...переконався у Вільно, що приготування росіяні аж ніяк не відповідали грандіозності майбутньої війни. Єдину надію він покладав на труднощі завершення справи, задуманої французами...» [8, с. 10].

Дбав Наполеон I і про морально-психологічний стан вояків: «Це розуміння, – підкреслив О. Соколов, – надзвичайної важливості моральних сил було, без сумніву, повністю уже притаманне Наполеону і становило важливу сторону його полководницького генія: «На війні, – казав Імператор, – три чверті всього – це моральні сили» [13, с. 231]. І на початку ХХІ ст. відповідні фахівці провідних держав продовжують розробляти та впроваджувати різноманітні національно-патріотичні програми щодо підтримання високого морального духу в регулярних арміях. Подібні програми давно стали невід'ємною частиною загальнодер-

жавної стратегії розвитку державних націй.

Чинівницьке резюме коротке: творець класичного мистецтва «науки перемагати», будучи нетерпличим й боязким, досяг успіху лише завдяки перевазі «... в силах перед супротивником, досвідчених генералів, і війська, яке звикло до маневрів...» [6, с. 32]. Проте правильне використання і названих складових у досягненні поставлених цілей доводить про неабиякий організаторський талант управління, а не навпаки. Тим паче сам автор документу в іншому місці називає Наполеона I розумним та підприємливим [6, с. 31]. Суперечливість характеристик зрозуміла: вірогідний Олександра I намагався за всяку ціну применшити значіння Наполеона I.

Викликає подив, зокрема, ще один випадок: «Досить часто нетерпеливість Наполеонова втягувала його у важливі помилки, котрими одначе або не хотіли, або не вміли скористатися». Не просто уявити, щоби під час баталії (в умовах життя і смерті армій) хто-небудь виявляв певне «джентльменство» на шкоду собі, підіграючи сильнішому супротивнику. Переконані, вислів «не хотіли» явно суперечить самому поняттю війни.

Враховуючи вищесказане, не дивно чому росіяни покладалися на затягуванні часу та «масовку» (майже невичерпні, колосальні людські ресурси країни рабів). За таких умов навіть розвідка, усвідомлюючи важливість створення спільно з деякими державами надійної противаги французькій потузі, все ж вимушена констатувати: «...Росія... повинна покласти всю свою надію на власні свої сили...» (параграф четвертий) [6, с. 31]. Отже, міжнародні обставини не давали надії на організацію чергової антифранцузької коаліції, у чому є, мабуть, також особливості війни 1812 р. Нагадаємо, попри всіх зусиль керівництво наполеонівської імперії так і не зуміло знайти щирих союзників. Антиросійський союз, наприклад, із Пруссією французький уряд спромігся укласти тільки в лютому 1812 р. [4, с. 49 – 50], та й то пруський король поспішив запевнити російського володаря у своїй лояльності до Московії: «Якщо вибухне війна, ми не здійснимо зла більше, ніж жадає від нас жорстока необхідність. Пам'ятатимемо, що ми єдині і коли-небудь знову станемо союзниками» [17, с. 302].

Справді, мабуть, окрім польських, австрійських й пруських вояків не становили надійної опори «армії двадцяти націй» (назву взято із книги Т. Ленца «Наполеон: «Моя цель была великой» [9, с. 108]). І в цьому була її слабкість. Вона проявилася у вирішальні дні війни 1812 р. Так, у вересні 1812 р. К. Клаузевиць, перебуваючи між Москвою і Калугою, переможно «рапортував»: «Наші сили щоденно поповнюються, а ворожі – ні» [8, с. 210]. Під час війни людські ресурси «непереможної» імперії неухильно вичерпувалися.

У восьмому параграфі П. Чуйкевич змалював в основних рисах ведення майбутньої війни проти Франції. В його основу ним покладено стару українську тактику, яку зазвичай називають скіфською (скитською). Ним виділені три аспекти:

- оборонні дії з уникненням вирішальних битв;
- партизанські методи ведення війни;
- сприяння збройному повстанню в Німеччині.

Аргументація П. Чуйкевича щодо оборонної тактики ведення війни базувалася на впевненості, що Наполеону I вона невідома. На наш погляд, полководець такого ґатунку принаймні теоретично мав би володіти знаннями з організації контрборонних заходів. Колишній друг та союзник володаря Франції, учасник багатьох його походів, спадкоємний принц Швеції Бернадот (1764 – 1844) також наполегливо радив росіянам уникати вирішальних битв [8, с. 207].

А оскільки за характером Наполеон I нетерпеливий, вважав П. Чуйкевич, то йому не уникнути фатальних помилок, якими і скористаються москвити для переходу до наступальної війни. Іншими словами, «...застосовувати і робити цілком осоружне тому чого супротивник бажає» [6, с. 32]. Опісля контрастувати уявлявся чиновнику швидким і без особливих труднощів: «...переслідування буде швидке і не важке, – наполягав П. Чуйкевич, – на що ми [Московія. – С.Х.] маємо перед ним [армією Наполеона I. – С.Х.] важливу перевагу в кількості... нашої кінноти» [6, с. 32].

Друга важлива складова оборонної війни – партизан-

ський рух. Окремі партизанські загони активними діями у ворожому тилу покликани були дезорганізувати наступальні операції французів. Тож новим, справжнім випробуванням для армій союзників Франції були б диверсії контрольованих російським командуванням «невловимих месників». Тут доречно зупинитися на невеличкій примітці «Патріотичних думок», де уточнені права та обов'язки армійських партизанських загонів. Хоча, як відомо, партизанські формування діють на тимчасово окупованій території рідної батьківщини, П. Чуйкевич чомусь наголосив на суворій забороні грабувати співвітчизників (!): відважним офіцерам виправи треба дотримуватися «... суворої заборони не розорювати жителів...» [6, с. 33]. Навряд чи із патріотичних почуттів захисники візьмуть участь у грабунку місцевого населення. Коротко, існувала недовіра щодо адекватного ставлення московських патріотів до селян і т.ін., була потреба заздалегідь обмежити активність російських вояків у тимчасово окупованих населених пунктах Російської імперії.

Торкнемося тепер третього аспекту плану П. Чуйкевича. У «Патріотичних думках» серйозно розглядався сценарій організації заколоту німців як окремих допоміжний акт у боротьбі з Францією. З певних причин російська служба розвідки зацікавилася внутрішньою ситуацією на німецьких землях та можливістю організувати там антифранцузький збройний виступ. Дана програма дій зафіксована у самій назві документу, а особливо у восьмому параграфі. Наведемо цитату: «Невдачі Наполеона всередині наших володінь будуть сигналом до всезагального незадоволення народів в Німеччині і очікуючих з нетерпінням цієї хвилини до позбавлення свого від рабства, котре ім нестерпне» [6, с. 33]. З таким же успіхом П. Чуйкевич, маємо, міг би згадати про узаконене рабство в його державі. Можливо, й небезпідставно московити сподівалися у майбутній війні на позавлення антинаполеонівського спротиву на території сателітів в залежності від успіхів російської кампанії.

Таким чином, Росія, як і Франція, активно готувалася до війни з метою розширення власної території за рахунок країн-жертв. Аналіз, наприклад, «рекомендацій» «Патріотичні думки», підготовлених на початку квітня 1812 р. підполковником П. Чуйкевичем, дозволяє стверджувати, що напередодні походу армії Наполеона І керівництво Російської імперії остаточно схвалило курс на війну з колишнім союзником.

У світлі сказаного термін «Вітчизняна війна» виглядає не зовсім продуманим. Оскільки видко, що Росія прагнула якнайшвидше порушити мир і вступити у війну з наполеонівською Францією. Тому 1812 р. не став винятковою подією у цілій серії конфліктів між антифранцузькою коаліцією і Францією: дипломатичні хитрощі, зрештою, замінили воєнні баталії. Такі змагання тривали до виснаження ресурсів одного із учасників, котрий, як відомо, не зміг високою якістю ведення війни здолати чималий людський потенціал, зокрема, «московської орди».

Амбітність ж самого Наполеона І стала потужним імпульсом для французів у відстоюванні своїх інтересів. Ймовірно, дану війну слід розглядати як черговий етап протистояння двох держав за вплив у європейських справах. Це логічно. Зауважимо, правильно обраний методологічний принцип оцінки події дозволить науковцям найбільш об'єктивно охарактеризувати причини, а також визначити сам характер війни.

У цьому контексті не можна не згадати про, кажучи словами сучасного знаного українського дослідника В. Гриневича (див. його статтю: «Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки», 2007), міт «Велика Вітчизняна війна» (1941 – 1945) [19, 501]. І ось чому. Московська історіографія охрестила черговий російсько-французький конфлікт як вітчизняний (визвольний) тільки в межах 1812 р., справедливо назвавши наступні роки закордонним походом російської армії. Така хронологія чинна і до сьогоднішнього дня. З іншого боку, не до кінця зрозуміло, чому хронологічні рамки «другої вітчизняної» «притягнуті» аж до 9 (8) травня 1945 р. (добре, що не до 2 вересня), коли територія СРСР до того часу була повністю звільнена.

1. Ададуров В.В. «Наполеоніда» на сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 [Електронний ресурс] / В.В. Ададуров; Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України, Ін-т народознав. НАН України. – Л., 2008. – 32 с.

2. Богданов Л.П. Русская армия в 1812 году: Организация, управление, вооружение / Л.П. Богданов. – М.: Воениздат, 1979. – 192 с., 4 л. ил.

3. Борщак І. Наполеон І Україна: з невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / І. Борщак; передмова Е. Дрю. – Львів: 3 друкарні ВС «Діло», 1937. – 129 с.: іл.

4. Бутуринь Д. Історія нашествія Імператора Наполеона на Росію в 1812-мъ году. С офіціальнихъ документовъ и другихъ достоверныхъ бумагъ Россійскаго и Французскаго Генераль-Штабовъ, сочиненная Его Императарскаго Величества Флигель-Адъютантомъ, Полковникомъ Д. Бутуринимъ / Д. Бутуринь; пер. с франц. – 2-е изд. – СПб.: Въ Воен. Тип., 1837. – XV, 418, V с.

5. Гриневич В. Наполеон знехтував Київом і програв війну / В. Гриневич // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/post/199416>

6. «Делать Противное Тому, Чего Неприятель Желает». План русской кампании против Наполеона / Публикация В. Безотосного // Источник. – 1995. – № 3. – С. 28 – 34.

7. Історія XIX века / Под ред. Лависса, Рамбо. – 2-е доп., испр. изд. – М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1938. – Т. 3. – 631 с.

8. Клаузевиц К. 1812 год: Поход в Россию / К. Клаузевиц. – М.: Захаров, 2004. – 248 с.

9. Лени Т. Наполеон: «Моя цель была великой» / Т. Лени; пер. с фр. А.А. Китайцевой. – М.: 000 «Издательство Астрель», 000 «Издательство АСТ», 2003. – 160 с.: ил.

10. Окуев Н. Разсуждение о большихъ военныхъ действияхъ, битвахъ и сраженіяхъ, проходившихъ при вторженіи въ Росію въ 1812 году / Н. Окуев; пер. с франц. – 2-е изд. – СПб.: Въ тип. Штаба Отдельнаго Корпуса Внутренней Стражи, 1841. – XXIX, 266 с.

11. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 606 с.

12. Руа І. Французь в Росії. Воспоминання о кампанії 1812 г. и о двухъ годахъ плена в Росіи / І. Руа; перев. съ франц. съ пред. и прим. А. Ельницкаго. – СПб.: Тип. «Лучъ», 1912. – V, 208 с.

13. Соколов О. Армия Наполеона / О. Соколов. – СПб.: Империя, 1999. – 587 с.

14. Тарле Е.В. Вторжение Наполеона / Е.В. Тарле // Тарле Е.В. Сочинения в 12 томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. XI. – С. 690 – 696.

15. Тарле Е.В. Наполеон / Е.В. Тарле // Тарле Е.В. Сочинения: в 12 томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. VII. – С. 13 – 431.

16. Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию 1812 г. / Е.В. Тарле // Тарле Е.В. Сочинения: в 12 томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. VII. – С. 435 – 738.

17. Толар Ж. Наполеон, или Миф о «спасителе» / Жан Толар; пер. с фр. А. П. Бондарева. – 3-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2009. – 362 [6] с.: ил.

18. Украинский историк: Наполеон напал на Россию, чтобы опередить польный Петербург // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nkr2.gov.ua/kyiv/186392.html>

19. Ховрич С. Одеса воєнною доби очима очевидців (1941 – 1944) / С.М. Ховрич // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: Наук. зб.: Мат. Всеукр. наук. військ.-іст. конф. Севастополь, Військово-морський музей України, 6 – 7 жовтня 2011 р. – К.: Нац. військ.-істор. музей Укр., 2011. – С. 500 – 508.

Олександр КАЛІНІЧЕНКО
(Одеса)

УКРАЇНЦІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

Графиня Валевська, у притаманий вродливий жінці спосіб, понудила Наполеона Бонапарта у січні 1807 року прийняти рішення щодо відновлення Польщі як самостійної держави. Але на заваді став російський цар Олександр I. Саме тому для більшості поляків вибору з ким бути не було. Почалась їх масова втеча з Росії за кордон, де поляки вступали до польського війська, яке формував генерал Домбровський та колишній бригадний генерал Австро-Угорської імперії князь Юзеф Понятовський, який з 1790 року очолював польську коронну армію зі штаб-квартирою у Тульчинському палаці Потоцького. Та незабаром у Тульчин прийшли російські війська і князь Ю.Понятовський наклав п'ятами до Польщі.

Для українців, які ще добре пам'ятали наслідки Коліївщини, вибору з ким бути не було. Порівнявши долю своїх останніх народних ватажків Івана Гонти та Максима Залізняка [6, 52], українці свій вибір зупинили на Росії, щоб не допустити відновлення польської держави, яка безпосередньо зазіхала не тільки на волю й віру, а й на саме життя українського народу.

На початку XIX ст. Росія вела дуже активні військові дії за межами своїх кордонів. Це російсько-австрійсько-французька війна 1805 року, російсько-пруссько-французька війна 1806-1807 року, яка закінчилася Тильзитським миром і приєднанням Росії до континентальної блокади на боці Франції проти Великобританії. Союз з Францією Росія використала у війні проти Швеції в результаті якої була завойована Фінляндія. На півдні в цей же час з 1805 по 1812 рік точилася чергова російсько-турецька війна на Дунаї.

Але в 1810 році між союзниками Росією та Францією спалахнула справжня митна війна, яка і вимусила Наполеона піти походом на Москву. Для цього походу Наполеон створив „Велику армію” у складі якої було 610 тис. Війська та 1372 гармати, половину якого складали військові контингенти наполеонівських союзників – австрійці, прусаки, баварці, саксонці, італійці, поляки, іспанці та ін.

Російський цар Олександр I, якого доречі Наполеон не визнавав за імператора, теж готувався до збройного зіткнення. Додатково було сформовано 23 піхотних та 10 кавалерійських полків, артилерію було збільшено на 8 батальйонів та 6 кінних артилерійських рот, що дозволило довести загальну чисельність російського війська до 900 тис., у тому числі біля 500 тис. польового війська.

Росіянам вдалося за допомогою дипломатичних ходів, зокрема за рахунок війни Наполеона на Піренеях, на деякий час відволікти увагу ворога від своїх кордонів. В березні 1812 року Росія укладає секретний союзний договір зі своїм колишнім супротивником Швецією, котрій обіцяє свою підтримку апетитів шведського лева стосовно Норвегії. В травні цього ж року Михайло Ілларіонович Кутузов укладає почесний Бухарестський мир. До червня 1812 року на своїх західних кордонах Росія змогла зконцентрувати біля 240 тис. війська при 934 гарматах, які розподілялися наступним чином:

1-а армія генерала М.Б.Барклая-де-Толлі (127 тис.) захищала петербургський напрямок;

2-а армія генерала П.І.Багратіона (45 - 48 тис.) захищала московський напрямок;

3-а армія генерала А.П.Тормасова (43 – 46 тис.) захищала київський напрямок;

Окремий корпус генерала П.К. Ессена (18,5 тис.) розташовувався в районі Риги, а резервні корпуси генералів П.І. Меллер-Закомельського та Ф.Ф. Ертеля знаходились в тилу біля Торопця та Мозира. По плану Фуля, якого обрав Олександр I, 1-а російська армія своїм відступом до Дрисського табору мала заманити французів у пастку, де дати фронтальний бій, а 2-а армія з флангу і тилу несподіваним ударом оточити і знищити ворога.

По плану Наполеона головні сили «Великої армії» (440 тис.) знаходились у першому ешелоні біля російських кор-

донів, а 160 тис. – у резерві між Віслою та Одером, що складало всього 492 тис. піхоти, 96 тис. кавалерії, 20 тис. саперів, парку облоги та ін.) Війська першого ешелону поділялися на три групи:

- північна (218 тис.) під безпосереднім керівництвом імператора;

- центральна (82 тис.) під керівництвом Е.Богарне – віце-короля Італії;

- південна (78 тис.) під керівництвом Жерома Бонапарта – короля Вестфалії.

На ці війська покладалося оточення та розгром по частинам 1-ї та 2-ї російських армій. З півночі в районі Риги мав діяти франко-прусський корпус Ж.Макдональда (32,5 тис.). На південному фланзі – австрійський корпус К.Шварценберга (34 тис.) проти російської 3-ї армії [1, 611].

Вторгнення іноземних загарбників сприяло патріотичному руху в Росії. Формувалось народне ополчення, набув широкого поширення партизанський рух. Зрадників і тим більше колишніх військовополонених які 6 перейшли на сторону ворога в Вітчизняній війні 1812 року не було!

Вночі на 12(24) червня 1812 року наполеонівська армія без об'яви війни перейшла російський кордон на р. Неман в районі Ковно (Каунас). 13 (25) червня, згідно плану Фуля 1-а російська армія почала відступ і 26 червня (8 липня) дійшла до Дрисського табору. 14 (26) червня Олександр I послав до Наполеона генерала А.Д.Балашова з приватним листом з метою відсунення війни, але місяць останнього закінчилася невдало. Позиції Дрисського табору російським командуванням були визнані непридатними, тим більш, що 2-а армія забарилася з зайняттям свого району згідно диспозиції по плану Фуля. Тому 2 (14) липня 1-а армія покинула Дрисський табір і продовжила відступ в напрямку Вітебська, виділивши з свого складу корпус генерала П.Х.Вітгенштейна (20 тис.) для прикриття Петербургу. План Фуля провалився і російський цар в Полоцьку 6 (18) липня покинув своє військо та звернувся своїм першим маніфестом до народу з проханням допомоги регулярним військам шляхом формування ополчення. У українців царський маніфест знайшов відгук і в перші ж дні лише в Київській губернії було зформовано 5000 загін. Другим маніфестом від 18 (30) липня російський цар значно скоротив перелік губерній, де дозволено формувати ополчення. Київські ополченці миттєво стали рекрутами. Те ж саме відбувалось і в інших українських губерніях. Наприклад в Одесі було дозволено сформувати лише кавалерійський ескадрон з ста ополченців під проводом Віктора Петровича Скаржинського (колезького асесора). За приписом Армана Емануеля дюка де Рішельє – одеського градоначальника ескадрону видали 30 волонтерських рушниць, 60 пар пістолетів, 125 козацьких, турецьких та волонтерських шабель, які ополченці повинні були ще привести в боездатний стан. Деяку частину карабінів та кинжалів В.П.Скаржинський придбав за власний кошт у іноземних моряків з суден, що стояли в Одеському порту. Врешті-решт кожен ополченець одеського ескадрону був озброєний пікою, шаблею, а з вогнепальної зброї – рушницею чи карабіном, або ж паровою пістолетів. Душею і військовим наставником ескадрону Юрій Сергійович Трусов виводить козака Хурделицю [3, 347].

Врешті-решт 1-а та 2-а російські армії з'єдналися лише біля Смоленська, куди Барклай-де-Толлі привів своїх воюючих 20 липня (1 серпня), а Багратіон – 22 липня (3 серпня). Це стало можливим завдяки подвигу наших земляків: «Командир 27 піхотної дивізії Дмитро Неверовський (народився 21 жовтня 1771 року в родині козацького сотника з села Прохорівка Полтавської області) зірвав блискуче задуманий Наполеоном «бліцкриг» з Росією. Непереможна кіннота Мюрата, змітаючи все на своєму шляху, летіла, щоб вклинитись між двома російськими арміями Барклая-де-Толлі та Багратіона, розгромити їх поодиночці і тим самим завершити війну. Однак на шляху до Смоленська, де збирався ночувати, а то й приймати капітуляцію Росії Наполеон, несподівано постала піхотна дивізія, сформована напередодні з новобранців, набраних переважно з України, де навіть поет Іван Котляревський згуртував резервний полк. Наполеон нервував, адже кінні атаки Мюрата захилялися одна за одною, і маршал, мабуть, вперше почував себе без-

порадним перед імператором. Коли ж сам прибув на поле бою, то був уражений. Російську дивізію було вишукано в каре, що нагадувало радше військовий табір, бо й справді її обози та все спорядження було всередині, звідки француз міг знати, що то була бойова тактика запорожців! Його вражало, як воїни дивізії спокійно та неквапно, лише за командою, дружними залпами буквально змтали атаки кіннотників хвиля за хвилею. Сам генерал, виблискуючи білою сорочкою в розстебнутому мундирі, літав на коні за спинами цих оборонців і щось вигукував. Мюрат і собі махнув рукою, кидуючи в бій нові ескадрони, та там, де вони, страшно рідючи від пострілів, усе-таки проривалися до каре дивізії, їх зустрічала щільна щетина російських багнетів, прорватися крізь які було неможливо. 15 годин поспіль штурмували французи дивізію Дмитра Невєровського, поки не настала густа чорна ніч. Сороч шалених французьких атак було відбито. На переможну ночівлю в Смоленську Наполеон не потрапив...»[4].

На відміну від 1-ї та 2-ї російських армій 3-а армія (назвемо її по задачам українською) біля Кобрини нанесла поразку корпусу Ж.Реньє, який був направлений на допомогу Шварценбергу і повязала значну частину наполеонівської армії (до 115 тис.) на Волині. 19 (31) липня на зеднання з 3-ю армією рушила і Дунайська армія адмірала П.В.Чичагова. Історію української козачої дивізії під командуванням полковника (генерал-майора) Яна Вітте (17.11.1781-1840)[6,7] дослідив В.А.Святлик. Дивізія формувалася з рекрутів Київщини, Черкащини та Поділля. У її складі було чотири полки, зокрема 3-й Уманський та 4-й Подільський під командуванням полковника Маніцького, який складався з восьми кавалерійських ескадронів (з Вінницького, Гайсинського, Балтського та Брацлавського повітів: по два на кожний повіт – 300 чол.). Загалом 1200 кавалеристів у полку. Озброєння кожного козака – шабля, пістолет. Додатково 16 рушниць на ескадрон. 5 вересня 1812 року Вітте повідомляє про виступ дивізії з Умані на Луцьк [5,7-8].

Французький корпус Ш.Удіно зайняв Полоцьк і продовжив наступ на петербургському напрямку, але у бою під Клястиць 18-20 липня (30 липня-1 серпня) отримав поразку і повернувся до Полоцька де зеднався з корпусом Г.Сен-Сіра. Північний корпус Макдональда був пов'язаний під Ригою бойовими діями з російським корпусом генерала П.К.Ессена. Отже і довоєнний план Наполеона теж не спрацював. Почалась імпровізація в результаті якої Наполеон несподівано перейшов Дніпро. Смоленська баталія 4-6 (16-18) закінчилася перемогою французів, але 1-а російська армія знов уникнула оточення і відійшла до Дорогобужа. 8(20) серпня Олександр I призначає головнокомандувачем діючої армії М.І.Кутузова, який вступив в управління військами 17(29) серпня. Невдовзі, з'єднавшись з резервами генерала М.А.Мілорадoviча Кутузов мав 132 тис. війська в т.ч. 21 тис. ополченців та 7 тис. козаків при 624 гарматах і зупинився для баталії у с. Бородіно. Наполеон на той час мав безпосередньо при собі 135 тис. війська при 587 гарматах. 26 серпня (7 вересня) сталася Бородинська битва. У цій фронтальній мясорубці атакуючі французи втратили 30 тис. (за французькими джерелами). Втрати росіян склали 44 тис. і на військовій раді у Філях 1(13) вересня було вирішено залишити Москву без бою. 2 (14) вересня французькі війська вступили в палаюче місто... Здійснивши Тарутинський маневр, Кутузов ніби то залишив Петербург без прикриття, але він знав що робив. Два корпуси вже прикривали столицю. Столичний гарнізон мав неабиякі сили. В додаток до цього у Фінляндії також розташовувались російські війська. Все це з врахуванням кліматичних умов робило примарним наступ головних французьких сил на Петербург, а Україна була захищена діючою армією. Михайло Іларіонович розробив власний план оточення і розгрому наполеонівських військ в межиріччі Західної Двіни та Дніпра силами армії адмірала Чичагова та корпусу генерала Віттенштейна у взаємодії з головними силами[1, 612].

Командир корпусу В.Ф.Остен-Сакен у своєму листі до адмірала Чичагова в жовтні 1812 року пише: «Я сего чиста смотрел 1-й и 3-й казачьи полки полковника Витта и нашел их в удивительно хорошем состоянии ... они мне весьма нужны теперь». Сам полковник Вітте рапортом сповіщає

генерала Сабанєєва: «...имея неприятеля против себя, с которым имею частые стычки, все с успехом...» [5, 7].

6 (18) жовтня російські війська нанесли сильний удар по авангарду Мюрата на річці Чернишна, а 8(20) жовтня Віттенштейн вибив ворога з Полоцька – стратегічного пункту у тилу Наполеона. Це примусило останнього залишити Москву і 10(22) жовтня передові частини росіян ввійшли у місто. Бій у Малоярославця 12(24) жовтня примусив Наполеона відмовитись від прориву на південь і повернутися на старий Смоленський шлях. Армія Чичагова, зеднавшись з армією Токмасова мала 60 тис., що дозволило відкинути австрійський корпус Шварценберга за Південний Буг і блокуючи його корпусом Сакена (30 тис.) самому рішуче виступити 18(30) жовтня на Мінськ. У цей же час Кутузов організував паралельне переслідування залишків Смоленським шляхом французів. З тилу натискали козацькі полки отамана Платова, з півдня – група генерала Мілорадoviча (2 піхотних та 2 кавалерійські корпуси), летючі загони Ожаровського та Дениса Давидова, з півночі – загони Волконського та П.В.Голєніщева-Кутузова. 22 жовтня (3 листопада) під Вязьмою французький ар'єргард маршала Даву отримав поразку від військ Мілорадoviча та Платова, що спонукало Наполеона залишити Смоленськ під загрозою оточення. 3-6 (15-18) листопада бою під селищем Красним був розгромлений ар'єргард маршала Нея. Таким чином головні сили „Великої армії“ Наполеона на цей час склали біля 75 тис. з яких боездатними залишилося лише 40 тис. (гвардія та корпуси К.Віктора та Г.Сен-Сіра) [1, 613].

Тим часом одеський козацький ескадрон Скаржинського через Кам'янець-Подільськ вирушив до Дунайської армії адмірала Чичагова і з'єднався з діючою армією під містом Несвіж у Білорусії. 4 листопада 1812 року Мінськ було відбито у супротивника авангардом армії Чичагова. Захоплено значні запаси хлібу, порохо, свинцю. Командував авангардом генерал кавалерії К.О. де Ламберт у складі якого були війська генерал-майора Лідерса де одесити-ополченці використовувались: «...для безопасности дорог и открытия неприятеля следует по правой стороне эскадрон коллежского assessора Скаржинского». 9 листопада під містечком Борисів розвідники ескадрону зняли вартових і незабаром ескадрон разом з 14-м егерським полком атакував правий редут тет-де-пона (укріплення), яке тримали поляки дивізії Домбровського. В цій баталії гарно себе проявили і егері полковника Красовського (7, 14, 38 егерські полки), 12 кінноартилерійська батарея, гусари Олександрійського полку. Переправа через річку Березина опинилася під контролем Дунайської армії адмірала Павла Васильовича Чичагова [3, 406-410]. 11.11.1812 війська Наполеона взяли реванш під Борисовим, який дозволив з 14 по 16 листопада основним силам наполеонівської армії здійснити переpravу та вирватись з оточення... 23 листопада (5 грудня) у Сморгоні Наполеон передав командування Мюрату і відіхав до Парижа, а вже 28 листопада (10 грудня) російська армія зайняла Вільно де зупинилася для відпочинку та відновлення бо теж понесла великі втрати (більш ніж 80 тис.). 14 (26) грудня 1812 року залишки „Великої армії“ перейшли річку Німан[1, 613].

Під Брестом дивізія генерал-майора Вітте розбила восьмитисячний загін ворога. Закінчили війну українські козаки у Парижі та за свої бойові успіхи указом Олександра Першого Українська козацька дивізія була нагороджена срібними трубами і літаврами з зображенням ордену св. Георгія та перетворена в уланську [5, 8].

Віктор Петрович Скаржинський у травні 1813 року повернувся з війни кавалером орденів св. Анни з алмазами та св. Володимира 4-го ступеня з бантом, а його ескадрон був високо оцінений командувачем третьої західної армії Барклаєм де Толлі [3, 428].

За час війни французи втратили до 550 тис. Вціліли лише флангові корпуси Макдональда та Шварценберга. 21 грудня 1812 (2 січня 1813) Кутузов у наказі по діючій армії оголосив про успішне закінчення Вітчизняної війни, хоча бойові дії за межами Росії велись ще кілька років і лише в 1815 році корпус графа Воронцова залишив столицю Франції [1, 613]. Гідний і вагомий внесок у перемогу внесли й 26,7

тис. козаків-українців.

Через чотири десятки років Франція візьме реванш у Кримській війні. Однією з вагомих причин російського фіаско стане її відмова у використанні українських підрозділів, що приведе до повстання, відомого в історії під назвою «Київська коззачина».

1. Прохоров А.М. та ін. / Велика радянська енциклопедія. Т.18. – М., 1974. – 632 с.
2. Кривошея І.І. Потоцькі герба Пілява: Тульчинська лінія / І. І. Кривошея. – К.: Науковий світ, 2000. – С.16.
3. Трусов Ю.С. Хаджибей: Трилогія / Ю. С. Трусов. – К.: Дніпро, 1984. – 556 с.
4. Пастушенко Л. «Шлях Перемоги» / Л. Пастушенко
5. Святелик В.А. Наполеонівські війни / В. А. Святелик // Історично-художній альманах. – 2010. – С.6-8.
6. Святелик В.А. Історія Тульчина XVI-XVIII століть / В. А. Святелик. – Тульчин, 1998. – 56 с.

Ігор ПЕЧЕНЮК
(Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ ВНЕСОК У РОЗГРОМ АРМІЇ НАПОЛЕОНА

Одна з визначних подій в історії країн Західної Європи кінця XVIII – початку XIX ст. – епоха «Наполеонівських війн» (1796–1815 рр.), коли молода французька буржуазія очолена генералом Наполеоном почала боротьбу за переділ світу. У 1799 р. Наполеон Бонапарт захопив у Франції верховну владу, а в 1804 р. здійснивши контрреволюційний переворот, проголосивши себе «імператором усіх французів». Протягом кількох наступних років він завоював Австрію і Пруссію і фактично став володарем всієї Європи. На шляху до світового Наполеона були дві основні перепони – Росія і Англія. Оскільки Англія була острівною державою, а Росія володіла значним європейським простором, через який, у разі успіху, відкривався шлях до Індії – найбагатшої колонії Англії, то головною перешкодою на цьому шляху була Росія. Наполеон поставив собі за мету завойовувати і поневолити її. «Я не можу бути спокійний за свої успіхи в Європі, – говорив він, – поки в Росії кожний рік збільшується на півмільйона дітей» [3, с.125]. Як виразник інтересів великої буржуазії, він прагнув перетворити Російську державу на колонію буржуазної Франції. Основним у цій боротьбі став похід Наполеона на Росію (1812 р.), названий росіянами «Вітчизняна війна 1812 року».

Готуючись до війни проти Росії, Наполеон мав на меті загарбати її, і, зокрема, Україну для одержання додаткових матеріальних ресурсів. Україна викликала у нього великий інтерес у плані політичному, як можливий осередок національного руху, спрямований на те, щоб, відторгнувши Україну від Росії, «завдати найсильнішого удару по могутності Російської імперії». Наполеон уважно вивчав матеріали з історії і тодішнє становище України, намагався навіть через своїх агентів і шпигунів встановити зв'язки з Задунайською Січчю і посилав колишнім запорожцям гроші та закликав до виступу проти Росії.

У ході підготовки до війни Наполеон використав воєно-економічний потенціал підкорених держав, запровадив військову повинність, чим значно збільшив чисельність французької армії. Для вторгнення в Росію була створена «Велика армія», яка налічувала 510 тис. чол. Уже в розпалі війни на території Росії було перекинуто ще 155 тис. чол. Артилерія армії Наполеона нараховувала 1372 гармати. Збройні сили Росії у 1812 р. нараховували всього 352 тис. чол. і 1600 гармат. Але на головному напрямку дій російських військ було значно менше. У битві під Смоленськом чисельність російської армії складала лише 113 тис. чол. [6, с.134].

У ніч на 12 червня 1812 р. (тут і далі всі дати за старим стилем – прим. автора) французькі війська без оголошення війни, перейшовши р. Німан біля Ковно, вторглись на територію Росії (рис. 1). Наполеон, розгорнув свою армію на обширному фронті. Головні її сили, що становили ліве крило, передбачалось рушити через Ковно на Вільно; поруч з ними мала б наступати центральна група під командуванням Богарне через Сувалки і, нарешті, праве крило – група, очолена Жеромом, – через Белосток на Гродно. Кінцевим пунктом наступу в плані Наполеона була Москва. Він говорив: «Якщо я здобуду Київ, я візьму Росію за ноги; якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову; зайнявши Москву, я вражу її в серце» [3, с.126].

Наполеон сподівався легко і швидко розгромити російську армію, відокремити від неї Фінляндію, Прибалтику, Польщу, Білорусь і Україну. Проте російські війська зірвали ці далекосяжні плани. З перших днів війни в ар'єргарді 1-ї армії діяли бузькі козаки, а також Маріупольський, Ізюмський і Сумський гусарські полки. 27 і 28 червня при прикритті відходу 2-ї армії відзначився ар'єргард цієї армії, який біля містечка Мир у Білорусії розгромив дев'ять французьких полків [6, с.134]. У цих боях відзначилися Київський драгунський і Охтирський гусарський полки. Крім того, у прикритті відходу російських військ брав активну

участь Чернігівський драгунський полк.

П. Багратіон здійснив маневр із Слуцька через Бобруйськ до Могильова на з'єднання з 1-ю армією. У битві під Салтанівкою поблизу Могильова 2-а армія змусила французів закритися в Могильові, що дало можливість двом російським арміям 22 липня з'єднатися під Смоленськом. У цей час головні сили французьких військ чисельністю 180 тис. чол. переправилися на лівий берег Дніпра, наступ яких на дві доби затримали з'єднання Д. Неверовського і М. Раєвського. Це дало змогу військам обох російських армій чисельністю близько 120 тис. чол. зайняти оборону. Потім відбулася запекла битва в самому Смоленську. І. Паскевич запропонував М. Раєвському (командувачу 7-го корпусу) до підходу основних російських сил провести битву не в чистому полі, а в самому місті, нав'язавши французам вимотуючі вуличні бої [5]. Вранці 5 серпня французи намагалися прорватися до фортеці. Близько 17-ї години французький корпус маршала Даву потіснив російські війська до міста, але дивізія Д. Дохтурова зупинила наступ французів. У ніч на 6 серпня ця дивізія переправилася на правий берег Дніпра і з'єдналася з 1-ю армією, яка розпочала відхід від Смоленська вслід за 2-ю армією. 6 серпня французькі війська зайняли фортецю [6, с.134].

22 липня австрійський корпус, з'єднавшись із саксонським, рушив на Волинь. Протягом 30–31 липня вони вели бої з російським корпусом генерала О. Торماسова. Ціною значних втрат союзникам французів вдалося прорвати оборону російських військ і витіснити армію Тормасова за р. Стир. На Волині наполеонівські війська захопили Володимирський і Ковельський повіти та частину Луцького. Після цього грабували і знущалися з місцевого населення, завдавши цій території значних збитків.

Основне завдання правофлангових військ Наполеона – оволодіти Україною силами двох корпусів разом з частинами польських військ. Але на початку вересня об'єднані сили 3-ї та Дунайської армій перейшли у наступ і визволили Волинь. Усі спроби окремих з'єднань військ прорватися углиб України були ліквідовані.

Система комплектування російського регулярного війська здійснювалась рекрутськими наборами. Враховуючи чисельність населення України, а також те, що від рекрутських наборів звільнялися духовенство, купці, дворяни, народи Сибіру, Кавказу, Бессарабії, татари, німці, серби, болгари, греки, мешканці Астраханської та Архангельської губерній, частка українців у російській регулярній армії була значною [6, с.134–135].

6 липня імператор Олександр I, що знаходився у військовому таборі російських військ під Полоцьком, підписав маніфест «ко всем сословиям и состояниям духовным и мирским». У ньому зазначалося: «Неприятель вступил в пределы наши и продолжает нести оружие свое внутрь России, надеясь силою и соблазнами потрясти спокойствие великой сей державы... Сего ради при всей твердой надежде на храброе наше воинство полагаем мы за необходимым нужное собрать внутри государства новые силы, которые, нанося новый ужас врагу, составляли вторую ограду в подкреплении первой и в защиту домов, жен и детей, каждого и всех» [4, с.203]. У маніфесті цар закликав розпочати створення земських та козаких ополченських полків.

Переважаюча більшість українців охоче відгукнулася на заклик царя піднятися на війну. Селяни й козаки постачали рекрутів і ополченців, забезпечували армію продовольством і фуражем. На початку війни в західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрії, розповсюджувалися прокламації, в яких закликали не брати участі в кровопролитній боротьбі на боці Франції. Селяни і міщани відмовлялися служити в наполеонівському війську, виконувати розпорядження місцевої влади, зривали постачання продовольством та фуражем [6, с.136]. В окремих районах діяли повстанські загони, які нападали на невеликі гарнізони і військові транспортні.

Про війну 1812 р. Т.Г. Шевченко писав наступне: «Наконец, разрешился от бремени своими чудовищными чадами страшный 12-й год. Как жертва всеожожения, вспыхнула святая белокаменная и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вра-

жескою кровью великий пожар московский. Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать; зашевелилось охочее и охочепешее ополчение малороссийское» [3, с.126].

Недостатня кількість регулярних військ викликала необхідність сформуванню ополчення. Для захисту своєї землі в Україні розпочався запис до козачого і земського ополчення. З козачого ополчення Київської, Подільської, Волинської губерній і Тернопільського округу сформовано п'ять кінних підрозділів та ескадрон Херсонських козаків. Енергійно формувалось ополчення в Чернігівській губернії, де за два місяці сформовано 8 піхотних і 6 кінних ополченських полків, що налічували 26 тис. чол. У Полтавській губернії за місяць сформовано 4 піхотних і 7 кінних полків ополчення, в які входило 16 тис. чол. [3, с.126; 6, с.136].

На початку липня розпочався набір у земське ополчення. В Україні воно формувалося в усіх губерніях. Рішучість до боротьби яскраво виявилось і населення Київської губернії. 29 липня Київський магістрат зібрав представників населення міста для обговорення питання про створення ополчення. У рішенні зборів відзначалось: «...Громадяни міста Києва готові вже прийняти зброю, щоб відбити ворога, і відповідно до кількості населення міста, можуть піших і кінних під назвою реєстрових товаришів зібрати до тисячі воїнів» [3, с.126]. В цілому на війну 1812 р. з українських губерній було мобілізовано (за різними даними 60–80 тис. ратників) [3, с.128; 6, с.136], не враховуючи тих, що служили в регулярній армії. Але царський уряд, наляканий масовим вступом до війська кріпаків, обмежив набір ополченців лише Полтавською та Чернігівською губерніями. Другою причиною цього обмеження була нестача зброї та спорядження. Новоросійський генерал-губернатор герцог Рішельє 26 липня 1812 р. писав міністрові поліції: «Ополченців доводиться озброювати як хто зможе». Ополчення Чернігівської та Полтавської губерній налічувало 42 тис. ратників, з яких 10 тис. – державні селяни, решта – кріпаки [6, с.136].

Маніфест від 18 липня 1812 р. про те, що ополчення слід формувати лише в 16 губерніях Росії, припинив підготовку до створення ополчення в південних губерніях України, бо події війни не торкнулись безпосередньо цих губерній. Проте кілька сот чоловік, у т. ч. ратники, зібрані в Херсоні, відмовились повернутись додому, вони твердо вирішили взяти участь у воєнних діях. «...Із числа їх, – повідомляв херсонського і одеського військового губернатора херсонський віце-губернатор 18 серпня 1812 р., – 40 чоловік, не скидаючи мундирів, учора, на здивування моє, з'явившись до мене, слізно, переконливо і з невичерпною упертістю просили залишити їх козаками і в козацькому мундирі з тим, щоб вони були залічені в козачі полки» [3, с.127]. З цих ополченців був сформований добровільний загін, який, за ім'ям його командира, дістав найменування «ескадрону Скаржинського».

Крім ополченців, на Україні активно створювались козачі частини. На Київщині і Поділлі формувалось «українське козацьке військо», на Полтавщині і Чернігівщині – «козачі полки», на Волині та в інших прикордонних губерніях – «сторожа лісних наглядачів». Велика заслуга у формуванні «українського козачого війська» належить київському військовому губернатору Милорадовичу, одному з учнів Суворова. На Київщині і Поділлі були сформовані і повністю споряджені 4 козачі полки. Командир окремого корпусу Дунайської армії генерал Сакен відзначав, що українські козачі полки перебувають у «дуже доброму стані, незважаючи на швидке їх формування». Разом з тим, успішно формувались козачі полки в Полтавській і Чернігівській губерніях. За офіційним розпорядженням, слід було призвати з кожних 100 ревільських душ одного пішого рекрута, а з ініціативи населення набір провадився з розрахунку 4 чол. на 100 ревільських душ, причому надалі воно зобов'язувалось давати до 8 чол.

Народ, за свідченням І.П. Котляревського, «вступав у козаки з задоволенням, охоче і без найменшого суму», чого не було ніколи при проведенні звичайних рекрутських наборів. Кількість бажаних вступити в козачі полки в 5 раз перевищила найбільший рекрутський набір, що провадив-

ся адміністративним порядком. Малоросійський генерал-губернатор Лобанов-Ростовський, відзначаючи патріотизм українських козаків, писав в одному з офіційних листів, що вони замість 4500 чол., яких від них лише можна було чекати, зобов'язались тепер озброїти 18000, а якщо треба буде, всі готові виступити, одностайно заявили: «Хай тоді і батько йде». У цьому ж листі повідомлялося, що «450000 і народу... сповнюється новим... усердям до того, що кожного легше вбити, аніж перемогти» [3, с.127].

Раніше за інших почали свою бойову службу деякі загони чернігівського ополчення і окремі чернігівські козачі полки. Чернігівське ополчення, в рядах якого перебувало кілька десятків тисяч воїнів, стало резервом для білоруських гарнізонів і надавало їм значну допомогу. У Мозирі, Бобруйську, Пінську в гарнізонах фортець були чернігівські і бузькі козачі полки.

До складу т. зв. Мозирського корпусу входили 2-й Чернігівський козачий полк, команда 4-го Чернігівського полку і 100 бузьких козаків. Всі вони брали участь у боях з ворогом. 2-й Чернігівський козачий полк проявив свою бойову мужність, обороняючи місто Пінськ і його фортецю від переважаючих сил противника. Уміло маневруючи, відступаючи і наступаючи, гарнізон Пінська в складі 350 козаків і егерів, на чолі з начальником гарнізону полковником Потрясовим, успішно витримав атаку 5 тис. ворожих піхотинців і кавалеристів з 10 гарматами, втративши в кілька разів менше вбитими і пораненими, ніж ворог.

Крім козачих частин, в армію були призвані «лісні наглядачі» прикордонних західних губерній, в яких армія мала велику потребу, бо це були надійні інформатори і провідники. У той час коли чернігівські козачі полки і ополченці обороняли північно-західні кордони України, на Волині цю функцію виконував корпус Сакена, до складу якого входили українські козачі полки, сформовані на Київщині і Поділлі, а також херсонський загін ополченців. Вони охороняли кордони Білорусії й України, стежачи за діями корпусів Шварценберга і Реньє, які входили до складу французької армії.

Крім того, українці ще й значними матеріальними жертвами підтримали війну. З цієї метою зібрано сотні тисяч карбованців і різні цінності на придбання обмундирування для козачих полків і ополчення, на купівлю коней, фуражу та продовольства [3, с.128-129].

З частин Чернігівського ополчення в кінці серпня – на початку вересня був сформований кордонний рубіж від с. Ключі Городнянського повіту до с. Осадчини Остерського повіту. У жовтні «друга половина» ополчення Ніжинського повіту отримала наказ «виступити в Остерський повет для содержания кордонного пути по реке Днепру». У цей час «перша половина» ополчення квартирувалася в Житомирі. Загалом кордонний рубіж для захисту від вторгнення на територію України правого флангу французьких військ протягнувся майже на 800 км [3, с.128; 4, с.204-205].

Після відступу російської армії до Доробужу, Царьово-Займища (план Баркляя де-Толлі) і Москви її головнокомандуючий М. Кутузов (призначений на цю посаду 8 серпня) змушений був продовжувати відступ. Але на вимоги армії і суспільства вирішив дати генеральну битву, обравши для її проведення поле під Бородіно.

Генеральній битві передував бій за Шевардинський редут (26 серпня), що дав змогу російським військам виграти час для завершення інженерно-польових робіт на основній позиції «батарея Раєвського». На початок битви на вихідних позиціях зосереджено 135 тис. вояків французького війська [2, с.133], за іншими даними 130 тис. чол. і 587 гармат [6, с.136]. Російська армія мала 120 тис. особового складу [2, с.133], за іншими даними 127 тис. чол. і 640 гармат [6, с.136].

27 серпня російська армія зайняла бойову позицію, в якій у першій лінії була розташована піхота, в другій – кіннота, а в третій – резерви (рис. 2). Наполеон вирішив нанести головний удар по с. Семенівське та Курганні висоти, де розташувалася «батарея Раєвського», ще одна частина сил мала діяти в напрямку с. Бородіно.

Бородінська битва розпочалась вранці 28 серпня. Війська Богарне діяли проти правого флангу російських військ

і захопили с. Бородіно. Але далі корпус Богарне не пройшов і зайняв вигідне положення для атаки центрального редуту, що увійшов в історію під назвою «батарея Раєвського» [2, с.133; 5]. Основні бойові дії розгорнулися в районі курганної батареї генерала М. Раєвського і на Семенівських та Багратионових флешах. Близько 6-ї години розпочалася атака головних сил Наполеона на Багратионові флеші. Через 6 годин безперервної лобової атаки ціною значних втрат французи оволоділи укріпленнями. Дві атаки корпусу Богарне на «батарею Раєвського» були відбиті. При підготовці до третьої вирішальної атаки на «батарею Раєвського» французи зосередили 300 гармат і близько 35 тис. свого війська. Але двохгодинна затримка повторної атаки на «батарею Раєвського» дозволила Кутузову перегрупувати свої сили. Лише о 14-й годині французи повели нову атаку на батарею, і після запеклого бою російські війська змушені були відійти. Опівдні кавалерія генерала Ф. Уварова та козаки отамана М. Платова завдали удару по лівому флангу французьких військ і викликали там паніку. Це дало можливість М. Кутузову підтягти підкріплення.

О 18-й годині російська армія після перегруповання зайняла нові позиції біля с. Горки і артилерійським вогнем завдала противнику значних втрат (58 тис. чол., серед них: 47 генералів і 1500 офіцерів) [2, с.134]. Побоюючись переходу російських військ у контратаку, Наполеон відвів свої війська на початковий рубіж. Російські війська через відсутність резервів і значні втрати (44 тис. чол., у т. ч. 23 генерали) [2, с.134] змушені були відступити за Можайськ, а пізніше – на військовій раді у Філях М. Кутузов прийняв нелегке рішення – залишити Москву. Втрати російської армії склалися близько 58 тис. чол. Французька армія втратила більш як 50 тис. чол. (рис. 3) [5; 6, с.137].

Багато українців героїчно билися на Бородінському полі, виявивши при цьому виняткову мужність, перебуваючи у рядах регулярної російської армії. У битві на Бородінському полі рядові Охтирського гусарського полку Знахаренко, Шкода та інші, як свідчать документи, «раніше за всіх врзались у ворожі колони і тим показали приклад мужності своїм товаришам». Рядовий цього ж полку Воздоба з винятковою хоробрістю і мужністю захопив у полон двох ворожих солдатів. Ці воїни, за подвиги, виявлені в Бородінському бою, були нагороджені орденами. Рядові Чернігівського драгунського полку Т. Харченко, С. Шило, П. Мелешко, М. Власенко на чолі з унтер-офіцерами Привадовим і О. Дригою «першими скочили на батарею» і, «порувавши канонерів, повернули гармати проти ворога». Солдати цього ж полку Хобенко і Косьяненко «з унтер-офіцером Обіженком першими врзались у ворожу піхотну колону, почали рубати й тим показали приклад мужності своїм товаришам». У критичний момент Бородінської битви, коли французькі війська форсували р. Колочу і створили загрозу правому флангу російських військ, полковник егерського полку Карпенко, очоливши своїх воїнів, контратакою відкинув ворога назад за р. Колочу. Бійці Київського драгунського полку Я. Колесник, О. Складюк, І. Синиця та І. Козлюк відбили захоплені противником російські гармати. Захищаючи с. Семенівське, великих втрат зазнали Таврійський і Волинський піхотні полки, які не пропустили через свої позиції французьку піхоту. 8 полків, в яких воювали переважна більшість українців, входили до складу 12-тисячного угруповання, що героїчно обороняло Шевардинський редут. Сумський і Маріупольський гусарські полки у складі 3-го кавалерійського корпусу героїчно обороняли позиції поблизу с. Семенівське [3, с.128; 6, с.138].

Російські війська, здійснивши фланговий маршманевр на південь, зупинились біля с. Тарутіно. Цей відступ створив сприятливі умови для поповнення військ людськими та матеріальними ресурсами і підготуватися до контрнаступу. Спроба Наполеона вступити в переговори з російським урядом не дала результатів, тому він наказав залишити Москву і рушити в Україну через Калугу, де сподівався захопити продовольчі склади російської армії, що давало йому змогу матеріально забезпечити свої війська. Крім того, просування Україною імітувало б новий наступ, що примусило Австрію і Польщу активніше надавати допомогу французькій армії. Проте ця спроба була рішуче

відкинута Кутузовим. Станом на 18 жовтня армія Кутузова нараховувала 97112 чол. і 622 гармати, а армія Наполеона – 110 тис. чол. Для того, щоб зрівнати наміри Наполеона, потрібна була легка кіннота, козаки [6, с.138].

Сформоване в 16 центральних губерніях Росії, а також у Чернігові та Полтаві, ополчення стало надійним резервом для поповнення армії. Українські козацькі полки і ополчення відіграли значну роль у контрнаступі російської армії. Ще наприкінці вересня – на початку жовтня, за розпорядженням М.І. Кутузова 9 полтавських козацьких полків виступили на Калугу, щоб разом з донськими козаками вести активну розвідку і прикривати Калужську дорогу. Частина полтавських козаків звідси направили на охорону лінії зв'язку між військовими частинами, розташованими по кордонах Мінської, Могильовської і Київської губерній. Дочекавшись виходу французьких військ із Москви, М. Кутузов чітко визначив напрямок їх руху, вчасно перегруповував свої війська, призначив розвідувальні пікети на Малоюрославську дорогу (6-й Полтавський козацький полк, яким командував М. Свічка) і 12 жовтня примусив французькі війська в битві під Малоюрославцем повернути з Калужської дороги на спустошену Смоленську.

Після цього головним завданням російського командування було утримання французьких військ на зруйнованому війною шляху і подальше їх знищення. З цією метою головні сили російської армії рухалися паралельно прямуюванню відступаючого противника, а частина військ завдавала ударів по його колонах. М. Кутузов планував остаточно розбити французьку армію на березі р. Березина. Для виконання цього плану до Борисова рухався з півночі корпус під командуванням П. Віттенштейна, а з півдня – армія під командуванням адмірала П. Чичагова (загальна чисельність понад 55 тис. чол.). Але цей блискучий задум був виконаний лише частково: Наполеон із частиною армії 16 листопада встиг переправитись через річку раніше, ніж російські війська, які мали оточити французів. За деякими джерелами відомо, що через р. Березину, втікаючи до Вільно (Вільнюс), переправилося близько 60 тис. французів (беззбройних, поранених і хворих). По дорозі між Березиною і Вільно від морозів та голоду загинуло понад 40 тис. солдатів армії Наполеона. У бою під Вільно унтер-офіцер Маріупольського гусарського полку М. Паламаренко під час навальної атаки на 9-й французький кірасирський полк захопив його бойовий прапор [1; 5; 6, с.138].

Багато подвигів здійснили воїни Охтирського гусарського, Чернігівського, Київського та Харківського драгунських полків регулярної російської армії. М.І. Кутузов високо цінив дії козацьких полків і ополчення, сформованих на Україні.

Під час відступу наполеонівських військ у їхньому тилу активно діяли партизанські загони та ополчення, у т. ч. і ті, що сформовані в Україні. Стратегічний план контрнаступу вимагав керівництва селянською боротьбою та кращої організації партизанського руху. Тому поряд з селянськими партизанськими загонами командування російської армії організувало спеціальні загони регулярної армії, які застосовували партизанську тактику і діяли спільно з селянськими партизанськими загонами. Завдяки цьому діяльність селянських партизанських загонів набула стратегічного значення. З частин регулярної російської армії (19-й егерський і маріупольський гусарський полки) та 3-го і 9-го Полтавських і 2-х донських козацьких полків створений летучий корпус «для дії прямо на Смоленськ» під командуванням генерал-ад'ютанта А. Ожаровського, що успішно діяв у боях на шляху до Смоленська, біля сіл Хмара і Красне. Партизани в тилу ворога знищували продовольчі бази та склади, руйнували дороги, нападали на обози. 9-й Полтавський полк, яким командував майор Товбич, лише в одному з боїв у Смоленській губернії захопив у полон до тисячі солдатів та офіцерів. Героїчно вели партизанський війну ополчення з Київщини та інших губерній України [3, с.129; 6, с.140].

У жовтні українське земське ополчення, маючи в авангарді загони бузьких і чернігівських козаків, одержало завдання разом з частинами російських військ оволодіти Могильовом – головним опорним пунктом противника на півдні Білорусії. У тилу ворога діяли 2 бузьких, 2 полтав-

ських і 3 київських козацьких полки. Вони разом з партизанами Д. Давидова, О. Фігнера, О. Сеславина і військами В. Орлова-Денисова оточили і взяли у полон бригаду генерала Ожеро. 19 вересня група козаків біля с. Юрєнева підірвала французький порохівий склад, 4 жовтня 1-й Бузький козацький полк атакував обоз противника під Вязьмою, внаслідок чого французи втратили 800 чол. Хоробро воювали бузькі козаки й в інших боях на шляху відступу противника, за що 1-й Бузький козацький полк нагороджений прапором «За хоробрість». Багато козаків було відзначено орденами і медалями, а сотник Ситников отримав золоту шаблю. 2 листопада українське ополчення перейшло у наступ. У боях під Сверстним, Журавичами, Пропойськом та Биховим ратники одержали перемогу над ворогом. Бій за Журавичі, де знаходилося 2 тисячі французьких солдатів, тривав три дні. Командир ескадрону Чернігівського козацького полку О. Демченко у бою за Бихів повів свій загін на колону противника і повністю знищив її. За бойові заслуги 14 козаків цього полку були нагороджені медалями [6, с.139].

Довгий і героїчний бойовий шлях пройшов прославлений партизанський загін на чолі з Денисом Давидовим. Багато українців билися в цьому загоні проти французів, відстоюючи незалежність Батьківщини. У списках краєвих людей заводу знаходимо прізвища Скрипки, Колядки, Маципури, Фороста, Крутя, Куценка, Приймака та інших українців. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1812 р. об'єднаний загін у складі 1-го, 2-го і 3-го козацьких полків, сформованих на Київщині і Поділлі, а також Донського козацького полку Ісаєва форсував р. Буг і здійснив рейд по території, зайнятій ворогом, здобувши вагомі перемоги під Лосицею, Мезеричами та ін. 30 грудня відбувся бій під м. Венгеровим. «Ворог мав велику перевагу перед російським загоном щодо артилерії і піхоти, – свідчить учасник бою, – а росіяни не мали ні того, ні другого, але, при всьому цьому, честь і слава росіянам, перемога на їхньому боці. Ворог зазнав цілковитої поразки і швидко тікав. Українські козаки, не даючи йому (ворогові) зупинитися, врзалися в колони, рубали, кололи і брали в полон» [3, с.130].

У ході війни із числа рядових козаків та ополченців виявилися талановиті організатори партизанського руху. Так, колишній солдат Київського драгунського полку Є. Четвертак, який брав участь у війні з Францією, у перші дні війни 1812 р. потрапив у полон, але вже на четвертий день утік. У селах Задково і Басмани Смоленської губернії він організував партизанський загін, який нараховував до 300 воїнів. Партизани на чолі з відважним солдатом нападали на невеликі французькі гарнізони, знищували транспорти, руйнували дороги і мости. Партизани контролювали значну територію. Цей партизанський загін знищив близько 1000 солдатів і офіцерів противника, захопив 4 гармати, 18 фургонів з продовольством і боезапасами. Після приходу російських військ Є. Четвертак повернувся до свого полку, з яким пройшов бойовий шлях до Парижа. Успішно вели боротьбу з ворогом й інші організатори та керівники партизанського руху – вихідці з України. Серед них були Й. Личенко, Ф. Потапов, І. Галченко, С. Єремеєнко та ін. [1; 6, с.140].

Деякі українські козацькі полки і ополчення брали участь у переслідуванні ворога за межами Росії: 3-й козацький Чернігівський полк був у Франкфурті, а потім у Франції; 4-й козацький Чернігівський полк – у Гамбурзі; 5-й полк брав участь в організації летучої пошти в корпусі адмірала Чичагова [1; 3, с.130].

Отже, «Велика армія» Наполеона внаслідок правильно обраної тактики боротьби з боку російської армії та вдалої партизанської війни була блокована, зазнала значних людських і матеріальних втрат. Не зважаючи на значне переважання на початковому етапі війни, успішно проведених наступів територію Росії, у кінцевому результаті зазнала нищівної поразки. У ході війни, яка викликала велике піднесення патріотичних почуттів і національної самосвідомості, українці взяли активну участь проти «непереможної» армії Наполеона, перед силою якої не встояла вся Європа. Російська армія виявила зразки хоробрості й мужності, показала взірці тактичного воєнного мистецтва: маневри резервами, вдале використання кавалерії і артилерії, активну

оборону. Наполеон не зміг розгромити російську армію і вперше в житті не зміг перемогти в генеральній битві. «З усіх моїх битв, – писав він пізніше, – сама жаклива та, яку я дав під Москвою. Французи показали себе гідними здобути перемогу, а росіяни – бути непереможними». Українці мужністю і самопожертвою спільно з іншими народами Російської держави відстояли її незалежність.

1. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. 2010. – М.: Мультипортал КМ.ги. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: PC.DVD.Rom @ <http://www.peg.info>.

2. Військово-історичний календар: 2002 / Упоряд. А. Губар, В. Корнелюк, А. Ткачук та ін. – К., 2002. – 240 с.

3. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця XIX ст. / За ред. члена-кореспондента АН УРСР, проф. І.О. Туржля. – К.: Рад. школа, 1970. – 179 с.

4. Лейберов О. Ніжинський піхотний полк земського ополчення у російсько-французьких війнах 1812–1814 років / О. Лейберов // Військова історія Середньої Наддніпряни: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції / Під заг. ред. В.В. Карпова. – К.: НВІМУ, 2012. – С.203–206.

5. Польза, честь и слава. Генерал-фельдмаршал И.Ф. Паскевич (1782–1856): [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscadet.ru/names/cadets/military/patskev.htm>.

6. Рибак М.І. Военная история: Підручник / М. І. Рибак. – К.: НАОУ, 1999. – 365 с.

Ганна СКОРЕЙКО
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКІ ОКРАЇНИ У НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙНАХ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Геополітичні зміни останньої третини XVIII ст. у Східній Європі заклали основи для домінування у регіоні стійкої трійці – Росія-Австрія-Прусія – на ціле «довге дев'ятнадцяте століття». Поділи Речі Посполитої, російсько-турецькі війни з наступним повним витісненням Османської імперії з Північного Причорномор'я – все це відбувалося на тлі посилення ролі Російської імперії, яка, відчувши смак перемоги, вже не могла зупинитися не тільки у своїх геостратегічних іграх, але й експансіоністських намірах.

Ключук-Кайнарджійський мир 1774 р. і наступний розподіл територій та сфер впливу між Росією, Австрією і Туреччиною (Буковина від Туреччини перейшла до Австрії) тільки на деякий час вгамував пристрасті довкола Дунайських князівств – Молдавії та Валахії. 80-ті роки XVIII ст. були позначені новою російсько-турецькою війною, яка тримала в напрузі не тільки воюючі країни, але й порубіжні з ними території. Саме в такому неспокої перебувала Буковина. Хоча Австрія в конфлікті участі не брала, все ж вона мусила рахуватися з тим, що після укладення нового російсько-турецького (Ясського) миру 1791 р. Росія, нарешті, остаточно закріпила за собою Північне Причорномор'я і повністю вирішила для себе чорноморську проблему. Французька революція абсолютно не завадила Російській імперії отримати найлакоміший шматок Речі Посполитої. Проте, цікавою є думка Ф.Енгельса, який стверджував, що опір поляків на чолі з Костюшком врятував французьку революцію, а разом з нею почався рух, проти якого був безсилним і царизм [2].

До моменту смерті Катерини II володіння Росії протяглися на території, які могли задовольнити будь-які самодобивні плани. Загравши з Австрією та Прусією, Росія тут же відібрала Фінляндію у Швеції, а на черзі був Константинополь як найбільша ціль, до якої вона йшла повільно, але впевнено. Таким чином абсолютно виразно вималювалася наступна жертва – Подунав'я, а це означало нову війну за порубіжні з Австрійською монархією землі Молдавії й Валахії. Звісно, об'єктом експансії знову мала стати Османська імперія, яка, невдоволена своїми втратами, теж готувалася до війни. Російська дипломатія не обмежувала себе інструментарієм для досягнення своїх цілей – вже під час війн за Причорномор'я російські агенти підбурювали греків до повстання, але зупинившись на Дністрі, російський уряд покинув повстанців напризволяще. Подібні підбурювання спостерігалися і серед молдавських бояр, які, приваблені підкупамися та обіцянками, поступово готувалися стати платформою для просування Росії на Дунай.

Отже українські землі Бессарабії та Буковини в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. опинилися в центрі уваги як військових, так і політичних діячів усіх зацікавлених сторін. Росія, закріпивши за собою Поділля, вважала наступне захоплення Хотина важливою стратегічною передумовою для подальшої своєї боротьби проти Туреччини. Туреччина ж всіляко намагалася укріпити стару фортецю, розуміючи її значення як символу свого панування на півночі Молдавії. Для Австрійської імперії у цій ситуації основним завданням було не допустити дестабілізації на своїй території. Особливо з огляду на те, що на прикордонних молдавсько-буковинських землях зібралось немало поляків, готових помститися цісарю за ліквідацію Речі Посполитої, та й чимало молдаван висловлювали невдоволення через відторгнення від їхньої держави Буковини.

Справді, у кінці XVIII ст. проблема безпеки Буковини почала викликати занепокоєння австрійського уряду. Як доносив у Петербург російський дипломат І.Северин, у червні 1797 р. загін поляків, який перебував у містечку Герца, увірвався на буковинські землі, розправився з мирними мешканцями й завдав чималого шкоди господарствам. Міс-

цеві власті спільно організували відсіч і поляків було розбито. Проте, відступивши у Хотинську райю, вони почали підбурювати місцеве населення на новий похід. Імовірно, що поляки намагалися зіграти на патріотичних почуттях молдаван, наголошуючи на тому, що Буковина була частиною їхньої держави, бо чисельність цього загону швидко зростала і, як повідомляв австрійський агент Тимонія, налічував вже до 300 осіб, а через деякий час чисельність вросла до 500 охочих [7, с. 75].

Такі дії поляків, напевно, були на руку молдавському господареві, бо він не тільки не покарав винних у порушенні міждержавного миру, але спокійно поставився до демонстрації сили, яку на тлі польської активності провів хотинський трьохбунчужний Бекір-паша, ставши табором за містом. Правда, офіційно всі ці військові маневри було пояснено початком у Хотині моровиці.

Австрійські власті Буковини були не на жарт стурбовані таким поворотом подій. Вони домагалися від львівського губернатора негайної військової підмоги. Тим більше, що у Хотин султаном було відправлено двох військових радників, які, як повідомлялося у донесенні І.Северина, «іхали під виглядом звичайних купців». Вони мали своїм завданням допомогти паші підготуватися до можливих військових дій [7, с. 80].

Але до відкритого міждержавного конфлікту не дійшло. Ще кілька нападів польсько-молдавського загону на прикордонні села буковинці відбивали власними силами. Під час цих конфліктів страждали мирні жителі прикордонних земель, але й нападники несли значні втрати: під час одного такого буковинського походу було вбито й поранено до 100 військових, а одного із командирів майора Мелфорта буковинські селяни навіть схопили й самовільно повісили. Частина поранених була переправлена у Герцу, а решта знову готувалися до нових військових акцій. Ситуація загострювалася ще й з тієї причини, що, як повідомляли російські дипломати, на кордоні з Росією сконцентрувався ще один польський загін чисельністю майже 500 вояків, готовий прийти на допомогу своїм землякам. Крім того, як стверджували самі поляки, ще 2-тисячний загін, що перебував у французькій армії Наполеона Бонапарта, теж висловив готовність, заручившись підтримкою Константинополя, негайно вийти на з'єднання з молдавським формуванням [7, с. 83].

Буковинські власті висловили протест молдавському господареві. Не отримавши достатньої військової допомоги від свого уряду, вони навіть почали переговори з російськими дипломатами про можливі спільні дії проти агресивних дій молдавської сторони. Коли поляки вчинили ще одну спробу напасти вже на Галичину через Заліщики і теж були розбиті, місцеве керівництво пригрозило хотинському паші не тільки дати відсіч, але й переслідувати агресорів на їхній території. Це могло стати приводом до австро-турецького конфлікту, що не входило у плани Османського уряду. Молдавський господар після вказівки від Порта змушений був самостійно вирішити проблему внутрішнього миру: «Не приймати у ввірені йому повіті цих порушників сусідючих кордонів, а наказувати їм вертатися туди, звідки прибули, при цьому старанно спостерігати, щоби вони не збиралися великими партіями, а якомога скоріше по два і три чоловіка разом виїжджали із меж Молдавії» [7, с. 81]. Цікаво відмітити, що частина польських військових отримала покровительство російських дипломатів і була переправлена на Поділля [7, с. 94-95].

Таємні приготування до можливих воєнних дій продовжувалися. Зокрема, новий хотинський Хусамдін-паша розпочав заготовлю значної кількості харчів для фортеці. Він навіть мав право купувати ячмінь в будь-якій кількості за будь-яку ціну, для чого отримав значну фінансову підтримку з боку молдавського господаря. Крім того, він домігся значного військового підкріплення для Хотинської фортеці за рахунок 200 чоловік регулярних канонірів, значної кількості гармат і пороху з ядрами [7, с. 173]. Але до кінця виконати свої зобов'язання паші не вдалося. Якраз в кінці 1797 - на початку 1798 рр. в Хотинській райі почала лютувати моровиця, від якої померло багато місцевого населення та гарнізонного війська. Як свідчать документи, у

Хотині в цей час залишилося всього до 1100 жителів разом з військовими.

В кінці 1798 р. між Росією й Туреччиною було укладено військово-політичний договір, і напруга на буковинсько-хотинському порубіжжі на деякий час спала [1, с. 235] Але вже у 1801 р., залагодивши свої внутрішні проблеми, Туреччина знову почала готуватися до війни з Росією, маючи намір відвоювати Крим. Підготовка йшла настільки форсованими темпами, що австрійський уряд вирішив більше не ризикувати безпекою своїх кордонів, і вже у червні 1801 р., як видно із донесення графу Паніну, в Чернівцях було зосереджено 10 тис. австрійського війська [6, с. 235]. Але це була тільки демонстрація сили, бо ніяких активних військових маневрів не проводилося.

Ситуація тим часом ще більше загострювалася. Турки спішно ремонтували фортеці, в першу чергу, Бендерську, Акерманську і особливо Хотинську, довкола якої мали побудувати новий „палісадник” [7, с. 346].

В цих складних умовах особливу увагу привертає тогочасна політика російських дипломатів у Молдавії, в першу чергу, в Хотинській райі. Вони почали активно підтримувати тих молдавських бояр, які мали претензії на деякі маєтності, надані їм ще під час останньої російської окупації графом Рум'янцевим-Задунайським і пізніше забрані турками. У такий спосіб тут було запущено механізм внутрішнього розколу місцевого боярства, який вже давав позитивні для Росії результати під час ліквідації автономії Гетьманщини, приєднання Криму та Правобережної України. Зокрема, в своєму донесенні імператорові Олександрові І генеральний консул В.Малиновський із Ясс писав, що “спонукані нещастями своєї вітчизни всі знамениті особи, порадившись між собою, склали ... грамоту, яку вручили мені через двох перших духовних осіб з проханням про піднесення в. і. в-ті та проханні всімилостивого рішення про долю бідної їх землі” [1, с. 172].

А у травні 1802 р. вже говорилося відверто: “...В нестерпності від цих лютих грабінників (турків – Г.С.), жителі продовжують свою покірність ... виключно через страх. Наближені до Російської імперії кордонами і прив'язані єдиновір'ям, найрвніше бажають віддатися їй під цілковиту протекцію. Між тим я прошу найуклісніше Вашу світлість про милостиву увагу до представлення про ті помістя і про клопотання від його імператорської величності, щоби за проханням тутешніх жителів здійснені були по тому необхідні домагання у Порті” [7, с. 373-374].

Якщо зважати на те, що ідея приєднання Молдавії й Валахії була однією із складових дунайської політики Росії, то для забезпечення успішного впровадження її у життя вона йшла добре проторованою дорогою: внутрішня дестабілізація, перетягування на свій бік частини боярства, згода його поставити на молдавський престол князя Маврокордата, який в той час перебував у Росії. Але реалізувати досягнуті домовленості не вдалося. Суттєвою перешкодою були так звані “хотинські турки” - військовий гарнізон Хотинської фортеці, який не міг допустити російського перевороту у Молдавії. Проте підбурювання місцевого населення проти турецького панування з боку російських дипломатів тут стали справою звичною.

Суттєві корегування у вирішенні дунайської проблеми внесли наполеонівські війни у Європі. По суті політика Наполеона дала поштовх до нової організації Європи. Ні Австрія, ні Росія не хотіли втратити свій шанс взяти участь у майбутньому поділі сфер впливу, щоб не допустити остаточного зростання могутності Франції. Російський імператор Олександр І, намагаючись створити антинаполеонівський блок, у своїй таємній інструкції дипломату Новосільцеву у 1804 р. так виклав майбутнє облаштування Європи: до Росії повинні відійти всі землі Польщі до її першого переділу, Австрія ж повинна отримати землі в південній Німеччині і в Італії, турецькі володіння в Європі мали відійти під протекторат Росії, а Австрія могла розраховувати хіба що на сербо-хорватські землі.

Але шлях до втілення цих планів лежав через боротьбу з Наполеоном. Взаємна недовіра європейських володарів призвела до того, що вже у 1804 р. Австрія втратила свої італійські володіння, і, не дочекавшись обіцяної допомо-

ги Росії, визнала імператорський титул Наполеона. Той, в свою чергу, розгорнув широку антиросійську східну кампанію: зав'язав стосунки з давнім суперником Росії Персією, почав підбурювати Туреччину [4 с. 265].

Про вірогідність російсько-турецької війни на Буковині та Хотинщині говорили ще в лютому 1806 р., коли турецький султан визнав імператорський титул Наполеона. Підготовка до війни почалася відразу: укріплювалися фортеці, в першу чергу - Хотинська та Ізмаїльська, заготовлювалося продовольство. До речі, ціни на зерно в Молдавії різко зросли і хотинський паша навіть погруз у спекуляціях, закупаючи на Буковині кукурудзу.

Вже у травні міністр закордонних справ Росії А.Чарторийський отримав донесення з Ясс, що в Хотинській фортеці доставлено дванадцять великих підвід з боеприпасами, а ще частина гармат і пороху готується до відправки з Галацу. Імператор Олександр І писав з цього приводу, що його не так дивує визнання Туреччиною імператорського титулу Наполеона як чутки, що султан збирає військо в Румелії та Бессарабії і „здійснює воєнні приготування” [5, с. 29].

Росіяни в свою чергу теж почали підготовку до війни: на кордоні з Молдовою стягувалися війська, російські офіцери розповсюджували серед місцевого населення різні чутки про невдоволення турецьким пануванням, підбурюючи його проти султана. На початку 1806 р. розмови про розрив відносин між Росією й Туреччиною вже тривожили й Хотинщину, і Буковину. Хотинський паша сприймав їх особливо гостро, адже його регіон першим мав стати об'єктом воєнних дій. У своєму донесенні в Стамбул ще у березні 1806 р. він писав, що біля кордонів помічено рух російських військ, які вже готові до нападу: „Повелено було, щоб всі польські поміщики сформували і утримували на свої кошти, пропорційні до майна кожного, озброєні загони, і щоб всі ліси до самого Дністра були розчищені, а дороги справні. Російські війська отримали наказ бути в готовності виступити в похід через 24 години після отримання наказу, і наводяться довідки про те, чи готується Туреччина захищати свої кордони.” Він намагався добитися від султана плану дій на випадок, якщо росіяни увійдуть на територію Хотинщини і коштів на укріплення кордону [5, с. 29-30]. І справді, в цей час в Подільській губернії, зокрема в Могилеві, було сконцентровано значні російські військові сили. Але на тривожні запити турків російські дипломати в Стамбулі пояснювали військову активність необхідністю зміцнення галицького кордону, бо нібито мали відомості про хвилю озброєння в Австрії.

Але ще більше місцеве населення тривожилося з приводу чуток про наміри Росії захопити всі ті частини Польщі, які за поділом опинилися у складі Австрії та Пруссії. Всі ці чутки підтверджувалися й небувалою активністю турків на Хотинщині: вони за півціни розпродавали своє майно і кошти переводили у Туреччину. Та й сам господар своєї цінності переправив у Стамбул [7, с. 609-611]. На населення знову накладалися додаткові збори і повинності. У донесенні російського посла у Яссах І.Волкунова князю А.Чарторийському в червні 1806 р. наголошувалося, що продовольчі збори так знедолили місцеве населення, що більшість загрожував голод, а господар тим часом доволі успішно продав всю кукурудзу на Буковину [7, с. 547].

Тим часом під тиском французької дипломатії султан замінив проросійськи налаштованих господарів Молдови та Валахії на вірних Порті. Гостра криза спричинила окупацію у липні 1806 р. дунайських князівств російськими військами і розв'язання нової війни між Росією та Туреччиною. Тож маленька Буковина знову опинилася на порубіжжі між ворогуючими державами - Австрією, Туреччиною та Росією.

Така військова активність Росії та Туреччини тривожила й Відень. На турецько-австрійське порубіжжя почалося стягування вже австрійських військ. Російський посол у Яссах І.Болкунов повідомляв у Петербург, що на Буковині австрійці сконцентрували значні військові сили. Проте у російсько-турецький конфлікт Відень не втрутився: хоча посилення Росії через захоплення Молдови та Валахії викликало невдоволення Австрії, в цей час вона терпіла по-

разки від Наполеона і змушена була визнати васальну залежність від Франції. Ще більше загострила стосунки між колишніми союзниками по антинаполеонівській коаліції підписана Олександром I та Наполеоном Тільзітська угода 1807 р. Обидві держави зобов'язувалися допомагати одна одній на випадок наступальних або оборонних дій однієї з них, спільними зусиллями примушувати решту держав дотримуватися принципу єдності континентальної Європи під опікою Наполеона. Але усталюючи на деякий час сфери впливу у Європі, угода не вирішила найважливіших проблем – майбутнього Польської держави та турецьких володінь у Європі.

Для Буковини і одне, і друге питання були життєво важливими. Вона адміністративно входила до Галичини, яка залишалася сферою інтересів польських політиків. Разом з тим, захопивши Молдову, на Галичину та Буковину претендувала і Росія. Для Наполеона, який став польським національним героєм через своє намагання відродити у 1807 р. Річ Посполиту, завданням надзвичайної ваги було відірвати від Росії польські землі. Щоправда, розв'язуючи руки собі в Західній Європі та намагаючись утриматися від війни з Росією, Наполеон під час зустрічі з Олександром I в Ерфурті у вересні 1808 р. погодився визнати Молдавію й Валахію за Росією, а вже у 1809 р. він відмовився від ідеї відновлення всієї Польщі, віддавши їй тільки Краків та Західну Галичину. Олександр I було віддано східну її смугу. Проте це не вирішувало проблем територіальних претензій Росії. Російський посол в Парижі О.Б.Куракін зазначав у листі до Олександра I: „Нове надбання, яке зроблене Росією за Віденським договором, викликає законне здивування, як по формі, так і по суті цієї уступки (...) Велику шкоду нанесено формою акту, який дав Росії права на володіння цими 400 тис. душ. (...), але ми не отримали Бродів, а це місто завдяки своїй транзитній торгівлі могло б мати для нас якесь значення; якщо вирішено, що Львів не може нам належати, вся ж решта частина Східної Галичини, яка простягається до Буковини, має лише жалюгідні поселення, бідні, без торгівлі” [2, с. 263-264].

Це ще більше поглибило суперечності не тільки між двома імператорами, але й між польською та румунською верхівкою Галичини і Буковини. В цій ситуації буковинська правляча верхівка, побоюючись, що Буковина може стати складовою Польщі, беззастережно виступила на боці офіційної Австрії, яка скористалася труднощами Наполеона в Італії та Іспанії і зробила спробу позбутися залежності від “корсіканця”.

Через відсутність на Буковині рекрутської повинності, тут на заклик ерцгерцога Фердинанда, який командував військовими формуваннями в Галичині, організовувалися загопи добровольців, що були приєднані до його військових частин. Вони вели воєнні дії проти поляків, які відстоювали право на свою державність, і проти росіян, які виступили проти Австрії за Ерфуртський договір 1808 р. Після невдалого походу на Варшаву австрійські війська закріпилися на лінії Стрий – Станіслав – Заліщики. Щоб не зазнати удару в спину з боку Буковини, яка ставала об'єктом посиленої уваги як з боку поляків, так і росіян, ерцгерцог Фердинанд санкціонував формування підрозділів буковинських добровольців. Ця справа була доручена лейтенант-фельдмаршалу Гогенлоге [8, с. 8-9].

Щоб населення зрозуміло і підтримало заклик, відозва до буковинців з'явилася німецькою, румунською та тогочасною книжною українською (вперше!) мовами. Дана відозва була першим урядовим документом, який підтверджував бажання влади у скрутний час звертатися до мешканців їхньою рідною мовою, щоб вона знайшла якнайширше розповсюдження [3, с. 144]. Вона була переповнена як патріотичними і пагетичними закликами, так і практичними порадами щодо озброєння і зміцнення всіх можливих для оборони укріплень: “...ставитися як можна скорее зде в Черновцах, с оружием, яко то: Шаблями, Фузіями, Пестолетами... Спешите конно и пехотою в Черновци для зашцищения буковинских границ...Неимеющий шабель, фузій і пестолет, имеот ставитися с сулицами, и спесами, косами оукрепленими...” [8].

Відозва була підписана фельдмаршалом Гогенлоге,

губернським радником Фріденталем та крайовим намісником Плятцером 9 червня 1809 р. Вони від імені кайзера роздавали щедрі обіцянки: добровольці не потерплять ніякої шкоди, за проявлену хоробрість отримають ордени і медалі, а найвідважніші отримають офіцерські чини і всі належні привілеї. Чернівці були оголошені збірним пунктом для всіх буковинців, які проявлять патріотизм і відвагу [8, с. 6-7].

Першим відгукнувся на заклик Михайло Калмуцький, який пообіцяв сформувати ескадрон добровольців. Підтримало його і місцеве духовенство, розпочавши збір коштів на озброєння і харчування буковинських добровольців. Обстановка ставала дедалі складнішою, тому мобілізацію на Буковині було проведено доволі швидко. Вже 14 червня Гогенлоге сповістив ерцгерцога Фердинанда, що “два арнаутських і один егерський ескадрони стоять готові перед ворогом”, а ескадрон добровольців-дворян на підході.

Ситуація ускладнювалася перебуванням на австро-молдовському кордоні російських військ та їх воєвничим настроєм. У австрійських військових кругах навіть виник сумнів, чи варто залишати Буковину безборонною перед можливим нападом росіян. Але в Галичині ситуація для Австрії ставала все більш загрозовою. Тому було вирішено все-таки направити буковинців для захисту підступів до Снятина та Заліщик. Тут вони воювали під командуванням генерала Бікінга. Але сили все ж були нерівними. 18 липня підрозділ був оточений поляками. За угодою, всьому корпусу було дозволено вийти на Буковину при умові, що зброя буде складена і ніяких воєнних дій проти Франції та її союзників не буде організовано, речі й коні офіцерів залишалися недоторканими. Щоправда, здано було значну кількість тільки сумок для патронів, а рушниць всього 300 одиниць [8, с. 14].

Воєнні дії було припинено остаточно. Але військові формування на Буковині залишалися, адже перемир'я ще не означало припинення війни. Тільки 15 жовтня 1809 р. між Францією і Австрією було укладено мирну угоду, за якою остання зазнала значних територіальних і матеріальних втрат. Зокрема, вся Західна Галичина відійшла до Варшавського герцогства, за Австрією залишався тільки Тернопільський округ. Формування буковинських добровольців цісарським розпорядженням були розпущені. Але невеликий загін все ж залишився для самооборони і був у повній бойовій готовності.

Адже не було розв'язано російсько-турецького протистояння в сусідній Молдавії. Тим більше, що переговори 1808 р. між російською та французькою делегаціями з приводу остаточного розподілу європейських володінь Туреччини зайшли в глухий кут: Франції не вигідно було видавати під контроль Росії такі значні стратегічно важливі території. Але це нове вогнище напруги у Подунав'ї вже зовсім не стосувалося Австрії, яка визнала свою поразку.

Остаточно військові формування на Буковині було розпущено у травні 1810 р. В цілому зброю склали 756 кіннотників та 376 піхотинців. За свої заслуги буковинці отримали пізніше відзнаки, а Михайло Калмуцький був нагороджений навіть орденом Малаго Хреста Леопольда. Ця подія мала для Буковини важливе значення: вперше її представники підтримали заклик рятувати свою нову вітчизну і добровільно виступили на боці австрійського цісаря проти його ворога. Поразка Австрії була гіркою і для буковинців, про що свідчать листи і проповіді духовенства.

Але військова тривога на Буковині не затихла: Росія продовжувала свою війну проти Туреччини, і Хотин, зайнятий росіянами ще 1806 р., залишався її форпостом, вона знову загрожувала Австрії. Більше того, російське командування продовжувало концентрувати війська на кордоні з Буковиною, які час від часу вторгалися в її межі. В березні 1811 р. міністр закордонних справ Австрії Меттерніх висловив протест російському послові з приводу таких грубих дій військових. Більше того, грозив, що надалі вони будуть розцінюватися як оголошення війни. Це певною мірою зняло напругу.

Наступні мирні угоди закріпили за Росією східну частину Молдавії, в тому числі Хотинщину. На буковинсько-хотинському прикордонні на тривалий час встановився

мир.

1. *Внешняя политика* России XIX и в начале XX. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т.1.
2. *Энгельс Ф.* Внешняя политика русского царизма / Ф. Энгельс
3. *Лук'янюк К.* Важлива історична пам'ятка / К. Лук'янюк, О. Романець // Буковинський журнал. – 1993. – № 3-4.
4. *Нариси з історії дипломатії України.* – К.: Альтернативи, 2001.
5. *Петров А.* Война России с Турцией. 1806-1812 гг. / А. Петров. – СПб., 1885. – Т. 1.
6. *Hurmuzaki E.* Documente privitoare la istoria Românilor / E. Hurmuzaki. – București, 1974. – Vol. I.
7. *Hurmuzaki E.* Documente privitoare la istoria Românilor / E. Hurmuzaki. – București, 1974. – Vol. IV.
8. *Werenka D.* Der Kriegsruf an die Bukowina im Jahre 1809 / D. Werenka, E. Kozak. – Czernowitz, 1903

Олександр ДЕМ'ЯНЮК
(Луцьк)

ФРАНЦУЗЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1812 РОКУ У ФІЛАТЕЛІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Події французько-російської війни 1812 р. неодноразово ставали предметом досліджень як істориків, так і науковців інших галузей науки. Вивченню різних аспектів того періоду, а також довоєнної доби та наслідків французько-російського військового протистояння присвячували свої праці військові стратеги, економісти, соціологи, політологи, дослідники регіональної історії.

Однак необхідно зауважити, що найбільший дослідницький інтерес до подій пов'язаних із французько-російською (у російській історіографії – Вітчизняною) війною 1812 р. проявляється напередодні чергових ювілеїв. Тоді до робіт дослідників додаються розробки у філателії, нумізматиці, філокартії, видавничій сфері і т.д..

Предметом пропонованого дослідження стало відображення подій війни 1812 р. та безпосередніх її учасників з російської сторони у філателії СРСР (надпис на філателістичних мініатюрах – «Почта СССР»). Інтерес до обраного ракурсу дослідження подій 200-літньої давнини викликає тим, що аналіз філателістичної продукції радянського періоду настановлює на думку, що оцінка героїки тих подій, зрештою як і більшості наступних, була строго ідеологізована. Радянська державно-партійна «машина» намагалася не помічати ролі окремих діячів, народних мас, народних рухів у військово-політичних процесах. Не стала виключенням і французько-російська війна 1812 р. Окрім суто філателістичних особливостей, нас цікавить історія події на зображенні, доля історичної особи, їх вплив на хід історії першої чверті XIX ст.

Насамперед зазначимо, що у війні 1812 р., яка розгорілася за панування в Європі та переділ сфер впливу політичного та економічного характеру, було залучено до кровопролитного протистояння на європейському театрі бойових дій з усіх ворогуючих сторін не менше як мільйон осіб [1, с. 536].

Не зважаючи на Тильзітський мирний договір, який Російська імперія змушена була підписати у 1807 р., Континентальну блокаду Англії, російські політики продовжували проводити ворожу до вимушеного союзника діяльність (наприклад, введення митних тарифів). Таке політичне протистояння невдовзі вилилося у військове.

24 (12) (тут і далі дата в дужках подана за старим стилем – О. Д.) червня 1812 р. наполеонівська армія перейшла російський кордон. У ході військових дій загинуло близько 300 тис. чоловік (за іншими оцінками – 500 тис. осіб). Більшість західних повітів Російської імперії, у тому числі й волинські були втягнуті у війну, а згодом – розорені. Це лише поверхневий наслідок війни 1812 р., оскільки наша увага привернута до аналізу іншого роду висвітлення французько-російського протистояння.

Зауважимо, що ще за часів Російської імперії з нагоди відзначення сторіччя перемоги над Наполеоном та його вигнанням за межі держави місцевими земствами були випущені марки. На ту пору таке відзначення ювілейної дати було доволі рідким явищем, так як у переважній більшості випадків на марках друкувалися лише герби повітів і відповідні тексти.

Однак у 1912 р. у зв'язку із 100-літнім ювілеєм французько-російської війни 1812 р. Краснинське земство Смоленської губернії випустило дві трикопійчані багатокольорні марки.

На одній із марок зображено російську піхоту, яка відбиває атаку французької кавалерії. Під малюнком надпис «Подвиг Неверовського під Красним 2 серпня 1812 р.». В основу сюжету марки покладено картину П. Гесса «Битва під Красним 2 серпня 1812 р.» [2, с. 15]. Марки віддруковані літографічним способом у Москві на папері різних кольорів (білий, світло-рожевий, світло-жовтий, синій, темно-зелений, темно-червоний). Існували зубцеві та беззубцеві варіанти, які були випущені загальним тиражем 3858 штук.

Крім того, невеликим тиражем було віддруковано марки з рамками різних відтінків, де по вертикалі колір переходив із одного в інший. Ці марки не були в офіційному обігу. Їх надсилали лише торговцям та колекціонерам.

Цікавою для дослідників військової спадщини є перебіг події, зображеної на марці. Генерал Д. Неверовський на початку серпня 1812 р. прийняв бій з переважаючими силами ворога. Його піхота, відступаючи в бік Смоленська, стримувала 15 тис. кінноту короля Неаполітанського маршала Й. Мюрата. Цим самим 27-ма піхотна дивізія генерала Д. Неверовського дозволила 1-й Західній армії під командуванням генерала від інфантерії М. Барклая-де-Толлі та 2-й Західній армії під командуванням князя П. Багратіона, які 22 липня (3 серпня) з'єдналися біля Смоленська, перегрупувати свої війська, а російському командуванню визначитися із подальшою військовою стратегією.

На іншій марці зображено збройну сутичку російської та французької кавалерії. Під малюнком надпис «Милорадович у битві під Красним 5 листопада 1812 р.». В основу сюжету цієї марки покладено картину П. Гесса «Битва під Красним 5 листопада 1812 р.» [2, с. 17]. Ці марки також були віддруковані на папері різних кольорів (білий, світло-сірий, світло-зелений, світло-жовтий, світло-рожевий). І знову ж таки невеликим тиражем було віддруковано марки з відсутніми у їх кутках номіналами. Ці марки, як і попередні, не були в офіційному обігу. Їх надсилали лише торговцям та колекціонерам.

Генерал М. Милорадович у листопаді 1812 р. командував корпусом. Він разом із підрозділами князя Голіцина вибив ворога з Красного, захопивши при цьому багато полонених, амуніції, зброї та обоз генерала Дау. У зображеній художником П. Гессом битві М. Милорадович спостерігає за відступом французів у той час, коли російська кавалерія переслідує ворога. Подія, яка стала сюжетом марки, по суті стала визначальною у подальшому російсько-французькому протистоянні. За результатами боїв під Красним головнокомандувач російського війська князь М. Кутузов вирішив не нав'язувати Наполеону ще однієї генеральної битви, а продовжувати його витіснити з території Російської імперії.

У радянський період офіційна державна філателія до теми французько-російської війни 1812 р. безпосередньо зверталася у 1962 р. з нагоди 150-річчя цього протистояння. Опосередковано тематика подій 1812 р., її безпосередні учасники та відзначення російської перемоги у тій війні ставали предметом філателістичного висвітлення більше десяти років.

Єдиною серією марок у розрізі проблематики нашого дослідження стала серія із чотирьох марок «150-річчя Вітчизняної війни 1812 р.», випущена «Союздруком» у вересні 1962 р. До неї увійшли марки номіналами: 3 коп. «Полководці Вітчизняної війни М. Б. Барклай-де-Толлі (1761–1818), М. І. Кутузов (1745–1813) та П. І. Багратіон (1765–1812)» (№ 2736), 4 коп. «Герой Вітчизняної війни російський письменник та поет Д. В. Давидов (1784–1839) з групою партизан» (№ 2737), 6 коп. «Бородінська битва» (№ 2728), 10 коп. «Партизанка селянка Василіса Кожина (рр. народ. і смерті невід.)» (№ 2739).

Автором ескізів усіх цих марок був В. Бібіков. Тираж кожної марки серії визначався у 3 млн. штук. Кольорова гамма марок була відповідно зростанню номіналів: коричнева, блакитна, чорно-сіра та фіолетова. Марки серії випускалися лише у зубцьованому вигляді із гребенем 12 ½ : 12 [3, с. 401].

На першій марці серії було зображено видатних російських полководців, які внесли значний вклад у загальну перемогу Російської імперії над Наполеоном. Так, генерал від інфантерії (згодом генерал-фельдмаршал) М. Кутузов по суті перейняв на себе увесь тягар організації відсічі агресії армії Бонапарта, прийнявши командування об'єднаними російськими військами в 20 (08) серпня 1812 р. [1, с. 537]. Таке рішення імператор Олександр I змушений був прийняти під тиском верхівки російського дворянства, яке вимагало від суверена поставити на чолі війська полководця, який користується довірою російського суспільства. Відступивши з поля генеральної битви під Бородіно та зали-

шивши столицю ворогу (рішення було прийняте у вересні 1812 р. після військової наради у с. Філі), він, однак, зумів не лише втриматися на посаді головнокомандувача, але й організувати вигнання ворога за межі Російської імперії. Зберігши кістяк армії, перетворив відступ ворога з Москви на неорганізовану втечу. У рішення головнокомандувача генерала М. Кутузова не вмішувався навіть російський імператор Олександр I [4, с. 136].

Інший персонаж марки № 2736 генерал від інфантерії (згодом генерал-фельдмаршал) М. Барклай-де-Толлі обіймав посаду головнокомандувача російською армією на початковому етапі французько-російської війни. Однак під впливом російського дворянства був замінений М. Кутузовим [5, с. 186] та залишений командувачем 1-ї Західної армії. Здійснивав ар'єргардні бої під Вітебськом і Смоленськом. У Бородінській битві генерал М. Барклай-де-Толлі командував правим крилом та центральним угрупованням російського війська. Не зважаючи на неприйняття генерала російською верхівкою (здебільшого через німецьке походження), фактом залишається те, що стратегічна лінія, напрацьована М. Барклай-де-Толлем на початковому етапі війни, не була змінена головнокомандувачем М. Кутузовим, незважаючи на прохолодне ставлення останнього до свого попередника.

Третім полководцем, зображеним на першій марці анонсованої серії, був князь П. Багратіон. На початку французької агресії він командував 2-ю Західною армією, яка дислокувалася в районі Гродно. З ар'єргардними боями відступав до Бобруйська і Могилева, 15 (03) серпня 1812 р., з боями прорвавшись під Смоленськ, об'єднався з 1-ю Західною армією. Від самого початку французької агресії виступав за поширення широкомасштабного партизанського руху в тилу армії Наполеона. У Бородінській битві командував лівим флангом оборони. У цій битві князь був тяжко поранений і згодом помер.

На другій марці серії (№ 2737) зображений ще один герой антинаполеонівської боротьби – Денис Давидов, відомий у свій час письменник та поет, згодом генерал-лейтенант. Під час французько-російської війни він запропонував головнокомандувачу генералу М. Кутузову, а згодом успішно реалізував ідею партизанського спротиву та участі партизан проти французьких солдат та обозів. По суті він очолив народну війну в тилу ворога, роздаючи селянам зброю, відбиту у французів. Невдовзі досвід Д. Давидова перейняли партизанські загони О. Сеславіна, О. Фігнера та ін.

Марка № 2738 присвячена найбільшій битві французько-російської війни 1812 р. Саме Бородінська битва, яка відбулася 7 вересня (26 серпня), стала визначальною для формування стратегії обома ворогуючими сторонами. У битві з обох сторін взяли участь більше 260 тис. осіб (військо Наполеона – 135 тис., військо М. Кутузова – 126 тис. воєнків). На стороні Російської імперії брали участь українські військові частини – Охтирський гусарський, Київський та Чернігівський драгунські полки [6, с. 352]. Наслідком битви стало збереження бойового потенціалу російської армії та проракунки і недооцінка суперника імператором Наполеоном I. Втраті сторін: наполеонівські війська – близько 35 тис. сол., російські – 45,6 тис. осіб [7, с. 257].

Четверта марка серії (№ 2739) уособлює своєю тематикою один із напрямків антинаполеонівської боротьби, а саме – народний партизанський рух. Після Бородінської битви, російська армія організовано розпочала відступ у бік столиці. На окупованій ворогом території почали створюватися партизанські загони, до складу яких входили широкі прошарки населення. Найбільше серед них було селян, що й знайшло своє відображення на відповідній марці. На марці зображено селянку із Сичевського повіту Смоленської губернії Васілісу Кожину, яка у 1812 р. організувала партизанський загін із жінок та підлітків. Основним видом діяльності її підопічних стали напади на французькі підрозділи, які, відступаючи з Москви, відхилялися від основних наполеонівських сил [8, с. 835].

З нагоди 175-ї річниці Бородінської битви радянська філателія у 1987 р. збагатилася блоком № 195 (марка № 5871) «175 років Бородінської битви» номіналом в 1 рубль.

Філателістична мініатюра прикрашена декоративною ставкою із зображенням бойових знамен і російської зброї XIX ст. На полях блоку зображено момент бойових дій і Триумфальну арку, зведену в Москві у 1814 р. для урочистої зустрічі російських військ, які поверталися з Європи.

Ще одним напрямком відображення подій 1812 р. у радянській філателії було зображення на марках російських полководців, зокрема головнокомандувача російської армії генерал-фельдмаршала князя М. Кутузова. У вересні 1945 р. зображення воєначальника на радянських марках з'явилося з нагоди 200-річчя від дня народження М. І. Кутузова. На марках серії (№№ 997–998), малюнки яких підготував І. Дубасов, було вміщено однаковий портрет генерала у різних кольорових гамах. Марка номіналом 30 коп. була темно-синя, 60 коп. – коричнева. На мініатюрах нанесений текст: «Фельдмаршал М. І. Голєніщев-Кутузов-Смоленський» [3, с. 133]. Видається показовим те, що після закінчення німецько-радянської війни (1941–1945 рр.), з'являється образ полководця, який у свій час також вигнав ворога за межі держави та розбив його військо на його ж території. Вибравши тактику паралельного переслідування, генерал-фельдмаршал М. Кутузов змусив французів поспіхом залишити Росію.

На рік раніше, у травні-червні 1944 р. зображення генерал-фельдмаршала М. Кутузова з'явилося на радянських марках серії «Ордені СРСР». У рамках цієї серії тричі друкувався малюнок ордену Кутузова (другий за значимістю в період II Світової війни «полководницький» радянський орден), який був заснований 29 липня 1942 р. Спочатку це були марки № 897 (з зубцями) та № 901 (без зубців) нанесені червоною фарбою на папір рожевого кольору номіналом 60 коп., а згодом – марка № 904 (з зубцями) оливково-зеленого кольору номіналом 5 руб. [3, с. 120–121]. Тираж кожної марки у відповідності до згадки – 10 млн., 4 млн. та 1 млн. штук.

Окрім згаданих вище варіантів зображення фельдмаршала М. Кутузова на марках, він представлений у серії «Радянський живопис», яка вийшла у липні 1975 р. На мініатюрі № 4491, присвяченій творчості та столітньому ювілею художника М. П. Ульянова подано картину «Лорістон у ставці Кутузова» [9], створену митцем у 1945 р. [10, с. 127]. Марка номіналом 20 коп. авторства І. Мартинова була випущена у листах по 16 марок та 4 купони тиражем 5,1 млн. штук.

Подія, зображена на картині М. Ульянова, відбулася в період, коли Наполеон зрозумів усю складність свого становища. Спочатку генерал-фельдмаршал М. Кутузов, залишивши Москву ворогу, здійснив фланговий Тарутинський маневр, вивівши до початку жовтня російську армію до с. Тарутіно, чим перекрив шлях війську Наполеона у південні губернії Російської імперії. Тут М. Кутузов поновив резерви армії, підтримав партизанський рух загонів Давидова, Дорохова, Сеславіна та ін., які утримували під контролем усі шляхи у напрямку на Москву. По суті французька армія, захопивши столицю Російської імперії потрапила в ізоляцію. Тоді імператор Наполеон направив до генерал-фельдмаршала М. Кутузова свого посланця маркиза де Лорістона, який до війни був послом Франції в Росії, з пропозицією миру. Однак головнокомандувач російської армії, прийнявши посланця у ставці, відмовився вести з ним поговори про мир чи перемир'я.

Ще один учасник французько-російської війни 1812 р. з'явився у 1982 р. на радянській марці № 5280 у серії присвяченій ювілеям митців. Мова йде про портрет Є. В. Давидова (1809 р.) роботи російського художника О. А. Кіпренського. Генерал-майор Є. Давидов приймав участь у наполеонівських війнах. У 1812 р. він командував лейб-гвардійським Гусарським полком та був тяжко поранений 26 (14) липня в бою під Островно.

З'являлися на радянських марках інші учасники французько-російського протистояння 1812 р., однак з інших причин та подій. Мова йде про декабристів, значна частина яких спочатку приймала участь у наполеонівських війнах, а згодом підтримала декабристський рух на російських та українських землях.

У грудні 1925 р., на випущених поштою СРСР марках серії «100-ліття повстання декабристів – російських дво-

рянських революціонерів – проти самодержавства і кріпосництва (14.12.1825)» [3, с. 37–38], знайшлося місце учасником бойових дій 1812 р. – С. Муравйову-Апостолу та П. Пестелю. Їх зображення з'явилося на марках кармінового кольору № 239 (без зубців) та № 242 (з зубцями) номіналом 14 коп. В основу марки лягло барельєфне зображення з обкладинки альманаху «Полярна зірка» (гравюра роботи В. Лінтона) п'яти страчених декабристів, серед яких названі вище діячі.

С. Муравйов-Апостол під час французько-російської війни приймав участь у битвах при Вітебську, Бородіно, Тарутині, Малоюрославці, Красному. Після закінчення війни став одним із засновників «Союзу порятунку» та «Союзу благоденства», активним діячем Південного товариства, ключовою фігурою повстання Чернігівського полку. П. Пестель відзначився в Бородінській битві, де був тяжко поранений. У 1822 р. в чині полковника переведений до В'ятського піхотного полку, де й став учасником декабристського руху. Обоє страчені 25 (13) липня 1826 р. у Петропавлівській фортеці.

До 150-річчя повстання декабристів пошта СРСР у листопаді 1975 р. випустила марку № 4519, на якій її автори розмістили згадуваний нами барельєф та зображення картини Д. Кардановського «Декабристи на Сенатській площі» (1927 р.). Номінал марки (лише зубцевий варіант) був 4 коп., тираж 6,7 млн. штук [10, с. 133–134].

Усе ж таки, закінчуючи тему французько-російської війни 1812 р., зазначимо, що втративши надію заключити мирний договір з Росією, імператор Наполеон наказав 110 тисячній армії відступити з Москви. 19 (07) жовтня 1812 р. вона рушила у напрямку Калуги. Поблизу Малоюрославця 24 (12) жовтня фельдмаршал М. Кутузов дав бій військам Бонапарта, змусивши того відступати по розореному Смоленському шляху. Дезорганізовані та обезсилені французькі війська зазнавали флангових ударів регулярної російської армії та партизанських загонів. М. Кутузов так побудував боротьбу з відступаючим ворогом, що жодного разу на шляху переміщення наполеонівського війська не було проведено масштабної фронтальної битви. Зрештою імператор Наполеон 28 (16) листопада залишив свої війська, переправився через р. Березину та втік у Францію, залишивши командування маршалу Й. Мюрату [1, с. 537].

Таким чином, за період радянської доби тема французько-російської війни 1812 р. з різною інтенсивністю та тематичною охопленістю була представлена на блоках та марках СРСР. Нами підраховано, що за цей час безпосередньо, чи опосередковано тематика війни 1812 р. з'являлася на 1 блоку (175 р. Бородінської битви) та 14 марках бузцевого і беззубцевого варіантів. Окрім означеної філателістичної продукції, тема французько-російської війни 1812 р. кілька десятків разів була присутньою на поштових конвертах і листівках. Але ці види друкованої продукції потребують спеціальної розробки.

1. Усенко П. Ф. Війна 1812 / П. Ф. Усенко // Енциклопедія історії України: в ___ т. / редкол. В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–____. – Т. 1.: А–В. – 2003. – С. 536–537.

2. *Нашествие Наполеона. Отечественная война 1812 г.: Альбом / Под редакцией И. Н. Божерова.* – СПб, 1911. – 126 с.

3. *Каталог почтовых марок СССР. 1918–1974 /* Редак. М. Е. Гинзбург, М. И. Спивак. – М.: «Союзпечать», 1976. – 840 с.

4. *Шелоков А. А. Увлекающая филателия. Факты, легенды, открытия в мире марок /* А. А. Шелоков. – М.: Эксмо, 2007. – 368 с.

5. *Балязин В. Н. Фельдмаршал М. Б. Барклай-де-Толли /* В. Н. Балязин. – М.: Воениздат, 1990. – 302 с.

6. Кулинич І. М. Бородінська битва 1812 / І. М. Кулинич // Енциклопедія історії України: в ___ т. / редкол. В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1.: А–В. – 2003. – С. 351–352.

7. *Губарев В. К. Довідник. Всесвітня історія /* В. К. Губарев. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 496 с.

8. *Шикман А. П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник : в 2 т. /* А. П. Шикман. – М.: АСТ-ЛТД, 1997. – Т. 1. (А–К). – 896 с.

9. *Ульянов Н. Лористон в ставке Кутузова /* Н. Ульянов // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.sgu.ru/?wid=1628>.

10. *Каталог почтовых марок СССР. 1918–1980 : в 2 т. /* сост. и редак. М. И. Спивак. – М.: «Союзпечать», 1984. – Т. 2. (1970–1980). – 272 с.

Наталія КАРАБІН
(Луцьк)

СЕРІЯ МЕДАЛЬЙОНІВ Ф.П. ТОЛСТОГО НА ТЕМИ ПОДІЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігаються копії з медальйонів відомого російського медальєра Федора Петровича Толстого (1783 – 1873), присвячені подіям Вітчизняної війни 1812 року і кампаній 1813 – 1814 рр. Він створив справжні твори мистецтва, над якими працював більше двадцяти років, і які відтворюють події війни. У 1814 р. він виконав свій перший медальйон майбутньої серії «Родомисл девятого на десять века» (XIX-го століття), який отримав визнання в Росії та за кордоном.

У червні 1816 Ф.П. Толстой звернувся до президента Академії наук з пропозицією за підтримки Академії виготовити ще 19 медальйонів, малюнки яких представив для розгляду.

Академія наук спільно зі спеціальною комісією Академії мистецтв схвалили малюнки, і Толстой приступив до роботи. Було виконано 19 воскових барельєфів діаметром 155 мм. У 1836 р. він додав до своєї серії 21-й. Медальйони виготовлені з рожевого воску на чорних аспідних дошках; пізніше з них були вирізані штампи і відлиті гіпсові зліпки на блакитному тлі. Толстой втілює героїчні перемоги російського війська в ідеальних формах мистецтва давньогрецького стилю. Художник не розповідає про події, не показує подвиг окремих героїв, полководців, він створює узагальнений образ певної історичної події. Медальєр в алегоричних образах відобразив патріотизм і мужність народу, який відстояв незалежність своєї Батьківщини. Серія принесла Толстому світову славу.

Копії медальйонів у колекції Волинського краєзнавчого музею представлені 20 екземплярами. Вони мають форму тарілки з восьмикутними краями, в центрі якої рельєфна сюжетна група. Виконані копії методом гальванопластики, при якому абсолютно точно відтворюються форми оригіналів. Матеріал – чиста мідь, піддана шліфуванню, патинуванню і покрита спеціальним захисним лаком. Копії медальйонів виготовлені на початку 80-х років XX ст. на одному із заводів Ленінграду і передані до музею Б. С. Ліпнером у 1982 році.

Список скорочень:

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей;
інв. – інвентарний.

1. «Родомисл девятого на десять века».

В центрі медальйону - профільний портрет Олександра I, поданий під виглядом Родомисла. Родомисл – бог древніх слов'ян, який був символом мудрості, хоробрості, чесності. Олександр I зображений у шоломі зі списом у правій руці і щитом біля лівого плеча. По краю щита представлена битва під Лейпцигом. Вгорі по колу напис: «Родомисл девятого на десять века», внизу напис: «THEODORUS COMES DE TOLSTOI FORMAVAT ET SCALPEBAT MDCCCXIV».

Розмір: d – 17,7 см, 21,7 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1158.

2. «Народное ополчение».

В центрі медальйону зображення жінки, яка уособлює собою Росію. Лівою рукою вона спирається на щит із зображенням державного герба, а правою вручає мечі: дворянину (воїн у шоломі), купцеві (бородатий старець на задньому плані), селянинові (юнак у середині групи). Складені біля ніг жінки мішки з коштовностями демонструють пожертви від населення країни для оборони Батьківщини. Внизу рельєфний напис: «Народное ополчение 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1816».

Розмір: d – 17,7 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1159.

3. «Битва Бородинская».

На медальйоні зображено епізод з битви. Російський воїн в слов'янських обладунках зі списом і щитом у руках протистоїть натиску ворогів. Внизу рельєфний напис:

«Битва Бородинская 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1817».

Розмір: d – 18,3 см, 21,6 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1160.

4. «Освобождение Москвы».

На медальйоні – Москва в образі жінки на руїнах. Біля її ніг лежить якір – символ надії та щит з гербом Москви. Справа від неї – фігура воїна, який готується вразити ворогів. Один із них, вбитий, упав до ніг Москви. Другий рятуються втечею. Внизу рельєфний напис: «Освобождение Москвы 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1814».

Розмір: d – 18,3 см, 21,6 см.

ВМ, інв. № Р4 – 1161.

5. «Бой при Малом Ярославце».

В центрі медальйону зображено поєдинок між російським та французькими воїнами. Російський воїн у кольчужі, шоломі, зі щитом відбиває удари ворога. На землі лежать меч, французький орел і щит, що символізують поразку наполеонівської армії. Внизу рельєфний напис: «Бой при Малом Ярославце 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1816».

Розмір: d – 18 см, 21,2 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1162.

6. «Сражение при Березине».

В центрі медальйону – російський воїн у слов'янському одязі правою рукою вказує на поле битви, вкрите трупами воїнів, коней, кинутою зброєю. Внизу рельєфний напис: «Сражение при Березине 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1820».

Розмір: d – 18,2 см, 21,7 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1163.

7. «Трехдневный бой при г. Красном».

На медальйоні – російський воїн вражає мечем ворога, який втікає, на його щиті зображено герб французької імперії. Про перемогу російського воїна свідчать два мечі в лівій руці, за ним на колінах – двоє полонених. Біля ніг російського воїна уламки меча, шолом і прапор. Внизу рельєфний напис: «Трехдневный бой при г. Красном 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1819».

Розмір: d – 18,2 см, 21,7 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1164.

8. «Бегство Наполеона за Неман».

В алегоричній формі показано сюжет: оголений старець опирається на урну, з якої тече вода, – уособлення річки Німан. Ноги його у кайданах, які відображають нерухомість скутого льодом Німана. Залишки великої армії Наполеона (в образі галльського воїна) рятуються втечею. Внизу рельєфний напис: «Бегство Наполеона за Неман 1812», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1820».

Розмір: d – 18,2 см, 21,3 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1165.

9. «Первый шаг Александра за пределы России».

В центрі медальйону зображений вершник Олександр I, який тримає в одній руці меч, в іншій – щит з масонським знаком. Над ним ангел з лавровим вінком у руках. Внизу рельєфний напис: «Первый шаг Александра за пределы России 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1821».

Розмір: d – 17,8 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1166.

10. «Сражение на высотах Кацбахских».

Зображено сцену бою між російським і французьким воїнами. Внизу лежать убиті воїни. Нижче рельєфний напис: «Сражение на высотах Кацбахских 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1823».

Розмір: d – 18,1 см, 21,7 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1167.

11. «Бой при Кульме».

Сюжет медальйону присвячений битві в Богемії, яка продемонструвала силу і боездатність російської армії. На медальйоні лише дві фігури. Російський воїн забирає у переможеного ворога меч. Внизу рельєфний напис: «Бой при Кульме 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1824».

Розмір: d – 17,7 см, 21,3 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1168.

12. «Сражение при Бриене».

В центрі медальйону – російський воїн заносить спис над ворогом, який захищаючись підняв руку з щитом. Внизу рельєфний напис: «Сражение при Бриене 1814», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1822».

Розмір: d – 18 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1169.

13. «Тройственный союз».

Сюжетна група символізує приєднання у 1813 році до Росії Пруссії та Австрії. На медальйоні зображено три воїни, двоє обмінюються рукостисканням. Внизу рельєфний напис: «Тройственный союз 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1823».

Розмір: d – 17,8 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1170.

14. «Освобождение Берлина».

Медальйон присвячений знаменній події – звільненню Берліна від французів російськими військами. На медальйоні зображено російського воїна з мечем і жінку, до ніг якої схилився юнак, що розриває ланцюг. Внизу рельєфний напис: «Освобождение Берлина 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1824».

Розмір: d – 17,8 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1171.

15 «Битва при Лейпциге».

На полі битви зображено російського воїна, який однією рукою спирається на зв'язані бердиші; у другій простягнутій руці – щит, на якому сидить орел. Внизу рельєфний напис: «Битва при Лейпциге 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1824».

Розмір: d – 17,8 см, 21,3 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1172.

16. «Освобождение Амстердама».

Медальйон присвячений вигнанню російськими військами у 1813 році французів з Нідерландів і Амстердаму. Зображено російського воїна з мечем, піднятим над головою ворога. Поряд жінка, яка опустилась на одне коліно. Біля них – шолом та щит. Внизу рельєфний напис: «Освобождение Амстердама 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1825».

Розмір: d – 17,8 см, 20,8 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1173.

17. «Переход за Рейн».

В центрі медальйону – російський воїн з піднятим мечем і щитом в руках. Внизу урна з водою, що летиться – символ Рейну. Біля урни – чоловіча фігура з веслом. Внизу рельєфний напис: «Переход за Рейн 1813», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1825».

Розмір: d – 18 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1174.

18. «Сражение при Фер – Шампенуазе».

В центрі медальйону – вершник зі списом, внизу – воїн з мечем, що опустився на коліно. Нижче рельєфний напис: «Сражение при Фер – Шампенуазе 1814», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1830».

Розмір: d – 17,8 см, 21 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1175.

19. «Покорение Парижа».

Зображено російського воїна, який тримає лаврову гілку переможця. Перед ним опустилась на коліно жінка з ключами від Парижа. Внизу рельєфний напис: «Покорение Парижа 1814», «Изобрел и работал граф Федор Толстой 1833».

Розмір: d – 17,8 см, 21 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1176.

20. «Мир в Европе».

В центрі медальйону зображена Росія в образі жінки в національному костюмі. Вона тримає руку над ангелом, що опустився на коліно.

Розмір: d – 18,3 см, 21,5 см.

ВКМ, інв. № Р4 – 1177.

Копії медалей Ф. П. Толстого є не лише частиною музейної збірки, але й пам'яттю про славне минуле.

Віталій МАНЗУРЕНКО
(Львів)

Медаль «В пам'ять Вітчизняної війни 1812 року»

Перший період наполеонівських війн не залишив жодного сліду в російській фалеристиці. Військові компанії 1798-1799 років, розпочаті імператором Павлом, досить успішно проводились відомими військовими полководцями Олександром Суворовим та Федором Ушаковим. Напевно тому що вони не були фаворитами імператора, ніяких нагород для тих, хто воював в Італії та перейшов Альпи в Російській імперії не було встановлено. Як виняток можна вказати на єдиний фалеристичний пам'ятник того часу – золоту медаль, якою був нагороджений адмірал Федір Ушаков, вдячними мешканцями Іонічних островів.

Другий період наполеонівських війн приніс російсько-

Фото 1. Нагородна медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року». На лицевій стороні медаль відмінність – крапка після слова «годъ». Медальєр Карл Мейснер. Срібло, 9,10 гр. Діаметр 28 мм.

му солдату не так вже багато нагород, всього три медалі. Серед них медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року», яка зайняла своє почесне місце на тільки на військових мундирах офіцерів та солдат, а й на цивільних мундирах.

Потрібно зауважити, що на початку XIX століття стрічки російських медалей почали нести додаткову, пояснюючу функцію до медалі. Одну і ту ж саму медаль могли надати на різних стрічках, а в залежності від цього корінним чином змінювався її зміст. В Росії взагалі медалі майже не мали власних стрічок, а носилися на стрічці одного з орденів або на спареній стрічці, наприклад георгіївсько-володимирській, андріївсько-олександрівській та інших.

Масові нагородження учасників війни 1812 року розпочалися після її закінчення на землях Російської імперії. Генерал-фельдмаршал Михайло Кутузов писав: «Війна скінчилася повним знищенням ворога» [2, с.220]. У зверненні до військ він дякував солдатам, називаючи їх рятівниками Вітчизни. Приїхавши до Вільно (зараз м. Вільнюс – столиця Литви) імператор Олександр I «міцно обняв... старого фельдмаршала... Найвища військова нагорода – орден святого Георгія I-ого ступеню – прикрасила героя» [3, с.75-76]. Крім цього, Михайло Кутузов був нагороджений золотом, прикрашеною алмазами та діамантами, шпагою великої цінності – вартістю 25 125 карбованців.

5 лютого 1813 року в Клодові (Польща) був підписаний указ про надання учасникам звільнення російської землі від навали Наполеона нагородної медалі «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року». В указі вказано: «...в ознаменування незабутніх подвигів ваших поведіли Ми вибити та освятити срібну медаль, яка з накресленим на ній минулого, достопам'ятного 1812 року, повинна на голу-

бій стрічці прикрашати, непоборний щит Вітчизни, груди вашу...» [4, с.41-42].

22 грудня 1813 року. Вже після смерті Михайла Кутузова, вийшов іменний указ нового головнокомандуючого арміями Михайла Барклая-де-Толлі «Про роздачу встановленої (срібної) медалі в пам'ять 1812 року». На її лицевій стороні, в середині поля, зображено «всевидюче око», оточене променистим сльвом; знизу вказана дата – «1812». На зворотній стороні медалі прямиий чотирирядковий напис, запозичений з біблійного писання: «НЕ НАМЪ, – НЕ НАМЪ, – А ИМЕНИ – ТВОЕМУ» (фото 1). Цей надпис на зворотній стороні медалі є непрямою цитатою із Псалтиря: «Не нам, Господи, не нам, а імені Твоєму даруй славу, по милості Твоєї і по істині Твоїй!» (Пс. 113, 9).

При встановленні медаль отримала назву – «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року». Слово «вітчизняної» писалось з малої букви. Вона була надана «...стройовим чинам в армії та ополчення всім без винятку, діючим проти неприятеля на протязі 1812 року. Із нестройових, Священникам і Медичним чинам тим тільки, які дійсно знаходились під час бою під ворожим вогнем». Далі йде попередження: «За винятком поіменованих... рішуче ніхто не повинен носити медалей». В зв'язку з цим строго наказувалось, «...щоб всі ті чиновники та чини, які не підходять під це правило та носили медалі негайно їх зняли і повернули [2, с.222]». Срібна медаль (діаметром 28 мм) видавалась на стрічці ордена Андрія Первозванного (голуба). Носили її з особливою урочистістю всі учасники бойових битв від солдата до фельмаршала. Нагородження проводилось до 1819 року. В 1813 році було відчеканено 100 тисяч медалей, в 1814 – 25 тисяч, в 1816 році знадобилось ще 90 тисяч і в 1818 році – 45 тисяч медалей на загальну суму 150 598 тисяч карбованців. Незважаючи на такий нахвал далеко не всі учасники отримали цю почесну нагороду. Не отримали нагороду ополчення, деякі кіннокозачі частини і навіть більшість нижчих армійських чинів. Сама цифра 260 тисяч відчеканених медалей занадто мала по відношенню до числа учасників війни 1812 року, що пройшли з боями через всю Європу до Парижу.

Були також виготовлені подібні срібні медалі меншого розміру (діаметром 22 мм) з поперечним вушком і протягнутим в нього колючком для підвішування на стрічку. Такі медалі в сновному носили ковалеристи всіх чинів, діючих проти ворога на протязі 1812 року. Цю медаль носили на груді. Поміж бортом мундира і портупеею на стрічці ордена

Фото 2. Нагородна медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року». Невідома майстерня, Росія, перша чверть XIX ст. Мідь, 7,51 гр. Діаметр 24 мм.

святого Андрія Первозванного.

Медаль в пам'ять вітчизняної війни спочатку планували виконати з профілем портрета імператора Олександра I. По невідомим нам причинам замість цього зображення медаль була викарбувана з променистим «всевидючим оком» всевишнього. Солдати, дивлячись на цю медаль, згадували свого славетного командира та: «говорили, ніби це «око» самого Кутузова: у нього батюшки, одне око, та він їм більше бачить, чим другий двома» [5. с. 21].

Через вісім місяців після початку видачі срібної медалі,

медаль та покладуть на себе батьки чи старійшини родин, в яких по смерті нагородженого, залишається вона для збереження у їх нащадків». Далі в маніфесті вказано: «Імените купецтво..., яке принесло відмінні і важливі заслуги, Повеліли Ми розглянути їх. І за представленням винагородити їх тією ж бронзовою медаллю на стрічці Святої Анни [2, с.223-224]. Видача медалей з темної бронзи затягнулась до 1823 року. Всього було надано 64662 штук.

Бронзові медалі надавалися на основі списків, які над-

Фото 3. Раєвський Миколайович (14.09.1771 - 16.09.1829) - генерал від кавалерії (1813). Нагороди: Російські ордена: Св. Володимира 1-й ст. (19.08.1813; 2-й ст. - 28.01.1809; 3-й ст. - 01.12.1807; 4-й ст. - 02.09.1793), Св. Олександра Невського (26.08.1812) з алмазами (1814), Св. Георгія 2-го кл. (19.03.1814; 3-го кл. - 15.02.1813; 4-го кл. - 31.03.1792), Св. Анни 1-й ст. (20.05.1808). Іноземні ордена: пруський орден Червоного Орла 1-й ст. (1813), австрійський Воєний орден Марії Терези (10.1813). Інші: золота шпага «за хоробрість» з алмазами (1792), золота шпага «за хоробрість» з алмазами (1810), срібна медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року (1814).

вже в кінці закордонної компанії, маніфестом від 30 серпня 1814 року була затверджена ще одна медаль. Вона була виконана вперше в історії російської нагородної системи з темної бронзи тими ж штемпелями, що і срібна (діаметр 28 мм). Медаль з темної бронзи призначалась для нагородження дворянства та купецтва, які сприяли перемозі армії у цій війні. У маніфесті подано: «Благородне дворянство наше..., що виявило безмежними щедрими жертвами не тільки майном та і самою кров'ю та життям своїм, та прикрасять бронзовою на Володимирській стрічці медаллю з тим самим зображенням, яке знаходиться вже на (срібній бойовій) медалі, затвердженої на 1812 рік. Цю бронзову...

силались з губерній. Форми списків неоднаразово змінювались і доповнювались. Дворянам нагородженим медалею, видавали відповідний печатний акт, що підтверджував їх право на ношення.

Отримавши право на нагородження медалею серед дворянства почалися справжні змагання у здобутті цієї нагороди. Відразу з'явилося багато бажаючих отримати цю відзнаку. В червні 1814 року від Кролевецького повіту Чернігівської губернії, який знаходився на південному сході губернії, маршалок дворянства цього повіту Григорій Бутович представив до нагороди 281 чоловіка та 34 жінки. Зрозуміло, що до цього списку потрапили не всі і до Черні-

гова відразу ж були подані скарги з проханням видати медаль. Пристрасті не могли вгамуватися до 1823 року, коли була завершена видача нагороди. Якщо не допомагало губернське місто, зверталися у Санкт-Петербург. Історику О. Козлову (м.Суми) вдалося віднайти в Чернігівському архіві цікавий документ – лист-прохання крелевецького дворянина коллежского регистратора Луки Стожка про видачу медалі, написаний на гербовому папері. На листі з лівого боку знаходиться напис: «Получено 16 декабря [1]820 года».

Лист подається мовою оригіналу: «Всепресвятлейший Державнейший Великий Государь Император Александр Павлович Самодержец Всероссийский Государь всемилоостивейший

Просит дворянин Крелевецкого повета коллежский регистратор Лука Андреевич Стожка. А о чем тому следуют пункты

Будучи в семействе старший и единственный сын умершего дворянина коллежского канцеляриста Андрея Стожка находился по определению Г[осподина] маршала дворянства Крелевецкого повета 1812 года по 1814 год в принятии и здачи собираемого с души по 1 пуду с пропорцією круп и овса для продовольствия войск в 1812 году зделал пожертвование на содержание милиции 25 руб[лей] о чем с прилагаемого при сем свидетельства выданного мне от господина маршала дворянства сего повета благоусмотреть можно, но следуемой мне высочайше утвержденной для дворянства в память [1]812 года медали еще не получил почему всеподданейше прошу высочайшим вашим императорского высочества указом повелению было сие мое прошение принять записать следуемому мне высочайше утвержденную для дворянства в память [1]812 года медаль выдать.

Всемилоостивейший Государь прошу Вашего Императорского Величества о сем моем прошении решение учинить. 1820 года октября 12 дня.

К подачи подлежит Его Превосходительству господину губернскому маршалу генерал-майору и кавалеру Шираю.

Переписал сие прошение с сочинения просителя канцелярист Василий Щербанев.

Дворянин коллежский регистратор Лука Стожка.»[34, с.942-953].

Як далі розвивалась подія невідомо. Підобиці цієї справи в чернігівському архіві не збереглися та медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року» Лука Стожка все ж таки отримав.

8 лютого 1816 року було дозволено носити такі ж медалі з темної бронзи у зменшеному вигляді старшим жінкам дворянського роду. Надавалися ці медалі і вдовам офіцерів, що відзначились в боях 1812-1814 роках, а також жінкам, які доглядали за пораненими чи робили пожертви для ранених вояків. Було виготовлено цих медалей на Санкт-Петербурзькому монетному дворі в кількості 7606 штук (фото 2). Зменшену медаль (діаметр 24 мм) носили на вузькій стрічці одного з орденів: дворянки – на Володимирській стрічці, інші – на Аненській стрічці [6, с. 253].

Для надання медалям делікатного вигляду було дозволено носити їх у зменшеному вигляді. Приватним чином було виготовлено дуже багато медалей зменшених розмірів (діаметром 12-18 мм), включаючи фрачні. Причому для цього використовувалися різні метали, навіть світла бронза, а для заможних і з золота. В зв'язку з цим 11 вересня 1814 року вийшов указ «Про заборону робити медалі поза монетним двором». Тут вказано, що «...різного роду медалі надходять до продажу від майстрів золотих та срібних справ... а через то можуть ці медалі набувати особи, яким носити їх не дозволяється...». Далі наказується: «Оголосити... через поліцію всім, щоб вони аж ніяк... даних медалей... із якого б то не було металу... не робили і не продавали, під побоюванням найсуворішого стягнення: бо всі встановлені медалі, ніде більше вибиті не можуть, як на монетному дворі...»[2, с.224-225].

Подібний наказ декілька років пізніше видав і Микола I, де забороняв носити підроблені, литі з олова, нагородні знаки. Тим не менше багато саморобних медалей і приватної чеканки збереглося до нашого часу. Та поряд з цим офі-

ційною нагородою вважалося і вважається тільки чеканка Монетного двору [8, с.109].

Дворянству дозволялось передавати на зберігання медаль, як срібну так і бронзову, своїм нащадкам. На той час це була особлива привілея, тому що до 1856 року всі орденна та медалі підлягали поверненню після смерті нагородженого. Потрібно зауважити, що ця привілея діяла з умовою, про що неодноразово підкреслювалося в документах, без права ношення їх нащадками [7, с.80]

На багатьох картинах намальованих, в першій половині XIX століття, після закінчення війни з Наполеоном, бачимо серед багатьох військових нагород і медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року». Це вказує на те, що нагороджені їй дуже шанували і з багатьох нагород надавали саме їй перевагу. Наприклад, на мундирі генерала від кавалерії Миколи Раєвського серед багатьох нагород, які він мав на той час, срібна медаль «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року» на Андріївській стрічці (голубій) займає центральне місце (фото 3).

Рядові учасники війни з Наполеоном чекали, що разом з отриманням медалі «В пам'ять вітчизняної війни 1812 року» вони отримають і іншу нагороду. Козаки сподівалися на повернення козацьких привілеїв, селяни чекали проголошення маніфесту про волю і землю. Адже вони разом з іншими українськими ополченцями, внесли свій вклад в розгром наполеонівського нашествия. Наші земляки не допустили загарбників на територію України, вивели зі строю близько 130 тисяч ворожих солдат, захищаючи підступи до Брянська, Калуги, ряду українських та білоруських міст. Вони дали змогу Кутузову підготувати контрнаступ і прийняли діяльну участь у визволенні Білорусії та закордонному поході російської армії та за вірну службу їм тільки оголосили «Его Императорское благоволение... и что воинские труды их оканчиваются».

1. Всеволодов И. Беседы о фалеристике / И. Всеволодов. – М.: Наука, 1990. – 335 с.
2. Кузнецов А. Наградная медаль. 1701-1917 / А. Кузнецов, Н. Чепурнов. – М., 1992. – Т.1. – 416 с.
3. Андрианов П. Великая Отечественная война: По поводу столетнего юбилея / П. Андрианов. – СПб., 1912. – 812 с.
4. Русский инвалид. – 1813. – № 8. – С. 64.
5. Никулин Л. Росии верные сыны / Л. Никулин. – М., 1979. – Т.1. – 234 с.
6. Чепурнов Н. Наградные медали Государства Росийского / Н. Чепурнов. – М., 2000. – 767 с.
7. Петерс Д. Наградные медали России XIX – начала XX веков / Д. Петерс. – М., 1989. – 210 с.
8. Кузнецов А. Энциклопедия русских наград / А. Кузнецов. – М., 2002. – 533 с.
9. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 133, оп. 1, спр. 215, арк. 581, 942-953.

Сергій Пивоваров,
Фадей Яценюк
(Чернівці)

МАТЕРІАЛИ НУМІЗМАТИКИ ПРО ДОБУ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

Нумізматичні матеріали є важливим джерелом для висвітлення історичних подій, пов'язаних з епохою Наполеона. У тогочасних грошових знаках європейських країн знайшли відображення різноманітні зміни (економічні, політичні, територіальні), які відбувалися на континенті. Характерними особливостями періоду стало введення революційної символіки на монетах, поява грошей нових державних утворень, фіксація територіальних претензій та післявоєнне облаштування світу. Крім того монети донесли до нас зображення головних діючих осіб та реалій тієї епохи, зберегли інформацію про торгово-економічні взаємозв'язки тощо. Наполеонівська доба знайшла відображення й в сучасних меморіальних монетах країн світу, на яких увіковічені знамениті полководці, моменти доленосних битв, пам'ятні місця та віддзеркалюється ставлення сучасників до революційних потрясінь і наполеонівських воєн.

Дані нумізматики з даної проблематики варто, на нашу думку, поділити на три великі групи. До першої з них відносяться грошові знаки європейських країн кінця XVIII – XIX ст., до другої – пам'ятні монети відкарбовані до ювілеїв перемог держав антифранцузької коаліції над військами наполеонівської Франції початку XX ст. та до третьої – сучасні ювілейні монети присвячені видатним особистостям та знаменним подіям тієї доби.

Грошові знаки першої групи представлені насамперед емісіями Франції періоду революції та правління Наполеона. Монетна система, яка діяла в країні до 1789 р. склалася ще в добу середньовіччя, до неї входили наступні монети: ліарди, солі, екю, ліври та л'юдори. Головною грошовою одиницею був лівр, який ділився на 20 су і 240 деньє. На аверсах всіх монет зображувався профіль короля Людовика XVI, на реверсах – герб Бурбонів (три королівські лілії) та надпис, який переходив з однієї сторони на іншу «Людовік XVI – милістю Божою король Франції і Наварри». Під час революції за спеціальним законом (від 9 квітня 1791 р.) зображення і надписи на монетах зазнали змін. Хоча на аверсі ще розміщувався бюст короля, але надпис вже був інший: «Людовік XVI – король французів», на реверсі замість королівського герба з'явилася революційна символіка (галльський півень – пильність, фрігійський ковпак – свобода, лікторська сокира – охорона консула) і слова «Влада закону» й дата по двом системам літочислення, а на гурті розташовувався надпис «нація-закон-король». Після страти короля в січні 1793 р. на монетах його зображення більше не карбувалося [6, с.20-23].

Із серпня 1795 р. в Франції була введена десятинна монетно-грошова система, за якою 1 франк дорівнював 100 сантимам (10 сантимів=1 десіме, 10 десіме=1 франк). На монетах карбуються зображення персоніфікацій та античних героїв, наприклад, на 5 франковій монеті розміщувалася постать Геракла між персоніфікаціями рівності й надписи – «Республіка Франція» та девіз «Союз і сила» [8, с.292].

В 1799 р. з обранням Наполеона першим консулом зображення і надписи на французьких монетах знову змінюються. З цього часу на аверсах всіх монет вміщується профіль правителя і надпис «Бонапарт – перший консул», а на реверсах – «Республіка Франція». Згодом, з'явився надпис «імператор», на голові правителя почали розміщувати лавровий вінок, а замість попередніх надписів реверсу вже карбували «Французька імперія». Такий тип монет проіснував у Франції до 1814 р. [6, с. 23]. В цих надписах поєднувалися суперечливі поняття «республіка та імператор».

Обіговими монетами були срібні номінали ¼, ½, 1, 2, 5 франка, мідні сантими (карбувалися з 1808 р.) й бронзові десіме. Після відречення Наполеона від престолу до грошового обігу повертаються монети із традиційним зображенням короля, вже Людовика XVIII на аверсі та герба Бурбонів

на реверсі. Проте в період реставрації влади імператора, знаменитих «100 днів», в обігу знову запанували наполеонівські франки і сантими. Після поразки імператора, його монети вже назавжди були вилучені з обігу.

Період правління імператора Бонапарта позначився ще й появою нового монетного номіналу наполеондора. Це була золота монета вартістю у 20 франків (випускались також подвійні наполеондори, ½ та ¼ номіналу), які карбувалися з 1804 по 1814 рр. [10, с. 340-342]. До речі й до сьогодення золоту монету називають наполеондором [8, с. 180].

З цим же часом пов'язується легенда, про те що для покращення обігу великих срібних монет вартістю в 5 франків, які через їх масивність відмовлялися приймати жителі Франції, в одну із них за наказом імператора вклали у 1804 р., особисто підписаний ним, чек на суму в 5 мільйонів франків. Слух про це швидко поширився серед населення й проблем із обігом монет більше не було. Але чек і до сьогодні не знайшли й продовжують шукати [6, с. 26].

Монетні номінали досить повно відображають епоху завоювань Наполеона в Італії та функціонування там декількох державних утворень, зокрема, Цизальпійської, Лігурійської та власне Італійської республік. Випущені там монети денарії, ліри, сольдо мали на аверсах революційну символіку, а номінали Італійської республіки (1804-1814 рр.) – портрет імператора Наполеона, зображення корони, букви N, чи герба держави [10, с. 751-755].

Портрет ще одного Наполеона Жозефа, з'явився на монетах Іспанії після окупації її французькими військами. Тут з 1808 по 1813 рр. були в обігу срібні реалі та золоті ескудо із портретом брата Бонапарта, який став королем Іспанії та її колоній [10, с. 1002-1004].

Безпосереднє відношення до цієї епохи мають монети, васального по відношенню до Франції, Варшавського герцогства створеного в 1807 р. Відкарбовані мідні монети вартістю в 1 і 5 грошів, срібні номінали в 5, 10 грошів, 1/6, 1/3 талера, талер і золотий дукат несли зображення гербів Польщі та Саксонії, а на монетах великих номіналів портрет Фрідріха Августа саксонського короля і варшавського князя [10, с. 945-946; 7, с. 172-175; 9, с. 366-369].

Цінною пам'яткою грошового обігу Росії періоду Вітчизняної війни 1812 р. стали фальшиві банкноти, які випускалися у Франції перед початком наполеонівського походу [2, с. 50-63; 3, с. 47-49]. Виготовлення фальшивих російських асигнацій було організовано в 1810-1812 рр., ще до початку війни. За показами гравера французького монетного двору Лала випуск фальшивок був засекречений, а керував їх виготовленням Шарль де Марє – керівник відділу міністерства поліції. Підроблені асигнації були надзвичайно схожими на справжні. Найбільш поширеними були підробки банкнот з номіналами в 5, 10, 25, 50, 100 рублів [4, с.167-178]. Проте, був ряд ознак, за якими освічена людина могла відрізнити фальшивку від оригіналу, зокрема: друковані підписи чиновників, а на оригіналах вони були зроблені вручну. Крім того, на деяких зразках можна чітко побачити помилки в словах допущені граверами, які не знали російської мови, до того ж колір самих ходових асигнацій в 25 і 50 рублів був значно яскравіший ніж на справжніх [2, с. 50-55]. Фальшивими грошима французькі війська мали розраховуватися з місцевим населенням, оплачуючи ними продукти харчування, фураж для коней та виплачувати жалування чиновникам, які з ними б співпрацювали. Проте наполеонівські солдати змогли використати тільки невелику кількість підроблених асигнацій. Справа в тому, що патріотично налаштоване населення імперії навідріз відмовлялося торгувати із загарбниками і брати від них любі гроші [3, с. 47-49]. В зв'язку із цим їх використання зазнало невдачі.

Останньою нумізматичною пам'яткою, яка має відношення до Наполеона Бонапарта вважаються мідні півпенні, які були відкарбовані на острові св. Єлени, де був ув'язнений колишній імператор. Після його смерті в травні 1821 р. Ост-Індська кампанія відкарбувала близько 100 тисяч таких монет. З огляду на те, що населення острова становило всього 1 тис. чоловік, такий великий тираж грошового знаку явно призначався для того щоб увіковічити

місце і рік смерті Наполеона Бонапарта. Очевидно, що південні повинні були стати сувенірами на згадку про імператора та останній його земний притулок. Адже Наполеона одночасно любили і проклинали, боялись і поважали і в будь-якому випадку його персона викликала значну зацікавленість [6, с. 63-64].

До другої групи монет відносять меморіальні грошові знаки випущені в ознаменування перемог над Наполеоном. Очевидно, першими із них слід вважати срібні монети Російської імперії вартістю в 1 і 1,5 рубля, які були випущені в 1839 р. в пам'ять про спорудження на Бородинському полі каплиці-пам'ятника та 25 річниці Паризького мирного договору 1814 р. Вони мали на аверсі зображення профілю імператора Олександра I (під зображенням – меч обвинитий лавром – знак перемоги над ворогом; над зображенням – «всевидяще око»), а на реверсі розташоване зображення пам'ятника встановленого на місці Бородинської битви і надпис: «Бородино 26 авгус. 1812г. открыт 26 августа 1839 г.» [5, с. 9-10]. Ще одна монета вартістю 1 рубль була відкарбована в Росії з нагоди столітніх роковин війни, у 1912 р. Це єдина російська монета, на якій немає зображення правлячої особи. На її аверсі поміщено зменшену копію малої державної печатки Олександра I, на якій зображений державний герб – двоголовий орел із скипетром, державою і великою імператорською короною в оточенні малих гербів царств і міст імперії та напис: «Александр I Божію милостію імператор і самодержец Всеросійский». На зворотній стороні монети – в обрамленні ювілейних дат «1812» і «1912» поміщений текст, взятий із маніфесту «Славний год сей минул, но не пройдут содеянные в нем подвиги» [5, с. 11-12].

У 1913 р. Німецька імперія також випустила грошові знаки з нагоди ювілею перемог над французами. На одній з монет, вартістю 3 марки, відкарбованих Саксонією був зображений пам'ятник, який стояв поблизу Лейпцига на місці «Битви народів» 1813 р. і напис «18 жовтня. 1813-1913». Випуск цієї монети саме Саксонією, очевидно, був своєрідним «актом спокути», адже війська останньої брали участь у битві на боці Наполеона і монета увіковічила пам'ять про власну поразку [11, с.246].

На двох інших німецьких монетах (2 і 3 марки), які відкарбовувала Прусія в тому ж році, на аверсі розмістили символічне зображення орла (під яким розумілася Німеччина), що перемагає отруйну змію (сусідню Францію), а на реверсі сцену «народ вітає короля» і два лозунги «Король закликав, і всі зібралися та підтримують його» та «За віру, короля, Батківчину». Ці монети крім меморіальної функції і збереження пам'яті про «Битву народів» також мали яскраву пропагандистську направленість. Напередодні Першої світової війни вони алегорично вказували на головного суперника Німецької імперії в майбутніх битвах [11, с. 243]. Очевидно, до цієї групи монет варто віднести і серію номіналів провінції Вестфалія 1921-1923 рр., на яких зображений портрет імперського барона Карла фон Штейна, колишнього прем'єр-міністра Прусії і голови комітету по управлінню землями, завойованими зброєю союзників. Саме він консультував Олександра I, щодо облаштування «польських справ» [6, с. 70-71].

Третя група монет представлена емісіями другої половини ХХ – початку ХХІ ст. До неї входять десятки грошових знаків, які карбувалися і сьогодні випускаються багатьма країнами і носять меморіальний та пізнавальний характер. Всього, з даної тематики було відкарбовано близько двадцяти монет.

У 1964 рр. з'явилися монети Андори вартістю в 25 і 50 дінерс із портретом Наполеона, які присвячувалися 150-річчю Паризького мирного договору. Вважається, що ці грошові знаки прославляють імператора, не тільки як правителя, а й як математика, якому приписується «теорема Наполеона» [11, с. 60].

До 175 річниці перемоги під Бородіном (1987 р.) був випущений комплект із 2-х нікелевих рублів, колишнього СРСР. На одній із монет відтворено зображення пам'ятника російському полководцю М.І.Кутузову (1745-1813 рр.), який встановлений на Бородинському полі, а на другій – пам'ятника герою Вітчизняної війни 1812 р. в Москві [5,

с. 69-72]. До монет, на яких увіковічені перемоги Росії слід віднести також срібні 3 рублі (1991 р.) із зображенням тріумфальної арки в Москві [5, с.153-155] та 2 рублі 1995 р. із зображенням генерал-фельдмаршала М.І.Кутузова.

Досить успішно «експлуатуються» наполеонівська тематика в монетах о. Св.Єлени, де з 1986р. відкарбовано декілька нікелевих і срібних монет (50 пенсів, 25 і 50 фунтів) із портретом Наполеона (до 165 річчя від роковин смерті). Одними із самих останніх грошових знаків стосовно епохи Наполеона є 2 срібні монети присвячені видатним полководцям – Н. Бонапарту та М. Кутузову, які випустив монетний двір Польщі 30 вересня 2010 року з нагоди 198 річниці битви під Бородіно. Емітентом монет є острів Ніуе, а відкарбовані вони, як продовження серії «Великі полководці». На монеті «Михайло Кутузов», в центральній частині аверсу – зображення Казанського собору в Санкт-Петербурзі, де похований полководець, портрет Єлизавети II і позначення вартості – 1 долар. На зворотній – портрет М.Кутузова і фрагменти битви при Бородіно. За таким же принципом поміщені зображення на монеті «Наполеон Бонапарт». В центрі аверсу – будинок Дома інвалідів у Парижі, де знаходиться тіло імператора, портрет англійської королеви і номінал. На реверсі – постать Наполеона і сцени з Бородинської битви.

В тому ж році (2010 р.) в Польщі було відкарбовано й 2 злотих із зображенням шеволежерів (імператорської гвардії Наполеона), яка комплектувалася із поляків, що прагнули у наполеонівських війнах реалізувати свою незалежність.

Відзначення 200-ліття походу Наполеона Бонапарта на Росію в 1812 р. також, очевидно, знайде відображення в пам'ятних монетах. Зокрема, відомо, що в Російській федерації заплановано випуск ряду нумізматичних пам'яток до цієї дати.

Таким чином ознайомлення із нумізматичними пам'ятками наполеонівської епохи дозволяє проілюструвати сторінки з європейської історії, з'ясувати походження окремих монетних номіналів та довідатись про ставлення сучасників до минулого.

1. Зварич В.В. Нумізматичний словник / В. В. Зварич. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1972. – 147 с.
2. Маршак М.Б. Наполеоновские подделки русских ассигнаций / М. Б. Маршак // Труды Государственного Эрмитажа. Нумизматика. – Ленинград: Искусство, 1986. – Т. XXVI. – С. 50-63.
3. Польской Г. Рыцари фальшивых банкнот / Г. Польской. – М.: Юридическая литература, 1982. – 176 с.
4. Пономарев В.Т. Таємниці фальшивих грошей: учора, сьогодні, завтра / В. Т. Пономарев. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 288 с.
5. Прошлое в монетах. – М.: Финансы и статистика, 1994. – 287 с.
6. Рябов А.Б. Эпоха Наполеона глазами нумизмата / А. Б. Рябов. – М.: Мастер Визи, 2007. – 79 с.
7. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск: Народная асвета, 1978. – 399 с.
8. Фенглер Х. Словарь нумизмата / Х. Фенглер, Г. Пирю, В. Унгер. – М.: Радио и связь, 1982. – 328 с.
9. Kalkowski T. Tysiąc lat monety Polskiej / T. Kalkowski. – Kraków, 1981. – 491 s.
10. Krause C.L. Standard catalog of World Coins 1801-1900 third edition / C. L. Krause, C. Miscler. – 2002. – 1200 s.
11. Schon G. Weltmunkatalog. 20 Jahrhundert / G. Schon. – Aussenburg: Battenberg, 1990. – 1030 s.

Людмила ТАРАСЕНКО
(Первомайськ)

1812 р. У МИСТЕЦТВІ, ФАЛЕРИСТИЦІ ТА НУМІЗМАТИЦІ

Є події та речі в історії людства, які не можна викреслити чи недооцінити їх значимість. Епоха війн з Наполеоном – одна із славетних у вітчизняній історії. Масовий героїзм, готовність на самопожертву солдат, офіцерів та генералів знайшли своє відображення, зокрема, в таких специфічних видах історичних пам'яток, як мистецтво, фалеристика та нумізматики.

Як відомо, мистецтво відображає епоху, її події, культуру. А коли стикаються такі яскраві явища, як мистецтво і історія, створюючи симбіоз різних сфер життя суспільства – це ще й безцінна спадщина минулого, яку можна донести до сучасного людства.

Насамперед, через картини можна отримати найбільш повне уявлення про будь-який часовий відрізок історії, зокрема, – безрозсудного і відважного підприємця Наполеона – спробу завоювати Росію. Наполеон Бонапарт завжди був, і досі є фігурою світового значення, а розкриття теми історичного жанру, на прикладі портретів важливе не тільки з точки зору мистецтва, але і з точки зору історії загалом. Інтерес до нього ніколи не пропаде. Все його життя і кар'єра були розібрані і розписані в багатьох працях. І, навіть, після смерті Наполеона ще довгий час в образотворчому мистецтві тривала тема «наполеоністики».

Дана тема практично невичерпна і актуальність її не згасне, тому що фігура Наполеона належить до особистостей, чия популярність досягає світового масштабу, і є важливою сходиною розвитку суспільства. Тому, вивчаючи портрети Наполеона, можна зазирнути не тільки в його життя, а й у життя цілої епохи 18-19 століть. Аналізуючи картини, можна уявити Наполеона Бонапарта, як великого полководця, імператора і державного діяча. І, звичайно ж, представити епоху, в якій він жив. Але при цьому, говорячи про Бонапарта не можна не сказати про знамениті події в історії Франції, Росії та інших країн.

Це, зокрема, Аппіані Андреа – італійський живописець, який писав Бонапарта ще за його життя. У нього є як портретні роботи, так і метафорична робота під назвою «Апофеоз Наполеона». І Карл Верне не обійшов тему Бонапарта. Про це свідчать картина «Портрет Наполеона з поштом» і «Від'їзд Наполеона I на Неман». Французький історичний живописець, портретист, художник літографій і письменник, учень Жака Луї Давида – Анн-Луї Жіроде-Тріозон написав портрет Наполеона в повному імператорському обмундируванні. Великий баталіст Жан-Луї-Ернест Месоньє, звичайно ж не обійшов Бонапарта стороною.

Взагалі, тема наполеонівських воєн була досить популярною серед художників, і зображувалася в різних техніках.

Так, деякі події воєнного часу були відображені в естампі. Перший, найбільш важкий період війни, коли російська армія, відступаючи під натиском переважаючих сил ворога, вела важкі ар'єргардні бої, знайшов відображення в роботах туринського художника Д. Бажетті.

Беручи участь в поході 1812 року в складі 4-ого корпусу Е.Богарне, віце-короля Італії, він виконав ескіз переправи французької армії через річку Німан.

За цим ескізом у Петербурзі в майстерні І.С.Клаубера в 1814-1817 роках було за допомогою гравюри виконано лист «Перехід через Німан 12 червня 1912р ...». На ньому показано початок загарбницької війни, що обернулася трагедією для наполеонівської армії. Втілювали цю тему в своїх творіннях також Жан-Франсуа Свебах-Дефонтен, Жан-Франсуа Мілле, Даніель Арно Де, і інші художники різних національностей дещо меншого масштабу.

Лист «Битва поблизу Тарутиного 6 жовтня 1812 р.» про перехід російської армії до контрнаступу на р. Чернішне, де був розгромлений авангард французької армії під командуванням І.Мюрата. Літографія виконана С.П. Шіфляром по малюнку А.І.Дмитрієва-Мамонова. Всього

С.П.Шіфляром за малюнками цього російського офіцера, учасника війни, було виконано в техніці літографії вісім аркушів із зображеннями головних боїв Вітчизняної війни 1812р. і закордонних походів російської армії. Початком контрнаступу було також звільнення Полоцька корпусом П.Х.Вігенштейна. Гравюра І.Ф.Бегтрова «Взяття Полоцька 6 жовтня 1812 р.» цікава тим, що тут на першому плані вперше зображено в сутичці з ворогом ратник Петербурзького ополчення. З битви поблизу Малоюрославця починається завершальний період війни – період відступу і розгрому наполеонівської армії, вигнання її залишків за межі Росії.

На літографії «Битва при Малоюрослаці 12 жовтня 1812 р.» С.П.Шіфляра топографічно точно дається панорама поля битви, видно північно-східна частина міста з її церквами. Місто ще не спалено, не зруйновано, що дозволяє припустити, що перед нами початок битви. Місто вісім разів переходило з рук в руки, до кінця бою, за словами очевидців, – це «було видовище досконалого руйнування». В результаті кровопролитного бою Наполеон був змушений відмовитися від задуму відійти до Калуги і Тули, він повинен був відступати по ним же розореною Смоленською дорогою, через Бородінське поле, де ще не були поховані тіла загиблих. Російська армія після битви біля Малоюрославця перейшла в рішучий наступ, переслідуючи французьку армію, яка відступала до р. Березини. Трагічну переправу залишків «великої» армії через Березину відобразив В.Адам. На літографії «Переправа через Березину 29 листопада 1812 р.» виразно видно два понтонні мости через річку. Художник правдиво передає морозний ранок, крижани на Березині, на мостах – останні французів, тих, хто встигне переправитися, тому що о 8:30 генерал Ж.-Б. Еблі, за наказом Наполеона, підпалив обидва мости. Ф.-Ж. Депресуар на літографії «Перехід французької армії через Березину в 1812 році», виконану на живописному полотні П.Гесса, зобразив весь жах цього моменту.

Відома особа серед майстрів французького батального жанру XIX століття – Орас Верне відобразив одну із сцен наполеонівських воєн в своїй роботі «Битва при Аустерлиці».

Ось що пише в своїх мемуарах дипломат, ад'ютант Наполеона генерал Арман де Коленкур (очевидець переправи, який дивом залишився живим), про те, що відбувалося на іншому березі. Він малює картину жаху, що панував на іншому березі, який кишив «... військами, відсталими французами-біженцями, жінками, дітьми, маркітантами, що не хотіли розлучатися зі своїми возами і не мали ... дозволу на перехід через річку», тому що мостами переправлялося військо. Почалася паніка, збожеволілі люди давили одне одного, звідусіль чулися крики, стоїн поранених, розвалених, вмираючих. Супротивник на Березині втратив убитими, пораненими і полоненими близько 30 000 чоловік, всю артилерію і обози. Так наполеонівська армія перестала існувати.

Закордонні походи 1813-1814 років також знайшли відображення у графіці. Народи європейських країн піднімалися на боротьбу за своє визволення. Незабаром до Росії приєдналися Пруссія, Австрія, Англія та інші країни. Важкою втратою для російської армії була смерть Кутузова під час визвольного походу 1813 року, в Бунцлау (нині м. Болеславец, Польща). С.Карделлі по акварелі І.Л.Ефімовіча створює гравюру «Кончина генерал-фельдмаршала Голєніщева-Кутузова-Смоленського». Полковник І.Л.Ефімовіч, ад'ютант М. І. Кутузова, запам'ятав всіх присутніх при смерті полководця 28 квітня 1813 р. в будинку Кільмана в Бунцлау. Цей аматорський малюнок офіцера російської армії, очевидця смерті М. І. Кутузова, зберігається в Державному Історичному музеї серед образотворчого матеріалу колекції І.Х.Холодєєва. Виданий у Відні офорт «Вступ союзників в Париж» зображує урочистий, при величезному збігу парижан, вступ союзних військ до столиці Франції, після того, як вранці 31 березня 1814 маршал О.Ф.Мармон підписав оголошення про капітуляцію Парижа. У Державному Історичному музеї зберігається понад 200 портретів М.І.Кутузова, виконаних російськими і західноєвропейськими художниками у техніці гравюри і літографії. Хрестоматійну популярність здобув портрет, гравірований

С.Карделлі. Цей портрет «... належить до найбільш схожих зображень легендарного героя». Полководець на білому коні, в солдатському кашкеті-безкозирці, з шарфом не на поясі, а через плече, з стрічкою ордена св. Георгія першого ступеня. Коли ворог був вигнаний з російської території, в грудні 1812 року М.І.Кутузов отримав цю високу нагороду – символ перемоги Росії. У правій руці у нього фельдмаршальський жезл, – таким бачили свого воєначальника солдати в дні боїв і на марші.

*«...І Кутузов переді мною,
Згадаю про Бородіно,
Він і в білому був кашкеті,
І на білому був коні.
Через плече пов'язаний шарфом,
Він стоїть на висоті,
І над старцем блищить яскраво
День в осінній красі».*

У зборах широко представлена також іконографія М.Б.Баркляя де Толлі, П. І. Багратіона, Н.Н.Раєвського, П. П. Коновніцина, А.Н.Ермолова та інших. Тут є виконані в естампній техніці портрети прославлених партизан Д.В.Давидова, А.С.Фігнера, А.Н.Сеславина і Ф.Ф.Вінценгероде. Зупинимося на портреті Багратіона. Правдиво передає англійський художник Д.Дайтон характерне особі полководця, спокійне обличчя, з ледь відчутним сумом. Відзначено не лише яскрава зовнішність цієї, в житті дуже скромної людини, яка уміла тримати себе з великою гідністю, але показано також внутрішня витонченість цього воєначальника, що користується повагою і любов'ю у простих солдатів.

Справедлива оборонна війна викликала небувалий патріотизм народних мас. При появі ворога, писав Н. Тургенев, села піднімалися добровільно, і селяни всюди вели партизанську війну, борючись з дивовижною хоробрістю. Результатом всенародної боротьби з загарбниками стало повне знищення наполеонівської армії. Найбільш широко відображають народний характер війни 1812 року листи політичної графіки, яку частіше називаються «карикатурою 1812 року». Це було нове, небачене за своєю демократичності явище в мистецтві. Карикатури висміювали французьку армію, самого Наполеона, закликали російський народ на боротьбу із загарбниками, оспівували подвиги народних героїв.

Численні статті, листівки, присвячені діям регулярної армії, ополчень і партизанських загонів, які оперативно друкувалися в похідній друкарні при штабі М.І.Кутузова. Директором цього своєрідного агітаційно-пропагандистського центру армії був призначений А.С.Кайсаров, навколо якого гуртувалися прогресивно налаштовані офіцери, літератори, публіцисти – М.Ф.Орлов, В.А. Жуковський А.І. Михайловський-Данилевський та інші. Різноманітний графічний матеріал епохи 1812 року – батальні сюжети, іконографія героїв, карикатура – має величезну історико-художню значимість. За кількістю збережених матеріалів колекції Державного Історичного музею займає провідне місце серед аналогічних музейних зібрань країни. Війна 1812 р. мала колосальні наслідки і залишила глибокий слід у всесвітній історії.

Підсумовуючи, можна прийти до висновку, що дана тема практично невичерпна в мистецтві, як і в фалеристиці та нумізматиці. До числа індивідуальних відзнак, які видавалися в той час в російській армії за військові заслуги були ордени, солдатські відзнаки Воєнного ордена (Георгіївський солдатський хрест), медалі, Золота зброя «За хоробрість».

1. Герої 1812 року. – М.: Вид. «Молода гвардія», 1987

2. Герман М. Давид / М. Герман. – М.: Вид. «Молода гвардія».

3. Калитина Н.Н. Французское изобразительное искусство конца 19-20 веков / Н. Калитина. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990.

4. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – 5-е изд / А. З. Манфред. – М., 1989.

5. Гарле Е.В. Наполеон / Е. В. Гарле. – М.: Наука, 1991.

6. История классического искусства. – М.: Искусство, 1980.

7. История: Энциклопедия. – Екатеринбург: У-фактория, 2004.

8. Давид Л. Речи и письма живописца / Л. Давид. – Л.: ОГИЗ-ИЗОГИЗ, 1933.

9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.art-catalog.ru>

10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.art-classic.edu.ru>

11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.art-data.ru>

12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.artfrance.ru>

13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.art-spb.ru>

РОЗДІЛ II.

ВОЛИНЬ В НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙНАХ

Віктор КАРПОВ
(Київ),
Ігор ПАСЮК
(Луцьк),
Сергій ЯРОВЕНКО
(Турійськ)

ВІЙСЬКОВІ СИЛИ У ПЛАНАХ ВІЙНИ 1812 р. НА ВОЛИНІ. ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНА ОБСТАНОВКА НА ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУБЕЖАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Початок 1812 року складався для Російської імперії не самим вдалим чином. На півдні, вже шостий рік продовжувалась війна з Оттоманською імперією (російсько-турецька війна 1806 -1812 рр.), яка вимагала чималих затрат людських, матеріальних і фінансових ресурсів. Усе більшою була загроза нападу також вздовж західних кордонів імперії. Французький вплив розповсюдився практично на всю Європу, лише Іспанія та Великобританія продовжували опиратись.

Після одруження у 1810 році Наполеона на Марії-Луїзі Австрійській, дочці австрійського цесаря Франца I, французи отримали сильного союзника, який міг створити загрозу південно-західним кордонам Російської імперії. 14 березня 1812 року Францією було укладено військовий союз із Австрією, за яким австрійці зобов'язалися до 15 травня виставити 30 тисячне військо (окремий допоміжний корпус під командуванням австрійського генерала) і зосередити його в районі Львова (Наполеон вимагав від новоспеченого тестя 50 тисяч солдат, а згодом підтримки і всієї 150 тисячної австрійської армії). У середині травня допоміжний корпус, у складі якого перебувало 30 тисяч воїнів і 90 гармат, було зосереджено на території Галичини. 19 травня генерал від кавалерії князь Карл Філіп цу Шварценберг, призначений командувачем військами корпусу, провів огляд своїх військ і був вкрай невдоволений. У своєму листі Францу I генерал, який декілька років поспіль був посланцем при французькому дворі, доповідав: «...війна не користується великою популярністю, ...полковники різних полків подали у відставку і не бажають битись проти Росії...» [1:10]. Крім того, невдоволення австро-французьким договором висловлювали австрійські магнати, а ще більше слов'янське населення Галичини, Буковини, Закарпаття, Чехії, Словаччини, Моравії. Таке невдоволення легком модна було зрозуміти, адже протягом майже 70 років Австрія виступала як союзниця Російської імперії, її війська пліч-о-пліч бились разом з російськими проти турків, французів та їх союзників. З метою недопущення хвилювань поблизу кордонів майбутнього театру воєнних дій до Галичини прибуло ще 30 тисяч австрійських військ (корпус під командуванням князя Рейсса).

Французьким урядом і особисто Наполеоном Бонапартом досить вдало була розіграна також Польська карта. Внаслідок Польської війни Великої армії (1807 р.) та не зовсім вдалого для Російської імперії Тильзитського миру на політичній карті Європи з'явилося Велике герцогство Варшавське, яке являлось такою собі автономією у складі Королівства Саксонського. Прагнення поляків відновити свою державність не тільки підтримувалось Наполеоном, воно стимулювалось найрізноманітнішими способами. Навіть у зверненні до своєї армії 10 (22 червня) Бонапарт назвав майбутню війну 2-ю польською. Хоча поляки й надіялись на відновлення своєї державності завдяки Наполеону, проте останній вважав інакше. Ще у квітні 1811 року Бонапарт заявив: «Я дуже далекий від того, щоб стати Дон-Кіхотом Польщі». [2:589]. Ще трохи раніше, у 1809 році, в листі до Олександра I Наполеон заявляв, що в його намірах немає відновлення Польщі, як держави і більше того, він готовий спільно з російським імператором приймати заходів щодо знищення самої згадки про таку державу як Польща, включаючи історичні акти. [3, 14] А оскільки Наполеон не збирався жертвувати нічим реальним заради відновлення незалежності Польщі, то відповідно й не підтримував пропозиції поляків щодо удару всіма силами війська в напрямку

Києва. В результаті більшість польських з'єднань і полків були включені до основного складу Великої армії, а на кордоні з Волинню була зосереджена лише одна дивізія генерала Косинського (біля 8 тисяч солдат і офіцерів), та й та була сформована лише після рейду російського авангарду по території Герцогства Варшавського самими ж поляками. Щоправда, імператор Росії Олександр I також не мав намірів щодо відновлення незалежності Польської держави, хоча в листі до одного з проросійських польських аристократів А.А. Чарторийського 1 (13) квітня 1812 року писав: «...Война эта, которой, как мне кажется, я не могу уже избежать, освобождает меня от обязанности относиться с тем вниманием, с каким я до сих пор относился, к интересам Франции и даёт мне право отдаться осуществлению моей заветной мечты о восстановлении Вашего отечества». [4].

24 лютого 1812 року Наполеон уклав союзний договір з Пруссією, яка повинна була виставити для майбутньої війни проти Російської імперії 20 тисяч солдатів, а також забезпечити матеріально-технічне постачання французької армії. Наполеон навіть здивувався готовності прусського короля Фрідріха-Вільгельма III виступити проти Росії, ще більше його здивував апетит прусака, який зажадав для свого королівства добрячий шмат російської території – усю Прибалтику аж до Пскова. [5] Королі країн Рейнського союзу – Саксонії, Баварії, Вестфалії та інших також зобов'язалися надати свої війська для Великої армії.

Проте російська дипломатична і війська розвідка володіли інформацією, що у стані майбутнього ворога не все так просто і однозначно.

У результаті таємних переговорів навесні 1812 року австрійці дали зрозуміти, що їхня армія не піде далеко від австро-російського кордону і взагалі не буде сильно старатися на благо Наполеона. Ще один цікавий факт: не дивлячись на те, що пруські і австрійські війська згодом приймали безпосередню участь в бойових діях, ні Прусія, ні Австрія офіційно війну Росії так і не оголосили.

У квітні того ж року з боку Швеції колишній наполеонівський маршал Бернадотт (майбутній король Швеції Карл XIV), котрий в 1810 році був обраний наслідним принцем і фактично очолював шведську аристократію, заповнивши російського імператора Олександра I в своїй дружній позиції по відношенню до Росії та ще й уклав майже союзний договір. Укладенню цього договору не завадили ні якобінське минуле Бернадотта, ні татування на його грудях «Смерть королям і тиранам!», яке відносилось до його бурної революційної молодості. Надані Бернадотту Наполеоном маршальський жезл, титул князя Понте-Корво та й сам шведський престол, яким знівелювались перед обіднякою російського царя Олександра I віддати Швеції Норвегію. 9(21) квітня 1812 року Олександр I висловлював Бернадотту «...глубочайшее удовлетворение прочными и многообещающими узами, скрепляющими союз двух держав» [6].

Не менш суттєвою загрозою продовжувала бути південна, тобто загроза зі сторони Турції. Починаючи з лютого 1812 року, Наполеон добивався укладення військового союзу з Оттоманською Портою. У своїх листах султану Махмуду II імператор Франції рекомендував до 15 травня зібрати 100 тисячну армію і на чолі з самим султаном почати похід проти Росії. Першочерговим завданням Наполеон бачив відвоювання придунайських земель, втрачених Турцією під час війни 1806-1812 рр., а в подальшому захоплення Подільської губернії та похід на Київ. Спільні військові дії передбачалось розпочати після перетину французькими військами Німану. Дії турків повинен був підтримати 25-тисячний французький корпус генерала Мармона. Із захопленням Поділля корпус Мармона повинен був через Волинь і Білорусь рухатись на з'єднання з Великою армією, а турецькі війська (біля 60 тис.) наступати на Київ. Крім того передбачався ряд спільних франко-турецьких морських десантів на чорноморському узбережжі Російської імперії. Внаслідок успішних спільних дій Наполеон обіцяв султану територію України до Дніпра. Турецький монарх однак не повівся на пропозиції французької сторони. 16 травня 1812 року між Росією і Турцією було укладено Бухарестський мирний договір. До Росії переходила східна частина Мол-

давського князівства - територія Пруто-Дністровського межиріччя, що отримала згодом статус Бессарабської області. Кордон між двома імперіями в Європі переносився з р. Дністер на р.Прут до його впадіння в Дунай, забезпечувалася свобода російського торгового судноплавства по цій річці. Дунайські князівства поверталися Туреччині, але підтверджувалася їх автономія, дарована на основі Кучук-Кайнарджійського (1774) і Ясського (1791) мирних договорів. Сербії надавалася внутрішня автономія і право сербським чиновникам збирати податки на користь султана. У Закавказзі Туреччина визнала розширення російських володінь, але їй поверталася фортеця Анапа. Проте самим головним підсумком цього договору для російської сторони стало «вивільнення» Дунайської армії (51 батальйон, 70 ескадронів, 11 козачих полків, 202 гармати), яка могла бути використана в боротьбі проти Наполеона і його європейських союзників.

Значних успіхів напередодні війни з Францією досягла російська зовнішньополітична розвідка. Так, її представники надали копію доповіді міністра іноземних справ Франції Жана-Батиста Шампаньї Наполеону Бонапарту від 4 березня 1810 року, тексту таємного австрійсько-французького договору від 2 березня 1812 року, інформували про намір залучити до бойових дій проти Російської імперії турецьку армію, про склад і чисельність військ, виділених для наступу на київському напрямку. Один таємних агентів, а заодно лейтенант пруської армії Фрідман на початку червня 1812 року повідомив штаб Барклая де-Толлі про те, що для вторгнення на територію Волинської і Подільської губерній призначено 30 тисяч австрійського, 20 тисяч саксонського і 6 тисяч французького війська.

Останнім часом історики схиляються до тієї думки, що російська армія напередодні війни 1812 р. готувалася до війни не оборонної, а наступальної. Підтвердженням цієї версії є те, що у російського головного штабу в 1812 році не було плану відступу, у всякому разі письмового плану відступу жоден з істориків і дослідників тієї війни не бачив. Однак план наступальних дій був, і він мав на увазі перехід кордону і дії на чужій території. Так, військовий історик генерал-лейтенант Олександр Іванович Михайловський-Данилевський у своїй праці «Описание Отечественной войны в 1812 году» писав: «Про подальший відступ на територію імперії не було й думки. Він (відступ) зовсім не входив в міркування при початку війни...» Підтвердженням цьому є й записки статс-секретаря і завідувача імператорською канцелярією В.Р.Марченка: «...У канцелярії государя ніяких слідів цього плану не було...». Цю думку підтримував і генерал-майор Богданович в праці «История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам», проте він чітко визначив термін, до якого здійснювалось планування превентивної наступальної війни – підписання австро-французького військового союзу. Зокрема, генерал Богданович із посиланням на власноручне повеління Олександра I Барклаю-де-Толлі від 7 квітня 1812 року зазначав: «З нашої сторони намічалось відкрити наступальні дії переходом через кордони імперії, як тільки ворожі війська переправляться на праву сторону Одера, але цей намір було залишено, як тільки прийшла звістка про союзний договір між Францією і Австрією» [7: 78].

Не дивлячись на всі зусилля наполеонівської розвідки весті російське військово-міністерство в оману, відомство Барклая де-Толлі розгадало наміри французів і визначило напрямом головного удару Великої армії – Московський. То ж і основні формування російської армії підтягувались в район північної Білорусії та Литви.

3-тя Резервна Обсерваційна армія та її командувач.

Відразу після поразки Австрії і одруження Наполеона з австрійською цесарівною відносини між Росією і Францією почали ускладнюватись. Обидві сторони почали готуватись до війни, при цьому Російська імперія готувалась, здійснюючи реформи в армії.

На червень 1810 року на території Волинської губернії (сучасні Житомирська, Волинська, Рівненська та частина Хмельницької областей) дислокувався корпус під командуванням генерала від інфантерії Дмитра Сергійовича Дохтурова. До його складу входили: кавалерійський корпус

генерал-лейтенанта Меллера-Закомельського (кавалерійські 5-ї і 6-ї дивізії, кірасирський полк з 22-ї та драгунський з 18-ї дивізії), 7-ї, 25-ї та 9-ї дивізії [8: 79-80].

Вже наступного року, в результаті реформування імператорського війська корпус Д.С.Дохтурова було преформовано в армію (т.з. Подільську), якою було призначено командувати генерала від інфантерії князя Петра Івановича Багратіона (відповідно до указу Олександра I від 19 травня 1811 року). На 1 січня 1812 року армія під командуванням генерала Багратіона дислокувалась на території Волинської та Подільської губерній, мала чисельність 104,3 тис.чол. і складалась із 2-ї кірасирської, 4-ї та 5-ї кавалерійських, 2-ї, 7-ї, 12-ї, 18-ї, 24-ї та 25-ї піхотних дивізій [8: 84-85].

У березні 1812 року Подільська армія була переформована у 2-гу Західну армію з перенесенням штабу армії з Житомира до Луцька. На цей час до складу армії входили чотири піхотні і два резервні кавалерійські корпуси: 7-й піхотний корпус генерал-майора Раєвського (26, 12 пд, дві артилерійські бригади), 8-й піхотний корпус генерала від інфантерії Каменського 1-го (18-та піхотна і зведена гренадерська дивізії, артилерійська бригада), 9-й піхотний корпус генерал-майора Маркова (15, 9 піхотні дивізії з двома артилерійськими бригадами), 10-й піхотний корпус генерала від інфантерії Дохтурова (2-га гренадерська і 2-га кірасирська дивізії), 4-й резервний кавалерійський корпус генерал-майора Чапліца (4-та кавалерійська дивізія), 5-й резервний кавалерійський корпус генерал-ад'ютанта графа Ламберта (5-та кавалерійська дивізія). Крім того до 2-ї армії входили 12 артилерійських рот та 10 козачих полків [8:89-90].

Наказом від 8 травня 1812 року 2-га Західна армія була направлена в район Пружан. Переміщення армії здійснювалось швидко та за умов значної секретності. Війська армії покинули райони дислокації та наприкінці травня вже розмістились у вказаному районі. 21 травня Луцьк покинув і сам командувач армією П.І.Багратіон. Цим маневром було скорочено розрив між 1-ю та 2-ю арміями до 250 верст. Переміщення значної кількості військ (45-50 тисяч особового складу і 250 гармат) було здійснене настільки скрито і уміло, що Наполеон, який вторгнувся через межі Російської імперії, був впевнений, що 2-га Західна армія все ще знаходиться на Волині. Одночасно в район Волоковиська було передислоковано війська 6-го піхотного корпусу генерала Д.С.Дохтурова і приєднано до 2-ї армії. Також в район Мінська для приєднання до 2-ї армії спішним порядком було висувано 27-му піхотну дивізію, яка раніше призначалась для формування 2-го резервного корпусу.

Переміщення 2-ї армії було викликано декількома чинниками, а насамперед відомостями російської розвідки про переміщення армії Наполеона до російських кордонів. Незабаром ці відомості підтвердились. Наприкінці травня маршал Даву прибув до Кенігсберга, Удіно до Велау, Ней – в Гольфгап, Євгеній (Ежен) Богарне - віце-король Італійський з 4-м і 6-м корпусами до Растенбурга, король Вестфальський Жером Бонапарт з 8-м та 7-м корпусами до Варшави, а корпус Юзефа Понятовського зайняв позиції в Пулутську. 31 травня до Кенігсберга прибула і головна квартира Великої армії. Ці переміщення свідчили про загрозу нападу саме в районі нижньої течії Німану.

Тим часом на території Волині спішним порядком з березня 1812 року формувалась нова – 3-тя Резервна Обсерваційна армія. Спочатку до складу армії планувалось включити 43-тю, 44-ту, 45-ту, 46 та 47-му піхотні, 12-ту, 15-ту та 16-ту кавалерійські дивізії, проте наближення загрози зі сторони французів обумовили зміну цього плану. Дивізії сформовані не були, а батальйони і ескадрони, які планувалось включити до складу цих з'єднань поступово були направлені для посилення інших частин та з'єднань [8:94]. Натомість для формування 3-ї Обсерваційної армії була скерована частина з'єднань колишньої Подільської армії (8-й піхотний корпус генерала від інфантерії Каменського 1-го, 9-й піхотний корпус генерал-майора Маркова, 5-й резервний кавалерійський корпус генерал-майора Ламберта та Павлоградський гусарський полк з колишнього корпусу генерала Чапліца). Крім того, з окремого корпусу дюка де Рішельє, що дислокувався на території Криму, для форму-

вання 3-ї Обсерваційної було виділено 8-му кавалерійську дивізію.

Завданням новосформованої армії була оборона Волинської та Подільської губерній та протидія можливому вторгненню австрійських військ. Так, військовий міністр генерал від інфантерії Михайло Богданович Барклай де-Толлі перше завдання для новоствореної армії визначив (подається мовою оригіналу): „1-е. Наблюдение австрийцев, кои собрали значущее число войск в Галиции и Буковине. 2-е. Обеспечить левый фланг и тыл 2-й армии. 3-е. Содержать в порядке и спокойствии Вольнскую и Подольскую губернии”.

Штаб армії спочатку було розташовано в м. Дубно. Частини ж армії були розміщені від Любомля до Старокостянтинова.

Командування армією було доручено генералу від кавалерії Олександрові Петровичу Тормасову, котрий доповів імператору про вступ в командування військами 19 травня 1812 року.

О.П.Тормасов народився в родині лейтенанта флоту Петра Івановича Тормасов в 1752 році. У десятилітньому віці був зарахований пажем при імператорському дворі. Військову кар'єру розпочав у 1772 році поручиком В'ятського піхотного полку. Протягом дванадцяти років служба кар'єра молодого офіцера рухалась поволі, поки кавалерійський офіцер не приглянувся фавориту Катерини II князю Потьомкіну. Після успішного придушення повстання кримських татар (1782 р.), у 1784 році підполковник Тормасов отримав під командування Олександрійський легко-кінний полк. У ході 2-ї російсько-турецької війни (1787-1792 рр.) командував кавалерійською бригадою Катеринославської армії. На чолі своєї бригади в 1791 році відзначився в ході рейду за Дунай. У Мачинській битві (28 червня 1791) командував кіннотою лівого крила російської армії (головнокомандувач князь М.В.Репнін). Завдяки успішним діям кавалерії в цій битві були розбиті війська під командуванням верховного визира Оттоманської імперії Юсуф-паші. Тормасов був нагороджений підвищенням у чині до генерал-майора та 18 березня 1792 орденем св. Георгія 3-го класу (№ 95). У 1794 році генерал-майор Тормасов приймав активну участь в придушенні польського повстання, відомого як повстання під проводом Тадеуша Костюшка або 2-га Польська війна. Початок каральних дій проти поляків для Тормасова був невдалим. 4 квітня 1794 року польська кінна бригада генерала Мадалінського спільно з загоном Тадеуша Костюшка наголову розбили його загін і загін Давидова під Рацлавицями. Загін Тормасова втратив усі гармати і вимушений був відступити. Поразка російських загонів спричинили повстання спочатку у Варшаві, а згодом і Вільно (Вільнюсі). У подальшому загін Тормасова діяв у складі армії О.В.Суворова. Відзначився, командуючи кількома кінними полками, в бою під містечком Мобар та в битві під Мацейовичами (28 вересня 1794 р.), де командував лівим флангом головних сил російської окупаційної армії. При штурмі передмістя Варшави - Праги командував однією з колон. Цей штурм не додав честі Тормасову, як і російській армії в цілому – в Празі було влаштовано погром з різнею не тільки конфедератів, але й мирного населення. У 1798 році О.П.Тормасов отримав чин генерал-лейтенанта. З приходом до влади імператора Павла I, як і більшість колишніх підлеглих Суворова, у 1799 році був відправлений у відставку. Проте невдовзі, у 1800 році, був призначений командиром лейб-гвардії Кінного полку. Вже наступного, 1801 року, отримав звання генерала від кавалерії. У 1803 році був призначений Київським генерал-губернатором, у 1807 р. - Ризьким, в 1808 р. - Головнокомандувачем російськими військами в Грузії і на Кавказькій лінії. По призначенні посади в лютому 1809 року, Тормасов побачив не дуже втішну картину: на території Імеретії та Абхазії бушували повстання; Туреччина та Персія готувались до військового вторгнення, ось-ось мало вибухнути повстання в Дагестані. 42 тисячі російських військ, які знаходились в підпорядкуванні Тормасова також були не в найкращому стані: хвороби, постійні перебої з постачанням провіанту понижували морально-бойовий дух. Генерал Тормасов не склав рук. Розпочав з перетрубації кадрів та наведення порядку

у військах. Тормасов на Кавказі діяв різноманітними способами: силою, хитрістю, лестощами, тобто всім тим, до чого звик Схід. Першим ділом Тормасов розпочав переговори з Персією, однак перси вторглися на територію Грузії. 23 червня війська під начальством Баба-хана увійшли в Бамбакську провінцію. В триденному бою під населеними пунктами Амамли, Бокань і Гумри перська кіннота зазнала повної поразки від російських військ і відступила. Згодом ситуація почала виправлятися і в інших аспектах. Після взяття штурмом міст-фортеці Поті та Сухум (Сухумі) було усунуто джерело повстання в Абхазії, а заодно і потужний чинник турецького впливу. Наступник кроком стало придушення повстання в Дагестані. Вдалі дії підлеглих Тормасову полковника Петра Степановича Котляревського (виступив персів під командуванням Абул-Фетха з території Карабаху, з 1810 р. - шеф Грузинського гренадерського полку), полковника Дмитра Тихоновича Лисаневича (командир 17-го егерського, згодом - шеф 9-го егерського полків, біля фортеці Свиря взяв у полон повсталого царя Імеретії Соломона), князя Дмитра Орбеліані (командувач російськими військами в Імеретії) та полковника Симоновича (після Орбеліані очолив російські війська на території Імеретії та Мінгрелії), які нанесли поразки турецькій та перській арміям, остаточно утвердили панування Російської імперії в Закавказзі. Тим не менше, цар Олександр I залишився невдоволений політикою Тормасова (не без участі маркіза Паулуцчі, підлеглому Тормасова і товаришу графа Аракчеєва). Генерал Тормасов написав рапорт про переведення його з Кавказької лінії та був замінений маркізом Паулуцчі, генерал-квартирмейстером Кавказької лінії та переможцем персів під Ахалкалаком. Разом з тим Олександр I придав відкликанню Тормасова цілком достойний вигляд: Олександр Петрович був призначений членом Державної Ради, отримав чергову нагороду, а згодом призначений головнокомандувачем армією. Цікаво, що через деякий час маркіз Паулуцчі був призначений начальником головного штабу 3-ї Обсерваційної армії до Тормасова, проте після особистого листа Олександрові I був переведений на посаду начальника головного штабу 1-ї Західної армії [9]. Подальша військова кар'єра генерала О.П.Тормасова стала пов'язана з Волинню, де розгортались війська 3-ї Обсерваційної армії. Тут, ще починаючи з січня 1812 року, були прийняті заходи з посилення охорони кордону Російської імперії з Герцогством Варшавським та Австрійською імперією.

Так, для охорони кордону на Волинь у січні 1812 року прибули з дунайського театру воєнних дій Донський козацький Федора Якимовича Барабанщикова 2-го полк та Донський козацький Михайла Олексійовича Власова-2-го полк. Трохи пізніше, у квітні 1812 року, в район Луцька прибув з Києва (ніс поліційну службу) Донський козацький військового старшини М.Д.Платова 5-го полк. З наближенням французької загрози цей полк було передислоковано на російсько-австрійський кордон в район Дубного.

Хоча на ці полки й було покладено несення прикордонної служби, але мали вони значний бойовий досвід.

Донський козацький майора Ф.Я.Барабанщикова 2-го полк був відряджений з області Війська Донського на службу імператорській короні ще в 1806 році. Приймав участь у війні з Францією у 1807 році у складі козачого корпусу генерал-лейтенанта М.І.Платова. Брав участь в боях під Іутштадтом (19.02.1807), Лаунау і Петерсвальдом (20,21.02.1807) з 7 березня по 14 травня приймав участь в обороні Данцига (Гданська). У серпні 1808 року козаки почали бойові дії проти нового противника – турецької армії. Полк воював у складі Головного корпусу Молдавської армії, яким командував генерал від інфантерії Михайло Іванович Голенищев-Кутузов і діяв на берегах річки Серет. У травні – серпні 1809 року полк діяв в авангарді армії під командування військового отамана генерал-лейтенанта М.І.Платова. Відзначився в боях під Мульчею (01.08.1809), Бабадагом (02.08.1809), Гірсовим (22.08.1809), Кістенджі (30.08.1809), Рассеватом (04.09.1809), Каліпетрі та Силістрією (23.09.1809), Татарцею (10.10.1809). Командир полку майор Барабанщиков за відвагу в боях під Рассеватом був удостоєний ордену Св.Георгія 4-го класу. Наступного, 1810 року полк діяв у складі авангарду під командуванням генерал-ад'ютанта

Ф.П.Уварова, який йшов попереду Головного корпусу Молдавської армії. Козаки відзначились 11-12.06.1810 при штурмі фортеці Шумла, де захопили турецьке знамено (майор Барабаншиков був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня), боєх на річці Янтра (12.07.1810) де знову відбили в турків прапор, в районі села Батін (26 серпня), взятті фортеця Журжа (15 вересня) та Нікополь (15 жовтня). У серпні 1911 року брав участь в поході в Валахії де брав участь в боях під Малою Слободзеєю та Рушуком (28.08 – 23.09). 2 жовтня 1810 року в складі загону генерал-лейтенанта Є.І. Маркова 1-го, переправився на правий берег Дунаю і брав участь у захопленні головного турецького табору в районі Слободзеї, а 25 листопада - під час взяття в полон турецького корпусу на чолі з сераксиром Чапай-Огли-пашею. 28 січня полк прибув в у Подільську армію (з березня 1812 року 2-а Західна армія) генерала від інфантерії князя Петра Івановича Багратіона і був розташований в с. Бережці (нині Любомльського району) Волинської губернії, і охороняв ділянку по р. Західний Буг, вздовж кордону з Великим герцогством Варшавським і частково з Австрійською імперією. У травні полк увійшов до складу 3-ї Резервної Обсерваційної армії генерала від кавалерії О.П.Тормасова. За станом на 1 червня 1812 року в полку було: 10 обер-офіцерів, 15 урядників, 417 козаків, 434 верхових і 425 в'ючних коней.

Донський козацький військового старшини М.А.Власова 2-го полк був сформований у листопаді 1804 року. Тоді ж був включений до складу 13-ї дивізії генерал-лейтенанта герцога де Рішельє і ніс прикордонну службу по берегах Чорного моря в Таврійській та Херсонській губерніях. Приймав участь в Російсько-Турецькій війні 1806-1812 років. Брав участь у взятті міста Паланка, фортеці Акерман (30 листопада 1806). Протягом 1807 року ніс прикордонну та сторожову службу від Кінбурну до Перекопу та між гирлами Дністра і Південного Бугу. 5 жовтня 1807 року був включений до складу Молдавської армії. Діяв у складі корпусу генерала Ланжерона, ніс сторожову службу вздовж Дунаю від міста Рені до гирла ріки. У 1809 році в складі загону М.І.Платова брав участь в осаді фортеці Браїлів (19 та 20 липня) та взятті Гірсово (22 серпня). 21 листопада 1809 року в складі корпусу генерал-лейтенанта П.К.Ессена 3-го брав участь у взятті Браїлова. У квітні 1810 року в складі загону генерал-майора О.П.Єрмолова брав участь у боях під фортецею Журжа; 21 і 22 травня - в битві під Базарджиком; у червні - неодноразово відбивав вилазки турецького гарнізону з фортеці Шумла; потім ніс прикордонну службу по лівому березі Дунаю. Разом з козаками полку Барабаншикова 2-го брав участь в поході в Валахії воював під Малою Слободзеєю та Рушуком (28.08 – 23.09), а в жовтні - листопаді 1810 року в складі загону генерал-лейтенанта Є.І.Маркова 1-го приймав участь у рейді на правому березі Дунаю. У січні полк прибув до Подільської армії та розташувався в Берестечку. В травні полк увійшов до складу 3-ї Резервної Обсерваційної армії генерала О.П.Тормасова. На 1 червня 1812 р. в полку несли службу: 1 штаб-офіцер, 8 обер-офіцерів, 6 урядників, 1 полковий писар, 290 козаків, 360 стройових і 79 в'ючних коней. У середині червня 1812 року полк було передислоковано в район сучасного міста Устилуг Володимир-Волинського району.

Донський козацький М.Д.Платова 5-го полк було сформовано у 1806 році як козацький військового старшини Мартинова 3-го полк. 20 листопада цього ж року полк було відправлено до складу Молдавської армії. Вже 29 січня 1807 року полк брав участь бою під селом Курманкіне, що поблизу Ізмаїла. Під Ізмаїлом козаки воювали до червня 1807 року і відзначились в боях 3 березня – під селом Бабіловим та 26 травня і 12 червня - при відбитті вилазок турків з фортеці Ізмаїл. 9 квітня 1809 року командування полком прийняв військового старшина Михайло Дем'янович Платов 5-й (командував по 1813 рік) і по встановленні на той час в козацьких частинах російської армії традиції отримав нову назву – Донський козацький військового старшини М.Д.Платова 5-го полк. Полк у складі загону генерал-лейтенанта М.І. Платова брав участь у боях: 7 травня, 26 червня, 19 і 20 липня - при відбитті вилазок з фортеці Браїлів; згодом діяв у складі корпусу генерал-лейтенанта Є.І.Маркова. У складі цього ж корпусу брав участь у боях: 11, 12 червня і

23 липня - при фортеці Шумла; потім у складі корпусу генерала від інфантерії графа С.М.Каменського 1-го воював: 16 і 26 серпня – в районі села Багін. У 1811 році був відведений для несення сторожової служби на території Хотинської рай, а в серпні до Києва, звідки згодом був передислокований на Волинь [10].

На травень 1812 року до складу 3-ї Обсерваційної армії входили: три піхотні корпуси (генерала від інфантерії С.М.Каменського 1-го, генерал-лейтенанта Є.І.Маркова, генерал-лейтенанта барона Ф.В.Остен-Сакена), кавалерійський корпус (за Батурліним - резервний кавалерійський) генерал-майора і генерал-ад'ютанта графа К.І.Ламберта [8:97]. Крім цих об'єднань генералу від кавалерії О.П.Тормасову були підпорядковані іррегулярні та гарнізонні і внутрішні частини, зокрема козацький загін, який ніс прикордонну службу (Донський козацький майора Барабаншикова 2-го полк, Донський козацький військового старшини Платова 5-го полк, Донський козацький військового старшини Власова 2-го полк, Донський козацький полковника Дячкіна полк, Донський козацький військового старшини Чикілева полк, Донський козацький Янова полк, 2-й Башкирський козацький полк (командир - майор Курбатов), Феодосійський кінно-татарський полк (командир - капітан А.Ширінський), Євпаторійський кінно-татарський полк капітан (майор Абдулла ага Мамайський), 1-й та 2-й Калмицькі козацькі полки) та Українська козацька бригада (Українське козацьке військо) в Тульщині під командуванням полковника графа Івана Йосиповича Вітта (де Вітте) у складі 1-4 українських козацьких полків під командуванням відповідно майора Антона Станіславовича фон Піхельштейна 1-го, полковника князя Миколи Григоровича Щербатова (в 1812 році - Щербатов-2-й), полковника князя Василя Петровича Оболенського та майора Данила Івановича Мінницького.

Усього до складу армії входило за різними даними 54 - 60 батальйонів, 76 ескадронів, 9 - 11 козацьких полків (5 - 6 Донських: Дячкіна, Барабаншикова 2-го, Власова 2-го, Чикілова, Янова та іноді включають Платова 5-го; 1-й та 2-1 Калмицькі, 2-й Башкирський, Євпаторійський та Феодосійський кримсько-татарські, (останній іноді до складу армії не включається), 14 артилерійських рот, по одній піонерській (саперній) та понтонній роті при 164 - 168 гарматах. Також до складу 3-ї армії іноді включають «Українське військо» у складі 4 полків [11:35].

Загальна чисельність особового складу армії за різними оцінками складала 40 - 48 тис.чол. Так, дослідник війни 1812 року генерал-майор Богданович і генерал М.П.Міхневич в III-му томі узагальнюючого дослідження «Отечественная война и Русское общество», чисельність 3-ї Обсерваційної армії подають в кількості 46 тисяч чоловік [7:315], генерал-лейтенант Михайловський-Данилевський 43 - тис.чол. [3:120], князь Багратіон - 32 тис. чол. [12:89].

Основні сили армії виглядали наступним чином: Корпус генерала від інфантерії Сергія Михаловича Каменського 1-го - 18 батальйонів, 8 ескадронів, 48 гармат. 18-а піхотна дивізія (генерал-майор князь Олексій Григорович Щербатов) - 12 батальйонів, 36 гармат.

1-ша бригада (генерал-майор Пантелеймон Єгорович Бенардос 2-й) - 4 батальйони: Володимирський піхотний полк (шеф - генерал-майор П.Є.Бенардос 2-й, командир - майор Василь Васильович Боровиков); Тамбовський піхотний полк (шеф - генерал-майор Олександр Олександрович Башилов, командир - підполковник А. Г. Соколов);

2-га бригада (генерал-майор князь Микола Миколайович Хованський) - 4 батальйони: Костромський піхотний полк (шеф - генерал-майор князь О.Г.Щербатов, командир - полковник Іван Григорович Гейденрейх), Дніпровський піхотний полк (шеф - генерал-майор князь М.М.Хованський, командир - підполковник Дмитро Максимович Благовещенський);

3-тя бригада (генерал-майор Василь Дмитрович Мещерінов) - 4 батальйони: 28-й егерський полк (шеф - генерал-майор Петро Якович Корнілов, командир - підполковник Федір Самсонович Танденфельд); 32-й егерський полк (шеф - генерал-майор В.Д.Мещерінов);

18-та польова артилерійська бригада (підполковник Лев Корнійович Пашенко) - 36 гармат, 18-та батарея, 34-

та і 35-та легкі артилерійські роти);

Зведена гренадерська бригада (підполковник Тимашев) - 6 батальйонів. Бригада складалась зі зведених гренадерських батальйонів 9-ї, 15-ї і 18-ї піхотних дивізій;

Павлоградський гусарський полк (шеф - генерал-майор Юхим Ігнатович Чапліц (начальник 8-ї кавалерійської дивізії), командир - полковник князь Спиридон Еристович Жевахов) зі складу. 14-ї бригади 4-ї кавалерійської дивізії - 8 ескадронів. (два інші полки, які входили до складу бригади - Охтирський гусарський і Литовський уланський перебували: перший - у складі 7-го піхотного, другий - у складі своєї дивізії в 4-му кавалерійському корпусі 2-ї Західної армії);

11-та кінна артилерійська рота - 12 гармат.

Корпус генерал-лейтенанта Євгена Івановича Маркова - 24 батальйонів, 8 ескадронів, 84 гармат.

15-та піхотна дивізія (шеф - генерал-лейтенант Є. І. Марков, начальник - генерал-майор Федір Вікторович Назімов) - 12 батальйонів, 36 гармат.

1-ша бригада (генерал-майор Федір Федорович Падейський) - 4 батальйони: Козловський піхотний полк (шеф - генерал-майор Ф.Ф.Падейський), Коливанський піхотний полк (шеф - флігель-ад'ютант полковник Карл Федорович Ольдекоп був черговим генералом 3-ї Обсерваційної армії, обов'язки командира полку виконував підполковник Жур'ярій);

2-га бригада (генерал-майор Ф.В.Назімов, командував - підполковник Федір Іванович Ушаков) - 4 батальйони: Куринський піхотний полк (шеф - генерал-майор Ф.В.Назімов, обов'язки командира виконував майор Вікентій Захаревич), Вітебський піхотний полк (шеф - генерал-майор Олексій Якович Степанов, командир полку - майор Андрій Михайлович Терне, за іними даними командир - підполковник Федір Іванович Ушаков);

3-тя бригада (генерал-майор князь Василь Васильович В'яземський) - 4 батальйони: 13-й егерський полк (шеф - генерал-майор князь В.В.В'яземський, командир - полковник Іван Степанович Велісаров (Велізар'єв), 14-й егерський полк (шеф - генерал-майор Іван Іванович Штендер, командир - полковник Опанас Іванович Красовський);

15-та польова артилерійська бригада (підполковник Олександр Дмитрович. Засядько 2-й) - 36 гармат: 15-я батарея, 28-ма і 29-тя легкі роти.

9-та піхотна дивізія (начальник - генерал-майор Іван Микитович Ізнов, одночасно був начальником штабу 3-ї Обсерваційної армії, дивізією безпосередньо командував - генерал-майор Євстафій Євстафійович Удом 2-й) - 12 батальйонів, 36 гармат:

1-ша бригада (полковник О.М.Селіверстов) - 4 батальйони: Нашебурзький піхотний полк (шеф - полковник Костянтин Маркович Полторацький, командир - підполковник Петро Олександрович Жохов), Якутський піхотний полк (шеф - полковник О.М.Селіверстов, командир - майор Петро Олександрович Угрюмов 2-й);

2-га бригада (полковник Абрам Абрамович Рейхель) - 4 батальйони: Апшеронський піхотний полк (шеф - генерал від інфантерії Михайл Андрійович Милорадович, на той час командував Калужьким резервним корпусом, командир - полковник А.А.Рейхель), Рязький піхотний полк (шеф - полковник Яків Опанасович Мединцев, командир - майор Карл Андрійович Кільхен);

3-тя бригада (генерал-майор Є.Є.Удом, виконуючий обов'язки командира - полковник Іван Дмитрович Іванов) - 4 батальйони: 10-й егерський полк (шеф - полковник Іван Дмитрович Іванов, командир - підполковник М.Ф.Житков), 38-й егерський полк (шеф - генерал-майор Є.Є.Удом, виконуючий обов'язки командира - підполковник М.Ф.Житков);

9-та польова артилерійська бригада (полковник Ляпунов) - 36 гармат: 9-та батарея, 16-та і 17-та легкі роти;

Олександрійський гусарський полк (шеф - генерал-майор і генерал-ад'ютант граф К.І.де Ламберт був командиром резервного кавалерійського корпусу в 3-й Обсерваційній армії, командир - полковник Андрій Олександрович Єфимович). Полк номінально входив до 17-ї бригади 5-ї кавалерійської дивізії, Всього 8 ескадронів;

12-та кінна артилерійська рота - 12 гармат.

Корпус генерал-лейтенанта барона Фабіана Вільгельмовича Остен-Сакена - 18 батальйонів, 24 ескадрони, 24 гармати.

Піхотою корпусу (18 батальйонів) командував генерал-майор М. М. Сорокін. До складу корпусу входили: бригада 35-ї піхотної дивізії (6 запасних батальйонів 18-ї піхотної дивізії) під командуванням підполковника Костромського піхотного полку Протопопова; бригада 36-ї піхотної дивізії (6 запасних батальйонів 15-ї піхотної дивізії) під командуванням підполковника Куринського піхотного полку Христофорова; бригада 37-ї піхотної дивізії (6 запасних батальйонів 9-ї піхотної дивізії) під командуванням підполковника 38-го егерського полку Сталінського. (Решта бригад 35-ї, 36-ї і 37-ї піхотних дивізій знаходилися в 2-му резервному корпусі).

Кавалерією корпусу у складі 24 ескадронів командував генерал-майор Олексій Петрович Меліссіно. Ці ескадрони належали наступним з'єднанням і частинам:

До складу 11-ї кавалерійської дивізії (командир генерал-майор Олексій Андрійович Ласкін) увійшло 16 ескадронів: бригада із запасних ескадронів полків 5-й кавалерійської дивізії (8 ескадронів), зведений драгунський полк під командуванням полковника Стародубівського драгунського полку Федора Івановича Мосолова (4 ескадрони), чотири ескадрони зведеного кавалерійського полку під командуванням підполковника Олександрійського гусарського полку Філіп'єва, чотири ескадрони зведеного кірасирського полку (запасні ескадрони полків 2-й кірасирської дивізії) під командуванням майора Малоросійського кірасирського полку Черепова 2-го, чотири ескадрони зведеного драгунського полку (запасні ескадрони драгунських полків 4-й кавалерійської дивізії) під командуванням підполковника Харківського драгунського полку Красовсько-го.

Лубенський гусарський полк (шеф - генерал-майор О.П.Меліссіно, обов'язки командира виконував підполковник Р.І.Депрерадович) у складі 8 ескадронів. Полк за структурою російської імператорської армії входив до складу 26-ї кавалерійської бригади. Серпухівський драгунський полк цієї бригади входив до складу кавалерійського корпусу генерал-майора д'Ламберта.

Артилерія корпусу (24 гармати) були відібрані зі складу 4-ї резервної артилерійської бригади (34-та батарея і 13-а кінна рота)

Кавалерійський (за Бутурліним - резервний кавалерійський) корпус генерал-ад'юганта графа Карла Йосиповича д'Ламберта (36 ескадронів, 9 козацьких полків, в т.ч. 5 донських):

5-та кавалерійська дивізія (генерал-ад'ютант К.Й.д'Ламберт) - 24 ескадрони:

15-та бригада (генерал-майор Олександр Миколайович Бердяєв) - 8 ескадронів: Стародубівський драгунський полк (шеф - генерал-лейтенант Олександр Львович Воїнов - командував 3-м корпусом Дунайської армії, командир - за одними даними полковник Фома Петрович Наній, іншими («Роспись русским полкам...») - полковник Федір Іванович Мосолов), Тверський драгунський полк (шеф - генерал-майор О.М.Бердяєв, командував - майор Скрипка);

16-та бригада (генерал-майор Іван Олексійович Хрущов) - 8 ескадронів: Житомирський драгунський полк (шеф - полковник Іван Андрійович Аргамаков 2-й, командир - підполковник К.С.Снарський), Арзамаский драгунський полк (шеф - генерал-майор І.О.Хрущов);

Татарський уланський полк 17-ї бригади - 8 ескадронів (шеф - полковник Карл Богданович фон Кноррінг, командир - полковник Василь Васильович Єшин).

8-ма кавалерійська дивізія (генерал-майор Є.І.Чапліц) - 12 ескадронів:

24-та бригада (генерал-лейтенант Петро Клавдійович Мусін-Пушкін) - 8 ескадронів: Володимирський драгунський полк (шеф - генерал-майор Петро Олександрович Барков - із 1809 року перебував під військовим судом за безпорядки в полку; командир - полковник Іван Васильович Аргамаков 1-й), Таганрозький драгунський полк (шеф - генерал-лейтенант П.К.Мусін-Пушкін, командир - пол-

ковник П. В. Куроєдов);

Серпуховський драгунський полк 26-ї кавалерійської бригади – 4 ескадрони (шеф - полковник князь Іван Семенович Жевахов, командир - підполковник Густав Федорович Енгельгардт);

До резерву армії увійшли 4-та резервна артилерійська бригада - 12 гармат: 34-тя батарея і 5-я понтонна рота під командуванням капітана Єгора Захаровича Іванова 3-го [7:501-503; 3:119-120; 11:17,18,24,25, 32-34, 45-46; 8:97].

Інженерне забезпечення бойових дій покладалося на піонерну роту капітана Куцевича зі складу 3-го батальйону 2-го піонерного полку. Крім того в тилу армії в Київській фортеці знаходилися піонерні роти капітана князя Павла Давидовича Пхейзе та капітана В.Я.Руперта зі складу того ж батальйону і полку [11:32; 13:452].

Рота капітана Куцевича була сформована у Києві як піонерна рота Яковлева 2-го із зібраних кадрів і приписана спочатку до складу 10-ї дивізії (штаб м. Київ). У 1809 році роту очолив капітан Іван Федорович Куцевич. Під його командуванням рота взяла участь у французько – австрійській війні 1809 року (Росія діяла спільно з Францією). Протягом 1810-1811 років приймала участь в бойових діях проти турків, забезпечувала переправи через Дністер, в травні 1812 року увійшла до складу 3-ї Обсерваційної армії.

У селі Полонне знаходилась також 20 понтонна рота (понтонні роти входили до складу артилерії) підполковника Федора Івановича Вікена, яка своїми 12-м і 14-м парками забезпечувала постачання боєприпасами частини 3-ї Обсерваційної армії.

Матеріально-технічне забезпечення армії повинно було здійснюватись з магазинів (баз). При цьому головні тилові знаходились в Тучині і Острозі. З цих баз постачання здійснювалось до найближчих до військ баз в Клевані, Рівному, Верховичах. Крім того запаси матеріально-технічних засобів, фуражу і продовольства накопичувались на базах в Ізяславі, Старому Костянтиніві, Новоград-Волинському, Житомирі і Києві. Артилерійські парки для армії знаходились в Тучині, Полонному, а головний в Києві. У зв'язку з нестачою коней поповнення магазинів майном планувалося здійснювати за допомогою волів [7:483].

Полки, які увійшли до складу 3-ї Обсерваційної армії в своїй більшості мали славу бойову історію, а командири з'єднань, та частин, як і більшість офіцерів і солдат набули чималий бойовий досвід в ході попередніх війн, якими була багата історія Російської імперії кінця XVIII - початку XIX століття. (біографічні довідки на генералів і офіцерів наведені в частині IV – С.Я.)

До найстаріших полків Російської армії відносились Володимирський та Костромський полки.

Володимирський піхотний полк був сформований 25 червня 1700 року в Москві генералом Вейде як „піхотний Юнгера Володимирський полк“. У 1702 році був перейменований в полк Порошина. У 1703 році до полку Порошина був приєднаний Губернаторський Санкт-Петербурзький полк. 10 березня 1708 року полк отримав найменування Володимирський піхотний. У 1727 році декілька місяців полк носив найменування 1-го Пермського. Найвідомішою бойовою операцією Володимирського піхотного полку був штурм Казані, в якій оборонялись повстанці армії Омеляна Пугачова. 29 листопада 1796 року полк був переформований у мушкетерський, а 2 квітня 1798 року отримав назву за іменем шефа – Мушкетерський генерала від інфантерії Гудовича полк. У 1798 році полк отримав знамена зразку 1797 року на білих держаках: одне – білий хрест з синьо-червоними кутами, п'ять – синій хрест з біло – червоними кутами. 8 червня 1800 року полк змінив шефа і став йменуватись полком генерала від інфантерії Розенберга, а при реформі в армії – 31 березня 1801 року повернув назву – Володимирський мушкетерський полк. З 22 лютого 1811 року носив найменування Володимирський піхотний полк. Напередодні війни 1812 року обидва діючі батальйони полку були у складі 18-ї дивізії корпусу Каменського, гренадерська рота спочатку увійшла до складу зведеного гренадерського батальйону корпусу, а згодом до складу зведеної гренадерської бригади. Запасний батальйон полку перебував у складі 35-ї дивізії корпусу генерала Остен-Сакена [14:429].

Костромський піхотний почав свою історію 25 червня 1700 під назвою піхотний Миколи фон Вердена полк (формувався князем Репніним). Вже 19 листопада 1700 року полк, набраний з рекрутів, взяв участь в битві під Нарвою. У наступному році полк приймав участь у поході до Лифляндії. У 1702 році полк отримав назву піхотного Дедюта (де Дюта), а 10 березня 1708 р. отримав нову - Луцький піхотний полк. У 1711 р. полк брав участь у Прутському поході, а в 1712 р. був відправлений до Фінляндії, де ніс службу на галерах і брав участь у кількох експедиціях до Швеції та на Аландські острови. У 1722 р. чотири роти полку у складі Низового корпусу брали участь у поході до Персії, 23 серпня 1722 штурмували Дербент. Згодом, 9 червня 1724 року, ці роти були передані для формування Астрабадського піхотного полку (став основою для формування Апшеронського піхотного полку, який також воював на Волині у 1812 році). З 16 лютого по 13 листопада полк носив назву Тульського піхотного, а з 13 листопада 1727 - став Великолуцьким піхотним. Під час Кримських походів 1736-1737 рр. полк у складі армії графа Мініха брав участь у штурмі Перекопу, Бахчисараю та Очакова. У серпні 1739 року Великолуцький піхотний полк відзначився в битві під Ставучанами та при взятті Хотина. У Шведську війну 1741-1842 рр. полк брав участь у взятті фортеці Вільманstrand. Під час царювання імператора Петра III з 25 квітня по 5 червня 1762 року називався піхотним генерал-майора Ляпунова полком. У 1788 р. офіцери і солдати полку знову воювали зі шведами. Відзначились в боях під Утті, Гекфорсом, Пардакоски. В епоху Павла I полк носив найменування Мушкетерський генерал-майора Глазова (з 31.10.1798), Вяткіна (з 1799), Кастелія (з 1800). 31 березня 1801 року полк став йменуватись Великолуцьким мушкетерським. 29 серпня 1805 року з 6 рот Великолуцького і 2 рот Вільманstrandського і Кексгольмського гарнізонних батальйонів, з додаванням рекрут, генерал-майором князем Щербатовим був сформований трьох батальйонний Костромський мушкетерський полк. У 1806 р. Костромський полк, у складі корпусу Леонтія Леонтьовича Беннінгсена, брав участь в битві під Голімоном (14.12.1806). При відступі російської армії від Янкова до Прейсіш-Ейлау полк складав ар'єргард загону Баркляя-де-Толлі і протягом 4 днів брав участь в безперервних боях з французами. 25 січня 1807 року Костромський полк при с. Гоф втратив п'ять із шести своїх знамен (зразку 1803 року, отримані в 1805 році). Очевидцем втрати прапорів був генерал Барклай де-Толлі. Потім полк бився під Прейсіш-Ейлау, Гутштадтом, Гейльсбергом і Фрідландом. 10 грудня 1809 року Костромський полк було введено до складу Молдавської армії. 22 липня 1810 року 1-й та 2-й батальйони полку брали участь у невдалому штурмі Русука де втратили понад 80% свого складу (1 генерал-лейтенант, 3 штаб-офіцера, 26 обер-офіцерів і 849 нижніх чинів). По утворенні 3-ї Обсерваційної армії Костромський піхотний полк увійшов до її складу. При цьому 1-й і 2-й батальйони знаходились у складі 2-ї бригади 18-ї піхотної дивізії корпусу генерала від інфантерії Каменського 1-го, гренадерська рота полку входила до складу 2-го зведеного гренадерського батальйону, а запасний батальйон до складу 36-ї дивізії [15; 16:188-200].

9 липня 1724 року у фортеці Св. Хреста з частин, які брали участь в Перському поході - однієї роти гренадерського Зикова, чотирьох рот Великолуцького і чотирьох рот Шліссельбурзького піхотних полків - був сформований Астрабадський піхотний полк, який 7 листопада 1732 року було перейменовано в Апшеронський піхотний полк. Як і інші полки російської армії полк ще декілька разів змінював найменування: з 25 квітня по 5 липня 1762 року – піхотний генерал-майора Івана Брахвелта; з 31 жовтня 1798 – мушкетерський генерал-майора Милорадовича; з 31 березня 1801 – Апшеронський мушкетерський, і з 22.02.1811 знову – Апшеронський піхотний полк. Вже з самого початку свого існування Апшеронці брали участь в бойових діях. Спочатку полк діяв проти перського війська, згодом придушували повстання в Дагестані (1725 р.) У 1736 році Апшеронський полк під командуванням полковника Ломана відзначився під час так званої «Донської експедиції» і штурмі Азова. Згодом, в 1736-1739 рр. брав участь в походах до Криму у складі військ під командуванням фель-

дмаршала Мініха, битві при Ставучанах, штурмі Очакова і Хотина. У 1741 році був перекинутий до Фінляндії. Під час штурму міста-фортеці Вільмандstrand полк втратив свого командира – полковника Ломана. У 1743 році Апшеронський полк на галерах був відправлений до Швеції, де знаходився до травня 1744 року. У січні 1748 року здійснив марш до Австрії для допомоги військам Марії-Терезії, що правда участі в бойових діях не брав. Після 8-ми річного мирного існування в 1756 році Апшеронський піхотний полк отримав наказ вирушити в похід проти пруссаків (саме розпочалась Семилітня війна Росії з Пруссією). 19 серпня 1756 року в битві під Грос-Егесдорфом апшеронці з відвагою протистояли прусській кінноті, протиставивши коням, людям і шаблям вмілий вогонь з гармат та мушкетів. У 1758 році полк відзначився під Цорндорфом, в 1759 – під Пальцихом і Куннерсдорфом, де в критичний момент, під сильним гарматним вогнем ворога першим пішов в контратаку і зім'яв переважаючі сили противника. За легендою полк в саме в пам'ять за цей бій як особливу нагороду отримав червоні панчохи (по коліна воював в крові), які згодом, із введенням у війську чобіт, були замінені на червоні відвороту на халявах. 28.09.1760 р. солдати полку відзначились при взятті Берліна за що полк було нагороджено срібною сурмою з написом «Поспешность и храбрость. Взятие города Берлина. 28 сентября 1760 года». Наступного, 1761 року, Апшеронський полк приймав участь в облозі фортеці Кольберг. По закінченні війни полк ще два роки знаходився на території Пруссії у складі російського експедиційного корпусу, тепер вже союзного прусському королю. У 1763 році полк було передислоковано до Польщі, де він знаходився до 1767 року. У 1769 році апшеронці вийшли в похід для участі в російсько-турецькій війні. Відзначились під Хотином, Ларгою, Кагулом, Журжею, Бухарестом, Туртукаем, Бахонштами. Трагічним для полку став 1773 рік, коли під час рейду а Дунай ар'єргард полку був оточений турецькими військами, і стримуючи наступ ворога увесь ар'єргард (157 чол.) загинув, прикриваючи відхід однополчан. У пам'ять про це офіцери і солдати Апшеронського полку були нагороджені медаллю «Переможці...».

У 1787 -1791 роках полк знову вів бойові дії проти турок і відзначився при взятті Галаца, битвах під Фокшанами, Римніком, Мачином, штурмі Ізмаїла. Саме за ці бої Апшеронці отримали від Олександра Васильовича Суворова порівняння з левами: «Апшеронского полка стрелки... дрались как львы», а від імператриці медалі з написом «За отменную храбрость» на георгіївській стрічці. По укладенні миру полк отримав наказ повернутись на зимові квартири, але в поході надійшов інший, - рухатись до Польщі. У червні 1792 року полк вступив в перший бій з військами конфедератів в районі села Деревчиці і відразу ж відбив у ворога 7 гармат. У липні Апшеронський полк наніс полякам чергову поразку в районі Дорохуська. При придушенні польського повстання в 1794 році апшеронці вміло діяли в районі Хелма, де трофеями стали 8 гармат, декілька хоругв, багато стрілецької зброї, та при штурмі Праги – полк першим вступив до Варшави. У 1797 році полк отримав знамена: у одного хрест білий, кути блакитно-рожеві, інші п'ять – хрест рожевий, кути блакитні. У жовтні 1798 року полк на чолі зі своїм шефом графом Милорадовичем виступив похід до далекої Італії, де мушкетерів чекали бої з французами під Лекко, Басьяні, Требії, Нові, Обер-Альпі, перехід через Альпи і бій на Чортовому мості, битви під Швейцарськими Амштетезі та Муттенталі. За відважні дії в Італійському та Швейцарському походах полк отримав найменування «богатирський», а за відзнаку в битві на р.Требії імператором Павлом I 16 липня 1799 року полку було надане право на так званій гренадерській бій для всіх батальйонів полку(особливий барабанний марш) та нагороджено ще однією срібною сурмою. Історія Апшеронського полку початку XIX століття – історія боїв і втрат полку на полі бою. У кампанії 1805 році полк відзначився під час битв при Амштеттені, Кремсі, Шенграбені, Аустерліці. При цьому під Амштеттені і Кремсі полк у 8-ми годинному ар'єргардному бою втратив 15 офіцерів і 452 нижні чини, а під Аустерліцею, знову ж таки, прикриваючи відхід основних сил російської армії, – 13 офіцерів і 469 нижніх чинів.

На Волинь полк прибув з Молдавського театру воєнних дій, де знаходився з 1806 року. Особовий склад полку відзначився при взятті Бухареста (1806), під Облещтами (1807), Журжі і Рассеваті (1809). У ході Дунайської кампанії полк був 2 рази переукомплектований. При невдалому штурмі Рущука (1810) втратив до 700 солдатів і 27 офіцерів (за військовою енциклопедією т-ва Ситіна – 30 офіцерів і 421 нижніх чинів). Був направлений до тилу на переформування. На той час в полку рахувалось трохи більше 300 осіб. На початок кампанії проти Франції його чисельність складала 976 чоловік. Обидва діючі батальйони полку були включені до складу 9-ї дивізії корпусу Маркова. Гренадерська рота 2-го батальйону була включена до складу зведеного гренадерську бригаду корпусу генерала Каменського. Запасний батальйон полку було включено до складу 36-ї дивізії, яка планувалась до перепідпорядкування 2-й резервній армії, проте була залишена у складі 3-ї Обсерваційної [11:101;158; 17; 18:123; 19:1-3; 20].

Одночасно з Апшеронським полком на зимові квартири до Луцька прибув і Рязький піхотний полк. Витоки утворення полку відносяться до початку другої третини 18-го століття, коли відповідно до указу від 15 січня 1731 в числі інших 14 кінних полків ландміліції для охорони південного кордону з українських козаків. 11 грудня 1732 полк було переформовано у піший. 19 березня 1736 знову переформований у кінний і включений до складу Українського корпусу ландміліції, розташований вздовж Української лінії. Сама ж історія (і встановлене старшинство) полку розпочалась 15 грудня 1763 року з дня формування пішого Рязького полку в числі одинадцяти полків Українського корпусу. 11 січня 1765 полк отримав власний знак (герб): у золотому щиті на червоному полі золотий хрест, під ним, на зеленій землі, 2 житніх снопа, що лежать один на одному. 3 16 січня 1769 полк став офіційно іменуватись піхотним.

Починаючи з 1766 року полк входив до складу 8-ї Української дивізії. Місцем його постійної приписки було визначено м. Лубни. У 70-80 роки XVIII століття Рязький піхотний полк входив до складу Українського корпусу А.А.Прозоровського, потім П.А.Румянцова і охороняв влітку рубежі Росії в Криму та Новоросійському краї, а на зиму йшов похідним порядком до Лубни на «зимові квартири». У період Російсько - Турецької війни 1787-1791 рр. полк входив до складу Таврійського корпусу Г.А. Потьомкіна, брав участь у взятті фортець Бендери та Очаків та під Мачином. У 1794 році Рязький полк брав участь у карально-польському поході, у складі корпусу О.В.Суворова в колоні генерала Ф.Ф. Буксгевдена штурмував передмістя Варшави – Прагу. У 1796 полк був перейменований в Рязький мушкетерський. 30 вересня 1798 (за Шенком 31 жовтня) – мушкетерський генерал-майора Седморацького, з 28 червня 1799 – мушкетерський генерал-майора Ланжерона. У 1798 році полк отримав прапори зразку 1797 року: один – білий хрест з зеленими кутами, п'ять – з зеленим хрестом і білими кутами та білими деревками. За відзнаку в боях імператором Павлом I, як і апшеронцям, полку було надано право на гренадерський бій. 31 березня 1801 року знову перейменований у Рязький мушкетерський полк. Перший досвід боїв з французами рязькі отримали в битві під Аустерліцею (20 листопада 1805 року). Згодом були бойові дії проти турецької армії. Діючи у складі корпусу генерала Маркова полк брав участь у взятті Мачина і Браїлова, в при Силістрії, Разграді і Шумлі. 28.2.1811 був перейменований у піхотний. Приймав участь в боях при Рущуку і Нікополі. На Волині обидва діючі батальйони знаходились у складі своєї дивізії, гренадерська рота увійшла до складу 2-го зведеного гренадерського батальйону, запасний батальйон, призначений для передачі в 37- му дивізію було залишено у складі 3-ї Обсерваційної армії [11:101; 18:112].

До найстаріших полків російської імператорської армії відносився також Вітебський піхотний полк. Полк був сформований 6 грудня 1703 у м. Казані стольником Сергеевим під назвою піхотного Скріпціна полку. 12 жовтня 1704 року був перейменований за встановленою в тодішній армії традиції в піхотний Олексія Головіна полк за іменем нового командира, а 10 березня 1708 р. - в Копорський піхотний полк. Копорський піхотний брав участь у Полтав-

ській битві, приймав участь при облозі Риги, у Прутському поході, воював при Гангуті. Деякий час полк також носив найменування 2-го Тверського та піхотного генерал-майора фон Шетвеца. У 1722 році 4 роти полку були виділені для формування Гірканського піхотного полку. 30 березня 1756 року гренадерська рота полку була виділена для формування Малоросійського гренадерського полку. Офіцери полку були одними з найактивніших учасників дворцевого перевороту, який сприяв вояцарінню Катерини II (1762 р.) та одним з перших прибув до Петергофа, щоб підтримати нову імператрицю. У 1-шу турецьку війну полк брав участь в битві на Дністрі (23 серпня 1769), штурмі фортеці Хотин, битвах при Ларзі, Кагулі, Журжі, Туртукайському пошуку Олександра Суворова. 14 грудня 1784 року полк отримав назву Вітебський піхотний, проте мав ще декілька перейменувань і носив назви: з 29 листопада 1796 - Вітебський мушкетерський, з 31 жовтня 1798 р. - мушкетерський генерал-майора Острозького, з 16 лютого 1800 р. - мушкетерський генерал-майора Косооговського, з 4 березня 1801 р. - мушкетерський генерал-майора Емме, з 5 березня 1801 р. - мушкетерський генерал-майора Мусіна-Пушкіна, з 31 березня 1801 р. - Вітебський мушкетерський. У 1799 році полку були вручені знамена зразку 1797 року: одне з білим хрестом та рожево-синіми кутами, чотири - з рожевим хрестом і синіми кутами та білими деревками. Офіцери і солдати полку брали участь і Італійському поході, довгий час перебували на острові Корфу. У 1801 році полк деякий час знаходився в Неаполі. У 1807 році три роти, виділені з полку брали участь в облозі турецької фортеці Клобук, а основні сили полку з Бока де Катаро на кораблях були переправлені до Венеції, звідки передислоковані до Падуї. У 1810 році у складі Молдавської армії полк воював проти турків (війна 1806-1812 рр.) на території Болгарії і відзначився під командуванням флігель-ад'ютанта полковника Івана Федоровича Паскевича (згодом генерал-фельдмаршал, князь Варшавський і граф Єриванський) в боях під Базарджиком (втрапив понад 800 осіб), Варною, Батінім. Також восени 1810 року брав участь у взятті Шавлі, Ловчі, Плевни. За ці бої представлявся до нагородження Георгіївським прапором, але безуспішно. 22 лютого 1811 полк отримав найменування Вітебський піхотний полк.

Обидва діючі батальйони знаходились у складі 15-ї дивізії корпусу Маркова, гренадерська рота 2-го батальйону в зведеному гренадерській бригаді корпусу Каменського, а запасний батальйон в корпусу генерал Остен-Сакена [21; 14:417; 16:318-328].

Були полки і більш пізньої формації, сформовані в період війн Катерининської епохи проти Турції. До цих полків відносились Тамбовський, Нашебурзький та Козловський піхотні.

Тамбовський піхотний полк вів свою історію з 13 жовтня 1763 року, спочатку рахувався як піший, а 11 січня 1765 року отримав найменування піхотний. 29 листопада 1796 року був перейменований в Тамбовський мушкетерський полк і 30 липня 1797 року отримав 10 прапорів (по числу рот). 31 жовтня 1798 року отримав найменування - мушкетерський генерал-лейтенанта Ферстера полк. 16 липня 1799 року за відвагу в Італійському поході був удостоєний гренадерського бою. 29 березня 1801 року був перейменований в Тамбовський мушкетерський полк. 21 березня 1802 року полку були залишені 6 прапорів (по 2 на батальйон) зразку 1797 року, а чотири інші здані в арсенал. 30 квітня 1802 року полк був приведений до трьох батальйонного складу. 24 липня 1806 року 2-й і 3-й батальйони були відділені на формування двох егерських полків (27-й і 28-й егерські), а замість них сформовані з рекрутів нові. Прапори батальйонів залишилися в полку. 13 червня 1810 року полк в нагороду за вмілі дії під Базарджиком 22 травня 1810 року отримав дві срібні сурми. 22 лютого 1811 року полк був переформований з мушкетерського в піхотний. 19 листопада 1811 року для полку в Конопотському рекрутському депо (був сформований резервний батальйон. Тамбовський полк (у російській військовій історії значиться як старий Тамбовський) брав участь в російсько-турецьких війнах 1768-1774, 1787-1792, 1806-1812 років, Польській війні 1792 року, Швейцарському поході Суворова. Тепер полк чекала

нова війна - з французами [16].

Нашебурзький піхотний полк був сформований ориєнтовно в 1765 році (газета «Санктпетербургские Ведомости» від 31.05.1765 р.), брав участь в російсько - турецьких війнах 1787-1791 та 1806-1812 рр. Під час останньої, кампанію закінчив у загоно генерала Єрмолова під Журжею. Саме в цьому полку в 1771 році військову службу сержантом розпочав командир 9-ї дивізії, до складу якої входив Нашебурзький полк, генерал Є.Є.Удом. За відкликом ад'ютанта посла Франції в Росії графа Лорістона капітана д'Лонгерю „Хороший полк, що складається з старих солдатів. Прекрасно організований і завжди знаходиться в комплекті. Мало був у вогні» 3 шести знамен, отриманих полком у 1797 році одне було з білим хрестом та сірими кутами, а інші п'ять з сірими хрестами та білими кутами, у своїх прапорів держали кавового кольору. Гренадерська рота була у складі 1-го зведеного гренадерського батальйону, запасний батальйон у складі 3-ї Обсерваційної армії.

Козловський піхотний полк був сформований 15 грудня 1763 року, (Попередником цього полку був Козловський кінний полк Української ландміліції, сформований 11 грудня 1732 року. 19 березня 1736 року полк був включений до сформованого Українського ланд міліційного корпусу). 27 листопада 1796 року полк був перейменований у мушкетерський, а 3 грудня цього ж року - в Старо-Баденський мушкетерський. У 1787 році полк отримав прапори зразку 1797 року - одне з білим хрестом та чорно-рожевими кутами, п'ять - рожевий хрест з чорними кутами і білими держакми). 31 листопада 1798р. отримав найменування мушкетерський принца Карла Баденського старшого полк, 20 червня 1799 р. - мушкетерський генерал-майора князя Волконського 2-го полк, 25 січня 1800 р. - мушкетерський генерал-майора Макшеева полк, 29 березня 1801 - Козловський мушкетерський полк, 22 лютого 1811р. - Козловський піхотний полк. Проте історія полку цікава не перейменуваннями, а його участю в бох і походах, а їх було достатньо. Ще за часів свого ланд міліційного минулого полк у складі армії фельдмаршала Мініха брав участь в Кримському поході. Козловці також брали участь у війні з Туреччиною в 1787-1791 рр. і відзначились при взятті Очакова. Придушували польські повстання у 1792 і 1794 рр. та відзначились під Городищем і Мацейовицями та при штурмі Праги. У 1805-1807 рр. полк діяв у складі десантного загоно російської Середземноморської ескадри адмірала Сенявіна і воював проти французів і турків. Особливо козловці відзначились в боях на острові Тендос. У 1809 році після доукомлектування полк брав участь в бойових діях Молдавської армії. Воював під Браїловим, Базарджиком, Шумлою, Русцук, Відіном. У березні 1812 року Козловський піхотний був включений до складу 3-ї Обсерваційної армії.

Ще один полк цієї формації - Дніпровський піхотний вів свою історію від Московського легіону, сформованого 30 серпня 1769 року з Оренбурзького, Казанського Уфимського драгунських полків, Грузинської гусарської роти та команди Яїцьких козаків відповідно до клопотання військової комісії перед Катериною II від 03.10.1769 за №13365. У відповідності до Указу Катерини II від 5 березня 1775 року №2086 Московський легіон був розформований на піхотні полки, то ж з двох батальйонів цього Легіону 6 березня і був сформований Дніпровський піхотний полк з дислокацією «зимових квартир» на кордоні Московської губернії (раніше планувалось два полки - Тульський і Дніпровський, сформовані з Московського легіону розмістити в Могильовській губернії). Полк брав участь у Кримських походах 1776 та 1789 років. Майже відразу по сформуванні, вже 22 листопада 1776 року брав участь у взятті Перекопської лінії. 18-20 жовтня 1777 року брав участь в битві під Карасу-Базаром з бунтівними кримськими татарами. На території Криму полк знаходився до 26 травня 1784 року. У 1789 році полк знову воював з турками. Відзначився в битві на річці Сальча (7 вересня) та при штурмі Ізмаїла (12 вересня). 26 травня 1790 року обидві гренадерські роти полку були направлені для формування Фанагорійського гренадерського полку. Протягом 1790-1791 років полк знаходився на території Молдавії та Бессарабії. 9 травня 1792 року Дніпровці прибули до Польщі і вже 7 липня брали участь в битві

з конфедератами під Дорохуськом. У 1794 році полк брав участь у придушенні повстання під проводом Тадеуша Костюшка, воював під Шекочіном (26 травня), приймав участь в облозі Вашави (2 – 26 серпня), Мацеєвицями (29 вересня), штурмував Прагу (24 жовтня). 29 листопада 1796 року полк було перейменовано в Дніпровський мушкетерський. Із 31 жовтня 1798 року полк носив назву мушкетерського генерал-майора Арбенева. У цьому ж році полк отримав знамена зразку 1797 року і був відправлений до Курляндії, де розмістився в містечку Туккум. Протягом 1798-1801 років полк декілька разів міняв своє найменування: з 24 жовтня 1799 – мушкетерський генерал-майора Вязьмітінова, з 18 травня 1800 – мушкетерський генерал-майора Кононовича, з 31 травня 1801 – Дніпровський мушкетерський полк. 15 жовтня 1799 року полк носив назву мушкетерського генерал-майора Германа, призначеного в експедицію до Голландії 26 лютого полк прибув до литовського містечка Шавлі, де знаходився до відправки 11 червня. Спочатку Дніпровські висадились на території Англії, а звідти з англійськими військами 5 вересня були переправлені на континент (район м. Гельдерн, Голландія). Разом з англійськими військами 8 вересня вночі атакував біля містечок Слапер-Дейск та Берген позиції французької республіканської та батавської армій, вибив противника з сіл Камп і Грет і вийшов на Бергенську дорогу, де зазнав поразки у складі союзних військ та ще й втратив 2 своїх прапори. 21 вересня залишки полку морем знову були доставлені до Англії (о.Герізей). У 1800 році полк був переправлений до Ревеля (Риги), звідки 8 жовтня пішим маршем прибув до м.Туккум. Втрати полку були поповнені за рахунок рекрутів та розформованого гарнізонного Фоміна полку. 16 травня 1803 року зі складу Дніпровського мушкетерського полку була виділена рота для формування Копорського мушкетерського полку. У кампанії 1807 року у Східній Пруссії Дніпровський полк брав участь у битвах при Ландсберзі (25 січня) та Прейсіш –Ейлау (26-27 січня). За відвагу на полі бою під Лансбергом 36 нижніх чинів полку були удостоєні знаків військового ордену і серед них рядовий Роман Петров, який відбив у французьких драгунів командира полку полковника Гуріха. На початку 1809 року полк було передислоковано до Галичини (м. Тарнів) під час спільних дій російської і французької армій проти австрійців. Уже з Галичини 7 квітня підрозділи Дніпровського піхотного полку переправились через Дунай де були включені до складу Молдавської армії, яка на той час діяла на території Болгарії. Полк брав участь у штурмі Базарджика 22 травня (за відвагу 13 червня отримав два прапори зразку 1803 року замість втрачених в Голландії). З 29 травня по 18 червня Дніпровський піхотний полк приймав участь при блокаді Варни, 23 червня штурмував Шумлу, 26 серпня бився під Батином. 22 лютого 1811 року полк із мушкетерського був перейменований в піхотний. У складі цього полку рядовим солдатом розпочав військову службу в 1773 році майбутній Волинський губернатор (1800-1802рр.) Іван Онупрійович Куріс. 19 листопада 1811 року був сформований 4-й резервний батальйон (трьох ротного складу) чисельністю 559 чол. На початку війни 1812 року діючі батальйони знаходились в 18-й дивізії, гренадерська рота 2-го батальйону входила до складу 2-го зведеного гренадерського батальйону зведеної гренадерської бригади корпусу Каменського. Запасний (4-й резервний) батальйон, який призначався до складу 35-ї дивізії увійшов до складу 36-ї дивізії корпусу Сакена [18:88; 22:137; 23:17-21, 58-63; 16:498-507].

У ході Російсько-Турецької війни 1806-1812 рр. відзначився сформований 17 травня 1797 як 11-й егерський полк і перейменований 29 березня 1801 року в 10-й егерський полк (з 1798 по 1801 р. іменувався по шефам) Першим бойовим досвідом полку була участь в облозі і взятті фортеці Хотин. Капітан д'Лонгерю відкликався про цю частину як про дуже хороший полк.

У боях із французами та турками гартувався бойовий характер Коливанського піхотного полку. Його історія почалась з 20 серпня 1798 року, коли в Коломні з рекрут був сформований мушкетерський генерал-майора Міллера 1-го полк двох батальйонного складу. У 1799 році отримав знамена зразку 1797 року: одне – білий хрест з фіолетовими

кутами, вісім з білими кутами і фіолетовим хрестом в середині якого знаходився білий та білими деревками. (21 березня 1802 року в полку був залишений білий прапор і п'ять кольорових – по 2 на батальйон). 31 (за Хронікою – 29) березня 1801 року полк було переформовано у Коливанський мушкетерський. 16 травня 1803 року одна рота полку була передана для формування Кримського мушкетерського полку, натомість сформована нова. У 1805 році полк у складі десантного загону (15-та піхотна дивізія) був висаджений на Іонічних островах (Греція). Після укладення Тільзитського мирного договору (1807 р.) полк був направлений до складу Дунайської армії, брав участь у блокаді Шумли, та перших штурмах Рушчука. 22 лютого 1811 року Коливанський полк було перейменовано в піхотний. 19 листопада 1811 року для полку був сформований 4-й – резервний батальйон трьох ротного складу чисельністю 559 чол.

Діючі (1-3) батальйони полку знаходились у складі 15-ї дивізії корпусу Є.І.Маркова, гренадерська рота 2-го батальйону у складі 1-го зведеного гренадерського батальйону своєї дивізії, а згодом зведеної гренадерської бригади корпусу Каменського. Запасний (резервний) батальйон був включений до складу 36-ї дивізії, звідки згодом був передислокований до 2-го резервного корпусу генерала Ертеля [24:50; 18:82; 16:454-460].

Свій бойовий шлях і історію в боях проти французів розпочав Куринський піхотний полк, сформований на острові Корфу 29 грудня 1802 з восьми рот Астраханського гренадерського, двох рот Ярославського, двох рот Виборзького і двох рот Нашебурзького мушкетерських полків, під назвою Куринського мушкетерського полку. Третій батальйон полку в той же час було сформовано в Рязані з виділених рот Орловського, Шліссельбурзького та Старооскольського полків та рекрутів (28 серпня 1805 року переданий для формування Одеського мушкетерського полку, в подальшому 40-го егерського). Курінці протягом трьох років (1804-1806) брали участь у військових діях проти французів на Іонічних островах. 3 грудня 1803 року до полку був приєднаний 3-й батальйон Ахтіярського гарнізонного полку. У 1807 році Куринський полк було перекинато до складу Молдавської (Дунайської армії), де він брав участь у блокаді Ізмаїла і в штурмах Базарджика, Шумли і Рушчука. 22 лютого 1811 року полк отримав назву Куринського піхотного. Обидва діючі батальйони знаходились у складі 15 дивізії корпусу Маркова, гренадерська рота у складі 2-го зведеного гренадерського батальйону, запасний батальйон – спочатку у складі корпусу Остен-Сакена, а звідти направлений до складу 2-го резервного корпусу [18:121; 25:406].

29 листопада 1796 року з 3 та 4-го батальйонів Бузького егерського полку було сформовано 14-й егерський батальйон, переформований 17 травня того ж року в полк. 11 жовтня 1798 полк цей був названий за іменем шефа – егерським генерал-майора Багговута, а 27 червня 1800 р. – егерським князя В'яземського полком. 31 березня 1801 полк було перейменовано в 13-й егерський полк. З 1805 по 1807 рік полк діяв проти французів у складі загону для захисту Іонічної республіки у складі російського експедиційного корпусу. По поверненні на територію Російської імперії на початку 1809 року був включений до складу Молдавської (Дунайської) армії. Уже 19 квітня цього року в складі колони князя В'яземського полк штурмував Браїлів, потім брав участь у блокаді Мачина, відзначився 15 серпня, вибивши багнетами турків, що засіли в мечеті поблизу фортеці. У червні 1810 року полк брав участь у блокаді Шумли, а потім був перекинаний до Рушчука і брав участь в його невдалому штурмі. Згодом воював у складі корпусу генерала Маркова, відзначився розгромі турецького табору 2 жовтня 1810 року.

Родовід Павлоградського гусарського полку в різних джерелах ведеться по різному. Так, у праці «Хроника Российской Императорской Армии», виданій в 1852 році в Санкт-Петербурзі початок історії полку пов'язаний із формуванням генерал-лейтенантом бароном Гельстромом 10 травня 1784 року з Поселених Дніпровського і Катеринославського пікінерських полків Павлоградського полку Катеринославської кінноти або Павлоградського легкокінного полку [16:535-541]. У військовій енциклопедії під

редакцією Новицького (видавництво товариства Ситіна), виданий в 1914 році ця дата зміщена в часі на двадцять років уперед і пов'язана з утворенням 9 червня 1764 року Дніпровського та Донецького (згодом Катеринославського) пікінерських полків, сформованих з українців, позбавлених козацьких прав. [26:259] Обидва попередники Павлоградців брали участь у війні з турками. Дніпровці відзначились у 1770 році при облозі Бендер та 1771 році в експедиції генерала Румянцева на правий берег Дунаю. «Військова енциклопедія» та В.К.Шенк у своєму довіднику імператорської головної квартири подають іншу дату об'єднання пікінерських полків – 28 червня 1783 року. [27: 70] Павлоградський легко кінний у складі корпусу О.В.Суворова бойове хрещення прийняв у битві на Кінбурнській косі 1 жовтня 1787 року. 2 лютого 1788 року при польку була створена Кінно-егерська команда у складі 65 чол., в подальшому (21 вересня 1789 р.) передана для формування Катеринославського кінно-егерського полку. У 1789 році павлоградці входили до складу загону Йосипа Де Рібаса, який штурмував Хаджибей. Впродовж 1796 року Павлоградський легко-кінний брав участь у війні з Персією. Зі сходженням на престол Павла I, 29 листопада 1796 року Павлоградський легко-кінний було перейменовано на Гусарський генерал-лейтенанта Боура полк. Гусарський Боура полк через Кавказські хребти та причорноморські степи повернувся додому і розмістився у містечку Кременець Подільської губернії (з 1805 – містце «зимових квартир»). У 1798 році Гусарський генерал-лейтенанта Боура полк був спочатку направлений до експедиційного корпусу Суворова, а згодом приєднаний до корпусу принца Конде, який був направлений на виручку військам генерала Римського-Корсакова, у Швейцарії. Особливо полк відзначився під час невеликого бою біля містечка Констанца 26 вересня 1799 року. Корпус Конде був оточений французами. Павлоградці сміливо атакую провали кілька противника, захопили міст через Рейн і утримували його, доки російські війська не вийшли з оточення. У квітні 1800 року Павлоградці повернулися до Кременця. 29 березня 1801 року Гусарський Боура полк було перейменовано на Павлоградський гусарський. 16 травня 1803 року два ескадрони були виділені для формування Білоруського гусарського полку, а натомість були сформовані два нові. Павлоградські гусари простояли у Кременці до початку 1805 року. Цього року Павлоградський гусарський у складі армії М.І.Кузюзова знову воював проти французів. На початку кампанії, діючи у складі колони П.І.Багратіона зайняли місто Браунау. Згодом павлоградці відзначилися 23 жовтня 1805 року на річці Енс, 24 жовтня – біля міста Амштетен. За битву при Шенграбені 4 листопада 1805 року полк, першим серед полків легкої кавалерії і в числі перших трьох полків імператорської армії, 13 липня 1806 року отримав Георгієвські штандарти (1 білий і 9 зелених) з написом «За подвиги при Шанграбене 4 ноября 1805 года в сражении 5 тысячного корпуса с неприятелем, состоящим из 30 тысяч». До цього штандарти були лише у важкій кінноті (драгунів та кірасирів). То ж полк отримав першим серед легкої кінноти не тільки Георгієвські, але й штандарти взагалі.

На війні проти французів павлоградці бились також під Аустерліцем 18 листопада 1805 року та в кампанії 1806-1807 років на території Пруссії. Особливо відзначився гусари під Голіміном і Прейсіш-Ейлау (27 січня 1807 року) де відбили у французів 12 гармат. На той час в Павлоградському гусарському служив батько Льва Миколайовича Толстого – Микола Ілліч, який почав свою службу в Павлоградському гусарському полку фанен-юнкером, а у 1812 році був підполковником. Тож на сторінках «Війни і миру» є спогад і про Павлоградських гусар. Спогад про Павлоградських гусар навряд увійшов і в золотий фонд кінематографії – поручик Ржевський у виконанні Яковлева переплутав сірий мундир Сумського гусарського полку Шурочки Азарової з зелено-блакитним мундиром павлоградців. У 1809 році полк брав участь у походах проти австрійців, до Галичини.

У складі корпусу генерала Маркова на Волинь прибув не менш прославлений Олександрійський гусарський полк. Ця кавалерійська частина була сформована генерал-майором бароном Ферзеном 21 червня 1783 року з солдатів і офіцерів Далматинського і Македонського гусарських

полків, поселених в Новоросійській губернії, під назвою Олександрійського легко-кінного полку. Зважаючи на бойову історію попередників олександрійців старшинство полку велось з дня утворення 11 серпня 1776 року Македонського, Далматинського та ще семи полків, які склали полки так званої Катеринославської кінноти, призначеної для охорони Української лінії. 4 червня 1790 року полк був перейменований у Олександрійський козацький, а 14 вересня цього ж року об'єднаний з Херсонським легко-кінним полком в один – Херсонський козацький полк. 31 січня 1792 року Херсонський полк був розформований і з його частин знову утворені два легко-кінні полки – Олександрійський і Херсонський. Із 1796 по 1801 рік полк йменувався за шефами: гусарський генерал-майора Годлевського полк (з 29.11.1796), генерал-майора Гижицького (з 26.10.1797), генерал-майора Нікоричі (з 26.10.1798), генерал-майора Тепельнова (з 2.10.1799), полковника Кашинського (з 6.05.1800). 31 березня 1801 року полк отримав найменування Олександрійський гусарський. У 1803 році 2 ескадрони було виділено для формування Білоруського, а в 1806 році один ескадрон для формування Гродненського гусарських полків. Виділені ескадрони замінювались новосформованими, в основному з рекрутів. Усі 10 ескадронів Олександрійського гусарського полку брали участь у кампанії 1806-1807 рр. проти французької армії та її союзників. Особливо полк відзначився в битві при Фрідланді (14 червня 1807 року). Олександрійські гусари в російському війську мали ще одну назву – «чорні гусари» завдяки своїй формі, яка у 1812 році складалася з чорного ментика, чорного доломана з червоним коміром і обшлагами і чорних чакчир. Ташка і чепрак також були чорними з червоним обрамленням. Чорного кольору в гусарів був також і пояс.

Олександрійські гусари носили ще декілька назв, такі як «гусари смерті» завдяки емблемі полку – черепу, який був на ківерах гусарів та відзнаці – мальтійському хресті, а також з 1813 року – «безсмертні», завдяки битві при Кацбаху (14.08.1813), коли гусари розгромили два полки важкої французької кавалерії. [28:108-109; 29:246; 27:73; 30:30]

Цікаво, що Олександрійський гусарський воював на Волині в 1-шу світову, а в його складі служив чоловік Анни Ахматової російський поет Микола Гумільов.

Разом з тим у складі армії були і зовсім молоді. Одні з них, такі як 28-й егерський (сформований 24 липня 1806 року) та 32-й егерський (сформований 24 липня 1806 року), полки участі в боях не приймали, інші, а такі як, Якутський піхотний і 38-й егерський полки встигли «понохати пороху» в ході російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

Якутський мушкетерський полк був сформований 16 серпня 1806 з однієї гренадерської, трьох мушкетерських рот Селенгінського мушкетерського полку і рекрутів. 16 березня 1807 року отримав прапори зрака 1803 року - одне біле і п'ять кольорових, з зеленим хрестом і білими кутами на білих держаках. 14 червня 1807 року був включений до складу резервної армії під командуванням генерала князя Лобанова-Ростовського До моменту закінчення Тильзитського миру вийшов в район Білостока, проте в ході Російсько-Французької війни участі в бойових діях не приймав. У 1810-1811 рр. полк брав участь у боях при штурмі Силістрії, під Шумлою, Рущуком, Журжею. 12 жовтня 1810 року як і інші мушкетерські полки зазнав реорганізації: в батальйонах були створені одна гренадерська і три мушкетерські роти (до цього розподіл існував по-батальйонно – один гренадерський і два мушкетерські). 22 лютого 1811 року перейменований у Якутський піхотний полк. 9 листопада 1811 року був сформований резервний батальйон. [31; 18:84; 16:468-473]

Добряче встиг понохати пороху і 38-й егерський полк, сформований 19 жовтня 1810 року з Галицького мушкетерського полку. Попередник 38-го егерського мав славу, і одночасно трагічну історію. Цей полк був сформований 16 травня 1803 року з рот Астраханського карабінерного, В'ятського, Бутирського, Шліссельбурзького, Нашебурзького, Тамбовського, Орловського, Старооскольського, Навагінського, Українського та Оленецького мушкетерських полків (від кожного полку по одній роті) у складі одного гренадерського і двох мушкетерських батальйонів чоти-

р'єхотного складу. Найтрагічнішою сторінкою полку стала битва під Аустерліцем, коли полк був розбитий і втратив свої знамена. 28 серпня 1805 року зі складу полку було виділено 3 роти для формування Пензенського мушкетерського полку. [32]

Вище читач вже мав змогу познайомитись з бойовим шляхом і історією двох ушавлених кавалерійських полків російської імператорської армії, які входили до складу піхотних корпусів. Не менш славно бойову історію мали також і полки кавалерійського корпусу генерала д'Ламберта.

Українське козацьке коріння мав Стародубівський драгунський полк, сформований 28 червня 1783 з вояків колишнього козацького війська як Стародубівський легко - кінний полк Малоросійської кінноти. 9 лютого 1784 року полк було перейменовано в Стародубівський карабінерний і він увійшов до складу регулярної кавалерії імператорської армії. 29 листопада 1796 року полк було переформовано в кірасирський. 31 жовтня 1798 частина отримала назву кірасирський генерал від кавалерії Нумсена полк, згодом, 15.04.1799 р. - кірасирський генерал-майора Воїнова, а 29 березня 1801 р. - Стародубівський кірасирський полк. 31 липня 1801 року полк було переформовано у драгунський. Стародубівський драгунський брав участь в боях з турками, відзначився в кампанії 1796 року під час битв під Галацем; знищений Тургу-Кагульського табору, під Фокшанами, Римніком, штурмі Ізмаїлу. Олександр Васильович Суворов відмічав у своїх записках: «...молодці стародубці ... показали себе хоробрими та мужніми подвигами ...» У 1790 році стародубці відзначились під Бухарестом, а в 1791 році під Мачином. У 1799 році стародубівські кірасири брали участь у Швейцарському поході, а драгуни воювали проти турків на території Бессарабії та Валахії (1806 р.) Після відпочинку на зимових квартирах у Катеринославі, в кампанії 1807 року драгуни відзначились при штурмі Кубії, де захопили два турецькі прапори та під Ізмаїлом. У кампанії 1809 року полк воював в районі Рассевату та Силістрії, а 1801 року - під Ясиною і Базарджіком. 18 вересня 1810 року полк отримав штандарти зразку 1803 року, з написом - «За отлиие при взятии приступом кр. Базарджика 22 мая 1810». 12 жовтня 1810 року Стародубівський драгунський полк увійшов до складу 1-ї бригади 5-ї кавалерійської дивізії. [27:43; 30:29-30]

У 1702 році в Москві зі служивих людей, взятих у драгунський службу комісією князя Бориса Голіцина було сформовано драгунський полк підполковника Петра Михайловича Деолова. Полк ніс гарнізонну службу в Острогозьку і на початках був пішим. Згодом, з 1703 по 1705 роки, полк носив назву за своїми командирами: полковника Григорія Андрійовича Сухотіна, підполковника Юди Болтіна, полковника Антона Дюмона (Дюмонта), полковника Михайла фон Шульца. Під командуванням цих командирів вже кавалерійський полк приймав участь в боях Північної війни Росії зі Швецією. Тверські драгуни відзначились вперше проти військ короля Карла XII в боях під Дерптом (1704). У 1706 році полк отримав назву Тверський драгунський полк. Із новою назвою полк продовжив бойові дії і відзначився в битві під Лісовою (1708 р.) та Полтавській баталії (27 червня 1709), а згодом під Рігою. У 1711 р. Тверські драгуни брали участь у Прутському поході. З 1756 по 1763 рік драгуни воювали під час Семирічної війни проти Пруссії. Відзначився при облозі фортеці Кольберг, битві при Велу (нинішній Знаменськ Калінінградської області РФ). Дехто з дослідників (В.К.Шенк, В.В.Звегінцов, О.І.Мартинов) вказує на інший початок історії полку і веде його родовід від Кірасирського генерал-майора Цорна полку, сформованого 20 серпня 1798 року в Москві з офіцерів і нижніх чинів кірасирських полків (зокрема 60 унтер-офіцерів і нижніх чинів Кірасирського генерал-майора Салтикова 2-го полку), рекрутів (у основному з Московської, Рязанської, Полтавської та Чернігівської губерній і з Московського гарнізонного генерала Архарова 2-го полку) а на посади сурмачів - вихованців Московської Гарнізонної школи. Цю версію підтверджує присвоєне полку старшинство - з 20.08.1798. Офіцери в основному прибули з Кірасирського графа Салтикова 2-го, Малоросійського, Чернігівського, Рязького, Київського кірасирських полків.

Серед цих офіцерів були майори Бердяев і Аргамаков (Кірасирський Салтикова 2-го полк), які на Волині командували полком і бригадою у складі 3-ї Обсерваційної армії. 19 червня 1799 року полк отримав п'ять штандартів для кожного ескадрону: один білий (полковий) з жовтими медальйонами і чотири жовті з червоними медальйонами, шиття і бахрома - золоті. Ці штандарти полк мав і на час бойових дій у 1812 році.

За станом на 1 січня 1800 року формування полку було завершено і він був віднесений до Московської інспекції. 31.03.1801 полк, який на цей час знаходився у Вінниці, був віднесений до Української інспекції, і перейменований в Тверський кірасирський. 31 липня цього ж року полк був переформований в драгунський. Навесні 1803 року зі складу полку був виділений один ескадрон для формування Новоросійського драгунського полку, який формувався в містечку Радомишль Київської губернії. Натомість був сформований новий, а згодом і запасний півескадрон. У 1805 році ще один ескадрон був виділений для формування Житомирського драгунського полку.

На початку серпня 1805 року Тверський драгунський полк був включений до 1-ї армії генерала М.І.Кутузова і після маршу прибув до міста Радзивілів - місця зосередження армії перед походом до Баварії. В марш полк вирушив у складі ешелону барона Розена 24 серпня і після важкого 9-ти тижневого походу через Галичину, Сілезію і Моравію 31 жовтня 1805 року прибув в табір російський військ в районі Кремса. Тут Тверські драгуни разом з Санкт-Петербурзьким драгунським полком увійшли до складу бригади генерал-майора Чапліца. Перший досвід боїв з французами драгуни отримали під селом Позоржиць. У жорстокому ар'єргардному бою корпусу П.І.Багратіона з кіннотою Мюрата тверці декілька разів атакували противника. В одній з атак до полону потрапив командир полку полковник Бердяев (після обміну полоненими повернувся до полку 15 листопада). Командування полком прийняв підполковник Аргамаков 1-й, який відновив контратаки проти противника в результаті яких ескадрон штабс-капітана Тиркова знизив французьку кінну батарею. В результаті першого бою полк втратив трьох офіцерів полоненими (в т.ч і штабс-капітан Тирков), одного офіцера і 75 нижніх чинів вбитими і пропалими безвісти. Штабс-капітан Тирков і поручник Ліхачов, які потрапили до полону повернулись до частини в 1806 році і були представлені особисто генералом від інфантерії Кутузовим до нагородження орденами. За першу бойову справу були нагороджені: полковник Бердяев - орденом Св.Георгія 4 кл., підполковник Аргамаков 1-й і штабс-капітан Тирков - орденом Св.Володимира 4 ст., поручники Ліхачов і Скрипка - орденом Св.Анни 3 ст. Ще 15 офіцерів були нагороджені шаблею «За хоробрість», декілька юнкерів отримали офіцерські еполети. 16 листопада тверські драгуни у складі загону генерала Багратіона брали участь у взятті міста Вішау і розгромі кавалерійської бригади Трельяра. В подальших боях під Вішау російська кавалерія змусила французів відійти до Брюнна. В битві під Аустерліцем 20 листопада 1805 року Тверський драгунський полк знаходився в резерві на правому фланзі російських військ і був введений в бій проти піхотної дивізії Сюше. Втрати полку під Аустерліцем склали 1 офіцер і 179 нижніх чинів вбитими. Чергове поранення отримав командир полку полковник Бердяев. У грудні 1805 року полк повернувся на територію Російської імперії і в січні 1806 року знаходився на відпочинку в місті Зеньків Полтавської губернії. 4 травня 1806 року Тверський драгунський полк увійшов до складу 12-ї дивізії (змінаного складу) з зимовими квартирами у місті Переяславі. Через місяць один з ескадронів полку був направлений для формування нового драгунського полку - Фінляндського. У грудні 1806 року Тверський драгунський вирушив в похід проти турків у складі Дністровської (згодом Молдавської) армії генерала від кавалерії Івана Івановича Міхельсона (того самого, котрий на чолі карального загону в 1774 році наніс поразку загонам Омеляна Пугачова під Уфою і Казанню, Царицином і поставив крапку на повстанні під Чорним Ярмом). Ескадрони полку з боями йшли по території Бессарабії, Молдавії та Валахії. У Російсько-Турецькій війні 1806-1812 рр.

драгуни у складі корпусу графа Ланжерона відзначились під Браїловим (23-24.05.1807), облозі та невдалою штурмі Браїлова (9-20.04.1809), битві при Фрасіні (29.08.1809). На початку 1810 року тверський драгунський полк був включений до складу окремого корпусу генерала Засса і всю зиму 1809-1810 рр. пробув в районі Бухареста. З 13 червня 1810 року полк брав участь у трьох місячній облозі фортеці Русчук. Полк у складі особливого загону Бердяєва 4 і 6 липня відбив вилазки противника з фортеці, 9 липня знищив турецьку гребню флотилію, яка намагалась прорватись до Русчука. В жовтні полк увійшов до складу загону графа Воронцова і 16 жовтня зайняв Плевну, 18 жовтня – Ловчу, 19 жовтня - місто Сельви. По закінченні кампанії 1810 року полк у складі основних сил армії повернувся на лівий берег Дунаю.

6 березня 1811 року Тверський драгунський полк був виключений зі складу Молдавської армії і розташований на території Могилівського повіту Подільської губернії. 12.10.1811 полк був включений до складу 5 кавалерійської дивізії, яка наприкінці того ж року увійшла до складу Подільської армії генерала від інфантерії П.І.Багратіона. Початок 1812 року полк зустрів в місті Бар, нині Вінницької області. З формуванням 3-ї Обсерваційної армії чотири ескадрони полку увійшли в складі 5-ї кд до кавалерійського корпусу Ламберта, а запасний ескадрон, що перебував у складі 11 дивізії, призначеної для 2-ї резервної армії, згодом увійшов до складу корпусу генерала Остен-Сакена. Стройові ескадрони полку розташувались в районі села Бискупичі Володимирського повіту [33; 34; 35; 27:29]

24 липня 1806 року полковником Хрущовим в Медіні, Мещевську, Мосальську, Серпейську Калужкої і Юхтові Смоленської губерній з 4-го та 5-го ескадронів Іркутського драгунського полку і рекрутів було сформовано Арзамаський драгунський полк, який на початку свого існування був приписаний до 18-ї піхотної дивізії. 16 грудня 1806 року кіннотники отримали форму драгунського зразку (комір світло-зелений, з облямівкою, рукава і погони бірюзові, гудзики білі). 31 березня 1807 року полку були присвоєні штандарти зразку 1803 року (один білий з зеленими кутами і чотири зелених з білими кутами, обрамлені золотим шиттям і бахромою), які були вручені лише у 1809 році. 12 жовтня 1811 року Арзамаський драгунський полк був зарехований до 16-ї бригади 5-ї кавалерійської дивізії.

Роком раніше – 28 серпня 1805 року у Вроцлаві з ескадронів Глухівського кірасирського, Тверського, Переяславського, Смоленського драгунського полків і рекрутів було сформовано Житомирський драгунський полк, віднесений до Литовської експедиції. У 1806 - 1807 рр. полк брав участь в боях російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Про той період історії полку французька розвідка доповідала: „Поганий полк, зіпсований і обірваний...” 12 жовтня 1811 року чотири діючі ескадрони Житомирського драгунського увійшли до складу 5-ї кавалерійської дивізії, а запасний ескадрон спочатку знаходився у складі 11-ї кавалерійської дивізії, призначеної для формування 2-ї резервної армії, проте згодом увійшов до складу корпусу Остен-Сакена. Бойовий дух офіцерів і солдат полку повинні були піднімати бойові штандарти зразку 1803 року, отримані полком у 1805 р.

Таганрозький драгунський полк передодні війни 1812 року входив до складу 8-ї кавалерійської дивізії, яка дислокувалась на території Криму. При формуванні 3-ї Обсерваційної армії чотири діючі ескадрони полку були включені до складу кавалерійського корпусу К.И.Ламберта. Полк було сформовано 16 січня 1775 року з В'ятського і Пермського карабінерних полків. Старшинство отримав від В'ятського карабінерного полку, сформованого 9 травня 1701 року новгородським воеводою Апраксиним як Драгунський Дениса Довгерина полк. Пермський карабінерний був сформований як Драгунський Горбова полк у 1703 році. Полки-попередники брали участь в російсько-шведській війні, а зановосформований Таганрозький полк свій перший бойовий досвід отримав у війні проти турків. На 1875 рік Таганрозькі драгуни перебували в загоні Г.О.Потьомкіна, який діяв проти великої і малої Кабарди. З 1787 року знаходився на Кавказькій лінії. Драгуни відзначились при розвідці (1788) та штурмі (1791) Анапи, в справі під Лабою

(1789). Таганрозькі драгуни також приймали участь в експедиції генерал-поручика графа Валеріана Зубова до Персії (10.04 – 06.12.1796) під час якого здобували Дербент, ходили на Баку. Із 3 грудня 1796 року полк заходився у складі військ Кавказької лінії. У 1798 році полк двічі міняв назву (за іменами шефів) - з 31.10.1798 р. - Драгунський генерал-майора Івашова полк, з 30.11.1798 - Драгунський генерал-майора Ланга полк. У 1800 році полку були вручені штандарти зразку 1800 року, як і в інших драгунських полків – один білий і чотири зелені. З 03.04.1800 р. разом з Володимирським драгунським полком, мово про який піде нижче, увійшов до складу десяти ескадронного Драгунського полку генерал-майора Обрезкова 1-го у складі якого перебував до 30 березня 1801 року.

30 березня знову сформований як окремий Таганрозький драгунський полк і віднесений до Кавказької інспекції. Під командуванням генерал-лейтенанта Григорія Івановича Глазенапа (з 29.03.1804 р. - командувач військами Кавказької лінії) з 3 по 23 травня 1804 року Таганрозькі драгуни брали участь в поході проти чеченців та кабардинців на річках Баксан і Чегем та поході в Кабарду 20-30 червня того ж року. Наприкінці літа 1804 року 80 драгун в нерівному трьохденному бою відстояли від нападників – кабардинців князя Атажукіна місто – центр Кавказької губернії Георгієвськ (нині місто краевого підпорядкування Ставропольського краю РФ). Із 1807 по 1811 рік полк квартирував у Ставрополі. [36; 27:60]

Ще один драгунський полк – Володимирський драгунський, який входив до складу 8-ї кавалерійської дивізії прибув на Волинь із Криму. Полк був сформований 21 травня 1701 року із рекрутів боярином князем Голіциним як Драгунський стольника і полковника Михайла Жданова полк (10 ескадронів) у складі десяти драгунських полків, які формувались згідно Указу Петра I від 23 грудня 1700 року у низових містах басейну Волги (Володимирі, Нижньому Новгороді, Казані і т.д.). Бойове хрещення новий драгунський полк отримав 29 грудня 1701 року в районі с. Ерстфер в бою проти кінноти шведського генерала Шліппенбаха (саме за цей бій Шереметьєв першим в російській імператорській армії отримав чин генерала-фельдмаршала). У 1702 році отримав найменування Драгунського князя Петра Мещерського. На чолі з новим командиром полк брав участь в переможній для російської армії битві на річці Ембах (Ліфляндія) 18 липня 1702 року. Другу половину цього року полк провів в боях у північній Ліфляндії і відзначився під Мензою, Вольмаром, Марієнбургом. У 1703 році разом з іншими драгунськими полками брав участь в будівництві фортеці Ям (Ямбург) та в набігах на Карелію. Влітку 1704 року брав участь в облозі та штурмі Дерпта, Нарви, а восени здійснивав набіги в Самогітію (район міст Каунас - Клайпеда в басейні ріки Німан і Віндава, також відомий як Жмудь), зайняту шведами. Влітку 1705 року драгуни відзначились у складі загону Боура при наступі на Мітаву (м. Єлгава, Латвія). Хахнали значний втрат у битві під Мур-Мизою 15 липня, де війська Шереметьєва отримали поразку від шведського загону генерала Левенгаупта. У 1706 році доля перший раз привела полк на Волинь у складі корпусу Олександра Меншикова, який виконував завдання з очищення Волині від шведів і надання допомоги у поверненні на польський престол короля Августа. Восени драгуни князя Мещерського відзначились під Любліном, форсуванні Вісли, битвах під містечком Алькінакі та Калішем, де шведи на чолі з генералом Мардефельдом і поляки на чолі з Потоцьким здались в полон росіянам. 10 березня 1708 року отримав найменування Володимирського драгунського полку. У липні 1708 року драгуни брали участь в невдалій для росіян битві під Головчином (нині Могилівська обл. Білорусі). 28 вересня 1708 року полк у складі кінноти генерала Боура брав участь в битві під Лісовою, де росіянами був розгромлений 16-ти тисячний корпус Левенгаупта. Восени 1708 і взимку 1709 року Володимирі діяли проти шведів більше партизанськими методами і відзначились під Грунями, Красним Кутом (захоплено 3 шведські прапори), Седжарами, Кам'янкою, Одолянами. У 1709 році Володимирі бились під Полтавою (27 червня) та під Переволочною (30 червня), а згодом були направлені для переслідування

Карла XII та Мазепи, які встигли переправитись через Дніпро. 8 серпня 1709 року в районі Очакова Володимирський та Нижньгородський драгунський полки розбили залишки шведської армії, яка відступала від Полтави. У 1711 році полк брав участь в Прутському поході, в якому російська армія спільно з військами молдавського господаря Кантерімира билась проти військ турецького султана, кримського хана та запорізьких козаків на чолі з Пилипом Орликом. Володимирі, які діяли в складі загону генерала Ренне брали участь в рейді до Браїлова, який захопили 13-14 липня разом зі значними запасами продовольства. Наприкінці 1709 року Володимирі прибули до складу армії князя Меншикова і розмістились в Дубно. Наступного року полк було переведено спочатку до Білої Церкви, згодом до Ніжина, Чернігова, а на кінець року до Смоленська. До 1715 року Володимирі знаходились на Смоленщині і в Прибалтиці, а звідти, по смерті Карла XII, були відведені до Києва. У травні 1727 року полк був розміщений на території Алатирського повіту (нині Алатирський район Чувашії). З 16 лютого по 13 листопада 1727 року носив назву 2-й Алатирський драгунський полк. У часи царювання Анни Іоанівни Володимирський драгунський брав участь в кримських і дністровських походах фельдмаршала Мініха. Драгуни відзначились при взятті Очакова в травні 1737 року, взятті Хотина 19 серпня 1739 року. У 1745 році Володимирі на деякий час були включені до складу Астраханського корпусу, який забезпечував візит до двору Єлизавети I персидського шаха. 25 квітня 1762 року був в черговий раз перейменований і став називатись Драгунським генерал-майора графа Івана Салтикова полком. 5 липня 1862 знову став йменуватись Володимирським драгунським. Наприкінці 60-х років XVIII століття полк був передислокований на польський кордон, де ніс сторожову службу. 16 січня 1775 року до Володимирського драгунського був приєднаний Воронежський драгунський полк (утворений в 1711 р.). Того ж року полк був переведений на Царицинську лінію, де увійшов до складу спочатку Астраханського корпусу, а в 1777 року – Кубанського корпусу під командуванням спочатку генерал-майора Якобі, а потім О.В.Суворова. Драгуни відзначились 29 серпня 1779 року в битві з кабардинцями в районі фортеці Святого Павла на річці Малка. Досвід каральних експедицій Володимирі отримали також в 1783 році при переселенні Ногайської орди в південно-уральські степи. 1 серпня 1783 року в бою на річці Єї Володимирські драгуни захопили в полон керівника ногайського повстання Музру-Бекова та 60 старійшин. У жовтні того ж року війська корпусу О.В.Суворова продовжили каральні дії проти кабардинців і ногайців і здійснили різню в районі урочища Кременчужьке на Кубані та Серишегер біля річки Лаба. З перервами на відпочинок полк перебував на Кубанській лінії до 1777 року. Російсько-турецька війна, яка розпочалась в 1778 році застала Володимирів у Єйському укріпленні на Кубані. Спочатку драгуни діяли в басейні Лаби проти горців а в 1788 році взяли участь в рекогносцировці підходів до Анапі. Після двох років бойових дій наприкінці 1789 року полк був відведений до Донецького округу на доукомплектування, де знаходився до жовтня 1790 року. У червні 1791 року в складі корпусу генерала Гудовича Володимирський драгунський брав участь в Арапському поході і взятті Анапі (21-22 червня), та ще раз відзначився 14 серпня на річці Убині де розбив великий загін горців. У 1796 році в складі експедиційного корпусу графа Валеріана Зубова Володимирі взяли участь в Перському поході, в ході якого відзначились при взятті Дербента (10 травня). На час смерті Катерини II полк знаходився на річці Кура, де отримав наказ повернутись до Кизляра. З воцарінням Павла I знову почалась епопея перейменувань. Спочатку став називатись Драгунським генерал-лейтенанта Обрезкова 1-го полком (з 1 жовтня 1798), потім (з 29 жовтня 1800 р.) – Драгунським полковника Шепелева, з 21 січня 1801 року – Драгунським генерал-лейтенанта Шепелева, а 31 березня 1801 року – Володимирським драгунським. У 1800 році до Володимирського драгунського був приєднаний Драгунський полк Ланга (виключений зі складу полку в березні 1801 року). У цьому ж році полк отримав штандарти драгунського взірця. 14 липня 1803 року зі складу полку був виділений один

ескадрон для формування Борисоглібського драгунського полку. З 1796 по 1804 рік Володимирський драгунський полк стяв на Кубані (штаб у фортеці Московській) і участі в бойових діях, за виключенням невеликих «справ» проти горців не брав. Лише в 1804 році, після чергового повстання горців, полк вирушив в бойовий похід, який скоріше був схожий на каральний і здійснював патрулювання на території, яка прилягала до р. Кубань. У 1806 р. один ескадрон був виділений для формування Тираспольського драгунського полку. З 29 серпня по 19 жовтня Володимирський драгунський знаходився в складі десантного загону Каспійської флотилії, який приймав участь в «покаранні» бакинців за вбивство російського посланника. Після приєднання до Російської імперії Кубанського ханства в 1807 році полк перейшов річку Терек і вступив на територію Чечні, де витирмав ряд значних боїв (Ханкала-17.02, Вел.Гременчуг – 05.03, 12.03, 26.03, 03.04, 06.08). Протягом березня-травня 1810 року полк знаходився на території Кабарди, де прожовжувались незначні сутички з свободолюбивими горцями. У 1811 році полк після 33 років служби на Кавказі був переведений до Катеринославської губернії (штаб - м. Новомосковськ, нині Дніпропетровської області). 21 квітня полк отримав наказ вирушити на Волинь (чотири діючі ескадрони). 19 червня Володимирський драгунський прибув в район Луцька де увійшов до складу 8-ї кавалерійської дивізії кавалерійського корпусу генерал-ад'ютанта Ламберта. Запасний ескадрон деякий час залишався в Криму і лише восени 1812 року був передислокований до Житомира. [27:61; 12:]

Поповнення з числа рекрутів для Стародубівського, Житомирського, Арзамаського та Тверського драгунських полків надходило з Роменського (нині м. Ромни Чернігівської області) рекрутського депо, а Володимирського, Таганрозького та Серпухівського з Іванівського депо (нині м. Іваново РФ).

Єдиним представником уланських полків на Волині на початок війни 1812 року був Татарський уланський полк. З квітня 1797 року повелінням російського імператора було доручен сформувати з татар, які жили на території приєднаних від Польщі губерній кінний полк з наданням найменування «Пінський». 9 червня 1797 року нова кавалерійська частина була сформована, однак отримала назву Татарський Литовський полк (Литовський кінний татарський полк). 31 жовтня 1798 р. полк отримав назву за іменем шефа - Татарський генерал-майора Барановського 1-го полк. Під командуванням цього командира полк у 1799 році взяв участь у Швейцарському поході. З 5 листопада 1800 року йменувався Татарським генерал-майора Болотникова полком, згодом (з 08.11.1800 р.) - Татарським генерал-майора Долгорукова 4-го, з 20.01.1801 р. - Татарським генерал-майора Гловенського полком. 29 березня 1803 року полк було перейменовано в Татарсько-Литовський кінний полк і віднесено до Литовської інспекції. Саме в цей період форма, введена при формуванні полку за зразком пруського полку товаришів, була замінена на форму за зразком польських уланів з головними уборами малинового кольору. 29 (30) березня 1803 року поляки і литовці, які служили в полку були виділені в окремих полк, який згодом отримав назву Литовський, а ескадрони, які залишилися після виокремлення були сформовані в кінний Татарський полк. У 1806 році Татарці брали участь в битві під Пултуськом (1806 р.). 29 квітня 1807 року з полку була виділена частина особового складу для формування Кінно-Волинського полку. У листопаді 1807 року полк було переформовано в Татарський уланський, при цьому 05.08.1808 року для полку була підтверджені головні убори і комірці малинового кольору. Протягом 1809 року полк ніс прикордонну службу, а 28.10.1810 року зарахований до складу 2-ї кавалерійської дивізії. 12 жовтня 1811 року включений до складу 5-ї кавалерійської дивізії. [27:63; 30: 33]

Основу кавалерійського угруповання корпусу генерала Остен-Сакена складав Лубенський гусарський полк (8 діючих ескадронів). Полк був сформований 14 березня 1807 в містах Шклові і Могильові у складі двох п'яти ескадронних батальйонів і запасного ескадрону його шефом генерал-майором Меліссіно. При цьому до складу полку вербувались

і іноземні піддані. Бойового досвіду полк не мав, то ж майбутня війна для нього була першим серйозним испытанием. Два запасні ескадрони полку були призначені для 10-ї дивізії, проте з початком війни були направлені до складу 1-го резервного корпусу генерал-ад'ютанта барона Єгора Івановича Меллера-Закомельського. [37:15; 27:76]

Окремих слів заслуговують артилерійські частини і підрозділи 3-ї Обсерваційної армії. По переліку частин цієї армії, який був викладений вище читач же зрозумів, що артилерія була виокремлена в кожному корпусі в бригаду. Артилерійські бригади з'явилися в армії російської імперії в результаті реформи. До складу типової бригади входили батареї, легкі чи понтонні роти. Крім того існували окремі кінні роти. Всього ж в Російській армії напередодні війни 1812 року було: у гвардійській артилерії дві батареї, дві легкі роти і дві кінні батареї; в польовій артилерії - 53 батареї, 68 легких, 30 кінних і 24 понтонних роти. Кожна рота мала по 12 гармат, при цьому батарея - 4 півпудових „єдинороги”, 4 дванадцятифунтових гармат на важких і 4 на легких лафетах; легка - 4 дванадцятифунтові „єдинороги” і 8 шестифунтових гармат на легких лафетах; кінна - 6 шестифунтових гармат і 6 - дванадцятифунтових «єдинорогів». [11:27]

Піша артилерія, як правило, застосовувалась в бойовій лінії і для підготовки атак піхоти. Артилеристи поділялися на феєрверкерів, бомбардирів, канонірів і гандлангерів. Найнижчим чином був канонір, найвищим - феєрверкер. Рядові пішої артилерії носили мундир піхотного зразка, але комір, вилоги, обкладики фалд чорні, з облямівкою. Погони у піших артилеристів були червоні, в армійських частинах на них нашивали цифру або літери з жовтого шнура, що позначали приналежність роти. На ківерах армійських артилеристів був опізнавальний знак - граната з одним вогнем і двома схрещеними гарматами. Озброєні нижні чини артилерійських підрозділів були лише тесаками. Офіцерами артилерійських підрозділів ставали, як правило, випускники кадетських корпусів. Основною вимогою для офіцерів було знання математики і вміння проводити математичні розрахунки.

Крім регулярних частин до складу армії входили і так звані іррегулярні. Про донські козацькі Власова, Платова та Дячкіна козацькі полки мова йшла вище, то ж зупинюся на інших

2-й Башкирський казачий полк (командир - майор Курбатов)

Формування полку було розпочато відповідно до указу від 7 квітня 1811 року за монаршим велінням Оренбурзькому генерал-губернатору князю С.Г.Волконському. Разом з 2-м Башкирським формувався і 1-й Башкирський (в довіднику Шенка - Мещерякський), а також один полк зі ставропольських калмиків. Чисельність особового складу для всіх полків була встановлена по 560 чол. і складалась вони із 5 сотень. Сотні формувались місцевими поміщиками. Ними ж ці сотні забезпечувались зброєю та необхідною амуніцією. Амуніцією башкирського кіннотника складала спис (піка), шабля, лук і сагайдак зі стрілами, вогнепальна зброя була великою рідкістю, її мали лише старшини. Списи і луки виготовлялись самими воїнами. Бойовий складний лук склеювався з двох половинок - березової і ялинової - і обклеювався зовні берестою. Тягива робилася з міцною конопляною мотузкою або кінських сухожилів. Луки були приблизно 1,5 м завдовжки і злегка вигнуті. Бойові стріли складалась із залізних наконечників широколопасної або ромбічної форми і черешка. Задній кінець древка стріли завжди забезпечувався чотирма пір'їнами, мав глибокий виріз для тягиви лука. Поміщались стріли в сагайдаках по 15 - 30 штук в кожному. Башкири майстерно стріляли на велику відстань. Зазвичай стріла, випущена воїном, могла пронизати з 30 м не тільки людину, але й коня. Обмундування, точніше одяг, башкирів складалось з суконного каптана синього або білого кольору, широких шароварів в колір каптана з червоними широкими лампасами, білої гостроверхої повстяної шапки (ковпака), з двох сторін розрізаної і загнутої, ремінного пояса, шкіряної портупей і чобіт. Кожен кіннотник відповідно до царського указу повинен був забезпечений двома кіннями.

2-й Башкирський полк на Волині був приданий 8-й кавалерійській дивізії (корпус генерал-майора д'Ламберта). Забігаючи наперед повідомлю, що 8 жовтня башкирська кіннота відзначилась при розгромі загонів польського генерала Конопки. З 14 жовтня цей полк, було передано до складу 3-ї колони генерал-майора Булатова (корпус генерал-лейтенанта барона Сакена). У результаті жорстоких сутичок з ворогом на жовтень 1812 року, в полку налічувалося всього 408 вояків (9 офіцерів і 399 рядових) з 530 осіб початкового складу полку. [30:22]

Відповідно до указу Олександра I від 7 квітня 1811 року головнокомандувачу в Грузії та на Кавказькій лінії генерал-лейтенанту Ртіщеву було наказано сформувати з калмиків, які проживали на території Астраханської, Саратовської та Кавказької губерній та межам Війська Донського два калмицькі полки (13 листопада 1811 року відповідно до наказу військового міністра генерала М. Б. Барклая де Толлі отримали найменування 1-й Тундутова та 2-й Тюменева Калмицькі полки). Обидва склалися із 5 сотень. Зважаючи на ієрархію, встановлену в калмиків імператор наказав: „...порушаю вам исполнению сего с тем предположением, чтобы выбор сих полков был произведен преимущественно из родов Чучеева, Тюменева и Ерденева, назначив начальников полков из князей султанов или владельцев сих же родов...” Перший полк формувався з Дербентських улусів (роди Ердеевих і Чучеевих) під командуванням Джамба-тайши Тундутова, другим з жителів Хошеутського і Торгоутівського улусів під командуванням капітана Серебджаба Тюменева (Тюмени). На початку свого існування полки отримали найменування за іменами своїх командирів. Полки склалися з 20 зайсангів (старшин) на офіцерських посадах, по 480 воїнів-вершників, 1000 коней в першому і 1100 коней в другому полку. До складу полку Тюменева також були включені лікар і два представники духовенства - Гелюнг і Гецюль. Крім того до кожного полку було прикріплено армійських штаб-офіцерів, які мали відповідні інструкції і маршрутні листи. Так до полку Джамба Тайши Тундутова був прикріплений майор Казанського піхотного полку Дублінський, а капітана Тюменева - майор Вологодського піхотного полку майор Плеханов. Крім цих двох штаб-офіцерів до калмицьких полків були прикомандировані 40 урядників і козаків Астраханського Козачого Війська, як перекладачі та інструктори усі вони були віком від 20 до 40 років, досконало знали калмицьку мову, побут і звичай калмиків; більшість козаків була з станиць Черноярської і Царицинської, які знаходились в більшому контакті з калмиками. Капітан Тюменев до формування полку віднісся більш відповідально. За рапортом генерал-лейтенанта Ртіщева Олександру I від 31 серпня 1811 року „...Последнего полка люди одеты единообразно и вооружены исправно, лошади все хороши. При сем полку следует еще волонтерами из Российских три человека на своем содержании, да калмыков двадцать пять человек на содержании владельца капитана Тюменева; первого же полка люди одеты нехорошо и до половины не вооружены по причине скорого их из жилищ своих выступления, где по степному месту и искупить всего нужного было не можно, но владелец и командир одного Джамба Тайша Тундутов удостоверяет, что по пути к Воронежу все недостатки приведет в надлежащую исправность на свой счет...” Відомо, що капітану Серебджабу Тюменеву формування його частини обійшлося в 100 тисяч рублів асигнаціями. За успіхи в формуванні калмицьких частин ханський намісник і старший брат командира першого полку Ердені Тайши Тундутов і сам Дамба Тайша Тундутов були представлені до капітанського чину, Серебджаб Тюменев, який вже мав звання капітана удостоївся звання майора, а головний калмицький пристав підполковник Халчинський був нагороджений орденом Святої Анни з алмазними прикрасами.

Улітку 1811 року обидва полки прибули на збірний пункт до станиці Пятізібінської на Дону. Попереду полків несли старовинні калмицькі знамена та значки. Попереду полку капітана Тюменева воїни несли священне знамено, вивезене калмиками з Азії в 17-му столітті. Посередині жовтого шовкового прапора красувалось зображення калмицького святого воїна „Дапачі Тенори”, покровителя

війни і воїнів. Згодом полки здійснили 20-денний перехід до Воронежа, а звідти до Рильська, де були передані в розпорядження Київського генерал-губернатора Михайла Милорадовича. Після перебування на „зимових квартирах” в Путивльському і Львовському повітах обидва полки походом вирушили до Києва, а звідти на початку травня 1812 року прибули виїшли до Луцька. При огляді полків у Луцьку командував 2-ю армією генерал від інфантерії П.І.Багратіон виявив своє невдоволення як екіпіруванням так і озброєнням калмицьких воїнів. Ним же було запропоновано одягнути особовий склад у форму донських козаків, а витрати віднести за рахунок державної скарбниці. Проте командири полків придбали обмундирування за свій рахунок. Таким чином калмики отримали форму, встановлену для козачих частин: темно-сині шаровари і напів каптан, в холодну пору - козачий каптан. Лампаси, облямівка на комірі, обшлага і погонах були жовтого кольору. В урочистих випадках під сідло підкладали темно-синій без будь-яких прикрас чепрак. Шапка суконна, жовта, на зразок уланської, обкладена по тулії чорним баранячим хутром.

Після формування 3-ї Обсерваційної армії 1-й та 2-й Калмицькі полки увійшли до її складу і згодом брали участь в боях в районі Бреста Литовського (13 липня) під Кобриним (15 липня), Городечно (19 липня). Після переходу 3-ї армії в контрнаступ калмики відзначились в боях під Брестом, Слонімом, на Березині. Про відвагу калмиків зазначав командир 8-ї кавалерійської дивізії генерал Чапліц: „З відмінною ревністю і ретельністю хоробро вражали ворога і служили прикладом своїм співтоваришам, показували відмінні мужність і безстрашність”. Калмицькі полки брали участь в остаточному розгромі наполеонівських військ на території Герцогства Варшавського (Польща), Німеччини та Франції, відзначились під Краковом, Честоховою, Бундлау, Лейпцігом. Разом з передовими військами російської армії 1-й і 2-й Калмицькі полки 19 березня вступили в Париж. [38; 30:34]

У складі 3-ї Обсерваційної армії відважно бились також два полки, сформовані з кримських татар: Феодосійський та Євпаторійський кінно-татарські полки.

Історія формування цих полків відноситься до 1807 року, коли на прохання зібрання мурз, підтриманого духовним керівником кримських татар муфтієм Муртазою Челебі на ім'я російського імператора через Таврійського губернатора Дмитра Борисовича Мертваго, Олександром I, було видано указ за № 22772 з дозволом на формування чотирьох п'ятисотенних кінних полків. 10 травня 1807 року було розпочато фактичне формування цих частин. Незабаром (24 січня 1808 року) були сформовані полки, названі за чотирма повітовими містами Криму: Сімферопольський, Перекопський, Євпаторійський і Феодосійський. Начальниками були призначені випробувані офіцери-кримчаки, які раніше служили в російському війську (за попереднім указом офіцери мали бути виключно росіяни); сотенні начальники були з числа кримських мурз. Командиром Євпаторійського полку був призначений євпаторійський повітовий справник капітан Абдулла ага Мамайський, а Феодосійського - поручик Алі мурза Ширінський. Останній виділявся серед повітового дворянства не тільки знатністю, але також і тим, що кілька років прослужив в імператорській армії і мав у цьому відношенні безсумнівну перевагу перед іншими мурзами (службу розпочав в Таврійському кінному дивізіоні 12 травня 1776 року у поручика). На початку свого існування кінно-татарські полки не мали встановленої форми одягу. Офіцери, які раніше служили в армії були в колишній своїй уніформі, а нижні чини в звичному для них цивільному одязі і навіть з власною холодною та вогнепальною зброєю. Пізніше особовий склад полків був обмундирований в чорні суконні чекмені, „козацькі” шаровари і татарські шапки (саме в такій воював прославлений гусар, партизан і поет Денис Давидов).

Щодо озброєння, то 25% особового складу озброювалось рушницями, а решта - піками і національним зброєю: довгими татарськими ножами - келепами (кілепами) та кулюками (кулюк-балта) - топірцями у вигляді кирки, одна сторона якої мала вигляд носа журавля, а інша була коротка і закруглена; до рукояті такого сокири кріпився тонкий

волосяний шнур; зазвичай таку зброю метали навздогін ворогові). Офіцери і деякі урядники мали власне холодно і вогнепальну зброю, в основному кавказького, перського та турецького виготовлення. При цьому офіцери носили пістолети не в сидельних кобурах, як це було в регулярній кавалерії, а на довгих шкіряних ремінцях, щоб після пострілу закинути пістолет за спину і скористатися холодною зброєю. Деякі татарські кіннотники мали на озброєнні рушниці кавказького зразка, які заряджались балармою, (дві невеликі кулі, прикріплені одна до іншої мідною проволокою). Рядовим було дозволено мати по одному коню, сотеному начальнику відпускався фураж на три коня, а полковому - на п'ять коней. Платня і провіант встановлювалися нарівні з донськими козачими полками. У середині червня 1807 року полки виступили в похід до Вільно, де мали перейти в підпорядкування генерала від інфантерії Римського-Корсакова, але після припинення військових дій з французами полкам було наказано 9 липня 1807 зупинитися, а 9 серпня - повернутися до Криму. Поте назад повернулись лише Євпаторійський та Феодосійський полки, два інших, Сімферопольський і Перекопський продовжили марш. 26 квітня 1809 року за письмовим наказом військового міністра графа Аракчеєва дяку д'Рішельє Феодосійський і Євпаторійський полки отримали розпорядження вибути на нове місце дислокації в с. Махнівку Київської губернії. 30 травня 1809 з Перекопу виступив Євпаторійський кінно-татарський полк, а 1 червня - Феодосійський. Обидва полки прибули до місця призначення 16 липня і були розташовані на кордоні Київської і Волинської губерній. Обидва полки не мали досвіду бойових дій і займались в основному прикордонною та сторожовою службою. Так, Феодосійський полк спочатку входив до складу корпусу Лідерса в Херсонській губернії і ніс службу по берегу Дністра. Штаб-квартира полку знаходилась в місті Дубоссари. На початку війни полк походом виступив до м. Дубно, а згодом до Луцька. Пізніше був передислокований для несення сторожової служби на територію Подільської губернії з штаб-квартирою в Могилівці - Подільському. Євпаторійський кінно-татарський полк на початку 1812 року був зарахований до складу Подільської (згодом 2-га західна) армії і передислокований на територію Волині. [39; 40: 30:24]

Противники 3-ї Обсерваційної армії.

3-тя Обсерваційна армія приступила до безпосереднього виконання завдань із середини травня 1812 року, тобто вибуття основних з'єднань 2-ї Західної армії. Завдяки квартирмейстеру 2-ї Західної армії генерал-майору Мухіну штаб 3-ї ОА отримав найкращі плани і карти з детальними описами Волинської губернії (для складання інших попередніх війни у всі губернії були послані офіцери квартирмейстерської служби), що було немало важливим для ведення як оборонної, так і наступальної війни.

У зв'язку з тим, що між 2-ю і 3-ю арміями внаслідок переміщення першої на північний захід виник значний розрив (до 150 км) військовим міністерством наприкінці травня район Прип'яті було доручено обороняти резервному корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Ф.Ф.Ертеля (із 41,5 тис. чол., які нараховував корпус до початку війни в районі Мозиря вдалось зосередити лише 4 тисячі, інші знаходились в південних губерніях). Було уточнено завдання і 3-й Обсерваційній армії. У директиві від 9 червня Барклай-де-Толлі ставив перед армією наступні завдання: зосередити основні сили в районі Луцька, залишити для спостереження за австрійцями і охорони австрійського кордону одну дивізію і „трохи кавалерії”. У випадку, якщо противник поведе наступ на 2-гу армію значними силами, а проти 3-ї залишиться незначна кількість ворожих військ, Тормасов повинен був поспішити на допомогу Багратіону. У разі наступу значних сил на 3-тю армію, вона повинна була відступати в напрямку до Києва. Та все ж першу частину директиви частини армії виконати не змогли. Їх висування в напрямку до кордонів Герцогства Варшавського розпочалось лише 14- 15 червня (дати подані за старим стилем).

На момент видання директиви російський військовий міністр видно вже володів інформацією щодо австрійського допоміжного корпусу. Цей корпус князя Шварценберга

за планом Наполеона мав завдати удару з території Галичини. 9 травня Наполеон писав начальнику французького головного штабу маршалу Берт'є: „Австрійці будуть діяти проти російських військ, які знаходяться на Волині і Подолі.” Однак, внаслідок таємних перемовин австрійських і російських дипломатів цей план було зірвано. 20 травня Шварценберг отримав наказ імператора Франца I про підготовку і початок походу з метою приєднання до Великої армії. 29 травня війська австрійського допоміжного корпусу з табору під Львовом вийшли на територію Герцогства Варшавського. Тут для контролю за союзниками до корпусу влилось 904 французькі офіцери – видно Наполеон більше не хотів допускати подібних вольностей зі сторони союзників, які б порушували його стратегічні плани.

Одночасно Наполеон вимушений був змінити плани щодо використання австрійських військ. Директивою на ім'я Олександра Луї Берт'є від 8 червня він наказав австрійському корпусу разом з 7-м корпусом дивізійного генерала Реньє обороняти Герцогство Варшавське на випадок вторгнення російських військ, а при успішному наступу на головному напрямку вступити на територію Російської імперії через Білосток або Брест.

На території Волині австрійцям і саксонцям (7-й корпус в основному складався з саксонських полків) за думкою Наполеона, підтриманою французькою розвідкою, повинні були надати допомогу місцеві жителі, особливо поміщики польського походження та їх піддани. Тим паче, що в розпорядженні французької військової і політичної розвідки були дані про слабкість російських військ на території Подолі і Волині, та настрої місцевого населення. Один з французьких агентів на території Волині повідомляв: „Населення на Волині все охоплене антимосковським настроєм, палять магазини і державні установи в Острозі, Володимирі, Бердичеві”. Інший агент повідомляв: „Потужна диверсія в напрямку Києва може мати вирішальне значення на хід всієї кампанії. Декілька слів Імператора до жителів України... зроблять найкращий вплив на їх поведінку.”

У інструкції надіслані посланцю в Польщу, а заодно і своєму особистому духівнику абату Домініку Дофюру де Прадту 18 травня 1812 року Наполеон Бонапарт вказував, що основною силою повстанців повинна стати шляхта, за його ж словами повстанці „... поставлять російські війська в те положення, в якому була французька армія в Іспанії та республіканська під час Вандеї”. Підготовку і керівництво цими загонами, які б діяли спільно з військами союзників Наполеон поклав на самого Прадта.

Наміри французів опирались і на промахи в польській політиці царського уряду. Не дивлячись на всі зусилля і перемовини з Адамом Чарторийським російським дипломатам і розвідникам не вдалось заручитись підтримкою польських магнатів, більшість яких були однозначно на стороні Наполеона. Французького імператора підтримували найвпливовіші польські та литовські родини – Потоцькі, Понятовські, Матушевські, Радзівіли та інші.

Французький імператор не дуже помилився в своїх прогнозах. Польська шляхта згодом справді підтримала його війська, а от місцеве, переважно українське населення вчинило так як і Іспанії, але про це пізніше.

Отже були визначені вірогідні противники 3-ї Обсерваційної армії у майбутній війні. То ж пропоную читачу познайомитись з ними ближче.

VII (саксонський) корпус Великої Армії.

У складі правофлангового угруповання Великої армії (командувач король Вестфалії Жером (Ієронім, Джироламо) Наполеон (Бонапарт) крайнє праве положення займав VII-й армійський корпус під командуванням дивізійного генерала Жана-Луї Ебензера Реньє (фр - Jean-Louis-Ébénézer Reuquier): 18 батальйонів, 16 ескадронів, 50 гармат, загальна чисельність особового складу – 17-22 тис.чол.

Корпус було утворено 3 березня 1812 року з військ Саксонського королівства, а 1 квітня 1812 року перейменовано в VII армійський корпус. Командування корпусом було французько-саксонським. Так, від французької армії начальником штабу був полковник французької служби Франсуа Жозеф Фідель Грессо, а від саксонців полковник Фрідріх Карл Густав фон Лангенау. До складу штабу вхо-

дили як саксонські, так і французькі офіцери. Відомі їх імена: від французів - капітани Гааре (Gaares), Грандмасон (Grandmaison), Д'Есклінак (D'Esclignac); від саксонців - майори Штунцер (Stunzer) та Астер (Aster). Начальство над родами військ також здійснювали спільно французькі та саксонські офіцери. Так артилерією корпусу командував саксонець підполковник фон Хойер (von Hoyer) з помічниками лейтенантом Блассманом (Blassman) та оберлейтенантом Шоссом (Schoess), а інженерними військами француз полковник Брюлей (Bruley) з саксо-французькими помічниками - капітаном Даммом (Damm) (був заступником і командував інженерними військами) та інженерами капітаном Гісе (Geise) та лейтенантом Ерхардтом (Erhardt).

До складу корпусу входили (полки саксонської армії іменувались за шефами):

21-ша дивізія піхоти (з 03.03.1812 до 01.04.1812 - 1-ша піхотна дивізія контингенту Саксонського королівства), командир - генерал-лейтенант Карл Християн Ермманн фон Ле Кок (Karl Christian Erdmann von Le Cog), начальник штабу -: майор фон Коппенфельс. 9 батальйонів, 18 гармат.

1-ша бригада (генерал-майор Фрідріх Готліб фон Штейндель (Friedrich Gottlieb von Steindel): 5 батальйонів, 8 гармат:

- гренадерські роти піхотних полків принца Фрідріха Августа і принца Клеменса зведені в гренадерський батальйон фон Лібенау (von Liebenau) -17 офіцерів, 688 нижніх чинів;

- піхотний полк принца Фрідріха Августа (Linien-Infanterie-Regiment Prinz Friedrich August), командир - полковник фон Брошовський (von Brochowski), 2 батальйони, 4 гармати, 32 офіцери і 1405 нижніх чинів;

- піхотний полк принца Клеменса (Linien-Infanterie-Regiment Prinz Clemens), командир - полковник Олександр Фердинанд фон Меллентин (Alexander Ferdinand von Mellentin), 2 батальйони, 4 гармати. 39 офіцерів, 1454 нижніх чинів.

2-га бригада, командир - генерал-майор Карл Фрідріх Ернст фон Ностіц (Carl Friedrich Ernst von Nostitz): 4 батальйони, 4 гармати:

- піхотний полк принца Антона (Linien-Infanterie-Regiment Prinz Anton), командир - полковник фон Руссель (von Ryssel), 2 батальйони, 4 гармати.39 офіцерів, 1435 нижніх чинів;

- 1-й полк легкої піхоти фон Ле Кока (1. Regiment Leichter Infanterie von Le Cog), командир - полковник фон Еджі (von Egidy), 2 батальйони, 34 офіцера, 1384 нижніх чинів.

Артилерія дивізії - майор фон Гронман (von Groanman), 6 гармат:

- 4-та піша батарея, командир - капітан фон Браузе (von Brause) - 4 шести фунтові гармати і 2 восьми фунтові гаубиці. 4 офіцери, 115 нижніх чинів;

- артилерійський парк. 3 офіцери, 110 нижніх чинів.

Саперна рота, командир - інженер дивізії капітан Плоттерль (Ploedterl), 2 офіцери, 66 нижніх чинів.

22-га дивізія піхоти (з 03.03.по 01.04.1812 - 1-ша піхотна дивізія контингенту Саксонського королівства). Командир: генерал-лейтенант Карл Вільгельм Фердинанд фон Функ (Karl Wilhelm Ferdinand von Funck), начальник штабу: підполковник Й.А. фон Цецшвіц: 9 батальйонів, 14 гармат.

1-ша бригада, командир -генерал-майор Генріх Християн Магнус фон Кленгель фон Вінцента (von Klengel Heinrich Christian Magnus): 5 батальйонів, 8 гармат .

- гренадерський батальйон майора фон Браузе (von Brause): гренадерські роти піхотних полків Короля і фон Ніземойшеля. (17 офіцерів і 692 нижніх чинів);

- піхотний полк Короля (Linien-Infanterie-Regiment König) під командуванням полковника Карла Леопольда фон Гьопхардта (Carl Leopold von Göphardt), 2 батальйони 4 гармати. 32 офіцера і 1371 нижніх чини

- піхотний полк фон Ніземойшеля (Linien-Infanterie-Regiment vacant Niesemeuschel), командир - полковник фон Фогель(von Vogel), 2 батальйони, 4 гармати. 34 офіцери, 1462 нижніх чинів

2-га бригада. Командир: генерал-майор Карл Отто Людвіг Зарер фон Зар. (Carl Otto Ludvig Sahrer von Sahr): 4

батальйони.

- гренадерський батальйон майора фон Ангера (von Anger): гренадерські роти піхотних полків принца Антона і фон Лоу. 18 офіцерів, 673 нижніх чинів;

- гренадерський батальйон майора фон Шпігеля (von Spiegel): гренадерські роти піхотних полків принца Максимиліана і фон Ріхтера. 17 офіцерів, 647 нижніх чинів;

- 2-й полк легкої піхоти (2. Regiment Leichter Infanterie) Зарера фон Зара, командир - полковник фон Таттенборн (von Tettenborn). 2 батальйони. 37 офіцерів, 1346 нижніх чинів;

Артилерія дивізії. Командир: майор Ауенмюллер (Auenmuller): 6 гармат: 3-тя піша батарея: капітан Бонніо (Bonriot) - 4 шести фунтові гармати і 2 восьми фунтові гаубиці. 4 офіцери 115 нижніх чинів. Артилерійський парк. 3 офіцери, 110 нижніх чинів.

Кавалерія VII армійського корпусу включала 23-тю бригаду легкої кавалерії під командуванням генерал-майора Генріха Адольфа фон Габленца (von Gablenz Heirich Adolph) - 16 ескадронів, 6 гармат. До складу бригади входили:

- уланський (шеволжерзкий) полк принца Клеменса (Chevauxlegers-Regiment Prinz Clemens), командувач - підполковник Зейшвіц (von Zezschwitz), 4 ескадрони, 31 офіцер, 592 нижніх чини;

- полк легкої кінноти фон Поленца (Chevauxlegers-Regiment vacant Polenz) командувач: підполковник фон Ханн (von Hann): 4 ескадрони. 33 офіцери і 557 нижніх чинів;

- гусарський полк (Husarenregiment), командувач - підполковник фон Енгель (von Engel): 8 ескадронів. 35 офіцерів, 780 нижніх чинів;

1-ша кінна батарея, командир майор фон Рот (von Roth): 4 шести-фунтові гармати і 2 восьми-фунтові гаубиці. 4 офіцери, 156 нижніх чинів.

Крім того в якості резерву в корпусі знаходились 2 батареї, 12 гармат:

- 1-ша піша батарея (капітан Зонтаг): 4 шести-фунтові гармати і 2 семи-фунтові гаубиці. 4 офіцери, 115 нижніх чинів;

- 2-га піша батарея, командир капітан Равруа: 4 шести-фунтові гармати і 2 семи-фунтові гаубиці. 4 офіцери, 115 нижніх чинів;

- артилерійський парк: 14 офіцерів, 393 нижніх чинів. [41]

Командування корпусом було довірено досвідченому полководцю - дивізійному генералу Жану-Луї Ебензеру Реньє (фр. Jean-Louis-Ébénézer Reynier).

Жан Реньє народився 14 січня 1771 в Лозанні в сім'ї лікаря. На вимогу батька, який хотів, щоб син присвятив свою професійну діяльність архітектурі Жан-Луї 1790 році відправився в Париж. Круговерть французької революції закружляла молодого хлопця і 2 вересня 1792 року він добровільно вступив на військову службу. Простим каноніром брав участь в поході в Шампань. У ході боїв приглянувся генералу Шарлю Дюмур'є, котрий командував республіканськими військами в цьому поході. Вже 21 жовтня 1792 року Жан-Луї отримав капітанський чин і був зарахований до списків генерального штабу французької республіканської армії. Почалась стрімка кар'єра в республіканській армії. 3 травня 1793 року Реньє - ад'ютант штабу батальйону, з лютого 1794 - штабу бригади в генерала Суама. 13 червня 1794 року Жан-Луї був проведений в бригадні генерали, а в листопаді цього ж року отримав під командування бригаду у складі 1-ї дивізії Північної армії (воювала на півночі Франції, в Бельгії та Голландії). 31 березня 1795 року бригадний генерал Реньє був призначений на посаду начальника штабу Північної армії замість генерала Ліверта. Щоправда дивізійний штаб очолював недовго, улюбленця командувача Північною армією генерала Пішегрю 13 липня повернули до командування своєю бригадою. Після укладення перемир'я з Прусією, зважаючи на інженерну освіту, Реньє був залучений до робіт з визначення демаркаційної лінії. 14 лютого 1796 року був призначений начальником штабу Мозельсько-Рейнської армії генерала Моро. Дружні відносини зі своїм командиром згодом вплинули на подальшу кар'єру Реньє, Наполеон Бонапарт,

зірка якого сходила, був у дуже напружених стосунках з Моро. Генерал Реньє відважно бився при переході через Рейн, при Біберасі, відзначився при відході армії генерала Моро через Шварцвальдські гори. У 1797 році, внаслідок інтриг в Директорії вимушений був вийти у відставку. Відставка тривала недовго, незабаром був включений до списку генералів, які планувались до Єгипетського походу і 20 квітня 1798 року отримав під командування дивізію у складі 9-го і 85-го лінійних, 22-го кінно-єгерського та 18-го драгунських полків. 10 червня дивізія Реньє під час бойових дій проти Мальтійської орденської республіки опанувала островом Гоцці. Реньє продовжував командувати дивізією, не дивлячись на отриману при висадці сильну контузію. На території Єгипту дивізія генерала Реньє відзначилась в битві при Шебрейссі, в битві при пірамідах (вирвалася до Каїру на плечах відступаючих військ Ібрагім-Бея) та 5 серпня розгромила мамелюків під Едь-Ханке. 12 серпня Жан Реньє був призначений губернатором провінції Каркі, проте й надалі брав участь в походах: експедиції в Сирію, бився при Ель-Ариш (9 лютого 1802 року), захопила ворожий транспорт 13 лютого, чим полегшила продовольче постачання французьких військ, обложи фортеці Сен-Жан д'Акр та інших. По поверненні з Сирії, Реньє був знову призначений начальником округу Каркі. Після відплиття Наполеона з Єгипту Реньє залишився в Африці. У битві при Геліополісі Реньє командував лівим крилом французької армії. Штурм, підпорядкованих йому частин на село Матарієх вирішив перемогу. Переслідуючи ворога, дивізія Реньє хоробро билася під Корайном, брала участь у другому взятті Каїру, а по здачі єгипетської столиці, конвоювала турецький гарнізон до Олександрії. Протягом усього свого перебування на африканському континенті Реньє конфліктував з головнокомандувачем Єгипетською армією генералом Жаком-Франсуа де Мену де Бюссі і різко критикував його дії. Ці суперечки особливо загострились після смерті товариша Реньє генерала Клебера. Після поразки експедиційного корпусу в районі Олександрії конфлікт загострився. Офіцери і солдати корпусу стали вимагати від Мену зрестись командування і передати його Реньє. Натомість генерал Мену в ніч з 13 на 14 червня заарештував свого суперника і вислав до Франції. 28 червня Реньє прибув до Ніцци. Конфлікт з Мену для Реньє виявився плачевним - майже два роки він залишався не у справ. Бонапарт також віднісся до Реньє дуже холодно, проте надав йому право виправдатися друкуванням записок. Лише 29 вересня 1803 року генерал Реньє отримав призначення на посаду командира стаціонарних військ Італійської республіки. 13 грудня був призначений командувачем стаціонарними військами в Тулоні. 5 жовтня 1804 року Реньє був призначений командиром 2-ї (згодом 1-ша) дивізії обсерваційного корпусу генерала Лорана Сен-Сіра в Неаполі. Зі своєю дивізією Реньє 12 лютого 1806 року обложив фортецю Гаєта і взяв штурмом редут Св. Андрія. Згодом придушив повстання в Калабрії в результаті чого, 31 березня 1806 року брат Наполеона Бонапарта - Жозеф зайняв престол Неаполітанського королівства. На початку липня дивізія генерала Реньє намагалась зупинити висадку англійських військ, підтриманих італійськими повстанцями, проте зазнала невдачі і вимушена була відступити за межі Калабрії. По відступу війська Реньє приєдналися до корпусу Массени і майже рік діяли у його складі. 12 січня 1807 генерал Реньє замінив Массену на посаді командувача французькою армією в Калабрії. 27 травня 1807 генерал Жан-Луї Реньє здобув при Мілетою переконливу перемогу над принцом Гессен-Філіппстальським, внаслідок якої капітулювали фортеці Кротона, Сцилла (31.12.1807), Реджіо. Кампанія в Калабрії була закінчена. З призначенням маршала Мюрата неаполітанським королем, 31 липня 1808 року Реньє обійняв при ньому посаду військового і морського міністра, а заодно очолив війська Неаполітанського королівства, які піддав значній реорганізації. У кампанії 1809 року проти Австрії, Реньє відзначився в битві при Ваграмі. 2 липня 1809 був призначений губернатором острова Лобао, а вже 9 липня генерал Реньє очолив війська саксонського корпусу, який знаходився на той час на території Угорщини, прийнявши командування в маршала Бернадотта. Наприкінці жовтня 1809 року Реньє вибув на но-

вий театр військових дій – на Піренейський півострів. Із 30 жовтня 1809 року командував 2-ю резервною (з 31.1.1810 - 2-га піхотна) дивізією Іспанської армії. У лютому 1810 дивізія Реньє діяла у Верхній Естремадурі. 17 квітня 1810 року дивізійний генерал Реньє був призначений командиром 2-го корпусу Португальської армії (командувач маршал Андре Массена). Корпус Реньє брав участь у боях під Сьюдад-Родріго, Алмейді, битва під Бусако (27 жовтня) та Сорбале. Під Торрес-Ведрас Реньє командував правим флангом французьких військ. Під час відступу Португальської армії на територію Іспанії корпус Реньє рухався окремо від основних сил армії, відбив усі атаки і спроби оточення і 3 квітня під Сабугале з'єднався знову з головною армією. Війська корпусу також відзначились в програтній битві при Фуентес-д'Оноро (3 - 5 травня), сам Реньє командував правофланговим угрупованням армії. Саме завдяки Реньє було врятовано з англо-португальського оточення частини Альмейдського гарнізону. У червні 1811 року Реньє змінив маршала Огюста Мармона, герцога Рагузького на посаді командуючого 2-ю Португальською армією. 23 січня 1812 року Реньє був відкликаний з Іспанії та 3 березня призначений командиром 7-го корпусу Великої армії. Після поразки Великої армії в російській кампанії 1812 року Реньє зі своїм корпусом спільно з австрійцями Шварценберга відступив до Варшави, а згодом до Каліша де зазнав поразки від військ російського корпусу генерала Вінцігероде. Далі був бій під Глогау, відступ до Дрездена і передача своїх військ у підпорядкування маршалу Даву. Реньє повернувся до Парижа, але невдовзі знову був відкликаний і призначений командувати 7-м корпусом. Саксонці Реньє відзначились в битві під Бауценом і переслідували війська союзників до Рейхенбаху. Згодом були невдалі для французів битви під Дассау, Віттенбергом, Гросбереном і Денневіцом. Маршал Ней було намагався звалити вину за поразку в останній на саксонців, але його аргументи були визнані несправедливими і не переконали імператора. Під час «Битви народів» під Лейпцігом 18 жовтня 1813 року 7-й корпус був розгромлений, більша частина саксонців перейшла на бік противника, а сам Реньє виявився в числі військ, оточених в Лейпцигу. 19 жовтня генерал Реньє опинився у ворожому полоні. Хворий Реньє повернувся до Парижу після обміну військово-полоненими і помер 27 лютого 1814 року. В пам'ять про мужнього солдата і талановитого полководця на Триумфальній арці в Парижі вибито його ім'я. [42; 43]

Австрійський допоміжний корпус.

Ще однією силою, яка мали протистояти 3-й Обсерваційній армії був Австрійський допоміжний корпус (фр. Le corps autrichien auxiliaire). 27 батальйонів, 54 ескадрони, 60 гармат (чотири полки угорської піхоти, шість – німецької, два батальйони піших егерів, три батальйони прикордонної піхоти, один драгунський, чотири гусарські і два легко-кінні полки).

Головнокомандувачем армії, як вже вказувалось вище був: генерал від кавалерії Карл Філіп цу Шварценберг, начальником головного штабу: генерал-майор Йозеф Штуттергейм. Корпус складався з трьох змішаних, однієї кавалерійської дивізії, корпусної артилерії та допоміжних підрозділів.

Дивізія правого флангу. Командир: фельдмаршал-лейтенант барон Леопольд фон Траутенберг. 6 батальйонів, 12 ескадронів, 6 гармат:

1-ша бригада. Командир: генерал-майор Франц фон Пфлахер (Pflacher, Franz Freiherr von). 6 батальйонів:

- 58-й піхотний полк барона де Белью (угорський). Командир: полковник шевальє Жак де Ломпре. 2 батальйони. 1775 чоловік;

- 39-й піхотний полк барона Дуки фон Кадара (угорський) Командир: полковник Еммеріх фон Баконі (Bakonyi, Emerich Freiherr von). 2 батальйони. 1805 чоловік.

- 5-й фельд-егерський батальйон. Командир: майор Хартопп. 594 чол.

- 6-й полк прикордонної піхоти Варасдинський Св. Георга. 1 батальйон. 1261 чоловік.

2-га бригада. Командир: генерал-майор принц Гогенцоллерн (Hohenzollern). 12 ескадронів:

- 4-й гусарський полк Фрідріха цу Гессен-Гомбурга

(К.К. Hussars regiment № 4 – Friedrich, Erbprinz zu Hessen Homburg («Hessen Hussars»). Командир: полковник принц Густав цу Гессен-Гомбург (Hessen-Homburg, Gustav Adolph Friedrich Landgraf zu). 6 ескадронів. 958 осіб, 900 коней.

- 8-й гусарський полк князя фон Кінмайєра (К.К. Hussars regiment № 8 – GdC baron Michael Kienmayer) Командир: полковник Франц Бубна фон Варліх (Franz Warlich von Bubna). 6 ескадронів. 924 чол., 870 коней.

Артилерія дивізії: 3-фунтова бригадна батарея - 6 3-фунтових гармат.

Дивізія центру. Командир фельдмаршал-лейтенант (генерал-лейтенант) барон Вінцент Ферреріус Фрідріх Б'янкі (Vinzenc Ferrerius von Bianchi.) 14 батальйонів, 6 гармат.

1-ша бригада. Командир генерал-майор принц Філіп Август Фрідріх фон Гессен-Гомбург (Hessen-Homburg, Philipp August Friedrich Landgraf zu). 4 батальйони

- 2-й піхотний полк фон Хіллера (угорський) Командир: полковник Франц фон Торрі (Franz von Torri). Всього: 2 батальйони. 1822 чол.

- 33-й піхотний полк графа фон Коллоредо-Мансфельда (угорський). Командир: полковник Давид фон Андрашші (Andrássy de Nemeskér, David Ritter) згодом Адам Ретсей фон Ретсі (Adam Retsey von Retsée). 2 батальйони. 1805 чол.

2-га бригада. Командир: генерал-майор граф Вензель Алоїс Ветер фон Лілієнберг (Wenzel Alois Graf Vetter von Lilienberg). 4 батальйони:

- 48-й піхотний полк фон Зімбшена (угорський). Командир: полковник фон Рехенберг (von Rechenberg). Всього: 2 батальйони. 1710 чоловік.

- 19-й піхотний полк (угорський) Командир: полковник Йоган Баптист фон Зееталь (Johann Baptist Peter von Seethal) за іншими даними барон Франц фон Штуттергейм (Franz baron von Stutterheim). Всього: 2 батальйони. 1755 чоловік.

3-тя бригада. Командир: генерал-майор князь Алоїс Гонзага фон Ліхтенштейн (Lichtenstein Alois Gonzaga Joseph Fürst von und zu). 6 батальйонів:

- 32-й піхотний полк князя Естергазі (угорський). Командир: полковник Антон Стефан фон Хірш (Hirsch, Anton Stephan von). Всього: 2 батальйони. 1790 чоловік.

- 34-й піхотний полк фон Давидовича (угорський). Командир: полковник Людвіг Карл Йозеф фон Габельковен (Gabelkoven, Ludwig Karl Joseph Freiherr von). Всього: 2 батальйони. 1721 чоловік.

- гренадерський батальйон Кірхенбеттера (угорський): дві роти 34-го піхотного полку, дві роти 37-го піхотного полку, дві роти 60-го піхотного полку. 594 чол.

- гренадерський батальйон Бжезінського (німецький): по дві роти зі складу 30-го піхотного полку 41-го піхотного полку та 58-го піхотного полку. 594 чол.

Артилерія дивізії: шести-фунтова бригадна батарея - 6 шести-фунтових гармат.

Дивізія лівого флангу. Командир: фельдмаршал-лейтенант (генерал-лейтенант) Генріх Берзіна фон Зігенталь (Bersina von Siegenthal, Heinrich Freiherr). 7 батальйонів, 8 ескадронів, 12 гармат:

1-ша бригада. Командир генерал-майор Йоганн Фрідріх фон Мор (Mohr, Johann Friedrich von Freiherr von). 8 ескадронів:

- 4-й Драгунський полк фон Левенера (Dragoon Regiment Freiherr von Levenehr № 4). Командир: полковник Георг фон Хірш (Hirsch, Georg von). 4 ескадрони. 702 чол., 669 коней.

- 6-й Драгунський полк графа Ріша (Dragoon Regiment Graf Riesch № 6). Командир: полковник Георг Генріх фон Шейтер (Scheither, Georg Heinrich Freiherr von). Всього: 4 ескадрони. 714 осіб, 697 коней.

2-а бригада. Командир: генерал-майор граф Петер фон Больцах (Bolza, (Anton) Peter Graf von). 7 батальйонів.

- 30-й піхотний полк князя де Лінія (валонський). Командир: полковник де Мейс (de Meys). 2 батальйони. 1986 чоловік.

- 41-й піхотний полк № 41 фон Коттулінського (німецький). Командир: полковник фон Гейгер (von Geuyer). 2 батальйони. 1403 чол.

9-й піхотний полк князя Адама Казимира Чарторийського (польський, згодом німецький). Командир: полковник фон Мак-Елліот (MacElligot): 1 батальйон. 1009 чоловік.

7-й фельд-егерський батальйон. Командир: полковник Йозеф Стеффаніні ді Монте Айрон (нім. Steffanini de Monte Airone, Joseph, it. Giuseppe Steffanini di Monte Airone). 552 чол.

5-й полк прикордонної піхоти Варасдинський Крейцера. 1 батальйон. 1310 чоловік.

Артилерія дивізії: грюх-фунтова бригадна батарея - 6 гармат. Кавалерійська батарея - 5 шести-фунтових гармат і 1 семи-фунтова гаубиця.

Кавалерійська дивізія. Командир: фельдмаршал-лейтенант граф Йоганн Марія Фрімонт фон Паволта (Frimont von Palota, Fürst von Antrodocco, Johann Maria Graf). 24 ескадрони, 6 гармат.

1-а бригада. Командир: генерал-майор Йоганн Шмельцер фон Вільдманзегг (Schmelzern von Wildmannsegg, Johann). 12 ескадронів.

2-й Легкокінний полк принца Гогенцоллерна. Командир: полковник Матіас фон Леодерер (von Loederer). 6 ескадронів. 964 особи, 919 коней.

Легкокінний полк № 3 графа Ореллі (Cheveauxleger Regiment Graf O'Reilly №. 3). Командир: полковник Симон фон Сардана (Simon von Sardagna). 6 ескадронів. 890 осіб, 867 коней.

2-га бригада. Командир: генерал-майор Франц Фреліх (Frehlich). 12 ескадронів.

1-й гусарський полк Імператора (K.K. Hussars regiment № 1 - Kaiser Franz II (Emperor's Hussars)). Командир: полковник фон Зент-Геррі (Anton Horwath de Szentgyörgy). 6 ескадронів. 988 осіб, 924 коня.

6-й Гусарський полк графа Бланкештайна (K.K. Hussars regiment № 6 - GdK Count Ernst Blankenstein (Blankenstein Hussars)). Командир: Вінценц фон Гілліерт (Vincenz von Gillert). 6 ескадронів. 881 чоловік, 866 коней.

Артилерія дивізії: кавалерійська батарея - 5 6-фунтових гармат і 1 7-фунтова гаубиця.

Артилерія корпусу. Командир: генерал-майор Вахтенбург (Wahenburg). 30 гармат: 3 позиційні батареї - 12 гармат та 6 7-фунтових гаубиць, 575 чол.; 2 кавалерійські батареї - 10 6-фунтових гармат і 2 7-фунтові гаубиці. 414 чол.

Інженери Австрійського допоміжного корпусу: 3 піонерні (інженерні) роти (520 чол.); Понтонна рота (100 чол.) Санітарний дивізіон штаб-квартири (2 роти - 181 чол.)

Також до складу корпусу входили інші допоміжні підрозділи: 2 штабс-піхотні роти (356 чол.); штабс-драгунський ескадрон (101 чол, 97 коней); загальний, полковий, артилерійський та інженерний обоз (3 394 чол, 7106 коней) [41]

Командувач військами корпусу князь Шварценберг був достатньо освіченим військовим і дипломатом.

Карл Філіп цу Шварценберг (нім. Karl Philipp zu Schwarzenberg) відносився до верхівки австрійської аристократії. Серед його титулів - ландграф Клетгау, граф Зульц, князь. Належав до стародавнього франконського роду, відомого з XII століття. З 14 липня 1670 року рід Шварценбергів отримав титул князів Священної Римської імперії.

Народився 15 квітня 1771 року. З 16 років на військовій службі - у 1787 році в чині лейтенанта був зарахований до піхотного полку Брауншвейг-Вольфенбюттеля (пізніше 10-й піхотний). Вже наступного року під час війни з турками відзначився при штурмі Шабаци і отримав капітанський чин. Продовжив війну під прапорами славетного Лаудона. У 1789 році, знаходячись на службі в Головному штабі австрійської армії проявив відвагу в битвах при Бербіре і Белграді. Останнє десятиліття XVIII століття для Карла Шварценберга розпочалося в боях проти республіканської Франції на полях Нижнього Рейну і Нідерландів. За вміле командування і відвагу був підвищений у званні до майора. У 1791 переведений у Валлонський полк Латура (пізніше 14-й драгунський). За відзнаку в битві при Жемаппе і Нервіндені 18 березня 1793 отримав звання підполковника і був призначений командиром авангарду військ принца Саксен-Кобург-Готського. Після боїв на теренах Європи у тому ж 1793 році вперше потрапив в Україну - був переведений для проходження служби до Уланського корпусу

(пізніше 2-й уланський полк), який дислокувався на території Галичини. Після нетривалої служби в тилу - знову на фронт проти французів. 26 квітня 1794 під Шаго-Шамбре командир кірасирського полку фон Цешвіца полковник Шварценберг провів знамениту кавалерійську атаку, внаслідок якої було прорвано оборону правого флангу французької армії. Цього дня австрійці узяли 3 тисячі полонених і 32 гармати. Також відзначився зі своїм полком в битві при Флерюсі. У 1795-1796 рр. у складі військ Вурмзера і ерцгерцога Карла воював на Рейні та в Італії. У 1796 відзначився при Амберзі. З вересня 1796 року отримав переконливу перемогу над французькими військами в битві під Вюрцбургом, за що був представлений до генеральського звання. У 1797 році вже генерал-майор Шварценберг командував армійським на Рейні. У 1799 році на чолі дивізії в авангарді армії ерцгерцога Карла успішно діяв в Німеччині та Швейцарії. В битві при Гейдельберзі успішно протистояв військам французького генерала Нея і у вересні 1800 року за відвагу отримав чергове підвищення в званні - став фельдмаршал-лейтенантом (генерал-лейтенантом). Звання і знатне походження дозволили стати в 1800 році шефом 2-го уланського полку (став іменуватися уланським полком Шварценберга). Цього ж року в битві при Гогенліндені проти франків командував дивізією і першою лінією правого крила армії, а після поразки прикривав відхід австрійських військ за Енс. У 1805 був призначений віце-президентом Гофкрігсрату (державна рада з питань війни і військової політики). Під час кампанії 1805 року на чолі дивізії успішно бився при Ульмі, а 14-15 жовтня 1805 очолював праве крило австрійської армії. Після розгрому австрійців на чолі більшої частини кавалерії (6-8 тис. чол.) у повному порядку відійшов до Егеру. Після укладення Тільзитського миру у 1807 році був призначений послом в Петербурзі. За основну мету доповідненому воєначальнику і молодому дипломату було поставлено завдання знайти підтримку Росії для майбутньої війни з Францією. За два дні до початку битви при Ваграмі був відізнаний з Санкт-Петербурга і знову направлений до армії. В битві під Ваграмом командував частиною кавалерії лівого крила австрійської армії, а після поразки австрійців командував ар'єргардом. Цісар знову відзначив Шварценберга, присвоївши йому звання генерала від кавалерії. Після укладення у Відні мирного договору між Австрією і Францією був призначений австрійським посланником у Парижі. Найважливішим завданням князя Шварценберга стало ведення переговорів щодо весілля Наполеона і австрійської ерцгерцогині Марії Луїзи.

Призначення командувачем військами австрійського допоміжного корпусу для Шварценберга стало черговою сходинкою в кар'єрі військового, а заодно і дипломата. Австрійський корпус спільно з саксонцями 7-го корпусу генерала Реньє вів бойові дії на території Південної Білорусії та Волині. У цих боях Шварценберг діяв украй обережно і зумів уникнути великих битв з російськими військами, проте 2 грудня 1812 року за особистим клопотанням Наполеона Бонапарта австрійський цісар присвоїв князю Шварценбергу маршальське звання. При відступі Великої армії австрійський допоміжний корпус прикривав тил VII корпусу Реньє.

У березні 1813 року знову отримав призначення на дипломатичну службу. 17 квітня 1813 року прибув до Франції, де виконував роль посередника в спробі укладення миру між Росією і Францією. Після провалу місії покинув Париж і був призначений командуючим військами в Богемії. Після приєднання Австрії до антифранцузької коаліції в серпні 1813 року фельдмаршал Карл Шварценберг став головнокомандуючим Богемською армією (біля 230 тис. чол.), до складу якої входили австрійські, російські та пруські війська (російсько-пруським контингентом командував Барклай-де-Толлі). Початок кампанії проти Франції на чолі союзних військ для новоспеченого головнокомандувача був невдалим. У битві при Дрездені Богемська армія потерпіла поразку і відступила до Богемії, де залишалася до початку жовтня. Військова удача знову посміхнулася Шварценбергу під час «Битви народів» під Лейпцигом (4-7 (16-19) жовтня 1813 р.), коли об'єднані союзні війська (Шварценберг продовжував вважатися головнокомандуючим союзними арміями)

завдали рішучої поразки французькій армії. 8 (20) жовтня 1813 року колишній противник росіян був нагороджений російським орденом Св.Георгія 1-го класу.

Протягом кампанії 1814 року Шварценберг діяв дуже обережно, чим неодноразово викликав гнів у російських генералів. У лютому австрійці атакували Ножан, але були відбиті малочисленним (1200 чол.) гарнізоном. 17 лютого всупереч оперативній обстановці ні з того ні з цього уклав з французами перемир'я. Після поразки під Монтре військ кронпринца Вюртембергського Шварценберг поспішив відійти до Труа і одночасно наказав Блюхеру йти на з'єднання з ним до Мері-сюр-Сіна. Після возз'єднання австрійський і пруських військ 21 лютого Шварценберг на військовій раді добився рішення продовжити відступ, посилаючись на перевагу противника (сили французів були ним перебільшені майже в 3 рази) Лише 26 лютого, після втручання російського імператора і пруського короля об'єднана армія під командуванням фельдмаршала Шварценберга почала наступ на Бар-сюр-Об і відкинула французькі війська під командуванням Удіно. Наступ було негайно припинено після успішної для французів битви під Реймсом і вже 17 вересня австро-прусські війська знову почали відступ до Труа. Над повільні дії Шварценберга під Арси-Сюр-Об врятували французьку армію від повного знищення. Після чергового втручання російського імператора, 24 березня 1814 року армія Шварценберга розпочала наступ на Париж. 25 березня французи були розбиті при Фер-Шампенуаз, а 28 березня обидві союзні армії з'єдналися під Парижем. 31 березня 1814 війська коаліції вступили до французької столиці, а 5 травня 1814 Шварценберг склав з себе обов'язки головнокомандуючого.

Обережними і повільними діями були дії генералісімуса Шварценберга під час 100 днів Наполеона. Війська головнокомандувача союзною армією на Верхньому Рейні (210 тис. чол.) були зупинені під містечком Ле-Суффель невеликим загоном генерала Раппа. Поки союзники «товклись» на переправі, Наполеон вдруге зрікся від влади і бойові дії припинились.

Тим не менше на батьківщині Шварценберг вважався найкращим австрійським полководцем, то ж цілком законним стало його призначення президентом Гофкрісрату.

У січні 1817 року генералісімус князь Карл Шварценберг подав у відставку за станом здоров'я. Помер 15 жовтня 1820 року в Лейпцигу від крововилив у мозок. [42; 44; 45]

1. Абаліхін Б. С. Отечественная война 1812 года на юго-западе России / Б. С. Абаліхін. – Волгоград: Издание ВГПИ им. А. С. Серафимовича, 1987.
2. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт / А. З. Манфред. – М.: «Мысль», 1989.
3. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб.: Типография Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Часть 1.
4. Карцев Д. Секретные письма и официальные ноты. Дипломатические отношения европейских стран перед войной 1812 года / Д. Карцев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://his.lseptember.ru>.
5. Тарле Е. В. Статьи и рецензии. Вторжение Наполеона / Е. В. Тарле
6. ОРПБ. – Фонд Шльдера, картон 27, дело №10 (Цитруется за: Манфред А. З. Наполеон Бонапарт / А. З. Манфред. – М.: «Мысль», 1989. – С.605.
7. Богданович М. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам / М. Богданович. – СПб.: Типография Торгового дома С.Струговщикова, ТТ.Похитоновна, Н.Водова и Ко, 1859. – Т.1.
8. Бутурлин Д. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г. С официальных документов и других достоверных бумаг Российского и Французского Генерал-Штабов / Д. Бутурлин. – СПб.: Военная типография, 1837. – Т.1.
9. Лист маркиза Паулуччи від 14.07.1812 графу О.А.Аракчеву // Барклай де-Толли М. Изображение военных действий 1812 года / М. Барклай де-Толли. – СПб.: Типография П.П.Сойкина, 1912. – С.52.
10. Калинин С.Е. Справки о донских полках и артиллерийских ротах, находившихся на службе в 1812 – 1814 гг. Казачий стан: история казачества / С. Е. Калинин // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kazakdona.ru>.
11. Габаев Г. Роспись русским полкам 1812 года. Справочник / Г. Габаев. – СПб., 1914.
12. Багратіон. Историческая памятка 38-го драгунского Владимирского Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича полка. – СПб., 1901.
13. Крылов В. М. Кадетские корпуса и российские кадеты / В. М. Крылов. – СПб.: ВИМАИВиВС (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи), 1998.
14. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.6.
15. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.13. – С. 219-220.
16. Хроника Российской Императорской Армии. Т.IV. – СПб.: Военная типография, 1852.
17. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.2. – С. 617-618.
18. Шенк В. К. Гренадерские и пехотные полки. Справочная книжка Императорской главной квартиры. Издание 2-е / В. К. Шенк. – СПб., 1906.
19. Полковник Потто. Боевая хроника полков 21-й пехотной дивизии / Потто А. В. – Тифлис, 1888.
20. Военная энциклопедия Леера. – Т.1. – С.179-180.
21. Паршен И. Г. Памятка 27-го пехотного Витебского полка / И. Г. Паршен. – СПб.:

- Ред. журн. «Чтение для Солдат», 1895.
22. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.9.
23. Грабовский С. В. Историческая хроника полков 37-й пехотной дивизии (1700-1880) / С. В. Грабовский. – СПб., 1883.
24. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.3.
25. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.14.
26. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1914. – Т.10.
27. Шенк В. К. Кавалерия (Кроме гвардейских и казачьих частей). Справочная книжка Главной Императорской квартиры. Изд.2-е / В. К. Шенк. – СПб.: Типография В.Д.Смирнова, 1909.
28. Энциклопедия военных и морских наук. СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко, 1883. – Т.1.
29. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1912. – Т.1.
30. Казин В. Х. Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. Казачьи войска / В. Х. Казин, В. К. Шенк. – СПб., 1912.
31. Материалы для составления истории 42-го пехотного Якутского полка. – Кременец: Типография М.Д.Шумского, 1895.
32. Грабовский С. В. Историческая хроника полков 37-й пехотной дивизии (1700-1880) / С. В. Грабовский. – СПб., 1883. – С.23-24.
33. Звезинцов В. В. Хронология Русской армии 1700-1917 / В. В. Звезинцов. – Париж, 1961-1962.
34. Мартынов А. И. Краткая история 46-го драгунского Переяславского императора Александра III полка.1798-1898 / А. И. Мартынов. – СПб., 1898. – С.6-48.
35. Росписание Армии Его Императорского Величества по квартирам на 26.10.1807 года.
36. Потто А. В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 1. От древнейших времён до Ермолова / А. В. Потто. – Б.м., 1899.
37. Военная энциклопедия / Под редакцией В.Ф.Новицкого и др. – СПб.: Т-во И.В.Сытина, 1914. – Т.15.
38. Очерки истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период. – М.: «Наука», 1967.
39. Масаев М. В. Крымскотатарские формирования в войнах против наполеоновской Франции / М. В. Масаев // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 154-159.
40. Абдуллин Х. М. Воинская служба крымских татар в Российской Империи / Х. М. Абдуллин // Военно-исторический журнал. – 2007. – №1. – С.49.
41. Власов К. Расписание Великой армии на начало русской кампании 1812 г. / К. Власов // Интернет-проект «1812 год» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.museum.ru/1812/War/Grande_arme, 1812.
42. Залесский К. А. Наполеоновские войны 1799-1815. Биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – М., 2003.
43. Вильсон Р. Т. Повествование о событиях, случившихся во время вторжения Наполеона Бонапарта в Россию и при отступлении французской армии в 1812 году / Р. Т. Вильсон. – М., 2008.
44. Karel I. Filip kníže Schwarzenberg. Hanesch, Josef / I. Karel. – České Budějovice : Veduta, 2003.
45. Briefe des Feldmarschalls Fürsten Schwarzenberg an seine Frau 1799-1816. Schwarzenberg, Karl Philipp zu. – Wien : Gerlach & Wiedling, 1913.

Павло СЛЮСАРЕНКО
(Київ)

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК, ДИСЛОКОВАНИХ НА ВОЛИНІ У БОЯХ ФРАНКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ

На сьогоднішній день війну 1812 року між «наполеонівською» Європою і Російською імперією історики називають по різному. У російській історіографії (імперській, радянській, сучасній) закріпилася загально відома назва – «Вітчизняна війна 1812 року». У Франції використовується термін «Російська кампанія 1812 року». Англіїці цю війну називають «Французьким вторгненням в Росію у 1812

Олександр Петрович Тормасов, генерал від кавалерії, граф.

році». У Польщі її трактують як «Другу польську війну» (ще з часів Наполеона I). А якщо торкнутися більш глибоко і саме відносно історіографії XIX століття, то стає відомим, що так званий період наполеонівських війн, аж до завершення Східної війни 1853 – 1856 рр., взагалі прийнято було називали Великою війною (тобто Світовою війною).

Напевно, все ж, більш логічним буде закріпити назву «Франко-російська війна 1812 року» за відповідною війною 1812 року на території Російської імперії, адже лідирували у цьому масштабному збройному конфлікті дві відомі імперії з певними пріоритетними політичними ознаками. З одного боку (із Заходу) йшла Велика армія наполеонівської Європи. З іншого (зі Сходу) розгорталася у бойові порядки армія Російської імперії.

Напередодні походу в Росію Наполеон мав у підпорядкуванні (враховуючи разом взяті всі союзні сили) на європейському просторі збройні сили чисельністю у 1 187 000 осіб. Через річку Німан повів свою Велику армію у складі 610 000 військових (до 700 000 з чиновниками) [10, с.26]. Але це, так би мовити, головні сили, які йшли під особистим керівництвом імператора французів. В додаток до всього, мали діяти в районі Риги франко-прусський корпус під командуванням генерала Ж.Макдональда (32 500 осіб) та на південному, «українському» напрямку – австрійський корпус князя К.Шварценберга (34 000 осіб) [9, с.8].

Росія, напередодні війни, за підрахунками 1-го генерал-квартирмейстера Головного штабу російської армії полковника К.Толя, мала регулярні збройні сили чисельністю у 352 000 осіб і 110 000 іррегулярних військ [15, с.67]. На західному театрі військових дій вона змогла протиставити Наполеону 3 армії. Вздовж свого північно-західного кордону (кордон з королівством Прусія і кордон з герцогством

Варшавським) стояли 2 російські армії: 1-а – генерала от інфантерії М.Баркляя-де-Толі з 127 000 осіб на північ від Німана; 2-а – генерала от інфантерії П.Баграціона з 48 000 осіб між Німаном і Прип'ятськими болотами. Південніше болот (навпроти кордону з Австрійською імперією) знаходилася 3-я армія (43 000 осіб) генерала від кавалерії О.Тормасова, так звана обсерваційна резервна армія, яка захищала південно-західні кордони Російської імперії [6, с.449; 7, с.364]. Як видно з наведеного, проти Великої армії Наполеона I Бонапарта чисельністю у 700 000 осіб станом на червень 1812 року з боку Росії було сконцентровано майже втричі менші сили.

У ніч на 12 червня 1812 р. без оголошення війни армія Наполеона Бонапарта перетнула західний кордон Російської імперії, форсувавши Німан. В наявній історіографії

Карл Оскович де Лабмерт, російський генерал-лейтенант.

закріпилося дві думки щодо найважливіших причин початку цієї війни. Перша – Наполеон – агресор, який силою зброї вирішив підкорити Росію, встановивши в ній свій порядок (європейський – демократичний лад) [2, с.176]. Друга – Наполеонівська Франція вважала війну превентивною і доречною, так як очікувалося, що Росія незабаром сама захоче атакувати Європу [14, с.399]. Між тим, слід зазначити, що в історичних колах невсцухають дискусії з цих питань і насьогодні.

Незрозумілою на сьогодні є позиція російського імператора Олександра I у ніч на 12 червня 1812 року, адже він перебував на балу у генерала Бенігсена у містечку Закрет під Вільно, маючи при цьому повноваження Головнокомандувача армії. Є очевидним, що розвідка повинна була своєчасно доповісти про підготовку і врешті-решт початок форсування Німана Великою армією Наполеона I [5, с.212].

Масштаби цієї війни, враховуючи охоплені нею території і кількість учасників битв і боїв, звісна річ вражають, хоча й тривалість її майже п'ять місяців (червень – грудень 1812 року).

На сьогодні відомо, що загалом за увесь період війни на території Російської імперії (на територіальному просторі від Німана до Москви – під час наступальних дій Великої армії і у зворотньому напрямку – під час відступу залишків Великої армії) відбулося 13 битв і 7 боїв, а саме: битва біля м. Гродно 15 – 16 червня 1812 р. (на прикордонні); бій поблизу с. Мир 27 – 28 червня 1812 р.; бій біля с. Салтанівки 8 – 11 липня 1812 р. (неподалік м. Могиліова); бій в районі с. Островно (неподалік м. Вітебська) 13 – 15 липня 1812 р.; бій в районі м. Кобрин (неподалік від Бреста-Литовського) 15 липня 1812 р.; битва поблизу м. Городечно Кобринського повіту 31 липня 1812 р.; битва біля м. Клястиці (північніше

м. Полоцька) 18 – 20 липня 1812 р.; битва за м. Смоленськ 4 – 6 серпня 1812 р.; Перша битва в районі Полоцька 5 серпня 1812 р.; бій в районі Валутної гори 19 серпня 1812 р. (20 км на схід від Дніпра, біля с. Лубино); битва біля с. Бородіно (125 км на захід від Москви) 26 серпня 1812 р.; Тарутинський бій (біля 200 км на південь від Москви) 6 жовтня 1812 р.; битва біля м. Малоярославця (до 400 км на у південно-західному напрямку від Москви) 12 жовтня 1812 р.; Друга битва за Полоцьк 6 – 7 жовтня 1812 р.; битва біля м. Вязьма 22 жовтня 1812 р.; бій в районі м. Ляхово (180 км на південь від Смоленська) 28 жовтня 1812 р.; бій в районі м. Чашники (біля 200 км на захід від Вітебська) 19 жовтня – 2 листопада 1812 р.; битва біля с. Смоляни 2 листопада 1812 р.; битва біля с. Красне (45 км на південний захід від Смоленська) 4 – 6 листопада 1812 р.; битва за Березину 14

Карл Пилип цу Шварценберг, австрійський фельдмаршал, князь.

дозволяло утримувати численні війська зі складу збройних сил Російської імперії в мирний час, а у випадку війни всебічно забезпечувати їх бойову діяльність. На території губернії було розміщено як бойові, так і запасні військові з'єднання і частини однієї з трьох російських армій дислокованих на західному прикордонні Російської імперії напередодні Франко-російської війни.

В західній частині Волинської губернії у м. Луцьку розташовувався штаб (штаб-квартира) російської 3-ї резервної обсерваційної армії, де за 200 км на схід від кордону з Австрійською імперією. Головнокомандувачем 3-ї армії був генерал від кавалерії Олександр Тормасов [9, с.7].

Щоб уявити і зрозуміти стан російського контингенту військ на Волині, напередодні війни, достатньо навести дані із десятиденного рапорту генерала від кавалерії

Фабіан Готліб фон дер Остен-Сакен, російський генерал.

– 17 листопада 1812 р.; битва поблизу с. Плещениці (65 км на північ від Мінська) 19 листопада 1812 р.; переслідування залишків Великої армії російськими військами до Німана 19 листопада – 1 грудня 1812 р. [1, с.284-286].

Слід зазначити, що в сучасній російській історіографії, як і в радянській, ця війна висвітлена досить широко. Проте, в українській історіографії вона чомусь подається виключно узагальнено, хоча й відомо на сьогодні, що у Франко-російській війні 1812 р. були задіяні величезні людські і матеріальні ресурси не лише з білоруських і російських губерній, а й з українських земель. А щодо діяльності військ противорубовуючих сторін на українських теренах, досліджень практично немає. Підручники з історії України взагалі події цієї війни не виділяють окремим розділом, а згадують лише фрагментарно [3, с.387-392], у вигляді констатації якихось статистичних даних щодо українського ресурсу (як людського, так і матеріального).

Є очевидним, що для розвитку української воєнно-історичної науки порушена для обговорення на конференції тематика щодо подій на Волині і участі відповідного територіального контингенту російських військ у період Франко-російської війни 1812 року є актуальною, адже залишається на сьогодні малодослідженою. Особливої уваги потребують питання щодо вивчення військового контингенту армії Російської імперії, який дислокувався безпосередньо на Волині і приймав участь у боях зі з'єднаннями і частинами наполеонівської армії. Не виключенням є і необхідність досліджень щодо вивчення складу і бойової діяльності наполеонівських військ спрямованих саме на Волинь.

Передусім, слід відзначити, що Волинська губернія, з адміністративним центром у м. Житомирі, мала потужний людський ресурс і вмщувала на своїй території чималу кількість складів з боеприпасами і продовольством. Це

О.Тормасова, адресованого від 10 червня 1812 року царю Олександрю I (як Головнокомандувачу на той час). У рапорті відзначено, що до складу 3-ї армії входять: кавалерійські: 5, 8, 11, 12, 15, 16 дивізії і 10 козацьких полків (вказано, що 12, 15, 16 дивізії ще не прибули у розпорядження командуючого армією і тому їх чисельність не відома командувачу 3-ї армії) – в наявності 13 452 кіннотника; піхотні: 3, 15, 18, 36, 43, 44, 45, 46, 47 дивізії і зведені гренадерські батальйони 9, 15, 18 дивізій (вказано, що 43, 44, 45, 46, 47 дивізії ще не прибули у розпорядження командувача, їх чисельність не відома командувачу 3-ї армії) – в наявності 25 777 вояків; артилерійські: 9, 15, 18, 4 а резервна – в наявності 2727 гармашів (вказано, що повинні прибути до складу армії такі батареїні роти, як: №48, №52, №64, №65, №66, №68, №22, №28, №29); піонерна рота капітана Куцевича – 124 бійця; повинні прибути: понтонна рота №4, рухомі інвалідні роти: №35, №36, №37 (чисельність не відома). У рапорті наведено загальну наявну чисельність бойового складу 3-ї армії – 42 080 військовослужбовців (по категоріям: 139 штаб-офіцерів, 1214 обер-офіцерів, 2690 унтер-офіцерів, 38037 рядових). Наведена також кількість гармат – 168 (по категоріям: батареїних – 60 шт., легких – 72 шт., кінних – 36 шт.). Вказано кількість коней, які перебувають на фуражному забезпеченні армії – 12 167 голів (стройових кавалерійських – 9693 коней, артилерійських – 2474 коня).

Генерал О.Тормасов в рапорті зазначив також про реальні зміни у складі армії за плинні 10 днів (з 1 до 10 червня 1812 р.): з розміщення кавалерійських дивізій: 5-а – у м. Острог; 8-а – на марші до м.Луцьк; 11-а – на марші до м. Старокостянтинів; козацькі полки – від межі Гродненської губернії по кордону до Єгоришка Херсонської губернії; піхотні зведені гренадерські батальйони: 9-ї, 15-ї, 18-ї дивізій у м. Тивирпу, 9-ї і 15-ї дивізій у м. Дубно, 18-ї – у м. Туриск,

36-ї – у м. Заславлі, артилерійські бригади: 9-а – Дубенсько-го повіту у м. Доростає, 15-а – у томуж повіті, 18-а у м. Ковелі, 4-а резервна по корпусах.

Поряд з усім, О.Тормасовим конкретизовано, що прибуття до Луцька 8-ї кавалерійської дивізії (крім Нижньгородського драгунського полку), виділеної за наказом военного міністра зі складу військ дислокованих в Криму і Грузії, очікується 21 червня 1812 року. Прибуття 11-ї кавалерійської дивізії, виділеної зі складу корпусу генерал-лейтенанта Ертеля, очікується 22 червня до Старокосянтинова, де й буде її район розташування.

У рапорті також наведені дані про зброю, обози, хворих, провіант. Вказано, що бойові патрони в усіх полках справні і в повному комплекті. Обози в полках і артиле-

Чічагов Павло Васильович, російський адмірал.

рійських ротах гідні до походів. Хворих числиться по всій армії 4663 особи, із них знаходиться при полкових лазаретах 1942 осіб, а інші в госпіталах (у ближніх – 1308 осіб, у дальніх – 1413 осіб). Щодо харчів, то вказано, що запасний десятиденний провіант в полках із розрахунку до 1 липня 1812 року отриманий. Наведено статистичні дані відносно усіх нижчих чинів, отримавших провіант, з нестройовими і денщиками – 48 544 особи [12, с.160 – 164].

З вище наведеного, можна зробити висновок, що російське командування ще заздалегідь до воєнних дій з наполеонівською армією вело підготовку. Саме в зазначеному складі 3-я армія Тормасова протистояло напередодні війни австрійським військам князя К.Шварценберга (союзникам французів).

Зовсім іншу штатну структуру 3-я армія генерала О.Тормасова представляла напередодні її об'єднання з Дунайською армією адмірала Павла Чічагова (станом на 17 вересня 1812 року), що свідчить про проведену в її лавах певну реорганізацію. Організаційно вона складалась із командування, Української козацької бригади (1-й, 2-й, 3-й, 4-й українські козацькі полки) на чолі з полковником Іваном де Віт; корпусу генерала від інфантерії Сергія Каменського (Павлоградський гусарський полк, 18-а піхотна дивізія); корпусу генерал-лейтенанта Євгена Маркова (Александрійський гусарський полк, 15-а піхотна дивізія, 9-а піхотна дивізія); корпусу генерал-лейтенанта Фабіана Остен-Сакена (2 піхотні бригади, 3 запасні батальйони піхотних дивізій, 11-а кавалерійська дивізія (3 зведених кавалерійських полки і Лубенський гусарський полк)); кавалерійського корпусу генерал-майора Карла Ламберта (5 кавалерійська дивізія: 1-а бригада: Стародубський драгунський полк, Тверський драгунський полк; 2-а бригада: Житомирський драгунський полк, Арзамаський драгунський полк, Татарський уланський полк; 8-а кавалерійська дивізія: 1-а бригада: Володимирський драгунський полк, Таган-

рогський драгунський полк, Серпуховський другунський полк, 4-а резервна артилейська бригада і 2 понтонні роти); Козацький загін: 5 козацьких полків, Башкирський козацький полк, Феодосійський кінно-татарський полк, Євпаторійський козацький полк, 2 калмицьких козацьких полка [5, с.759 – 763].

Доречним буде й більш ширше висвітлити питання щодо вже згаданої Дунайської армії адмірала П.Чічагова. Адже після злиття 3-ї армії з Дунайською армією, саме Чічагов очолює відповідний російський військовий контингент на Волині (генерала О.Тормасова буде відкликано за розпорядженням Головнокомандувача армією Російської імперії від 9.09.1812 у Ставку [5, с.375]) і поведе його незабаром у район Березини проти відступачої до зазідних кор-

Жан-Луї-Ебенезер Реньє, французький дивізійний генерал.

донів Росії Великої армії.

Отже, у вересні на підсилення 3-ї армії (а точніше для об'єднання під єдине начало), у зв'язку із вдалим замиренням з Оттоманською Портою [13, с.27], до Луцька прибує Дунайська армія (55 тисяч, 202 гармати) на чолі з адміралом П.Чічаговим [4, с.81-83]. Її склад буде наступний: командування, 1-й корпус генерала від інфантерії Олександра Ланжерона (22-а піхотна дивізія, кавалерійська бригада.); 2-й корпус генерал-лейтенанта Петра Ессена (8 піхотна дивізія, кавалерія: Сіверський драгунський полк, Смоленський драгунський полк, Донський козацький полк, Уральський козацький полк, 15-а кінно-артилерійська рота, 8-а понтонна рота); 3-й корпус генерал-лейтенанта Олександра Воїнова (10-а піхотна дивізія, кавалерія: Кінбурнський драгунський полк, Білоруський гусарський полк, Донський козацький полк, 3-й і 4-й уральські козацькі полки); 4-й корпус генерал-лейтенанта Андрія Засса (16-а піхотна дивізія, 7-я кавалерійська дивізія: Переяславський драгунський полк, Дерптський драгунський полк, Тираспольський драгунський полк, Чугуєвський уланський полк, 2-а донських козацьких полка, 7-а резервна артилерійська бригада); армійського резерву (Олонецький, Ярославський піші полки, 7-й егерський полк, Ольвіопольський гусарський полк, Донський козацький полк, 16-а кінно-артилерійська рота); Рижського корпусу генерал-лейтенанта Івана Ессена (30-а, 31-а, 39-я піхотні дивізії); Фінляндського корпусу генерал-лейтенанта Фадєя Штейнгеля (6-а, 21-а, 25-а піхотні дивізії і 27-а кавалерійська бригада)[5, с.763-769].

Поряд з наведеними відомостями про російський контингент дислокований на Волині було б доречним висвітлити дані й про безпосереднього противника 3-ї армії, а саме про австрійський і саксонський корпуси, котрі перебували у підпорядкуванні французького командування.

Ще напередодні наступу Великої армії на російські терени, на австрійській території (в районі м.Лемберга, тобто – м. Львова) було зосереджено 33 000 австрійський корпус фельдмаршала Карла Шварценберга у складі: 3-х піхотних

(командири: фельдмаршал-лейтенант Ф.Біанкі, генерал Зігенгаль, генерал Траутенберг) і однієї кавалерійської дивізії генерал-лейтенанта Іоана Фрімона [5, с.736 – 737]. Але це відомості із сучасного видання. Доволі цікавими є дані наведені у донесенні від 15 червня 1812 року №50 (м.Дубно) генерала О.Тормасова, адресованому генералу Барклаю де-Толлі. Тормасов вказує на те, що чисельність австрійських

тивна, наступальна діяльність Великої армії Наполеона I, а до другого етапу (11 жовтня – 1 грудня 1812 року) – бойові дії між супротивниками в ході відступу Великої армії до західних російських кордонів (в цілому оборонні бої з боку французьких військ).

В контексті цих етапів можна зробити відповідний розподіл боїв і битв проведених російськими з'єднаннями так званого Волинського контингенту військ.

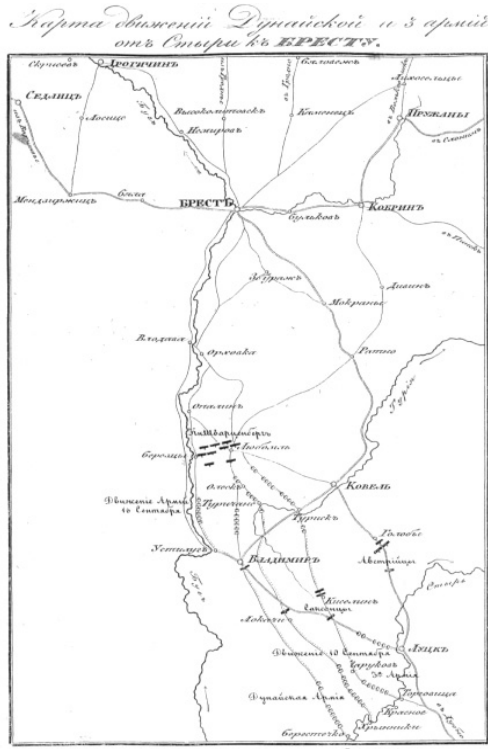
В ході визначеного першого етапу, а саме з 12 червня до 17 вересня 1812 року, у війні приймала участь виключно 3-я армія на чолі з генералом від кавалерії О.Тормасовим. Практично до початку липня 1812 року вона була зосереджена в районі Луцька, прикриваючи Київський напрямок дій австрійського корпусу князя К.Шварценберга, який перебував в районі Львова. Разом з тим, забезпечувала лівий фланг 2-ї армії князя П.Багратіона. Як тільки стало відомо російському командуванню про рейд корпусу Шварценберга через Люблін до Дорогочина з перспективою приєднання до Великої армії, генерал О.Тормасов отримав розпорядження виступити у напрямку ймовірного перетину кордону австрійцями. Наполеон у свою чергу розпорядився на зустріч армії Тормасова відправити саксонський корпус генерала Ж.Реньє, щоб забезпечити цілість австрійського з'єднання.

Тормасов виділив зі складу 3-ї армії так званий «корпус Ламберта» (об'єднані 5-а кавалерійська дивізія генерала від кавалерії Карла Ламберта і 8-а кавалерійська дивізія генерала Є.Чапліца, також 4 батальйона піхоти) на чолі з графом К.Ламбертом для знищення сил противника у Бресті, Кобрині, Яново і Пінську (частин саксонського корпусу Ж.Реньє). Сам з іншими силами продовжував пересуватись у напрямку Городечно, щоб перехопити австрійський корпус.

Генерал К.Ламберт (у складі «корпусу» 6 000 осіб і 6 гармат) взяв Брест 13 липня 1812 року, знищивши саксонський гарнізон. Більше того, біля містечка Кобриню, своєю кавалерією, оточив і розгромив саксонську бригаду генерала Кленгеля за чисельністю у 5000 осіб і 8 гармат (зі складу 7-го саксонського корпусу Ж.Реньє). Саксонці понесли втрати – 2000 вбитими та 2300 полоненими, в той час як росіяни мали втрати: 77 вбитими та 181 пораненого. Після цього Ламберт прибув до Тормасова під Городечно.

Біля містечка Городечно 31 липня 1812 року у двобої зіткнулись потужні сили. З одного боку австрійський і саксонський корпуси (генералів К.Шварценберга і Ж.Реньє – загалом близько 48 000 осіб), з іншого боку 3-я армія О.Тормасова (сама під Городечно у Тормасова було зібрано близько 20 000 осіб). Незважаючи навіть на успішні атаки кавалерії графа К.Ламберта 3-я армія змушена була відступити. Протримавшись до вечора і втративши тільки вбитими 4000 осіб генерал О.Тормасов дав команду на відступ. Відступ був здійснений аж до попередніх позицій – до Луцька, причому австрійсько-саксонські війська переслідували росіян аж до Луцька. Шварценберг дав команду в районі Луцька зосередитись по фронту з 3-ю армією, але в бій до особливих розпоряджень не вступати. Так завершився рейд 3-ї армії, мета якого була фактично досягнута – австрійський корпус К.Шварценберга Наполеон так і не отримав у своє безпосереднє розпорядження, щоб посилити Велику армію. В додаток до всього, в саксонському корпусі Ж.Реньє були відчутні втрати в живій силі.

За наказом вищого керівництва Дунайська армія адмірала П.Чічагова ще з 31 липня 1812 року виступила у напрямку Луцька із Бухареста. З'єднання 3-ї резервної армії з Дунайською армією відбулося 18 вересня на берегах Стирі (в районі Луцька). Знову створене об'єднання стало іменуватись 3-ю західною армією, яку очолює з 9 жовтня 1812 року адмірал П.Чічагов (генерала О.Тормасова буде відкликано у розпорядження Ставки). О.Тормасов у своєму розпорядженні тепер мав доволі потужну силу – 65 000 осіб (проти 40 000 К.Шварценберга і Ж.Реньє) [11, с.187]. Росіяни перейшли в наступ. К.Шварценберг відвів свої війська на лівий берег Бугу через Володимир-Волинський, потім вниз за течією річки біля Опалина знову переправився на правий берег Буга і рушив до Бреста-Литовського. 9 жовтня 1812 року обидві армії розташувались одна проти од-

Дислокація і шляхи пересування контингенту російських військ на Волині у вересні 1812 р.

го корпусу не перевищує 25 000 осіб, а резервні частини у Львові (Лемберзі) нараховують не 20 000 осіб, а всього-на-всього 6000 [12, с.135]. Як видно є певні прогиріччя в цифрах. Спостерігається явне перебільшення одним із сучасних російських видань щодо чисельності австрійських військ.

Встановлено, що завданням князя К.Шварценберга було – провести по території Герцогства Варшавського свій корпус по Люблінському шляху, праворуч Замостя, до Дорогочина, форсувати Буг і з'єднатися з Великою армією. Наполеоном було прийнято рішення замінити корпус князя Шварценберга, котрий перебував на фронті з 3-ю армією генерала О.Тормасова, саксонським корпусом Жана Реньє. Проте, активні дії генерала від кавалерії Тормасова вкрай змінили ці плани, змусивши Шварценберга повернути свій корпус на допомогу потерпаючому від ударів росіян корпусу Реньє.

Як відомо, 7-й саксонський піхотний корпус (17 000 осіб) дивізійного генерала Жана Реньє діяв у складі: 21-ї піхотної дивізії (1-а бригада генерал-майора фон Штейнгеля, 2-а бригада генерал-майора фон Ностица), 22-ї піхотної дивізії (1-а бригада генерал-майора Кленгеля, 2-а бригада генерал-майора фон Зара), корпусної кавалерії генерал-лейтенанта Карла Функа [5, с.731 – 732]. За свідченням В.Харкевича корпус генерала Реньє налічував 17 200 осіб [16, с.241].

Перед тим, як охарактеризувати бойову діяльність саме Волинського контингенту російських військ (діяльність 3-ї резервної і Дунайської армій) було б доречним розподілити загальний хід подій так званої Франко-російської війни 1812 року на два етапи. До першого етапу доцільно віднести бої і битви, котрі відбувалися до моменту захоплення, а невдовзі і залишення французами Москви (12 червня – 11 жовтня 1812 року) – в цілому ак-

ної. Чічагов повів армію у наступ перший. К.Шварценберг змушений був знову відступити за Буг та відійти з головними силами по Варшавській дорозі до Венгріва, лише одна із його дивізій (генерала Зігенталя) відступила до Білостоку. Чічагов не пішов переслідувати корпус Шварценберга [8, с.207-211].

У контексті другого етапу війни помітно виділяються активні дії з'єднань 3-ї західної армії на чолі з адміралом П.Чічаговим як у протиборстві з австрійцями і саксонцями так і власне з частинами відступаючої Великої армії.

Після того як Наполеон 11 жовтня 1812 року вивів свою Велику армію із Москви і розпочав відступ у західному напрямку, адмірал П.Чічагов отримав наказ від фельдмаршала М.Кутузова виступити до Березини і перекрити шляхи відступу противнику.

27 жовтня 1812 року Чічагов із 38 000 осіб рушив до Мінська, залишивши генерала Ф.Остен-Сакена з 27 000 осіб прикривати від австрійців К.Шварценберга свій рейд. Дізнавшись про похід Чічагова, Шварценберг обійшов Сакена і попрямував на Слонім, проти Сакена виставив Реньє. 4 листопада Сакен розгромив корпус Реньє поблизу Волковиська, захопив обоз і канцелярію. В цей же час «корпус» генерала Ламберта (будучи авангардом армії Чічагова) успішно заволодів Мінськом з його численними військовими запасами, вибивши французький гарнізон.

Поки Сакен знищував корпус Реньє, Шварценберг зайшов у запліва Сахена, тим самим погрожуючи оточенням і розромом. Сакен змушений був відступити спочатку до Бреста-Литовського, а потім до Любомля де й зупинився. Аджє Шварценберг за наказом Наполеона був спрямований на Мінськ. Сакен не ризикував переслідувати Шварценберга, сили значно були не рівні. Зосередив свої частини в районі між Любомлем і Ковелем (лише 8000 осіб), відправивши 10 000 осіб у розпорядження адмірала П.Чічагова [5, с.340].

9 листопада 1812 року «корпус» генерала Ламберта розгромив польську дивізію генерала Домбровського і взяв Борисів. Ламберт особисто водив в атаку батальйони і був тяжко поранений, що й призвело до термінової його госпіталізації. Вже 11 листопада 1812 року до Борисіва підійшли французькі війська маршала Н.Удіно. Місто було захоплено французами, а командував російською 3-ю армією П.Чічагов ледве не потрапив до полону. Не доводячи до цілковитого розгрому він надав команди на відступ своїм частинам на правий берег Березини. Поки збирав частини так би мовити до бою, французи швидко навели два понтонні мости для переправи неподалік селища Студянки і в ніч з 16 на 17 листопада 1812 року переправили через Березину 19 000 осіб, а Наполеона і стару гвардію о 14.00 17 листопада. До наших днів дійшли відомості різного характеру з приводу боїв на Березині, адже було очевидною реальністю недопущення переправ на правий берег і більше того – полонення імператора Наполеона I. Російський історик Е.Тарле відверто вказує на те, що Чічагов на віки опозорив свою репутацію і своє історичне ім'я саме під час цієї злополучної для нього Березинської переправи. Підкреслює, що адмірал Чічагов вже вранці 17 листопада 1812 року довідався про рух французьких частин в районі Студянки але не придав цьому значимості подумавши, що це лише демонстрація з метою оманити і увесь день бездіяв, знаходячись у селищі Забашевичі [15, с.332]. Зовсім, як на сьогодні, є незрозумілою діяльність досвідченого адмірала, який допустив такі помилки.

У свою чергу сучасне російське видання наголошує на тому, що цілковита відсутність взаємодії між російськими командувачами армії завадила оточенню противника, і Наполеону вдалося зберегти залишки Великої армії (завдяки успішній переправі). І в цьому виданні вказано, що не дивлячись на те, що основна провина за провал операції лежить на фельдмаршалі М.Кутузові і генералі Віттенштейні, «козлом отпущения» було обрано Чічагова, і суспільство саме його звинуватило у невдачі, хоча саме він 25 листопада 1812 року наніс французам біля селища Сморгоні значних втраг. Його авангард захопив у полон 3000 французів і 25 гармат. На початку грудня він успішно переслідуював наполеонівські війська до Кенігсберга, поки й 3 лютого 1813

року «за хворобою» його не було звільнено від командування 3-ю армією [5, с.387].

Отже, досліджуючи бойову діяльність Волинського контингенту російських військ в ході Франко-російської війни 1812 року, як і орієнтує тематика відповідної конференції, слід з упевненістю зазначити, що саме в Україні даний історичний аспект є не вивченим на сьогодні і є практично «білою плямою». Досить багато виникає питань відносно дат, щодо стратегії і тактики бойових дій, стосовно діяльності окремих персоналій, адже порівнюючі і аналізуючи наявні історіографічні джерела (переважно російські видання різних часів) можна спостерігати явні неточності і неспівпадання констатації конкретних історичних фактів і т. ін. Напрошується найголовніший висновок – існує потреба у більш широкому вивченні даної тематики саме з боку українських істориків.

1. Атлас офицера. ГШ ВС СССР. – Военно-топографическое управление. – М., 1984. – 396 с.
2. Буганов В.И. Страницы боевого прошлого нашей страны. Хрестоматия для учащихся восьмого класса по программному курсу факультативных занятий / В. И. Буганов, А. И. Назарец А.И. – М.: «Просвещение», 1972. – 263 с.
3. Борисенко В.И. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття: Навч. Посібник / В. И. Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
4. Документы, относящиеся к истории 1812 года. 1-я часть 14 выпуска / Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под редакцией приват-доцента В.С.Гроева. – С.Петербург.: Государственная типография. – 1913. – 111 с.
5. Залесский К.С. Наполеоновские войны. 1799 – 1815: Биографический энциклопедический словарь / К.А.Залесский. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2003. – 825 с.
6. История России с древнейших времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под редакцией А.Н.Сахарова. – М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2007. – 768 с.
7. История войн. Том 2. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. – 794 с.
8. Клаузевиц К. 1812 год. Издание 2-е / К. Клаузевиц. М.: Государственное издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1937. – 274 с.
9. Калініченко О.О. Тричі зраджена, 1812-1942 / О. О. Калініченко, Д. Р. Шупта; Всеукраїнська спілка письменників-мариністів, Одеський об'єднаний (обласний та міський) місцевий осередок ім. І.П.Гайдаєнка. – Одеса: Центр поліграфії «Успішний», 2012. – 84 с.: іл. – (збірник// Вип. 3).
10. Каспари А.А. Отечественная война (описание войны 1812 – 1815 гг.) / А. А. Каспари; Составленное по сочинению И. Михайловского-Данилевского. – С.Петербург, 1899. – 512 с.
11. Михайловский-Данилевский И. Описание отечественной войны 1812 года / И. Михайловский-Данилевский. – С.Петербург, 1840. – 386 с.
12. Материалы Военно-ученого архива ГШ. Описание войны 1812 года. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Т.ХІІІ. Боевые действия в 1812 году (июнь-месяц). – СПб.: Издание Главного управления ГШ, 1910. – 417 с.
13. Рыжов К. Все монархи мира. Россия. (600 кратких жизнеописаний) / К. Рыжов. – М.: Вече, 1999. – 640 с.
14. Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа / К. Рыжов. – М.: Вече, 1999. – 656 с.
15. Тарле Е. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. / Е. Тарле. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1943. – 365 с.
16. Харкевич В. Война 1812 года. От Немана до Смоленска / В. Харкевич. – Вильна: Типография Штаба Виленского военного округа. Издание Николаевской Академии Генерального Штаба, 1901. – 249 с.

Сергій ЯРОВЕНКО
(Турійськ)

СІМ БОІВ ВІЙНИ 1812 РОКУ НА ВОЛИНІ

Події франко-руської війни 1812 року не оминули Волині. Звісно, бої на території нашої області не були такими гучними, які під Смоленськом, Кобриним, Городечною, Бородіном чи на Березині, проте в цих невеликих сутичках загартовані в боях початку XIX століття з французами та турками, частини 3-ї Обсерваційної та Дунайської армії зуміли відстояти суверенітет своєї держави та зірвати плани Наполеона.

Бій перший. Любомль, 12 серпня.

12 серпня до штабу генерала від інфантерії Тормосова, який знаходився в Ковелі, надійшла інформація, що австрійці та саксонці зайняли Шацьк і підійшли до Любомля разом з новосформованою польською дивізією Антонія Косинського (12 тисяч офіцерів і солдат при 8 гарматах). Для вияснення ситуації і проведення рекогносцировки розташування ворожих сил на напрямку Турійськ - Любомль був направлений загін генерал-ад'ютанта Карла Йосиповича Ламберта (Олександрійський гусарський, Татарський уланський, козакий Власова, Євпаторійський татарський, 2-й Башкирський, 1-й та 2-й Калмицькі полки і 10-й егерський полк).

З огляду на терміновість здійснення заходів з розвідки 10-й егерський полк і піша артилерія були залишені в районі села Новосілки (нині Турійського району), а кавалерія у складі Олександрійського гусарського, Татарського уланського, Євпаторійського кінно-татарського та козачого Власова 2-го полків з 12-ю кінно-артилерійською ротою почала рух в напрямку на Любомль. На марші до загогу Ламберта були приєднані Стародубівський драгунський і Донський козацький Дячкіна полки. Попереду загогу були вислані декілька козачих сотень і чотири ескадрони Татарського уланського полку. Цей невеликий авангард на околицях Любомля зустрівся з авангардом саксонців. Зав'язалися вуличні бої, переможцями з яких вийшли росіяни. Особливо в боях під Любомлем відзначились дончаки полків Власова 2-го та Дячкіна та Олександрійські гусари. Трохи згодом козаки і гусари взнали, що серед саксонців, які биліся з ними в Любомлі був і командувач 7-м французьким корпусом дивізійний генерал Реньє. Від полонених також довідались, що основні сили саксонського корпусу знаходяться в районі села Кусниче.

Про події під Любомлем командувач 3-ю Обсерваційною армією у донесенні в штаб-квартиру імператора Олександра I від 22 серпня 1812 року доповідав: «Я ... приказав авангардному командирі Генерал-Ад'ютанту Графу Ламберту рекогносцировать неприятеля, и буде найдет его в размерных себе силах, атаковать и занять местечко Любомль; в противном же случае, не подвергая людей напрасной потере, с неприятелем в дело не входит, но иметь его в наблюдении. При сем рекогносцировании конно-татарского уланского полка Полковник Кнорринг с одними охотниками вверенного ему полка и с частью казачьего Власова 2 полка разбил неприятельский передовой пост, из пехоты и конницы состоящий, и взял в плен до 50 человек. Граф Ламберт подступил с кавалерией своею к местечку Любомлю на малую дистанцию пушечного выстрела, но открыв, что неприятель в силе, остановился в 4 верстах, не был им обеспокоиван. [1]

Загін генерала Ламберта знаходився в районі Любомля 13 серпня, а наступного дня, 14 серпня, відійшов до Турійська. [2, 19]

Бій другий. Кримне - Вижва. 12- 13 серпня.

12 серпня загін генерал-майора Чапліца вступив в бій із австрійцями (дивізія центру генерал-лейтенанта барона Вінченца Ферреріуса Фрідріха Б'янкі (Vinzenc Ferrerius von Bianchi) в районі села Кримне (нині Старовижівського району), вимушений був залишити позиції і відійти до Вижви.

13 серпня районі Вижви австрійський авангард (до 8 батальйонів) наздогнав і атакував загін генерал-майора Юхима Гнатовича Чапліца (Павлоградський гусарський,

28-й егерський полки і один ескадрон Лубенського гусарського). В ході 18 годинного бою російські частини відбили усі атаки ворога. Особливо відзначився 28-й егерський полк, який під командуванням свого шефа генерал-майора Петра Яковича Корнілова багнетною атакою прорвав бойовий порядок австрійських військ і забезпечив вихід з оточення всього загогу російської армії. На допомогу Чапліцу були вислані Коливанський і Вітебський піхотні полки, які згодом увійшли до його загогу. Втрати російських військ в справі під Вижвою склали 30 чоловік вбитими (в т.ч. 3 офіцери) та 149 пораненими (в т.ч. 8 офіцерів). Значних втрат зазнали і австрійці, лише до полону потрапили 34 вояки. [1]

По відбитті атак, загін Ю.Г. Чапліца відійшов до с. Шайно (нині с. Журавлине Старовижівського району). [2, 20]

За час відходу від Городечно війська 3-ї Обсерваційної армії провели з противником 13 більш-менш значимих боїв, в ході яких ворог втратив вбитими, пораненими і полоненими до 11 тисяч чоловік. Такими втратами занепокоївся сам Наполеон і став вимагати пояснень у Шварценберга. Австрійський фельдмаршал такі пояснення надав: «...прийшлося штурмом оволодівати греблями і гатами, які являють собою єдино можливий шлях через болота... і створюють сприятливі умови, для того, щоб малочисленими частинами зупинити набагато більші сили». [3,36]

Бій третій. Чаруків, Несвіч 7 - 9 вересня.

7 (за іншими даними 8) вересня граф Ламберт відправив в розвідку через Стир козаків з донських полків Власова 2-го і Чикильова. Через декілька кілометрів російські кіннотники в районі села Чаруків (нині Луцького району) виявили ворожий уланський роз'їзд силою до ескадрону і напали на нього. 33 австрійці потрапили до полону, а втрати козаків склали 2 вбитими і 3 пораненими. Від полонених було вивідано, що до цього села має прийти значний загін кавалерії на чолі з командиром 1-ї бригади дивізії генерала Фрімона генерал-майором Теофілом Цехмейстером. Одягом ворога було вирішено скористатись. У ніч з 8 на 9 вересня загін генерала Ламберта, у складі якого були козацькі полки Власова 2-го і Чекильова, по три ескадрони Олександрійський гусар і Татарських улан, та драгуни Арзамаського полку переправились через Стир. П'ятнадцять кіннотників Татарського уланського полку, які володіли німецькою мовою, переодяглись в австрійські мундири і на світанку наступного дня напали на польський пікет в районі села Несвіч. Один з поляків встиг вистрілити з пістоля, то ж було вирішено атакувати табір ворога з ходу. В резерві був залишений Арзамаський драгунський полк, а козаки, улани і гусари рушили в атаку. На той час в таборі ворога за даними Журналу авангарду 3-ї армії знаходились шість ескадронів полку Ореллі (легкокінний полк № 3 графа Ореллі (Cheveauxleger Regiment Graf O'Reilly №. 3) під командуванням полковника Сімона фон Сардана (Simon von Sardagna), два ескадрони саксонських гусарів, три ескадрони польських уланів, два ескадрони Варшавської міліції, всього 13 ескадронів). [4,632]

Відповідно до запису в «Журналі авангарду 3-ї армії» втрати противника склали 15 офіцерів і 295 чол. нижніх чинів вбитими і полоненими (полонених 150 чол., в т.ч. 9 офіцерів). Російський загін не втратив жодної людини. За даними генерала Функа втрати саксонців склали до 100 чоловік, в тому числі кілька офіцерів, «які відзначились в Малій війні», а також полк Ореллі втратив до 900 коней. (там само, с. 444, 663) Серед трофеїв Олександрійських гусар опинились і три штандарти 3-го легко-кінного полку графа Ореллі - перші австрійські штандарти, взяті росіянами за всю попередню історію (раніше росіяни з австрійцями, як правило, воювали по одну сторону барикад). Штандарти були відбиті взводом поручика графа Буксгевдена в австрійських уланів, які намагались врятуватись втечею. За іронією долі полк Ореллі бився пліч-о-пліч проти французів з полками Суворова в Італії, а під Аустреліцом улани цього полку, жертвуючи собою, прикрили відхід російської піхоти під командуванням генерала від інфантерії графа Федора Федоровича Буксгевдена (командував Волинської армії і лівого крила російсько-австрійських сил під Аустреліцем), батька того самого поручика.

Про обидва вище описані випадки командувач 3-ю армією доповідав фельдмаршалу Кутузову в рапорті від 11 вересня 1812 року за №125: [1]

«Генерал от кавалерии Тормасов, от 11 Сентября, из лагеря при г.Луцке доносит Главнокомандующему всеми армиями Генерал-Фельдмаршалу Князю Кутузову следующее:

Занимая прежнюю мою позицию за рекою Стырь и выжидая соединения войск бывшей Дунайской армии, не преставая я в продолжение сего времени сколь возможно беспокоить неприятеля партиями легкой кавалерии. 26 числа минувшего Августа казачья партия, переправленная вплавь за реку Стырь, захватила одного Саксонских войск Инженерного Капитана, снимавшего течение реки Стыри и окрестные места при Луцке и бывшую при нем конвойную команду, Офицера одного и рядовых 16. Изготовляя во многих местах переправы и мосты для перехода войск за реку Стырь, неприятель известясь об оном, рекогносцировал 7 сего месяца позицию и переправу мою при Луцке со всею кавалериею и несколькими орудиями. При сем случае происходило небольшое кавалерийское дело, продолжавшееся с половины дня до самого вечера, взяты несколько человек в плен объявляя, что командующие их войсками Князь Шварценберг и Генерал Ренье лично при оном находились.

8 числа Генерал-Адъютант Граф Ламберт занимаая пост при с.Терговице, переправил для развезда партию, составленную из Донских полков Власова и Чикилева, которая открыв один неприятельский Уланский эскадрон в селение Несевиче, атаковала разбила его совершенно, взяв в плен рядовых 32 человека и одного лекаря; с нашей стороны убито казаков 2, раненых 3. Граф Ламберт узнав от сих пленных, что того же дня должен придти в упомянутое селение с кавалерийским отрядом Австрийский Генерал Цейгмейстер, немедленно отправился туда с частью своей кавалерии, и перед рассветом напав на неприятельский лагерь, разбил неприятеля и обратил его в бегство. При сем случае взято в плен: Штаб-Офицер 1, Ober-Офицеров 8, рядовых 140, лекарей 3 и три штандарта легкоконного Орел[и] полка. Урон с нашей стороны весьма незначителен: ранено Александрийского гусарского полка рядовых 2, взято в плен 3.

В сем деле особенно отличились: командовавший Генерал-Адъютант Граф Ламберт, Лейб-гвардии гусарского полка Полковник Князь Багратион и Александрийского гусарского полка Поручик Граф Буксгевден, который при сем случае командуя полуротой, взял у неприятеля сии штандарты...»

Трохи по іншому про дії загону генерала Ламберта розповідав Д.Бутурлін. Ось як він описував події в районі Чарукова і Несвіча (переклад автора): «В ніч з 7 на 8 вересня перейшов він (генерал Ламберт – С.Я.) річку Стир у села Красне з 10 ескадронами і невеликою кількістю козаків, і слідував до Чарукова, маючи поперед себе 15 чоловік уланів Татарського полку, які вміли розмовляти німецькою і були перевдягнуті в австрійські драгунські мундири, щоб обманути ворожі передові пости. При наближенні до Чарукова, граф Ламберт побачив неприятельські бівуаки під селом Несвіж. Довжина лінії неприятельської показувала, що він був менш щільним, ніж передбачалось; проте граф Ламберт, надіючись на дію раптового нападу, ні трохи не засумнівався. Він послав прямо до несвіжа один ескадрон з сотнею козаків, а сам з залишком загону продовжив свій рух через Чаруків, з наміром обійти ворожий табір. Польський пікет, який зустріли біля Чарукова, введений в оману переодяганням лже – драгун, був скоплений без опору, проте хоча б один постріл з пістолету, зроблений у цьому випадку, міг збудити увагу ворога, то граф Ламберт поспішив з нападом. Чотири ескадрони були залишені в резерві при Чарукові, а інші п'ять ескадронів великою рисою пустились у фланг ворожого табору. З наближенням до нього, зустрілись з одним о ворожим ескадроном, котрий намагався – було зупинити їх, але штабс-ротмістр Іляшкевич, кинувшись на нього (ворожий ескадрон – С.Я.) з одним ескадроном Олександрійських гусар, збив і гнав його до самого табору, в якому розповсюдився жах. Сили ворожі складались з 6-ти ескадронів австрійських драгун, двох ескадронів сак-

сонських гусар, 3-ї ескадронів Варшавських улан і трьох ескадронів Варшавського ополчення. Усі ці 14-ть ескадронів, охоплені жахом, кинулись навтьоки, залишивши як здобич хороброму штабс-ротмісту Іляшевичу три штандарти і 310 чоловік полонених. По закінченні цього пошуку, граф Ламберт вернувся за річку Стир до села Красне». [5,406-407]

Проте, яка б різниця у доповідях чи розповідях не була, факт залишається фактом – російські підрозділи діяли зухвало, нахраписто, проявляли винахідливість і героїство.

Цікава подальша доля захоплених штандартів, які згодом стали однією з «розмінних монет» в дипломатії російського уряду з австрійським двором.

Відповідно до вказівки імператора Олександра I від 12 жовтня, канцлер (міністр іноземних справ) Російської імперії граф Микола Петрович Румянцев 15 жовтня 1812 року на ім'я свого австрійського колеги графа Меттерніха направив листа наступного змісту: «Одна из военных случайностей предоставила Его Императорскому Величеству три штандарта знаменитого легко-конного полка Орелли. Он их получил от Марии-Терезии и должен о них сожалеть, так как он прославил их своей храбростью. Его Величество, этим письмом, которое я пишу по Его указанию Вашему превосходительству, просит Его Величество, Императора Австрийского, оказать Ему дружескую услугу приняв эти штандарты, возвратив их храбрым воинам, которым они принадлежали... Император Александр просит Императора Франца сохранить его просьбу в тайне. Фельдгегерь, который везет штандарты, не знает какой ценный залог ему вручен...Его Величество признается, что Ему было бы тяжело представить взорам его подданных то, что могло бы напомнить те времена, которые Государь желал бы вычеркнуть из летописи истории».

1 грудня граф Меттерніх відповів Румянцеву: «Его Императорское Величество приказал мне просить Вас, граф засвидетельствовать перед Императором, Вашим Августейшим повелителем, Его особенную признательность за тот знак внимания, который Его Императорское Величество Ему оказывает, отсылая штандарты полка Орелли, которые прератности войны отдали в руки Русской Армии...Император не может лучше отдать справедливость благородным причинам, которые продиктовали решение Императора Александра, как приняв эти трофеи, отбитые храбростью и возвращенные дружбой». [4,622-634].

Сьогодні ці штандарти зберігаються у Військовому музеї у Відні. [6]

Бій четвертий. Марковичі, Павловичі, Локачі. 11 вересня.

Опівдні 11 вересня передові загопи генерал-майора Йосипа Корнійовича Орурка (8-й і 39-й егерські, Саратовський піхотний, Білоруський гусарський, донські козачі Грекова 4-го і Пантелеєва 2-го полки та 15-та кінно-артилерійська рота, всього 6 батальйонів, 8 ескадронів, 2 козачі полки, 12 гармат) вийшли до Маркович. У селі знаходився невеликий загін польської кавалерії, а переправу через невеличку річку з заболоченими берегами прикривали польські стрільці з дивізії генерала армії Герцогства Варшавського Антонія Гамількара Косинського. Поляки в бій вступати не стали, а поспіхом відійшли в напрямку на Павловичі (нині Локачинського району). Орурк наказав відремонтувати пошкоджені поляками міст і згодом, з основними силами авангарду, направився в напрямку до Павлович, а 39-й егерський полк направив для прикриття свого лівого флангу до Черкович. Одночасно генерал-лейтенантом Воїновим в район Локач було відправлено 3-й Уральський козацький полк. Під Черковичами егері стикнулись з ворогом, який відступав до Павлович, зав'язався бій в ході якого відзначились і егері і драгуни Лифляндського полку під командуванням свого шефа полковника Василя Йосиповича Парадовського. Польських вояків з Локач вигнали козаки 3-го Уральського козачого та Кінбурнського драгунського полків. В ході бою під Локачами було захоплено в полон 2 офіцери і до 150 солдат противника. Саме тут від одного з полонених офіцерів росіяни дізнались про захоплення французами Москви. [4,337].

Ось як згадував про відчуття офіцерів і солдат в той момент офіцер штабу Дунайської армії Сильвестр Сигиз-

мундович Малиновський (до речі, самі він першим склав розпис військам Дунайської армії у 1812 році): «Сие известие не только не поселило уныние в душах воинов, но напротив, еще родило пламенное желание к ежеминутным сражениям, чтобы отомстить неприятелю. Всякое уклонение его от сражения поселяло ропот, что войска не могут сделать доказательств, как им приятно умереть за освобождение Отечества». [7, 200]

Основні сили дивізії Антонія Косинського відійшли з Павлович і зайняли позицію позаду села, де відразу побудували бойовий порядок.

Проти поляків розгорнулись авангард генерал-майора Орурка і частини корпусу генерал-лейтенанта Воїнова. До вечора противники обмінювались лише артилерійськими залпами і зрідка сутічками кінноти. Під покровом темноти поляки й саксонці відступили до Киселина. Корпуси Дунайської армії на ніч зупинились – авангард і корпус Воїнова в Павловичах; корпус Ессена і резерв – в Марковичах, корпус графа Ланжерона – в Локачах, до яких прибув над вечір; корпус генерал-майора Булатова вийшов до Порицька.

Один з учасників цього наступу згодом згадував: «Храбрые полки наши, без большого труда опрокинули колонны неприятеля, незадолго перед тем мечтавшего попрасть святыню заветных стен киевских».

Бій п'ятий. Турійськ. 14 вересня.

14 вересня авангард 3-ї Обсерваційної армії під командуванням генерала Карла Ламберта вийшов до села Туличів теперішнього Турійського району, а там і до Турійська. Саксонці та австрійці, які стояли в бойовому порядку за Турією намагались дати бій. Найбільший супротив надали частини бригади Гессен-Гомбурга (2-й піхотний полк фон Хіллера (угорський) під командуванням полковника Франца фон Торрі та 33-й піхотний полк графа фон Коллоредо-Мансфельда під командуванням полковника Давида фон Андрашші), які займали Містечко, та 6-й драгунський полк під командуванням полковника Георга Генріха фон Шрейтера (входив до складу 1-ї бригади дивізії фон Зігенталя), форпости якого утримували місцевість вздовж Турії від Турійська до Сільця. Але після того як противник отримав інформацію про переправу через Турію загону генерала Орурка, побоююся оточення і після кількох незначних сутичок передових пікетів залишив позиції та почав відхід в напрямку на Любомль. Переслідувати ворога полки Ламберта не змогли, так як ворог перед відступом спалив єдиний міст через Турію. Тут знову відзначились Олександрійські гусари під командуванням полковника Валеріана Мадагова. Гусари знайшли брід через Турію і переправились на її західний берег.

Бій шостий. Ставки. 15 вересня.

На лівому фланзі російського угруповання у передовому загоні корпусу генерал-майора Булатова рухались шість ескадронів Чугуївського уланського полку та донські козаки Мельникова та Кутейникова. На світанку кіннотники разом з підрозділами Охотського піхотного полку вийшли з села Корит ниця (нині Володимир-Волинський район) і стали рухатись в напрямку на село Ставки (нині Турійського району). Не доходячи кілька кілометрів до с.Ставки, загін наткнувся на саксонську кінноту. Улани і козаки з ходу атакували противника і заставили відступити до Ставок. Атаку вогнем і багнетами підтримали Охотці та артилеристи. До вечора ворог був вибитий з села і став відступати в напрямку на Любомль. Від полонених довідались, що в таборі поблизу Ставок знаходилось до 8 тисяч саксонців з двома артилерійськими батареями на чолі з командувачем VII корпусом дивізійним генералом Реньє. В ході бою, за рапортом шефа Чугуївського уланського полку генерал-майора Лісаневича особливо відзначились командири полку полковник Александров, «...який у лісі в усіх небезпечних місцях утримував ворога...» і ротмістр Хмаладзе, котрий «...в дуже жорстокій перестрілці показав відмінну хоробрість ...». Слідом за передовим загonom до Ставок вийшли основні сили корпусу генерала Булатова, в той час, як авангард Дунайської армії вийшов до Мокреця і зайняв перевали через Турію в районі від с. Ягідне до Туричан (всі населені пункти теперішнього Турійського району). Дерптський драгунський полк під командуванням свого шефа –

генерал-майора Палена Павла Петровича вибив поляків і саксонців з села Кладнів і вийшов до Бугу.

Бій сьомий. Справа під Любомлем. 17 вересня.

О 03:00 17 вересня Білоруський гусарський, донські козаки Грекова 4-го і Пантелеєва 2-го полки та дві гармати 15-ї кінно - артилерійської роти під загальним командуванням Йосипа Корнійовича Орурка, посилені Дерптським драгунським та Киреева козачим полками виступили в напрямку до Радихова. Знявши пости ворога, що охороняли греблю через болото, авангард Орурка пішов в атаку. Гусари й козаки під покровом ночі увірвались до села, де квартирував австрійський ескадрон. Несподівана атака деморалізувала ворога, було вбито 20, взято в полон 65 австрійців, лише невеликій кількості вдалось втекти до найближчого лісу. На світанку кавалеристи загону Орурка вийшли до Любомля, де виявили основні сили корпусів фельдмаршала Шварценберга і дивізійного генерала Реньє.

Підходи до позицій ворога прикривав глибокий канал. У самому Любомлі та дещо лівіше від нього розташувались австрійські частини, а праворуч, в напрямку до села Коцюри розташувались саксонці. Про диспозицію Орурка через посильного доповів адміралу Чичагову.

Розширити проходи в болотах було доручено піонерам полковника Гебенера. З завданням сапери вправились доволі швидко і на 11:00 до села Вишнів вийшли 1,3,4 і резервний корпуси Дунайської армії і розташувались в бойових порядках перед і лівіше села, а 2-й корпус генерала Ессена залишився в районі Радихова. Майже одночасно з корпусами Дунайської армії до Любомля вийшов і авангард 3-ї Обсерваційної армії на чолі з генералом графом Ламбертом, котрий був направлений на правий фланг з завданням до кінця дня вибити австрійський 6-й драгунський полк із Городно.

Позиція, яку зайняли саксонці і австрійці була дуже зручною для оборони. Від російських військ її захищав широкий (до 5 м) і глибокий меліоративний канал. Береги каналу були болотисті, дно покривав густий мул. Мости через канал були зруйновані. Австрійці й саксонці зайняли позиції на виходах з двох гребель, які йшли через канал. Саксонці обороняли правий фланг (між Римачами і Теребейкою). Основою їх оборони були дві артилерійські батареї, які прикривали вогнем греблю, що з'єднувала ґрунтову дорогу – відгалуження від дороги з Любомля до Бугу. Австрійці, чий сили складали ліве крило оборони осіддали цю дорогу і вогнем посиленої батареї, виставленої навпроти с.Вишнів прикрили переправу через канал.

Під прикриттям артилерійського вогню 15-ї кінно – артилерійської роти та рушничного вогню егерів з 8-го полку, піонерні роти Гебенера та Канатчикова почали наводити мости через канал, проте австрійці щільним вогнем завдали цьому наміру. Егері, які під прикриттям вогню кінних артилеристів, намагались перейти через греблю, відступили під сильним гарматним вогнем противника. Майже до вечора тривала артилерійська перестрілка. У влучності і далекобійності змагались також стрільці як з одного, так і з іншого боку, проте до справжньої битви не дійшло. Адмірал Чичагов, щоб уникнути зайвих втрат віддав наказ егерям відійти назад, і, сподіваючись, що Реньє і Шварценберг залишаться на такій добре укріпленій позиції, вирішив обійти противника з флангів.

У цей час кіннота Ламберта маршем прослідувала через село Скиби і на підході до Городно почула гул пострілів. З наближенням до села кавалеристи побачили, що це б'ється з ворогом передовий загін з колони генерала Чапліца. Колона генерал-майора Ю.Г.Чапліца біля 09:00 вийшла з Ковеля і до 17:00 прибула до Мацеїва. Тут був заарештований і згодом відправлений до Києва місцевий поміщик, граф Мйончиський, один з активних учасників конфедератського руху на Волині. Дружина і дочка графа, завбачливо втікли до Варшави. З Мацеїва підрозділи колони вирушили в напрямку до Любомля і під Городно стикнулись з противником. Ще до настання ночі російські загопи очистили Городно від ворога.

Поки артилеристи змагались у вправності стрільби з австрійцями та саксонцями, а загопи Ламберта і Чапліца бились під Городно, адмірал Чичагов отримав інформацію

про переправу противника через Бут в районі села Бережці. Перерізати шлях противнику до відступу було наказано корпусу генерал-лейтенанта Ессена 3-го, який продовжував стояти табором у Радихові. На шляху слідування корпусу було виявлено сильний австрійський гарнізон в селі Теребейка. Для спостереження за ним в районі села Римачі було залишено один кавалерійський ескадрон. У самих же Бережцях підрозділи корпусу Ессена виявили лише тільки обладнану переправу і жодного ворожого солдата. Від місцевих жителів Ессен дізнався, що польські підрозділи переправились на територію Герцогства Варшавського ще два дні тому, про що Ессен і доповів Чичагову. Це були частини дивізії генерала Косинського, яким Шварценберг віддав наказ рухатись маршем до Замостя, побоюючись, що правофлангова колона росіян може завдати удару в напрямку на це місто.

По отриманні доповіді Ессена, та на виконання свого рішення на обхід австро-саксонців з флангів, Чичагов наказав корпусу генерал-лейтенанта Ессена висунутись до села Теребейки. Туди ж був направлений корпус генерал-лейтенанта графа Ланжерона. Обидва ці корпуси й повинні були обійти противника з правого флангу, в той час, як основні сили Дунайської армії повинні були штурмувати позиції ворога з фронту. Здійснити обхід з лівого флангу повинні були корпуси армії генерала Тормасова.

Найбільш тривожною ніч з 17 на 18 вересня була для головнокомандувача союзними військами на Волині фельдмаршала Шварценберга. Він ясно бачив, що обидва фланги його армії охоплені російськими військами. Армія ослаблена кількаденним відступом залишилась без дивізій Косинського і фон Зігенталя. Можливості дати бій явно переважаючим силам противника австрійський фельдмаршал не бачив, то ж порадившись зі своїм французьким колегою прийняв рішення на подальший відступ. У ніч з 17 на 18 вересня австрійці і саксонці без шуму залишили свої позиції і через Рівне й Опалин вийшли до Буту навпроти Влодави, де й переправились 19 вересня через річку.

Не маючи жодної інформації про дії в становищі противника, адмірал Чичагов увечері 17 вересня довів диспозицію про наступ підпорядкованим частинам. Як вже згадувалось вище, за цією диспозицією корпуси Ессена і Ланжерона після обходу наносили удар про правому флангу. Корпус генерала Булатова після переправи через канал навпроти Любомля атакував противника з фронту. Корпус генерала Воїнова разом з авангардом генерала Орурка, по переправі через канал в районі Коцюб, повинен був атакувати саксонців. Лівий фланг ворога повинні були атакувати корпуси 3-ї армії, які підтягнулись до Любомля.

На світанку частини російських військ перейшли в наступ, але оскільки ворог залишив свої позиції, батальйони і ескадрони безперешкодно виконали свої завдання. Адмірал Чичагов залишив в районі Любомля корпуси Ланжерона, Воїнова та Булатові. Авангарду генерала Орурка було наказано негайно вийти для переслідування противника в район села Рівне. Завдання на переслідування отримав і корпус генерал-лейтенанта Ессена 3-го. Війська цього корпусу, посилені Донським Мельникова 5-го та 4-м Уральським козачим полками і 38-ю батареиною ротою, почали марш слідом за противником в напрямку Влодави. Завдання на переслідування противника отримав також загін генерал-майора Ланського. До цього загону увійшли Білоруський гусарський, Донський козацький Луковкіна, донський козацький Грекова 4-го полки та частина 14-ї кінноартилерійської роти (6 гармат). Обидва загоны Дунайської армії невдовзі вийшли до села Опалин, проте ворога на переправах вже не було.

Разом з тим до тепер на Дону переповідають історію про бойові подвиги полку майора Луковкіна. Ось одна з них. З виходом до Буту козаки полку Луковкіна переправились на польську сторону і отримали наказ зайняти невелике село. Від одного з роз'їздів, висланих для розвідки Луковкін отримав інформацію що неподалік від села в лісі засів батальйон ворожої піхоти. Вночі козаки оточили ліс, вдарили на ворога і змусили його вийти з укриття. Шість австрійських ескадронів, які прибули на виручку своїй піхоті були відкинуті козаками і вимушені були втікати. За

бої на Волині командир полку майор Луковкін був нагороджений орденом Св.Георгія 3 кл. [8, 176-177]

Без значних боїв, а лише в дрібних сутичках австро-саксонська армія за час свого відступу від Стирю до Буту (з 11 по 19 вересня) втратила біля 2000 чоловік вбитими й пораненими, а до 500 солдат і офіцерів потрапили до полону. [5, 413; 9,632]

1. Ахлестышев Д.П. Двенадцатый год: ист. док. Собств. канцелярии главнокомандующего 3-й Зап. Армии ген.-от-кавалерии А.П. Тормасова / Д.П.Ахлестышев. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1912.

2. Богданович М. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам / М.Богданович. – СПб.: Типография Торгового дома С.Струговщикова, Т.Похитонова, Н.Водова и К^о, 1859. – Т.1.

3. Абаляхин Б.С. Отечественная война 1812 года на юго-западе России / Б.С.Абаляхин. – Волгоград: Издание ВПНИ им.А.С.Серафимовича, 1987.

4. Богданович М. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам / М.Богданович. – СПб.: Типография Торгового дома С.Струговщикова, Т.Похитонова, Н.Водова и К^о, 1859. – Т.1.

5. Бутурлин Д. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г. С официальных документов и других достоверных бумаг Российского и Французского Генерал-Штабов / Д.Бутурлин. – СПб.: Военная типография, 1837. – Т.1.

6. Андюленко С. Александрийские гусары / С. Андюленко // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.adjudant.ru/>.

7. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года. / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб.: Типография Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Часть III.

8. Быкадоров И. Казаки в Отечественной войне 1812 года / И. Быкадоров. – М.: «Яуза», «ЭКСМО», 2008. – С. 176-177.

9. Энциклопедия военных и морских наук. Т.IV. – СПб, 1889.

Геннадій БОНДАРЕНКО
(Луцьк)

КРАЄЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙНИ 1812 р.

Волинь і Волинське Полісся один з праслов'янських центрів, який сьогодні приваблює глибиною збереженої давнини і традиційно-побутової культури. Волино-Поліська земля – це багато віків порубіжна територія, прикордоння, яке завжди першим зустрічало ворога із заходу і земля, на яку завжди зазіхали сусіди і зайти. Так було й у 1812 р.

Тому, варто виділити сучасні краєзнавчі проблеми вивчення війни 1812 р.

1. Українські землі у геополітичних планах сторін.
2. Вивчення подій війни на Волині. Історія війни з французами у курсі «волинезнавство».
3. Ставлення населення Волині до війни з Наполеоном. Наслідки і результати війни в краї.
4. Пам'ятки і місця подій війни 1812 р.

1. Імперські намагання, які проявилися у часи після французької революції кінця XVIII ст. були пов'язані з Наполеоном Бонапартом, який створив потужну армію і мріяв завоювати світ. На його шляху були дві держави, які заважали здійсненню мети. Це – Англія та Росія. Розуміючи, що Росія складається з багатьох територій населених різними народами, Наполеон вважав, що вона розпадеться під ударами його війська та цілеспрямованої політики і пропаганди.

За стратегічним планом французького командування, війна мала закінчитися швидкою перемогою після розгрому російської армії в генеральній битві. Наполеон бажав провести обмежену кампанію на 1812 рік. У бесіді з французьким послом у Варшаві Прудом він говорив: «Я йду в Москву і за одну або дві битви все закінчу». Відомо й інше висловлювання Наполеона, яке вміщено у багатьох підручниках з історії: «Якщо я візьму Київ, я візьму Росію за ноги; якщо я опаную Петербургом, я візьму її за голову; зайнявши Москву, я вражу її в серце».

Стратегічний план російського командування щодо війни з Францією спочатку передбачав ведення наступальних дій, у зв'язку з чим склади постачання і війська були розташовані біля самого кордону. Проте пізніше було ухвалено рішення про ведення оборонних дій. З представлених російському імператорові Олександрові I оборонних планів він, всупереч бажанню військового міністра і російських генералів, вибрав план пруського генерала Пфуля, прийнятого на російську службу. Російська сторона планувала тривалий організований відступ з тим, щоб уникнути ризику рішучого бою і можливої втрати армії. Проти наступаючих французьких військ передбачалося вести бойові дії двома арміями, одна з армій повинна була утримувати противника з фронту, а інша – діяти з флангу і тилу. Планувалося, що якщо французи поведуть наступ проти 1-ї армії, то вона повинна відійти в Дріський укріплений табір і зайняти там оборону до тих пір, поки 2-я армія не поведе успішні дії у фланг і тил наступаючих французів. Оборонні дії 1-ї армії і дії 2-ї армії на лініях комунікацій французів мали примусити противника до відступу, оскільки, на думку автора плану, він не міг довгий час залишатися на спустошеній території. На 3-ю армію за планом покладалося прикриття флангу 2-ї армії і прикриття київського напрямку. Ця ідея і була втілена, хоча й іншими способами.

Імператор Олександр I сказав послу Франції в Росії Арману Коленкуру у приватній бесіді в травні 1811р.: «Якщо імператор Наполеон почне проти мене війну, то можливо і навіть ймовірно, що він нас поб'є, якщо ми приймемо бій, але це ще не дасть йому світу. Іспанці неодноразово були побиті, але вони не були ні переможені, ні підкорені. А між тим вони не так далекі від Парижу, як ми: у них немає ні нашого клімату, ні наших ресурсів. Ми не підємо на ризик. За нас – неосяжний простір, і ми збережемо добре організовану армію».

Якщо жереб зброї вирішить справу проти мене, то я швидше відступлю на Камчатку, ніж поступлюся своїми гу-

берніями і підпишу в своїй столиці договори, які є тільки перепочинком. Француз хоробрий, але довгі поневіряння та поганий клімат стомлюють і бентежать його. За нас будуть воювати наш клімат і наша зима». Частиною того неосяжного простору були й українські землі.

2. Вивчення війни 1812 р. ніколи не було особливо пріоритетним в українській науці, але залишилися публікації П. Сміяна, О. Ошуркевича, окремі повідомлення і статті в місцевій пресі до круглих дат і про пам'ятки, зокрема до 150-ї і 160-ї та інших річниць. В «Історії Волині» (Львів, 1988. – С. 20-21) небагато відомостей про війну. Згадується, що території Волинської губернії розташовувалася 3-я армія генерала О. Тормасова, що в Луцьку до війни проходив військову службу відомий герой – партизан Денис Давидов. Ці факти підтверджують О. Михайлюк й І. Кічий в «Історії Луцька» (Львів, 1991. – С. 36).

Про участь волинських полків у війні згадує В. Гаврилюк у книзі «3 історії Волинських полків» (Луцьк, 2000. – С. 19-64).

Якби підняти з могил тих, що лежать у цій землі з часів великого переселення народів і закінчуючи світовими війнами XX ст., то вони б заговорили мовами всіх народів Європи і більшості народів світу. Тут лежать й учасники війни 1812 р. Кожний раз треба було мати мужність, щоб очистити свою землю, зберегти традиції пращурів і любов до неї всіх поколінь. Герб Волині – червоний щит з білим хрестом, свідчить про любов до своєї землі, є символом мужності й очищення у червоному кольорі. А срібний хрест символізує чистоту і непорочність думок і поведінки людей, які сповідають цю символіку. Отже війна 1812 р. була також однією з тих воєн, коли на Волинській землі з'явилися зайти, непрохані гості, від яких слід було звільнитися. У курсі «волинезнавство» ці події мають бути відтворені як фрагмент ще однієї війни у Європі, де розгрізалася геополітична карта, на кону якої стояли Україна і, зокрема Волинь. Ця війна вплинула на долі багатьох людей і на подальший суспільно-економічний розвиток Російської імперії та українських земель, які входили до неї.

3. У ніч на 12 (24) червня 1812 р. без оголошення війни армія Наполеона Бонапарта вторгнулася в Росію. Франція вважала війну превентивною і доречною, бо очікувалося, що Росія захоче атакувати Європу. У момент вторгнення на західних кордонах зосереджувалися армії: перша під командуванням М. Б. Барклая-де-Толлі, друга – П. І. Багратиона, третя – О. П. Тормасова перебувала на Волині між Любомлем і Старокосянтиновом і мала 46000 вояків при 168 гарматах. У межах Волинської губернії були створені «магазини» – склади постачання, які були у Луцьку, Любомлі, Старокосянтинові, Ізяславі, Житомирі. У війні брали участь Волинський уланський і Волинський піхотний полки, козаки з Острога, лісові охоронці.

Через Волинь переходили корпуси князя Шварценберга біля 30000, Фреймонта та Реньє – 17000 і 5000 поляків, спiniaючись на відпочинок по селах Ковельського та Володимир-Волинського повіту. З архіву Володимир-Волинського духовного правління можна дізнатись, наприклад, що 17 серпня польський полк пограбував соборну церкву у Володимирі; що 18 серпня в селі Озерянах католицький священник з Фреймонтового корпусу правив свою службу в православної церкві, "не гнушася ничем, но отдавая надлежашую честь дому Божию"; що в с. Черневі генерал Реньє ночував у церковному притворі, але поведився надзвичайно ввічливо і пристойно.

Володимирський, Ковельський і частково Луцький повіти були окуповані австрійськими, саксонськими і польськими загонами, які розорили цю територію. Наякане населення сховалося у лісах і болотах, а окремі загоны нападали на наполеонівські обози і кур'єрів.

У 1812 р. Шацьк зазнав навали наполеонівських військ, але в середині вересня 1812 р. був визволений від французів. (Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т. 2., 1984). У жовтні 1812 р. наполеонівські війська вели бої в районі Устилуг – Володимир-Волинський й відійшли у Польщу. (Генерал Багратион: Сб. документів и материалов. М., 1945. – С. 128, 145, 150).

Не диво, що "тривожні роки", як називав той час Орест

Левицький (Тревожные годы // Киевская старина. – 1892. – XI. – С. 201-202), далеко не так відбилися на Україні, як по інших місцях, що мали безпосередні сутички з чужоземним військом. Сюди доходили самі чутки, та й то часто дуже непевні, до того ж і вони запізнювались надзвичайно. Так, у Києві, про падіння Москви, навіть серед високих кругів, до яких належав, наприклад, митрополит, довідались аж за три тижні по тому, як Наполеон увійшов у "серце Росії"

Варто підкреслити, що наполеонівські війська знайшли значну підтримку серед поляків, особливо польських шляхетських родів, які сподівалися за підтримки Наполеона відновити колишню велич Речі Посполитої. Для Наполеона це була друга польська війна. Перша – 1806 – 1807 рр. В складі наполеонівського війська польські війська нараховували 74772, з них 22851 кавалерії під командуванням Юзефа Понятовського.

Що стосується польської шляхти, то вона заgravала з французами. Багато волинських поляків перебігли до Наполеона, коли він створив Варшавське герцогство після Тильзйтського миру 1807 р. (Батюшков П. Волинь..., с. 256), оскільки Олександр I відмовився відновити Польщу в межах до її першого поділу. Залишилися окремі відомості про те, що поляки надавали французьким загонам продовольство, фураж, коней. Але після того як французи почали відступати, поміщики стали постачати необхідним продовольством російські війська, проводили рекрутські набори і направляли рекрутів до армії.

Таким чином на всій Україні, oprіч невеличкого куртка її, 1812-го р. зовсім не бачили озброєного ворога. Та й там, де переходили чужоземці, вони не лишали за собою вікопомних слідів, і через те про їхнє перебування скупі маємо й випадкові звістки.

Так само не лишили майже ніякого сліду і ті спроби завести тісніші зносини на Україні, на які пускалися з французького війська: одна з прокламацій, поширених серед польської шляхти на Волині, просто докоряє полякам за те, що вони байдуже ставляться до відродження Польщі, а французький резидент Прадж опісля признавався, що йому не пощастило знайти прихильників на Волині, хоча на це ні коштів, ні заходів не пошкодовано.

4. Про волинські пам'ятники і знахідки щодо 1812 р. е у матеріалах, доповідях та повідомленнях за програмою конференції, а саме:

- курган в с. Радошин згадує М. Теодорович (Волинь в описаних городів, местечек и сел..., с. 516);

- У Ковелі був пам'ятник встановлений у 1922 р. (збереглося фото);

- с. Городно Любомльського району пам'ятник, описаний архієп. Варфоломеєм (Село Городно. Історико-краєзнавчий нарис. – Рівне, 2007. – С. 25);

- у Луцьку була встановлена пам'ятна плита до 50-річчя, яка тепер у краєзнавчому музеї;

- с. Пульмо Шацького району має на кладовищі хрест, якому 200 років, встановлений загиблим у 1812 р.

- дискусійним є питання чи відбиває події 1812 р. пам'ятник-стовп у с. Крупа Луцького району.

Раз-по-раз місцеві жителі знаходять ядра, картеч, шрапнель, які мабуть були залишені біля укріплень, на переправах, де мала стояти артилерія, зокрема біля с. Липляни Ківерцівського району на р. Стир.

Можливі у майбутньому ще й інші знахідки, які ховає земля і які можуть розширити знання про цю війну, що зачепила наш край на початку XIX ст.

Володимир ГИКА
(Луцьк)

ВІДОМОСТІ ПРО ВІЙНУ 1812 РОКУ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИН- СЬКОЇ ОБЛАСТІ

Війна 1812 року хвилею прокотилася по землях Волинського краю. На жаль, першоджерел, які б віддзеркалювали всі військові події, що відбувалися на Волині, в Державному архіві не виявлено. Однак у фондах Держархіву Волинської області є відомості, які свідчать про перебіг подій, про нанесення збитків наполеонівськими військами мирним громадянам та храмам.

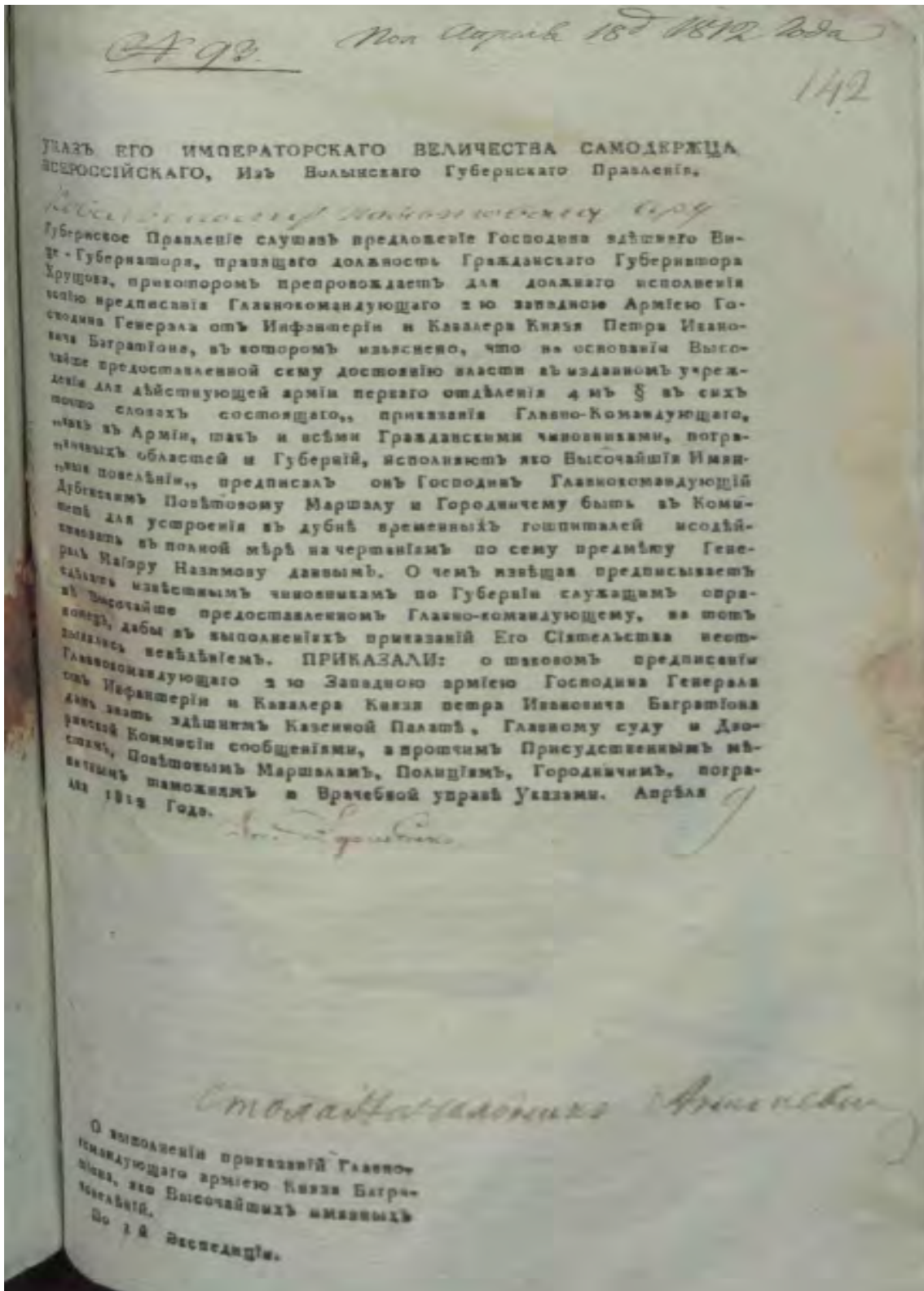
У фонді Ковельського повітового земського суду (Ф – 363) є Укази імператора про виконання наказів Головнокомандуючого армією Князя Багратіона щодо створення в м. Дубно тимчасових госпіталів для російської армії, про військовий стан у Волинській губернії, про набір рекрутів у Білоруській, Подільській Волинській, Лифляндській і Єстляндській губерніях. Царські Укази від 16 березня 1812 року інформують про затвердження Головнокомандуючими Дунайською армією Графа Генерала Голеніщева-Кутузова, Першою Західною армією – Военного Міністра Генерала Барклая-де-Толлі. Про звільнення Военного Міністра Генерала Барклая-де-Толлі від звання военного міністра та призначення на цю посаду генерал-лейтенанта Горчакова, а також відомості про присвоєння фельдмаршалу Голеніщеву-Кутузову звання «Смоленського» за перемогу над французами під Смоленськом.

В документах Володимир-Волинського повітового суду (Ф – 359) є відомості про пограбування французькими солдатами у 1812 році Володимирської соборної церкви.

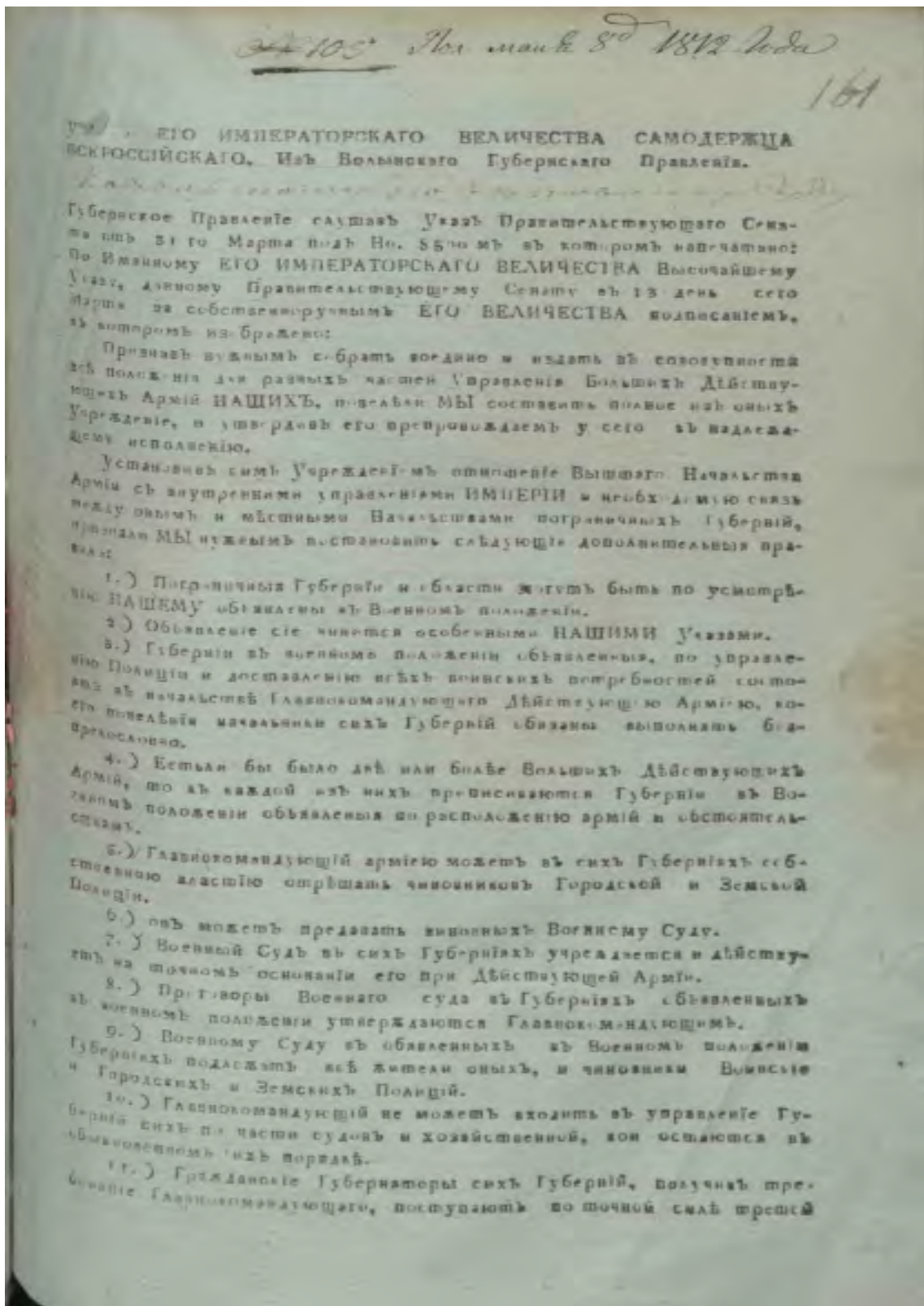
В документах Луцького повітового суду (Ф – 361) є прохання поміщиці села Лучиці Луцького повіту, вдови покійного Луцького дворянського предводителя Станіслава Ліпського, Олени Ліпської (з Гржібінських) щодо відшкодування збитків, нанесених маєтку Ліпських війною 1812 року.

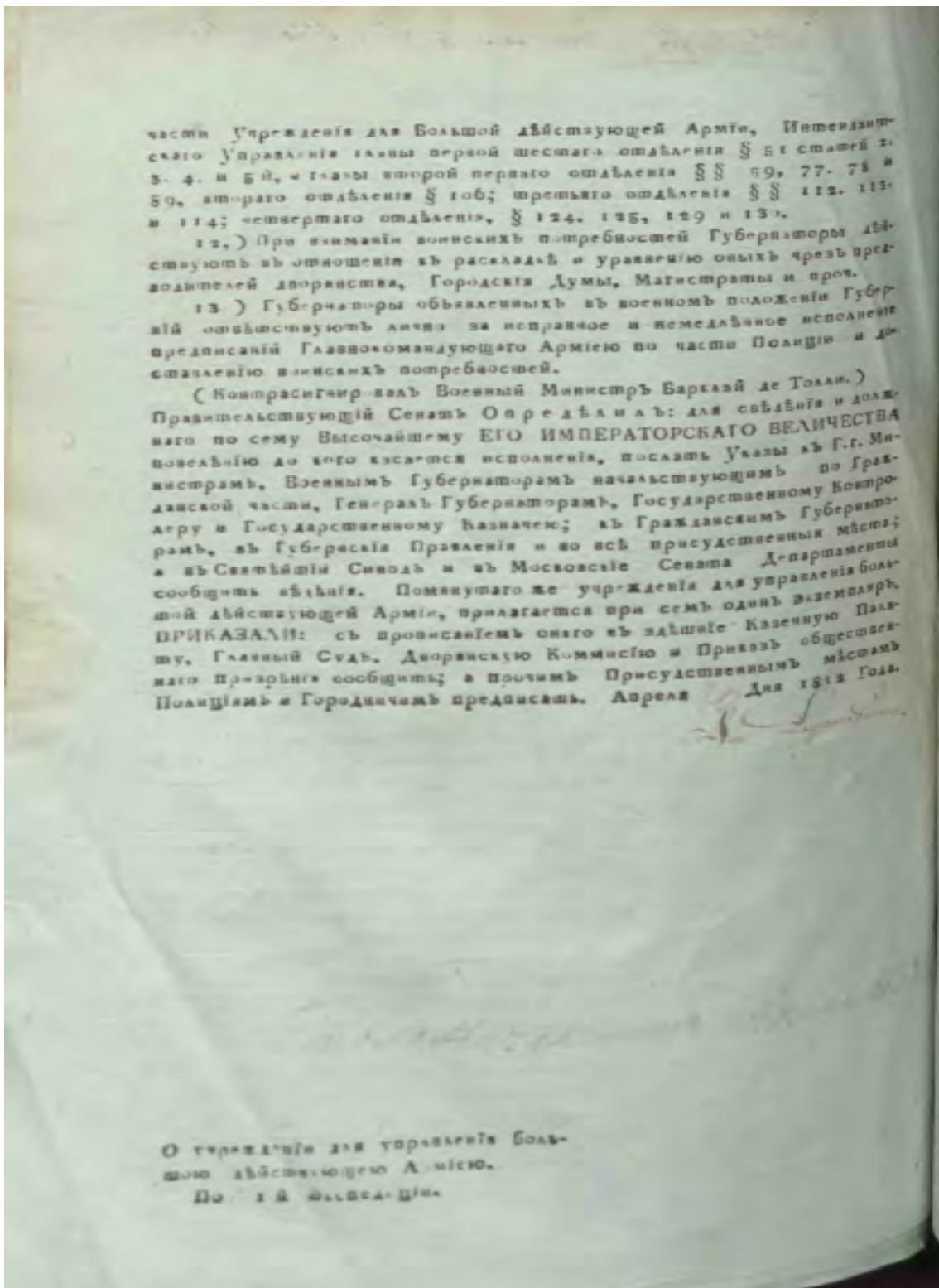
Подаємо копії документів, які засвідчують про вищезазначені факти.

1. Ф-363, оп.1, спр.109, арк.142, 161 – 161зв., 164, 268, 277, 322, 382, 389; спр. 111, арк. 51;
2. Ф-359, оп. 1, спр.11, арк.88 – 89зв., 103 – 103зв.;
3. Ф-361, оп.1, спр.341, арк.2 – 3.

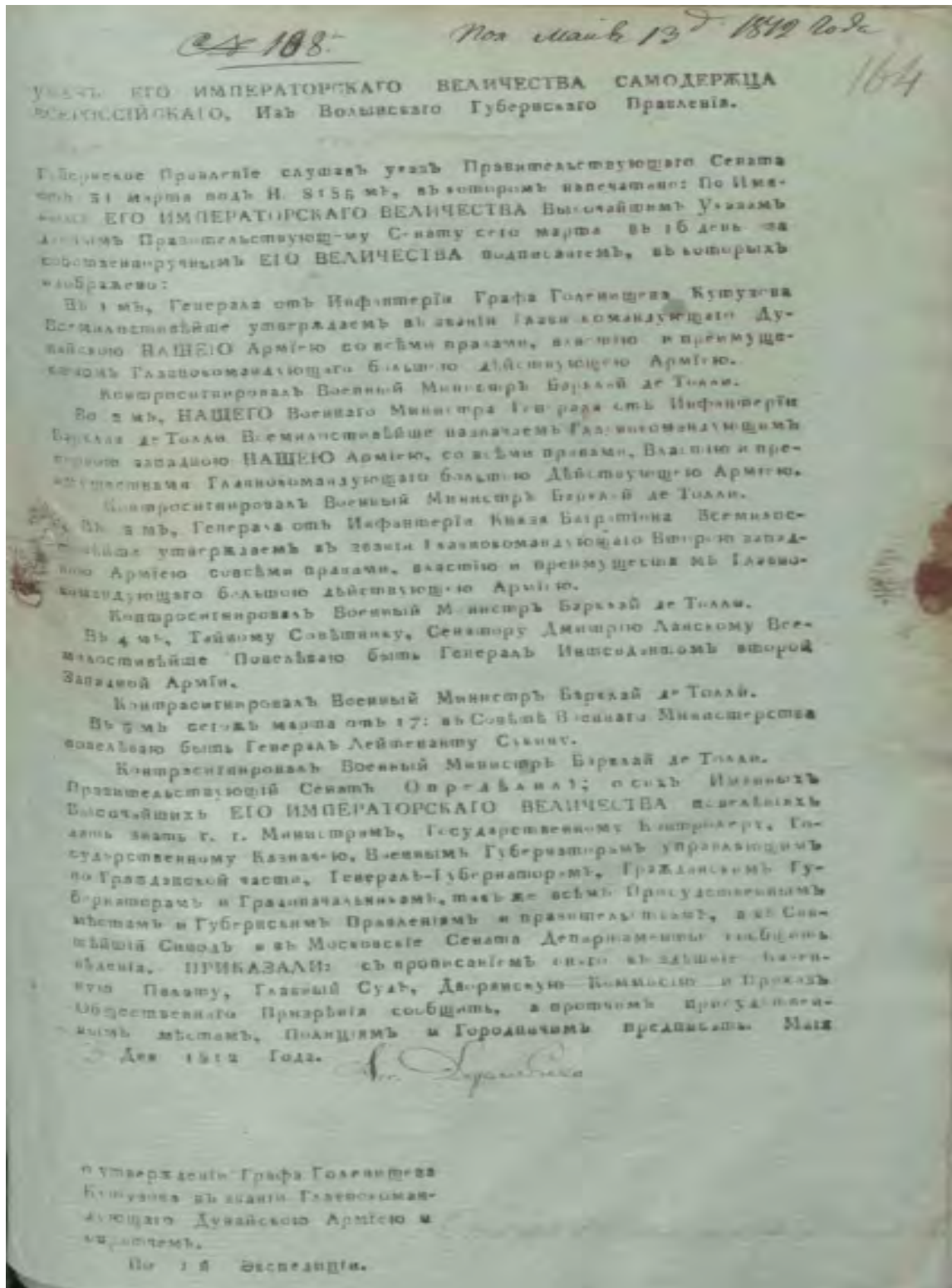
1. Відомості про існування в місті тимчасових госпіталів для солдат російської армії (Ковельський повітовий земський суд, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії, Ф-363, оп.1, спр.109, арк.142).

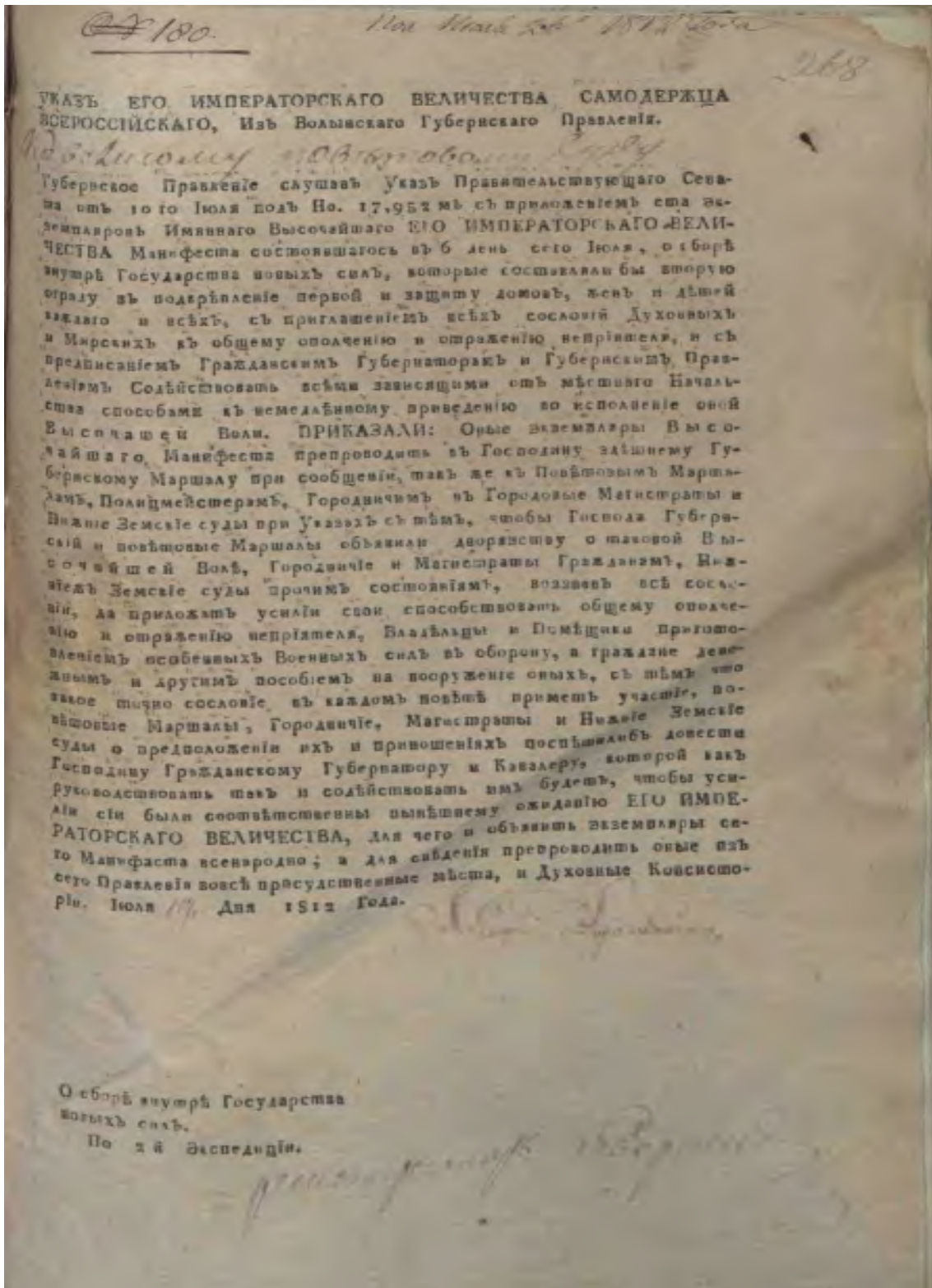

2. Інформація про військовий стан у Волинській губернії (Ковельський повітовий земський суд, м.Ковель Ковельського повіту Волинської губернії, Ф-363, оп.1, спр.109, арк.161-161 зв.).

3. Царський Указ від 16 березня про призначення Головнокомандуючим Дунайською армією генерала Голенищева-Кутузова та про призначення Головнокомандуючим Першою Західною армією військового міністра, генерала Баркла-й-де-Толлі (Ковельський повітовий земський суд, м.Ковель Ковельського повіту Волинської губернії, Ф-363, оп.1, сир.109, арк.164).

4. Наказ Волинського губернского правління у зв'язку з Указом імператора про збір нових сил для боротьби з ворогом (Ковельський повітовий земський суд, м.Ковель Ковельського повіту Волинської губернії, Ф-363, оп.1, спр.109, арк.268).

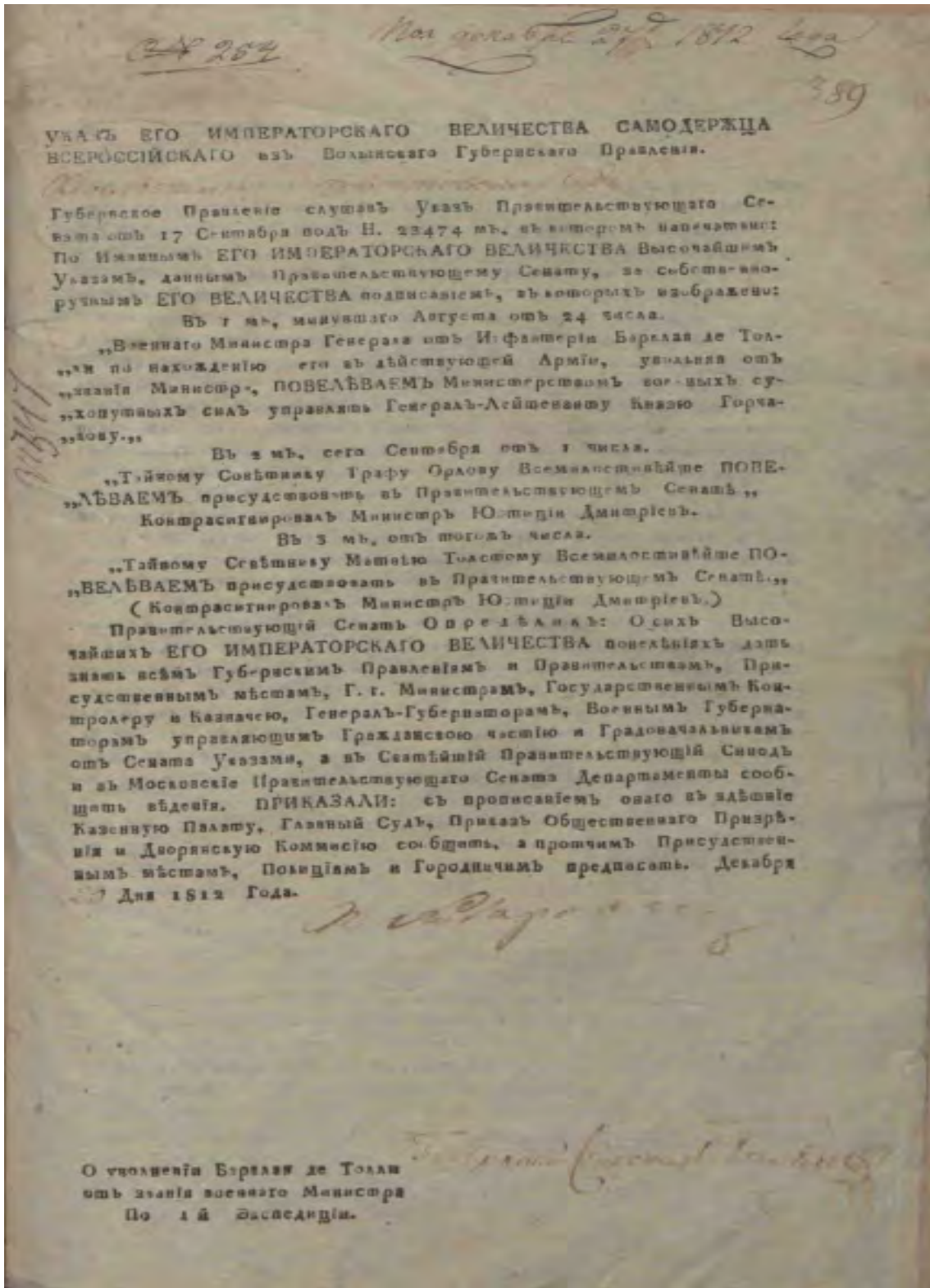

4. Императорский манифест про набір рекрутів по 5 чол. з 500 душ в губерніях Білорускій, Подільській Волинській, Лифляндській і Естляндській (Ковельський повітовий земський суд, м.Ковель Ковельського повіту Волинської губерній, Ф-363, оп.1, спр.109, арк.277).

8. Відомості про додатковий рекрутський набір по губернії за винятком Володимирського, Дубнівського, Ковельського і Луцького повітів, котрі найбільше потерпіли від військових дій (Ковельський повітовий земський суд, м.Ковель Ковельського повіту Волинської губернії, Ф-363, оп.1, спр.109, арк.382).

9. Царський Указ про звільнення Барклая-де-Толлі з посади міністра військових сухопутних сил і призначення на цю посаду генерал-лейтенанта Горчакова (Ковельський повітовий земський суд, м.Ковель Ковельського повіту Волинської губернії, Ф-363, оп.1, спр.109, арк.389).

Востанок 1808 року переміною Вишневогородським і іншим
врученимъ чинівомъ Департаментомъ Милосердія
1804 року чинівомъ

Судимини

Пре-

Дією призначеномъ отъ Вишневогородського
Бого охрестительнаго Князя Департаментомъ,
отъ отого жидъ охрестительнаго отъ Вишневогородського
носъ о забраніи отъ 1812 року неурядованимъ вой-
скамъ отъ Вишневогородської соборной церкви сребреніи
посуды іденеи і жиненіи отъ старо жидъ вхо-
дять отъ повеленіи призначеніи законани
Приказани отъ отого сегодне Вишневогородскимъ До-
ловнимъ Справкамъ маршала Максимово отъ
скаго Васильевскаго Монастыря Іларія (вострагъ
Вишневогородскаго Сокола Марковскаго і Івановскаго),
сего вострагъ Савинскаго Савинскаго і Івана (при-
сказани престоупниі, за шого Всемилостивіи
мага Мамирскаго отъ 30 ценъ Іванія 1814 года со-
ставленіи отъ отого 1814 года сего сегодне, а отъ отъ
Іваново отъ отого забраніи отъ отого вострагъ,
Савинскаго і Івановскаго отъ Вишневогородської соборной
церкви сегодне нашеотъ неурядованимъ войс-
камъ іденеи, пошину таково забраніи отъ
жидомъ или по повеленіи жидомъ отъ вострагъ
жидомъ отъ вострагъ Савинскаго, Івановскаго отъ

получено 18 февраля 1812 г.

88

Имать Его Императорскаго Величества
 Самодержца Всероссийскаго Насъ Государствъ
 Императора Станисла, Великихъ Государей Судебъ
 Временному Уголовному Департаменту. По указу
 Его Императорскаго Величества Государствъ
 Телесноуказной Канцелярии и указу Канцелярии
 Уголовнаго Дѣла при Императорскомъ Великомъ
 Князе Губернаторомъ правившимъ Делами
 Гражданскими Губернаторомъ, обратившемъ въ 1812
 году непріятельскими войсками изъ Владимірскаго
 уѣзда въ уѣздъ Чертовъ и Чертовскій по уѣздамъ
 и Дѣламъ Губернаторомъ: Во оныхъ на-
 шествіи въ 1812 году непріятельскими войсками
 Владиміромъ Губерніи на Городѣ Владиміръ
 по мѣстоу Вѣтора Павловича Гаврилова
 екаго унѣдѣннаго Монастыря Императора Александра
 и Сотника Марковскаго въ оныхъ оныхъ
 стѣнахъ Губернаторомъ Мамонскимъ въ оныхъ
 и церковномъ унѣдѣннѣхъ Губернаторомъ
 и Императоромъ Губернаторомъ Губернаторомъ
 имать, по указу Его Императорскаго Величества
 Императорскаго
 3-го Отдѣленія

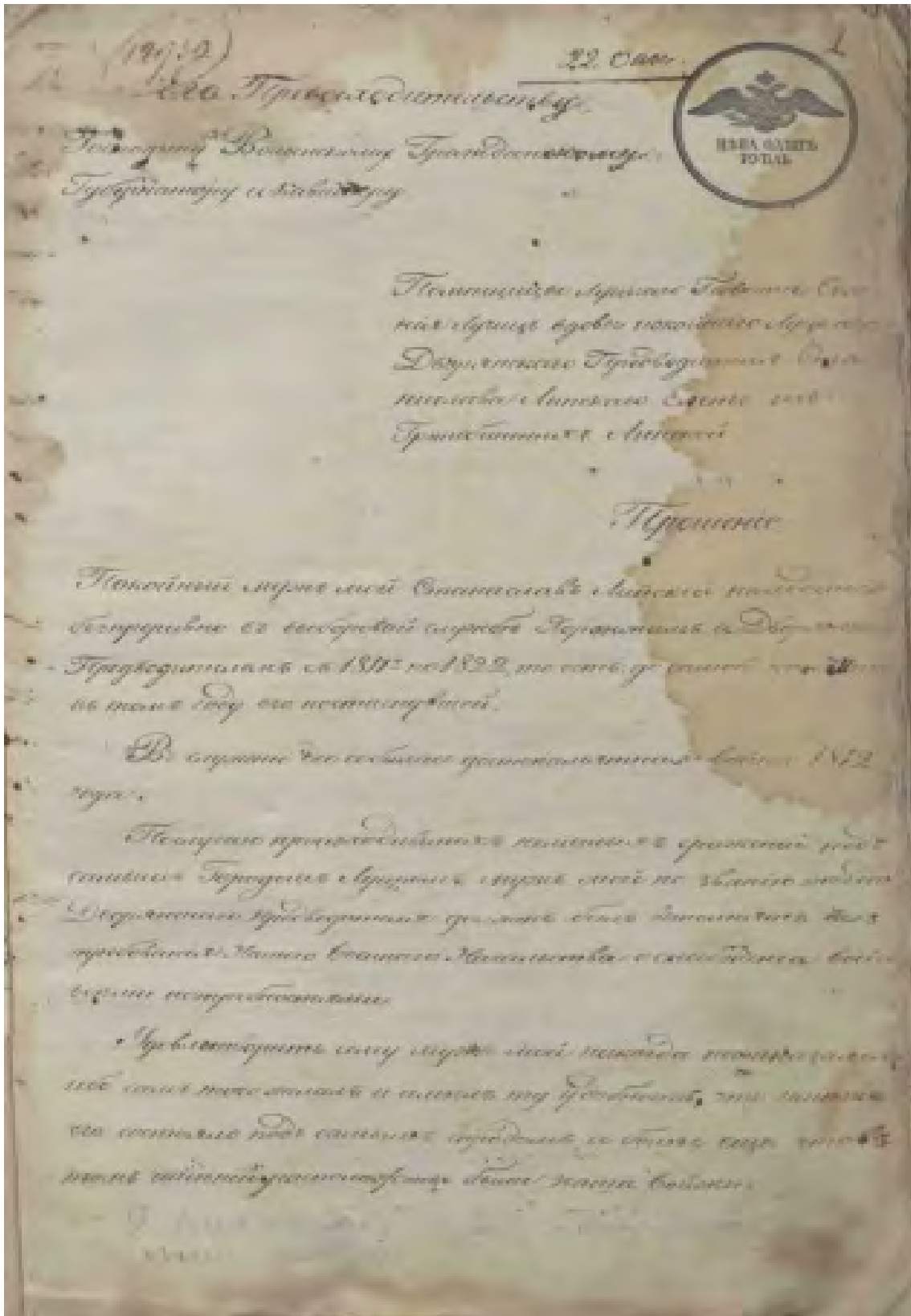
...востаннє необхідним в ній Денсман і
 Венцман; - потім 12го серпня 1812го года ^{наступ} урочай
 мис тогдассторонь. ^Днепріятель, ^Дгородивъ:
 Выходъ, (теперь, и Гримигоукий волин изъ Укра-
 ины Сергеевъ 1831 ^Двотомъ и ильбовъ № 39:
 везуи на 35^л р. 10 коп. Сергеевъ и франко; в
 се отъшли въ Раскассіаго ^Дбвине тогдас
 востаннє Шидитиши ^Джурковскан, при ильботан
 въ 1816го году ^Дпроуфимноиъ Гримигоуки: ^ДВъ
 (теперь и Гримигоукий отъшли по Силу ^Др
 ильбу ^Дперикиситъ, и Шидитиши ^Джурковскіи
 казанъ: ^Дкто поразисилуръ ильбу ^Дкобъ въ
 поребавъ Владимирскан (теперь ^Джурковскіи
^Двотомъ порохъ и востанъ ^Дилукидъ, ^Джурковскіи
^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи
 по кошу ^Днайдено Гримигоукии и ^Джурковскіи
^Джурковскіи, того ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи
 1801го ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи и 12го ^Джурковскіи
 ильбу ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи
^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи
^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи
^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи ^Джурковскіи

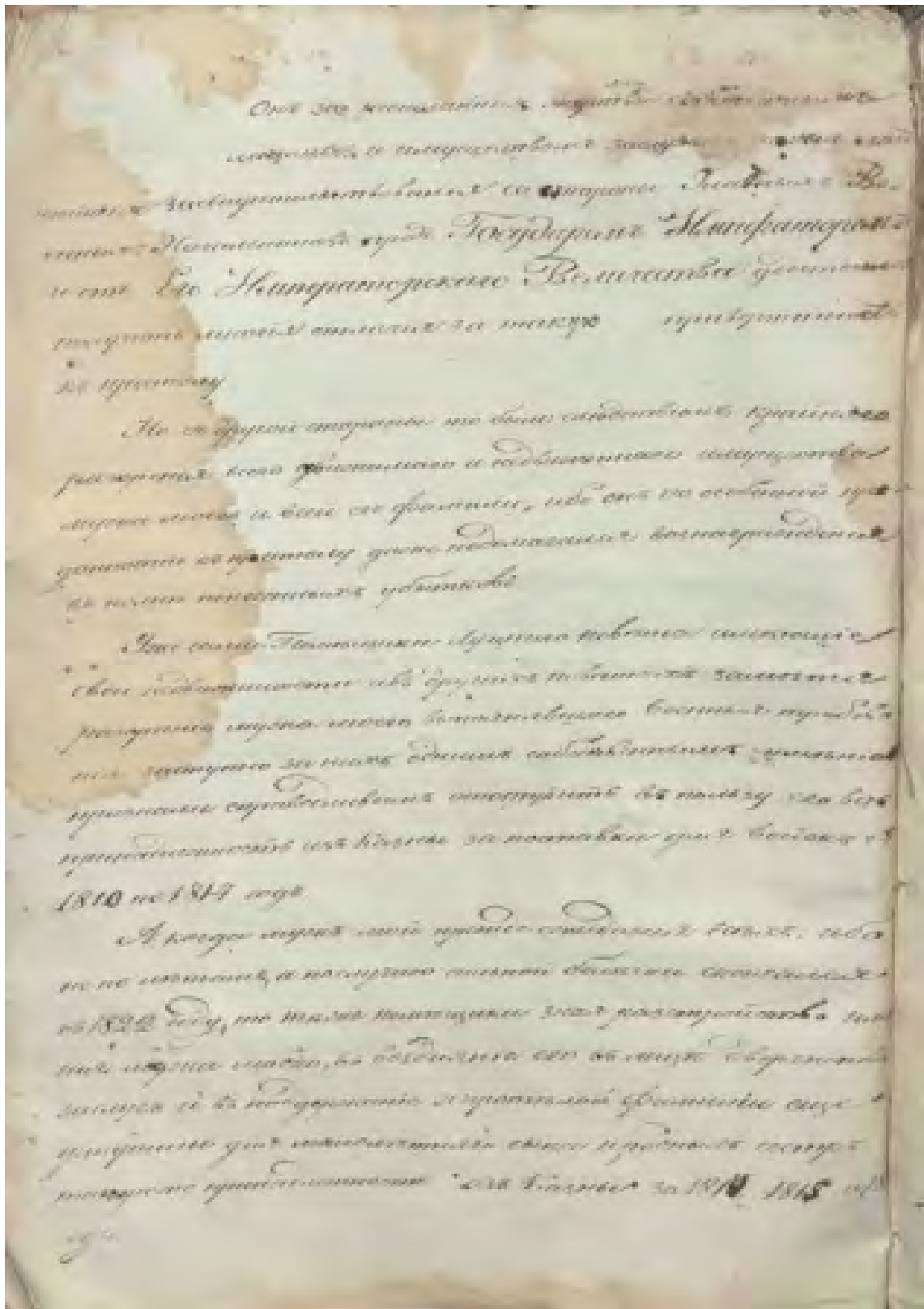
1809

в сироті кишинів тапового сиротня, взяв оти
 настоятеля оной Цурки подя прикладом пона
 Даниїл о цюго Анкров и турек, равно штур
 бовав оти Гимноводителю Ванозовского так
 же подя прикладом (следствие) о цюго ильмана ко
 тла, вбихать съ поименованы Дворни Стелу
 аило и Гурингоукаго и Мукоскаго какъ тур
 Андраше и муриаше такъ и Фруру лотку
 Сурину, и оною удовлетворить ^{поименованы} ~~следствие~~ Цу
 ковъ и Гимноводителю Ванозовского; - Кило
 Дивиния же въ урреденной департаменту
 ми Войсками въ Гораго Дивиния Гим
 нитраци. Гимничка ередора кауркаго и Гим
 моиняго Говитового Наршана Гимноводите
 ля мана Мовиняго обавит по илю
 Вселенствителнаго Министра ~~1809~~ года
 августа 20-го оти Дана (из сиротня)
 ми: - Гравителствуюци (судит) о цюго
 таповой Гурингоукаго Дуриняго Дуриняго

Вальдемар ПЯСЕЦЬКИЙ
(Луцьк)

ВІДЛУННЯ ВІЙНИ 1812 РОКУ НА ВОЛИНІ

Документи обласного архіву зберегли відомості про події на Волині у 1812 році [1]. Основним героєм тих оригінальних документів є повітовий предводитель (маршалок) дворянства Станіслав Ліпський і його сім'я.

Власник села Гнідава і присілка Передмосте в 1811 році був вибраний повітовим хорунжим, а згодом і повітовим предводителем дворянства. Відповідно до своєї посади Станіслав Ліпський під час війни з Наполеоном повинен був постійно перебувати при штабі військ, що був на той час на Волині. Першим під Луцьк прибув у 1812 році корпус Багратіона, штаб якого розташувався в Домініканському монастирі, потіснивши монахів. А солдат було розквартировано на постій в селі Гнідава і в його присілку Передмосте [2].

Станіслав Ліпський, як повітовий маршалок дворянства, зобов'язаний був забезпечити всі потреби військового постюю не тільки зі своїх маєтків, але і з маєтків усіх земельних власників Луцького повіту. Після військ Багратіона була ще армія під керівництвом генерала Тормасова*.

Тривалий постій солдат, як і військові дії в околицях Луцька, завдали значної шкоди рухомому й нерухомому майну самого Ліпського, не кажучи вже про постійні поставки на продовження війни в наступних роках.

До військових клопотів на плечі Ліпського звалився ще один клопіт. На відшкодування втрат внаслідок війни державна казна почала виділяти певні кошти. Розподіляти їх серед окремих власників маєтків стало обов'язком губернського і повітового маршалків дворянства. Як чесний і благородний чиновник Станіслав Ліпський ніколи не ставив себе на перше місце в списку, хоча його власні маєтки постраждали найбільше, на відміну від інших.

Помер він у липні 1822 року. На його похорон зібралися чи не всі поміщики, що мали маєтки в Луцькому повіті. Серед них такі значні особистості, як графи Михайло Чацький, Нарцис Олізар та Вікентій Красицький. Враховуючи значні заслуги покійного, на знак вдячності поміщики одностайно вирішили частину коштів, належних їм на відшкодування власних витрат, виділяти для малолітнього сина покійного і шести його сестер. Це рішення дворянства було відповідно задокументоване. 17 липня цього ж року було складено відповідний акт і затверджено його в Луцькому повітовому суді [3]. В цьому акті подано 72 прізвища [4]. Окрім згаданих 5 графів ще ряд відомих своєю громадською діяльністю поміщиків чи їх нащадки, як от Станіслав Піотровський, Герард Фелінський, Осип Огібовський.

Але ще до отримання цієї допомоги тодішній суспільний лад обернувся для родини Ліпського своїм другим, негативним боком. Як пише в своїй скарзі губернатору молода вдова Станіслава Ліпського Олена з Гржибинських, першими до неї та інших спадкоємців звернулись луцькі євреї Мошко Перельман та Еміль Рогожинський. їм нібито не заплачено за поставки провіанту для армії.

Документи не вказують, скільки заплатили хитрі купці діловоду Станіслава Ліпського за те, щоб він викрав відповідні посвідчення. В село, де проживала вдова, діловод Стопневський приїхав не сам, а з поважним дворянином Петром Стефанським. Під маркою, що він хоче погасити претензії купців, передавши відповідні документи ново-призначеному предводителю дворянства, попросив дозволу переглянути справи покійного. Коли вони були принесені, він вибрав до 20-ти документів [5].

Поскільки претензії не припинялися, Олена Ліпська зрозуміла, що її обдурили і просить губернатора змусити Стопневського повернути викрадене.

Коли родина Станіслава Ліпського почала отримувати обіцяне, то кожний наступний предводитель дворянства поступово зменшував призначене колективом поміщиків відшкодування. Якщо від предводителя дворянства Владислава Подгороденського вдова отримала 900 руб. асигнаціями, то від його наступника Осипа Чернолузького 450 руб., а надалі по 100 руб. Так само й сестри Станіслава Ліпського

тільки спочатку отримали значну суму – по 900 руб., а потім щоразу менше. Чи то деякі поміщики почали відмовлятися від свого благородного пориву, чи то предводителі дворянства самі почали зменшувати обіцяне відшкодування для родини, тому вдова через суд оприлюднила список тих, хто був на похороні Станіслава Ліпського. Таким чином до нас і дійшов факт непоборної корупції чиновництва...

Серед заяв у різні інстанції найхарактерніша генерал-губернатору в березні 1832 року. На початку перелік тих, хто скаржиться: вдова від імені малолітнього сина Антона Ліпського, від сестер Палагеї й Єлизавети Ліпських, від заміжніх сестер Олени Чарнецької та Веренади Кручковської, від Людвиги Скарчевського, що виступає від імені свого сина Цезаря, народженого в шлюбі з покійною Кордилією Ліпською [6]. Суть скарги полягала в тому, що губернський предводитель дворянства отримав 91 тис. руб. для виплати відшкодувань за 1812-1816 рр., вже виділив кошти деяким повітам, окремим особам, які аж ніяк не могли бути першими в черзі. У Волинському обласному архіві зберігається товстезний том скарг і від сина Станіслава Ліпського, і від його сестер, і навіть внучки.

Деякі зі скарг підписані вже Оленою з Ліпських – Чернецькою. Вона вдруте вийшла заміж, однак виховала сина в патріотичному дусі і зуміла зберегти йому маєток. Син Станіслава Ліпського Антоній за участь у польському повстанні був засланий в Омськ; його маєтки, в тому числі й придбане ним у 1839 році село Теремне, були продані різним колоністам. А в Гнідаві по Ліпських залишилась тільки споруджена ними на перехресті доріг фігура Божої Матері.

*3 Луцька і армія генерала Багратіона, і армія генерала Тормасова відходили через Парадний (тепер Театральний) майдан. Після огляду своєї армії на Парадному майдані Багратіон вирушив з полками по Ковельській дорозі (тепер вулиця Винниченка) під Кобрин на з'єднання з основними силами Російської армії. Генерал Тормасов також зібрав свою армію на Парадному майдані перед тим як відійти по Рівненсько-Дубнівській дорозі (тепер проспект Волі) від переважаючих сил французів.

1. Державний архів Волинської області. – Ф. 361: Луцький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 341.

2. Державний архів Волинської області. – Ф. 361: Луцький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 4.

3. Державний архів Волинської області. – Ф. 361: Луцький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 98.

4. Державний архів Волинської області. – Ф. 361: Луцький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 99.

5. Державний архів Волинської області. – Ф. 361: Луцький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 7.

6. Державний архів Волинської області. – Ф. 361: Луцький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 24.

Олександр ОСТАПЮК
(Любомль)

ЦЕ БУЛО НА ВОЛИНІ. ПРО ПОДІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ

У цьому році виповнюється 200 років, як війська Наполеона перейшли кордон Російської імперії. Це був початок Вітчизняної війни 1812 року. Домагаючись світового панування, Наполеон поневолив майже всю Європу і виношував плани підкорення Росії, яка стояла на шляху здійснення його авантюристичних прагнень. У розмові з одним зі своїх генералів у кінці 1811 року він заявив: «...через п'ять років я буду володарем світу. Лишається одна Росія, але я роздавлю її». Війна розпочалася 12/21 червня 1812 року віроломним вторгненням в районі Ковно на територію Російської імперії більш як 600-тисячної багатомовної армії, в складі якої були італійці, поляки, саксонці, пруси, австрійці та інші, їй протистояло 218 тисяч російських військ, які входили в три окремі армії і були розтягнуті на 600-кілометровому фронті вздовж західних кордонів країни. З них – Перша Західна Армія (127 тисяч чоловік) під командуванням генерала Барклая-де-Толлі – стояла на березі річки Німан. Друга Армія (48 тисяч чоловік) під командуванням князя Баграціона перебувала в південній Литві. Третя Армія (43 тисячі чоловік), якою командував генерал Тормасов, була розташована на Волині, штаб її знаходився в м. Луцьку. Наполеон хотів скористатися роз'єднаністю російських армій. Він націлював головний удар своїх військ у напрямку між арміями Барклая та Баграціона, щоб ізолювати одну від другої і розбити їх поодиноці. Однак ці плани не здійснились. Під натиском ворога російські війська почали відхід у глибоку країну.

М.Б. Барклай-де-Толлі.
Головнокомандуючий 1-ї армії.

Австрійський корпус князя Шварценберга, який нараховував 36 тисяч чоловік, призначений для дій проти військ генерала Тормасова, поспіхом підходив до Брест-Литовська, а деякі загони дійшли до Пінська.

Наполеон не довіряв австрійцям, так як і прусам і мав намір приєднати до своєї головної армії корпус князя Шварценберга, замінивши його корпусом саксонських військ, які знаходились під командою французького генерала Рен'є. Але австрійцям це не дуже сподобалось і вони всіляко ухилялись, поки не прибув на зміну їм Рен'є, корпус якого нараховував 17 тисяч чоловік, а вслід за тим розпочались військові дії.

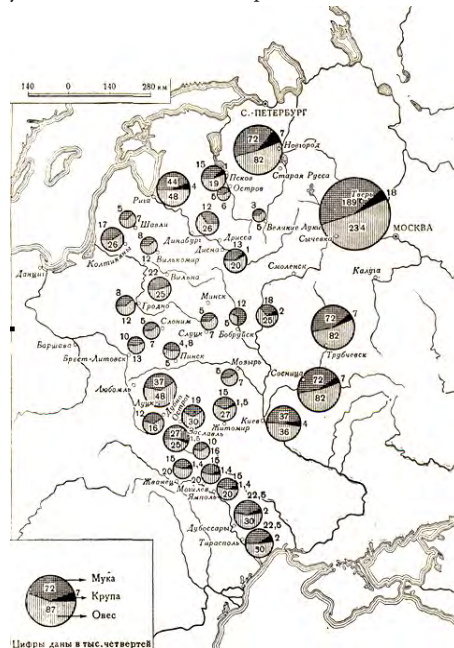
Лінія фронту 3-ї Армії Тормасова проходила від м. Любомля до Старого Константинова. Її завданням було не допускати наполеонівські війська на Україну і забезпечити лівий фланг і тил армії Баграціона. Шварценберг і Рен'є сподівались на легку перемогу на півдні. На Волинь були заслані агенти, які поширювали антимосковські настрої.

Французький посол Прадт, який перебував у цей час у Варшаві, змушений був признатися «в даремності своїх зусиль знайти у Волинській губернії зрадників, хоч з Варшави були вислані бунтівники, які розповсюджували заклики». Корпуси Шварценберга і Рен'є зустріли на Волині опір не тільки армії, а й місцевого населення.

Генерал Тормасов направив війська проти Шварценберга, який знаходився коло Брест-Литовська. На другий день після вторгнення наполеонівських військ (25 червня) кавалерія Щербатова ввірвалася у зайнятий австрійцями Брест, розсіяла їхні ескадрони і взяла в полон частину сол-

датів. Князь Шварценберг відступив, і тоді Тормасов направився проти Рен'є. Вмілими розпорядженнями Тормасова і його найближчих помічників – генералів Ламберта, Чапліца і князя Мадатова – саксонські війська генерала Кленгеля були оточені в м. Кобрині зі всіх сторін. Піхота штурмом взяла місто. Саксонці захищались відчайдушно, але прогнали бій. Близько двох тисяч чоловік було вбито і поранено, а генерал Кленгель змушений був здатись.

Кобринська перемога, одержана 25 червня, була першою перемогою, одержаною російськими військами у 1812 році. Після цієї перемоги генерал Тормасов писав 28 червня імператору Олександру: «...Доповідаю про цілковитий розгром і взяття в полон цього липня 15 дня (старий стиль) бувшого і закінченого бою вночі всього загону саксонських військ, що займали місто Кобрин і з великою впертістю 9 годин билися. Трофеями цієї перемоги є: 4 прапори, 8 гармат і велика кількість різного роду кінської та пішої зброї, а при тому, взяті в полон: командуючий цього загону генерал Кленгель, полковників – 3, майорів – 6, офіцерів – 57, унтер-офіцерів та рядових – 2234. Убитих на місці 100 чоловік, у тому числі багато чиновників різного звання».

Карта розміщення запасів продуктів у передових і тилowych магазинах на початку війни 1812 р.

Після цієї поразки нічого було й думати про відкликання корпусу Шварценберга до головної наполеонівської армії. Шварценберг повернувся з великим задоволенням і вирішив підтримати саксонців, з якими і з'єднався.

Між тим Тормасов продовжував рух вперед і зустрівся 12 серпня при Городечні із з'єднаними силами австрійців і саксонців. У генерала Тормасова при відкритті військових дій було 23 тисячі чоловік, решту 17 тисяч він умудрився розіслати в різні сторони. З'єднані корпуси князя Шварценберга і Рен'є представляли силу в 40 тисяч чоловік. Тормасов вирішив прийняти бій, який розпочали саксонці і дуже потерпіли: у них були порубані і взяті в полон два кавалерійські полки, атаковані російськими Павлоградським і Олександрівським гусарськими полками. Австрійці слабо підтримували саксонців, але загрожували обходом Тормасову, який вирішив краще відступити вночі. Бій був упертим: втрати противника були майже 5 тисяч чоловік, російські втрати – від 3 до 4 тисяч. Проте сили були нерівні. Крім того, поширювались чутки про збір у Варшавському герцогстві великих загонів для вторгнення на Волинь. Щоб запобігти оточенню, Тормасов в ніч на 13 серпня покинув свою позицію біля Городечні, відступив через Ратно і Ковель до Луцька. Пізніше війська були відведені на правий берег річки Стир, яка стала крайньою лінією відступу 3-ї російської армії. Результат бою був би інший, якби Тор-

Пам'ятний стовп-каплиця, споруджений приблизно в 1818-1820-х рр. у честь перемоги над французами у війні 1812 року у с. Городно: до реставрації (зліва) і після реставрації (праворуч).

масов до початку бою підтягнув до себе резерв князя Хованського і авангард генерала Чапліца. Відступаючи, армія Тормасова часто відбивала напади ворога. Ціною великих втрат окупанти в кровопролитних боях посувалися в глиб Волинської губернії. Захопивши західні повіти, з містами Ковель і Володимир-Волинський, загарбники осіли на річці Стир, яку, незважаючи на неодноразові спроби, їм так і не вдалося форсувати. Російські війська далі не відступали і чекали до прибуття на театр війни Дунайської армії адмірала Чічагова. На зайнятій території загарбники розташувались в такому порядку: австрійські війська – в с. Кисилін Володимир-Волинського повіту, саксонські – осіли на території між містечком Локачі і Торчином з штаб-квартирою в с. Голоби Ковельського повіту, поляки осіли в м. Володимир-Волинському. Окупувавши Ковельський, Володимир-Волинський, частину Луцького, Дубнівського і Кременецького повітів, окупанти палили міста і села, вбивали мирних жителів, грабували їхнє майно і пожитки. За даними документів, в окупованому Володимир-Волинському союзники Наполеона «сильно грабували місто і місцеве населення, вивезли з собою дуже коштовні цінності, в тому числі 1638 золотих» [2]. Місто Володимир також було дуже пограбоване, особливо церкви, а в соборі французькі військові зробили конюшню.

У газеті «Киевская старина» за 1886 рік писалось, що «коли щось не можна було брати з собою – псували. Заколять на шляху або подвір'ї свиню і кинуть її». Німці бешкетували: вони забирали речі, що не мали ніякого значення, викопували з могил померлих і викидали з ям трупи, шукаючи цінних речей. Обдирали навіть оббивку з диванів, подушок, колясок і меблів [3].

На початку війни французькі інтенданти поводили себе більш чемно, навіть закуповували у євреїв фураж і продовольство. Але розраховувались фальшивими російськими асигнаціями, які були надруковані в Парижі по вказівці Наполеона для економічної диверсії проти Росії. В обозах армії Наполеона знаходилося 34 фургони з фальшивими асигнаціями. Через варшавського банкіра єврея Френкеля в Росію було запущено 25 млн. фальшивих рублів, номіналом від 5 до 100 рублів [4].

На території Волинської губернії місцеве населення

здавало власні гроші, дехто відмовлявся від зарплати або пенсії за старість чи інвалідність. Несли хліб, одяг, мануфактуру. Здавали коней, корів, а хто золото і срібло. Все це йшло для перемоги над ворогом. Населення Волині внесло тільки грошми 54 тисячі 600 карбованців, на той час велику суму. Всього за період Вітчизняної війни 1812 року населення Волинської губернії здало для російської армії понад п'ять тисяч коней.

Родина графів Браницьких, резиденція яких знаходилась у Любомлі, також прийняла активну участь на боці Росії в війні проти Наполеона. Під час війни 1812 року на Владислава Браницького впала підозра про зраду Росії. Були забуті його заслуги в російсько-турецькій війні, яку Владислав розпочав у київському народному ополченні під командуванням фельдмаршала князя Олександра Прозоровського. Звинувачення були образливими для поляків, особливо для Браницьких, які добре прислужилися Росії. Мати Владислава Браницького, графиня Олександра, щиро ненавиділа Наполеона I і робила значні пожертви на утримання царської армії.

Метою дружини гетьмана будучи за кордоном, у 1812 році було посварити Габсбургів з Наполеоном. Окрім того, адміністрація маєтків Браницьких виплачувала за посередництвом волинського губернатора Камбурлея австрійському фельдмаршалу Шварценбергу грошову субвенцію, аби таким чином затримати на 5 днів переправу через Стир, що мало зумовити поразку Великої Армії. Оголосила також, що дарує мільйон карбованців сріблом тому, хто захопить і доставить цареві імператора французів [5].

Але не тільки одними жертвуваннями населення Волині брало участь у війні. Багато волинян було в складі російської армії і на полях жорстоких боїв. Великої слави в цій війні здобув собі Волинський полк, в який в основному забирали новобранців з Волині. Так, в армії Баркляя-Де-Толлі у другому піхотному корпусі, в дивізії Вюртемберзького герцога билися з французами два волинські батальйони. В армії Тормасова, у кавалерійському корпусі генерал-майора Ламбердта, в полку генерал-майора Хрущова було чотири ескадрони драгун-волинян. В рапорті від 14 серпня генерал Тормасов пише імператору, що «для нагляду за границями князівства Варшавського виставлено два регулярних полки

і одна кінна бригада драгун під команду генерал-майора Хрущова, доручаючи йому охорону кордону. Назначив розташувати Арзамаський драгунський полк при Володимирі, а Житомирський в Ковелі, тримаючи від цього полку один ескадрон в Любомлі, в підкріплення кордонного ланцюга».

Рапорт імператору командуючого 3-ї армії А.П.Тормасова.

Крім того, багато волинян добровільно йшли в ополченці і мужньо боронили свою землю.

На вересень 1812 року інтентернти готували на Волині новий наступ проти армії Тормасова. Для захоплення Волині і взагалі України корпуси Шварценберга і Рен'є одержали нове підкріплення під команду маршала Віктора.

18 вересня відбулося з'єднання російських армій Тормасова і Чічагова, і сила їх виросла до 60 тисяч чоловік. У князя Шварценберга було 26 тисяч австрійців, 12 тисяч саксонців і 5 тисяч поляків. 21 вересня до Луцька прибули всі загони Молдавської армії Чічагова і об'єдналися з військами Тормасова. З цього часу Молдавська армія стала складовою частиною Третьої російської армії, загальне командування якої прийняв на себе адмірал Чічагов. Генерал Тормасов, у зв'язку з смертельним пораненням Багратіона в Бородінській битві, був відкликаний і призначений командуючим Другої російської армії.

19 вересня козачі полки Власова і Чипильова були вислані в розвідку на лівий берег р. Стир. В районі села Чаруків вони напали на німецький ескадрон. Без жодного пострілу розвідникам вдалося полонити 40 німців, від яких дізналися, що генерал Сехмейстер зі своїм драгунським полком німців в с. Чаруків робить білітню. Одержавши точне повідомлення, генерал Ламбердт з кількома полками 20 вересня вночі форсував річку біля Луцька та Рожищ і з блискавичною швидкістю напав на ворожі бівуаки. Перемога була повна.

Почався наступ російських військ. 4 жовтня Третя армія, в авангарді якої знаходився загін графа О'Рурка, переправилась через р. Стир біля Берестечка і Хрінників. Через три дні після початку наступу російська армія досягла Кисиліна, Володимир-Волинська і Устилуга. Під час боїв біля м. Локачі російськими військами було взято в полон два офіцери, 150 нижніх чинів, від яких дізнались про захоплення французами Москви.

У середині вересня в Любомлі з'єдналися французькі війська Шварценберга і Рен'є, де вони зайняли вигідну позицію за широким каналом на болотистій місцевості на окраїні міста. 17/29 вересня 1812 року відбувся ар'єргардний бій Третьої армії біля Любомля з австро-саксонськими корпусами.

Спостережений пункт генералів Шварценберга і Рен'є знаходився на піщаному підвищенні в урочищі «Мельникова гора» на північ від с. Машів. Найбільш запеклі бої проходили в м. Любомль. Там і тепер знаходять ядра від гармат і інші речі.

Коли спроба фронтальної атаки на цю позицію не вдалась, Чічагов вирішив обійти противника з обох флангів, але в ніч на 30 вересня австро-саксонці зняли їх із позицій і поспішно почали відступати в напрямку Шацьк, Влодава, Ратно, Кобрин. У вересні 1812 року деякий час в Любомлі розміщувався штаб Третьої російської армії.

У кінці вересня (за старим стилем) адмірал Чічагов рапортував Олександрю І: «Маю честь доповісти, що Волинська губернія військами нашими від ворога звільнена...».

У першій половині жовтня, коли Третя російська армія підходила до Бреста, адмірал Чічагов одержав від головнокомандуючого російської армії фельдмаршала Кутузова наказ прямувати до р. Березіни в район міста Борисова, щоб відрізати шлях відступаючій наполеонівській армії. Залишивши на Волині 27-тисячну армію під командуванням генерал-лейтенанта Сакена, адмірал Чічагов з другою частиною своєї армії, яка нараховувала 30 тисяч чоловік, вирушив у напрямку Березіни. Дорога від Борисова через Мінськ на Варшаву Наполеону була закрита [8].

У кінці листопада недобитки відступаючої армії з'єдналися з австрійськими корпусами Шварценберга і Рен'є в районі Бреста і знову розпочали наступ на Україну. 13 грудня в жорстоких боях біля м. Ковеля російські війська під командуванням генерал-лейтенанта Сакена остаточно розбили об'єднані франко-австрійські сили, заставили їх поспішно тікати. Так, повною перемогою російської армії закінчилися бої з армією союзників Наполеона на Волині.

Так, майбутній учасник руху декабристів, член «Товариства об'єднаних слов'ян» О.К. Берстель у своїх відповідях на запитання Слідчого комітету в справі декабристів писав, що під час Вітчизняної війни 1812 р. він брав участь у битвах біля містечок Локачі та Любомль. Про це свідчить також запис у формулярному списку про його службу: «17-го сентября 1812 г. при местечке Любомле против австрийских, саксонских и польских войск в сражениях находился» [9].

Розповідаючи про вторгнення наполеонівських військ на Волинь, варто згадати ті легенди і розповіді, які вдалось зібрати від жителів району.

На східній окраїні с. Горodne стоїть пам'ятний знак «Слуп», вимурований із цегли. Стопв триступінчатий із бетонним хрестом зверху. З розповідей жителів села Горodne, побудований він приблизно в 1818-1820-х роках на честь перемоги над Наполеоном. Побудований в пам'ять Вітчизняної війни 1812 року городянським поміщиком Станіславом Ручинським біля в'їзду до свого маєтку [10]. За розповідями старожилів, коли будівництво пам'ятника йшло до завершення, відпустивши будівельників на обід, поміщик з управителем на рівні другого ярусу щось туди замурували. Що саме – інформації немає. Можливо документи, речі. Це й стало причиною того, що вже в наш час його і свердлили, і підкопували бульдозерами.

Пам'ятник знаходиться край дороги, біля колишнього маєтку російського військового міністра Сухомлінова. А дорога йшла з Мацеєва до Головно, якою їздили люди в Мацеїв (Луків) на базар. Дорога була широкою. Тепер залишились тільки берези. Поряд – озеро Панське і дуже гарна місцевість в напрямку сіл Підгородне і Кізья. Зверху пам'ятника є ніші, де колись були ікони. Але житель села, 1898 року народження, К. П. Кратюк їх не пам'ятав. Все це записано вчителькою місцевої школи В. В. Веремчук з його розповідей. Хрест на пам'ятнику поновлений в 1920 році вже при польській владі, бо першого поламали лелеку, які там гніздилися. Тепер пам'ятник має висоту дев'ять метрів. Правда, є й інша легенда, нібито цей пам'ятник побудований у честь скасування кріпосного права. В 2002 році уродженець с. Горodne архієпископ Рівненський і Острозький Варфоломій своїм коштом реставрував цей пам'ятник і зберіг для нащадків.

На західній частині села часто виорювались людські кістки і черепи. З покоління в покоління переповідається, що це кладовище вбитих наполеонівських солдатів. Таке припущення можливе, оскільки раніше повз Горodne проходила дорога Ковель-Любомль. Письмові історичні документи підтверджують, що цією дорогою наступали і відступали окремі частини французької армії. Передається з уст в уста і такий випадок: мовляв, за часів буржуазної Польщі,

Бронзова медаль для кунцтва за участь у війні 1812 р., знайдена в м. Любомль (зліва).
Срібна медаль «За взяття Парижа». 1814 р. Нагорода жителя м. Любомль (праворуч).

Срібна медаль «За взяття Парижа». 1814 р. Нагорода жителя м. Любомль.

ні російсько-французькій війні 1812-1814 рр.

1. Гарнич Н.Ф. 1812 г. / Н. Ф. Гарнич. – Москва, 1956.
2. Киевская старина. – 1884. – №1.
3. Киевская старина. – 1886.
4. Пикуль В. Исторические новеллы. Деньги тоже стреляют / В. Пикуль. – Киев, 1987. – С. 129-139.
5. Янечек З. Генерал Константин Любомирский (1786-1870) / З. Янечек // Замосцько-Волинські музейні зошити. Т. II. – Замосць, 2004. – С.175-177.
6. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной Армию генерала от кавалерии А.П. Тормасова / Составитель Д.П. Ахлестинев. – Санкт-Петербург, 1812. – С. 588.
7. Иванцов Н. В память столетия Отечественной войны 1812-1814 гг. / Н. Иванцов. – Одесса, 1812.
8. Сміян П.К. Волинь у війні 1812 р. Матеріали на допомогу лекторам / П. К. Сміян. – Луцьк, 1962;
9. Огнева О.Д. 1812 р. на Волині / О. Д. Огнева // Волинський календар. 1992. – Луцьк, 1992. – С. 28-29.
10. Казьмирчук Г.Д. До питання про перебування членів товариства об'єднаних слов'ян на Волині / Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 461.
11. Архієпископ Варфоломій. Село Городно / Архієпископ Варфоломій. – Рівне, 2007. – С.

в 20-их роках, у село приїжджала експедиція, яка шукала скарби відступаючої наполеонівської армії, але розшуки лишились безуспішними.

На початку століття відбулась подорож В. Ренарда (С. Чарноцького) від озера Світязь, що в Гродненській області, до Світязя волинського. Цей мандрівник описує розмову при в'їзді в Любомль, де йому показували «саські» (саксонські) вали, де стояли саксонські війська у 1812 році. Це, можливо, рештки земляних укріплень, коли відбувся бій під Любомлем. На жаль, ми цього місця не можемо знайти, але є дві версії. Перша, що це низинна місцевість на південний схід від Любомля, де проходить залізнична колія. Друга версія – що це, не доїжджаючи Любомля, біля с. Бірки, де збереглися, ще «саські» могили.

У Любомлі знайдено ствол куркового пістолета, інкрустованого і підписано сріблом, ядра, пряжка офіцера французької армії, які передані в краєзнавчий музей і відносяться до цього періоду. А в селі Ростань, на роздоріжжі шляхів, ще в 60-их роках стояв великий хрест, який місцеві жителі пов'язували з подіями 1812 року.

Ще й до цього часу в деяких селах Любомльського району розповідають легенди про закопані скарби відступаючої армії. На території Шацького району неодноразово в 1990-х роках було відмічено знахідки золотих французьких монет, які були в обігу до 1812 року.

На захід від дороги Шацьк-Піща, в напрямку Гряди, колись була дорога, яку називали Саська. Нею відступали на захід солдати наполеонівської армії.

На схід від Шацька, за урочищем Смолярня, на північ, у лісі збереглися круглі канавки глибиною до 50 см. Розповідають, що тут були військові шатра французьких офіцерів, які зазвичай обкопувались по периметру канавкою по колу.

Ще не так давно на північний захід від села Затишся коло Чумацького шляху, за розповідями місцевих жителів, був військовий лазарет французів. Хто помирав, тут же й захоронювали. А в урочищі Тутур був знайдений французький військовий гудзик [11].

У 2008 році в смт. Шацьк на городищі в урочищі Сад археологом Демедюком С.В. виявлена французька свинцева товарна пломба, датована 1811 роком, що є ще одним підтвердженням проходження французьких військ через цю територію. Знаходиться в Любомльському краєзнавчому музеї.

У м. Любомль виявлено дві російські медалі, присвяче-

25-26.

12. Демедюк О. Шацьк / О. Демедюк. – Шацьк, 2011. – С. 95-96.

Олена БІРЮШНА,
Ілона НЕСТОРУК
(Луцьк)

ВІДГОМІН ВІЙНИ 1812 РОКУ: АТРИБУЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ З КОЛЕКЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В експозиції Волинського краєзнавчого музею, в тій її частині, що присвячена подіям франко-російської війни 1812 р., віддавна розміщена картина (можливо, ескіз) під умовною назвою «Офіцери», яка покликана ілюструвати названу історичну тему. Художній твір походить із зібрання князів Радзивілів з Олицького палацу; надійшла до музею у 1940 р.

В інвентарній книзі подано іншу назву: «Друзі». Автор невідомий, робота виконана у першій третині XIX ст. на папері у техніці пастель, графітний олівець; розмір – 22,5 x 29 см [1] (див. іл.).

У горизонтальній площині на світлому тлі поясне зображення трьох молодих людей у військовій формі, перший та другий зліва – у тричетвертному повороті вправо, крайній справа – в профіль.

Офіцер у центрі у сірій військовій формі з еполетами та високим червоним коміром. Кучеряве темне волосся, пишні бакенбарди, сіро-голубі очі, масивний ніс, стиснуті тонкі вуста.

Офіцери зліва і справа у синіх військових мундирах солдат пруської армії, з високими червоними комірами та еполетами. Юнак зліва з короткою зачіскою, сіро-голубими очима, прямим носом, невеликими повними вустами. Юнак справа зображений в профіль; у нього темне хвилясте волосся, великі світлі очі, ніс з горбинкою, повні вуста. На його мундирі відзнаки, якими він був нагороджений.

Записів про картину в час її надходження до музею у 1940 р. не виявлено, оскільки музейні інвентарні книги за 1940 р., як і загалом за довоєнний період, збережені фрагментарно. Тому дані про портретованих, на які можна було б сподіватись, також втрачені.

Походження пастелі з радзивілівської збірки наштовхнуло на думку співставити зображуваних на досліджуваній роботі з графічними портретами, які свого часу також надійшли до музею з Олики. Попередній досвід влаштування виставкових експозицій з матеріалів олицької збірки дозволив авторам звузити коло пошуків та припущень щодо персоніфікації осіб. Така технологія пошуку дала позитивні результати, хоч усі висловлені нижче міркування слід віднести до попередніх, гіпотетичних.

Волинське містечко Олика з кінця XVI ст. вже було центром окремої ординації князів Радзивілів. Після смерті VIII олицького ордината Кароля Станіслава Радзивілла († 1790) Олику та інші волинські маєтності успадкував його племінник Домінік Ієронім Радзивілл (1786 – 1813), під час наполеонівських війн полковник польського війська і гвардії Наполеона I, учасник походу на Москву. Логічним наслідком такого вибору стало накладення секвестру (= заборона права користування) на його володіння. Указом російського сенату у 1814 р. секвестр був знятий, а волинські маєтки перейшли до представників т.зв. «пруської» лінії князівського роду – Антонія-Генриха Радзивілла (1775

– 1833), намісника Великого князівства Познанського, одруженого на пруській принцесі Луїзі з Гюгенцоллернів. Подружжя мало восьмеро дітей, із них четверо синів: Вільгельм-Павло (1797 – 1870), Фердинанд-Фрідріх (1798 – 1827), Богуслав-Фрідрік (1805 – 1873) і Август-Генріх (1811 – 1831). Від батька олицьку ординацію успадкував кн. Богуслав та його нащадки. Отже, природньо, що за життя Богуслава-Фрідріка Радзивілла в Олицькому палаці з'явилися художні твори, пов'язані з життям і діяльністю його родини.

Для порівняння нами було взято два графічні портрети Вільгельма [2] (літографії), один з яких датований 1841 роком, на другому – не датований – портретований у старшому віці, та два графічних портрети Фердинанда [3], один виконаний на папері олівцем зі скульптурного зображення, яке зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею [4], другий – літографія з пастелі невідомого художника; обидва останні не датовані. Фердинанд зображений у віці приблизно 20-25 років. Порівняння фізіогномічних особливостей Вільгельма та Фердинанда на вказаних творах

упевнили нас у їх схожості до двох персон, що відтворені на пастелі. Слід зазначити, що на пастелі обидва виглядають молодшими.

Третя персона з досліджуваної пастелі не надається до порівняння з жодним із тогочасних членів родини Радзивілів. Але в музейній збірці зберігається датований 1837 роком рисунок олівцем [5] з портрета власника волинського маєтку Млинів – графа Олександра Ходкевича (1776 – 1838). За нашим припущенням портретований схожий на третю – центральну – фігуру на пастелі «Друзі», шоправда, у молодшому віці.

Зображення О. Ходкевича поряд з братами Радзивіллами може бути пояснене як стосунками сусідів – власників географічно близьких волинських маєтностей – Олики і Млинова, так і родинними зв'язками: рідна сестра Олександра – Ельжбета Ходкевич була заміжня за близьким родичем В. і Ф. Радзивіллів – Мацеєм Радзивіллом († 1800), віленським каштеляном.

У 1812 р. О. Ходкевич – член Тимчасового уряду Литви, учасник військового командування Великого князівства Литовського, можливість відновлення якого передбачав французький імператор. Граф Ходкевич за власний рахунок виставив і очолив Віленський полк піхоти. Бойовий шлях закінчив у фортеці Модлин, яка після тривалої облоги була захоплена військами під командуванням російського генерал-майора Івана Паскевича (1782 – 1856).

Про військову діяльність імовірного фігуранта на пастелі з музейної експозиції – Фердинанда-Фрідріха Радзивіла даних не віднайдено. Про його старшого брата Вільгельма-Павла відомо, що в 1813 – 1814 рр. був учасником наполеонівських війн, служив у пруській армії штабним

ад'ютантом. У 1821 р. керував одним із батальонів німецького полку піхоти, який дислокувався в Познані. Через велику кількість поляків у полку, останній прибрав ще назву – «полк качмарків». У подальшому все життя Вільгельма було пов'язане з військовою службою.

Пропонована розвідка є першою спробою атрибутувати художній твір «Друзі» («Офіцери») зі збірки Волинського краєзнавчого музею, який є своєрідним відлунням епохи наполеонівських війн.

-
1. Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ), інв.№ Г - 9.
  2. ВКМ, інв. №№ Г - 304/1, Г - 277.
  3. ВКМ, інв. №№ Г - 280, Г - 288.
  4. ВКМ, інв. № С - 73.
  5. ВКМ, інв. № Г - 297.

Олег ЗАХАРЧУК
(Київ)

ВОЛИНЬ В ПЛАНАХ ПОЛЬСЬКОГО ГЕНЕРАЛА МИХАЛА СОКОЛЬНИЦЬКОГО

Після того, як в кінці 1811 г. Наполеон Бонапарт вирішив на війну з Росією, французьке правління стало отримувати численні проекти щодо підготовки та проведення майбутньої війни. Серед них були пропозиції не тільки стосовно військових дій проти Російської імперії, але й наступного відокремлення і політичного перебудовування її територій. Частіше за все авторами цих проектів були представники польського патріотичного руху, оскільки поляки вірили в відродження Польщі імператором французів, який ще в 1796 г., будучи командуючим Італійською армією, мав у своєму складі польські легіони, оцінив розділи Польщі як «акт несправедливості» [1]. А в 1804 г., ставши імператором Франції, він заявив, що «поляки завжди були друзями Франції і мислять відомстити за них випала мені... можливо, я змушу Росію, Пруссію і Австрію повернути провінції, які вони тричі поділили між собою» [2]. Тому значуща частина польків все-таки розраховувала на допомогу Наполеона в відновленні свого державства.

Так, ще в часи русско-прусько-французької війни 1806 – 1807 гг. стали з'являтися польські проекти, де французькому правлінню пропонувалося організувати повстання в юго-західних районах Російської імперії, щоб зацікавити його в відновленні польської державності в «історических межах» [3]. Однак міжнародні обставини склалися так, що для Наполеона в цей період головною військово-політичною метою було встановлення гегемонії Франції в Європі. Тому для нього в даний час польський питання було всього лише засобом тиску на Росію, Австрію і Пруссію, поділивши Реч Посполиту і стоявших у нього на шляху. Разом з тим, нам представляється, що Наполеон щиро хотів відновити польське державство. Це могло бути, по нашому думанню, тільки за умови відсутності консолідованої позиції Австрії, Пруссії і Росії в польському питанні, так як ці держави були носіями частин польської території.

Напередодні війни 1812 г. поляки значно активізувалися в цьому напрямку. Тільки за період 1811 – початку 1812 г. було складено 11 меморандумів, в яких пропонувалося Наполеону відродити незалежність Польського державства в межах 1772 г. як бар'єр західної цивілізації на Сході [4]. Десять з них були поділені на окремі частини в склад просторового меморандума «Ессе о способах звільнення Європи від впливу Росії, а на користь цьому і від впливу Англії» [5].

Цей документ став достоянням широкого кола громадськості завдяки плідній роботі 2-х істориків – директора Центрального Наполеонівського дослідницького центру Ф. Бокура (ун-т г. Париж, помер в 2005 г. [6]) і відомого львівського вченого В. Ададура. Обидва дослідники в різні часи працювали в Архіві історическої служби сухопутних військ Франції, де і знайшли оригінали цього документа [7], що стало, на наш погляд, значущим подією в сучасній історическій науці. Вище згадані дослідники встановили і ім'я автора цього меморандума. Це був один з відомих діячів польського патріотического руху, який послужив як в польській, так і в французькій арміях, дивізіонний генерал Міхал Сокольніцкі, кавалер ордена Почетного легіона, командир польського ордена «За військові заслуги» [8].

В час свого перебування в Парижі (грудень 1811 г.) він отримав завдання від французького правління написати декілька меморандумів стосовно «звільнення Європи від впливу Росії». Після ознайомлення Наполеона з цими меморандумами, в частині з меморандумом «Короткий огляд сил, які Росія мо-

же выставити в майбутній кампанії, і оцінка удару, який вона може витримати» [9], в початку січня 1812 г. Сокольніцкому було запропоновано перейти в аналітичний відділ Генерального штабу і доручено вивчити питання проведення майбутньої російської кампанії [10]. Варто зауважити, що генерал блискуче впорався з цим завданням. Внаслідок чого 10-го лютого 1812 г. і з'явилася знаменитий «Ессе о нескольких способах...», в якому Сокольніцкі в контексті загального плану ведення війни проти Росії запропонував Наполеону відродити Реч Посполиту в межах 1772 г. Це ессе по достоїнству оцінив імператор французів, призначивши його автором координатором військової розвідки при власній штаб-квартирі [11].

Серед інших меморандумів, введених в «Ессе», виділяється останній – «Взгляд на Волинь...», який також був органічною частиною загального плану ведення війни проти Росії. В частині, Сокольніцкі рекомендує Наполеону для проведення широкомасштабної диверсії, успіхом якою був би «... вирішальним фактором всієї кампанії», послати 20 тис. армійський корпус з метою оволодіння Києвом [12]. Важливе місце в цьому меморандумі займає детальне описання маршруту і можливих маневрів армійського корпусу. Він повинен був покинути межі Варшавського герцогства і, рухаючись в напрямку від Буга до Дніпра, в термін 24-25 днів захопити Волинь і Київщину. Як зауважив В. Ададур, Сокольніцкі використав дані про розміщення російських сил в Волинській губернії, зібраних ним в кінці 1809 – початку 1810 років, які вже не відповідали ситуації, склалася в кінці 1811 г. [13].

Далі Сокольніцкі знову, як і в інших меморандумах, видає бажане за дійсне [14] буквально гарантуючи збільшення армійського корпусу за рахунок мобілізації, які повинні будуть «всколыхнути» цю провінцію і змусять вважатися з собою ворогом [15]. І ось тут він приводить просто такі фантастическі цифри, що «одна тільки Волинь забезпечить рекрутування від 40 до 50 тис. осіб...» [16]. І все збільшувася армія-переможець буде рухатися до Києва, поки «тінь непобедимого Орла – великого Наполеона не вдарить Київську фортецю» [17].

На чому базировався такий оптимізм складачки меморандума? Як підмітив харківський дослідник С. Потрашков, ці очікування, в будь-якому випадку українського населення, були безпідставними [18]. Ні національні, ні соціальні конфлікти в краї в той час не досягли такої гостроти, якою могла б стати в розриву. Що стосується польської шляхти, переважаючої серед поміщиків в цій країні і відомої своїми профранцузькими настроєннями, то напередодні і в час війни 1812 г. вона займала вижидальну позицію, а те з шляхти, хто дійсно викликав побоювання, були внаслідок нейтралізовані російськими властями [19]. Естесивно, Наполеон не міг не зауважити, що в усіх проектах говорилося про можливість виникнення повстання тільки на окупованих експедиційним корпусом територіях.

Що стосується Києва, то варто зауважити, що в той час, він був достатньо укріпленим містом. По розрахункам російського командування Київська фортеця могла витримати облогу 50 тис. корпусу з 120 осадними і 180 польовими зброями в термін 38 днів [20]. Це твердження підтверджує і британський представник при штабі М.І. Кутузова бригадний генерал Р. Вільсон, який в своєму «Дневнике путешествий», що «Київ – сильна фортеця» [21].

Незважаючи на те, що ця «диверсія на Київ» вдалася, це само по собі дуже сумнівно, на наш погляд, ніякого впливу на результат кампанії вона не мала. Головні події розгорталися в західному напрямку і частинний успіх на юго-заході, якщо він мав місце, нічого Наполеону не дав би. Стратегічна зв'язь між західним і юго-західним напрямками відсутня. Крім того, на юго-західному напрямку у росіян були достаточні сили, щоб парировати удар 50 тис. корпусу, який, згідно з планами Сокольніцкого, повинен був захопити Київ.

Висновок, слід додати, що всі меморандуми

Сокольницького так и остались прожектками [22], поскольку не совпадали с планами Наполеона в самом главном – в вопросе воссоздания Польского государства.

Приложение

М. Сокольницький «Взгляд на Волинь посредством обоз-ра маршрута того похода, который мог бы совершить армейский корпус через эту провинцию для того, чтобы отправившись из Замости или из Рубержова [23] через Буг, прибыть в Киев на Днепре» (перевод с фр. В.А. Яновского*).

Если бы, в случае войны с Россией, в планы его Императорского Величества входило послать армейский корпус в сторону Киева для того, чтобы совершить широкомащтабную диверсию, успех которой был бы в Какое-то смысле решающим фактором всей кампании, то первое, что приходит на ум, – это необходимость изучения большой дороги, что ведет из Рубержова или, лучше сказать, из Устилуга на Буге через Влодимир [24], Луцк, Дубно, Острог, Звягель [25], Житомир, Радомышль к конечной цели – в Киев.

Этот путь достаточно протяженный. Дорога не замощена и лишена твердого покрытия. Проложенная то в заболоченной, изрезанной оврагами, то в гористой местности, она тем не менее является проезжей, представляя собой достаточно удобный путь сообщения в любое время года. На всем ее протяжении встречаются как заполненные водой, так и абсолютно сухие ямы и овраги. Сама трасса проложена в зависимости от встречающейся на пути следования местной растительности. Маршрут обозначен вежами – верстовыми столбами. Они обозначают как саму трассу, так и дистанцию в верстах вдоль проезжей части. Дорога пересекает реки с болотами, местами служа дамбой для запруд и мельниц. Она достаточно широкая, что позволяет продвигаться по ней двумя колоннами по три ряда в каждой. При этом между колоннами остается пространство, чтобы пустить по нему обоз или в случае необходимости перестроиться на марше.

Общая протяженность этого большого почтового тракта – 517 и 1/2 версты, что составляет 74 немецкие мили, или 123 и 1/4 лье. Дорога разбита на 25 неравных отрезков (подстав). Длина этих отрезков варьируется от 12,5 до 28,5 версты. На преодоление каждого требуется от 3 до 7 часов марша (7 часов марша – это та дневная нагрузка, которую может выдержать хорошо организованная воинская часть, имея в виду, что к этому времени добавляется еще треть на отдых и случающиеся в пути задержки, которые объясняются особенностями ландшафта, а также необходимостью установления связи с параллельно движущимися колоннами и разведывательными подразделениями.) С учетом этого мы отводим как минимум от 24 до 25 дней для того, чтобы покрыть это расстояние, при том, конечно, что преодоление данного отрезка будет зависеть от:

1) количественного и качественного состава армейского корпуса, действия которого должны быть активными и обеспеченными необходимой поддержкой;

2) занимаемых неприятелем позиций и его сопротивления как непосредственно на маршруте следования, так и в радиусе оперативного досягаемости армейского корпуса.

Поскольку количество неприятельских сил может варьироваться, осуществлять какие-либо подсчеты сейчас рано, но я попытаюсь дать, по крайней мере, общий обзор рубежей, подходящих для организации сопротивления, которые неприятелю наверняка захочется удерживать. Этими рубежами являются подходы к четырем рекам, которые пересекает большая дорога, а именно: Стырь, Горынь, Случь и Тетерев. Их я представлю по мере написания моих заметок, пока же ограничусь следующими замечаниями:

1. Все эти реки можно переходить вброд начиная с середины мая.

2. Не представляя из себя непреодолимых препятствий, они, тем не менее, достойны того, чтобы дать им оценку с военной точки зрения, имея в виду их особенности.

3. Число рек и их общая протяженность, несомненно, представляют собой естественное препятствие на пути следования армейского корпуса.

Большую дорогу, которую я описал выше, можно рассматривать как демаркационную линию между экстремальной бедностью и перехлестывающим через край богатством. Край, который находится по левую сторону от дороги и тяготеет к Полесью, фатально запущен и пребывает в ужасающей нищете. Там, на всей огромной дистанции, начиная от Буга до самого Днепра, нельзя найти ни одного заслуживающего внимания населенного пункта. В этих местах не сыщешь ни провизии, ни транспортных средств, ни условий для отдыха, ничего, кроме болот, зыбучих песков, непроходимых лесов, одиноких холмов, заболоченных участков и других естественных препятствий. Единственное, чего там хватает в избытке, так это фуража. Но домашнего скота там мало, к тому же он недокормленный. Зато в лагунах, разбросанных то там то сям, можно найти опытных охотников (которых называют Кигрие [26]). Эти люди наделены быстрым умом и сообразительностью. Они могли бы служить с большим фанатизмом и храбростью в качестве проводников, разведчиков или в сформированном из них элитном батальоне стрелков.

Характер протекающих там речек, как минимум 18 из которых могли бы быть судоходными, а также множество таких предметов, как, например, до сих пор торчащие из песка корабельные якоря (их можно наблюдать в районе Турова), дают основание предполагать, что этот край когда-то был связан со Средиземноморьем, что, кстати, прослеживается и по этническому составу населения.

Справа от дороги картина совсем иная. По мере углубления в эту провинцию в ней можно найти буквально все, в чем только может нуждаться армия численностью от 50 до 60 тысяч человек, которой в силу этого нет нужды тащить за собой обозы с продовольствием. К тому же войска там могут маневрировать по своему усмотрению, скрывая свое продвижение от неприятеля. Эта дорога тем не менее не является единственной, которой может с успехом воспользоваться армейский корпус, независимо от численности своих подразделений. Другие пролегающие через эту провинцию пути с их ресурсами будут мною описаны ниже. А пока что я ограничусь замечками по поводу населения встречающихся на данном направлении городов, которые армейский корпус может занять на марше. Оно варьируется от 1500 человек, как, например, в Звягеле, до 25000 человек, как, например, в Бердичеве. В среднем же количество жителей каждого из городов (общим числом от 30 до 40) можно оценить в 4-5 тысяч. То есть в каждом из них можно расквартировать такое же количество военных.

Кроме того, вдоль дороги встречаются настолько большие деревни, что их запасы могут поспорить с запасами иных из упомянутых городов. Таким образом, воинская колонна из 10-12 тысяч человек вполне может найти там и кров, и фураж, и продовольствие, и средства транспорта. Расстояния между населенными пунктами там, правда, длинноваты. На их преодоление часто уходит целый день. Но это неудобство компенсируется гостеприимством жителей. Военные могут быть уверены в том, что им будут оказаны все необходимые услуги. Там они найдут также предметы первой необходимости. Кроме того, им будет обеспечена безопасность, гарантирована преданность местных жителей. Кстати, в больших, расположенных на открытой равнине и находящихся под сенью садов и живых изгородей деревнях, протяженность которых часто составляет четверть лье, воинская часть численностью в несколько тысяч человек может в случае необходимости продержаться в схватке с неприятелем до прибытия подкрепления достаточно длительное время.

Таким образом, эти замечки о стране, написанные с точки зрения обеспечения условий выживания в ней, убедительно доказывают, что армейскому корпусу нет никакой надобности брать с собой обоз с продовольствием или тратить время на его предварительную заготовку, выдавая тем самым свои планы (или затрачивая дополнительные усилия для принятия мер, которые позволят эти планы замаскировать). Можно также не брать с собой понтонный обоз, так как реки на пути следования имеют мосты, причем в достаточно большом количестве. К тому же эти реки почти повсюду можно преодолеть вброд. К ним легко подступиться

середини мая до октября (а иногда и до середины ноября).

Армейскому корпусу, возможно, также не придется обременять себя большим артиллерийским обозом и запасом снарядов, так как он наверняка найдет все это в середине своего маршрута, как об этом будет сказано ниже. Однако он должен будет захватить с собой легкое вооружение и военное снаряжение для того, чтобы вооружить и обмундировать рекрутов, которые присоединятся к нему по пути. Этот обоз с оружием и обмундированием будет постепенно таить по мере продвижения вперед и возрастания численности корпуса.

А теперь пришло время обратить взор на нынешнее административное деление этой богатой провинции, а также на настроения ее обитателей. В настоящее время Волинь административно поделена на 12 уездов (дистриктов) с центрами в таких городах, как:

1. Житомир с населением 4-5 тысяч человек. Несмотря на свою достаточно хаотичную застройку, этот город смог избежать больших пожаров. Правителем в нем в настоящее время является некто Комбурлей [27] (Кошбигей) — грек по происхождению. Это заклятый враг французов. Он старается привить люютую ненависть кому только можно к тем полякам, которые остались верными своим принципам. Его верные помощники и сеятели этой ненависти — прокурор Хуцев, а также муж его сестры и советник Зверев.

2. Овруч — городок с населением в 1500 человек — стоит на неплодородных землях в пустынной, а потому бедной и запущенной местности. Но зато он расположен на большой транспортной артерии, связывающей Украину с Литвой. Этот город открывает главный выход из полесских болот и Белой Руси.

3. Звягель русские называют Новгородом-Волинским, а несведущие географы путают его с городом, носящим такое же название, но расположенным на Десне за Днепром. В этом городке проживают около 1500 человек. Он является как раз той точкой, через которую проходит граница между богатством и бедностью. Здесь Случь можно форсировать на пароме.

4. Заслав [28] — небольшой городок, населенный 7-8 тысячами жителей. Он хорошо отстроен, окружен богатством, плодородием и процветанием. В этом городке есть несколько крепких мостов через Горынь, а также дамб.

5. Острог, попав под российскую юрисдикцию, трижды полностью выгорал в результате сильных пожаров и трижды отстраивался вновь. В нем проживают от 4 до 5 тысяч жителей. Это один из главных выходов к Горыни, а также — в провинцию в целом. Его длинная дамба протяженностью около полуле была обильно полита кровью поляков в 1792 году. Плодородие окружающих земель и удачное расположение городка способствуют его богатству, несмотря на потери и горести, которые ему пришлось пережить.

6. Ровно стоит на озере. В нем проживают от 2 до 3 тысяч человек. В этом достаточно богатом городе сходятся несколько дорог.

7. Луцк с населением от 5 до 6 тысяч человек в высшей степени коммерциализирован и хорошо отстроен, несмотря на то, что подвергся пожару. Через Стырь в нем наведены очень красивые мосты.

8. Владимир был недавно сожжен. В этом первом после Буга городке пожар случился уже в третий раз на протяжении последних 12 лет. Здесь сходятся дороги, которые ведут из Дубенков, Кородло и Рубержова.

9. Ковель — невзрачный, бедный городишко, где проживает от силы тысяча человек. Но он прикрывает очень важный выход на Туру [29].

10. Дубно — город новый. И обновился он уже во второй раз. Это один из 30-40 городов этой провинции, подвергшихся уничтожению огнем за последние 10-12 лет (с тех пор как достопочтенные жители этой провинции начали демонстрировать свою приверженность французской нации и свое желание возродить свою родину). Это большой деловой центр провинции, где активно развивается торговля. Во времена больших ярмарок здесь собирается от 30 до 40 тысяч приезжих. Собственное население городка — 10-12 тысяч человек. Генерал Дохтуров [30] держит в нем

свой штаб.

11. Кременец — город с 3-4 тысячами жителей. Вокруг него — холмистая местность, из-за чего подходы достаточно затруднены. Этот населенный пункт находится на большой дороге, ведущей из Острога через Броды на Лемберг [31]. Он может быть использован в качестве наблюдательного пункта.

12. Константинов [32] — городок с 2-3 тысячами жителей, сам по себе особого значения не имеющий. Но он заслуживает внимания как населенный пункт, обеспечивающий прикрытие выходам на другие города.

По мере развития моего повествования я буду рассказывать и о других городах этой провинции, которые заслуживают внимания с точки зрения их ресурсов, необходимых для обеспечения частей армейского корпуса на его маршруте. А пока остановлюсь на настроениях населения.

Администрация каждого из этих уездов состоит из 4 человек, один из которых — председатель — носит титул маршала. Три человека заседают в высшем суде, а девять — в суде первой инстанции. Эти 16 человек избираются свободно на собраниях знати, как и во времена старой Польши. Их мандат действителен в течение 3 лет. Логично будет предположить, что они пользуются доверием общества, выражают его мнения и настроения. Таким образом, к местным властям можно обращаться без всякой опаски. Более того, их нужно уважать и использовать, дабы без ограничений получать все, что требуется армейскому корпусу. Русскими по происхождению в этих местах являются только офицеры полиции. Эти чины нередко являются выходцами из низших сословий, поэтому неудивительно, что именно они часто выступают в качестве носителей низких помыслов. В большинстве своем они — коварные русские шпионы. При первых же слухах о вторжении их из этой местности как ветром сдует (они первыми постараются покинуть ее).

Крупные собственники, которых в народе называют магнатами, на са-мом деле таковыми и являются как по своим манерам, воспитанию, миро-ощущению, так и по чувствам и настроениям. Многие из них предпочли подвергнуться жесточайшим преследованиям, чем пройти через уготованные им унижения в обмен за беспрекословное подчинение. Некоторые из них приняли предложение занять посты в администрации для того, чтобы не потерять свои имения. Врожденная потребность окружать себя большим количеством друзей, доверять и пользоваться поддержкой в обществе подталкивает их к тому, чтобы сохранять привычный образ жизни и, таким образом, в каком-то смысле становиться рабами. Но утонченное образование, наделившее их высокими чувствами и благородными помыслами, заложившее твердые нравственные основы, управляющее их благородными поступками и душевными порывами, доводящее чуть ли не до экзальтации восприятие ими всего того, что имеет отношение к таким понятиям, как долг и честь, все это делает их на голову выше банальных богачей, ослепленных собственным достатком. Во что бы ни оказались втянутыми в силу тех или иных обстоятельств эти благородные люди, самый надежный и единственно верный способ привлечь их на свою сторону (я имею в виду — вынудить без оглядки отдасть делу Законодателя Польши) — это засвидетельствовать им свое уважение и доверие, что будет лучшим способом потрафить их самолюбию и амбициям. Демонстрация подобного отношения приободрит их приверженцев и заставит продемонстрировать в ответ принципы чести и засвидетельствовать преданность благородными поступками.

Несколько слов Наполеона (заверенных его собственной печатью), адресованных в секретной инструкции, передать которую будет поручено доверенному лицу Императора, окажут огромное влияние на этих людей и подвигнут их на любые жертвы.

В то же время представители знати как класса не нуждаются ни в каком другом стимуле, кроме слова «Родина». Искренность действий и поступков, мудрость решений, разумность и легитимность, демонстрируемые командирами, которые будут поставлены над этими людьми, достаточны

для завоевания их доверия и использования в любых ситуациях и действиях, где их преданность превзойдет все ожидания. Я уже показал их готовность служить родине и не считаю нужным возвращаться к этой теме еще раз. И все же я не могу удержаться от того, чтобы не привести один убедительный пример тех чувств, которыми они руководствуются, обратив внимание на такие примечательные черты их характера, как безграничные дерзость и отвага.

По случаю мира, который, вопреки всем ожиданиям, обеспечил нам взятие Кракова, один из богатых землевладельцев из этой провинции, старый польский вояка, желая отпраздновать вместе со своим племянником этот преисполненный значения акт великого Наполеона, возвел на своих землях мраморный обелиск героя. При этом надпись он инкрустировал на камне, который постоянно перевозится из одного места в другое, дабы избежать преследований со стороны русских сателлитов. Состоялись торжества по случаю открытия обелиска, во здравие героя были подняты тосты. Этот секрет стал известен большому числу людей из всех классов общества, но они его не выдали до сих пор. И тем не менее все это вызвало любопытство русских, и когда они захотели узнать причины такого обидения, им сказали, что этот монумент возведен в честь предка, который пал смертью храбрых в недавней войне в Галиции. (Дескать, этот предок отличился при завоевании этой провинции.) Подобный ответ, который вроде бы должен был унижить вопрошавших, тем не менее их удолетворил. Они, таким образом, были полностью введены в заблуждение, обелиск же был сохранен, а инкрустированная на мобильном камне надпись ждет своего часа, чтобы продемонстрировать потомкам, а также гению, который заботится об их будущем, те чувства, которые питают обитатели этой страны.

Вот что представляет собой картина общественного мнения. Это та база, на которой Законодатель Польши может возводить такое здание, какое он пожелает. Я привел также достаточно примеров благожелательного отношения народов этой южной провинции, чтобы не обращаться к этой теме еще раз. И тем не менее я должен повторить, что влияние, которое оказывает русское правительство на сознание фанатичных народов с помощью греческой религии, а также внушаемое этим правительством чувство неподчинения по отношению к сеньорам, было раньше ужасным оружием в руках этих народов, и это оружие было нелегко из их рук изъять. Но русское правительство явно переборщило, натравливая простоелюдинов на сеньоров, и теперь это оружие может послужить против него самого. Его, это оружие, можно смело использовать, если только делать это с умом.

Екатерина II очень хорошо сыграла роль Кассандры [33] по отношению к легковерным народам, чтобы не спешить сыграть роль Цирцеи, когда она завлекла их в свои сети. Ей было мало физического и духовного закабаления, она захотела приковать народы цепями к подножию отвратительного колосса, которому она дала имя Свобода. Тем самым она ничего им не внушила, кроме горечи по поводу рабства. Она хотела заставить их взойти на небо через зачумленные ворота под названием Терпимость, но преуспела только в том, что вызвала лютую ненависть по отношению к схизме. История русских миссионеров в этой провинции является калькой с истории корпуса прусских агентов, которых Вильгельм вытаскил из германской помойки, чтобы предложить их жителям великой Польши в качестве проводников германского урбанизма. На деле же произошло протипуирование религиозного сознания и достоинства в результате того, что на эту провинцию изрыгнулась вся та нечисть, которую имел в своем распоряжении Патриархат для того, чтобы обратить в свою веру народы с помощью самых непотребных средств, которые только можно вообразить. Чтобы иметь представление о степени презрения, которое крестьяне этой провинции питают к попам, я должен в качестве примера привести случай, о котором мне поведал заслуживающий доверия источник. Во время последней войны против России [34], в начале 1807 года, император Александр опубликовал и распространил прокламацию, в которой Наполеон

назывался антихристом, бесноватым, дьяволом и т. п. Все священнослужители-униаты отказались распространять эту новую доктрину, но зато московские попы поспешили извлечь из нее выгоду, пытаясь всколыхнуть в крестьянах «благородные» чувства. Среди последних нашлось достаточно тех, кто осмеливался публично рассуждать в церкви, как в кабаке: «Ага, раз он – дьявол, тогда почему бы, действительно, не принять причастие, чтобы таким вот образом искоренить его вместо того, чтобы проливать в борьбе с ним кровь и окроплять ею свои бороды. Если же по правде, то мы верим в то, что этот Дьявол скорее вышвырнет вас с нашей земли, чтобы вы не донимали нас и не тащили в свой рай с помощью ваших благоглупостей»

Вышло так, что когда русские, одаренные своим императором, захотели засвидетельствовать признательность своему суверену, стремясь сформировать ополчение, большая часть их рабов и вассалов почти в полном составе дезертировала и попряталась в укромных местах, что дало толчок к развязыванию розыскной кампании, погрузившей всю страну в траур, а умы – в отчаяние. В этом состоянии они пребывают до сих пор.

Среди мер, которые надо принять для того, чтобы обратить на пользу состояние этих умов, подошли бы, наверное, следующие:

1. Сначала надо безоговорочно привлечь на свою сторону священно-служителей-униатов, прогнав без всяких условий схимников, засланных из-за границы.

2. Предложить униатам гарантию абсолютной терпимости и выборы независимого Архимандрита их главной церкви вместо того, который был назначен согласно Конституции от 3 мая 1791 г.

3. Гарантировать униатам на деликатно сформулированных условиях все их привилегии и иммунитеты согласно Кодексу Наполеона.

Если знать и священнослужители выскажутся за предложенные меры, можно заранее гарантировать, что одна только Волинь в течение короткого промежутка времени, пока ее территория будет пересекать армейский корпус, при соблюдении всех необходимых условий обеспечит рекрутирование от 40 до 50 тысяч человек, треть из которых будут способны служить в кавалерии. Из числа рекрутов можно будет сформировать, по крайней мере, 5 или 6 полков за счет состоятельных людей, которые посчитают за честь внести свой вклад в общее дело. Таким образом, отправившись в поход в составе 20 тысяч человек, армейский корпус прибудет под стены Киева, увеличив за минимальное время свои ряды до 50-60 тысяч человек, при этом еще 10 тысяч займут все выходы из Полесья.

Предварительная диспозиция

Предполагается, что армейский корпус, имея задачу форсировать Буг, чтобы: 1) поднять Волинь и Украину; 2) занять Киев; 3) установить контроль за всеми подходами к Днепру, будет насчитывать 20 тысяч человек (то есть от 20 до 24 батальонов, способных выдержать все испытания, которые выпадут на их долю в походе), а также иметь в своем составе кавалерийский эскадрон и 4 артиллерийские батареи, в том числе – легкую артиллерию на лошадиной тяге, материальная часть которой не будет превышать 20 ствольов, плюс, к этому – саперную роту и армейский обоз со снаряжением для пополнения, которое будет вливаться в корпус по пути следования. Диспозиция этого корпуса на

Авангард	2 пехотных батальона 8 рот стрелков 4 эскадрона улан или драгун 4 легких артиллерийских орудия	в Гродно
Главные силы	20 пехотных батальонов в две линии 10 артиллерийских орудий Вспомогательные подразд.	в Рубержове
Резервы	Все гренадеры Все артиллеристы без орудий Саперы 2 орудия и весь артпарк 1 пехотный батальон для прикрытия обоза	
АА	1 пехотный батальон 6 рот стрелков	в Дубинках
Арьергард	4 эскадрона верховых стрелков 2 орудия	
Правая колонна	12 кавалерийских эскадронов	в Крылове
Левая колонна	6 рот стрелков 4 роты 4 эскадрона верховых стрелков	в Дрогичине в Звигеле

Буге перед отправлением в поход должна быть следующей:

Первый маневр: выступление от Буга и переправа через Стырь

Разделившись и подготовив подручные средства для переправы, что в условиях лесистой местности сделать не так уж трудно, воинские колонны, двигаясь разными маршрутами, прибывают к реке Стырь, которая образует первую линию обороны неприятеля. Центральный пункт этой линии – Луцк. Это – первая цель, которую надо иметь в виду. Дорога буквально упирается в этот город и от него устремляется к другим пунктам неприятельской линии обороны.

Левая колонна должна будет опередить другие колонны по меньшей мере на 24–36 часов, двигаясь по концентрической кривой, связывающей либо Любомир [35] и Мацейов, либо Бершицы, Околуцки, Дольск и Клевишки, чтобы напасть на Ковель, преодолев Туру, где пролегает большая дорога на Брест-Литовск. При этом надо будет иметь в виду, что продвижение этой колонны привлечет внимание неприятеля, которого, несомненно, предупредят казаки. Чтобы сбить их с толку, можно будет, передвигаясь в течение всего дня, осуществить несколько маневров слева от Буга, что заставит противника подумать, будто вся масса армейского корпуса хочет навалиться на Брест. Лазутчики все время будут укреплять неприятеля в этом мнении. Дорогу, которая ведет туда от Ковеля, можно сделать непроходимой в нескольких местах, либо перерезав ее в болотистых местах (где проезжая часть состоит из гатей), либо завалив деревьями.

Осуществив эту операцию без всякого риска, ввиду благорасположения местной лесной стражи, которая с удовольствием выделит надежных и верных проводников, вооруженных хорошими ружьями, колонна направится сначала на Луцк, а затем быстро повернет налево и остановится у Колков (этот населенный пункт контролирует важный выход на Стырь), демонстрируя намерение продолжать наступление в сторону Пинска.

Так как эта колонна должна будет обязательно передвигаться скрытно по нищей стране, ей надо запастись мясом и хлебом на тот случай, если какие-нибудь непредвиденные обстоятельства задержат ее в пути. Что касается кавалерии, то о фураже для лошадей можно не беспокоиться: его будет достаточно на всем пути следования. Вполне вероятно, что эта первая попытка спровоцирует неприятеля на выступление со стороны Ковеля. Тогда все колонны центра, снявшись в одночасье и продвигаясь эшелонами так, чтобы опрокинуть противника в болота, за три перехода придут в Луцк, тогда как правая колонна из Крылова, набирая скорость, направится в Горохов, чтобы перерезать коммуникации, связывающие этот населенный пункт с Тарнополем [36], и обозначить угрозу нападения на Дубно. Затем колонна переправится через реку ниже Тарговицы [37], чтобы перекрыть пути отступления неприятеля в глубь провинции и перерезать все коммуникации, по которым он может сообщаться со своими постами и складами на Горыни.

Начиная с середины мая Стырь становится пригодной для перехода вброд. В это время почти повсюду к ней имеются хорошие подходы. Берега этой реки достаточно высоки, хотя нельзя сказать, что какой-то из них доминирует. Ширина течения не превышает 40 шагов. В Луцке большая дорога выводит к длинному мосту, стоящему на очень элегантных и крепких сваях высотой более 200 туаз [38]. Такая высота обусловлена большими разливами и подъемом воды после таяния снегов. Во время паводков вода окружает город, превращая его и окрестности в остров. Город защищают дамбы, которые увеличивают глубину реки и скорость течения в ней. Деревянный мост соединяет город и длинный тракт, приподнятый над поверхностью обширного болота. От этого тракта отходят четыре дороги. Две из них – старинные. Одной до сих пор пользуются торговцы. Эта дорога ведет через Колки в Пинск. Другая дорога через Ровно выводит на дороги, ведущие к Горыни, выше Острога. Две другие дороги – новые. Одна из них идет вдоль реки до Рожиче и ведет через Ковель в Брест-Литовск. Вторая новая дорога поднимается вдоль реки Стырь до ее слияния с Иквой и приводит через Дубно в Острог. Эти две

новые дороги являются в настоящее время единственными почтовыми трактами и служат русской армии для военных перевозок. Если неприятель будет защищать эту переправу, его можно легко обойти. Для этого годятся все дороги, которые ведут туда от Буга. Местность там равнинная, почва не заболоченная, а деревень на пути следования достаточно много. И в каждой из них можно найти в избытке всевозможные припасы.

После преодоления этих препятствий остаток пути будет более легким. Первые успехи армейского корпуса внушат населению надежду, а изолированным неприятельским постам – ужас, что будет способствовать снабжению армии всевозможными ресурсами по пути следования.

Прежде чем предпринимать свой следующий маневр, армейский корпус должен занять позицию там, где сливаются Иква со Стырью, и ждать вестей от левой колонны. А в это время правая колонна, не останавливаясь, направится в Дубно, чтобы занять его и освободить все дороги, которые выходят на этот город со стороны Кременца или Тарнополя.

Второй маневр: переправа через Горынь

Из Колков, где мы оставили левую колонну, она уже развела все дороги, пересекающие полесские болота и ведущие в Любешов, где начинается навигация по Стоходу и Припяти до Пинска. Чтобы преодолеть этот отрезок по воде, понадобится никак не меньше 9 часов. Туда ведет только один почтовый тракт, и он может быть легко заблокирован. Другие дороги проходимы только зимой и в большую засуху. Наладив связь с армейским корпусом, левая колонна может направиться через Клевань в Александрию за Горынь, где проходит старая большая дорога, что ведет из Бердичева через Полонне [39]. Дорога тянется вдоль Горыни, выводя через Степань и Боровцы в Любешов. Эта дорога восстановлена. Раньше по ней можно было ездить только зимой и в засуху. Что касается Степани, то там обычно квартирует артиллерийская багарея. Эту дорогу легко заблокировать, что и должна сделать колонна перед отправкой к месту назначения.

А в это время армейский корпус придет в движение, чтобы переправиться через Горынь. Эта река отличается от Стыри. От впадения Иквы местность начинает подниматься, и пригорки по мере приближения к ним постепенно поднимаются ввысь. На протяжении почти всего течения левый берег реки доминирует над правым, и эта своеобразная горная цепь образует промежуток между Стырью и Горынью, где русские расположили все свои воинские склады на Волынщине. Этими складами можно очень легко завладеть, надо только неожиданно их окружить, используя поросшую кустарником местность и добровольную помощь местных жителей.

Подступы к этой реке не везде хорошие из-за многочисленных запруд, заболоченных участков, мельниц и дамб. Но она, как и Стырь, проходимы вброд начиная с середины мая, когда ее ширина не превышает 20 метров. Река протекает по плодородным землям, ее ложе постоянное, русло – без омутов и отмелей.

Большой почтовый тракт из Луцка ведет к главному выходу – Острогу, поднимаясь вдоль Стыри и Иквы через открытую равнину, Добралинск, представляющий собой просто корчму, через Дубно, значение которого я уже подчеркивал, Варковичи, где местность начинает слегка подниматься и где холмы чередуются с пригорками, поросшими кустарниками, и откуда разветвляются несколько дорог, ведущих в Острог через Гулежу. Этот населенный пункт примечателен только тем, что он находится на дороге, ведущей из Пинска через Ровно в Острог. Почва, служащая основой этой дороги, – глинистая, хорошо утрамбованная. Хотя подъемы на ней чередуются со спусками, для войск она не будет изматывающей.

Острог является важным пунктом, контролирующим выход в провинцию, поэтому он наверняка будет защищаться. Город находится на левом берегу и занимает доминирующее положение. Но фортификационных сооружений он не имеет. Самое большое препятствие – две дамбы. Длинной одной из них – 100 метров (до впадения в Горынь). Эта дамба возведена на том же берегу, где стоит город на Вилии,

которая несет свои зарыбленные воды, образуя множество прудов. По дамбе проходит шоссе, соединяющее дорогу, что ведет, поднимаясь вдоль Горыни через отмели, леса и кустарники, через Белотин в Заслав, расположенный в 32 верстах (или приблизительно в 9 лье).

Вторая дамба имеет гораздо большее значение. Она находится за городом и пересекает Горынь по диагонали на протяжении двух верст (приблизительно пол-лье). Эта дамба пересекает русло реки более чем в 10 местах, раская таким образом ее течение. Через эти «рассечки» перекинуты свайные мосты. Описанная дамба более высокая и менее широкая, чем первая, но и ее можно легко обойти и занять город в результате стратегического маневра. Для этого, не обращая внимания на большие дороги, описанные мною, можно взять город, либо преодолеть ночью равнины Мизоча под Варковичами, либо маневрируя между холмами и возвышенностями, покрытыми кустарником, а также между лесом около Студетки, Книянина, Мостов и Боровцов. В случае необходимости эти деревни могут предоставить продовольствие и транспорт.

Другой маневр можно осуществить с такой же скоростью и легкостью, отправив прямо из лагеря в Тарговице либо авангард, либо подразделение по дороге на Крупу – место достаточно приметное. Жители этих двух населенных пунктов встретят солдат со своим транспортом и облегчат для них переправу через Горынь либо в Тучине, либо в Гоше, либо в каком-нибудь другом месте – таком, например, как Подлишки или Гуднев. Оттуда войско может без всякого риска, под прикрытием, подняться вдоль реки, пересекая большие зажиточные деревни, где оно найдет гостеприимство, проводников и необходимые ресурсы, чтобы ночью преодолеть открытые участки и неожиданно напасть на неприятельские тылы.

В то же время правая колонна, выступив из Дубно и маневрируя на равнине, покрытой кустарником, где расположены большие деревни, пересечет Кунев, чтобы прибыть в Белотин. Оттуда она отправит усиленное подразделение, которое пересечет Комаровку и пойдет по следам первого подразделения, в то время как основная колонна может неожиданно и дерзко возникнуть у входа на первую дамбу, о которой я уже упоминал. Этот армейский корпус будет, таким образом, в состоянии нанести решающий удар после подхода к Варковичам и одновременно, маневрируя по концентрическим директориям по трем уже обозначенным мною дорогам, легко завладеет городом, который не обеспечен ни естественным прикрытием, ни рукотворными защитными сооружениями. Таким образом, почти без сопротивления корпус завладеет этим городом, где сосредоточены многочисленные склады русской армии, с помощью которых она поддерживает свои силы в Литве.

Оставив в этом месте свой аррьергард, правая колонна может направиться в Заслав, чтобы занять и его. Оттуда она пошлет разведывательные подразделения в Полонне, Константины и в Ямполь, где сходятся много важных дорог, главным образом та, что ведет из Каменец-Подольска. Армейский корпус мог бы занять позицию перед дамбой так, чтобы контролировать две дороги, что ведут одна через Славуту в Полонне, а другая – в Звягель через Аннополь, куда направится авангард, демонстрируя свое намерение соединиться с левой колонной (которая в это время должна будет находиться в Александрии).

Помимо всех тех неисчислимых ресурсов, которые может предоставить в избытке своим освободителям эта богатая провинция, один только городок Славута с 1200 жителями, стоит только его занять, может предоставить тысячу прекрасных лошадей для артиллерии. Из Славуты затем можно будет выступить на Полонне и занять ее.

Третий маневр: взятие Полонне и переправа через Случь

Связавшись со своими флангами, армейский корпус должен быть готов к тому, чтобы взять Полонне, где находится большой артиллерийский склад русских, по величине и значению сравнимый со складами в литовском Несвиже. Во-первых, от взятия этого склада зависит в немалой степени успех всего похода на Киев, во-вторых, этот склад ни в коем случае нельзя оставлять у себя в тылу. Чтобы впоследствии можно было защищать этот склад ограниченными

силами, надо приложить все усилия к тому, чтобы при его взятии никто из гарнизона не ускользнул. Во времена, когда я командовал дивизией на Буге, я общался с крупными землевладельцами округа и убедился в возможности взятия этого склада, а также в том, что там, прямо на месте, можно получить все необходимые транспортные средства.

Небольшой городишко Полонне, где проживают от 3 до 4 тысяч жителей, расположен почти в центре обширной равнины, которая простирается от правого берега Горыни до Тетерева. Эта равнина на всем своем протяжении состоит из черноземных почв, плодородие которых неиссякаемо. Толщина черноземного слоя, который покоится на твердых меловых отложениях, достигает там 2-3 метров. Эту равнину пересекает Случь, беря начало на том самом плато, откуда вытекают Збруч и Бох.

Случь пробил себе достаточно узкое, но зато глубокое русло. Эта река может быть преодолена вброд. Несмотря на многоводие, ее таким способом можно преодолевать с середины мая по октябрь. Но быстрая скорость течения, неровный береговой рельеф и захламленность дна затрудняют переправу для людей и делают почти невозможным форсирование этой реки без подручных средств для лошадей и повозок. Однако в случае необходимости, приложив усилия, эти трудности можно преодолеть, тем более что сама природа позаботилась о том, чтобы предоставить в распоряжение тех, кто собирается налаживать переправу, все необходимые для этого подручные средства и материалы. Кроме того, нельзя не учитывать и стремление местных жителей прийти на помощь. Но все это вряд ли понадобится, поскольку предусмотрительные обитатели прибрежных районов навели в разных местах мосты для переправы. Правда, все они перекинуты через реку в верховьях, начиная со Звягеля. Таким образом, внакладе осталось только правительство, вынужденное переправлять свои транспорты на пароме.

Речушка Чамуж, по характеру похожая на Случь, но по скорости течения, ширине и глубине значительно ей уступающая (эту речушку рассматривают как старое русло Случи), охватывает Полонне полукольцом и разделяет город на старый и новый. В новом городе русские построили прекрасный арсенал, который придает этому поселению современный вид. Но казармы там не возведены, и гарнизон состоит только из охраны арсенала. Не построили там русские и никаких фортификационных сооружений. Но зато они сохранили несколько батарей, позиции под которые генерал Костюшко [40] оборудовал еще в 1792 году перед главными городскими воротами по дороге на Звягель через Барановку, откуда можно незаметно приблизиться к этим батареям благодаря кустарнику и лесу. Другие подходы – со стороны Мирополя, Любар и Лабуна [41] – затруднены ввиду того, что дороги там проходят по дамбам и деревянным мостам, которые можно легко разрушить.

Тревога, которую вызовет подход армейского корпуса, особенно после переправы через Горынь, в русских подразделениях, заставляет предположить, что русские оттянут в Полонне все свои силы, чтобы защищать арсенал или эвакуировать его. Вот почему важно произвести маневр, который не позволит неприятелю сделать это. Для этого надо, чтобы:

1) левая колонна выступила, не отвлекаясь, на Александрию и, двигаясь через Тучин, Межиричи, Корчик [42], Молотков, подошла на четвертый день к Звягелю и закрепилась там перед Случью;

2) во время движения этой колонны через Межиричи ее авангард выступил из Аннополя, направился через Берездов, Корчик на Барановку и занял с этой стороны главный въезд в Полонне до опушки леса, куда авангард может прибыть за три перехода и занять эшелонированную позицию для того, чтобы при необходимости форсировать Случь под Барановкой, где это легче всего сделать;

3) правая колонна была укреплена четырьмя или шестью стрелковыми ротами, после чего она могла бы выступить через Зелинцы на Лабун, где она попыталась бы укреститься так, чтобы установить контроль над путями сообщения с Полонне, Любаром и Мирополем и перекрыла бы большую дорогу, которая ведет туда через Константи-

нов из Каменец-Подольска;

4) главный корпус, оставив резерв и аррьергард в Остроге, двигаясь одновременно по концентрической директории через Славуту, Шепетовку и Судилков, окружил бы батареи и взял их штыковой атакой. Как я уже отмечал, этот край богат всевозможными ресурсами, деревни там большие и многолюдные. Страна эта лесиста, а ее ландшафт и состояние почв позволяют осуществлять там всевозможные маневры. Это, кстати, как раз та самая территория, где разворачивались действия польской армии. Кроме сражений у Полонне и Острога, можно назвать также в качестве памятных событий 1792 года сражения у Зелинцов, Горокижецы, Шепетовки, Боришова [43] и т. п. Старые вояки, которых уберегла судьба, все еще ждут там своего часа и по первому зову своего Освободителя возьмут в руки оружие.

Если армейский корпус будет обладать полномочиями, достаточными для формирования сильных подразделений, стоит, наверно, организовать в Полонне первый очаг сопротивления русскому правительству и организовать там первые добровольческие полки. Без прямого указания мне не пристало называть кандидатов на должности командиров, но я осмелюсь заверить, что один только этот край еще до подхода армейского корпуса заранее будет готов выставить 5 или 6 пехотных и кавалерийских полков с 50-60 орудиями.

После этой операции армейский корпус займет позиции перед Случью в Мирополе и Любаре, где местный землевладелец, старый генерал, с воодушевлением встретит братьев по оружию.

Прекрасная дамба и великолепные мосты украшают этот городок, где проживают 3-4 тысячи человек. Резерв станет на постой в Полонне, а аррьергард – в Лабуне, месте малопримечательном, но для обороны вполне подходящем. Правая же колонна станет лагерем в Острополе [44], владелец которого, по происхождению поляк, сохранил добрые чувства к своей родине. Оттуда можно направлять дозоры по всем дорогам, которые ведут к Днестру. А в это время левая колонна, численность которой возрастет, по меньшей мере, вдвое за счет рекрутов, набранных в Полесье, разведает дороги, которые ведут через Житомир в Киев и через Ушомир – в Овруч и Мозырь.

Четвертый маневр: форсирование Тетерева и занятие Житомира

После отдыха армейский корпус может в четыре перехода выйти за Тетерев и занять Житомир, главный город провинции, где надо созвать представительное собрание и на нем огласить распоряжения Наполеона. Туда ведут несколько удобных путей, богатых ресурсами. Местность там похожа на ту, где протекают Случь и Горынь. Города и деревни там тоже пребывают почти в таком же состоянии, что и по берегам этих рек, но все же надо выделить Бердичев, насчитывающий 25 тысяч жителей. Несмотря на то, что этот город недавно уже в третий раз выгорел в результате случившегося в нем пожара, его быстро отстроили, благодаря помощи негодяев южных заднепровских и заднепровских провинций, которые открыли в Бердичеве свои фабрики. Там можно встретить даже осевших французов, которые еще с польских времен фигурировали как видные варшавские торговцы. В превеликом множестве там также встречаются армяне, греки и евреи. Все они без исключения пользуются покровительством Девы Марии, обеспечивая содержание ее служителей, квартирующих в обширных лаврах.

Для увеличения скорости передвижения и избегания неприятностей на марше вторая линия может выдвигаться из Мирополя по Чудновской дороге и следовать через Пятку либо Троянов и дальше – через леса на Лещин, где она займет позицию. А авангард в это время выдвинется вперед, чтобы занять позицию у Коростышева на дороге, которая ведет вдоль Тетерева в Радомышль. Первая линия может стать лагерем в Котельне [45], на берегу маленькой речушки с одноименным названием. И в то время, когда резерв двинется по большой дороге на Житомир, аррьергард будет в Белополь.

Что касается правой колонны, то она в это время,

выступив из Острополя, может прибыть на четвертый день через Иванов, Махновку и Ружин в Паволоч, где находятся прекрасные казармы и склад кавалерийской амуниции. Население этого городка – 2 тысячи человек. В нем во время последней кампании стоял резерв улан, на прекрасные боевые качества и преданность которых я уже обращал внимание. Но поскольку возникнет необходимость преодолеть дамбу, которая, возможно, будет охраняться, эта колонна будет усилена шестью стрелковыми ротами и батареями легкой артиллерии. С этого места можно будет послать дозоры под Белую Церковь и Васильков, чтобы разведать дороги, которые ведут на Киев.

В свою очередь, левая колонна, пройдя по большому почтовому тракту от Звягеля до последнего поселения перед Житомиром, свернет налево и остановится в Черняхове, чтобы оттуда произвести разведку дороги, ведущей через Овруч на Мозырь. Армейскому корпусу подобало бы на несколько дней задержаться на этих рубежах, удобных как для обозначения угроз неприятелю, так и для оборонительных сражений.

Пятый и последний маневр: прямой марш на Киев

Позиция, на которой мы оставили армейский корпус на подступах к Житомиру, позволяет его колоннам выступить в любом направлении, чтобы прибыть к цели самым удобным маршрутом. Что же касается позиции, которые неприятель вознамерится защищать, то их подсказывает сам характер местности. Эти позиции могут быть в Василькове на Стугне и в Белогородке на Ирпене. От этих рек поднимаются глинистые холмы, создавая своеобразный пояс (амфитеатр) вокруг Киева.

Эти холмы изрезаны глубокими, заросшими кустарником рвами. Заросли тянутся до трех городов, образующих в этом важном стратегическом пункте компактный урбанистический комплекс. Первый из этих городов – Васильков представляет собой нечто вроде окруженного водой высокого форта. К нему можно подступиться, только преодолев длинную дамбу. Но Васильков можно легко обойти, захватив другой городок, который контролирует большую дорогу, ведущую из Радомышля. Надо будет, чтобы правая колонна обозначила угрозу этому городку, а в это время армейский корпус, осуществив обходной маневр слева, захватит контроль над всеми коммуникациями, ведущими в это место, опираясь на помощь жителей этого старинного городка, которые испытывают к нам гораздо большую симпатию, чем обитатели новых поселений.

Главное – заручиться поддержкой жителей всех провинций, подсчитать местные ресурсы, обилие которых позволит оставаться в этой местности в ожидании дальнейшего поворота событий, производя маневры и контролируя многочисленные рубежи, которые противник не осмелится атаковать. В любом случае армейский корпус, увеличиваясь численно благодаря мятежам, которые всколыхнут эту провинцию, заставит считаться с собой неприятеля, которому будет нечего предпринять ввиду того, что все коммуникации окажутся перерезанными.

В заключение отмечу, что Тетерев не представляет никаких трудностей с точки зрения возможности его форсирования или обустройства на его берегах удобной лагерной стоянки. При этом левая колонна должна произвести разведку до Овруча и Мозыря, а затем занять позицию в Горностайполе, у слияния Тетерева и Днепра.

Нет нужды подчеркивать, что, когда тень непобедимого Орла – великого Наполеона – накроет Киевскую Цитадель, армейский корпус будет готов к выполнению любого следующего приказа Героя.

Исполнено по Высочайшему Повелению.

Передано в Париже 10 февраля 1812 года дивизионным генералом на службе его Императорского Высочества Короля Саксонского, Герцога Варшавского кавалером Ордена Почетного Легиона, командором Ордена Польского за Военные Заслуги Михалом Соколыньским.

⁴Соколыньский М. «Исполнено по высочайшему повелению ...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Соколыньским, с рекомендациями «о способах избавления Европы от влияния России...» / М. Соколыньский; Сост., предисл. примеч. О.А. Яновского. – Минск.: БГУ, 2003. – С.113-130.

1. Oginski M. Memoires sur la Pologne et les Polonais / M. Oginski. – Paris, 1826. –

Т.2. – P.229–230.

2. Цит. по: **Ададуrow В.В.** Концепція трьох польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р. / В. В. Ададуrow // Український історичний журнал (далеє УІЖ). – 2007. – №1. – С.201.

3. Об этом см.: **Ададуrow В.В.** «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. В. Ададуrow. – Львів, 2007. – С.254–278 (далеє «Наполеоніда» на Сході Європи...).

4. **Ададуrow В.В.** Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлення уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії / В. В. Ададуrow // УІЖ. – 2008. – №2. – С. 155–156, 166.

5. **Сокольніцький М.** «Исполнено по высочайшему повелению...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михаилом Сокольніцьким, с рекомендациями «О способах избавления Европы от влияния России...» / М. Сокольніцький; Сост., предисл., примеч. О.А. Яновского; Пер. с фр. В.А. Яновского. – Минск: БГУ, 2003 (далеє «Исполнено по высочайшему повелению...»).

6. См. **Земцов В.Н.** Бокур / В. Н. Земцов, А.М. Лукашевич // Заграничные походы русской армии. 1813 – 1815 годы: Энциклопедия: В 2 т. / отв. ред. Безотосный В.М., Смирнов А.А. М., 2011. Т.1. С.156–157.

7. Об этом см.: **Бокур Ф.** Российская империя в оценках польского генерала армии Наполеона / Ф. Бокур О.А. Яновский // Французская революция и судьбы мира: материалы международной научно-практической конференции, посвященной годовщине Французской революции (1789–1799 гг.) 21–22 апреля 1999 г. – Минск: БГУ, 1999. – С.126–129; Яноўскі А. Цікавыя знаходкі французскага даследчыка Фернанда Бакура / А. Яноўскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – №2. – С.28; Бокур Ф. Махал Сокольніцький и его записки императору Франции / Бокур Ф. // Там же. – С.29–36; копия найденной рукописи (около 200 страниц) генерала М. Сокольніцького была передана в 1998 г. проф. Ф.Бокуром проф. БГУ О.А. Яновскому, который вместе со своим братом – филологом В.А. Яновским – подготовил документ к публикации (см.: «Исполнено по высочайшему повелению...»; Ададуrow В.В. Документ і його прочитання дослідником: історія «Наполеоніди» / В. В. Ададуrow // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – Вип. 39–40. – С.595–596; Его же. Народження одного історичного міфу: проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. В. Ададуrow // Україна модерна. – Київ: Львів, 2005. – С.224–226; Его же. «Наполеоніда» на Сході Європи... / В. В. Ададуrow. – С.26–44, 281–288; Ададуrow В.В. Юго-Западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона / В. В. Ададуrow // Эпоха 1812 года. Исследования. Источники, Историография. // Труды ГИМ. – М., 2010. – Вып. 83. – С.368–398.

8. **Sokolnicki M.** General Michal Sokolnicki 1760–1815 / M. Sokolnicki. – Krakow; Warszawa, 1912.

9. **Сокольніцький М.** «Исполнено по высочайшему повелению...» / М. Сокольніцький. – С.48–59.

10. **Ададуrow В.В.** «Наполеоніда на Сході Європи...» / В. В. Ададуrow. – С.282.

11. **Sokolnicki M.** Op. cit. – P.225.

12. «Исполнено по высочайшему повелению...». – С.113.

13. **Ададуrow В.В.** «Наполеоніда» на Сході Європи... / В. В. Ададуrow. – С.283–284.

14. Так, в меморандуме «Взгляд на театр военных действий, а также на возможные передвижения войск, которые могут в них участвовать с одной и с другой стороны», автор документа остается голословным, говоря о готовности населения Литвы, Волыни, Подольи и Украины активно выступить в поддержку французской армии (Сокольніцький «Исполнено по высочайшему повелению...» С.59–60). Нет ни одного упоминания о фактах восстания, создания нелегальных антирусских организаций. То же самое прослеживается и в меморандуме «Обзор готовых к активным действиям сил, которые может выставить Польша как в целостности, так и исключительно от своих границ, рассматриваемых в стугубо военном аспекте», который заслуживает нашего внимания тем, что в нем, чтобы «надёжно оградить Польшу от России», Сокольніцький предложил Наполеону создать на её восточных границах ряд герцогств, «находящихся под непосредственной протекцией» Польши. Это герцогства Ливонское, Полоцкое, Смоленское, Мстиславское, Черниговское (или Новгород-Северское) и Полтавское, а также эфемерное государство запорожских казаков и крымских татар под названием «Наполеоніда» («Исполнено по высочайшему повелению...» С.81–82; Ададуrow В.В. Наполеоніда // Заграничные походы русской армии. 1813 – 1815 годы: Энциклопедия... Т.2. С.121). В тоже время текст данного меморандума содержит целый ряд явно авантюрных идей. Среди них и планы восстания запорожских казаков, которые «могут стать первыми, кто поднимет восстание и привлечет других на свою сторону», и «40-тысячный корпус мобильной легкой кавалерии» из крымских татар, и «100-тысячное войско», выставленное эфемерными герцогствами («Исполнено по высочайшему повелению...» С.81–83).

15. Там же. – С.130.

16. Там же. – С.121.

17. Там же. – С.130.

18. **Потрашков С.В.** Украина в Отечественной войне 1812 года: внутренний аспект / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2000. – С.211.

19. См. **Акты, документы и материалы** для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению Его Императорского Высочества великого князя Михаила Александровича под редакцией К.А. Военского. Т.1 // Сборник Русского императорского исторического общества. СПб., 1909. – Т.128. – С.128, 491.

20. **Ситкарёва О.В.** Киевская крепость XVIII – XIX вв. / О. В. Ситкарёва. – К., 1997. – С.90.

21. **Вильсон Р.** Дневник путешествий, службы и общественных событий в бытность при европейских армиях во время кампаний 1812–1813 года / Р. Вильсон. – СПб., 1995. – С.46.

22. Существовали и экономические проекты Сокольніцького, имевшие целью заинтересовать Наполеона не только обеспечением необходимым провиантом войск, находящихся на этой территории (восточная Волынь), но и перспективами выгодной торговли французскими товарами в обмен на украинское зерно (см. Сокольніцький «Исполнено по высочайшему повелению...» С.86–101).

23. Рубержув – современный польский город Хрубешув.

24. Современный украинский город Владимир-Волынский.

25. Современный украинский город Новоград-Волынский.

26. По мнению составителей книги, автор так называет «кликун», т.е. загонщиков зверя во время охоты, которой, конечно, занимались лица из круга генерала М. Сокольніцького, т.е. господ Червовую же работу выполняли местные жители – полешуки, от навыков которых и зависел успех господской охоты.

27. Имеется ввиду тайный советник М.И. Комбурулей, волынский губернатор (1806 – 1815 гг.).

28. Современный украинский город Изяслав.

29. По мнению составителей книги это современный украинский поселок Тура близ озера Турского.

30. Речь идет об известном русском военачальнике, активном участнике войны 1812 г. и заграничных походов русской армии (1813 – 1815 гг.) генерале от инфантерии Д.С. Дохтурове (1.9.1759 – 12.11.1816).

31. Современный украинский город Львов.

32. Современный украинский город Староконстантинов.

33. В пренетгерцеской мифологии дочь царя Трои, обладала даром пророчества. В переносном смысле: предсказания К. приносят зло и вызывают недоверие.

34. Речь идет о русско-прусско-французской войне (1806 – 1807 гг.), завершившейся поражением русской армии при Фридрихсберге (14.06.1807 г.), заключением 7.07.1807 в г. Тильзите (Вост. Пруссия) мирного договора между Россией и Францией и подписанием 9.7.1807 франко-прусского мирного договора.

35. Современный украинский город Любомль.

36. Современный украинский город Тернополь.

37. Местечко в Украине, известное в истории разделов Речи Посполитой тем, что

здесь в 1792 г. был объявлен акт, который отменял Конституцию 1791 г. и приветствовал вторжению российских войск в Польшу.

38. Старинная французская мера длины.

39. Современный украинский город Полонное.

40. Речь идет о национальном герое Польши и, известном польском государственным и военном деятеле Т. Костюшко (4.02.1746 – 15.10.1817).

41. Современное украинское село Новолабуны (Хмельницкая область).

42. Современное украинское село Корчик на юго-запад от Новограда-Волынского.

43. Имеются в виду события российско-польской войны 1792 г., когда Костюшко, командуя отдельными соединениями, отличился в боях с русскими войсками и отрядами Тарговицкой конфедерации.

44. Современное украинское село Старый Острополь (Староконстантиновский район Хмельницкой области).

45. Как считают составители книги, на современной карте в цепь рассуждений генерала логичнее всего включить современное село в Андрушевском районе Житомирской области Стара Котельня.

Андрій БОЯРЧУК
(Луцьк)

МІСЦЕ ВОЛИНІ У ПРОЕКТІ НАПОЛЕОНА БОНА-ПАРТА «ВІДНОВЛЕНА ПОЛЬЩА»

Внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі Волинь у складі інших земель Правобережної України возз'єдналася з Росією. У травні 1795 р. утворилися Брацлавська, Волинська і Подільська губернії, а дещо пізніше – Брацлавське, Волинське і Подільське намісництво. Проте вони були ліквідовані у 1797 р., а Правобережну Україну поділено на три губернії – Київську, Подільську і Волинську. На початку XIX ст. народам Росії на чолі з великим російським народом довелося вести війну проти французьких загарбників. Події 1812 р. не обминули і Волинь. З лютого по травень 1812 р. у Луцьку розташовувався штаб 2-ї російської армії, якою командував видатний російський полководець П. Багратіон. Військові частини та підрозділи армії дислокувалися у Луцьку та навколишніх місечках і селах. Незабаром армію переводять у Південну Литву, а на її місце в район Луцька прибуває 3-я армія під проводом генерала О. Торماسова, покликана обороняти від наполеонівських військ Волинь і прикривати Київський напрям. Під тиском переважаючих сил противника частинам 3-ї армії довелося відступити, і в серпні 1812 р. окупанти зайняли прикордонні повіти Волинської губернії – Володимирський, Ковельський і частину Луцького. Головні ворожі сили розташувалися в районі Володимира-Волинського, Устилуга, Ратно. Насильства і грабежі окупантів викликали обурення і ненависть місцевого населення. На Волині, як і скрізь на окупованій території, розгорнулася боротьба проти загарбників, виник партизанський рух. Про становище, яке створилося на Волині, генерал О. Тормасов у листі до Баркляя-де-Толлі писав: «Краї цей переходом австрійських та саксонських військ зовсім пограбований, скрізь пуста; жителі сховались у лісах та болотах, де перебуваючи перетинають і сполучення між військами, нападають на транспорти, хапають кур'єрів». Волинські партизани вивели з ладу кілька тисяч ворожих солдат і офіцерів, знищили багато обозів з продовольством і фуражем.

Проте повертаючись назад, слід зазначити, що наприкінці 1811р. Наполеон остаточно зважився на очевидну для нього вже протягом тривалого часу неминучість: він вирішив більше не відтермінувати війну супроти Росії. Попри обіцянку царя Олександра I не нападати першим, Наполеон у підсумку не витримав «війни нервів» і, самовпевнено переоцінивши власну могутність, вирішив завдати випереджувального удару. З цього моменту до французького уряду почали надходити численні проекти щодо підготовки та проведення майбутньої військової кампанії. У багатьох із них містилися пропозиції, які стосувались не тільки організації військових дій та повстанських рухів у Російській імперії, а й політичної реорганізації земель, що їх могла завойовувати армія Наполеона [5,89-90]. Авторами цих проектів були переважно (хоч і не завжди) діячі польського патріотичного руху, котрі, як і в період французько-російської війни 1806-1807 рр., намагалися зацікавити французький уряд ідеєю відбудови Речі Посполитої в її «історичних кордонах». Якою мірою співвідносилися ці проекти зі стратегічними планами Наполеона, ми зможемо відповісти лише після того, як уважно розглянемо обставини їхньої появи та сформульовані в них пропозиції, а згодом порівняємо останні з розрахунками французького імператора.

Як зазначає Ададуров В. В. у своїй праці «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст.» чи не найбільш продуманою спробою зацікавити Наполеона ідеєю розширення театру військових дій на південно-західне пограниччя Росії стали проекти, опрацьовані представниками польського патріотичного відродження – генералом Міхалом Сокольніцьким, графом Новіна і графом Тадеушем Морським.

Міхал Сокольніцький народився в Сокольниках. У

1777-1780 роках він навчався у військовій школі Варшави, яку закінчив у чині лейтенанта за спеціалізацією в сфері будівництва та укріплення. Коли в 1792 році вибухнула польсько-російська війна Сокольніцький був призначений генерал-квартирмейстером литовської армії. Згодом він прославився численними планами будівництва укріплених споруд, призначених для зупинки атак росіян. У 1774 році спалахнуло повстання під проводом Тадеуша Костюшка, і Сокольніцький був призначений полковником. Він, зокрема, брав участь в обороні Варшави проти прусаків, або так званої Великої Польської експедиції, в ході якої воював у битвах під Бидгощами і Торунем. Наступні роки були для Михайла періодом численних візитів. У 1797 році, наприклад, він відправився в Париж, де створив так звані легіони на Дунаї, використовуючи польсько-французькі зв'язки. Коли, через кілька років створили легіони польські, в 1800 році Міхал був призначений начальником одної з бригад. Тут він отримав цінний досвід боротьби разом з французами у війні з Австрією. 6 років по тому, в 1806 році, Сокольніцький взяв участь у так званій військовій кампанії Наполеона Puttusk, після чого отримав хрест ордена Почесного легіону. 1 серпня 1808р. Міхал отримав наказ, за яким він призначався бригадним генералом армії Варшавського герцогства. Через рік він отримав від Наполеона посаду генерал-майора. Згодом був нагороджений Хрестом командора за військову відвагу. У 1812 році Міхал взяв участь в поході Наполеона до Кенігсберга, де зарекомендував себе хоробрим і талановитим військовим. У 1813-1814 рр. Сокольніцький брав участь у численних військових кампаніях. Останні роки свого життя прожив у Варшаві, де і помер 26 вересня 1816 року в результаті аварії, яка відбулася під час військового параду [15,5].

Коли у грудні 1811 р. М. Сокольніцький повернувся до Парижа, він подав міністрові закордонних справ Франції Ю.-Б. Маре кілька меморандумів, які сьогодні зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ під датою 1811. Серед них на особливу увагу заслугове меморандум Міхала під назвою «Швидкий погляд на сили, якими Росія може дослужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати».

Згаданий план ґрунтувався на припущенні щодо неможливості досягти стратегічної мети війни, якою польський генерал вважав зведення Російської держави до меж Московського царства XVI ст., протягом лишень однієї військової кампанії. Для цього, на погляд М. Сокольніцького, слід було провести щонайменше дві послідовні кампанії. Перша з них мала завершитися опануванням усіх земель, розташованих на захід від Дніпра, укріпленням французів уздовж цієї стратегічної лінії та відбудовою Наполеоном Польського королівства у межах від Балтики до Чорного моря, від Одери до Дніпра та Західної Двіни. Генерал також опрацював проект створення низки федеративних князівств, які, за його задумом, мали не лише відокремити майбутню Польщу від Московії, а й стати немов військовим буфером між Європою й Азією, «цивілізацією» та «варварством». Ці князівства мали перебувати під протекторатом Польщі, але призначення їхнього уряду визнавалося прерогативою французького імператора. До числа цих князівств генерал відніс Лівонсько-Естонське, Полоцьке, Смоленське, Мстиславське, Чернігівське, Полтавське та спільну державу українських козаків і кримських татар, яку улесливо пропонував назвати на честь імператора «Наполеонідою» [5, 286].

22 червня 1812 року, в день, коли оприлюднили звернення Наполеона до його армії про початок війни супроти Росії, на ім'я Ю.-Б. Маре було подано меморандум під назвою «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні». В цьому меморандумі було викладено проект організації повстання в південно-західному пограниччі Російської імперії – найдокладніший з усіх, що з'явилися на світ під час війни 1812 р. Автором цього проекту був граф Тадеуш Морський. Тадеуш Морський – журналіст, дипломат, політик, член Великого сейму, учасник повстання, масон. Народився у 1754 році. Походив зі стародавнього шляхетського роду Топорів, який до поділів Речі Посполитої володів чималими маєтностями в Поділлі та Галичині.

У 1776 році він був призначений камергером до російського царя. 1790 року стає кавалером ордена Святого Станіслава. У 1791 році Морський отримує, за підтримки Ігнатія Потоцького, королівське призначення на посаду депутата у дипломатичній місії в Мадриді. Але через фінансові проблеми ця місія була призупинена. Тому Тадеуш у вересні після від'їзду із Іспанії протягом короткого часу проживав у Англії. Після повернення до Польщі він отримав оплату в розмірі 6000 польських злотих. У 1812 році приєднався до Загальної конфедерації Королівства Польського. Згодом Тадеуш Морський роззоряється і втрачає свої родові маєтки. Із метою відновлення свого шляхетського статусу і повернення маєтків великі надії він покладає на Наполеона і відновлення за допомогою французьких військ Польської держави. Помер Морський 1 вересня 1825 в Кракові [15,4].

Як зауважує Ададуров В. В. на зміст меморандуму Т. Морського від 22 червня 1812 р., безперечно, вплинули особисті враження графа від зустрічі з Наполеоном, який, хоч і визначив перед відібраними Е.-П. Біньюном польськими діячами завдання організувати повстанський рух у Литві та Південно-Західному краї Російської імперії все ж висловив своє негативне ставлення до будь-яких стихійних, «диких», повстанських рухів, не очолюваних суспільною верхівкою. Тому, формулюючи пропозицію щодо організації у Волині, Поділлі та Наддніпрянщині «законного і конституційного повстання, яке було б гідним покровительства з боку Його Імператорської Величності» Т. Морський наголошував, що таке повстання не буде суперечити політичним принципам Наполеона, адже воно мало бути організоване на взірць шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської й Тарговицької). Загальне керівництво цим рухом мав здійснювати сейм Конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) Конфедерації в порозумінні з місцевими землевласниками. Успіх повстання граф Морський пов'язував також з особистим авторитетом осіб, які мали його очолити. Цими ватажками могли стати уродженці Волині, Поділля й Наддніпрянщини, які, володіючи значними маєтками в цих землях, перебували водночас на службі в Наполеона і відзначалися своїми патріотичними переконаннями.

Т. Морський навіть подав перелік осіб, які могли б відповідати за формування військових частин. Список очолив дивізійний генерал Кароль Князевич, а також бригадні генерали Станіслав Потоцький та Ізидор Красінський. Органом тимчасового управління мала стати рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача та маршалків місцевої конфедерації, а функції тимчасової адміністрації могли б виконувати командири військових підрозділів. Передбачалося, що ця рада отримає надзвичайні повноваження щодо управління шляхами, митницями, складами, а також право конфіскувати маєтки та застосувати репресії щодо тих осіб, які спробували б ухилитися від виконання «патріотичного обов'язку» [12,137].

Після від'їзду Наполеона до діючої армії (15 липня) особою Т. Морського опікувався Ю.-Б. Марє, який прийняв графа 20 липня. Результатом цієї аудієнції стало призначення Т. Морського «спеціальним комісаром» Генеральної конфедерації Польського королівства, яку було створено у Варшаві за згодою Наполеона з метою координації польського патріотичного руху на теренах Російської імперії (формальне затвердження графа Т. Морського спеціальним комісаром у провінціях «Волинь», «Поділля» й «Україна» було здійснено постановою ради Генеральної конфедерації Польського королівства від 18 серпня 1812 р.).

У своїх звітах, що їх Т. Морський надсилав на ім'я Ю.-Б. Марє, він теж усіяко намагався підкреслити важливість дорученої йому місії. В доданих до цих депеш меморандумах граф детально доопрацював проект тимчасової організації Південно-Західного краю. Цей проект передбачав, що всю повноту цивільної влади на територіях, які передбачалося звільнити з-під влади Росії, слід було зосередити у руках магнатів, які мали становити більшість (шість осіб з одинадцяти) у головному органі управління — Тимчасовій Центральній раді. Решту посад Т. Морський пропонував резервувати за військовим командувачем, яким граф знову пропонував призначити К. Князевича, за трьома військови-

ми комендантами (по одному на кожен провінцію) та за комісаром імператора. До списків майбутніх посадовців було включено князя Мошинського, графа Юзефа Левицького, князя Адама Жевуського, графа Юзефа Тарновського й інших впливових у Волині та Поділлі землевласників. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій Т. Морський пропонував обрати адміністративний центр Волинської губернії – Житомир [5,300-301].

Зрозуміло, що Т. Морський фактично пропонував власну кандидатуру на посаду імператорського намісника у Волині. Ці сподівання не були безпідставними, адже Т. Морський і далі користувався покровительством з боку Е.-П. Біньюна, який вбачав у цьому польському графові, на протривагу Д. Прадтові та Ф. д'Обернону, «свою людину». Тож не дивно, що, за поданням Ю.-Б. Марє, Т. Морського було нарешті призначено «імперським комісаром організатором у провінціях «Поділля», «Волинь» та «Україна». У такій ситуації, як стверджує Ададуров В.В. у вересні 1812 р. – вірогідно, на звістку про зайняття французами Москви – міністр наказав укласти інструкцію для комісара у Волині, Поділлі та Наддніпрянщині. Цей унікальний документ було опрацьовано в його канцелярії у Вільно на основі надісланого графом інформації й, як видно з його змісту, подано на затвердження Наполеона. Згадана інструкція є стрижневим документом для характеристики місії Т. Морського під час війни 1812 р., оскільки вона не лише засвідчує існування у французького керівництва певних проєктів щодо південно-західних окраїн Російської імперії, а й дозволяє з'ясувати їхній зміст.

Та обставина, що більшість положень «Інструкції для імперського комісара-організатора у провінціях «Поділля», «Волинь» та «Україна» більшою чи меншою мірою відображала зміст пропозицій, що їх виклав Т. Морський у меморандумі від 22 червня й наступних записках щодо організації тимчасового управління Волиню, Поділлям та Наддніпрянською Україною, вже сама по собі була доказом довіри з боку французького уряду до особи комісара та його бачення ситуації у згаданих провінціях. До таких положень належали передусім ті, що стосувалися: створення Тимчасової вищої ради; обрання місця її осідку; призначення на вищі адміністративні та військові посади поляків (у тому числі – дивізійного генерала К. Князевича на посаду головнокомандувача імператорських військ у трьох провінціях); доручення комісарові скласти і подати імператорові для затвердження списки посадовців цивільної адміністрації краю; обіцянки французького уряду здійснити дипломатичні кроки для забезпечення підтримки діяльності комісара з боку австрійського уряду та губернаторства в Галичині; надання в розпорядження комісара штату офіцерів для доручень, агентів розвідки та секретарів доручення комісарові сформувати в Галичині з-поміж підданих Росії загін для вторгнення у Волинь і Поділля, а також завербувати агентів для збору розвідувальної інформації в цих провінціях. Відповідно до пропозицій Т. Морського, його посаду було окреслено як «імперський комісар-організатор», а землі південно-західного Правобережжя мали бути взяті під високе покровительство французького імператора, якого визначено безпосереднім зверхником Тимчасової вищої ради й усієї адміністрації [5,322].

Згадані положення «Інструкції» недвозначно підтверджують акцентоване окремими мемуаристами й істориками твердження про те, що під час війни 1812 р. до планів Наполеона не належало проголошення незалежності Польщі, а тим більше – реституція її території у межах до поділів. Оскільки імператор французів боявся роздратувати своїх союзників – австрійського імператора та прусського короля, а також волів зберегти «свободу рук» для порозуміння з Росією, він ретельно уникав будь-яких відвертих заяв щодо відбудови Польщі. Важливим доказом на користь цього припущення вважалося створення французами окремої від Варшавського герцогства державної адміністрації в окупованій ними Литві. Ще І. Борщак зауважив, стверджує В. В. Ададуров, що «пильний дослідувач цієї доби польсько-французьких відносин, дослідувач наполеонівських мрій і планів взагалі, повинен констатувати, що Наполеон ставився до Польщі більш холодно і твердо, ніж його маршали

й міністри, [...] тому не приєднав 1812 р. Литви до Польщі, і, всупереч очікуванням польських політиків, створив окремі литовський уряд». Відтак І. Борщак вважав, що військово-політичні плани Наполеона щодо південно-західної частини колишньої Речі Посполитої, яка охоплювала три історичні провінції — Волинь, Поділля й «польську Україну», «мали на увазі країну саму по собі, незалежно від Польщі». Проте Ададуrow у своїй праці доводить, що швидше за все йшлося про організацію окремої польської держави на базі «південних провінцій» колишньої Речі Посполитої згідно з аналогічними, вже діючими в Литві засадами. У захоплених 16 листопада 1812 р. документах французького Генерального штабу російський генерал О. Ф. Ланжерон натрапив на карту, де Наполеон власноруч позначив межі майбутніх державних утворень, які планував створити із західних провінцій Росії. На ній французький імператор лише позначив, кому планував віддати згадані королівства, а саме: Литовське – маршалові Л.-Н. Даву, Волинське – Ю. Понятовському.

Попри довіру до Т. Морського, яка проявилась у деяких положеннях «Інструкції», французький уряд волів не забувати принципу «довіряй, але перевіряй». Про це свідчить обов'язок комісара-організатора не лише звітувати у всіх своїх діях імператорові, подавати на його затвердження всі призначення вищої адміністрації, а й доводити до відома Наполеона всі видані комісаром і головнокомандувачем звернення до населення, які жодною мірою не мали відступати від духу інструкцій французького уряду. За діяльністю комісара-організатора мусили наглядати інші посадові особи. До рекомендованого самим Морським генерала К. Князевича Ю.-Б. Маре додав жодного разу не згаданого графом князя Є. Сангушка, наголосивши при цьому, що без згоди цих двох осіб будь-які рішення комісара щодо конфіскації маєтків, рекрутських наборів, контрибуцій не матимуть сили. У листі від 1 вересня до К. Шварценберга міністр закордонних справ зазначав: «У нас тут є один волинянин, вправний і блискучий чоловік, який уже вирушив до ставки Вашої Світлості [...]. Це князь Шарль [Кароль] Сангушко. Його кузен Есташ [Євстахій] перебуває при імператорі, який ним надзвичайно задоволений». Ця характеристика, безумовно, передувала укладенню «Інструкції» та згадці в ній про князя Є. Сангушко. Останній був, без сумніву, «людиною» самого Наполеона: у вересні 1812 р., в період опрацювання положень «Інструкції», цьому бригадному генералові Варшавського герцогства без жодних вагомих заслуг було надано звання офіцера французького Почесного легіону. Своєю наказом Наполеон доручив йому очолити спеціальну комісію, яка мусила організувати забезпечення французької армії харчами та засобами пересування. Одним із напрямків діяльності цього органу мали бути Волинь і підкарпатська Галичина. Здійснюючи призначення Є. Сангушка, імператор вочевидь сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові та особистим зв'язкам, зібрати достатню кількість коней, худоби та зерна у Волині й суміжних із нею провінціях [5,326-327].

Таким чином, як стверджує В. В. Ададуrow «Інструкція» встановлювала свого роду військово-цивільний триумвірат для управління краєм, завоювання якого, якщо судити зі змісту цього документа, французький уряд вважав питанням найближчої перспективи. У цьому «правлінні трьох мужів» комісарові-організаторові призначалася чи не найбільш декоративна роль. Про це свідчать вимоги до нього призначати посадовців тимчасової цивільної адміністрації лише в порозумінні з генералами, а також спільно, за підписом усіх трьох урядовців, редагувати звернення до населення, хоч публікувались вони мали від імені одного комісара-організатора. Водночас Т. Морський був позбавлений будь-якого контролю над способом утримання і використання певних стратегічних об'єктів, передусім складів, що їх мало контролювати військо. До того ж він мусив невідступно перебувати при ставці головнокомандувача, щоб «узгоджувати свої дії зі станом військових операцій». В Інструкції не було передбачено жодного втручання комісара-організатора в діяльність військової комісії – органу, який під наглядом генерала Князевича мусив

здійснити рекрутський набір. Ададуrow В. доводить, що старання комісара-організатора, забезпечити армію всім необхідним окреслювались як такі, що «мають крокувати в ногу» із зусиллями військового командування: Т. Морський мав відповідати за стан шляхів та організувати обози для перевезення товарів, однак їхні маршрути й охорона залишалися в компетенції генералів Князевича та Сангушка. Французький уряд також прагнув отримати точну інформацію про ресурси трьох провінцій, які віддавались під оруду графа Морського, тому наказував останньому якомога швидше укласти їхній докладний статистичний опис. Велику увагу — значно вагомішу, ніж у пропозиціях Морського, — було приділено в «Інструкції» створенню комітету зі збору інформації про становище російської армії в суміжних губерніях. Ці положення «Інструкції» чи не найчіткіше виявляють характер інтересу французьких урядовців до Волині, Поділля та Наддніпрянщини. Ці землі вабили Наполеона передусім своїми природними ресурсами, які можна було негайно використати у війні супроти Росії, а також він розглядав їх як плацдарм для наступної експансії вглиб цієї імперії.

Проте вже у вересні 1812 р. в районі Луцька до частини 3-ї російської армії приєдналася Дунайська армія П. Чичагова, перекинута з турецького фронту (у 1806-1812 рр. Росія вела війну з Туреччиною). Співвідношення на даному відрізку фронту змінилося на користь російських військ, і вони розпочали активні воєнні дії. На боротьбу з загарбниками їх надихала героїчна Бородинська битва. Тоді ж російські підрозділи переправилися через р. Стир у кількох місцях – в районі Берестечка, Луцька, Рожища і перейшли у наступ. У жовтні між російськими військами і окупантами в районі Устилуг – Володимир-Волинський наполеонівські війська були розбиті, а їх рештки відступили в Польщу за р. Західний Буг.

Таким чином, практично у той самий момент, коли Т. Морський врешті-решт домігся омріяної ним посади «імперського комісара-організатора у провінціях «Поділля», «Волинь» та «Україна», поразка «Великої армії» унеможливила виконання дорученої графові місії. Після відступу військ Наполеона з Росії та Варшавського герцогства поstatt графа Морського зникла з політичної сцени.

Таким чином бачимо, що такі дослідники даної проблеми, як І. Борщак і В. Ададуrow схиляються до думки, що все ж таки Наполеон Бонапарт не мав наміру проголосувати незалежність Польської держави у кордонах до 1772 року. Швидше за все він свідомо підігрівав надії поляків на відновлення власної державності, адже чудово розумів, що війна проти Росії буде досить важкою і вимагатиме значних як матеріальних та людських ресурсів. А джерелом цих ресурсів стратегічно ставали території колишньої Речі Посполитої.

Крім того, проголошення незалежної польської держави не було вигідним Наполеону ще й тому, що це загострювало б відносини із австрійським імператором і прусським королем, які на даний момент були союзниками Франції. Тому, як видно із матеріалів доповіді Наполеонові багатого вигідніше було дотримуватися політики «поділяй і владарюй», за якою із східних територій колишньої Речі Посполитої повинні були створюватися окремі королівства (зокрема, за Ададуrowим В. В. Литовське – маршалові Л.-Н. Даву, Волинське – Ю. Понятовському) із маріонетковими правителями підпорядкованими безпосередньо йому самому.

1. Дубровин Н. Ф. Отечественная война в письмах современников. (1812-1815 гг.) / Н. Ф. Дубровин. – СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1882. – 692 с.

2. К истории 1812 года (перехваченные письма французам) / Изд. Н. Затворницкий // Русская старина. – СПб., 1907. – Т. 131. – С. 459 – 478.

3. Отечественная война 1812 года. Бумаги, отбитые у неприятеля / Под ред. В. И. Харкевича. – СПб.: Издание Военно-ученого архива Главного штаба, 1903. – Т. 1. – 336 с.

4. Абалхин Б. С. 1812 год на перекрестках мнений советских историков, 1917-1987. / Б. С. Абалхин, В. А. Дунаевский. – М.: Наука, 1990. – 243 с.

5. Ададуrow В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. / В. В. Ададуrow. – Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2007. – 560 с.

6. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года: В 4 ч. / А. И. Михайловский-Данилевский. — СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Ч. 4. – 368 с.

7. Сироткин В. Г. Дюель двух дипломатий. Россия и Франция в 1801-1812 гг. / В. Г. Сироткин. – М.: Наука, 1966. – 372 с.

8. Dylagowa H. Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX w. Kilka refleksji historycznych / H. Dylagowa // Przegląd Wschodni. – Olsztyn, 1993.

– 915 s.

9. **Pawlowski B.** Polski wywiad przed wojna 1812 roku / B. Pawlowski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1962. – 233 s.

10. **1812 год.** К 150-летию Отечественной войны. Сборник статей. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 320 с.

11. **Ададуrow В. В.** Діяльність французького командування щодо організації наступальної операційського корпусу "Великої армії" у Волині під час війни 1812 р. / В. В. Ададуrow. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Л. Українки. – Луцьк : ВДУ, 2007. – №12. – С. 36–45.

12. **Ададуrow В. В.** Діяльність французької розвідки стосовно південно-західного пограниччя Російської імперії напередодні війни 1812 р. / В. В. Ададуrow. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія "Історія". – Тернопіль : ТПУ, 2007. – №1. – С. 135–141.

13. **Военная литература** // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/index.html>

14. **Военно-исторический журнал** // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militaryhistory.livejournal.com/>

15. **Интернет-проект «1812 год»** // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museum.ru/1812/index.html>

Александр ЖЕЛТОБОРДОВ
(Киев)

РЕЙД КОННОГО ОТРЯДА А.И. ЧЕРНЫШЕВА В ГЕРЦОГСТВО ВАРШАВСКОЕ В 1812 Г.

Обращаясь к теме Отечественной войны 1812 года хотелось бы остановиться на стратегических действиях русской конницы в тылу наполеоновских войск, на примере действий отряда А.И. Чернышева в герцогстве Варшавском, которые заслуживают более тщательного изучения. Стоит заметить, что интерес историков Отечественной войны 1812 года закономерно был связан с ареной непосредственной борьбы русской армии и наполеоновских войск, чем с изучением действий отрядов русской конницы на коммуникационных линиях противника. И хотя в русской военной литературе 19-го века была дана должная оценка партизанским действиям русской конницы эпохи наполеоновских войн, со временем мнение таких авторов, как Н.С. Голицын было предано забвению по ряду объективных и субъективных причин. В частности, генерал-майор Н.С. Голицын в одной из своих работ, посвященной партизанским действиям, утверждал, что в 1812 году "... партизаны наши по всей справедливости наполовину разделили с линейными войсками славу изгнания французской армии из России" [1].

Современные историки в значительной степени раскрыли роль партизан в победе над Наполеоном, вновь справедливо отделили народную войну от партизанских действий русской конницы в тылу наполеоновских войск. Однако, несмотря на достаточно полное освещение в современных исследованиях как самого набега летучего отряда Чернышева на герцогство Варшавское [2], так и общего хода военных действий на Волини и в Беларуси [3], отдельные аспекты этих событий остаются малоосвещенными и требуют дальнейшего исследования.

Обстановка на территории Волини и западной Белоруссии изменилась в пользу русских войск после 20 сентября (по старому стилю) 1812 г., когда объединились 3-я русская армия под командованием генерала А.П. Тормасова и Дунайская армия под командованием адмирала П.В. Чичагова. Общая численность русской армии, сосредоточенной в районе Бреста, составила по оценке французского командования 60 тысяч человек. Противостоявшие русским войскам союзники Франции и австрийского корпуса под командованием генерала К. Шварценберга (29 тыс. человек), саксонского корпуса под командованием генерала Ж.Л. Ренье (14,7 тыс. человек) и польской дивизии под командованием генерала А. Косинского (5,6 тыс. человек) потеряли численное преимущество над русскими [4].

Флигель-адъютант полковник А.И. Чернышев прибыл к адмиралу П.В. Чичагову в конце сентября 1812 г. как представитель императора Александра I и главнокомандующего русской армией для координации стратегического плана окружения и уничтожения армии Наполеона, а именно выхода адмирала П.В. Чичагова и корпуса П.Х. Витгенштейна в тыл основным силам Наполеона в районе рек Березины и Уллы с целью недопустить дальнейшего отступление наполеоновских войск из пределов России [5].

Анализ места расположения армии Чичагова и корпуса Шварценберга на конец сентября 1812 года показывает, что австрийский корпус отступив к северу от Бреста занимал угрожающее положение для армии Чичагова, нависая над ней и угрожая преследованием при движении русской армии к Минску.

Находясь в армии адмирала Чичагова, полковник Чернышев вынужден был возглавить набег «летучего отряда», направленного вглубь герцогства Варшавского, который являлся не только налетом на тыловые базы снабжения противника с целью их захвата и уничтожения, а также имел цель отвлечь внимание австрийского корпуса Шварценберга от активных действий против армии адмирала П.В. Чичагова на правом берегу Западного Буга.

В отряд полковника Чернышева были назначены из корпуса генерал-майора Г.Г. Энгельгардта 1-го следующие

подразделения: два эскадрона Александрийского гусарского полка под командованием подполковника князя В.Г. Мадатова, два эскадрона Татарского, три эскадрона Чугуевского уланских полков, донские казацкие полки полковника Г.А. Луковкина 2-го, войсковых старшин А.Ф. Чикилева и М.А. Власова 2-го, 1-й Калмыцкий полк, и 4 орудия 15-й конно-артиллерийской роты. Всего в отряде насчитывалось 1800 чел., при нём находился инженер-подполковник Я.Л. Парокья. 29 сентября отряд выступил из Тирасполя (Тересполья), что под Брестом в герцогство Варшавское [6].

В самом начале рейда в местечках Бяло и в Мендзыржеце были захвачены магазины с хлебом, мукой и фуражом, а также около 200 голов крупного рогатого скота. Хлеб, мука и скот были направлены с обозом к Бресту, а фураж в Мендзыржеце был приведен в негодность. Кроме того, в Бяло и в Мендзыржеце с имений князей Радзивилла и Чарторыских полковник Чернышев собрал контрибуции две с половиной тысячи червонных, из которых две тысячи было разделено между воинами летучего отряда [7].

1 октября, захватив Мендзыржец, в котором находилась развилка дорог на Варшаву и Люблин, отряд Чернышева вплотную приблизился к коммуникационной линии корпуса Шварценберга, по которой доставлялись подкрепления для австрийцев, проходившую по направлению из Галиции через Коцк, Радзин, Луков, Седльце до Дрогичина, где находился паром и мост при д. Могильничи. Находясь в Мендзыржеце, полковник Чернышев узнал от своей разведки, что к северо-западу в Седльце – административном центре воеводства, находится австрийский отряд в 2000 человек, двигавшийся на соединение с корпусом Шварценберга. Чернышев отказался от первоначального замысла двигаться вдоль коммуникационной линии на Люблин, решил догнать этот отряд и не дать ему соединиться с австрийским корпусом. То есть желание добиться конкретного тактического успеха, разбить австрийское подкрепление, отвлекло Чернышева от выполнения основной задачи: уничтожения тыловых баз снабжения союзников наполеоновских войск. Движение летучего отряда полковника Чернышева на северо-запад было и очень рискованным ходом, т.к. приближало отряд к основным силам корпусов Шварценберга и Ренье. Однако, памятуя о своей основной задаче, из Мендзыржеца Чернышевым были отправлены две сильные партии: первая в западном направлении на Луков, а вторая в Люблинском направлении на Радзин и Коцк с целью уничтожить войсковые магазины во всех трех городах. Кроме того, казачий полк Луковкина был послан в северо-западном направлении на Седльце, где находился магазин, с приказанием выслать оттуда партии к Венгрову и к Дрогичину для истребления переправ и разведки действий противника. Сам Чернышев прибыл в Седльце утром 2-го октября и начал собирать контрибуцию золотом и серебром. Однако слух о появлении в Польше русских казаков уже распространился. Польские паны и магнаты спешно покидали свои имения, даже в самой Варшаве началась паника, некоторые варшавяне стали покидать столицу герцогства. В Седльце удалось собрать контрибуции 800 червонных, т.к. многие паны покинули центр воеводства в страхе перед казаками. Чернышев из Седльце отправил несколько партий в ближайшие села и местечки с целью разведки и уничтожения возможных припасов противника, однако казакам было приказано поджечь огонь только панские угодья и не уничтожать урожай на крестьянских полях, дабы не вызвать волнений среди крестьян. Вечером того же дня основные силы отряда полковника Чернышева направились на юг в Луков, и далее в Радзин и Коцк, т.к. командир отряда понимал, что оставаясь в Седльце отряд рискует встретить значительные силы противника.

Уже 3 октября утром австрийский корпус начал переправляться через Буг у Могильничи, недалеко от Дрогичина, а саксонский корпус – у Климчиц. Так Шварценберг отреагировал на появление у него в тылу «летучего отряда» полковника Чернышева [8].

В Лукуве отряд Чернышева обнаружил значительный провиантский магазин с различными крупами и уже выпеченным хлебом. Часть магазина была реквизирована

на, все остальное было сожжено. Огонь, уничтоживший провиантский магазин, перекинулся на дома местных обывателей и уничтожил их.

На следующий день 4 октября Чернышев со своим отрядом был уже в Коцке, что к югу от Лукува, где обнаружил большой провиантский магазин с мукой и солью, которые были немедленно уничтожены. Из Коцка полковник Чернышев отправил партии казаков на северо-запад в сторону Варшавы к местечкам Желехов, Сточек и Гарволин [9].

5 октября Чернышев решает больше не рисковать, и отправив казачьи партии к Любартову и Баранову, с основными силами направился к Чемерникам, Парчеву и далее на восток к Влодаве, где находилась переправа через Западный Буг. Уже 7 октября отряд полковника Чернышева переправился на правый берег Западного Буга и присоединился к основным силам русских войск.

В качестве итога стоит отметить, что в ходе недельного рейда с 29 сентября по 6 октября по тылам неприятеля «летучий отряд» А.И. Чернышева, перерезав коммуникационную линию корпуса Шварценберга повсюду в Седлецком и Люблинском воеводствах сеял панику, уничтожал небольшие отряды неприятеля, захватывал пленных и собирал контрибуцию.

Также необходимо констатировать, что Чернышев, не желая вызвать возмущение простых крестьян, запретил казакам уничтожать крестьянские хозяйства, и огню подвергались только запасы и хозяйства польских панов. Когда при сожжении провиантских магазинов в м. Лукове сгорело несколько обывательских домов, то полковник Чернышев приказал раздать в качестве компенсации наиболее пострадавшим от пожара жителям часть собранной в стране контрибуции. То есть Чернышев поступал довольно мудро для своих 26 лет, не желая раздувать огонь народной войны и подвергать дополнительной опасности свой отряд.

Однако, главным военным итогом этого набега стало само появление в тылу у Шварценберга русского конного отряда Чернышева, что послужило поводом для переправы австрийского корпуса на левый берег Западного Буга в земли герцогства Варшавского. Шварценберг воздержался от активных действий против армии адмирала П.В. Чичагова. Тем самым был открыт путь русской армии на Минск. Кроме того, подкрепление, отправленное из Австрии войскам Шварценберга из-за появления казаков на коммуникационной линии вынуждено было не только приостановить свое продвижение, но и отступить к границам Австрии. Стоит подчеркнуть и политический резонанс от набега отряда Чернышева на Герцогство Варшавское, появление русской конницы в таком глубоком тылу наполеоновских войск продемонстрировало непрочность положения Великой армии в России. Поэтому военно-политические итоги этого рейда можно с уверенностью назвать успешными несмотря на потери, которые понес летучий отряд в боях с регулярными австрийскими и саксонскими частями.

А.И. Чернышев в ходе этого рейда проявил себя как настоящий партизанский командир: хорошо налаженная разведка, быстрота перемещений отряда, действия на главной коммуникационной линии противника, а так же отказ от открытых столкновений с основными силами противника выдвинули его в один ряд с лучшими руководителями партизанских отрядов русской армии.

1. Голицын Н. С. О партизанских действиях в больших размерах, приведенных в правильную систему / Н. С. Голицын. – СПб., 1859. – С. 11.

2. Попов А.И. Партизанские отряды армии Чичагова (рейд отряда Чернышева в великое герцогство Варшавское) / А. И. Попов // Отечественная война 1812 года и российская провинция. События. Люди. Памятники: Мат-лы Всероссийской науч. конф. – Малоярославец, 2004. – С. 83-94.

3. Адалуров В.В. Наступательная операция 7-го корпуса Великой армии и австрийского вспомогательного корпуса на Волинь в стратегических планах французского командования (август-сентябрь 1812 г.) / В. В. Адалуров // Бородино и наполеоновские войны: Битвы. Поля сражений. Мемориалы: Материалы II Международной научной конференции (Бородино, 3-5 сентября 2007 г.) / Сост. А.В. Горбунов. – Можайск, 2008. – С. 196 - 211.

4. Там же. – С. 205.

5. Свечин А.А. Эволюция военного искусства / А. А. Свечин. – М., 2002. – С. 333 – 334.

6. Попов А.И. Партизанские отряды армии Чичагова (рейд отряда Чернышева в великое герцогство Варшавское) / А. И. Попов // Отечественная война 1812 года и российская провинция. События. Люди. Памятники: Мат-лы Всероссийской науч. конф. – Малоярославец, 2004. – С. 83.

7. Отечественная война 1812 г. // Материалы ВУА. – СПб., 1914. – Т. XXI. – С. 32.

8. Попов А.И. Партизанские отряды армии Чичагова (рейд отряда Чернышева в

великое герцогство Варшавское) / А. И. Попов // Отечественная война 1812 года и российская провинция. События. Люди. Памятники: Мат-лы Всероссийской науч. конф. – Малоярославец, 2004. – С. 84.

9. Отечественная война 1812 г. // Материалы ВУА. – СПб., 1914. – Т. XXI. – С. 79.

Михайло КОСТЮК
(Луцьк)

ФОНДИ РДВІА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВОЛИНИ ПЕРІОДУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 Р.

200-літній ювілей Вітчизняної війни 1812 р. викликав нову хвилю інтересу до цієї теми, а також спонукав науковців до пошуку і вивчення нових, раніше невідомих та маловідомих фактів з історії цього масштабного воєнного європейського конфлікту. Зважаючи на те, що війна Франції та її союзників проти Росії зачепила й Волинь, зрозумілим та закономірним є інтерес до неї і з боку історичного краєзнавства. Не можна не погодитись із точкою зору волинських істориків А.М. Куликівської та Д.В. Хоміча, які справедливо зауважили у одній з останніх своїх публікацій, що «проблема ролі та місця Волині в подіях Вітчизняної війни 1812 року залишається малодослідженою» [1]. Але до неї, на нашу думку, слід додати, що головною причиною такого стану справ є досить поверхневий стан вивчення джерельної бази даного періоду. Тому виявлення, вивчення і аналіз нових архівних джерел, що відносяться до епохи Вітчизняної війни 1812 р. та закордонного походу російської армії, є головною запорукою появи нових наукових публікацій, а, відповідно, й розширення кола наших знань і уявлень про події того далекого воєнного лихоліття.

Головним архівосховищем воєнно-історичних документів на колишньому пострадянському просторі, у якому сконцентрована основна і найважливіша частина документальних матеріалів, що висвітлюють події Вітчизняної війни 1812 року та закордонного походу російської армії, є Російський державний військово-історичний архів у Москві (РДВІА), розташований у Москві у Лефортовському палаці Петра І. Його документальні фонди відкривають значні можливості дослідникам у плані вивчення історії Волині періоду війни Наполеона з Російською імперією. В архівосховищах РДВІА зберігається більше 16 тис фондів, що містять документи з кінця XVII ст. до 1918 р. Звичайно, що орієнтуватися у такій величезній кількості фондів без довідкової літератури було б неможливо.

Дослідники, в першу чергу, можуть скористатися новим добротним путівником у 4-х томах, котрий вийшов протягом 2006–09 рр. [2]. У ньому представлено 13,3 тис. фондів, хоча їх реальна кількість в архіві значно більша. Він представляє собою масштабне археографічне дослідження з необхідним науково-довідковим апаратом, яке дає можливість зорієнтуватися у величезній масі архівних фондів і ефективно допомагає у пошуку потрібних.

Крім цього, у читальному залі архіву у відкритому доступі є дев'яти томний реєстр описів фондів, у якому зафіксовано 16351 документальний фонд. З його допомогою можна швидко з'ясувати кількість та місцезнаходження описів того чи іншого фонду. Слід зауважити, що значна їх кількість знаходиться у читальному залі і видається дослідникам на першу ж вимогу. Частина з них слід замовляти із архівосховищ, яких у архіві кілька.

У даній публікації зроблена перша коротка спроба джерелознавчого аналізу деяких фондів РДВІА, які представляють інтерес краєзнавчого характеру, розкривають лише окремі аспекти тих історичних подій, що відбувалися на теренах Волині як у 1812 р., так і в період закордонного походу російської армії (1813–1814 рр.) та її повернення з Європи, а також дають можливість сформувати відповідні уявлення про роль нашого краю не лише у ході військово-політичних подій самої війни, але й в контексті європейської історії тої неоднозначної епохи.

Слід зауважити, що більша частина фондових описів, з якими нам довелося працювати, були укладені та надруковані у книжному форматі ще в дореволюційні часи. Кількість фондів досить велика, хоча наповнюваність їх доволі різна: від однієї справи до кількох сотень. Більшість архівних справ видають в оригіналі, що залишає надзвичайно приємне враження, адже перед дослідником автентичні документи двохсотлітньої давності, на сторінках яких власноручні рапорти, розпорядження, резолюції, листи,

помітки та підписи таких видатних історичних осіб тої епохи, як М.Л. Кутузов, М.Б. Барклай де Толлі, П.І. Багартіон, А.І. Горчаков, О.А. Аракчєєв, О.М. Римський-Корсаков та інших відомих військових і державних діячів Російської імперії початку XIX ст. Справи цікаві і з точки зору тогочасної культури ділового листування, його стилістики, орфографії та графології, що дає можливість яскравіше відчуті і зрозуміти дух та специфіку тої історичної епохи, створює відчуття дотику до неї. Окремі справи відзначені спеціальною поміткою, як особливо цінні і видаються дослідникам терміном не більше п'яти днів. Незначна частина архівних справ у формі мікрофільмів. На жаль, окремі справи через пошкодження грибок та у зв'язку із поганим станом для роботи у читальний зал не видають. Зустрічаються і справи, навпроти яких у описах стоять помітки, як про втрачені або як такі, що не існують. Помітна й певна невідповідність між помітками про наявність справ у описах та їх фактичною наявністю. Тому варто замовляти навіть ті справи, яких, згідно археографічних поміток у описах, нібито й немає.

Серед найцікавіших фондів, що містять архівні справи, які більшою чи меншою мірою висвітлюють окремі військові події на Волині та передислокацію окремих російських армій у межах нашого краю у 1812 р., слід назвати колекційний фонд 474 (Ф.474) «Вітчизняна війна 1812 р. і кампанія 1813–1814 рр.». Анотація цього фонду вміщена у першому томі згаданого нами вище довідника [3]. Складається цей фонд з двох частин. Перша містить справи, що стосуються Вітчизняної війни 1812 р., а друга висвітлює події закордонного походу російської армії у 1813–1814 рр. Серед справ першої частини Ф.474 інтерес представляють розклади військ, матеріали і журнали бойових дій, журнали вихідних документів, наказів та рапортів із штабів тих армій, які протягом 1812 р. дислокувались або ж проходили маршем через різні регіони Волині, а також брали участь у бойових діях. Це, в першу чергу, стосується 2-ї Західної армії генерала від інфантерії, князя П.І. Багартіона, 3-ї Резервної (обсерваційної) армії генерала від кавалерії О.П. Тормасова та Дунайської армії адмірала П.В. Чичагова, яка після прибуття у вересні 1812 р. на Волинь була об'єднана із армією О.П. Тормасова у 3-ю Західну армію під командуванням адмірала П.В. Чичагова [4]. У цьому ж фонді зберігається справа, у якій вміщені два плани битв 3-ї Західної армії у вересні 1812 р.: 11 вересня з корпусом польських військ біля села Павловичі та 16 вересня – з австрійською армією біля містечка Любомля [5].

Ще кілька справ, які містять таємні донесення Волинського цивільного губернатора про появу ворожих військ у сусідніх з Волинню білоруських регіонах, про поширення слухів щодо французів і висловлювання співчуття до них серед місцевого населення, таємні донесення Овруцького земського справника про появу ворога, що викликало обурення серед жителів повіту, донесення і рапорти Овруцького городничого генералу Ф.Ф.Ертелю про пересування через містечко Овруч військовополонених із Мозирі до Житомира, а також справи про захист Волинської губернії окремими військовими частинами від ворожих набігів зустрічаються у фонді 49 (Ф.49) «Ертель Федір Федорович, генерал від інфантерії, воєнний генерал-поліцеймейстер 1-ї армії» [6].

Окремі справи, що стосуються військових баталій на Волині у 1812 р., зустрічаються і в фондах тих військових підрозділів, які перебували у нашому краї, а також в кількох фондах особистого походження, що містять матеріали про діяльність тих генералів, які цими частинами командували. Серед них можна назвати фонд 14777 (Ф.14777) «Головний штаб 2-ї Західної армії», фонд 9194 (Ф.9194) «Штаб управління Польської армії. Корпуси і дивізії Резервної армії», фонд 14209 (Ф.14209) «Головний штаб Молдавської (Дунайської) армії», фонд 16234 (Ф.16234) «Військово-судні справи Молдавської армії», фонд 16051 (Ф.16051) «Зведена гренадерська дивізія 2-ї Західної армії», фонд 14024 (Ф.14024) «Штаб Середньої армії», фонд 217 (Ф.217) «Єрмолаєв Олексій Петрович», фонд 218 (Ф.218) «Остен-Сакен фон дер Фабіан Готлібович» та ряд інших. У цілому ж серед переглянутих нами матеріалів відчувається недостатня кількість саме тих справ, які б в достатній мірі розкрили

перебіг воєнних подій та соціально-економічну ситуацію на території Волинської губернії у 1812 р.

Що ж стосується періоду закордонного походу російської армії (1813–1814 рр.), то фонди РДВІА містять значно більшу кількість інформації, яка висвітлює роль Волинської губернії у цей період. Найбільш цікаві справи зустрічаються у фонді 103 (Ф.103) «Справи канцелярії головнокомандуючого генерала, графа Барклая-де-Толлі і канцелярії головнокомандуючого генерала, князя Кутузова-Смоленського». У більшості випадків це переписка волинського цивільного губернатора Михайла Комбурля з головнокомандуючими російськими арміями, фельдмаршалами М.І. Голенищевим-Кутузовим та М.Б. Барклаєм-де-Толлі, а також генерал-інтендантами та іншими військовими і цивільними високопосадовцями протягом 1812–1814 рр. Зміст переглянутих нами справ дає всі підстави стверджувати, що Волинська губернія була одним із найважливіших регіонів Російської імперії у справі збору, зберігання і транспортування продовольчих запасів у розташування військових частин російської армії, яка просувалася вглиб Європи [7].

Якщо ж відзначити окремі важливі аспекти цієї переписки, то вона, в першу чергу, дає можливість реконструювати механізм продовольчих поставок для діючої російської армії, яка поступово віддалялась на сотні, а то й тисячі кілометрів від місць збору продовольства, фуражу та військової амуніції, відтворити тогочасну тилову армійську інфраструктуру, показати її можливості й недоліки, позитивні й негативні сторони. Зміст архівних справ дозволяє відтворити основу харчового раціону тогочасного російського солдата, роль і значення стаціонарних та пересуваних військових магазинів, а також зловживання в середовищі інтендантських чиновників, на яких були покладені обов'язки збереження та доставки у розташування діючих військових частин всього необхідного для успішного ведення ними бойових дій.

З іншого боку, архівні матеріали показують форми військових повинностей, які важким тягарем лягли на плечі місцевого населення Волині і яке воно змушене було виконувати, незважаючи на непрості умови існування в умовах військового становища, на якому перебувала Волинська губернія. Більше того, документи свідчать, що волинці особливо потерпали від підвищених розмірів реквізицій та різних видів сільськогосподарських зборів. А постійне виконання підводної повинності призвело до значних втрат тяглової сили у регіоні (коней і волів), а також транспортних засобів.

Хотілося б відзначити, що рапорти волинського губернатора Михайла Комбурля дають можливість додати кілька позитивних штрихів до його портрету. Як керівник губернії, що була на військовому становищі, він змушений був, незважаючи на обставини, вчасно і якісно виконувати розпорядження головнокомандуючих російських армій та інших військових начальників. Хоча, разом з тим, він не боявся звертати їхню увагу на важкий тягар військових зборів, повинностей та реквізицій, які несли жителі Волині, а також вказував на факти силового вилучення у селян продовольства та фуражу солдатами окремих військових частин без будь-якої оплати. Більше того, в одному із своїх рапортів він справедливо вказував на неможливість виконання реквізиційних зборів жителями Ковельського, Володимир-Волинського та частково Луцького повітів, які серйозно постраждали під час грабіжницьких нападів ворожих військових частин та в ході військових сутичок, що відбувалися тут у 1812 р. До честі губернатора, йому навіть вдалося добитися звільнення від них місцевого населення цих повітів [8].

Привертає увагу й те, що М.Комбурлей реально вбодівав за вчасне і якісне виконання розпоряджень вищого військового керівництва. Зокрема, у своїх рапортах М.І.Кутузову та М.Б.Барклаю-де-Толлі він пише, що, з метою безпосереднього контролю за збором тої чи іншої сільськогосподарської продукції, особисто виїжджав на місця її зборів та у пункти формування продовольчих транспортів. Він не просто сліпо виконував поставлені перед ним розпорядження, а пропонував більш раціональні, дешевші та швидші способи доставки продовольства, тим самим нама-

гаючись здешевити для військового бюджету найм підвід і річкових суден, погоничів худоби та вєслувальників [9].

Завершуючи цю статтю, слід зауважити, що фонди РДВІА містять значно більше інформації, ніж представлена у нашій короткій розвідці. Тому подальше вивчення архівних матеріалів неодмінно дасть можливість виявити і ввести до наукового обігу нові, раніше невідомі історичні документи, які допоможуть відтворити події 1812 р. на Волині значно ширше й детальніше і тим самим доповнити й збагатити історію нашого краю цікавими фактами та подіями.

1. Куликівська А.М. Волинська губернія під час Вітчизняної війни 1812 року: перебіг бойових дій та військових маневрів на території краю / А. М. Куликівська, Д. В. Хоміч // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий літопис. – Луцьк, 2010. – Ч.8. – С.43.

2. Российский государственный военно-исторический архив: Путеводитель: В 4-х т. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006-2009. (Т.1. – 2006; Т.2. – 2007; Т.3. – 2008; Т.4 – 2009).

3. Российский государственный военно-исторический архив: Путеводитель: В 4-х т. Т.1.– М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 420-421. (Ф.474. Коллекция).

4. Российский государственный военно-исторический архив (далі РДВІА). Ф.474. Оп.1. Спр.27, 34, 40, 41, 46, 137, 144, 145.

5. РДВІА. Ф.474. Оп.1. Спр.51.

6. РДВІА. Ф.49. Оп.211. Зв.15. Спр.223, 226, 255; Зв.16. Спр.294; Зв.19. Спр.375.

7. РДВІА. Ф.103. Оп.4/210. Зв.2. Спр.91. Ч.1; Зв.7. Спр.4; Зв.9. Спр.30; Зв.13. Спр.3; Зв.16. Спр.23, 28, 29; Зв.17. Спр.35, 38; Зв.18. Спр.44, 46, 47; Зв.18. Спр.47, 65; Зв.19. Спр.34, 132 та ін.

8. РДВІА. Ф.103. Оп.4/210. Зв.17. Спр.35. Арк.2-3; Зв.16. Спр.28. Арк.28, 30; Зв.7. Спр.4. Арк.64 зв.

9. РДВІА. Ф.103. Оп.4/210. Зв.18. Спр.44. Арк.8; Зв.17. Спр.38. Арк.9-10; Зв.16. Спр.29. Арк.131-131 зв., 205 зв.–206.

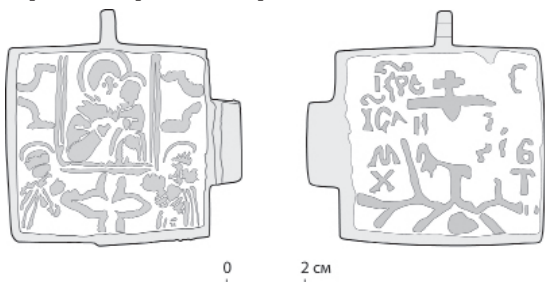
Віктор БАЮК
(Луцьк)

СОЛДАТСЬКА ІКОНКА-СКЛАДЕНЬ ПЕРІОДУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ З РОЗКОПОК У РОВАНЦЯХ

Польові археологічні дослідження передбачають комплексне, всестороннє дослідження археологічних пам'яток, вивчення їх культурних шарів та залягаючих під ними об'єктів. Якщо наземні чи заглиблені в материк об'єкти найчастіше відображають давню історію, в культурному шарі поселення чи городища досить часто можна зустріти артефакти вже пізніших епох, загублені чи втрачені уже нашими сучасниками. Прикладом такої ситуації є розкопки ДП «Волинські старожитності» ІА НАН України 2010 року, що проходили під керівництвом автора на західній околиці с. Рованці.

Археологічний розкоп знаходився приблизно за 100 м на південний схід від церкви св. Пантелеймона, в давньому історичному районі «Куповаті». Територія урочища разом з сусідніми «Панський город» та «Гнідавська гірка» була заселена ще з часу неоліту [1, 48], однак найбільший розвиток тут відбувся протягом XI-XIII ст., коли ці території склали комплекс південних передмість княжого Лучеська [2, 64-69]. Якщо ці території досліджуються ще з 30-х років ХХ ст. [3, 12], на «Куповатях» у зв'язку з забудовою стаціонарних розкопки проведено вперше [4, 29]. На загальній площі

в 156 кв. м. виявлено знахідки, які можна віднести до часу Вельбарської культури, культури типу Лука Райковецька та давньоруського періоду. Досліджені різночасові об'єкти повністю повторюють хронологічну картину культурного шару: це житла періоду Лука Райковецька та давньоруського часу, а також споруда, яку за знахідками та типом планування можна віднести до часу Вельбарської культури [5, 311-312]. Різноманітні також індивідуальні знахідки. Це срібна серезка моравського типу, щитковий перстень, натільний хрестик, «дорогочинська» товарна плomba а також половинка іконки - складня у вигляді образка. Як комплекс знахідок вони уже публікувалися в науковій літературі [6, 334], в даній статті хотілося б змістовніше розглянути саме знахідку іконки.

Виріб виготовлений з мідного сплаву технікою лиття, доводка здійснювалася з використанням м'якого інструменту. Він квадратної форми, розмірами 2,5x2,4см з добре збереженим вушком та завіскою для складання. На аверсі іконки зображення Смоленської Божої Матері з дитям Ісусом, на реверсі – Голгофський хрест. На історії та іконографії цього образу варто зупинитись особливо.

Ікона Смоленської Божої Матері є найбільш точним і строгим вираженням сенсу іконографічного типу Богородиці Одігітрії («Наставниці»). В самій назві «Одігітрії»

закладена концепція богородичних ікон вцілому. Як писав відомий візантист Н.П.Кондаков «ікона Божией Матери Одигитрии представляет средоточие не только иконографии Божией Матери, но и вообще христианской иконописи...» [7, 152]. Божа Матір постає в цьому образі як Помічниця на нелегкому шляху людини до Господа тому вона представлена фронтально, дивлячись безпосередньо на тих, що моляться. На лівій руці Богородиця тримає Немовля Христа, а рукою вказує на Нього як Спасителя. Сам Христос однією рукою благословляє Матір (а в її особі і всіх нас), а в іншій руці тримає згорнутий свиток – його Святе письмо.

До характерних особливостей Смоленської Одігітрії відносять фронтальне положення немовляти та незначний розворот Богоматері в сторону Сина. Основне смислове навантаження несе тут рука Богородиці, як свого роду вказівник на шлях спасіння. Іконографічний обрис Смоленської Одігітрії найбільш схожий з Іверською Богородицею, однак характеризується більшою строгістю розміщення фігур і виразу ліків.

Смоленська ікона Божої Матері є однією з найбільш чтимих ікон цього типу на Русі. Згідно християнського чинення вона написана євангелістом Лукою і слугувала родовою святиною руських князів, символом династичного зв'язку Русі та Константинополя. За легендою візантійський імператор Костянтин IV Мономах благословляв нею в дорогу свою дочку, царівну Анну, що стала пізніше дружиною князя Всеволода Ярославовича (сина Ярослава Мудрого) [7, 392-394]. Тільки чудотворних, особливо чтимих списків з неї нараховується близько 30, а звичайних копій по церквах та будинках віруючих не злічити.

Особливим є цей образ для військових. Коли російські війська 5 серпня 1812 року покидали Смоленськ солдати артилерійської роти полковника Глухова взяли ікону з собою для збереження копію чудотворної ікони з Смоленського кафедрального собору Успіння та перенесли до табору російських військ в 3-тій піхотній дивізії А.П.Єрмолова. Перед нею служили вдячні молебні після кожної перемоги, перед нею ж головнокомандуючий М.І.Кутузов зі всім військом молив Богоматір про допомогу. Перед знаменитою Бородінською битвою цей список носили по всьому табору для підтримки воїнів а з оригіналом провадили хресний хід по Москві, обнісши стіни Кремля та Китай-города. Перед відступом з столиці її з поштом відправили в Ярославль, де ікона продовжувала надихати поранених і хворих воїнів.

Коли ж ворога було переможено, чудотворну ікону по волі князя Кутузова 5 жовтня 1812 року було повернуто в Смоленськ і багато прикрашено. З того часу російські військові почитали її як свою захисницю і намагались не розлучатись з цим образом як на полі бою, так і в повсякденному житті.

Таким чином бачимо, що виявлена знахідка відноситься скоріш за все до раритетів військових російської армії періоду Вітчизняної війни 1812 року.

1. Охріменко Г.В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII-III тис. до н.е.) / Г.В. Охріменко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 520 с.
2. Баюк В.Г. Селище княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка / В.Г. Баюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки / За ред. С.В. Гаврилюк. – Луцьк: «Вежа», 2009. – 324с., іл.
3. Терський С.В. Лучеськ X-XIV ст. / С.В. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
4. Баюк В.Г. Дослідження в Рованцях поблизу Луцька / В.Г. Баюк // Археологічні дослідження України. 2010 р. Збірник наукових праць // За ред. Д.Н.Козака. – Київ-Полтава, 2011. – С.29.
5. Баюк В.Г. Польові дослідження пам'яток археології в урочищі «Куповаті» на околицях Луцька 2010 року / В.Г. Баюк // Археологічні дослідження Львівського у-ту. 2010. Випуск 13. – Львів, 2012. – 360с.
6. Баюк В.Г. Знахідки з розкопу в Рованцях 2010 року / В.Г. Баюк. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк: ВМА «Терен», 2011. – 576 с.
7. Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. Т.2. / Н.П. Кондаков. – М., 1998.
8. Тальберг Н.Д. Пространный месяцеслов Святых в Земле Российской. В каких местах какому иконом надлежит поклонятся. Репринтное воспроизведение издания / Н.Д. Тальберг. – СПб.: Вера, 1997.

Станіслав ДЕМ'ЯНЮК
(Луцьк)

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПЕРЕБІГУ БОЙОВИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1812 Р.

На початку XIX ст. народам Російської імперії довелося вести справедливую війну проти французьких загарбників [14, с. 65]. Військові події 1812 р. сповна торкнулися Волині, а населення більшості українських губерній зіграло значну роль у цьому, безсумнівно, великому протистоянні двох народів – слов'янського та французького.

У ніч на 12 червня (24 за новим стилем) 1812 р. 640-тисячна армія Наполеона Бонапарта переправилась через Німан з Варшавського князівства у районі Ковно і вдерлася на територію Російської імперії [8, с. 249; 21; 7, с. 43].

Головною причиною нападу Наполеона Бонапарта на Російську імперію було його прагнення до світового панування. Також можна виділити такі другорядні причини: потреба французької буржуазії у збереженні дотримання Російської імперією умов Континентальної блокади та, в той же час, відміна грудневого митного тарифу, яким встановлювалося велике мито на ввіз французьких товарів до Росії.

Стратегічний план ведення бойових дій Наполеоном передбачав три головних напрями просування армії: Петербург, Москва і Київ [20, с. 28]. З цього приводу французький імператор за кілька днів до початку наступу казав: «Якщо я захоплю Київ – я візьму Росію за ноги, оволодівши Петербургом – я візьму її за голову, коли ж я захоплю Москву – я влучу їй у саме серце» [10]. Ці слова імператора вказують на те, що українським землям він відводив значне місце у своїх планах. Не стояла осторонь у задумах Бонапарта і волинська земля. Рух французької армії на Київ мав здійснюватись через Волинську губернію: Волинь була важливим стратегічним об'єктом у планах Наполеона. Щодо подальшої долі Волині та її жителів, то французький імператор нічим особливим їх не виділяв у порівнянні з іншими західноукраїнськими губерніями. Уся європейська частина Російської імперії мала стати частиною Французької імперії. Щоправда зі статусом окремих її земель Наполеон на початку військової агресії ще остаточно не визначився.

Проте дещо із планів Наполеона нам відомо. Так, по закінченню війни французький імператор бажав закласти на українських теренах нову державу – Наполеоніду. Це було потрібно для того, щоб створити для Російської імперії постійну небезпеку й не дати їй можливості виходу до Чорного моря та Босфору [16, с. 12]. У разі успішного завершення російської кампанії Волині відводилася роль територіального подарунка французьким союзникам, зокрема Австрії.

Як відомо, французька армія вступила на територію Російської імперії без оголошення війни, проте не можна сказати, що цей віроломний напад був несподіванкою для командування російської армії. Наполеон розпочав підготовку до війни з Росією ще задовго до початку наступу на неї. Він намагався послабити Російську державу, щоб потім було легше її перемогти. Так, у 1811 р. сталися великі пожежі в стратегічно важливих українських містах: Ковелі, Дубно, Луцьку та інших. Ковель та Дубно так потерпіли від пожеж, що П. Багратіон наказав вивести свої війська, які дислокувалися в цих містах, щоб хоч трохи полегшити стан місцевого населення [5, с. 9].

Також Наполеон шукав собі союзників для нападу на Російську імперію. Одними із помічників у війні проти Росії, Наполеон вважав поляків. Він всіляко роздував їхні рваншистські настрої, а в травні 1812 р. імператор натякнув, що можливо «поверне» Польщі землі Західної України для відновлення Речі Посполитої в її колишніх кордонах, якщо її жителі допоможуть йому перемогти Росію [17, с. 493].

Усе це було відомо російським політикам та, виходячи з цього, воно знало про можливий напад Наполеона і тримало на західних кордонах великі сили. Проте, аналіз їх чисельності засвідчує, що російські війська, які зосередилися у прикордонні українських та білоруських губерній, значно поступалися своєю чисельністю наполеонівській армії.

Не зважаючи на це, російське командування прийняло своєчасні заходи для оборони українських земель. Особливу увагу цьому питанню надавав головнокомандуючий військами М. Кутузов, який заздалегідь отримав інформацію про ситуацію у західних губерніях і на підступах до них. Так, за декілька тижнів до початку війни він наказав командувачу 3-ї армії генералу О. Тормасову (цит. мовою оригіналу): «пребывать в Волинии и Подолии для охранения того края, наипаче Киева, от покушений неприятельских» [4, с. 83].

У передвоєнний рік на Волині базувалася згадана вище 3-я Західна армія під командуванням генерала О. Тормасова, штаб якої розташовувався у Луцьку. Армія ця була чисельністю 43-46 тис. осіб і мала у своєму арсеналі 168 гармат. До армії генерала О. Тормасова входило три піхотні корпуси (генерала від інфантерії С. Каменського, генерал-лейтенанта Ф. Сакена, генерал-лейтенанта Є. Маркова), кавалерійський корпус генерал-майора К. Ламберта, дев'ять козацьких полків та артилерія [22, с. 232]. Лінія фронту 3-ї армії проходила від Любомля до Старокопачинського. Перед нею стояло завдання не допускати наполеонівські війська на територію України і забезпечити тил 2-ї Західній армії, якою командував князь П. Багратіон. Ця армія дислокувалася в південній Литві і мала у своєму складі 48 тис. осіб. На березі р. Німан, розташовувалась 1-а Західна армія під командуванням генерала М. Барклая-Де-Толлі. Вона складалася із 127 тис. осіб [21].

Отже, із всіх російських армій, розташованих на західних кордонах Російської імперії, лише 3-я армія генерала О. Тормасова дислокувалася на Волині.

Для наступу на Волинь Наполеон виділив корпус швейцарського генерала К. Шварценберга чисельністю 36 тис. бійців (за оцінками І. Пасюка генерал К. Шварценберг мав у своєму підпорядкуванні 30 тис. чоловік) [21; 22, с. 231].

З'ясуємо, як відбувалися події на Волині. Після переправи наполеонівських військ через р. Німан вони розділилися на три частини, за трьома напрямками руху: перший – на Москву, другий – на Санкт-Петербург і третій – на Київ [5, с. 10].

Генерал О. Тормасов розділив свою армію також на три частини. Перша під командуванням генерал-майора К. Ламберта, друга під командуванням генерала князя О. Щербатова і третя під командуванням генерал-майора Меліссіно. Друга частина 3-ї армії мала вирушити з Луцька на Ратне, а далі з'єднатися з військом генерал-майора К. Ламберта та спільно рухатись в район Кобрин [22, с. 235].

На київському напрямку війська Наполеона розпочали наступ 21 червня 1812 р. біля с. Могельниці. 22 червня ними було захоплено Брест. Зайнявши названі міста, армія генерала К. Шварценберга рушила на територію України. Кінець червня та початок липня 1812 р. на київському напрямку наступу пройшли без значних сутичок [22, с. 235].

Незадоволений нерішучістю командувача швейцарців, Наполеон наказав йому приєднатися до головної армії, а замість нього відправив на київський напрямок корпус генерала Ж. Реньє чисельністю 17 тис. осіб. Під час переміщення частин французької армії, генерал О. Тормасов отримав наказ розпочати наступ [5, с. 12].

Після поділу 3-ї армії на чотири групи він розпочав наступальні операції. Перша група під командуванням генерал-майора К. Ламберта та друга командуванням князя О. Щербатова виступили на Брест, третя група під командуванням генерала Чапліца отримала наказ прикривати фланги двох перших. Четверта група під командуванням генерал-майора Меліссіно одержала наказ про перехід до Янова [22, с. 7]. 13 липня 1812 р. друга дивізія під командуванням генерала О. Щербатова (6 батальйонів, 8 ескадронів, козацький полк при 12 гарматах), звільнивши Брест від окупантів [22, с. 7]. 15 липня 1812 р. корпус генерала К. Ламберта звільнив Кобрин, розбивши 5-тисячний корпус генерала Кленгеля [21].

Після розгрому французьких військ під Кобрином, Наполеон завернув війська К. Шварценберга, які планував використати для наступу на Москву, і наказав генералу

з'єднатися з корпусом Ж. Реньє [5, с. 12]. З'єднання військ відбулося у м. Слонім. Об'єднанні війська противників 22 липня 1812 р. завдали удару по м. Пружани, де розташовувався корпус К. Ламберта. Під натиском переважаючих сил ворога, К. Ламберт був змушений відійти до м. Голоднечі, де з'єднався з силами генерала О. Тормасова. 31 липня російські війська вступили в бій з наполеонівською армією і розбили її. Проте, розуміючи, що супротивник має велику чисельну перевагу та значні резерви, генерал О. Тормасов наказав військам відступити за р. Стир та зайняти оборону на Волині по лінії Любешів – Луцьк.

Після відступу російських військ вглиб Волинської губернії, ворог зумів захопити значну її частину. Так, 6 серпня генерал К. Шварценберг зайняв Рудню. 8 серпня Ж. Реньє вступив до Шацька, а 12 серпня до Любомля. Проте, незважаючи на значні успіхи своїх військ, генерал К. Шварценберг розумів, що чисельність його війська мала для того, щоб протистояти мужнім російським солдатам. Виходячи з цього, він вимагає негайного підкріплення у генерала Г. Косінського (командира польської дивізії). У Любліні генерал Г. Косінський зібрав 5622 особи і вирушив на Волинь через Холм і Дубинки, де й вступив у взаємодію з генералом К. Шварценбергом [22, с. 235].

Так, зі своєю дивізією, боєздатність якої російський генерал О. Ланжерон визначив у 3-4 тис. «погано озброєних селян і обмундированих рекрутів», генерал Г. Косінський 15 серпня переправився через Західний Буг та зайняв Устилуг. 17 серпня польська дивізія вступила до Володимира-Волинського, який генерал Г. Косінський відразу ж проголосив частиною герцогства Варшавського [22, с. 236].

Розуміючи, що ворог має чисельну перевагу, генерал О. Тормасов 18 серпня 1812 р. відступив через Ратне до Луцька під прикриттям частини лейтенанта Хованського. Дивізія генерала Чапліца відійшла до Вишви, генерала К. Ламберта до Турійська, а генерала Меліссіно – до Любешова [22, с. 236].

Ворогові вдалося окупувати Ковельський, Володимир-Волинський і частину Луцького повітів [6, с. 29]. На окупованих територіях встановився режим військової диктатури [11], проте на цьому просування наполеонівських військ і активні бойові дії на території Волині тимчасово припинилися.

Тимчасом, вогонь партизанської війни на Волині розгорявся все дужче і дужче. Місцеве населення обурене поведінкою загарбників, які гнобили людей і ставилися до них, як до худоби, втікали в ліси, де створювало партизанські загони для боротьби з австрійцями, саксонцями, поляками. Партизани завжди допомагали російській армії у боротьбі з ворогами. Завдяки їх даним, командування російських армій завжди мало оперативну правдиву інформацію про розташування супротивника на території Волині.

Один з таких загонів (хутір Ніковський, південна Ковельщина) у вересні 1812 р. понад добу боронився від роти австрійців, а коли ворог став переважати, то селяни відійшли у ліс [17, с. 12]. Найвідоміший партизанський загін, під командуванням Обухова, діяв в районі с. Голоби Ковельського повіту. Цей загін здійснював постійні успішні напади на ворога, цим самим допомагаючи вигнати його з Волині. Проте, після загибелі ватажка загону у сутичці з саксонцями, діяльність голобських партизан припинилася [23, с. 23].

Також, відомий такий випадок: торчинська міщанка Софія Чайка помітивши групу «французьких кіннотників, що наближались до її вулиці», зачинилася у власній хаті. Коли один із них намагався вдертися до неї в хату, вона облила його кип'ятком і добила рублем, а потім на його ж коні втекла у ліс [9, с. 255].

19 вересня 1812 р. були вислані в розвідку на лівий берег р. Стир козацькі полки Власова і Чикильова. В районі с. Чаруково Луцького повіту вони напали на німецький ескадрон, який їм вдалося полонити без використання жодного патрона. Від німецьких офіцерів козаки дізналися, що генерал Цехмейстер разом із своїм драгунським полком заночує тут і відразу ж передали цю інформацію генералу К. Ламберту. У результаті вдалих та своєчасних дій генерала полк Цехмейстера було повністю знищено [21; 22, с. 242].

Тимчасове припинення бойових дій на території Волинської губернії дало змогу з'єднатися двом російським арміям: 3-й Обсерваційній армії під командуванням генерала О. Тормасова та Дунайській армії під командуванням адмірала П. Чичагова [19]. Об'єднання двох армій відбулося 10 вересня під Луцьком. Також до 3-ї армії приєдналося Українське козацьке військо, яке було створене полковником І. Вітте [2, с. 46]. Полки війська були сформовані з міщан та селян, а на керівні посади запрошувалися «Відставні обер- та унтер- офіцери» [24, с. 97]. Після з'єднання чисельність російської армії зросла до 60 тисяч, що значно переважало чисельність наполеонівського війська на території Волині (43 тисячі). Вирівнюючи ситуацію, французьке командування направило на підсилення армії генерала К. Шварценберга частини під командуванням маршала Віктора [22, с. 13].

Наступного дня після об'єднання, армія значно активізувала свої дії на території Волині. Об'єднані сили вирушили на північ. 11 вересня 1812 р. російське командування провело добре скоординовану наступальну переправу через р. Стир в районах населених пунктів Хрінники та Рожички Луцького повіту. Цього ж дня полковник І. Вітте зі своєю бригадою підійшов до Ратного [3, с. 108]. Наступного дня війська звільнили Локачі і від полонених вперше дізналися про вхід Наполеона до Першопристьольної [17, с. 11]. Пізніше полки генерала Булатова звільнили Володимир-Волинський.

У середині вересня в Любомлі з'єдналися армії Ж. Реньє і К. Шварценберга і зайняли вигідну позицію за широким каналом в болотистій місцевості на окраїні міста. Тут 17 вересня 1812 р. відбувся бій між 3-ю російською армією і наполеонівськими дивізіями, який завершився відступом загарбників до Шацька, Кобрини і Ратного [21].

18 вересня російські війська визволили Ратне. У бою за містечко, російська армія завдала французькому війську значних втраг, проте саме Ратне було повністю зруйноване і його відбудова після війни зайняла багато часу [15, с. 576].

3-я армія під командуванням адмірала П. Чичагова (генерал О. Тормасов на той час уже був призначений командувачем 2-ї армії замість князя П. Багратіона, який отримав смертельне поранення у Бородінській битві) поступово звільняла територію Волинської губернії від окупантів. Вирішальна битва відбулася під м. Устилуг [15, с. 143]. 3-тя російська армія розбила загарбників вщент і змусила рештки наполеонівського війська ганебно відступити за р. Західний Буг [7, с. 43–44].

В середині листопада на Волині були розташовані сили Полтавського і Чернігівського земських ополчень, чисельністю близько 30 тис. [1, с. 23]. Про це у своєму рапорті Олександр І від 21 листопада згадував М. Кутузов.

У кінці листопада залишки «Великої армії» з'єдналися з дивізіями К. Шварценберга та Ж. Реньє та разом знову розпочали наступ на Україну. 13 грудня, в боях під Ковелем, російські війська під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Сакена перемогли ворога і остаточно вигнали з території Волинської губернії [19].

Отже, у період війни 1812 р. Волинь стала плацдармом для активних наступальних дій (хоча й на віддалі від основного напрямку руху наполеонівських армій) загарбницьких корпусів генералів К. Шварценберга і Ж. Реньє, проте російська армія змогла вистояти у цій боротьбі. Як наслідок, вигнання ворога з території Волинської губернії після битви під Устилугом, якій передувало немало інших, не менш напружених і важливих боїв, і в якій було завершено тяжку справу звільнення волинських земель від окупантів.

Проте, незважаючи на визволення з-під французького ярма, Волинь не змогла відразу розпочати нормальне життя через чималі збитки завдані окупантами. Під час їхнього перебування на території Волинської губернії вони переходили усі можливі межі, грабували і вбивали людей. Один із очевидців тих подій згадував: «Постої і підводи замучили. Та найбільше лихо чинили саксонці. Вони забирали у жителів худобу, різали її. А коли не можна було забрати з собою, то псували. От бувало, заколють на дорозі або у дворі свиню і покинуть. Також розвівали за вітром борошно, випускали на вітер пуховики. Людей били і робили всіляке

паскудство» [18, с. 21].

Окупанти бешкетували, забирали речі, які не мали жодного значення, розкопували могили, викидали трупи і шукали коштовності [21]. Проте подекуди, загарбницьке свавілля виходило за межі усіх встановлених норм. Бонапартівські солдати вражені «бацилами атеїзму», здійснювали акти релігійного вандалізму – у церквах влаштували стайні та бойні, розкрадали і знищували церковне майно. Згідно з документами, в окупованому Володимирі-Волинському союзники Наполеона забрали і вивезли багато коштовностей, в тому числі 1638 золотих (згідно з інформацією газети «Киевская старина», № 1, 1884 р.) [21]. Якщо перевести усе заповідяне загарбниками в тодішню грошову одиницю, то вийде величезна сума – 2 550 000 крб. [21].

Також, одним із чинників, який збільшив збитки, було прагнення населення допомогти державі у боротьбі з ворогом. Місцеве населення Волинської губернії подекуди відмовлялося від власної пенсії чи заробітної плати і передавало ці кошти на утримання армії. Люди несли золото, срібло, коштовності, харчі, теплий одяг. Загалом, тільки грішми населення Волині внесло 54 600 крб. [21]. Все це допомогло перемогти ворога у тяжкій війні, проте понесло за собою втрати в економічному плані.

Таким чином, можна зробити висновок, що під час французько-російської війни 1812 р. Волинь стала плацдармом для ведення бойових дій. Проте, незважаючи на перемогу і звільнення волинської землі від ворога, губернія понесла збитки у розмірі близько 2 600 000 крб. На той час це була просто неймовірна сума, проте Волинській губернії та її жителям довелося «сплатити» її задля того, щоб скинути з себе ярмо французьких загарбників.

1. Из рапорта М. И. Кутузова Александру I о дислокации ополчений // Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. – М.: АН СССР, 1962. – С. 23–24.

2. Рапорт бригадного командира українських козацьких полків О. І. Горчакову про виступ в похід до 3-ї Західної армії під час Вітчизняної війни 1812 р. // Луцьку 900 років. 1085–1985. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Н. О. Болдирева, Н. В. Галій та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 46–47.

3. Рапорт командира бригади Українських козацьких полків Вітте головнокомандуючому Дунайською армією Чичагову з м. Ковеля // Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. – К.: Укр. видав. політ. д-ри, 1948. – С. 108.

4. Абаляхін Б. Из истории совместной борьбы русского и украинского народов против наполеоновского нашествия / Б. Абаляхін // Советские архивы. – 1990. – № 1. – С. 83–90.

5. Абаляхін Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року / Б. Абаляхін. – К.: Політвидав УРСР, 1962. – 62 с.

6. Ададуров В. В. «Наполеоніда» на сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В. В. Ададуров; Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 2008. – 39 с.

7. Богуш М. Ківерцівщина: крізь віки і долі: Історико-краєзнавчі нариси / М. І. Богуш, Г. І. Павленко. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 520 с.

8. Губарев В. К. Довідник школяра і студента. Всесвітня історія / В. К. Губарев. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 496 с.

9. Гуртовий Г. Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси / Г. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 352 с.

10. Димнич Я. Йшов 1812-ий рік. З історії рідного краю / Я. Димнич // Будівник комунізму. – 1983. – 4 серпня.

11. Димнич Я. Йшов 1812-ий рік. З історії рідного краю / Я. Димнич // Будівник комунізму. – 1983. – 6 серпня.

12. Димнич Я. Йшов 1812-ий рік. З історії рідного краю / Я. Димнич // Будівник комунізму. – 1983. – 9 серпня.

13. Димнич Я. Йшов 1812-ий рік. З історії рідного краю / Я. Димнич // Будівник комунізму. – 1983. – 11 серпня.

14. Жук О. Історико-культурний розвиток Луцька в XIX столітті / О. Жук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: наук. зб. : Вип. 26 : М-ли XXVI Волинської обл. наук. істор.-краєзн. конф. – Луцьк: МП «Пульс», 2007. – С. 65–69.

15. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Волинська область / Голова редкол. І. С. Клімат. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1970. – 748 с.

16. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918) / В. Косик. – Львів: Видав. центр ЛНУ, 2004. – 264 с.

17. Красівський О. Шляхетське та дворянське самоуправління на території Київської, Подільської та Волинської губерній у першій половині XIX століття / О. Красівський, М. Бармак // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2005. – № 4. – С. 483–497.

18. Михайлюк О. Г. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічій, М. Д. Півницький та ін. – Львів: Вища школа, 1988. – 240 с.

19. Мороз Д. Забутий ювілей визволення / Д. Мороз // Ратнівщина. – 2002. – 29 жовтня.

20. Огнева О. Д. 1812 рік на Волині / О. Д. Огнева // Волинський календар, 1992 рік. – Луцьк: МП «Інформаційно-комерційний центр», 1991. – С. 28–29.

21. Остапюк О. Уроки народознавства / О. Остапюк // Наше життя. – 1992. – 6 травня.

22. Пасюк І. М. Волинь у війні 1812 р. / І. М. Пасюк // Науковий вісник «Меджибіж»: М-ли Четвертої наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»: в 2 ч. – Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 1. – 532 с. – С. 228–247.

23. Пасюк І. М. Голуби: Історико-краєзнавчий нарис / І. М. Пасюк, В. П. Марчук. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 133 с.

24. Пасюк І. М. Українське козацтво у війні 1812 року / І. М. Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь – край козацький: наук. зб. : Вип. 36: М-ли I та II всеукраїнських наук.-краєзн. конф. – Луцьк: «Надстир'я», 2010. – С. 97–98.

25. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год / Е. В. Тарле. – М.: Воениздат, 1992. – 304 с.

Василь ДЕНИСЮК
(Луцьк)

ВОЛИНЬ В СИСТЕМІ ПОЛЬСЬКОЇ ДОКТРИНИ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ 1812 Р.

Розвиток ідеології суспільного шляхетського руху кінця XVIII – початку XIX ст. характеризувався складними процесами [7, 13]. Можна виділити кілька найбільш важливих аспектів польської суспільно-політичної думки стосовно Волині для періоду кінця XVIII – початку XIX ст.: 1) ідея відновлення Речі Посполитої в межах 1772 р., 2) релігійне забарвлення національного руху, 3) сарматизм, 4) «кресова теорія», 5) месіанізм.

Зникнення польської держави не знищило політичних амбіцій польської шляхти. Головними передумовами формування нової політичної програми поляків стали такі фактори: 1) поділ Речі Посполитої між Австрією, Прусією та Росією [27, 37-38], 2) геополітичні торги [26, 109-113] та активне «розігрування» польської карти Наполеоном [4, 119], 3) активне відстоювання польською шляхтою своїх «давніх прав та привілеїв», 4) активна діяльність лідерів польського національного руху при петербурзькому дворі, 5) прихильність Павла I та поступливість Олександра I, 6) поширення ліберальних ідей із Заходу [27, 37-38]. Її головним пунктом було відновлення Речі Посполитої в межах 1772 р. Волинь фігурувала як невід'ємна частина польської держави. При цьому бажання та інтереси місцевого (українського) населення повністю ігнорувалися.

В XIX ст. велась термінологічна війна, як називає це А. Міллер, між поляками та росіянами [11, 36]. Території колишньої Речі Посполитої, які за Тильзітським договором 1807 р. контролювалися російською владою, поляки називали «Забраний край» («Kraj Zabranu»). Хоча вони трактувалися як такі, що забрані не на завжди, а тимчасово [27, 43]. Росіяни називали ці ж землі «Західним краєм», причому виділяли «Південно-Західний край» (Правобережна Україна) та «Північно-Західний» [11, 36]. Часом «Західний край» іменувався владою ще й «Західною Росією» [22, 65-66]. Як слушно підмітив А. Хвальба, наскільки для поляків це були землі «забрані», настільки для росіян – «відшукані» [15, 203-205].

Польські політичні ідеології базувалися на концепції історичного легітимізму. Польські патріоти наполягали на тому, що поділи, які поклали край давній Польщі, були актами насильства та грабунку. З цього логічно виникало, що відновлення історичної Польщі в її кордонах 1772 р. є законним актом [13, 195]. Шляхта ототожнювала себе з державою, тому після 1795 р. вона поверталась до ідеї відновлення Речі Посполитої 1772 р. [15, 151].

Частина поляків на службі Франції в 1805-1812 рр. вважала, що південний кордон цього краю, включеного до складу майбутньої Речі Посполитої, повинен був сягати узбережжя Чорного моря. Інша частина була більш прагматичною. Вони вважали східною межею Дніпро, тобто кордон до поділу Польщі 1772 р. Тут згадувався «природний кордон» по річках Двіна та Дніпро [1, 156]. По суті, ці претензії на «історичні» землі були виявом шляхетської ідеології [10, 4].

А. Зайончковський акцентує увагу на тому, що головну роль в політичному мисленні та політичній програмі відновлення Польщі в XIX ст. відігравала шляхта. Відповідно, ціль польських повстань і національно-визвольного руху було відновлення польської державності на територіях, де жила польський «шляхетський» народ – території Речі Посполитої до поділів (1772 р.), включно з Києвом, Вітебськом і Митавою, але без Шльонська. Пізніше, після Листопадового і особливо Січневого повстань, коли в національно-визвольному русі збільшувалась роль інших верств населення, кордони цієї потенційно відновленої Польщі рухались: на заході збільшувались, на сході відступали [28, 60-61].

Змістовність польських традицій в регіоні та претензій на Волинь і Правобережжя зумовлювалась наступними факторами: судова система практично не змінилась; по-

ліція, велика частина якої складалась із поляків, та губернатори залежали від «доброї волі шляхетських маршалків» [4, 128]; економічна влада залишалась в руках польських поміщиків аж до кінця XIX ст. [3, 77]; документація в усіх повітових установах велась двома мовами (польською та російською) [14, 31]. Крім того, важливо пам'ятати, що за переписом 1795 р., польська шляхта становила близько 7,9 % на Правобережній Україні, а на Волині ця частка досягла 8,24 % [4, 99-101].

Важливим фактором була економічна орієнтація губерній. Якщо Поділля в середині XIX ст. мало налагоджені торговельні стосунки з Одесою, через яку йшла сировина на імпорт з Поділля, то Волинь через річки була зорієнтована в торговельному відношенні на Балтійське море, а отже, і на Польшу [18, 108].

Польська суспільна думка ЦП теж розцінювала Волинь як частину нової Речі Посполитої. Р. Валінський наводить цитату Тадеуша Матушевича із виступу на надзвичайному сеймі Князівства в 1812 р. про те, що не тільки ті поляки, що вже добились незалежності, повинні бути в державі, що такими ж поляками є «мешканці Литви, Русі, України, Поділля, Волині» [27, 44]. Подібні заяви висловлювались і в наступні роки [17, 116].

Надії польської шляхти на відбудову своєї держави були пов'язані з геополітичною боротьбою між Росією та Францією, яка велась в цей час. «Польське питання» активно досліджувалось обома ворогуючими сторонами [27, 40-41]. У зв'язку з цим, 1800 р. була видана брошура «Чи можуть поляки добитися незалежності?». Цей патріотичний твір закликав вірити народ у свої сили. Разом з тим, в ньому оцінювались ресурси польського народу, які могли бути використані в майбутній війні за незалежність [16, 5-24].

Великі сподівання поляків поклались на Францію. Польські офіцери, що перебували на службі Франції, описували «південні провінції» як надзвичайно багатий край. У своїх донесеннях вони зображали Правобережжя як велетенську житницю [2, 107]. Особливо відмічалась родючість ґрунтів та величезна кількість великої рогатої худоби [1, 158]. Цим вони намагались схилити Францію до військового походу через Правобережну Україну.

Навіть після трьох поділів Польщі «польський дім» як культурна цінність не був знищений. Він став частиною міфотворення, осередком національного духу, місцем збереження старих традицій та звичаїв та творення нових. Героїчна смерть чи принаймні участь в національно-визвольному русі ставала традицією кожного шляхетського роду [20, 6-13].

А. Зайончковський наводить думку Сенкевича для начотного прикладу такої ідеології. За нею, шляхтич може бути кращим поляком, якщо бере участь у повстанні, або гіршим – якщо сидить вдома [28, 72].

В будинках завжди зберігали пам'ятки, співали пісні, що нагадували про повстання. Діти гралися, зображуючи битви поляків з росіянами та козаками, що формулювало національну ідентичність та показувало ворогів. Тости на честь героїв чи бунтів проти окупантів були звичайними і для мирних часів [20, 34-40].

Типовий приклад міфологізації учасників повстання (не тільки померлих, але й таких, що перебували в еміграції) навів у своїх спогадах Ю. Дунін-Карвіцький при описі сім'ї Є. Сангушка [18, 28]. За словами російського дворянина, який подорожував по Волині в 1818 р., всі польські поміщики брали участь в революційних подіях 1794 р., тут не знайшлося б жодної родини дворян, яка б не оплакувала померлих в боротьбі з Росією родичів [5, 121-122]. Загалом, родинні традиції волинської шляхти зміцнювали міцне бажання приєднати регіон до майбутньої Речі Посполитої.

Загалом, Волинь залишалась об'єктом пріоритетних політичних амбіцій польської суспільно-політичної думки цього часу.

В період до поділів Польщі існувало міцне переконання шляхти в тому, що «Польща – захисник християнства» («Rzeczypospolita – przedmurze chrześcijaństwa»). Г. Ольшевський доводив, що в залежності від обставин в це поняття можна було вкладати різні значення: або передмур'я християнства загалом, або тільки католицизму. Щодо

православ'я домінувала думка, що це частина християнства, яка повинна повернути єдність церкви. У зв'язку з цим, оборона віри була тісно пов'язана з обороною держави і навпаки [24, 2-5].

Католицьке та уніатське духовенство Волині брало активну участь в політичному житті регіону. Її представники були членами таємних товариств, пізніше повстанського руху. Духівництво було душею польського національно-визвольного руху [9, 32-33]. Зв'язок між процесами латинізації та колонізації, відзначають такі дослідники як В. Ададу-ров [1], Н. Громакова [7, 12] та інші.

Особливу релігійність Волині відзначали сучасники. В. Борейко писав: «...шляхта Поділля і особливо Волині була щиріше прив'язана до релігії, ...ніж українська [Київської губернії – В.Д.]». Він пояснював це тим, що на Волині було незрівнянно більше «святих» місць: Почаїв, Жидичин, Боремель [25, 223]. Справді, число католицьких та уніатських костелів та монастирів на Правобережжі особливо великим було на Волині [9, 37]. Загалом, можна погодитись з твердженням про спорідненість польської національної ідентичності та релігійної католицької на території Волині [15, 151].

На межі XVIII та XIX ст. Україна як земля великих протиріч виявилась придатною для різного роду систем міфотворчості [23, 272]. Польський народ єдиний з-поміж слов'янських зберіг державність аж до кінця XVIII ст. Річ Посполита зі своїм специфічним суспільно-політичним устроєм була унікальним явищем в історії Європи. Ця держава була одним із домінуючих суб'єктів міжнародної політики у XVI-XVII ст. Все це призвело до створення політичного міфу в уяві польської шляхти як представницької верстви населення в Речі Посполитій про обставини свого етногенезу – так званий сарматський міф [27, 39]. На думку А. Портнова, концепція «шляхетської нації» як надетнічної спільноти з переконанням окремого від решти станів походження домінувала в кінці XVIII ст. в системі мислення польського шляхтича [12, 156-157]. Сарматизм свідчив про тяглість ідеології польської еліти, її міцний зв'язок з традиціями Речі Посполитої й шляхетської демократії [7, 13].

Шляхетське походження і далі грало вирішальну роль в самоусвідомленні її представників. «Сарматський» міф був безпосередньо пов'язаний з расистською теорією «респектабельності крові» [28, 14].

В кінці XVIII – на початку XIX ст. відбувалась поступова заміна «сарматського міфу» як ключового пункту польської шляхетської ідеології національно-патріотичною програмою. Це було пов'язано з поширенням університетської та гімназійної освіти [29, 26-27].

З часом «кресова теорія» остаточно зайняла місце «сарматського міфу». «Появі» кресів сприяло дві причини: історично-політична та історично-культурна чи літературна. Перша полягала в тому, що під час і після наполеонівських війн існувало Герцогство Варшавське та Князівство Польське. Літературна причина «появи» кресів полягала в тому, що в першій третині XIX ст. активувалась польська літературна діяльність – романтичний регіоналізм [30, 61-62]. Романтизм сприяв переведенню міфа на нові рейки, перетворенню його на важливий суспільний фактор [8, 74]. В результаті, «кресовий міф» став своєрідним підґрунтям польської політичної програми стосовно Правобережжя [6, 38].

Я. Кольбушевський виводить початки «кресової теорії» до XVI ст. [30, 65]. Проте її формування відбулось значно пізніше. О. Журба вдало підмітив те, що ностальгічна аура поряд з образом Правобережної України виникла в уяві польського суспільства після першого та другого поділів Польщі, коли ряд родин опинились по різні сторони кордону [8, 73-74]. На думку А. Коробовіча та В. Вітковського, поняття «кресів» набуло поширення саме з 30-их років XIX ст. [22, 63-64]. Н. Громакова вважає, що пік міфологізації історії «кресів» припадає саме на період після Листопадового повстання 1830-1831 рр. [6, 43], а до цього, в першій третині XIX ст., це був важливий пункт ідеології польської еліти [7, 13].

Таким чином, в період кінця XVIII – початку XIX ст. відбувалось становлення «кресової теорії», яка була поклика на замінити «сарматський міф» як ключовий пункт

шляхетської доктрини стосовно Правобережної України та Волині зокрема.

Для польської політичної програми був властивий месіанський погляд на польську націю. Це переконання полягало у вибраності польського народу, який повинен був створити державу, засновану на принципах свободи, рівності, соціальної та національної гармонії. Подальшою історичну долі українських земель польські діячі бачили тільки в складі відновленої РП [10, 11]. На думку Н. Громакової, месіанізм став характерною особливістю польської національної ідеології [7, 13].

І хоча «месіанська» ідея була розповсюджена не тільки серед поляків, але й в інших народів, поляки єдині зробили її керівним принципом політичної думки [27, 55]. Р. Вапінський наводить цитату одного із членів powstałego у Варшаві Товариства Приятелів Науки Єжи Єдліцького про «месіанську» роль Польщі в питанні розповсюдження «західної цивілізації». На його думку, Польща є частиною європейської цивілізації та, разом з тим, найзахіднішим народом Слов'янщини, і «через цей титул припадає їй місія розповсюдження далі на Схід променів західного світла» [27, 39].

Перед російсько-французькою війною 1812 р. в Генеральному штабі наполеонівської армії аналізувались кілька проектів щодо шляхетського повстання на Правобережжі. Представники польської аристократії (граф Т. Морський, граф Моравський, князь Є. Сангушко) були переконані в тому, що Волинь вибухне «патріотичним гнівом» проти російської влади відразу після вступу французького корпусу на територію регіону [2, 294]. Проте самі представники польської шляхти визнавали, що патріотизм «аж до 1830 р. жив виключно в середовищі шляхти» [21, 35].

Таким чином, польська політична доктрина наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переживала складний період в своєму розвитку. Епоха уявлень, в основі яких лежав «сарматський» міф, завершувалась. З іншої сторони, «кресова теорія» як ґрунтова частина нової світоглядної системи польської шляхти тільки починала формуватись. Волинь посідала важливе місце в системі уявлень польської суспільної еліти щодо «земель забраних». Бурхливі події кінця XVIII – початку XIX ст., пов'язані з Французькою революцією та наполеонівськими війнами, дали підставу польській шляхті сподіватись на швидке відновлення Речі Посполитої та включення Волині до цієї держави.

1. Ададуrow В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії / В. Ададуrow // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 154-171.
2. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуrow. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2007. – 560 с.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
4. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. / 3 фр. переклада Зоя Борисюк; Наукова та мовна редакція, вступне слово Наталії Яковенко. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
5. Волынская революция первой четверти XIX столетия // Киевская старина. – 1883 г. – Т. 5. – Апрель. – С. 774-828.
6. Громакова Н. Ю. Правобережна Україна як об'єкт реалізації польської «теорії східних кресів» у першій половині XIX ст. / Н. Громакова / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. Випуск 4. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – С. 38-45.
7. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795-1830-х роках: Автореферат... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Ю. Громакова; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 21 с.
8. Журба О. І. Польське українофільство у формуванні українського духовно-культурного простору / О. Журба / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. Випуск 4. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – С. 71-77.
9. Зінченко А. Л. Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – Київ: ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – 179 с.
10. Іванова Л. Г. Україна в польському національно-визвольному русі в 30-50-х рр. XIX ст. / Л. Г. Іванова. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. – 22 с.
11. Миллер А. Ф. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Ф. Миллер. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 2000. – 260 с.
12. Портнов А. В. Селянство Правобережної України між польською шляхтою і Російською імперією (кінець XVIII – початок XX ст.) / А. Портнов / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. Випуск 4. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – С. 156-161.
13. Симоненко Р. Г. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX – початок XX ст.: Нариси / Р. Симоненко, Д. Табачник. – Київ: «Либідь», 2007. – 698 с.
14. Чарнецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чарнецький. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. – 176 с.
15. Chwalba A. Historia Polski 1795-1914 / A. Chwalba. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2000. – 672 s.
16. Czy polacy wybić się mogą na niepodległość. Do druku przygotował i wstępem opatrzył Emanuel Halicz. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – 147 s.
17. Diariusz sejmowy z r. 1830-1831. Wydał Michał Rostworowski. T. 3. Od 19 kwietnia 1830 do 25 maja 1831. – Kraków, 1909. – 717 s.
18. Dunin-Karwicki J. Wspomnienia Wołyńska / J. Dunin-Karwicki. – Lwów:

Nakładem księgarni Gubrynowicza & Schmidta, 1897. – 339 s.

19. **Hoffman J.** Wołyń w 1831 r. / J. Hoffman // Rocznik Wołyński. T. II. Nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego nauczycielstwa szkół powszechnych. – Równe, 1931. – S. 149-188.

20. **Jedynak B.** Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795-1918 / B. Jedynak. – Lublin : Agencja wydawniczo-handlowa, 1996. – 75 s.

21. **Kaczkowski Z.** Mój pamiętnik z lat 1833-1843. Wydanie drugie / Z. Kaczkowski. – Lwów, Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1907. – 171s.

22. **Korobowicz A.** Prawo i sądy na zabranych ziemiach Rzeczypospolitej w XIX wieku / A. Korobowicz, W. Witkowski // Czasopismo prawno-historyczne. – T. 60. – 2003. – Zeszyt 1. – S.61-84.

23. **Kwapiszewski M.** Kozak romantyczny / M. Kwapiszewski // Dzieje Lubelszczyzny. T. VI Między Wschodem a Zachodem. Część II. Piśmiennictwo pogranicza / Pod red. R. Luźnego i S. Nieznanowskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991. – S. 271-284.

24. **Olszewski H.** Ideologia Rzeczypospolitej – przedmurza chrześcijaństwa / H. Olszewski // Czasopismo prawno-historyczne. – T. 35. – Zeszyt 2. – 1983. – S. 1-20.

25. **Pamiętniki domowe** zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – 152 s.

26. **Stankiewicz Z.** Sejm Królestwa Polskiego 1815-1831. Uwagi o roli ustrojowej i politycznej / Z. Stankiewicz // Czasopismo prawno-historyczne. – Tom XXXVI. – Zeszyt 1. – 1984. – S. 105-143.

27. **Wapiński R.** Historia polskiej myśli politycznej XIX XX wieku / R. Wapiński. – Gdańsk : Wydawnictwo ARCHE, 1997. – 313 s.

28. **Zajączkowski A.** Z dziejów inteligencji polskiej. Studia historyczno-socjologiczne / A. Zajączkowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład narodowy imienia Ossolińskich ; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962. – 135 s.

29. **Zienkowska K.** O prekursorach inteligencji polskiej uwag kilka / K. Zienkowska // Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 5 / Pod redakcją Ryszarda Czepulis-Rastenis. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1987. – S. 9-32.

30. **Kolbuszewski J.** Kresy / J. Kolbuszewski. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. – 260 s.

Jarosław DUDZIŃSKI
(Sosnowiec, Polska)

DZIAŁANIA DYWIZJI GEN. A. KOŚCIŃSKIEGO NAD BUGIEM W WOJNIE 1812 r.

Uwagi wprowadzające

Niemal od następnego dnia po podpisaniu przez cara Rosji i Cesarza Francuzów traktatu pokojowego w Tylży, uważanego w Rosji za haniebną, rozbieżności pomiędzy oboma mocarstwami stawały się coraz większe. Kryzys narastał już od 1808 roku (zjazd w Erfurcie – zdrada Talleyranda). Postawa «sojusznika» w czasie wojny 1809 roku unaoczniała Napoleonowi wiarolomność Rosji. Mimo to Cesarz, chcąc zachować sojusz, a wraz z nim blokadę kontynentalną, gotów był na wiele ustępstw. Konwencją z 4 stycznia 1810r., Aleksander zażądał porzucenia przez Napoleona sprawy polskiej, który godząc się na nie odbudowywanie Polski, chciał dać w zamian Rosji gwarancję terytorialnego stanu posiadania. Jednocześnie zorientował się, że car podstępnie pragnie zrobić z niego kolejnego rozbiórce Rzeczypospolitej. Także w imię utrzymania sojuszu z Aleksandrem Napoleon poświęcił Turcję. Elekcję marszałka Bernardotte'a jako następcy tronu Szwecji, 21 sierpnia 1810, odebrał jako kolejne knowania Rosji. Niejako w odpowiedzi zajął 13 grudnia t. r. ks. Oldenburg. W ramach retorsji, 31 grudnia 1810r., Rosjanie otworzyli swoje porty dla statków angielskich, ostatecznie łamiąc postanowienia z 1807 roku. Wojna wydawała się być nieunikniona [1]. Początkowo zakładano atak Rosji, stąd też plany Napoleona miały defensywny charakter. Na terenie Księstwa najważniejszą rolę przewidywano dla twierdz w Modlinie, Serocku i Pradze. Zamość stanowić miał drugorzędny punkt oporu i nie przewidywano dlań odrębnych zadań [2]. Sytuacja ulegała zmianie na początku 1812 roku, kiedy to Cesarz zdecydował się wystąpić przeciwko Rosji. Przygotowaniami w Księstwie objęto całą jego armię, w tym także twierdze. Opierając się na opiniach ks. Józefa i polskich sztabowców Napoleon zdecydował, że Zamość będzie pełnił rolę punktu powstrzymującego ewentualne akcje wojsk rosyjskich z kierunku wołyńskiego. Twierdza w lutym 1812 została zaopatrzona w żywność i furaz, a w kwietniu w zapasy amunicji [3]. Garnizon Zamościa miał stanowić, zgodnie z rozkazem szefa sztabu armii gen. Stanisława Fiszera z 11 kwietnia 1811r., 13 pp, któremu powierzono uporczywą jego obronę [4]. Organizacyjnie pułk należał – wspólnie z 15 pp – do II brygady piechoty pod dowództwem gen. Franciszka Paszkowskiego, wchodzącej w skład 16 Dywizji Piechoty gen. Józefa Zajączka. 24 czerwca 1812 r. Wielka Armia, a wraz z nią cała armia Księstwa Warszawskiego, przekroczyła Niemen. Zaczynała się druga wojna polska.

Utworzenie dywizji gen. Amilkara Kosińskiego. Pierwsze działania

Jedyną realną siłą zbrojną, jaka pozostała na terenie Księstwa, był 13 pp. [5]. Początkowo nic nie zapowiadało mających pojawić się kłopotów. Jeszcze 2 lipca załoga Zamościa zgłosiła uroczysty akces do Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Na rozkaz gen. Haukego pułk trzynasty odbył rewie, a artyleria oddała salut honorowy [6]. Na początku lipca u granic Księstwa Warszawskiego od strony Wołynia stały pułki Armazaski pułk dragonów i pułk kozaków z dywizji gen. mjr. Iwana Chruszczowa [7]. Napoleon nie traktował poważnie ewentualnych zagrożeń z kierunków południowych, dążąc do rozbicia armii rosyjskiej na głównym teatrze działań. W połowie lipca wydał rozkazy przesunięcia VII korpusu saskiego gen. Jana hr. Reyniera i korpusu austriackiego ks. Karola Schwarzenberga w rejon Nieświeża [8]. Granice Księstwa zostały odsłonięte. Tymczasem w połowie lipca dywizja pod dowództwem gen. lejtn. Karola hr. Lamberta, wchodząca w skład koncentrującego się w okolicach Łucka korpusu gen. Aleksandra Tormasowa, wkroczyła w granice Księstwa, siejąc popłoch i zamęt. Rosjanie zajęli 15 lipca Włodawę a następnego dnia przekroczyli Bug pod Hrubieszowem [9]. W zaistniałej sytuacji, pełniący obowiązki zastępcy ministra wojny, gen. Józef Wielhorski 16 lipca rozkazał wyprowadzenie z Zamościa jednego batalionu 13 pp z zadaniem osłony przed podjazdami rosyjskimi. Jednocześnie 18 lipca powierzył gen. Amilkarowi Kosińskiemu dowództwo nad mającą się sformować dywizją przeznaczoną do osłony

granic oraz podjęcia działań na kierunku wołyńskim. Rozkazy te niejako potwierdzał list ministra spraw zagranicznych, ks. Bassano, zawierający rozkaz Cesarza dotyczący formowania kilkutyśięczonego korpusu i współdziałanie z Korpusem gen. Reyniera przy osłonie granic Księstwa [10].

Trzonem dywizji Kosińskiego miał być 13 pp, batalion piechoty złożony z oddziałów zakładowych pułków piechoty, gwardie narodowe pospiesznie formowane w całym kraju oraz dwa pułki kawalerii utworzone ze szwadronów zakładowych [11].

Nie czekając na choćby częściowe sformowanie dywizji, Kosiński już 8 sierpnia rozkazał III/13pp pod dowództwem ppłk. Koziobrodzkiego wykonanie rozpoznania sił rosyjskich na prawym brzegu Bugu. Koziobrodzki przekroczył częścią batalionu rzekę w rejonie Matcza i pomaszerował w kierunku Korytnicy, gdzie natknął się na patroli kozackie i pododdziały jeźrów. Podjął z nimi walkę. Zorientowawszy się jednak, że niedaleko znajdują się poważniejsze siły rosyjskie, wycofał się na lewy brzeg Bugu [12].

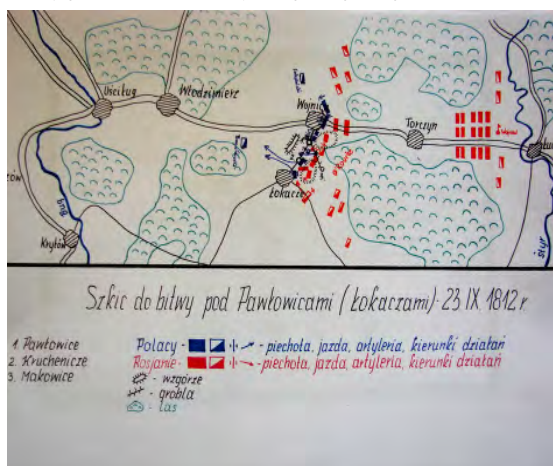
Kosiński kontynuował rozpoznanie sił nieprzyjaciela na prawym brzegu rzeki. W dniach 16 i 17 sierpnia poprowadził kompanię wołyżerów 13 pułku. Żołnierze spędzili czasy rosyjskie na tyle skutecznie, że droga do Uściługa stała się otworem [13].

Wykorzystując przybliżenie się VII Korpusu Reyniera po jego zwycięstwie nad Tormasowem pod Horodecznem i odwrót Rosjan spod Uściługa Kosiński, wzmacniając się ostatnim batalionem 13 pp z pozostających dotąd w Zamościu, po otrzymaniu w dniu 25 sierpnia rozkazów Reyniera dotyczących zajęcia Uściługa i Włodzimierza, 26 sierpnia usztykował swoją dywizję na lewym brzegu Bugu. Dwa bataliony (I i II) 13 pułku pod dowództwem Żymierskiego, stanowiły prawe skrzydło ugrupowania w rejonie Hrubieszowa. Po zbudowaniu 27 sierpnia na Bugu mostu naprzeciw Uściługa, oddziały Kosińskiego 28 sierpnia pomaszerowały w ślad za ustępującymi oddziałami rosyjskimi. Na czele szły oba bataliony 13 pp, zajmując tego samego dnia Uściług, do którego reszta dywizji weszła w dniu następnym. 30 sierpnia oddziały polskie wkroczyły do Włodzimierza [14]. Tu, w czasie kilkudniowego postoju, Kosiński zreorganizował podległe sobie oddziały. Całość podzielił na dwie brygady. Jazdą, składającą się z dwóch pułków ppłk. Franciszka Pogonowskiego (Pągowskiego) (z kompanii zakładowych) i mjr. Józefa Sokolnickiego (oddziały powstań i Gwardii Narodowej), dowodził gen. bryg. Walenty Kwaśniewski. Brygadę piechoty składały 13pp, bataliony „zakładowy”, strzelców, kompanie weteranów oraz batalion Gwardii Narodowej. Na jej czele stanął płk. Żymirski. Jeden z batalionów na mocy rozkazu Kosińskiego z 3 września miał objąć kpt. weteranów Karpiński, którego do Włodzimierza wzywał gen. Hauke [15]. Artylerią dowodził ppłk Antoni Płaczyński [16]. Po wydaniu zarządzeń odnośnie utworzenia władz cywilnych, Kosiński zamierzał kontynuować marsz na Wołyń, chcąc zająć Łuck. 4 września dywizja ruszyła w kierunku Łucka, jednak na polecenie Schwarzenberga zatrzymała się już tego samego dnia w Pawłowicach, mając osłaniać prawe skrzydło austriackie od strony Beresteczka [17]. Niezrażony rozkazem postoju, Kosiński zlecił Żymirskiemu opracowanie planu działań zaczepnych skierowanych przeciwko armii Tormasowa. Zakładając współpracę korpusów Schwarzenberga, Reyniera i dywizji Kosińskiego, Żymirski zamierzał na czele straży przedniej (13 pp) przekroczyć Styr pomiędzy Beresteczkiem a Boremlem, zabezpieczyć przeprawę dla głównych sił, które maszerując w ślad za polską dywizją – miały szansę oskrzydlić armię rosyjską. Ogólnie znana bierność i niechęć Schwarzenberga do angażowania się w starcia z armią rosyjską w 1812 r. nie tylko zniweczyła ten plan, lecz co gorsza, spowodowała bezpośrednie zagrożenie ze strony naddunajskiej III Armii rosyjskiej dowodzonej przez gen. Aleksandra Tormasowa, wspartej przez armię naddunajską adm. Pawła Cziczagowa [18].

Bitwa pod Pawłowicami (Łokaczami) 23 września 1812r.

21 września obie armie połączyły się. Wykonując rozkazy Kutuzowa przednia straż armii, pod dowództwem gen. Lamberta, w nocy 19/20 września przekroczyła Styr, spychając pod Czarnkowem i Nieświeżem kombinowaną austriacko – sasko – polską brygadę jazdy [19]. Główne siły przekroczyły Styr w dniach 22 i 23 września. Część sił rosyjskich – awangarda

pod dowództwem gen. mjr. hr. O'Rourke'a (6 bat. piech., 8 szw. jazdy, 2 pułki kozackie, 12 dział art. konnej), a za nią III korpus gen. lejtn. Wojnowa - 23 września podeszła w rejon Markowicz [20]. Dywizja Kosińskiego, osłaniająca prawe skrzydło korpusu saskiego, zmuszona została do przyjęcia walki z kilkukrotnie silniejszym przeciwnikiem. Centrum ugrupowania polskiego, pomiędzy Pawłowicami a wsią Wojnica, stanowią I i II/13 pp wraz z batalionem strzelców lubelskich oraz cztery działa, pod ogólnym dowództwem płk. Żymirskiego. Trzeci batalion 13 pułku razem z batalionem „zakładowym” i kolejnymi czterema armatami pod dowództwem mjr. Obertyńskiego składał lewe skrzydło usytuowane w rejonie wsi Wojnica, leżącej na trakcie Włodzimierz – Łuck. Osłonę lewego skrzydła stanowił pułk jazdy mjr. Sokolnickiego, natomiast prawe tworzyły dwa bataliony Gwardii pod komendą ppłk. Zambrzyckiego, rozłożone koło Łokacza i wsi Kruchenicze. Grobli biegnącej od Markowicz do Pawłowicz strzec miała kompania Gwardii, osłaniana przez pułk jazdy Pągowskiego. Szwadron jazdy kpt. Bogusławskiego patrolował trakt na odcinku od Łokacza do Włodzimierza [21]. Około południa pierwsze oddziały awangardy rosyjskiej pojawiły się od strony grobli markowickiej. Obsadzająca groblę kompania otworzyła bezładny ogień, a następnie pierzchnęła w popłochu. Jej „odwrót” przesłaniał pułk jazdy Pągowskiego. Rosjanie naprawili mosty, podeszli pod Kruchenicze [22]. Widok niewielkiego patrolu kozaków z 3 Uralskiego pułku (korpus Wojnowa) wywołał w I batalionie Gwardii Narodowej przerażenie. Bez rozkazu żołnierze zaczęli strzelać na oślep, raniąc kilkunastu własnych ludzi, nie czyniąc oczywiście żadnej szkody nieprzyjacielowi, po czym rzucili się do panicznej ucieczki. Najgorszym jednak było, że swoją postawą zdezorganizowali II batalion, który nie podjąwszy jakiegokolwiek walki zbiegł ze swych stanowisk wprost przez pola. Tym sposobem nieprzyjaciel, praktycznie bez walki, miał otwarte polskie prawe skrzydło i możliwość obejścia dywizji Kosińskiego. W całej tej sytuacji zorientował się Żymirski, który z dwoma batalionami 13 pp powstrzymał skutecznie zakusy rosyjskie aż do czasu zajęcia nowych pozycji koło Pawłowicz przez zdezorganizowane polskie jednostki. Następnie zerwawszy mosty, wycofał się w ślad za dywizją [23]. Oddziały rosyjskie zajęły pozycje na wzgórzach przed Pawłowicami. Rozpoczęła się obustronna wymiana ognia artyleryjskiego. Po zapadnięciu zmroku, ok. 17-tej, Kosiński podjął decyzję o odwołaniu w kierunku na Usiatycze. Ariergardę dywizji tworzył 13 pułk. Rosjanie pozostali na zajętych stanowiskach. Do niewoli rosyjskiej trafiło 2 oficerów i 150 żołnierzy [24]. W trakcie odwrotu Reynier 25 września rozkazał Kosińskiemu przejścia osłony granic Księstwa w rejonie górnego Bugu.

szkic oprac. - J. Dudziński,
rys. - G. Musiałik - Dudziński

Walki w październiku. Raid Czernyszewa

Dywizja 29 września przekroczyła rzekę w Siedliszczach i rozlokowała się w rejonie Chelma, skąd następnego dnia wymaszerowała do Wojsławic. Ostatecznie oddziały polskie zajęły 2 października pozycje w Obrowcu pod Hrubieszowem [25]. W trakcie kilkudniowego postoju Kosiński nakazał utrzymywanie w obozie odpowiedniego porządku, którego na

bieżąc miał dopilnowywać oddział złożony z jednego oficera i 50 żołnierzy 13 pp oraz oficera i 20 –stu jazdy [26]. Pozostawanie pułku w polu, ciągle marsze, potyczki, wszystko to sprzyjało pewnemu rozprężeniu dyscypliny. Zaopatrzenie w żywność bywało nieregularne, a i ilości dostarczanego prowiantu nieraz były niewystarczające. Stąd wkraść się nieporządek, o jakim mówi Kosiński w rozkazie dziennym, w czym przodował 13 pp. Zatem generał poleca, że ma być zachowany porządek, a żywność ma odbierać najpierw artyleria, potem innego dnia 13 pp, drugiego gwardia i sztaby, trzeciego kawaleria [27]. Chcąc podnieść poziom wyszkolenia pułku Żymirski rozkazał codzienne przeprowadzanie musztry, zwłaszcza z bronią, o ile pogoda pozwoli, za co odpowiedzialnymi czynił dowódców kompanii [28].

Nowym celem operacji rosyjskich stało się obecnie rozbitcie korpusu austriackiego i VII Korpusu Wielkiej Armii na linii Muchawca. Kierunek wołyński utracił znaczenie, a wraz z nim zmalała rola dywizji Kosińskiego. Niepokoić Polaków z kierunku Uściługa miała dywizja gen. Lüdersa [29].

10 października Kosiński otrzymał wiadomość o zaatakowaniu polskiego posterunku w Kryłowie i zagarnięciu polskich promów [30]. Wskutek tego w nocy 11/12 października Żymirski otrzymał rozkaz rozpoznania sytuacji pod Kryłowem i ewentualne odebranie Rosjanom uprowadzonych środków przewoźnych. Do wykonania zadania pułkownik desygnował dwie kompanie wołyżerskie 13 pp, kompanię strzelców Lubelskich oraz szwadron 3 puł wraz z dwoma działami artylerii konnej i granatnikiem [31]. Żymirski przepłynął na prawy brzeg Bugu po kładkach kilkudziesięciu żołnierzy, rozlokowawszy działa oraz pozostałych w zabudowaniach na lewym brzegu. Rosjanie zwabieni możliwością wzięcia do niewoli nieprzyjaciela, weszli w zasięg polskich dział i karabinów. Ogień był na tyle celny, że Rosjanie stracili czterech oficerów i ok. 100 żołnierzy zabitych i rannych. Straty własne Polaków wyniosły jeden żołnierz zabity, jeden ranny. Wieczorem oddziały powróciły do dywizji. W tym samym czasie gen. Kwaśniewski ze szwadronem 3 puł i jedną kompanią wołyżerów stanął w miejscu gdzie na przeciwnym brzegu nieprzyjaciel zgromadził promy z Kryłowa. Widok polskich żołnierzy spowodował, że Rosjanie, obawiając się próby odzyskania promów, sami je spalili [32].

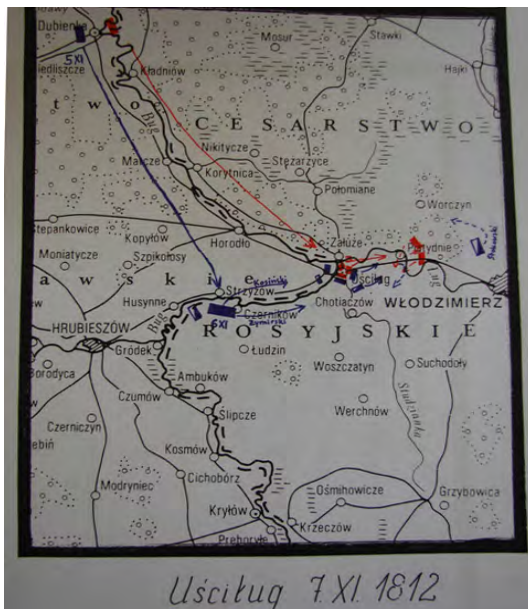
W połowie października popłoch w kraju wywołał kilkudniowy rajd oddziału płk. Czernyszewa [33]. Minister Wielhorski rozkazał Kosińskiemu przedsięwzięcie kroków mających na celu osłonę dolnego Bugu [34]. Dywizja pomaszerowała do Zamościa, gdzie stanęła 18 października [35]. Tu Kosiński otrzymał rozkaz stawienia się w Siedlcach w dniu 23 października. Pozostawiając w Zamościu cztery kompanie fizylierskie 13 pp oraz bataliony strzelców, oddziałowy oraz pułk Gwardii, 19 października ruszył wraz z dwoma batalionami 13 pułku, dwoma kompaniami wyborczymi batalionu pozostałego w Zamościu, pułkiem jazdy zakładowej, szwadronem jazdy powstania krakowskiego oraz 6 armatami. Po kilkudniowym marszu, kiedy Czernyszew wycofał się i zagrożenie minęło, 20 października otrzymał rozkaz powrotu w rejon Chelma [36].

Bitwa pod Uściługiem 7 listopada 1812r.

Pod koniec miesiąca Kosiński powziął wiadomość o zamierzonej przeprawie Rosjan przez Bug w rejonie Dubienki, gdzie zresztą od pewnego czasu, tak jak wzdłuż całej rzeki, rozstawione były posterunki rosyjskie. W rejonie Włodzimierza stały wojska gen. Mussina-Puszkina [37]. 3 listopada meldowano Kosińskiemu o obecności kozaków w okolicy Dubienki. Następnego dnia kpt. Zawadzki z 3 puł wysłany z podjazdem kierunku Lubomla potykał się z nimi i wziął do niewoli majora i 6 kozaków. Zapewne od jeńców Kosiński dowiedział się, że w okolicy pojawiły się oddziały rosyjskie w sile batalionu piechoty, dwóch szwadronów dragonów i 1 działa [38]. Zasadzkę nad Bugiem urządził płk Żymirski z I batalionem. Pozostał na stanowisku do rana następnego dnia. Nie mogąc doczekać się nieprzyjaciela, Kosiński postanowił wycofać swoje siły do Dubienki i ruszyć z dywizją do Strzyżowa, zostawiając nad Bugiem jedynie kompanię piechoty z batalionu oddziałowego i szwadron jazdy dla powstrzymania bezkarnych dotąd wypraw kozackich na lewy brzeg rzeki. 5 listopada, ok. godz. 9 (rano) pojawiły się zapowiadane oddziały rosyjskie, które rozpoczęły budowę mostu. Polski batalion, wzmocniony dwoma armatami, obsadził zabudowania Dubienki. Wkraczając do miasta

piechotę przeciwnika, niespodziewającą się zastać tu wojska, Żymirski przywalił rzesystem ogniem piechoty i artylerii. Straty rosyjskie wyniosły 13 ludzi, w tym kapitan. Rosjanie wycofali się za Bug, uchodząc do Uściługa [39]. Dywizja polska przeszła 6 listopada do Strzyżowa, gdzie przekroczyła Bug. Kosiński postanowił rozpoznać położenie Rosjan w rejonie Uściługa i Włodzimierza. Żymirski na czele dwóch batalionów 13 pp, 400 koni jazdy oraz czterech dział, w nocy z 6/7 listopada przeszedł Bug i o świcie 7-go dotarł do Uściługa [40]. Kosiński z czterema kompaniami III/13 pp, szwadronem jazdy krakowskiej oraz dwoma działami artylerii konnej posuwał się drugim brzegiem rzeki, równoległe do oddziału Żymirskiego, dochodząc do miasta od strony zachodniej [41]. Siły rosyjskie w Uściługu stanowiły trzy bataliony piechoty, cztery działa oraz przeszło 300 jazdy. Żymirski część sił wysłał do obejścia miasta od strony północnej. Jednocześnie rozkazał dwóm kompaniom wołyżerskim zajęcie pozycji nad parowem rzeczki Studzianki, od południowej strony Uściługa. Rosjanie zostali oskrzydleni z wszystkich stron. O świcie wołyżerowie sforsowali parów Studzianki, spędzając rosyjskie posterunki. Żymirski z resztą oddziału uderzył na zaskoczonych Rosjan i opanował skraj miasta. W tym czasie nadszedł Kosiński, wspierając go ogniem zza rzeki. W sumie wystrzelono 220 pocisków artyleryjskich. W popłochu, porzucając broń, oporządzenie oraz sprzęt i żywność, Rosjanie uchodzili w kierunku na Włodzimierz. Oddział Żymirskiego ścigał wroga aż do Piatydna, gdzie przekroczył rzekę Ług. Tutaj Kosiński nakazał odwrót, który Żymirski wykonał w należyłym porządku, będąc stale napierany przez wzmocnione dwoma batalionami piechoty i sześcioma działami, powracające kolumny nieprzyjaciela. Straty wśród oddziału Żymirskiego wyniosły w sumie 51 zabitych i 34 rannych, w tym 1 zabity oficer i 17 żołnierzy z 3 puł oraz 23 podoficerów i żołnierzy 13 pułku. Rannych w sumie 3 oficerów, 17 żołnierzy 13 pp i 14 z 3puł. Nieprzyjaciel, oprócz 100 jeńców, stracił 40 zabitych i rannych. W zabudowaniach Uściługa Polacy zdobyli plecaki z oporządzeniem trzech rosyjskich batalionów, a także zajęli 30 furgonów, 50 koni oraz 150 sztuk bydła i 300 owiec. Kosiński w raporcie do króla wyróżniał oficerów biorących udział w wyprawie, zwłaszcza zaś samego Żymirskiego [42].

szkic oprac. - J. Dudziński, mapy wg J. Nadzieja, Zamość 1813, Warszawa 1994.

Końcowy etap działań. Utworzenie kordonu na Bugu

Po wyprawie dywizja rozłożyła się kordonem wzdłuż Bugu, wystawiając posterunki kawalerii w Krylowie, Czerniewcu, Hrubieszowie, Kopyłowie i Dubience. Posterunki te wspierał 13 pp rozłożony w Podhorcach, Oborowcu, Nieładach i Zadubach [43]. Dowództwo nad całością przejął po złożeniu dymisji przez Kosińskiego, płk. Żymirski. 14 listopada w Zamościu Kosiński otrzymał szczegółową instrukcję odnośnie organizacji kordonu na Bugu. Instrukcja ta niemal wykluczała

jakąkolwiek samodzielność i inicjatywę dowodzącego dywizją. Jej wykonanie zlecił Żymirskiemu. Była to ostateczna czara goryczy dla Kosińskiego, który w cztery dni później otrzymał dymisję [44]. Rozkazem z 20 listopada 1812 r. Kosiński pożegnał się z podwładnymi i wyjechał do Lublina i dalej do Warszawy [45]. Udzielając dymisji Kosińskiemu Wielhorski powierzył dowództwo nad kordonem płk. Wierzbickiemu. Rosjanie rozłożyli nad Bugiem łańcuch pikiet złożonych z kozaków i piechoty. W Uściługu stały oddziały 13 DP, naprzeciw Krylowa batalion piechoty z jednym działem, w Łucku 3 bataliony jebrów i jeden muszkieterski [46]. Poza niewielkimi utarczkami patroli z kozakami usiłującymi przekroczyć Bug, do końca listopada nie odnotowano już poważniejszych starć, a bataliony 13 pp rozłożone były posterunkami m. in. w Grabowcu, Łuszczowie, Trębaczowie i Ciechankach [47]. Jeszcze 24 listopada Kosiński informował gen. Haukego, Żymirskiego, płk. Wierzbickiego oraz Koziebrodzkiego o gromadzeniu się sił rosyjskich nad górnym Bugiem [48]. Z początkiem grudnia 1812 r. dalsza obrona Bugu utraciła strategiczne znaczenie. Dywizja Nadbużańska gen. Amilkara Kosińskiego przestała istnieć. 13 pp wycofany został do Zamościa. Wraz z II/6 pp ppłk. Rusieckiego, batalionem zakładowym, dwoma kompaniami weteranów, dwoma kompaniami kanonierów oraz szwadronem 3 puł składał garnizon twierdzy. Pozostałe oddziały dywizji wycofały się w głąb kraju, gdzie najczęściej zostały wchłonięte przez reorganizujące się pułki armii Księstwa Warszawskiego po kłęsce roku 1812.

Przedstawiony powyżej zarys działań dywizji nadbużańskiej gen. Kosińskiego jest w swej istocie tylko szkicem. Charakter wydawnictwa oraz jego ramy objętościowe nie pozwoliły na zamieszczenie ważnych i ciekawych zagadnień. Kampania 1812 roku na Wołyniu to ciekawy, a zarazem mało zbadany fragment wojny 1812 roku. Mam nadzieję, że ten skromny artykuł pozwoli przybliżyć temat w niejakim stopniu, a na przyszłość stać się podstawą większego opracowania.

[1] M. Kukiel, Wojna 1812 roku, t.I, Kraków 1937, s. 4 - 19.

[2] Nie znam twierdzy Zamość. Jeżeli może się bronić, trzeba ją uzbroić, zaopatrzyć na 6 miesięcy i umieścić tam o ile możności najlepszy garnizon, Napoleon do Fryderyka Augusta Króla Saskiego, Paris 16 kwietnia 1811, Correspondance de Napoleon I publiee par orde de L'Empereur Napoleon III, t. XXII, Paris 1867, s. 67-68.

[3] Napoleon do ks. Neuchatel [marsz. A. Berthiera], Paris 26 marca 1812, Correspondance..., t. XXIII, Paris 1868, s. 344.

[4] Zob. Napoleon do Fryderyka Augusta Króla Saskiego, Rambouillet 17 maja 1811, Correspondance..., t. XXII, s. 162.

[5] Nie licząc pozostawionych zakładów pułkowych oraz gwardii narodowych, które liczone etatowo na ok. 10 000 ludzi, faktycznie 6 000. B. Gembarzewski, Wojsko polskie, Księstwo Warszawski 1807-14, Warszawa 1905, s. 324; J. Willaume, General Józef Wielhorski (1759 - 1817), Poznań 1925, s. 56.

[6] Zamość dnia 2 lipca 1812, Rozkaz Okólny, Materiały dot. Historii wojskowości w Polsce z 1. 1677 - 1831, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (dalej PAN Kraków), rkp. 698, k. 51; M. Kukiel, Wojna..., t. I, s. 236.

[7] D.M. Buturlin, Istoria nashestwia Imperatora Napoleona na Rossju w 1812 godu, t. II, S. Petersburg 1838, s. 377.

[8] Napoleon do ks. Neuchatel, Wilno 11 i 16 lipca 1812, Głębokie 20 lipca 1812, Correspondance..., t. XXIV, Paris 1868, s. 50 - 51, 64, 81; M. Kukiel, Wojna..., t. II, s. 36 - 39.

[9] M. Kukiel, Wojna..., t. II, s. 35. Sytuacja ta na szczęście nie trwała długo, bo już 17 lipca Tormasow otrzymał rozkaz wycofania się o podgórnia dla wspomnienia 2 Armii rosyjskiej gen. Piotra ks. Bagrationa. Napoleon bagatelizował stan i liczebność Tormasowa, uważając, iż nie liczy on więcej jak 9 000 ludzi, bardzo zmęczonych. Władze Księstwa powinny uzbroić 4 - 5 000 ludzi, co powinno wystarczyć do ochrony granic przed kozakami. Napoleon do A. M. Mareta, ks. Bassano w Wilnie, Głębokie 20 lipca 1812, Correspondance..., t. XXIV, s. 88.

[10] J. Willaume, General Józef Wielhorski..., s. 55; J. Willaume, Amilkar Kosiński 1769 - 1823, [w] Roczniki Historyczne (RH), R. V, z. 2, Poznań 1929, s. 203; Napoleon do A. M. Mareta, ks. Bassano w Wilnie, Witebsk 31 lipca 1812, Correspondance..., t. XXIV, Paris 1868, s. 109; A. Kosiński - 1794 kpt., 1795 - 96 we Włoszech, I 1797 szef bat. Legionów Dąbrowskiego, 1798 wicechef II Legii, ucz. kampanii 1799 Mantua, ucz. kampanii 1800 - 1801, 1803 dymisja, 1806 - 1807 org. wojsko na Pomorzu, dowódca Legii po raniomym Dąbrowskim, Gdańsk, Frydland, 1809 org. siły zbrojnej w departamencie poznańskim, guber. Warszawy; J. Pachoniski, Kosiński Antoni, pseud. Amilkar (1769 - 1823), Polski Słownik Biograficzny (PSB), t. XIV, Wrocław 1968-1969, s. 208-212. Podstawowe materiały do działań dywizji Kosińskiego w 1812 r. zawierał rękopis 515 ze zbiorów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (BPTPN), który zaginął podczas II wojny światowej. Ponieważ ewidencja rękopisów przedwojennych również zaginęła, wiedzę o pozycjach zaginionych czerpiemy z literatury. Na jej podstawie ustaliłem, że przed II wojną światową Biblioteka PTPN posiadała papiery gen. Amilkara Kosińskiego (sygnatury rkp.512-516). Dlatego też do opisu tych działań niezbędne było oparcie się na biografii generała pióra J. Willaume'a, który wykorzystał w pełni ten właśnie materiał, w połączeniu z innymi dostępnymi źródłami i opracowaniami.

[11] Każdy departament, zgodnie z początkowymi założeniami miał wystawić w ramach Gwardii Narodowej batalion piechoty i pułk jazdy. Faktycznie, na skutek złej organizacji, dużej dezercji oraz mylnych wyobrażeń Kosińskiego, który z gwardii chciał utworzyć V dywizję liniową Księstwa, w działaniach jego korpusu w 1812 r. wzięła udział tylko część gwardii. J. Staszewski, Gwardie narodowe w czasach Księstwa Warszawskiego, [w] Przegląd Historyczno - Wojskowy (PHW), z. 1, 1929, s. 114 - 115; J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 205-206, 209, 211, 212; G. Nafziger, M. T. Wesolowski, T. Devoe, Poles and Saxons of the Napoleonean Wars, Chicago 1991, s. 38 - 41. Zgola odmienny obraz gwardii narodowej warszawskiej, jako wojska dobrze zorganizowanego, wyposażonego i gotliwego w służbę dał w sierpniu 1812, prefekt warszawski Nakwaski B. Gembarzewski, Wojsko polskie..., s. 324 - 325. Wartość oddziałów piechoty i jazdy wystawionych z jednostek zakładowych była także niewielka. Braki materiałów, kadrowe, z jakimi borykała się armia sprawiły, że ich liczebność, wyposażenie i wyszkolenie stały na znacznie niższym poziomie w stosunku do jednostek liniowych. Co do stanu i jakości zakładów pułków jazdy, zob. np. raporty płk B. Łączynskiego. Płk Łączynski do gen. Rożnieckiego, Poznań 4, 8 i 16 grudnia 1811 r., PAN Kraków, Teki Staszewskiego, sygn. 8798 (t. 89).

[12] Gen. Kosiński do gen. Wielhorskiego, 12 (10) sierpnia, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 212, 214. W rejonie Łucka dla pilnowania granic Księstwa, gen. Tormasow pozostawił dwa pułki kozaków oraz XVI brygadę dragonów z 5 DK Korpusu gen. Lamberta,

pod dowództwem gen. mjr. Iwana Chruszczowa. W samym Włodzimierzu stał Arzamaski pułk dragonów. Raport gen. A. Tormasowa z 14 sierpnia 1812, [w] Izwiestia o wojennych dziejach 1812 - 1814 gg. Po materiałach periodyczeskiej pieczęci, www.project 1812.ru; I. A. Nieswickij, Zapiski czernowo gusara. Wspominania generała lejtnanta i kawalera kniazia ..... ob Otieczestwiennoj wojny 1812 goda, Moskwa 2005, s. 369.

[13] J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 213-214.

[14] Polskie wojsko zostało powitane przez duchowieństwo, cechy, kahał oraz całą ludność. Miasto było iluminowane. Kosiński z miejsca przystąpił do organizowania władz cywilnych powiatu włodzimierskiego, na czele, których stanął podkomorzy Wydzga. J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 221 - 222. Kosiński informował swoich żołnierzy, że Napoleon uczynił im zaszczyt, że mogą współuczestniczyć w wyzwoleniu ziem kiedyś przemocą nam zabranym. Mieszkańców mają traktować jak swoich, należy informować, że przybyli jako wyzwolicieli. Rabunek i gwałt na osobie będzie karany śmiercią. W Głównej kwaterze, Rozkaz dzienny dnia 30 sierpnia 1812, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów dziennych 13 pułku piechoty wojsk polskich z lat 1812 i 1813, k. 4.

[15] Gen. Hauke do Karpinińskiego kapitana Weteranów, Zamość 4 września 1812, Archiwum własne autora,teczka XVIII-XIX wiek.

[16] W Głównej kwaterze, Rozkaz dzienny dnia 30 sierpnia 1812, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 5. Reorganizację ułatwiali korpusy Schwarzenberga i Reyniera, które w tym czasie rozłożyły się na linii rzeki Turii w Koszarach i Murzysku, po wycofaniu się sił rosyjskich za Styr w rejon Dubna. Kosiński bardzo narzekał na stan swoich nowych formacji, brak zdolnych oficerów. Jedynym «nadającym» się miał być Zymirski. Wydaje się, że to opinia krzywdząca i niesprawiedliwa, przynajmniej, co do niektórych oficerów, np. dowódców pułków jazdy Pągowskiego i Sokolnickiego, którzy byli dobrymi i doświadczonymi oficerami, co potwierdzili w toku wojny 1812 r. czy kpt. Karpinińskiego, który był kawalerem orderu VM. Jednocześnie list odzwierciedla charakter Kosińskiego, ale także jego wyobraźnia, co do wojska, którym dowodził w świetle swoich planów i ambicji w stosunku do Wołynia w 1812 roku. A. Kosiński do J. Wielhorskiego, Pawłowice 10 września 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 226; Gen. Hauke do Karpinińskiego kapitana Weteranów, Zamość 4 września 1812, Archiwum własne autora,teczka XVIII - XIX wiek. Mylnie odczytał datę listu M. Tarczynski, Franciszek Zymirski general zapomniał, Warszawa 1988, s. 88, podając 1 września, co w świetle treści listu, np. komentarza odnośnie decyzji Wielhorskiego o pozostawieniu gen. Haukego w Zamościu (o czym w liście J. Wielhorski do A. Kosińskiego, 1 września), jednoznacznie wskazuje na inny dzień sporządzenia pisma.

[17] W kwaterze głównej w Włodzimierzu. Rozkaz do marszu [4 września]; W kwaterze głównej Pawłowicach dnia 5 września 812 o godzinie 6-tej, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 8 - 9.

[18] Np. mimo uzgodnień 12 września nie doszło do skutku rozpoznanie sił rosyjskich na linii Styru, bo oddziały austriackie mające wykonać zadanie nie stawily się na umówione miejsce zbiórki. Z planem działań zaczepnych wysłał Kosiński Zymirskiego do Reyniera, jednak nie zyskał on akceptacji gen. Wielhorskiego, ale przede wszystkim ks., Schwarzenberga, który powoływał się na rzekome zakazy Napoleona angażowania się korpusu austriackiego w walki a wojskami rosyjskimi. W rzeczywistości rozkazy Cezarza były wprost odwrotne. Napoleon do A. M. Mareta ks. Bassano w Wilnie, Możajsk 10 września 1812, Correspondance..., t. XXIV, s. 209; A. Kosiński do J. Wielhorskiego, Pawłowice 14 września 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 227 - 228; M. Tarczynski, Franciszek Zymirski..., s. 88 - 89. Obie armie liczyły w sumie ok. 70 000 ludzi. M. I. Bogdanowicz, Istoria otieczestwiennoj wojny 1812 goda, t. II, S. Petersburg 1859, s. 446 mówi o ponad 60 000. Stany i OBB Zob. D.M. Buturlin, Istoria naszesztvia t. II, s. 402 - 406; M. Kukiel, Wojna ..., t. II, s. 265; G. F. Nafziger, Napoleon's invasion of Russia, N. York 1988, s. 557; R. K. Riehn, 1812. Napoleon's Russian Campaign, N. York 1991, s. 316, 494.

[19] Raport gen. A. Tormasowa z 23 września 1812, [w] Izwiestia ..., www.project 1812.ru. Langerom zagarnął austriacki pułk lekkokonnny O'Reillyego. M. I. Bogdanowicz, Istoria..., t. II, s. 443; I. A. Nieswickij, Zapiski czernowo gusara..., s. 383; I. N. Wasiliew, Nieskolko gromkich udarów po chwostu tigra. Operacja na rzece Berezynie osieniu 1812g. ili rehabilitacja admirała Cziczagowa, Moskwa 2001, s. 29; G. F. Nafziger, Napoleon's invasion..., s. 289 - 290. OOB walczących stron, straty, zob. D. Smith, The Greenhill Napoleonie Wars data book, Londyn 1998, s. 392 - 393. Nawet Kosiński przyznawał, że przyczyną porażki było nienależyte rozłożenie sił i nieostrożność. W walkach wyróżniła się polska jazda, co mieli potwierdzać dowódcy austriaccy i sascy, a gen. Kosiński wymieniał najdzielniejszych. Rozkaz dzienny, W kwaterze głównej w Pawłowicach dnia 22 września 812 R, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 16.

[20] I. N. Wasiliew, Operacja na rzece Berezynie ..., s. 30. Oba ugrupowania należały do Armii Naddunajskiej

Cziczagowa. D.M. Buturlin, Istoria ..., t. I, s. 408; t. II, s. 405; Gen. J. Wielhorski do ks. J. Poniatowskiego, Warszawa 28 września 1812, S. Askenazy, Dwa stulecia XVIII i XIX. Badania i przyczynki, t. II, Warszawa 1910, s. 536 - 537; R. K. Riehn, 1812..., s. 309.

[21] A. Kosiński do J. Wielhorskiego, [Stawki 25 września 1812], J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 231.

[22] D.M. Buturlin, Istoria..., t. I, s. 408 - 409.

[23] A. Kosiński do J. Wielhorskiego, [Stawki 25 września 1812], J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 232 - 233; D.M. Buturlin, Istoria..., t. I, s. 409; A. I. Michajłowski - Danilewski, Opisanie otieczestwiennoj wojny w 1812 godu, Moskwa 2008, s. 368 - 369. Rosjanie nazywają tę potyczkę bitwą pod Łokaczami.

[24] W sumie Cziczagow obliczał liczbę wziętych jeńców po starciach z 20 - 23 września na 9 starszych oficerów, 19 podoficerów i ok. 700 żołnierzy; Raport adm. P. Cziczagowa z 15 października 1812, [w] Izwiestia ..., www.project 1812.ru.; D.M. Buturlin, Istoria..., t. I, s. 409; M. I. Bogdanowicz, Istoria..., t. II, s. 447.

[25] Dziennik działań Dywizji zaczęty od 17 października 1812 [faktycznie od 29 września], BPTPN, rkps. 517, k. 17; J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 237.

[26] W Chełmie Dnia 30 Września 812 R, Rozkaz dzienny, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 19.

[27] W Wojsławicach 1 października 812 R, Rozkaz dzienny, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 20.

[28] Dnia 4 października 812 R, Rozkaz do pułku, Księga rozkazów..., k. 21 - 22.

[29] Działania na linii Muchawca 11 października, D. Smith, The Greenhill Napoleonie..., s. 394; Raport adm. P. Cziczagowa z 15 października 1812, [w] Izwiestia ..., www.project 1812.ru. M. Kukiel, Wojna..., t. II, s. 271.

[30] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 18; J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 239-241.

[31] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 18. Wspomniany szwadron ułanów przybył świeżo z Księstwa.

[32] A. Kosiński do J. Wielhorskiego, [Obrowiec] 13 października 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 242.

[33] Raport adm. R Cziczagowa z 21 października 1812, [w] Izwiestia ..., www.project 1812.ru.; M. I. Bogdanowicz, Istoria..., t. II, s. 456 - 457; A. I. Michajłowski - Danilewski, Opisanie ..., s. 376, M. Kukiel, Wojna..., t. II, s. 271 - 272; I. N. Wasiliew, Operacja na rzece Berezynie ..., s. 37 - 38.

[34] J. Wielhorski do A. Kosińskiego, 13 października 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 243.

[35] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 18.

[36] J. Wielhorski do A. Kosińskiego, 18 października 1812; A. Kosiński do J. Wielhorskiego, 20 października 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 244, 245. Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 19; W kwaterze głównej w Chełmie 24 października 812 R o godzinie 16ej, Rozkaz do marszu, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 27; A. I. Michajłowski - Danilewski, Opisanie ..., s. 376 podaje niecieślice, że w pościg za Czernyszewem ruszył garnizon Zamościa.

[37] M. I. Bogdanowicz, Istoria..., t. II, s. 463; J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 247 - 248.

[38] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 21.

[39] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 21; Raport A. Kosińskiego do króla Fryderyka Augusta, 7 listopada 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 248 - 249. W pościgu za wycofującymi się kozakami, obciążonymi zrabowanymi rzeczami brał udział szwadron 3puł, który przekroczył Bug. Wyróżnił się por. Łącki. Lublin 25 listopada 812 R, w kwaterze głównej, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 30.

[40] Kosiński do Zymierskiego, 7 listopada, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 249.

[41] Oddział jazdy kpt. Stokowskiego otrzymał rozkaz niepokojenia nieprzyjaciela we Włodzimierzu. Inny miał pomaszerować pod Kryłów. Reszta dywizji pozostała na miejscu pod Strzyżowem.

[42] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 21; Raport A. Kosińskiego do króla Fryderyka Augusta, 9 listopada 1812, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 251 - 252. Przejęcie wyposażenia posłużyło do uzupełnienia tegoż, zwłaszcza nowej organizacji. Jazda 7 Xlpod Uściługiem będąc w przedniej straż kolumny ruchomej prowadzonej przez płk. Zymirskiego dopełniła świetnie swojej powinności pod d-ctwem mjr. Pogonowskiego. Dowódca tej wyprawy płk. Zymirski odznaczył się doświadczeniem i odwagą w boju. Żołnierze oddają pochwały dla kpt. 13 pp Reszki, Zawirskiego, Hamelberga, Drohojewskiego, Kozakowskiego, dla por. Wolanowskiego adj. mjr., dla sierż. grenadierów Mirniejskiego, dla wołytera Franjejszki. Artyleria pod dowództwem ppłk. Płonczyńskiego przez męstwo swoje potrafiła utrzymać przy szosie 10 armat nieprzyjaciela, przeciwko czterem swoim. Ppłk Płacyński będąc sam przy działach oddał sprawiedliwość por. art. konnej Rościszewskiemu [...] Chirurg Winiarski dał dowody męstwa, niosąc pomoc rannym pośród największych niebezpieczeństw. Szef sztabu kpt. Machnicki, adj. kpt. Kosiński, adj. por. Kasparowski oraz wolontariusz Skarzynski wysłani z rozkazami w czasie największych niebezpieczeństw pełnili swoją służbę z męstwem i chlubą. Gen. dyw. oddaje sprawiedliwość [...] 13 pp prowadzonemu przez ppłk. Jana Koronśkiego i Kąsinowskiego, nie mniej czterem kompaniom 111/13 pp pod dowództwem ppłk. Kozibrodzkiego. Generał wyraża swoje zadowolenie i obiecuje wyróżnionych przedstawić osobnym raportem Najjaśniejszemu Panu. Lublin 25 listopada 812 R, w kwaterze głównej, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 30 - 32. Najjaśniejszy Pan chcąc dać wyraz zadowolenia z postawy 13 pp w bitwie pod Uściługiem okrył osobami chwały podanych przez gen. Kosińskiego - Kozakowskiego, Machnickiego, Reszkę, Zawirskiego, Drohojewskiego kapitanów krzyżem kawal. VM; kpt. Hamelberga, por. Podhorodeckiego i Jedręja Wiśniewskiego sierż. Grenad. Krzyżem złotym VM. Franciszka Sztukę i Grodzkiego Jana wołyterów krzyżem srebrnym VM. podpisał płk Franciszek Zymirski. Dnia 1 stycznia 1813, Rozkaz dzienny, Bibl. Ossolineum, sygn. 3587/1, Księga rozkazów..., k. 35.

[43] Dziennik działań..., BPTPN, rkps. 517, k. 21 - 22.

[44] Nie mogąc w żaden sposób porozumieć się z Zastępcą Ministra Wojny - gen. Józefem Wielhorskim, nie otrzymawszy upragnionego awansu do stopnia gen. dyw., złożył dymisję 9 listopada. Za kampanię 1812 r. w dniu 17 listopada od króla Fryderyka Augusta Komandorie Krzyża Wojskowego Polskiego. J. Pachonński, Kosiński Antoni..., s. 212; J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 252 - 255.

[45] J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 260.

[46] J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 256 - 257.

[47] Gen. Kosiński do gen. Wielhorskiego, 19, 21 listopada; Gen. Kosiński do płk. Zymirskiego, 21 listopada, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 260.

[48] Do samego Włodzimierza miał przyjsz pułk jegorów. Gen. Kosiński do gen. Haukego, płk. Zymierskiego, płk. Wierzbickiego i płk. Koziebrodzkiego, Lublin 24 listopada, J. Willaume, Amilkar Kosiński..., s. 260.

Геннадій ГУЛЬКО
(Луцьк)

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРА НА ПЕРЕБІГ ПОДІЙ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІІ В 1812 РОЦІ

Тема російсько-французької війни 1812-1814 років навить за глобалістичних проблем нашого сьогодення продовжує викликати досить високу зацікавленість не лише фахівців, але й широких кіл громадськості. Причиною її є не лише вага значимість цієї війни в світовій історії, але й 200-ліття її початку, що виповнюється в поточному році. Ця непересічна дата, вшановуватиметься не лише в Росії, де початковий період війни дійсно набрав характеру Вітчизняної, але й ряді інших країн Європи, так як переможний її результат суттєво вплинули подальшу історичну долю багатьох держав [9;710]. Не може лишитись осторонь від цих урочистостей і Україна, та й особливо волинська громадськість, адже значна частина історичної Волині, єдина за територією нинішньої України, була в тій війні зоною активних бойових дій. Масштабні та кровопролитні баталії, численні переміщення та постійні військових підрозділів супротивних армій, пограбування та спалення окупантами багатьох містечок та сіл, активний опір місцевого населення жорстокому ворогові – все це надовго закарбувалося у пам'яті багатьох поколінь волинян. Для них ця війна в другій половині 1812 року теж стала не черговою, пересічною, а дійсно визвольною та народною [21;85]. Проте, якщо тематика бойових дій 1812 року на Волині хоч побіжно, але все ж зустрічається в історіографії дореволюційних та, рідше, радянських та й нинішніх часів, то проблеми релігійного фактора під час цих подій висвітлені дещо побіжно. При цьому акценти в обох випадках розставлені лише щодо патріотичної підтримки православною людністю Волині відповідних розпоряджень російського уряду, героїзму російських військ та активності місцевого населення при відсічі австро-саксонських та польських військ з наполеонівської коаліції [1;741]. Разом з тим, ряд документів свідчать про досить суперечливі, потенційно конфліктогенні фактори у релігійній ситуації на Волині та їх вплив на перебіг подій в той важкий для волинян 1812 рік.

В межах даного дослідження піднято лише окремі аспекти з питань міжконфесійних та державно-церковних відносин на Волині на початку 19 століття. Залежно від обсягу опрацьованих матеріалів, його зміст стосуватиметься більше проблематики православної, а також католицької та греко-католицької церков, як найбільш впливових тодішніх релігійних спільнот новоутвореної Волинської губернії. Питання щодо громад іудейської релігії, що теж суттєво побутувала на Волині в ті часи, по причині присутньої тут «зони осілості» єврейського населення та на чисельності прихильників лютеранства, переважно з числа німецьких або чеських колоністів, згадуватимуться лише побіжно.

Як відомо, територія нинішньої Волинської області відійшла до Російської імперії в 1795 році після третього поділу Польщі. На початок російсько-французької війни, ці землі перебували під безпосереднім підпорядкуванням Росії лише 17 років, і тому владні структури якої ще не встигли по-належному тут вкорінитись. Це, як свідчать ряд документів, спричинило ще суттєву слабкість адміністративного апарату нового режиму на Волині, незважаючи на традиційні симпатії до держави «православного царя» значної частини міщанського та селянського прошарків тогочасної місцевої громади. Крім цього, на початок згаданої війни не встигла закріпити свій вплив серед населення Волині і Руська православна церква (РПЦ). Адже відомо, що останні осередки православ'я під тотальним тиском польської влади та католицької церкви припинили тут свою діяльність ще в першій половині 18 століття [3;206]. Водночас, на території історичної Волині, як і в багатьох інших регіонах Західної України, дуже впливовою залишалась католицька церква, духовенство якої бажало повернення свого виключно домінуючого становища часів Речі Посполитої. Зокрема, структури василіанського ордену

греко-католицької церкви (ГКЦ), мали на той час під своєю юрисдикцією у Волинській губернії понад 30 монастирів, зокрема Луцький, Володимир-Волинський, Білостоцький, Верхівський, Жидичинський, Зимненський, Загорівський, Мелецький, Туминський, Піддубецький, Погінський тощо. На території, що займає зараз Волинська область, на початку 1794 року Луцько-Острозька та Володимирсько-Брестська єпархії греко-католицької церкви нараховували більше 450 храмів та каплиць [3;213]. Крім цього, з 185 костелів та більше 100 тис. віруючих, що входили в згадані роки в юрисдикцію Луцької дієцезії римсько-католицької церкви (РКЦ), яка обіймала Волинське, Підляське, Брацлавське та Брестське воеводства, біля ста костелів та каплиць і 40 тисяч віруючих перебували на території історичної Волині [2;774]. Її діяльність активно підтримувалась чисельними монастирями ряду римсько-католицьких орденів – бернардинів, тринітаріїв, шаріток, домініканів, кармелітів тощо, які тримали під своїм впливом освіту, медицину, благодійництво та інші сфери тодішнього життя [24;40]. При цьому РКЦ мала на цих землях дещо особливий статус, зумовлений майже повсемісною приналежністю до неї місцевої сполонізованої аристократії. Відомо також, що ця шляхетська спільнота на початку 19 століття зберігала ще дуже міцні позиції на Волині в питаннях землеволодіння та в структурах новоутвореної системи імперської влади. В кінці 18 століття, за виключенням незначної кількості аристократичних родин, учасників повстання на чолі з Таудешем Костюшкою, місцева родовита шляхта одержала статус загальноімперського дворянства та практично недоторкані майнові права [23;79]. Та й сам Костюшко, будучи раніше ще і бригадним генералом, активним учасником бойових дій за незалежність Північно-Американських штатів, після полонення російськими військами перебував в Санкт-Петербурзі швидше на правах почесного гостя. Незважаючи на таку ліберальну до них позицію російської влади, за свідченням сучасників, більшість місцевого аристократичного середовища лише чекало випадку взяття реваншу в імператорській Росії та повернення Волині в склад відродженої Речі Посполитої. Із зрозумілих причин воно не могло щиро симпатизувати державі, де православна церква фактично мала статус державної.

Така неоднозначна релігійна ситуація для «державного» православ'я на Волині почала суттєво змінюватися в 1794 та особливо в 1795 роках, тобто після придушення повстання під проводом Тадеуша Костюшки та приєднання Волині до Російської імперії. Тодішні військовий та цивільний губернатори Волинського намісництва Т. Тутолмін та І. Шереметьєв проголосили укази та задіяли відповідні інструкції імператриці Катерини Другої щодо поступового обмеження діяльності на новоприєднаних територіях структур римсько-католицької та греко-католицької церков. Зокрема, була здійснена територіальна реорганізація Луцької дієцезії РКЦ, Володимирсько-Брестської та Луцької-Острозької єпархій ГКЦ [8;82]. Водночас новоутвореній місцевій російській адміністрації були дані вказівки забезпечити «единомыслие и спокойствие тамошнего народа», а архієпископу Мінському, Брацлавському та Ізяславському Віктору (Садковському), в юрисдикцію якого входила й територія нинішньої Волині, спрямовувалося рішення Священного Синоду РПЦ про посилення місійної роботи серед уніатів. Повсемісно було проголошено звернення цього архієпископа із закликом до всіх жителів утворених нових губерній «возвратиться безбоязненно в объятия православной восточной церкви» [3;238]. Як стверджують писемні джерела позаминулого століття, процес відновлення структури РПЦ на історичній Волині посприяли також направлення Священним Синодом 2500 Антимінсів і необхідного запасу мира та навіть пожертвований Імператрицею Катериною Другою власний гардероб на пошиття церковних ризниць тощо [25;149]. Допомогло цій справі і відкомандирування в новоутворену єпархію 42 священників з Київської, 19 – з Черніговської, 56 – з Брацлавської та кількох з Могилівської єпархій [3;239].

Ці активні заходи російської адміністративної та церковної влади швидко знайшли відгук серед багатьох українців та білорусів, як парафіян та священників, старше

покоління яких ще пам'ятало традиції та канони, віднятої у них насильно православної віри. Тому значна кількість колишніх прихильників унії досить охоче навернулись до юрисдикції РПЦ. Невдовзі архієпископ Віктор доповів Священному Синоду, що в його епархії, що сягала від Мінська до Кам'янець-Подільського, до православ'я приєднано 721 парафію ГКЦ. В цілому ж на всій території, що відійшла до Російської імперії внаслідок трьох поділів Польщі, за серпень 1794 р. – березень 1795 років від уніатської церкви відійшли 2603 парафії, 1483111 парафіян та 1552 священики [8;80]. Лише в межах тимчасової Ізяславсько-Волинської губернії (крім Дубнівського та Кременецького повітів) на кінець 1796 року до православ'я навернулось 815 парафіяльних та 33 приписних храмів і 776 осіб духовенства [3;244].

Для більш якісного управління новоутвореними парафіями у квітні 1795 року було засноване вікаріатство Житомирське при Мінській епархії, керуючий якого став іменуватися Мінський і Волинський. Новопризначений вікарний єпископ Варлаам (Шишацький), який опікувався й переважною частиною території нинішньої Волинської області, одержав під час хіротонії в червні 1795 року титул Житомирський [3;245]. Такі церковно-адміністративні нововведення теж посприяли активізації процесу навернення до православ'я населення Волині. На час утворення в жовтні 1799 року Волинсько-Житомирської епархії РПЦ з осідком в Преображенському монастирі м. Острів, в ній вже нараховувалось 1580 парафій, тоді як в юрисдикції уніатів лишилось 154 монастирських та парафіяльних храми [3;254]. Чисельність римсько-католицьких костелів та монастирів на Волині у цей період не зазнала значних скорочень. За різними даними загальна кількість костелів, замкових та цвинтарних каплиць на території нашого краю сягала 90.

Тут слід зазначити, що наявність традиційно високоосвіченого, переважно чернечого сану духовенства, присутність міцних монастирських структур римсько- та греко-католицької церков, відвертий супротив ще повсемірно латинізованої місцевої шляхти суттєво гальмували процес навернення прихильників унії до православ'я на Волині [3;244]. Місцями він здійснювався не добровільно, під силовим тиском властей та православного духовенства, що іноді викликав навіть силовий супротив священикослужителів та парафіян. Відомо, що крім Жидичинського, Загаецького, Корецького та Четвертинського, інші згадувані вище уніатські монастирі остаточно припинили свою діяльність лише в 1820-х – 1830-х роках. Незважаючи на те, що в більшості з них основні храми були відібрані розпорядженням влади ще в 1795-1796 роках, православне духовенство тут довго не могло знайти належну підтримку серед місцевого селян і парафії були малочисельні. Така ситуація склалася, зокрема, з головним монастирським храмом у с. Піддубці Луцького повіту, віднятого у василіан в 1796 році, але й ще в 1812 році православна парафія тут не мала свого постійного священика, а лише «наблюдоущого», тобто періодично доїжджого [31]. Аналогічний стан справ зберігався на початок бойових дій ще в 49 храмах Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів [29-31]. Довго протривали повернення до православ'я і духовенство та парафіяни Білостоцького монастиря тощо. В с. Кошари Ковельського повіту храм ще в 1796 році офіційно був переданий православним, але й через 15 років в ньому богослужіння провадили уніати. Неврегульованими залишалися і питання церковних майнових та земельних прав, що також викликали тривалі судові процеси, як це мало місце в 1796 році між володимирівськими василіанами та архимандритом православного Жидичинського монастиря [8;81]. Багатолітня судова справа з 1798 року провадилася і між колишніми власниками-уніатами та православною громадою Покровського храму м. Луцька [32].

Разом з тим на 1812 рік на нинішній території області в складі Володимир-Волинського, Луцького та Ковельського повітових духовних управлінь, що входили в склад Волинсько-Житомирської епархії РПЦ, вже діяли 399 храмів (відповідно 186, 57 та 156), а також три монастирі [29-31]. Їх обслуговували біля 400 священиків та монахів, в Остро-

зі діяли епархіальне управління та духовна семінарія, яку щорічно закінчували та висвячувались у священники 35-40 осіб. Для Руської православної церкви за умов однозначної та дієвої підтримки російської адміністрації на Волині склались всі можливості для активного розвитку церковного життя. На цей період державною політикою перед церквою ставилось завдання лише поступового послаблення ще значного впливу на місцеве населення римсько- та греко-католицьких церков. Такий стан справ у нещодавно приєднаних південно-західних землях Росії цілком задовольняв як імператора Павла, так і його наступника імператора Олександра Першого, які ще проявляли певний лібералізм до католицького та зокрема польського питання [25;149]. В результаті, в першому десятилітті 19 століття на Волині склалася досить своєрідна політична та релігійна ситуація. Як зазначається в одному з архівних джерел: «...К тому времени еще смело можно было делить население на две характерные группы: аристократию, почти исключительно из польских магнатов, дворян, владеющих обширными поместьями и замками, – и православную массу, а выразителем такой являлось в те минуты на Волини почти исключительно духовное сословие» [1;743]. Всі наведені вище обставини й наклали свій відбиток на поведінку священослужителів різних конфесій та й всього релігійного середовища під час військових дій на Волині у 1812 році.

Перші повідомлення про початок військових дій населення на Волині почуло з церковних амвонів, звідки православні священики зачитали імператорський маніфест, виданий 6 липня в Полоцьку, де при російській армії перебував Олександр Перший. (Всі дати подаються за старим стилем – Авт.). Зокрема, в ньому зазначалось: «... Неприятель, вступив в пределы России, надеясь силою и соблазнами потрясть спокойствие Великой сей Державы, положил в уме своим злобное намерение розрушить славу ея и благоденствие... С лукавством в сердце и лестию в устах несет он вечные для ней он сети и оковы... Собранные им разнородные силы велики и отважность его требует неусыпного против нея бодрствования...». У зачитуваних в парафіяльних храмах у недільні та святкові дні відозвах Священного Синоду також наголошувалось, що «...ослепленный мечтою вольности народ французький испровернул престол единодержавия и алтари христианские и тем самым заслужил Божественное проклятие...». Сам Наполеон звинувачувався в тому, що він відкрікся від Бога, «...торжествовал учрежденные лжеумствующими богоотступниками идолопоклоннические проздания...» і тому «...благодать Божия отступила от Наполеона; ничто уже не соединит его с Богом, ...его преследует вечное осуждение». Водночас місцеве населення закликалось «...воспламенить души любовью к Отечеству..., сохранить почитительность и повинование к властям и вооружиться против врага Церкви и Отечества» [1;744].

З досліджених історичних джерел відомо, що військові дії безпосередньо на території нинішньої Волині наполеонівські війська розпочали не 24 червня, як в Прибалтиці та Білорусі, а дещо пізніше. Зокрема, на початку липня окремі збройні сутички та рейди кавалерійських підрозділів мали місце на волинському прикордонні з Герцогством Варшавським. 11 липня передовий загін наполеонівських військ тимчасово захопив Любешів, і лише 16-18 серпня 1812 року полком уланів полковника Кваснецкого з польської дивізії генерала А. Косинського були окуповані міста Устилуг та Володимир-Волинський. Одночасно на Волинь через Любомль та Ратно вступили й частини з австрійського та саксонського корпусів генералів Шварценберга та Ренье. Менш численні війська 3-ї російської армії генерала О. Тормасова, ослаблені під час жорстоких липневих боїв на території південно-західної Білорусі, тимчасово змушені були відступити від кордону, зупинившись, після ряду збройних сутичок на межі річки Стир [20;42]. В результаті цього відступу тодішні Володимир-Волинський, Ковельський та частково Луцький та Дубенський повіти були окуповані військами наполеонівської коаліції. Зокрема, біля Луцька за окремими даними, ворожі війська стояли на Гнідаві та Красному і намагалися гарматним вогнем через Стир обстрілювати район нинішнього Старого міста. Їм

активно протистояли російські артилеристи. Минулорічні знахідки кількох гарматних бомб початку 19 ст. в районі нинішніх очисних споруд біля Вишкова, також засвідчують про розміщення російської батареї в околицях Луцька.

З початком бойових дій виявилось, що незважаючи на патріотичні заклики до місцевого дворянства тодішнього цивільного Волинсько-Житомирського губернатора М. Комбурлея стати до боротьби з наполеонівським нашествям, значна частина сполонізованої місцевої шляхти відкрито проявила симпатії до супротивної сторони. Вона в черговий раз повірила обіцянкам імператора Наполеона Першого відновити єдину Польщу, чого той, виходячи з власної доктрини розбудови післявоєнної Європи, і не збирався робити [9;676]. Як повідомляє одне з писемних джерел 19 століття, «...Когда Наполеон... в 1812 году наступал на Россию со своими полчищами, многие из волинских поляков перебежали к нему, а другие, оставаясь на месте, старались всеми мерами вредить русскому правительству и русским войскам» [3;256]. Водночас, завдяки акціям французької агентури, на Волині поширювалися чутки про криваву помсту, яку, нібито, збирається вчинити над православними місцева католицька шляхта. Крім цього, серед міського населення Волинської губернії, зокрема, й Луцька, активно побутували розповіді про жахливі пожежі, організовані, нібито, французькими шпигунами в багатьох губернських містах – Києві, Брянську, Ризі, Кронштаді, Архангельську, Саратові тощо. Розповідали про загрозу нових пожеж та диверсій і на Волині [26;8].

Все це, а також згадана вище слабкість позицій тодішньої російської та церковної адміністрації й стало причиною, що початок ворожого наступу викликав в окремих верствах тодішньої волинської громади чисельні панічні прояви. Тимчасове сум'яття охопило в ці дні навіть військове та цивільне керівництво Волинської губернії, яке із згоди свого вищого командування віддало наказ евакуювати місцеві цивільні та військові склади й, зокрема, залишити в повітовому Луцьку тільки 10-ти денний запас продовольства, а в губернському Житомирі – 20-ти денний. 11 липня цивільним губернатором М. Комбурлеєм була дана вказівка «...как казну так и нужнейшие дела самопоспешнейше из Житомира отправит в Киев». 26 липня Волинський губернатор знову видав розпорядження, щоб «... все вообще дела по всех присутственных местах увязать в туюки, и денежные суммы и казне, обществу и городу принадлежащие, сохранять в готовности, дабы все сие при случае зближения неприятеля можно было спасти...» [1;743].

Звичайно, що після таких неоднозначних дій цивільної влади, досить невпевнено почували себе державні чиновники та й православні священники, особливо з числа прибулих зі Сходу України. Зокрема, єпархіальні архіви зберегли звернення тих днів священників з проханнями до правлячого архієрея щодо термінового виїзду для отримання спадщини, лікування дружин тощо. І тут, як згадують сучасники, твердість в наведенні церковної дисципліни, яка суттєво вплинула на цивільну і військову владу та й всю волинську громадськість, проявив керуючий Волинською і Житомирською єпархією Руської православної церкви єпископ Даниїл Нотток-Михайловський-Мирдамський. Він, як відомо, очолював цю єпархію вже протягом семи років. Про єпископа Даниїла відомо, що він був дворянського походження, навчався в Київській духовній академії, у 1780 році був пострижений у монахи, очолював православні монастирі в містах Лебедині, Вільно та Кам'янець-Подільському і в лютому 1805 року, як згадувалося, хіротонісований на єпископа Волинського та Житомирського. У липні 1813 року був переміщений в м. Могильов, де через три роки одержав сан архієпископа. Помер в травні 1823 року [13;95]. Це була дійсно вольова та владна людина, здатна рішуче впливати на виникаючі складні ситуації. Так і в згадані дні 1812 року від єпископа Даниїла священники одержували категоричну відмову на будь-які від'їзди та впевнені роз'яснення, що небезпека не така вже й велика, все улагодиться і їм, як пасторам, в цю важку годину потрібно бути з своїми парафіянами. А вивозити з храмів та монастирів слід таємно лише найбільш цінні документи та майно, і тільки у випадках прямої загрози

захоплення їх ворогом. Проте в архівних матеріалах все ж збереглися і факти несанкціонованих виїздів окремих осіб з православного духовенства. Зокрема, в середині липня «...вдруг, неведомо куда, скрывается со всем своим скарбом, семей и пономарями протоиерей Москаленко-Александровский...», виїжджають священники Гавриїл Симонович, Дмитро Яворський та деякі інші. Але найбільш непередбачуваною подією для правлячого архієрея та й місцевих парафіян стала раптова евакуація монашок з Корецького жіночого монастиря, які 23 серпня разом з майном та церковною казною взагалі зникли в невідомому напрямку [1;744]. Лише потім з'ясувалося, що всі вони перемістилися в Молдавію.

До честі переважної більшості волинського духовенства, воно лишилося зі своїми вірними переживати всі труднощі військового часу, а архіви, в більшості своїй, були вивезені в Житомир та Київ. Як засвідчують матеріали із фондів Державного архіву Волинської області, наприклад, «Клировые ведомости» Володимир-Волинського, Луцького та Ковельського повітових духовних управлінь РПЦ за 1811-1812 роки, збереглися переважно в доброму стані. Лише 24 серпня була евакуйована з м. Острога Волинська духовна семінарія, майно та вихованці якої на 122 возах були перевезені в далеке містечко Кобиляки на Полтавщині, де й перебували, терплячи різні побутові труднощі до 1813 року [19;35]. Приклад вірності своєму пастирському обов'язку засвідчив особисто і єпископ Даниїл, який вибув з частиною церковної казни, соборного майна та архівами з Острога в Житомир лише 25 серпня, тобто коли наполеонівські війська вийшли на рубіж річки Стир. Тоді ж, із причин зловмисного підпаду, було значно пошкоджено пожежею приміщення колишнього єзуїтського монастиря, яке займало на той час єпархіальне управління та духовна семінарія в Острозі. Проте навіть в губернському місті Житомирі єпископ Даниїл ледь не став жертвою терористичного замаху, коли в його резиденції зловмисники проникли майже до кімнати, де він на той час спочивав, але чудом врятувався. Так що розмови про існування так званої «п'ятої колонії» на Волині в ті тривожні часи, були небезпідставні. Лише після того, як до Житомира вступили три бригади російських військ з Дунайської армії адмірала П. Чичагова та прийшли відомості про перемогу 15 липня 1812 року над підрозділом саксонських військ частинами 3-ї армії під м. Кобрином, цивільний губернатор М. Комбурлей та правлячий архієрей єпископ Даниїл взагалі відмінили попередні розпорядження про подальшу евакуацію архівів, державного та церковного майна [1;746].

Маловідомим навіть для сучасних дослідників залишається історичний факт ще однієї проблеми, з якою зустрівся єпископ Даниїл при розв'язанні складнощів православного життя в північно-західній частині нинішньої Волинської області. Це була справа, пов'язана із згадуваним вище архієпископом Могильовським Варлаамом (Шишацьким), який очолював цю білоруську єпархію з 1805 року. За однією з версій, він був обнадіяний наполеонівськими емісарами щодо майбутнього автономного статусу православної церкви в Білорусі та Україні в разі переможних дій імператора Наполеона. 14 липня при вступі ворожих військ в м. Могильов архієпископ Варлаам «...со всеми консисторскими членами, секретарем, канцелярскими служителями и со всем народом в...кафедральном соборе, принес присягу на верноподданство французскому Императору Наполеону Первому, на литургии и молебне поминал не Александра Первого, а Наполеона Бонапарта и супругу его Марию Луизу...». Крім цього архієпископ Варлаам розіслав в храми своєї єпархії та ряд інших тимчасово окупованих районів Російської імперії відповідні архієрейські укази з вимогою молитись за Імператора Франції тощо. Є всі підстави вважати, що його укази могли бути прочитані і в окремих храмах окупованої частини Волині та вимагали належної протидії з боку єпископа Даниїла. Після зайняття російськими військами Могильова, архієпископ Варлаам був підданий арешту та синодальному суду, позбавлений архієрейства та священства аж до простого монашеського чину. В червні 1813 році він був засланий до Преображенського монастиря в

Новоград-Сіверську, поміщений в келії під дзвіницею, «... где и умер слепым в сентябре 1823 года на 73 году своей жизни» [13;94]. В досліджених архівних матеріалах не знайдено фактів про відкриті прибічників єпископа Варлаама на Волині, проте, можливо, про одного з них згадується у «Клировых ведомостях» за 1812 рік. Зокрема, у звіті благочинного Ковельського повітового духовного управління протоієрея Венедикта Малеванського повідомляється про виключення з списків священослужителів Данила Серетинича з села Рокитниці «...последовавшее за заблуждения...» та направлення його «...в военную службу» [30].

Аналіз відомих архівних матеріалів водночас засвідчує в цілому про вітчизняну позицію, що зайняла римсько-греко-католицька церква під час бойових дій на Волині. Переважна більшість духовенства даних Церков утрималась від відкритої підтримки військ наполеонівської коаліції у зайнятих ними населених пунктах нашого краю. В загальному залишилось осторонь католицьке духовенство і під час спроб шляхетських заколотів в тилу російської армії, зокрема, в Овручі. Якби фактів щодо безпосередньої підтримки ними ворожих військ на Волині було досить багато, то вони, безсумнівно, були б використані в офіційних російських виданнях та православній місійній періодиці того часу, проходили б в матеріалах судових проваджень. Водночас не згадуються в досліджених історичних джерелах і факти матеріальної допомоги структурами католицьких церков оборонних заходів російської влади та й якогось супротиву з їх боку наполеонівським загарбникам. Цілоком вірогідно, що така політика фактичного нейтралітету була пов'язана з одержаними вказівками від глави Ватикану Папи Пія Сьомого, який добре пам'ятав про непослідовну політику Наполеона до римсько-католицької церкви та, зокрема, до проблеми відновлення польської державності. В ці роки Ватикан небезпідставно ще мав надію на досягнення домовленостей щодо мирного співіснування з російською адміністрацією та її «одержавленою» православною церквою досить впливових структур римсько- та греко-католицької церкви в західних губерніях Російської імперії. І, як відомо, до польського повстання 1830-31 років такий статус державно-католицьких взаємовідносин, в загальному, ще дотримувався. Цілоком можливо, саме з цієї причини ряд римсько-католицьких та уніатських орденів, монастирів яких діяли у зоні бойових дій, не противились надавати свої приміщення для облаштування там військових штабів, шпиталів тощо. Змушені були вчинити так і окремі волинські магнати зі своїми замками. Зокрема є відомості, що в келіях монастиря домініканів в м. Луцьку розташовувався штаб 3-ї російської армії, а з початком бойових дій влітку 1812 року російські військові шпитали розмістилися в будівлі римсько-католицького монастиря тринітаріїв цього ж міста та приміщеннях родового замку князів Радзивілів в містечку Олика. Є дані, що і в просторих келіях василіанського монастиря в с. Піддубці Луцького району теж діяв такий шпиталь, так як в місцевих легендах згадуються «французькі могили» та каплиця, біля якої були поховані померлі поранені російські та французькі військові. Цілоком можливо, що лікувальні армійські установи розміщувались в традиційно мурованих католицьких монастирських приміщеннях і в інших волинських містах, перш за все, Ковелі та Любмлі, що стали ареною кровопролитних боїв.

Щодо інших конфесій, то цілоком вірогідно, що іудейська та лютеранська громади Волині, як релігійні меншини, що століттями перебували у неспокійній Речі Посполитій під загрозою погромів та нестабільності, в цих умовах однозначно підтримали оборонні заходи російської адміністрації.

Як і переважна більшість війн минулих та й нинішніх часів, російсько-французьке протистояння на Волині у 1812 році також відзначалось жорстокістю, грабунками та насильством щодо мирних жителів. Адже за звичаями тих часів армія під час військових дій постачалась продовольством та фуражем переважно за рахунок місцевого населення. Звичайно, були також і факти помсти на релігійному ґрунті в окупованих коаліційними військами населених

пунктах. Перш за все це стосується найбільшого такого конфлікту між василіанами та православними в окупованому м. Володимирі-Волинському. Зокрема, розповідається про насильства з боку польських уланів із загоном генерала Кваснецького, після зайняття яким міста 17 серпня 1812 року «мгновенно все православное ...было смято и подавлено. И началось сведение личных счетов». Внаслідок скарги ректора василіанського монастиря Януарія Бистрого польським військовим на активного ревнителя православ'я настоятеля Свято-Успенського собору в м. Володимир-Волинському протоієрея Василя Малеванського, православний священник був заарештований. Характерно, що під час цієї акції, що відбувалася публічно, «...все городские жители, паче же те, которые состоят под судом за отступление от благочестия, единомышленно с ними, онаго Малеванского и все благочестивое духовенство поносили наравне с военными». Потім, під час пошуку згаданих в скарзі 10 бочок пороху, схованих в пристосовані під військові склади підвали зруйнованого Успенського кафедрального собору, «поляками» були забрані в тимчасовому храмі «єпископського замочку» не лише всі цінні церковні речі, але й «казенныя и церковныя деньги 244 р. 65 к. серебром и 7 р. 39 к медью и даже железные приборы были разграблены и унесены» [1;747]. Крім протоієрея Василя Малеванського були заарештовані та відправлені в ув'язнення в Люблінську фортецю писар Володимир-Волинського повітового духовного управління Григорій Занозовський, о. Павло Климович з с. Мишева (цього ж повіту), благочинний Луцького повітового духовного управління о. Іоан Кондратович та пономар Іоан Патрикийевич з с. Біскупиц, Стефан Богоський з с. Воротнева, о. Василій Жуковський та пономар Лука Савицький з с. Садова Луцького повіту й інші представники волинського духовенства [33]. Є дані, що вся їх вина полягала в тому, що вони відмовились поминати на богослужіннях ім'я імператора Наполеона та його дружини, в минулому австрійської принцеси Марії Луїзи. Це підтверджує факт того, що відозви «перебіжчика» архієпископа Могильовського Варлаама (Шишацького) доходили до зайнятої військами коаліції частини Волині, а отже й були намагання окупаційної влади примусити місцеве духовенство визнати його юрисдикцію.

В епархіальних виданнях 19 століття згадуються численні факти насильства в часи окупації над православним духовенством з боку шляхтичів-католиків. Зокрема, поміщик Целецький наказав православному священнику Іоану Малюжинському з с. Куполь (?) Луцького повіту особисто відвезти свій подарунок, розкішну карету, одному з саксонських генералів. На відповідь отця Іоана, що така вимога не відповідає його сану та званню, православний священник був жорстоко побитий і почув заяву шляхтича, про те, що «... я тебе теперь и начальник и Архієрей и Император...». Існує варіант розповіді про те, що згаданий шляхтич в цю карету змушував запрягти самого священника. Архівні матеріали розповідають й про інші факти насильства католицької шляхти щодо православного духовенства. Зокрема, відомим був випадок, коли шляхтич Третьякевич, зустрівши на шляху матушок православних священників Ціхоцького та Вігурського, хотів вчинити над ними наругу. І лише хоробрість супроводжуючих матушок візника, церковного пономаря завадила це здійснити, хоча при цьому він був жорстоко побитий шляхтичем, який йому ще й погрожував, що «...вам, духовным, скоро бороды пообрежем» [1;748]. В іншому випадку, за проявлену до себе непоштивість, поміщик Перетяткович з с. Залужжя (нині Володимир-Волинського району) нагайкою відшмагав місцевого православного служителя Михайла Желегевича. Для об'єктивності слід зазначити, що й російська адміністрація після відновлення влади на Волині не лишила поза увагою окремі випадки зрадиництва та насильства. Так, відомим є факт притягнення до суду, ймовірно, церковного, тих жителів Володимир-Волинського, які в часи окупації відступили від «православного благочестя» і повернулися до греко-католицької віри [1;747]. Був, зокрема, заарештований та засуджений власник Мацєвіа (нині Лукова Турійського району) магнат Мйончинський та деякі інші шляхтичі, що ввійшли в склад тимчасової окупаційної

адміністрації. Разом з тим слід зазначити, що за фактичний перехід частини «нового» дворянства Західного краю на сторону противника, численні факти знуцання над православними в окупаційний період та навіть за участь у військових діях на боці наполеонівських військ, переважна більшість шляхти, зокрема й волинської, одержали в грудні 1812 року від імператора Олександра Першого повну амністію [15;214].

Не обминули окупанти своїм вандалізмом й ряд православних храмів. Так, зокрема, із звітів духовенства керівництву Волинсько-Житомирської єпархії відомо, що в Ковельському повіті в містечках Голоби та Турійськ були поруйновані і пограбовані дві старовинні цегляні церкви, Георгіївська та Преображенська. Церковне начиння з них було викинуто на вулицю, а в храмі Голоб австрійці та саксонці на три тижні розмістили військовий лазарет. В Турійську ж взагалі православний храм 16 століття окупанти перетворили на конюшню. «В ней же Саксонские вояки резали скот и овец и держали мясо» [1;747]. В окремих публікаціях 19 століття згадуються й факти використання православних храмів для релігійних потреб військовими капеланами окупантів католицького та лютеранського віросповідання. Такий випадок мав місце 18 серпня 1812 року в с. Озеряни (нині Турійського району) і був сприйнятий духовенством та місцевою православною громадою як акт осквернення Божого храму. Відомі факти використання сільських православних храмів і під штаби та житло, як це мало місце з саксонським генералом Реньє в с. Черніїв (цього ж району). Звичайно, що такого роду випадків могло бути значно більше, проте з різних причин вони нам сьогодні невідомі. Разом з тим, в досліджених публікаціях на Волині згадуються лише 12 православних храмів на Волині, що зазнали від окупантів наруги та значних пошкоджень [33].

Ще недостатньо дослідженою сторінкою історії цього періоду на Волині є також факт застосування тактики «випаленої землі», яку союзні війська частково реалізували під час окупації території нашого краю. Як засвідчували автори публікацій 19 століття, описуючи діяння військ генерала Шварценберга «єдинодушная поддержка со стороны польского элемента Волины, помогла дружинам «Саксонских вояк»... произвести в самый короткий промежуток времени страшный разгром среди ... населения» [1;746]. Зрозуміло, що найбільш постраждали зайняті ворогом повіти, хоча відомо, що кавалерійські підрозділи з обох воюючих сторін робили час від часу глибокі рейди за лінію розмежування по річці Стир, що теж супроводжувалося спустошеннями осель та загибеллю населення. Досить значними були матеріальні втрати і волинського духовенства, дані про які добре збереглися в документальних джерелах. Зокрема, Луцьке духовне управління РПЦ, зібравши восени 1812 року часткові дані про весь повіт, звітувалось, що «...от неприятеля и от перехода Российских войск некоторые священнослужители розорены вовсе в домоводстве, лишены церковных земель, хлеба, сена, скота, пасек, съестных припасов, одежды и обуви». Після зібрання єпархіальним керівництвом більш повних даних виявилось, що матеріальні втрати волинського духовенства, лише від ворожих військ склали по Володимирському повіту в сумі 7,6 тис рублів, Ковельському – 5,6 тис рублів, Луцькому – 3,9 тис рублів та Дубенському – 115 рублів, всього ж на суму 17,2 тис рублів [1;748]. Водночас, від постойів та переходів своїх же російських військ, населення Володимир-Волинського повіту втратило 3751 р. сріблом, Ковельського – 1180 руб., Луцького – 5193 руб. та сусіднього Дубенського – 1610 [1;753]. 20 жовтня 1812 року, тобто після закінчення військових дій на Волині, єпископ Даниїл доповів Священному Синоду, що: «Здесь во всем, благодарение Богу покойно! Злодеев збули, но деревни пусты и многие сожжены» [1;748]. Такий стан справ підтверджує і фрагмент листа генерала О. Торماسова до начальника генштабу російської армії генерал-фельдмаршалу М. Баркляя де Толлі: «Край цей переходом австрійських та саксонських військ зовсім пограбований, скрізь пуста» [27;43]. Вивчені при написанні даного дослідження документи, при всій їх не чисельності, переконливо розповідають про значні матеріальні та людські

втрати волинських сіл та міст. Поряд із пожежами в період військових дій під Луцьком, Острогом та Володимирі-Волинському, згадуються й спалені села та розправи над населенням в ряді інших регіонів нинішньої Волинської області. Зокрема, на території Луцького району значних руйнувань зазнали містечко Торчин та село Чаруків, де в середині вересня 1812 року мали місце активні бойові дії між російськими та австрійськими військами [10;441]. Тут проявила свою хоробрість перед ворогом православна торчинська міщанка Софія Чайка [7;265]. В Рожищенському районі до таких сіл належать Доросині, де з 60 дворів та 414 жителів залишились 40 напівзруйнованих осель та половина населення [10;614]. Значно постраждало й село Рудка-Козинська, де у вересні 1812 року відбулись жорстокі бої, про що свідчать 8 курганів біля с. Башова [10;636]. Кровопротитні бої в межах населених пунктів мали місце і в трикутнику сіл Голоби – Радомишль – Нужель, про що нагадують насипані на полях могили [10;636]. Народні перекази в с. Радошин про цей період розповідають, що «...як прийшли Саксони, то була велика війна і народу полягло дуже багато, от в тих то курганах і поховали побитих» [14;516]. Нагадує про партизанську війну проти наполеонівських загарбників і «Обухівська могила» біля с. Любитів Ковельського району, яка згідно місцевих легенд насипана в честь загиблого в бою місцевого месника підполковника Обухова. [10;353]. Дуже постраждало від нашествия ворогів і с. Уховець цього ж району, де з 112 дворів лишилося 74 [10;371]. Аналогічна ситуація була і в Старовижівському районі, де в с. Сереховичі внаслідок активного супротиву місцевого населення окупантам, з 138 дворів були знищені 46 [10;636]. Значно постраждало й село Смідин, де місцеве населення активно допомагало російським військам та яке було майже знищене під час жорстокого бою між російськими та наполеонівськими військами. В результаті жителів цього населеного пункту зменшилось на 623, а кількість дворів – на 111 [10;668]. Сумною згадкою про ці трагічні події є три великі могили, які збереглися в околиці села до наших днів. Згідно місцевих переказів, жорстокі бої між російськими та наполеонівськими військами мали місце в урочищі «Красний брід» між селами Мокре-Лютка-Яревище Старовижівського району, де на кургані ще донедавна стояв православний хрест. В обласному краєзнавчому музеї та шкільному музеї історії с. Кримне зберігаються фрагменти своєрідної бруківки з «панської дороги» із зацементованими в рожевому розчині з протертої цегли кінськими зубами, що, нібито, належали знищеній в болотах, з допомогою місцевих партизан, французькій кавалерії [11;190]. З окремих сучасних публікацій відомий також кровопролитний бій в Ковелі, що тривав протягом дня та в результаті якого було спалено третину міста і загинули сотні військових та місцевих жителів [34]. Масштабні бойові дії, що супроводжувалися пожежами та руйнуваннями, згадуються в історичних документах і біля волинських містечок Берестечка, Рожище, Любомля, Шацька та Ратно [10;576].

Всього ж західна частина Волинської губернії, тобто фактично нинішня територія Волинської області, під час окупації та військових дій зазнала збитків на 2,5 млн. руб. Це була дуже значна сума в цінах початку 19 століття [21; 85].

Згадані вище варварські дії окупантів щодо православного духовенства, та й простого українського населення в цілому, викликали у волинян почуття глибокої ненависті до окупантів. Як згадувалось вище, паніка перших військових тижнів під впливом наступних рішучих дій цивільного губернатора М. Комберлея, правлячого архієрея єпископа Даниїла та й прибуваючих додаткових російських військ, невдовзі припинилась. Поступово населення неокупованих районів Волині активно включилось у справу допомоги церковним та цивільним заходам російської адміністрації. Водночас, в окремих окупованих регіонах нашого краю спонтанні випадки опору місцевих жителів системним ревізіціям, що мали місце з боку військових обох супротивних сторін, переросли в організацію загонів місцевої самооборони. Невдовзі такі збройні дії волинян набрали ознак справжньої партизанської війни проти військ наполеонівської коаліції [21;85]. Це ж стверджує у вже згадано-

му вище листі генерал О. Тормасов: «Жителі ...сховались в лісах та болотах, де, перебуваючи, перетинають сполучення між військами, нападають на транспорти та партії, хапають кур'єрів» [27;43]. Є всі підстави вважати, що духовенство Руської православної церкви не могло лишитись осторонь участі у цій боротьбі та відіграло при цьому свою організаційну та пастирську роль. Безсумнівною є його участь у підтриманні зв'язків з командуванням російських військових частин та керівництвом російської цивільної та церковної адміністрацій, для яких священослужителі РПЦ у волинській «глубинці» часто були єдиними, кому вони довіряли.

Архівні матеріали двохсотрічної давності зберегли нам мало фактів безпосередньої участі православного духовенства або ж церковного причту Волині в бойових діях. Проте вони ще раз безперечно засвідчили про споконвічну приналежну волинянам людську щедрість в часи важкого воєнного лихоліття. Це особливо проявилось у зборі коштів для формування підрозділів народного ополчення. Так, у відповідь на звернення єпископа Даниїла від 25 липня 1812 року ще недостатньо зміцнілі православні парафії Волині, ще й постраждали від ворожих та й своїх військ, протягом місяця добровільно пожертвували на ополчення 6,5 тис. рублів. Крім цього, до кінця вересня було додатково зібрано ще 13, 6 тис. рублів сріблом, 925 рублів асигнаціями та 36 рублів мідними монетами. Цей збір вже проходив за участі парафій з населених пунктів, нещодавно визволених від окупації, зокрема с. Свиначин Володимир-Волинського повіту [1;753]. Є дані, що й Корецький жіночий монастир, що, як згадувалося, на початку війни терміново евакуювався в Молдавію, до кінця 1812 року «... в допомогу руської армії передал из своей казны 10 тысяч рублей серебром» [16;32]. Якщо зважити, що в ті часи один срібний рубль прирівнювався до 4 рублів асигнаціями, то дійсно, зібрана з ініціативи Церкви матеріальна допомога була досить суттєвою. Звичайно, що без широкої підтримки згаданих заходів простими православними волинянами таких значних коштів саме духовенство зібрати б не змогло. Згадують архівні матеріали і кількох вихованців Волинської духовної семінарії, що пішли на війну в складі місцевих полків, та трьох ратників-вершників з народного ополчення, на утримання яких єпархіальне управління зобов'язувалося щорічно платити 600 рублів асигнаціями. Проте, як свідчать сучасники, незважаючи на всі зусилля єпископа Даниїла знайти серед місцевого православного духовенства більшу кількість таких добровольців, воно проявило в цьому питанні дещо пацифістську позицію [1;754].

В досліджених архівних матеріалах не знайдено даних про участь у зборі коштів на ополчення представниками іудейської та лютеранської громади Волині, але традиційна їх законопослушність, як релігійної меншини, не виключає такої можливості. Замовчують документи й щодо ставлення до цієї акції і духовенства католицьких церков.

Підсумовуючи підняту в дослідженні тему, варто зазначити, що, дійсно, релігійна ситуація під час бойових дій та окупації частини територій Волині у 1812 році була неоднозначною. Слабкість адміністративної влади та недостатня сформованість православних структур проявилась на початковому етапі бойових дій випадками розгубленості та паніки. І лише наступні рішучі заходи та твердість в керівництві цивільного губернатора М. Комберлея та керуючого православною єпархією єпископа Даниїла об'єднали волинську спільноту на рішучу відсіч військам наполеонівської коаліції. Згадувана вище широка участь волинського населення у супротиві жорстокому ворогу та всебічна допомога діям губернських та єпархіальних структур, засвідчують, що для переважної частини волинян ця війна однозначно мала характер визвольної, народної, тобто такої, що дає всі підстави і на території Волині називати її вітчизняною.

Характерною під час цих подій була позиція римсько-та греко-католицьких церков, які в переважній більшості зайняли позицію нейтралітету та неучасті в військових акціях коаліційних військ та місцевої шляхти. Це дало їм можливість майже до відомих польських повстань 1830-х та 1860-х років зберігати під своєю юрисдикцією на Во-

лині значну кількість храмів та монастирів. Є всі підстави стверджувати і про підтримку оборонних заходів місцевої російської адміністрації і представниками волинських релігійних меншин – громадами іудеїв та лютеран. Ця обставина засвідчила також про здатність вже в ті далекі часи волинської цивільної та церковної владних структур вирішувати проблеми міжконфесійних взаємовідносин на засадах домовленостей та толерантності.

Це все засвідчує, що релігійний фактор напередодні та під час бойових дій на Волині в червні-вересні 1812 року, в цілому мав досить вагомий вплив на розвиток подій, він посприяв консолідації владних структур та місцевого населення в організації опору наполеонівським військам та їх союзникам, а також швидкому звільненню від окупантів території Волині.

1. Волинские епархиальные ведомости. – 1894. – Ч.26«н». – С.741-755; Ч.27«н». – С.777-785.
2. Волинские епархиальные ведомости. – 1876. – Ч.22«н». – С.771-774.
3. Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы юго-восточного края / П. Батюшков. – СПб.: Общественная польза, 1879. – 414 с.
4. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська доля і недоля / Д. Блажейовський. – Львів: Каменяр, 1995. – 646 с.
5. Бялязин Б. Фельдмаршал М.Б. Барклай-де-Толлі / Б. Бялязин. – М.: Военное издательство, 1990. – 301 с.
6. Грушевський М. Історія України / М. Грушевський. – Київ – Львів, 1913. – 524 с.
7. Гуртовий Г. Волинь – край козацький / Г. Гуртовий. – Луцьк: Надтир'я, 2009. – 388 с.
8. Жилюк С. Російська православна церква на Волині / С. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 173 с.
9. Манфред А. Наполеон / А. Манфред. – М.: Рипол-класик, 2002. – 773 с.
10. Історія міст і сіл України. Волинська область. – К., 1970. – 745 с.
11. Кирилюк В. Кримське стежками минулого / В. Кирилюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 40. – Луцьк, 2011. – 380 с.
12. Гарнич Н. 1812 год / Н. Гарнич. – М.: Госкультпросветиздат, 1956. – 286 с.
13. Теодорович Н. Город Владимир Волинской губернии в связи с историей волинской иерархии / Н. Теодорович. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1893. – 246 с.
14. Теодорович Н. Волинь в описании городов местечек и сел. Том 5. Ковельский уезд / Н. Теодорович. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. – 559 с.
15. Пресняков А. Российские самодержцы / А. Пресняков. – М.: Книга, 1990. – 446 с.
16. Золотарев В. Во славу отечества Российского / В. Золотарев. – М.: Мысль, 1984. – 334 с.
17. Сирота И. Свято-Воскресенский Троицкий Корецкий ставропигиальный женский монастырь / И. Сирота, В. Лагута. – Можайск: Лето, 1997. – 80 с.
18. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині / В. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. – 669 с.
19. Рожко В. Волинська духовна семінарія / В. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2004. – 253 с.
20. Шабала Я. Історія України / Я. Шабала. – Луцьк: Надтир'я, 2006. – 265 с.
21. Литвин В. Історія України. Підручник / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2008. – 813 с.
22. Литвин В. Земля в історичній долі України / В. Литвин. – К.: Ніка-центр, 2009. – 190 с.
23. Осадчий В. Католицька Церква в Україні. Історичний нарис / В. Осадчий. – Луцьк: NORBERTINUM, 2001. – 112 с.
24. Карашевич П. Очерк православной церкви на Волини / П. Карашевич. – Санкт-Петербург – Почаев: Типография Корольова и Камп., 1855. – 156 с.
25. Михайлов О. Славный год народной войны / О. Михайлов. – М.: Военная литература, 1990. – 189 с.
26. Історія Української РСР. Том 3. – К., 1978. – 743 с.
27. Богун М. Залишитись у вічності. Володимир-Волинський: історія, яка завжди з нами / М. Богун. – Луцьк: Надтир'я, 2008. – 370 с.
28. ДАВО. – ф. 35, оп. 5, спр. 13.
29. ДАВО. – ф. 35, оп. 5, спр. 103.
30. ДАВО. – ф. 35, оп. 5, спр. 263.
31. ДАВО. – ф. 3, оп. 1, спр. 302.
32. Яровенко С. Волинь у 1812 році / С. Яровенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ugonenkopr.usoz.ru
33. Сміян П. У місті над Турією / П. Сміян, Е. Грушка // Радянська Волинь. – 1962. – 17 жовтня.

Геннадій ГУЛЬКО,
Микола ЯКИМЕНКО
(Луцьк)

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ ТА МЕМОРІАЛЬНІ ЗНАКИ НА ВШАНУВАННЯ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ 1812-1814 рр. НА ВОЛИНІ

У поточному 2012 році відзначатиметься 200-ліття початку російсько-французької війни 1812-1814 років, що, як відомо, зіграла суттєву роль в історичному розвитку ряду країн Європи. Не обминула ця кровопролитна війна і територію України, зокрема її північно-західний регіон – сучасні Волинську та Рівненську області. Нетривалі в часі, але надзвичайно бурхливі події червня – жовтня 1812 року, все ж залишили помітний слід в пам'яті багатьох поколінь жителів нашого краю, знайшли відображення в документальних та сакрально-меморіальних пам'ятках на честь всенародної перемоги над наполеонівським нашеств'ям.

З архівних джерел відомо, що на Волині, як і в цілому у Російській імперії, пам'ятники та меморіальні знаки на вшанування цієї перемоги встановлювалися переважно двічі – в 20-30 роках 19 століття та на честь 100-річчя Вітчизняної війни – у 1912 році [16;269]. Із врахуванням особливого статусу Руської православної церкви в тодішній державній ідеологічній доктрині, всі такі об'єкти обов'язково мали сакральну символіку – хрести, зображення православних святих тощо. Вивчення зображень на архівних світлинах, в документальних описах та вигляд небагатьох таких об'єктів, що збереглися до наших днів, дають підстави розділити їх типологічно на три основні групи. Щодо першої з них, то великі пам'ятники споруджувались за державні кошти на місцях переможних битв та масових захоронень загиблих під час значних боїв. Переважно це були монументальні споруди, багаті на оздоблення, барельєфи, православні символи та написи. До другої групи належать ті з них, що встановлювалися на кошти тодішніх меценатів – місцевих поміщиків або відставних військових. В більшості своїй вони мали вигляд високих мурованих пірамідальних споруд з хрестом на верхівці. Окремі з них були невеликими за розміром пам'ятними знаками із каменя та відповідним вирізбленим надписом і сакральними зображеннями. До третьої групи можна віднести ще один тип меморіальних знаків – дерев'яні або муровані хрести на підвищеннях біля окремих населених пунктів. Ними місцеві жителі вшановували пам'ять загиблих під час військових дій 1812 року односельчан та російських воїнів. Волиняни називали їх «фігурами», що встановлювалися на «могилах» або «курганах». Цілком вирогідно, що існували й якісь пам'ятні знаки на захороненнях загиблих під час боїв вояків із наполеонівської коаліції, про які відсутні будь-які відомості. Проте численні руйнівні війни останніх двох століть, неодноразові зміни державно-політичних устроїв на території Волині, а також особливо несприятливий для пам'яток із сакральною символікою радянський період, залишили до нашого часу незруйнованими лише кілька об'єктів на честь війни 1812-1814 років.

В даному дослідженні здійснена спроба систематизувати відомості щодо окремих таких пам'яток, як тих, що збереглися, так і тих, про які лишилися тільки історичні відомості.

Щодо першої групи пам'яток, приурочених військовим діям у 1812 році, то найбільш відомим у Західному Поліссі був меморіальний комплекс у сусідньому до Волині білоруському місті Кобрині. Він відкритий у 1912 році на честь однієї з перших перемог у Вітчизняній війні російської армії над наполеонівськими військами. На збереженій часом світлині часів першої світової війни зображено пам'ятник, увінчаний орлом, прикрашений барельєфами, надписами та стилізованими мортрами і ядрами (мал. 1). Як відомо, 15-17 липня (за старим стилем) 1812 року, підрозділи з 3-ї армії генерала Тормасова, наступаючи з боку Ратно, оточили та полонили військовий загін із корпусу саксонського генерала Ренье, а також звільнили прикордонне до Волині

білоруське містечко Кобрин [9;80]. Ця тактична перемога мала досить велике значення для російського військового командування та цивільної адміністрації Волинської губернії. Адже завдяки їй, а дещо пізніше і оборонним боям російських військ під Городечно, майже на місяць був відстрочений запланований наступ військ із наполеонівської коаліції на Володимир-Волинський та Ковель. Це дало можливість виграти час і підтягнути з Молдавії на Волинь відбірні дивізії з армії адмірала Чичагова, тим самим стабілізувавши дуже непросту політичну ситуацію на території цієї «обширної» губернії [4;56].

Щодо території нинішньої Волині, то одна з відомих у минулому споруд на честь війни 1812 року була збудована в повітовому місті Ковелі. Як відомо з історичних джерел, Ковельський повіт був повністю окупований військами наполеонівської коаліції генералів Ренье та Шварценберга в середині серпня 1812 року і остаточно визволений лише в кінці жовтня. У ряді публікацій згадуються й кровопролитні бої протягом цих місяців на Ковельщині, Старовижівщині, Любомльщині та Ратнівщині. Один із найбільш жорстоких боїв відбувся й за повітовий центр – Ковель, вірогідно, в кінці жовтня 1812 року. Згадки в деяких джерелах про дату 1 (14 грудня) очевидно помилкові, так як на той час територія Волині була вже повністю звільнена від окупації коаліційних військ. Як повідомляв про цей бій в одній із своїх публікацій відомий волинський історик професор П.К. Сміян, саксонські війська з корпусу генерала Шварценберга вдвічі переважали оборонців Ковеля – не чисельні російські підрозділи та озброєних міщан-ополченців. Саксонський командувач у наказі перед наступом закликав своїх солдатів напружити всі сили, перемогти російського противника і перетворити «...Ковель у велику яму, в яку закопаємо Русь» [21;3]. Бій, що розпочався в сім годин ранку тривав до пізнього вечора. Незважаючи на те, що західна частина міста була вже захоплена ворогом та спалена, російські війська разом з ополченцями закріпились на правому березі Турії, а потім контратакували ворожі війська. Шість разів переходили саксонці в наступ, неодноразово терези перемоги схилилися на їх бік, але врешті-решт війська Шварценберга змушені були відступити, знищивши та пограбувавши третину міста. «...Жахливу картину доповнювала величезна кількість убитих солдатів і офіцерів обох армій та цивільного населення, що масово виступило на захист Батьківщини» [21;3]. Можливо, саме на вшанування жертв цієї кровопролитної битви в Ковелі й був споруджений згадуваний вище пам'ятник. Рік будівництва цього об'єкту в повітовому місті, що мав всі підстави стати головним пам'ятником на честь подій на Волині в 1812 році, документально не встановлений. За окремими даними це можуть бути 30-ті роки 19 століття. Невідомим є і його первинний вигляд.

На початку 20 століття він являв собою стрімку, майже десятиметрову, муровану двоярусну піраміду, увінчану чотирьохраменним хрестом. На рівні людського зросту нижнього ярусу в чотирьох бічних стінках, у нішах, ймовірно, були вмонтовані плити з відповідними надписами та іконами (мал. 2). У минулому з пам'ятником, можливо, розміщувалися й ще якісь символи військової доблесті, що доповнювали його велич. Не чисельні документальні дані про цей комплекс розповідають, що знаходився він на піщаному пагорбі на тодішній північно-західній окраїні міста. Саме тут, вирогідно, восени 1812 року й поховали обопільні жертви описаної вище жорстокої баталії. За окремими даними, пізніше поряд ховали й загиблих під час польських повстань у 1831 та 1863 роках. Це дає підстави вважати, що вже в ті часи це місце вважалося загальним, а не лише російським військовим кладовищем. Можливо, дана обставина й стала причиною того, що у 1922 році ця територія була вибрана тодішньою польською міською владою під будову костелу на 7 тисяч віруючих. У процесі спорудження цієї величезної будівлі й були знесені могили загиблих та пам'ятник на честь подій у 1812 році. Під час військових дій у 1944 році костел був зруйнований, а через рік остаточно розібраний. Зараз цю територію, що знаходиться неподалік від перехрестя вулиць 1-го грудня та Грушевського, займає стадіон «Верес» [16;72]. На час-

тя, збереглась фотографія часів першої світової війни, що й дозволяє нам уявити, яким був цей пам'ятник військової звитяги.

До другої групи згаданої вище класифікації пам'ятників війни 1812 року, можна віднести об'єкти, збудовані дворянами-меценатами в Городно Любомльського району та м. Луцьку. Вони майже чудом залишились до нашого часу остаточно незнищеними. Щодо першого з них, то завдяки історичній долі та зусиллям уродженця с. Городно митрополита Рівненського і Острозького УПЦ Варфоломія, дана споруда збережена та описана найкраще. Згідно віднайдених ним даних, цей пам'ятник спорудив за власні кошти власник сіл Городно та Кізя дворянин Станіслав-Франц Ручинський. Це був колишній камергер польського короля Станіслава-Августа, один із небагатьох родовитих польських шляхтичів, які зберегли під час окупації частини Волині вірність імператору Олександрові Першому та допомагали російським військам продовольством та фуражем. Поміщику Станіславу Ручинському навіть вдалося допомогти до справи цієї допомоги населення підвладних йому сіл. Збережені архівні документи засвідчують, що за сприяння російським військам та понесені збитки від французів, Станіслав Ручинський у 1814 році був нагороджений бронзовою медаллю «В память Отечественной войны 1812 года». «... Высочайший рескрипт о награждении и медаль для награждения вручил Станиславу Ручинскому Его Светлость, Господин Вольнский Предводитель Дворянства князь Евстафий Сангушко.» [1;25].

Близько 1820 року Станіслав Ручинський вирішив на честь подій 1812 року спорудити відповідний пам'ятник. Зараз він має вигляд майже семиметрової триярусної мурованої піраміди, увінчаної масивним гранітним хрестом. У зовнішніх нішах другого та третього ярусів на всіх чотирьох гранях пам'ятника розміщені іконки християнських святих. Нижче образка, на рівні третього ярусу вмонтована пам'ятна дошка з відповідним написом (мал. 3).

Пам'ятник С. Ручинський розмістив біля в'їзду до свого маєтку, з південно-східної сторони від села. За деякими історичними даними, поблизу с. Городно в ході військових дій на Любомльщині відбувся жорстокий бій між російськими та французькими військами, де росіяни здобули перемогу. Ймовірно, що саме на цій сільській окраїні, в урочищі «Новий Двір», де зараз стоїть пам'ятний хрест, відбулася ця кровопролитна баталія, пам'ять про яку зберігається в народних переказах. Одна з таких легенд розповідає ще й про таємницю, пов'язану із згадуваним пам'ятником. Нібито, коли його будівництво наближалось до завершення, Станіслав Ручинський разом з управителем маєтку, відпустивши робітників у село на обід, самостійно замурували перекриття двох нижніх ярусів споруди. Коли ж муляри повернулися, то С. Ручинський залишався на місці будівництва до завершення третього яруса пам'ятника та встановлення на його верхівку хреста. Як вважають місцеві жителі, поміщик міг заховати в пустотах другого ярусу пам'ятника якісь документи або ж цінності. Можливо, це були святі мощі, привезені Ручинським із монастиря. Адже саме в цьому місці на всіх чотирьох гранях пам'ятника розміщені ніши для іконок. Проте для очевидців будівництва та й для наших сучасників ця легенда залишається таємницею. Важливим є і те, що, незважаючи на чисельні воєнні перепиті минулого століття, пам'ятник в с. Городно зберігся досить добре. Не зруйнували його і в радянські часи, коли на Волині муровані та дубові «фігури» масово зносили як пережитки минулого. У даному випадку, як вважається, легенда про закладені в пам'ятнику мощі чи якісь таємничі документи врятувала нам єдиний, документально підтверджений на Волині, пірамідальний мурований хрест-пам'ятник на вшанування подій 1812 року [1;26]. З нагоди 2000-ліття Різдва Христового ця унікальна споруда була за кошти владики Варфоломія відремонтована.

Цілоком можливо, що аналогічний об'єкт був встановлений і в с. Крупа Луцького району, де серед села на чотирьох'ярусна піраміда, прикрашена іконами в бічних нішах та увінчана стилізованим куполом та хрестом. За народними переказами, так як документальних даних ще

не знайдено, вона також була встановлена на честь перемоги над наполеонівським військом. Можливо, з цією метою була використана і більш рання така сакральна споруда, різновид якої був досить популярним на Волині в 17 – 18 століттях. Тому місцевим краєзнавцям все ж варто зайнятися вивченням історії цієї величної пам'ятки минулого. Тут важливим є те, що в 2010 році завдяки зусиллям місцевої громади на чолі з головою Підгайцівської сільської ради Семенюком Ю.М. цей пам'ятник відремонтований і зараз є справжньою окрасою села Крупа (мал. 7).

Наступним об'єктом із так званих «меценатських» пам'ятних споруд на честь перемоги у війні 1812-1814 років є меморіальний знак, фрагмент якого нині експонується у відділі давньої історії Волинського краєзнавчого музею (мал. 4). Згідно не чисельних та суперечливих даних, він був встановлений у першій половині 19 століття в м. Луцьку дворянином Нарушевичем у дворі своєї садиби, що розміщувалася в тодішньому «кварталі, образуемом шоссе, парадным плацом, улицами Больничной и Грязной», тобто в районі перехрестя нинішніх вулиць Лесі Українки, Кривий Вал та Богдана Хмельницького. Відомий волинський краєзнавець та етнограф О.М. Ошуркевич ідентифікував цю садибу двором будинку за номером 6 по нинішній вул. Пушкіна [21;3]. Архівні джерела повідомляють, що вже в 1912 році згаданий пам'ятник виглядав неприглядно, так як тодішній луцький міський голова Г. Скарлов визнав його занадто скромним, непридатним для використання під час ювілейних урочистостей, що тоді відзначалися. Ще до Великої Вітчизняної війни цей пам'ятний знак потрапив у фонди краєзнавчого музею.

Маловідомою залишається і мотивація встановлення пам'ятного знаку на своїй садибі цим в минулому родовитим шляхтичем, а тоді вже дворянином Російської імперії. За однією із історичних версій, висловленою відомим музейним фахівцем та волинським краєзнавцем Н.Ю. Пушкар, луцький дворянин Нарушевич належав до тих нечисельних представників місцевої польської шляхти, які в складі російської армії брали участь у війні 1812-1814 років [19;76]. Можливо, що саме в пам'ять своєї бойової молодості та на згадку про своїх загиблих товаришів, у рік 20-ти чи ж 30-ліття завершення Вітчизняної війни, він і встановив цей пам'ятний знак. Невідомим лишається і первинний його вигляд, але основний складовий елемент пам'ятника зберігся досить добре. Зараз він має вигляд плити розміром 0,69 м на 0,48 м, виготовленої з сірого каменю-пісковика, без будь яких прикрас. Лише верхні кутки зрізані і на їх місці зроблені напівкруглі заглиблення. Втраченими його елементами, можливо, були обов'язковий для тих часів хрест на верхівці каменя, а також масивна нижня основа. На лицевому боці пам'ятника вирізьблена популярна для 19-го століття символіка – зображення пісочного годинника і крилатої коси смерті. Крім цього зберігся напис: «Во Славу и Память Россійским героям, положивших жизнь свою во брани за Отечество в 1812, 1813 и 1814 годах», виконаний у типовому для першої половини 19 століття «канцелярському» стилі та відповідній орфографії. На зворотньому боці вирізьблений наступний напис :

**«Победы Русских: 1812 г.
Полоцк - Августа 6
Бородино – Августа 26
Ярославец – Октября 19
Красное – Ноября 5
Березино – Ноября 14
1813 г.
Кацбах – Августа 16
Кульмь – Августа 17
Лейбциг – Октября 3
1814 г.
Монь-Мартрзь – Марта 18
А 19-того жь м-ца удался Париж».**

На одній бічній грані:

**«Герои! Тем веселитесь,
Что насъ с Европою спасли.
А вы, живущие, стремитесь,
Чтобы такую же честь наши.»**

На другій грані:

**«За верность, за труды, отвагу
Их наградили Российский царь –
А братья от себя в награду
Сей скромный здесь приносят дар» [19;77].**

Слід відзначити, що даний фрагмент меморіально-го знаку – це єдина пам'ятка в області, що дійшла до нас із 19-го століття з повністю збереженим текстом на честь

перемоги в російсько-французькій війні 1812-1814 років. Прикро також, що час не зберіг нам жодного з монументальних пам'яток тієї доби в тодішніх повітових центрах – Володимирі-Волинському, Ковелі та Луцьку. Тому пошук матеріалів про їх існування в минулому повинен турбувати волинську громадськість, всіх зацікавлених військовою історією наших сучасників [6;198]. Варто було б також органам влади згаданих вище волинських міст встановити хоч би скромні пам'ятні знаки, які б нагадували про героїзм, проявлений волинянами у боротьбі з ворогами два століття тому.

Щодо третьої означеної групи пам'ятників до подій 1812 року, то, як зазначалось, у різноманітних писемних джерелах вони згадуються як «могили» та «кургани» на місцях захоронень загиблих у той рік під час військових дій та померлих від ран і епідемії. Як версія, є підстави вважати, що більшість таких своєрідних пам'ятників влаштовувалися місцевими сільським громадами на місці вже існуючих курганів, адже за умов повоєнної розрухи споруджувати високі насипи на місці масових військових захоронень було практично неможливо. Проте в окремих випадках це було все ж здійснено, і за існуючою тоді релігійною практикою, на верхівці такої могили обов'язково встановлювався мурований або дерев'яний хрест (мал.5). Про кілька таких пам'ятників повідомляв і відомий церковний історик М.І. Теодорович. За його даними ще в 90-х роках 19 століття в народних переказах жителів с. Радошин Ковельського району про цей період розповідалось, що «...як прийшли Саксоні, то була велика війна і народу полягло дуже багато, от в тих-то курганах і поховали побитих» [22;516]. Проведені нещодавно експедиційні дослідження засвідчили, що два такі кургани на околицях даного села збереглися до нашого часу. Біля одного з них, висотою до 4 м та окруженістю 38 м навіть знаходиться постамент зруйнованого в радянські часи мурованого хреста. Ймовірно, що цей сакральний знак був встановлений замість дерев'яного старовинного хреста на місці військових поховань напередодні ювілейних торжеств у 1912 році (мал.6). Про відомі серед місцевого населення місця поховань війни 1812 року повідомляє й радянська історіографія. Зокрема, у ряді таких джерел згадується про «Обухівську могилу» біля с. Любитів Ковельського району, яка, згідно місцевих легенд, насипана в честь загиблого в бою місцевого партизана підполковника Обухова. [10;353]. Значно постраждало у 1812 році село Рудка-Козинська Рожищенського району, де відбулися жорстокі бої та про які свідчили вісім курганів біля с. Башова [10;636]. Сумною згадкою про трагічні події в 1812 році в с. Смідин Старовижівського району були три насипані великі могили, які зберігались на околиці села ще кілька десятиліть тому. Згідно місцевих переказів, жорстокі бої між російськими та наполеонівськими військами мали місце в урочищі «Красний брід» між селами Мокре-Лютка-Яревище, де на кургані ще донедавна стояв православний хрест [15;185]. Цікавою пам'яткою тієї доби є також високий

дерев'яний хрест, що досі стоїть на кладовищі в с. Пульмо Шацького району (мал.6). В поточному році сільська громада планує відзначити 200-річчя заснування цього старовинного, але досі діючого цвинтаря. За народними переказами, згаданий вище хрест був встановлений з нагоди визволення від окупації наполеонівських військ, які дуже жорстоко поводитися з місцевим населенням. Важливо, що на раменах хреста збереглися старовинні написи, які, без сумніву, потребують свого дослідження. Але, перш за все, це свідчить, що практика встановлення пам'ятних хрестів із нагоди перемоги над наполеонівською навалюю на Волині існувала й на цвинтарях. Отже, можливі аналогічні знахідки і в інших населених пунктах Волині. Як згадувалося, більшість із таких пам'яток за плином часу були знищені. Проте навіть ті, що збереглися, потребують належного вивчення місцевими краєзнавцями та введення в науковий інформаційний обіг

В підсумку слід зазначити, що, дійсно, тема російсько-французької війни 1812-1814 років і в нашому сьогоденні продовжує викликати інтерес волинської громадськості. Адже значна частина історичної Волині, єдина з територій нинішньої України, була в тій війні зоною активних бойових дій, які надовго закарбувалися у пам'яті багатьох поколінь волинян. Для них ця війна в другій половині 1812 року стала не черговою на їх території (лише в 19 столітті їх було три), а дійсно визвольною та народною [21;85]. Проте складний історичний шлях Волині протягом останніх двох століть не сприяв належному збереженню писемних та й нерухомих пам'яток тієї доби. До найбільш постраждалих сфер історичної спадщини належать і пам'ятники на честь війни 1812 року. Недостатня вивченість даної теми не дозволяє сьогодні висвітлити її в повному обсязі. Тому є нагальна необхідність взяти на облік всі такі пам'ятки, що збереглися, відновити окремі пам'ятні знаки на місцях значних боїв тієї доби на території Волині, вести такі об'єкти в науковий обіг та активно використовувати при організації туристичних маршрутів.

1. Архієпископ Варфоломій (Ващук) Село Городно. Історико-краєзнавчий нарис / Архієпископ Варфоломій (Ващук). – Рівне, 2007. – 444 с.
2. Волинские епархиальные ведомости. – 1894. – Ч.26«н». – С.741-755; Ч.27«н». – С.777 – 785.
3. Волинские епархиальные ведомости. – 1876. – Ч.22«н». – С.771-774.
4. Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы юго-восточного края / П. Батюшков. – СПб.: Общественная польза, 1879. – 414 с.
5. Бализин Б. Фельдмаршал М.Б. Барклай-де-Толли / Б. Бализин Б. – М.: Военное издательство, 1990. – 301 с.
6. Важатко О. Історія, яка зникла (найдавніші пам'ятники Луцька) / О. Важатко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 35. – Луцьк, 2010. – 500 с.
7. Грушевський М. Історія України / М. Грушевський. – Київ-Львів, 1913. – 524 с.
8. Гуртовий Г. Волинь – край козацький / Г. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2009. – 388 с.
9. Гарнич Н. 1812 год. – М.: Госкультпросветиздат, 1956. – 286 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Редколегія енцикл. УРСР, 1970. – 745 с.
11. Історія Української РСР. Том 3. – К., 1978. – 743 с.
12. Карашевич П. Очерк православной церкви на Волині / П. Карашевич. – Санкт-Петербург-Почаев: Типография Корольова и Камп., 1855. – 156 с.
13. Литвин В. Історія України. Підручник / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2008. – 813 с.
14. Михайлов О. Славный год народной войны / О. Михайлов. – М.: Военная литература, 1990. – 189 с.
15. Кичилок В. Кримне: стежками минулого / В. Кичилок // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 40. – Луцьк, 2011. – С.380.
16. Качковська Л. Архітектурні пам'ятки Волині в дослідженнях Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва / Л. Качковська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 28. – Ковель, 2008. – С.353.
17. Манфред А. Наполеон / А. Манфред. – М.: Рипол-класик, 2002. – 773 с.
18. Матвійчук М. Католіцькі святині Ковеля / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 28. – Ковель, 2008. – С.353.
19. Пушкар Н. Історія родини, закарбована в камені / Н. Пушкар, О. Златогорський // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 29. – Ковель, 2002. – С.353.
20. Сміян П. У місті над Турією / П. Сміян, Є. Грушка // Радянська Волинь. – 1962. – 17 жовтня.
21. Ошуркевич О. Пам'ятник воїнам / О. Ошуркевич // Радянська Волинь. – 1962. – 17 жовтня.
22. Теодорович Н. Волинь в описанні городів местечек і сел. Том 5. Ковельський уезд. – Почаев: Типография Почаево-Успенської лаври, 1903. – 559 с.
23. Шабала Я. Історія України / Я. Шабала. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 265 с.
24. Яровенко С. Волинь у 1812 році / С. Яровенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: urotenkopsp. ucoz. tu
25. ДАВО. – ф. 35, оп. 5, спр. 13.
26. ДАВО. – ф. 35, оп. 5, спр. 103.
27. ДАВО. – ф. 35, оп. 5, спр. 263.
28. ДАЖО. – ф. 159, оп. 1, спр.97.

Василь КАРПЮК,
Василь ПАХОЛОК
(Луцьк)

ЗНАХІДКИ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ БОЄПРИПАСІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ 1812 РОКУ НА ВОЛИНІ (ПО МАТЕРІАЛАМ ЗНАХІДОК В С. ЛИПЛЯНИ КІВЕРЦІВСЬКОГО РАЙОНУ)

Волинська область єдина з областей сучасної України, яку торкнулася війна 1812 року. На нашій території відбувались досить інтенсивні бої, в яких активно використовувалась військами воюючих сторін тогочасна артилерія. Але до цих пір знайдено дуже мало матеріальних знахідок (боєприпасів, гармат тощо) які б можна було б напевно віднести до подій цієї війни. Завданням публікації є висвітлення, певною мірою, даної проблеми.

Російська артилерія до другої половини XIX ст. поділялась на польову, облогову і фортечну [4,43]. Артилерійські снаряди, тобто все, чим стріляють із гармати, поділялись на декілька видів: суцільні, розривні, картечі, запальні, снаряди особливого призначення.

В польовій артилерії до першого виду боєприпасів відносились ядра, до другого – гранати, до третього – картечі, до четвертого брандскулі і каркаси, і до останнього – освітлювальні ядра.

Найбільш ефективними і вживаними в даному виді артилерії, вважались, розривні боєприпаси. До них відноситься артилерійська граната – чавунна куля вагою менше пуда, що має в середині пустоту, в яку наспівають порох (розривний заряд). Подібний снаряд, але вагою в пуд і більше, називають бомбою. У наскрізний отвір, зроблений в стінці гранати вставляється гранатна трубка (сучасна назва – дистанційна трубка) – дерев'яний усічений конус з отвором, набитим горючим складом. Щоб трубка краще трималась, зовнішній діаметр отвору робиться трохи більше внутрішнього. При запаленні заряду в гарматі вміст дистанційної трубки загоряється. Коли весь склад у трубіці згорає, вогонь передається розривному заряду, від дії якого снаряд розривається на шматки. Тому на відміну від ядра, ці снаряди володіли і осколково-фугасною дією, тобто вражали не лише ударом, а й осколками і вибуховою хвилею [1].

Впродовж 1980-90-их років біля с. Липляни Ківерцівського району місцеві жителі знаходили велику кількість чавунних куль в середині з порожниною. Загалом, по словам місцевих жителів, загальна кількість знайдених куль складає більше шестидесяти, авторам вдалося виявити лише дев'ять (див. фото № 1, 2).

Фото № 1. Виявлені артилерійські гранати.

Діаметр куль приблизно 15 см., діаметр отвору для 2,5 см. Усі кулі цілі, однакової ваги. Вага куль складає приблизно 8 кг., або півпуда (1 пуд = 16,3 кг.). Тобто дані кулі по розмірам і вазі можна ідентифікувати як російські артилерійські гранати (див. таблицю 1).

Фото №2. Розмір гранати.

По словам місцевих жителів гранати знаходили біля населеного пункту в трьох місцях, на правому березі р. Стир. Але найбільше гранат було знайдено на березі р. Стир (біля сучасних очисних споруд м. Луцька), біля пагорбу який відомий в селі під назвою

«батарея». По словам місцевих жителів пагорб раніше був вищим, але на початку 1980-их років його розрівнювали бульдозерами. На даний час є залишилось помітне підвищення рельєфу на місцевості.

Даний пагорб цілком може бути місцем дислокації російської артилерійської батареї, адже відомо що російська армія могла мати в цьому місці переправу [2, 239]. Крім того подібні пагорби на правому березі р. Стир із такою ж назвою відомі також і в інших місцях [2, 236].

Отже знайдену кулю можна із впевненістю ідентифікувати як російську артилерійську півпудову гранату.

Таблиця 1. Види російських артилерійських гранат початку XIX ст.

Гранати	Діаметр гранат (в дюймах)	Діаметр отвору для дистанційної трубки (в дюймах)	
		Зовні	Всередині
3-фунт.	3,107	0,5	0,475
1/4-пуд.	4,668	0,8	0,733
1/2-пуд.	5,927	0,9	0,8
1 пуд = 16,3 кг., 1 фунт = 455 г.			
1 дюйм = 2,54 см.			

Таблиця 2. Діаметр і вага картечних куль російської артилерії початку XIX століття.

№	Діаметр в дюймах	Діаметр в сантиметрах	Вага в золотниках	Вага в грамах
1	0,85	2,159	8,75	37,27
2	0,9	2,286	10,40	41,80
3	0,925	2,349	11,29	44,89
4	1,025	2,603	15,37	60,47
5	1,2	3,048	24,66	105,65
6	1,35	3,429	35,11	149,56
7	1,475	3,734	45,79	195,66
8	1,52	3,860	50,11	213,46
9	1,95	4,953	105,80	450,70
1 дюйм = 10 ліній = 100 точок = 25,4 мм				
1 золотник = 4,26 г.				

Також по словах місцевих жителів біля села знаходили і суцільні чавунні ядра приблизно 10 см в діаметрі, але їх авторам виявити не вдалося.

Наприкінці березня цього року на околицях села Липляни біля р. Стир на глибині півметра було випадково знайдено велику кількість чавунних куль різного діаметру (див. фото № 3).

Фото №3. Знайдена картеч.

Кулі чотирьох різних діаметрів: № 1 приблизно 2,3 см, № 2 – 2,6 см, № 3 – 3 см, № 4 – 3,8 см (див. фото № 4), що відповідає калібруванню картечі в російській артилерії на 1812 рік (див. Таблицю 1).

Вага знайденої картечі така : № 1 в середньому 43 г., № 2 – 62 г., № 3 – 98 г., № 4 – 187 г. Це також відповідає калібруванню картечі прийнятої в російській артилерії, незначна похибка пояснюється корозією металу.

Отже знайдену картеч можна калібрувати наступним чином: № 1 (діаметр 2,3 см.; вага 43 г.) – 2 калібр, № 2 (2,6 см.; 62 г.) – 4, №3 (3 см.; 98 г.) – 5, № 4 (3,8 см.; 187 г.) – 7.

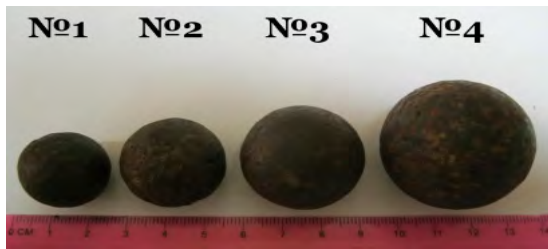

Фото №4. Розміри картечі.

Картеч це снаряд ближньої дії, призначений для враження відкритої живої сили противника на відстані в середньому 300 м. [3,103]. В російській артилерії картеч поділялася на дальню (чавунні кулі діаметром 30,5-49,5 мм) для стрільби на дистанціях 400-500 м і ближню (чавунні кулі діаметром 21,5-26 мм) для стрільби на дистанціях 150-400 м.[5]. Отже знайдені зразки картечі можна поділити на дальню № 3-4 (5 і 7 калібри) та ближню № 1-2 (2 і 4 калібри).

В Росії були прийняті кулі дев'яти номерів, із них в польовій артилерії не використовувались тільки шостий і дев'ятий номери. Дальня картеч складалася з малого числа куль великого калібру, і, як видно з назви, застосовувалась для стрільби на великі відстані. Ближня, відповідно, мала більше куль, але меншого калібру. Взагалі вага цілого заряду картечі (куль, бляшаного циліндру і піддону) для всіх гармат був у 1,5-2 рази більше ваги того снаряду від якого гармата отримує свою назву. Незважаючи на це, скорострільність картеччю була вищою, ніж ядрами за рахунок менш ретельного прицілювання.

Матеріал з якого виготовлено знайдену картеч також відповідає тому з якого виготовляли картеч для російської армії станом на 1812 рік. Так до 1807 року для картечі використовувалися свинцеві рушничні кулі, насипані без усякого порядку, але вони при пострілі злипалися в грудки і погано рикошетили, тому, після проведених у 1807 році дослідів, їх замінили описаними вище чавунними, за зразком французьких [1].

Отже знайдені в с. Липляни Ківерцівського району предмети з упевненістю можна ідентифікувати як російські артилерійські боеприпаси початку XIX ст. А місце їх знаходження дає змогу їх віднести до подій 1812 року на території нашої області. Знахідки дають змогу скласти певне уявлення про артилерійське озброєння, військові приготування і розташування російських військ під час війни.

1. Берназ А. Техническое оснащение русской артиллерии начала XIX в. Боеприпасы / А. Берназ // [Електронне джерело]. - Режим доступу: <http://www.museum.ru/museum/1812/Army/RussArtillery/part5.html>

2. Пасюк І. Волинь у війні 1812 року / І. Пасюк // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембійського та ін. - Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. - Ч. 1. - 532 с.

3. Советская Военная Энциклопедия. [В 8 томах] / Пред. Пл. ред. Комиссии Н. В. Огарков. - М.: Воениздат. Т. 4. «К-22» - Линейный, 1977. - 656 с., ил.

4. Сонкин М. Русская ракетная артиллерия (исторические очерки). Издание 2-е, переработанное и дополненное / М. Сонкин. - М., 1952. - 152 с.

5. Русская армия 1812 года. Оружие, снаряжение, знаки отличия // [Електронне джерело]. - Режим доступу: http://gorod.crimea.edu/librari/rus41812end/str_24.htm

Андрій КЛИМЧУК
(Рівне)

ВОЛИНСЬКИЙ УЛАНСЬКИЙ ПОЛК І ГРАФ ЙОСИП КОРНИЛОВИЧ О'РУК

У 1805 році Росія, занепокоєна посиленням впливу Франції у Європі, уклала союзну конвенцію з Англією, тим самим поклавши початок створенню 3-ї антинаполеонівської коаліції. Згодом до неї приєдналися Австрія, Швеція та Неаполітанське королівство. Всю весну й літо 1805 року в Росії йшли воєнні приготування. Волинь як прикордонна губернія стала місцем зосередження збройних сил, призначених до походу в Європу. Тут були розташовані частини Подільської армії під командуванням М. І. Кутузова. В Житомирі, зокрема, дислокувався Смоленський мушкетерський полк. В серпні 1805 року Наполеон розгорнув бойові дії проти Австрії. 56-тисячна російська армія одразу ж виступила на допомогу союзникам. Але кампанія завершилась для Росії невдало. Після поразки під Аустерліцем розбиті війська повернулись на місця попередньої дислокації. Під час наступних кампаній, які вела Росія проти Франції та Туреччини, Волинь залишалася місцем розташування значних військових сил. Зокрема, в Житомирі стояв штаб 2-ї Західної армії під командуванням генерала П. І. Багратіона. Та вже наближалася «гроза дванадцятого року». За новим планом майбутніх бойових дій, у західних повітах Волинської губернії була сформована 3-я армія генерала О. П. Торماسова, що мала завдання прикривати київський напрямок. У ніч на 12 (24) червня 1812 року без оголошення війни французька армія перейшла кордони Російської імперії. Аrenoю бойових дій стала і Волинь. Наприкінці липня противник захопив Ковельський, Володимирський і частину Луцького повітів.

29 квітня 1807 року полковником графом О'Рурком з вільно завербованих жителів (російських і іноземних підданих) Волинської і Віленської губерній був сформований Кінно-Волинський полк.

Генерал від кавалерії Йосип Корнилович О'Рурк народився 1772 року і походив з старовинної графської ірландської родини. Його батько за царювання імператриці Єлисавети Петрівни прибув до Росії і, вступивши у військову службу, досяг чину генерал-майора, його мати й була урождена графиня Стюарт. Хлопчиком, записаний в сержанти лейб-гвардії Ізмайловського полку, граф Й. К. О'Рурк в 1790 року вступив в армію ротмістром, і в складі Псковського драгунського полку брав участь у підкоренні Фінляндії, а потім до кінця 1794 року у поході проти польських конфедератів. В 1797 році він був переведений в Павлоградський гусарський полк, а в наступному році підвищений в майора, граф О'Рурк взяв участь в Італійському поході Суворова і за виявлену хоробрість під час цього походу був підвищений в 1800 році в полковника. У кампанії 1805 року граф О'Рурк, командує двома ескадронами Павлоградського і двома ескадронами Маріупольського гусарських полків і складаючи ар'єргард загону австрійського генерала Ностіца, прикривав відступ союзних військ, нерідко приймаючи на себе натиск французького авангарду. Оточений біля містечка Алт-Еттинга, він, однак, пробився через ворожі ряди, завдавши французам значних втрат і в нагороду за цей подвиг отримав орден святого Георгія 4-го ступеня. При взятті позицій під Аустерліцем граф О'Рурк зі своїми загонами вибив французів із зайнятого ними села. У подальшій кампанії він особливо відзначився в битві при Прейсіш-Ейлау, під час якого з трьома ескадронами врубався у французьку колони і гнав їх до самих батарей, за що отримав орден святого Володимира 3-го ступеня. Після повернення до Росії в 1808 році він був відряджений, як вже згадано, на Волинь для сформування Волинського уланського полку. Протягом 1809 року, командує різними невеликими загонами, він скоро придбав репутацію енергійного і хороброго начальника і вже в наступному році був призначений командувачем всієї кавалерією корпусу генерала Засса, з якою, при переправі російських військ через Дунай, блискуче ходив в атаку на ворога. За звитягу при облозі фортеці Журжій

граф О'Рурк був підвищений в генерал-майора. У серпні 1810 року О'Рурк був відряджений до Сербії з окремим загоном. Швидко погнавшись за відступаючими турками, він наздогнав їх 21-го серпня поблизу Палонгі. Тут зав'язався запеклий бій, в якому турки були розбиті вщент і втікли в розташоване неподалік укріплення Лазні. О'Рурк продовжив їх переслідувати і на інший день штурмував Лазні. Незважаючи на відчайдушний опір турків, укріплення було взято 22-го серпня. Нагородою за цей подвиг був орден святого Георгія 3-го ступеня, причому в рескрипті, при якому був перепроваджений орден, між іншим було сказано, що він (граф) «цим не тільки придбав нову славу військам нашим, а й підбадьорив сербські війська і народ». Потім О'Рурку вдалося нанести туркам ряд серйозних поразок під Яссиками, на річці Мурашка, під фортецею Варварін, при взятті фортеці Курузовця та ін. Приєднавшись потім до головних російських сил, він 30-го вересня 1811 року брав участь в битві з турками на лівому березі Дунаю, а 9-го жовтня у битві на правому березі цієї річки. В обох цих боях рішучими і сміливими діями з довіреними йому військовими загонами О'Рурк значно спричинився до остаточної поразки ворога, за що і був нагороджений орденом святої Анни 1-го ступеня, прикрашеного алмазами, і орденом святого Володимира 2-го ступеня. У 1812 році О'Рурку доручено було діяти на кордонах Боснії, і з цієї метою йому був підпорядкований загін, що складався з 3-х піхотних російських полків, 15-ти ескадронів російської кавалерії і 12-ти тисяч сербських військ. Втім, незабаром військові дії припинилися і почалися переговори, що закінчилися миром. Зважаючи на його попередні досягнення, йому в Росії був довірений авангард Західної армії. Прибувши в армію вже після вигнання Наполеона з Москви, він взяв участь лише в його переслідуванні. 12-го листопада він отримав приписи йти зі своїм кавалерійським загоном до містечка Березини і, якщо Наполеон надумає в цьому пункті влаштувати переправу через річку Березину, то затримати його до приходу головних сил Чичагова. Дійшовши до Березини і дізнавшись, що французи збираються перейти річку вище Борисова, О'Рурк негайно повідомив про це Чичагова, а сам, не чекаючи наказів, пішов на з'єднання з головною армією Кутузова. Призначений слідом за тим, 17-го листопада, в авангард 3-ї Західної армії, він отримав у командування 62 ескадрон кавалерії, з якими переслідував Наполеона через Молодечно, Ошмяни, Вільно, Ковно і князівство Варшавське, постійно нападаючи на їх ар'єргард, забираючи у них тисячами полонених і сотнями трофеїв (за час цього переслідування він відняв у французів 180 гармат). Після вигнання французів граф О'Рурк зі своїм загоном приєднався до головної армії, а на початку 1813 року, коли російські війська перейшли кордон і вступили до Німеччини, йому знову був довірений окремий сильний загін, з якого він діяв між містами Гроссеном на Одері і Дрезденом. Після цілого ряду успішних дій проти французьких загонів граф О'Рурк, отримавши в підкріплення 5000 прусаків, блокував фортецю Мерзенбург, після чого приєднався до армії. Слідом за цим він брав участь в битві під Лейпцигом, і за відчайдушну кавалерійську атаку був підвищений в генерал-лейтенанта. Після цього він знову деякий час оперував з окремим кавалерійським загоном, а в липні був призначений в Північну армію, у складі якої брав участь в низці великих битв; між іншим, його розпорядження та атаки в битві 5-го, 6-го і 7-го жовтня під Лейпцигом удостоєні були неодноразових схваленень з боку Государя Імператора. Після закінчення Лейпцигського бою О'Рурк, командує як і раніше всієї кавалерією, переслідував французів до самого Касселя. Призначений в кінці грудня командувачем окремим загоном, що складався з 18-ї піхотної дивізії, Волинського уланського, Фінляндського драгунського і чотирьох козацьких полків, він спочатку діяв у районі фортеці Везеля, а потім блокував і саму фортецю. На початку січня 1814 року граф О'Рурк був призначений командувачем кавалерією окремого корпусу, що числився при Північній армії. 12-го січня цього ж року він зі своїми довіреними йому полками перейшов через Рейн і три тижні потому взяв участь у штурмі і взятті (2-го лютого) міста Сіро. Потім, перебуваючи в армії фельдмаршала Блюхера, граф О'Рурк брав участь в генеральній битві 25-го і 26-го

лютого під Лаоном, а слідом за цим, з'єднавшись з пруським генералом Йорком, завдав французам жорстокої поразки при селищі Амлеес, де було захоплено 41 гармату, 131 снарядних ящиків і більше 2500 чоловік полонених. В нагороду за відвагу, виявлену в цій справі, графу О'Рурку був наданий орден святого Олександра Невського. Потім він брав участь в битві 14-го березня за Сен-Дезе, переслідував ворога до Бар-сюр-Оба, брав участь у взятті Парижа і в деяких інших битвах, і в серпні 1814 року був призначений начальником 2-ї уланської дивізії. Після падіння влади Наполеона граф О'Рурк під час Віденського конгресу перебував у свиті государя, а по закінченні конгресу, знову повернувся до командування дивізії. Призначений в 1819 році командиром 1-ї гусарської дивізії і командувачем 1-м піхотним корпусом, він, однак, в кінці того ж року залишив службу, і оселився у своєму маєтку в Мінській губернії, Новогрудському повіті, де протягом дванадцяти років вів життя пересічного поміщика. Коли в 1830 році почалося польське повстання і польські інсургенти з'явилися в Литві та Білорусії, граф О'Рурк взяв на себе керування частиною резервів, розсіяних в Новогрудському повіті Мінської губернії. За придушення повстання йому був наданий орден святого Олександра Невського, прикрашений алмазами. Решту життя граф О'Рурк провів у своєму маєтку Вселюбе, Мінської губернії, де вже не жив життям військового діяча, хоча і був 16-го квітня 1841 року підвищений в генерали від кавалерії. У колі поміщиків Мінської губернії граф О'Рурк користувався широкою популярністю за свою чесність, добродушність, розум, чуйність до чужої біди і взагалі рідкісні душевні якості. Він помер у своєму маєтку Вселюбе, Новогрудського повіту, в квітні 1849 р. [5, 501-502]

Згідно з розпорядженням Імператора Олександра I Кінно-Волинський полк мав складатися з 2 батальйонів, в кожному з яких було по 5 ескадронів. Як і в Кінно-Польському полку, в кожному ескадроні Кінно-Волинського полку було по 16 штучерів. При полку також мав існувати записний ескадрон з вербованих, створений згідно з положенням 1803 р.

До Кінно-Волинського полку вербувалися громадяни Росії та іноземці, які не обкладалися подушним і не задіяних на іншій ніякій службі. Строк служби в полку мав складати не менше 6 років, хто прослужив 15 років міг претендувати на виділення йому землі. Хто отримував з полку рани і травми в бою, які унеможливили подальшу службу, отримував можливість бути призначеним до інвалідних команд.

Пункти, де мали збиратися завербовані до Кінно-Волинського полку особи і де формувалися ескадрони для створення батальйонів визначалися один у Волинській губернії, в м. Острозі, а інший у Віленській губернії.

Обмундирування Кінно-Волинського полку відповідало мундирам Уланського Його Високості полку. Основна відміна полягала лише в тому, що в Кінно-Волинському полку коміри, лацкани і обшлагі були малинового кольору [3, 183-1184].

11 листопада 1807 року, як і всі кінні полки Кінно-Волинський полк був переформований у Волинський уланський полк. З цього моменту змінилося і обмундирування полку. Фалди уланських курток з цього отримали пошив за взірцем кірасирських. Султани на шапках усіх полків в цей час стали вищими і вже робилися не з пір'їн, а волосяними, етишкети – замість барвистих стали одноколірні (білі або жовті), бахрома еполетів нижніх чинів замість довгої вищої стала короткою у формі віяла. В 1811 р. в уланських полках було введено фуражні шапки нового взірця – загальновідомі «безкоризки». В 1812 році обмурдирування уланів знову зазнало суттєвих змін [2, 3; 4, 76-77].

Восени 1807 р. полк отримав зимові квартири в містечку Махнівка Київської губернії звідки відправився в похід до Молдавії. У 1809 році волинські улани відзначилися в битвах під н.п. Фалашток і Фросина, у 1810 році в битві під Туртукаєм та штурмі фортеці Бана. У 1811 році волинці вели бойові дії у складі загонів генералів Засса та графа Воронова. 12 листопада 1811 року Волинський уланський полк увійшов до складу 20-ї бригади 6-ї кавалерійської дивізії, а в серпні 1812 року до загону генерал-майора Лідерса.

Сміливо діяв особовий склад Волинського уланського полку. У спогадах героя війни, відомого партизана і літератора, відважного полковника (згодом генерал-лейтенанта) Дениса Васильовича Давидова (1784–1839) серед його бойових побратимів, яких він цінував, згадується підполковник (згодом генерал-майор) Волинського уланського полку Степан Семенович Храповицький.

Активним учасником визвольної війни з Наполеоном був власник Ново-Звягельського маєтку генерал Ф. П. Уваров (1773–1824). У «Щоденнику партизанських дій 1812 року» Дениса Давидова неодноразово згадується його ім'я [1].

1. *Дневник партизанских действий 1812 года.* – М.: Гос. Изд-во худож. лит-ры, 1941. – 127 с.

2. *Космолинский П. Ф.* Армейские уланы. 1801-1825 / П. Ф. Космолинский. – М., 1985. – 19 с.

3. *Полное собрание свода законов Российской Империи.* – т. XXIX: 1806-1807. – М., 1830. – 1372 с.

4. *Роспись русским полкам 1912 года.* – К., 1912. – 298+39 с.

5. *Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг.* // Российский архив. – Т.VII – М.: Студия «ТРИТЭ» Н.Михалкова, 1996. – С. 501-502.

Петро КОНОНЕЦЬ
(Костопіль)

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА ВОЛИНІ У 1812 РОЦІ (ЗА ПРАЦЮ О. МИХАЙЛОВСЬКОГО-ДАНИЛЕВСЬКОГО «ОПИСАНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1812 ГОДА»)

На нашу думку, важливим історичним джерелом при вивченні Вітчизняної війни 1812 року є праці військових командирів та істориків того часу. Одним з найвідоміших військових істориків Російської імперії XIX ст. був Олександр Іванович Михайловський-Данилевський.

Михайловський-Данилевський Олександр Іванович – генерал-лейтенант, відомий військовий письменник (1790-1848 рр.). Під час війни 1812 р. вступив до петербурзького ополчення і був обраний князем М. І. Кутузовим в ад'ютанти, переважно для кореспонденції на французькій мові. Після поранення в битві при Тарутині, виїхав до Петербургу, але потім брав участь в багатьох битвах 1815 і 1814 рр. Під час Віденського конгресу він знаходився при імператору Олександрі I, а в 1816 р. призначений флігель-ад'ютантом до володаря, якого супроводжував в подорожах по півдню Росії і на конгресі в Ахені. Брав участь в турецькій війні 1828-29 рр. і в Адріанополі виконував обов'язки чергового генерала 2-ої армії; під час польської війни 1831 р. поранений в битві при Грохові; у 1835 р. призначений сенатором і головою військово-цензурного комітету. Перша друкована праця «Записки 1814-15 рр.», виїхала в 1834 р.; пізніше були надруковані: у 1836 р. - «Опис походу до Франції 1814 р.», в 1839 р. - «Опис Вітчизняної війни 1812 р.», в 1840 р. - «Опис війни 1813 р.» і «Опис фінляндської війни 1808-9 рр.», у 1843 р. - «Опис турецької війни 1806-12 рр.», «Опис 1-ої війни імператора Олександра з Наполеоном 1805 р.» і, нарешті, «Опис 2-ої війни 1806-07 рр.». Останні роки життя працював головним редактором «Військової галереї Зимового палацу», в якій декілька біографій написано ним самим [5, с. 494].

Про військові дії на території Волині у 1812 році ми знаходимо в першій частині «Описання Отечественної війни 1812 года».

О. Михайловський-Данилевський повідомляє, що на початку війни у місті Луцьку знаходилась 3-а Резервна Обсерваційна армія під командуванням Тормасова [4, с. 332]. Згідно рішення російського військового командування, Тормасов мав діяти відповідно до ситуації, яка мала скластися на фронті: або відступати до Києва, або наступати на ворожі війська в районі Пінська [4, с. 333]. Поки генерал (тобто Тормасов – авт.) вирішував, що йому робити, Наполеон видав наказ командирі 7-го корпусу французької армії Реньє вступити до Волинської губернії, підняти бунт і затвердити там конфедерацію [4, с. 335].

Перш ніж наказ дійшов до Реньє, пише далі історик, Барклай де-Толлі оголосив Тормасову із Дрісси 1 липня «Высочайшее повеление»: 1) Відкрити особливий загін із дорученої армії Житомира, щоб спостерігати у Волинській і Подільській губерніях за тишею й спокоєм, використовуючи при цьому строгість та зберігати зв'язок із Дунайською армією; 2) У випадку наступу переважаючих ворожих сил на Житомир, загін повинен відступити до Києва і посилити там гарнізон; 3) Зібрати армію, зробіть рух вперед і рішуче дійте у фланг і тил ворожих сил, спрямованих проти Князя Багратіона, який взяв свій курс на Слудьку до Бобруйська; ворог переправившись біля Бреста, направляется до Пінська [1, с. 335-336].

Із цих наказів можна зробити висновок, що Тормасов і Реньє рано чи пізно мали зустрітись. Але генерал Тормасов випередив свого супротивника. Він повелів зосередженій при Луцьку армії виступати до Ковеля, наказав попередньо Сакену: 1) Відправити 6 батальйон 36-ї дивізії на посилення Мозирського загону, а з останніми розміститись у Житомирі, зберігаючи тишу і спокій в Тернопільській області, у Волинській і Подільській губерніях, підтримуючи зв'язок із Дунайською армією; 2) У випадку наступу переважаючих

ворожих сил на Житомир відходити до Києва; 3) Послати у Володимир Генерал-Майора Хрущова, із бригадою драгунів і двома козацькими полками, для легкого нагляду за Австрійським кордоном та кордоном Варшавського Герцогства [4, с. 336-337].

Отримавши достовірну інформацію, що ворог стояв в Пружанах, займаючи загонами Брест, Кобрин, Яново і Пінськ, Тормасов у першу чергу, звільнив ці населені пункти і здійснив напад в тил ворога. Він сформував три загони: перший, Генерал-Ад'ютанта Графа Ламберта, 4 батальйони, 16 ескадронів, 5 козацьких полків і 6 гармат, послав вздовж Бугу до Бреста; другий, Генерал-Майора Щербатова, 6 батальйонів, 8 ескадронів, 1 полк козаків і 12 гармат із Ратно через Молкрани також до Бреста. Графу Лавмберту і Князю Щербатову було наказано об'єднатись 13 липня у Бресті і разом атакувати це місто і потім у два марша піти до Кобрина, куди Тормасов хотів йти з армією через Ратно і Дівень, намагаючись 15-го числа (тобто липня – Авт.) вдарити на Кобрин. Третій загін, Генерал-Майора Меліссіно, 4 батальйони і 7 ескадронів, повинен був групами діяти через річку Піню до Янова, і обманними рухами створювати ситуацію, що нібито головні сили рухаються до Пінська. Вслід за загонами, 11 липня почав рухатись Тормасов до Кобрина. У цей день 1-а армія вступила до Вітебська, а 2-а – воювала під Салтанівкою [4, с. 337-338].

Ввечері, 12 липня, Князь Щербатов, захопив м. Брест, дізнався, не чекаючи Графа Ламберта. 13 липня два загони об'єдналися і рушили до Кобрина. 15 липня до них приєднався Генерал Тормасов [4, с. 338-339].

Кобрин був зайнятий Саксонським загonom Генерала Кленгеля. Кленгель неправильно оцінив ситуацію, оскільки головні сили зосередили на Брестській дорозі, в той час як інші райони були менш захищені [4, с. 339].

Оглянувши ворожі позиції Тормасов наказав: 1) Графу Ламберту розпочати атаку; 2) Генерал-Майору Чапліцу, залишити частину кінноти і козаків на Дівінській дорозі для боротьби з ворожими ескадронами взяти вправо і атакувати місто з Антопільської дороги; 3) Підполковнику Князю Мадатову переправитись через Мухавець і відрізати ворогам відступ до Пружан [4, с. 340].

Одночасний наступ з трьох напрямків завершився перемогою російських військ, які взяли у полон Генерала Кленгеля, 9 штаб, 57 обер-офіцерів, 2234 рядових солдат; захопили 4 прапори і 8 гармат. Втрати російської сторони – 77 вбито і 182 поранено. Поважаючи проявлену Саксонцями мужність, Тормасов полоненим офіцерам шпаги. Під час битви у Кобрині сталася велика пожежа, внаслідок якої згоріло 548 будинків; сума збитків була оцінена в 270000 рублів сріблом [4, с. 340-341]. Це була перша перемога російських військ у Вітчизняній війні 1812 р. Імператор Олександр I вручив Генералу Тормасову орден Святого Георгія II ступеня і 50000 рублів [4, с. 341].

Перемога Тормасова сколихнула все Варшавське Герцогство. Свідченням цього доповідна Кенігсберзького Губернатора Луазона. Начальнику Головного Штаба Наполеона Берт'є він писав: «Донесення комендантовъ на Польской границе известили меня о движении Русскаго корпуса на Блостокъ и побудили выступить къ Раценбергу, чтобы удостовериться въ справедливости показаний о намеренияхъ Русскаго Генерала, и успокоить край, где распространился такой ужасъ, что остановилось отправленіе всехъ должностей» [4, с. 342].

Під час битви під Кобрином, Реньє знаходився в Хомську і вивів до Князя Шварценберга прохання залишити Несвіж й вирушити на допомогу.

18 липня Тормасов вирушив до Антополя, де тиждень чекав наступу французьких військ. 22 липня армії Реньє і Шварценберга об'єдналися. Було вирішено спочатку розбити війська Тормасова, а потім знищити Дунайську армію. Австрійці та Саксонці виступили із Слоніма до Пружан, де розміщувався загін Графа Ламберта. Йому було наказано відступити до Городечна, де мав об'єднатися з Тормасовим [4, с. 344].

29 липня Граф Ламберт зайняв позицію при Городечному, де армія розмістилася на розлогих височинах. Перед армією протікало болотисте джерело, яке зникало у лісі з

лівого крила. Правий фланг прилягав до болота, а з лівого був ліс, який росіяни помилково вважали непрохідним. На перший погляд позиція видавалась неприступною: обхід її був неможливим, як і атака із фронту, де дві облаштовані навколо джерела плотини були настільки вузькими, що по них могло пройти не більше шести чоловік. Для захисту позицій Тормасов захотів залишити невелику частину війська, з іншою – обійти і атакувати своїм правим флангом [4, с. 344-345].

30 липня підійшли ворожі війська: австрійці стали біля Городечни, а саксонці – Піддуб'я. Наступ розпочався 31 липня після того, як саксонський патруль знайшов у лісі стежку, незахищену російськими військами. Метою битви було, з одного боку (російського – Авт.), не допустити австрійців і саксонців до Кобринської дороги, а, з іншого, захопити її та відрізати російські війська від Волині [4, с. 346-347].

Правильне розташування військ, дозволили Тормасову виграти цю битву. «Все усилия неприятеля», писав Генерал у доповіді Імператору, «остались тщетными. Войска Вашего Императорского Величества не уступили ему ни шагу, не дали ему ничемъ воспользоваться, и взяли в пленъ 230 рядовыхъ и 4 офицера. Генералы, офицеры, солдаты соревновали в мужестве, и неприятель принужденъ былъ оставить место сраженія, где армія Вашего Императорского Величества, расположилась на бивакахъ. Уронъ нашъ простирается до 1,300 человек». Втрати Саксонців складала 953 вбитих і поранених. Про Австрійців нічого невідомо» [4, с. 349-350].

Великі втрати російських військ, змусили Тормасова 1 серпня відступити до Кобрини. У Гродненській губернії залишатись було небезпечно, відчувались проблеми із продовольством. У своєму Відношенні Управляючому Військового Міністерства Тормасов писав: «Все жители взбунтовались против насъ водружались вилами и косами, укривались в лесахъ, убегали отъ войскъ и нападали на малыя партіи и на курьеровъ» [4, с. 351]. До цього приєдналися новини про збори у Варшавському Герцогстві сильної конфедерації для вторгнення на Волинь.

В таких несприятливих умовах, Тормасову залишалось стримувати натиск Князя Шварценберга, щоб виграти час для з'єднання із Дунайською армією, яка рухалась із Валахії до Дністра. Прибуття Дунайської армії до Волинської губернії допомогло б Тормасову відновити наступальні дії. Тормасов безперешкодно відійшов через Дівін і Ратно в Ковель, де до нього прилучився загін Меліссіно. Потім приєднався і Генерал-Майор Хрушов, який охороняв м. Володимир. При відступі російських військ з Городечна до Ковеля, ворог практично не переслідував. У Ковелі Тормасов дізнався, що Князь Шварценберг збирає війська проти лівого крила російських військ і тому, щоб не бути відрізнаним від Луцька Генерал перейшов на правий берег Стиру. Це була крайня точка відступу 3-ї армії. Австрійці стали у Киселина, Саксонці – між містечками Локачі та Торчин. Таке розміщення військ продовжувалось декілька тижнів [4, с. 351-352].

Стосовно Дунайської армії, з якою мав з'єднатися Тормасов, то вона при вторгненні Наполеона в Росію, стояла у Валахії, де Чичагов чекав ратифікації миру і готувався до походу в Далмацію. Для цього він поділив армію на дві частини. З першою, яка складалась із 17250 піхоти, 1995 кінноти, 550 козаків, 12 батарейних і 24 легких гармат, Чичагов мав вирушити у Далмацію, а решту війська мав послати на фланг Австрійцям, які воювали із Тормасовим [4, с. 354].

15 липня Імператор наказав Чичагову з'єднатися із Тормасовим. 19 липня Дунайська армія виступила до Волинської губернії, через Фокшани, Бирлат, Ясси, Хотин, Заслав і Острог [4, с. 355].

Підсумовуючи вище написане ми можемо зробити висновок, що Волинська губернія у 1812 році відіграла важливе стратегічне значення. На цих землях перебувала 3-а Резервна Обсерваційна армія під командуванням О. Тормасова. Російський генерал вміло керував своїми військами, завдавав ворогу поразок і був неодноразово нагороджений військовими нагородами. Про ці події ми дізнаємось із праці О. Михайловського-Данилевського «Описание Отечественной войны 1812 года». Військовий історик знайомить

нас із планами, військовими операціями не тільки російської армії, а й французької.

1. Барклай де-Толли М. Изображение военных действий 1812-го года / М. Барклай де-Толли. – СПб., 1912. – 107 с.

2. Богданович М. История Отечественной войны 1812 года: в 3 т. / М. Богданович. – СПб., 1859-1860. – Т.1. – 556 с.

3. Малышкин С.А. История создания А.И. Михайловским-Данилевским «Описание» войн России конца XVIII - начала XIX вв. / С. А. Малышкин // Военно-исторические исследования в Поволжье. Сб. науч. трудов. Вып. 4. – Саратов: «Научная книга», 2000. – С. 306-317.

4. Михайловский-Данилевский А.И. Описание Отечественной войны 1812 года: в 3 т. / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб., 1839. – Часть 1. – 432 с.

5. Михайловский-Данилевский (Александръ Ивановичъ). // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1896. – Т. XIX^а. – С. 494.

Петро КОНОНЕЦЬ
(Костопіль)

«КАВАЛЕРИСТ-ДІВЧИЦЯ» І РІВНЕНЩИНА

У 2012 році минає 200 років з часу наполеонівських війн. На нашу думку, при вивченні історії Вітчизняної війни 1812 р. доречно згадати про участь в ній першої жінки-офіцера, «дівчину-кавалериста» Надії Дурової та перебуванням її на території Рівненщини.

Герой Вітчизняної війни 1812 року, учасниця Смоленської і Бородинської битв, ординарць фельдмаршала М. Кутузова, а пізніше – талановита письменниця золотого століття російської літератури, що захопила своїми «Записками» О.С. Пушкіна і В.Г. Белінського, Надія Андріївна Дурова до цього часу залишається однією із самих колоритних і до цих пір загадкових фігур російської історії XIX ст.

Про життя Надії Дурової ми дізнаємось із її мемуарів, що були опубліковані в журналі «Сучасник» у 1836 р. №2. У передмові, написаній О. Пушкіним сказано, що їх автором є та сама жінка, що служила рядовим у кінно-польському уланському полку і яка наробила на початку століття (XIX – Авт.) багато шуму. «С неизъяснимым участием прочли мы признания женщины, – пише письменник у передмові, – столь необыкновенной; с изумлением увидели, что нежные пальчики, некогда сжимавшие окравленную рукоять уланской сабли, владеют и перомь быстрым, живописнымь и пламеннымь» [9, с. 53-54].

Надія Андріївна Дурова народилась 17 вересня 1783 року в Києві. Батьками були гусарський ротмістр Андрій Васильович Дуров і Марія Тимофіївна Олександрівна. Дурови з перших днів повинні були вести мандрівне полкове життя. Мати, що хотіла мати сина, зненавиділа свою дочку. Проте дівчинка стала улюбленицею батька. З чотирьох місяців її вихованням займався фланговий гусар Ахматов. І дівчинка, хоча ще не вміла ходити, виростає повністю військовою дитиною, дочкою полка, її оточує військова атмосфера. Шаблі, рушниці, пістолети стають її іграшками, військова музика, ранкові та вечірні зорі милують її очі, ніжать дитячий слух, періодично міняючись голосними криками: «ескадрон! наліво кругом, марш!». Для дівчинки ці звуки стали настільки звичними, як колискова [7, с. 587-588].

У 1789 році батько подав у відставку і отримав місце городничого в місті Сарапулі В'ятської губернії. Вихованням Надії зайнялась мати. Вона стала її привчати до рукоділля, господарства, але з цього нічого не вийшло. Андрій Васильович займався освітою Надії, навчив грамоті, прищепив любов до літератури, спонукав до вивчення французької мови. Коли донька підросла, подарував їй черкеського коня Алкіду, їзда на якому стало згодом улюбленим заняттям [6, с. 659].

У 1801 році Надія Дурова була видана заміж за голову земського суду Василя Чернова, і через два роки у них народився син Іван. Ці факти своєї біографії Н. Дурова ніде не описала, і довгий час її біографи не знали про ці сторінки її життя. Але у В'ятському архіві збереглися документи – сторінки з метричної книги Вознесенського собору міста Сарапула із записом про вінчання Надії Дурової з Василем Черновим і про хрещення їх сина Івана.

Проте родинне життя Чернових не склалося. Надія повернулася в рідну домівку з сином. Така невгамовна натура не змогла ужитися під родинним гнітом, звичайним у той час в Росії. На початку XIX ст. такий вчинок був недопустимим. Жінка не повинна була опиратися долі. І мати вимагала, щоб дочка повернулася до чоловіка. А Надія вибрала іншу дорогу. Вона вирішила стати воїном.

17 вересня 1806 року в день своїх іменін Надія Дурова таємно переодягнулася в чоловічий костюм, обрізала свої коси, на березі ріки залишила своє жіноче плаття і вночі втекла з рідної домівки. Ось, що вона відчувала, коли втікала з отчого дому: «И так я на воле! свободна и независима! я взяла мне принадлежащее – мою свободу: свободу! драгоценный дарь неба, неотъемлимо принадлежащий каждому человеку» [7, с. 594]. Вона наздогнала козачий полк, який проходив через місто Сарапул, назвалася сином

в'ятського дворянина і приєдналася до цього полку. Разом з ними дійшла до міста Гродно, де знаходилися регулярні війська.

Надія Дурова завербувалася в кінний Польський полк товаришем під іменем Олександра Соколова. «Товариш» – це рядовий дворянського походження. Військова служба була складною. Щоденна муштра, цілий день доводилося сидіти на коні, розмахувати шаблею, списом. Але Надія Дурова нічим не проявляла своєї слабкості, була витримана, смілива. Ніхто не знав, що вона жінка.

У 1806 році Наполеон Бонапарт, захопивши майже всю Європу, з півмільйонною армією воював на території Пруссії. Виступаючи союзником Пруссії, передові частини Російської армії в кінці листопада зайняли Варшаву. У місті Гродно збиралися піхотні і кавалерійські полки.

Перша велика битва сталася 24 травня 1807 року під Гутштадтом. Це був перший бій Надії Дурової, в якому вона врятувала життя пораненому російському офіцеру, проявила героїзм і відвагу.

Після запеклих зіткнень із супротивником на берегах річки Пассарги 25 і 26 травня російська армія в ніч з 27 на 28 травня 1807 року почала відходити до міста Гейльсберга. Французи вирушили за ними. Наполегливі бої між французькими і російськими полками сталися в селищах Вольфсдорф і Анкендорф. 29 травня 1807 року о 10 годині розпочалася битва біля Гейльсберга. Російська кавалерія зав'язала рукопашну сутичку з французькою кавалерією і зупинила її. А гвардійська артилерія, що стояла на правому березі Алле, проти устя річки Спуйбах, інтенсивним картечним вогнем зупинила французьку піхоту.

Про цей день Н. Дурова згадувала у своїх «Записках»: «Ах, человек страшен в своем испугении! Все свойства дикого зверя тогда соединяются в нем! Нет! Это не храбрость! Я не знаю, как назвать эту дикую, зверскую смелость, но она не достойна называться неустрасимостью!» [6]

«Жаль смотреть, как стонут и ползают раненые по так называемому полю чести!... Высокое чувство чести, героизм, приверженность государю, священный долг к отечеству заставляют образованного человека бесстрашно встречать смерть, мужественно переносят страдания и покойно расстаются с жизнью...» – так роздумувала Надія Дурова, яка сама під час цієї битви виявилася поряд із смертю: лейб-ескадрон попав під обстріл ворожої артилерії, і граната впала поряд з кавалерист-дівчиною. Її кінь Алкід врятував себе і свою хазяйку, потужним стрибком подавшись убік. Дурова дивом усиділа в сідлі. Смерть була поруч, але благополучно минула «товариша» Соколова. Велика польова битва біля Гейльсберга дала Дурової новий, але необхідний для солдата досвід.

2 червня 1807 року відбулась битва під Фридландом. Н. Дурова писала: «Фридланд. В этом жестоком и неудачном сражении храброго полка нашего poleglo более половины! Несколько раз ходили мы в атаку, несколько раз прогоняли неприятеля и в свою очередь не один раз были прогнаны! Нас осыпали картежами, мозжили ядрами, а пронзительный свист адских пуль совсем оглушил меня! О, я их терпеть не могу! Другое дело – ядро! Оно, по крайней мере, ревет так величественно и с ним всегда короткая разделка!» [6].

7 липня 1807 року був підписаний Тильзитський договір, за яким Росія визнавала всі завоювання Наполеона в Європі та отримала передих для зміцнення своєї армії. Проте небезпека війни ще залишалася актуальною для Росії.

Під час підписання Тильзитського миру Н. Дурова закохалася в імператора Олександра І. Напередодні битви, вона написала лист батьку, в якому просила вибачення за заподіяний біль. Батько задіявши всі свої зв'язки розшукав її і зажадав повернути в рідну домівку. Цей лист дядько, що жив у Петербурзі, показав знайомому генералові, і незабаром слух про кавалериста-дівчицю дійшов до Олександра І.

Після наказу імператора Н. Дурова була відправлена до Петербургу. 31 грудня 1807 року відбулася і перша зустріч з Олександром І. Граф Букстевден у своєму raporті характеризує Соколова як відмінного солдата, здатного до просування по службі: «Отличное поведение его, Соколова, и ревностное прохождение своей должности с самого всту-

плення его в службу, приобрели ему от всех как начальников, так и сотоварищей его, полную привязанность и внимание. Сам шеф полка Генерал-Майор Каховский, похваляя таковое его служение, усердие и расторопность, с каким исполнял он всегда все препорученности, во многих бывших с французскими войсками сражениях, убедительно просит

зайти, перевів її в Маріупольський гусарський полк в чині підпоручика під ім'ям Олександрова Олександра Андрійовича, похідним від його власного, і дозволив поводитися до нього з проханнями. Варто зазначити, що Олександр I нагородив Надію Дурову Знаком відзнаки військового ордена – срібним Георгієвським хрестом.

У гусарському полку служити було дорого, тому 1 квітня 1811 року Надія Андріївна перейшла до Литовського уланського полку. З цим полком вона брала участь у походах проти Наполеона, Смоленській та Бородинській битвах. Під час Бородинської битви охороняла Семенівські флеші, була контужена ядром в ногу, і виїхала для лікування до Сарапул. Пізніше служила ординарцем в Кутузова [7, с. 596-597].

У травні 1813 вона знову з'явилася в діючій армії і взяла участь в закордонному поході російської армії. Вона відзначилася при облозі фортеці Модлін у Польщі та взятті міста Гамбурга [11]. 29 серпня 1812 року Надія Дурова переведена у поручики, а в 1817 р. пішла у відставку із званням штабс-ротмістра з правом отримання пенсії [7, с. 597]. Залишаючи військову службу, у «Записках» вона написала: «Что я буду делать дома? Только рано осудить себя на монотонныя занятия хозяйства?.. Надобно сказать всему прости!.. и светлорое мечу, и доброму коню... друзьям!.. веселой жизни!.. скачке, рубке, всему конеце! Все затихает, как не бывало, и одни только незабвенныя воспоминания будут сопровождать меня на дикие берега Камы... Минутное счастье!.. слава!.. опасности!.. шум!.. блеск!.. жизнь, кипящая деятельностью!.. прощайте!» [6].

Після виходу на пенсію, Н. Дурова жила то в Сарапулі, то в Єлабузі. Ходила вона постійно в чоловічому костюмі, всі листи підписувала прізвиськом Александров, сердилася, коли зверталися до неї, як до жінки. Останні роки життя Дурова провела в маленькому будиночку молодшого брата в місті Єлабузі.

Більшість російських літературознавців і критиків вважають, що у 1836 році розпочалася літературна діяльність Н. Дурової. Велике значення при цьому мало знайомство з О.С. Пушкіним. Прочитавши її мемуари, він підбадьорив її листами і усними похвалами, якими осипав при зустрічі. У 1836 р. уривки із «Записок» О. Пушкін опублікував у журналі «Сучасник». За «Записками» у цьому журналі були видані ще два томи «Записок» під назвою «Дівчина-кавалерист. Випадок у Чотирьох томах». У 1840 році вийшло повне зібрання творів у чотирьох томах [7, с. 599].

На думку К. Некрасової, Надія Дурова почала писати

з декількох причин. По-перше, її часто перехожі розпитували про минуле, а по-друге, їй радісно було переживати знову, хоча з пером у руках, ті миті життя, в якому були мужність, відвага, коли її ім'я стало відомим на всю Росію [7, с. 599]. Надія Андріївна, у своїх «Записках», описує те, що пережила, слухала і бачила сама. Вона – головний герой своїх «Записок», що охоплює період від весілля батьків до повернення до хати у званні штаб-ротмістра.

У своїх літературних працях Дурова описує багато місць, де перебувала. На Рівнещині вона гостювала в Дубному, Мізочі, Клевані, Дубровиці.

У Дубно Надія Дурова потрапила під іменем корнета Олександра Соколова, виконуючи військово доручення. На той час вона уже здійснила свою неймовірну мрію – видати себе за чоловіка і потрапити на військову службу. Отож, юний корнет Соколов прибув, доставивши депешу у штаб графа Суворова у тутешньому замку. Військові дії на той час не проводилися, відтак мали місце розважальні бали. Надія Дурова описує це так: «Дубно... Великі зали суворовського будинку були наповнені блискучим сльвом. Сотня ламп розливала яскраве світло по всіх кімнатах. Музика гриміла. Помітивши, що я не танцюю і навіть не вхожу туди, де дами, Суворов запитав у мене причину цієї дивності. Станкович, його ад'ютант, поспішив відповісти за мене: «Він, ваше сіятельство, боїться жінок, соромиться їх і не знає, як з ними поводитися!» «Справді? – поцікавився Суворов, – якщо так, то це неприємно...» Описля він взяв мене за руку і привів до молодої і прекрасної княгині Любомирської. Представив оригінально: «Судячи з його рум'янцю, ви, мадам, легко можете здогадатися, що він ще зовсім юний орел». Станкович тоді, справді, не помилився, сказавши, що я боюся жінок. Бо варто котрійсь із них подивитися на мене пильно, щоб змусити мене почервоніти і зникнути: мені здається, що той погляд пронизує мене, що компаньйонка з одного мого вигляду вгадує мою таємницю, і я з великим острахом поспішаю сховатися від жіночих очей!» [6; 8].

Зокрема, Мізоч запам'ятався Дуровій великим манежем і прекрасним садом (парком). Це дві речі, які відрізняли містечко від інших місць, в яких вона була і які їй дуже сподобалися. Щодо спільного, то це – покриті солом'ю розвалені хатини.

По-скільки коней об'їжджали в чистому полі, манежем не користувались. Тому основна увага була прикута до парку. Ним вона була дуже задоволена і раділа, як дитя. Весь вільний час проводила там. Дурова відмічає велике розмаїття різних рослин. Особливо їй сподобалися квіти (вона їх називає трояндами), що росли високо на деревах. Такого ще їй не приходилось бачити. Надія квіти дуже полюбила, але зірвати їх було дуже тяжко – дерева були в три і більше аршини. Тому в неї не було іншого виходу, як діставати їх кінцем шаблі. Згадує Дурова випадок, коли за цим заняттям її застав садівник. Дурова розгубилась і спитала чи можна зірвати квітку. Садівник засміявся і сказав, що якщо уже зірвали, то можна, аби тільки дерева не пошкодили.

На той час Мізоч був єврейським містечком. Тому не дивно, що багато євреїв можна було побачити на вулицях міста. Але одному з них, зустріч з Дуровою коштувала дуже дорого (мало що не життя). Цю подію вона описує так: в Мізочі весь час проходили військові тренування. Одного разу це були тренування біля кар'єру. Проводились вони в полудень, коли була нестерпна спека і піднімалася пилюка. Під час маневру «атака» ескадрон понісся по широкій дорозі, на якій пилу було в пів аршина. Через пил вона не бачила не те, що, куди їде, а навіть коня, на якому сиділа. І тут рознісся дикий крик. Зупинивши коня, біля його ніг Дурова побачила, як вона пише, «поверженого жид», який кричав на весь голос: «рятайте». Дурова згадує, що переляканий єврей мав страшний вигляд. Біде лице, переляканий великі очі, розкуйовджене волосся, широко розкритий рот робили його схожим на чудовище. Від такого навіть кінч встав на диби. Єврей відповз від нього і втік в містечко [5; 6].

Про першу жінку-офіцера російської армії завжди пам'ятали у Росії. 27 серпня 1993 року з нагоди 210-річчя від народження письменниці було урочисто відкрито Музей-садибу Н.А. Дурової в м. Єлабуга Республіки Татарстан.

Померла Надія Андріївна Дурова 21 березня (2 квітня) 1866 року в Єлабuzі В'ятської губернії, похована на Троїцькому кладовищі. При похованні їй були віддані військові почесні.

1. Блинов Н. Н. «Кавалерист-девица» и Дуровы. (Из Сарапульской хроники) // Н. Н. Блинов // Исторический вестник. – 1888. – Т. 31. – № 2. – С. 414-420.
2. Дурова Н. А. Избранные сочинения кавалерист-девицы / Н. А. Дурова / Сост., вступит. ст. и примеч. Вл. Б. Муравьева. – М.: Московский рабочий, 1988.
3. Дурова Н.А. / Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. XI. – С. 247-248.
4. Михальчук Р. 200 років легенді про кавалерист-дівчицю Н. А. Дурову та її спогади про Мізоч / Р. Михальчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
5. Надежда Андреевна Дурова. Материалы к ее биографии / Сообщ. Ф. Ф. Лашманов // Русская старина. – 1890. – Т. 67. – № 9. – С. 657-665.
6. Дурова Н. Записки кавалерист-девицы / Н. Дурова. – М., 1836.
7. Некрасова Е. С. Надежда Андреевна Дурова. (Псевдонимы: Девица-Кавалерист, Александров) (1783-1866) / Е. С. Некрасова // Исторический вестник. – 1890. – Т. 41. – № 9. – С. 585-612.
8. Новак С. Кавалерист-дівчиця з «Гусарської балади» була у Дубенському замку / С. Новак // Вісник+к. – 2012. – 08 березня
9. Пушкин А.С. Записки Н.А. Дуровой / А. С. Пушкин // Современник. – 1836. – № 2. – С. 53-132.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Дурова_Надежда_Андреевна
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elabuga.com/durov/durova_02.html

Юрій МАЗУРИК
(Луцьк)

ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГОЛОВНИХ КВАРТИР ДРУГОЇ ЗАХІДНОЇ І ТРЕТЬОЇ РЕЗЕРВНОЇ АРМІЙ У М.ЛУЦЬКУ (1812)

Перед початком франко-російської війни у 1812 році на теренах Волині знаходилися II-га Західна армія Багратіона – до 45 тис. чол., потім III-я Резервна армія Тормасова – 46 тис.чол. (Див. додаток 1)

В опублікованому збірнику документів і матеріалів є ряд наказів, розпоряджень, відношень, приписів тощо, які датуються 17 березням -18 травням 1812 роком (№№ 58-71) [1], підписані генералом від інфантерії князем Багратіоном. В деяких із них (№№ 59,63,65,69,70) під датою вказується місце написання документа «г. Луцьк» (Додаток 2), решту документів, розглядаючи їх в контексті можна припустити, що вони теж були видані у Луцьку [2]. Згідно документу від 15(27) травня 1812 року II-га Західна армія передислоковувалась на північ, а її замінювали війська III-ї Резервної армії (Додаток 3) [3].

Таким чином, відомий блок документів, що вказує на перебування керівного органу – головні квартири двох армій у Луцьку, але на цей час нам невідомі писемні джерела, які вказували на точне місце перебування цих органів у місті.

Треба відмітити, що місце розташування військ у населеному пункті – квартирування, було двох типів [4]:

- вінтер-квартири – зимове казармене розташування військ;
- квантонір-квартири – розташування військ переважно по обивательським квартирам (в порядку обов'язкового постю).

В той час квартирування військ у місті цілком можливо було двох типів, однак, локалізувати перебування військ по обивательським квартирам, так і локалізація казарм (або в ширшому розумінні військового містечка у складі якого могло бути приміщення штабу) – досить проблематично [5].

Відомо, що протягом XVIII ст. на північно-західній околиці міста, на перехресті поштових доріг було облаштоване так зване Марсове поле (територія сучасного Театрального майдану) [6].

На плані кінця XVIII - початку XIX ст. (1803 чи 1810 року?) [7], на північ від Бернардинського монастиря знаходиться II-подібна споруда, а поряд набагато менша прямокутної форми (Рис. 1).

На плані 1807 року окрім цих споруд поряд знаходиться, ще одна квадратна з внутрішнім двориком (Рис. 2) [8]. Зауважимо, що на цих двох планах основні споруди міста пронумеровані або позначені буквами і в легенді вказується назва споруди або її призначення. Однак на цих планах, ці споруди неозначені і не підписані тому про їх призначення залишається лише гадати.

В 1837 році першим відділенням Департаменту Генерального Штабу була видана брошура про відомості для зручного квартирного розміщення всіх родів військ у Волинській губернії. Щодо Луцька повідомляється, що тут знаходився полковий штаб, два магазейна, лазарет на 80 хворих [9], але точне місцезнаходження не вказується.

Краєзнавець В.Пясецький стверджує, що біля Марсового поля знаходилися казарми для Луцького гарнізону [10]. До середини XIX ст. міська забудова перейшла за Парадну площу («Парадний плац»), що призвело до ліквідації казарм і перенесення їх на Яровицький вигін. Парадна площа деякий час пустувала, а згодом сюди було перенесено ярмарки і торги. Згідно плану 1862 року було заплановано будівництво: «з. Строения для весов и меръ» - в центральній частині площі (в районі розташування сучасної будівлі музично-драматичного театру); «а.Гаутпвахта», - в північно-східній частині площі (в районі сучасних будинків проспекту Волі 1, 3).

Згодом, коли солдатську муштру почали проводити на полігоні за містом, Марсове поле перетворили в парад-

ну площу, де проводився огляд військ, які стягувалися під Луцьк для маневрів.

Отже, лише подальші археографічні та картографічні дослідження дозволить локалізувати головні квартири II-гої Західної і III-ї Резервної армій.

Додаток 1

Перед вторгненням французьв, русская силы были распределены следующим образом:

II-я Западная армия: Генераль отъ инфантерии князь Багратионъ.

VII пехотный корпусъ.....	Равенского	2	пехотных дивизій и 1 кавалер. полкъ
VIII -/- -/-.....	Бордана	2	-/- -/- 1 -/- -/-
IV кавалерійскій корпусъ.....	Сиверса	24	эскадрона.
Иррегулярныхъ войскъ.....		9	казачьихъ полковъ.

Всего: 37.000 чел., впоследствии армия эта была усилена 27 пехотной дивизией, такъ что сила ея дошла до 45.000 чел. при 216 оруд. Армия эта была расположена между Неманомъ и Бугтомъ, при чемъ, главная квартира находилась въ Волковыске, а передовые отряды у Белостока.

III-я Резервная армия: Генераль отъ кавалеріи Тормасовъ.

Пехотный корпусъ.....	Каменского	1 1/2	пех. див. и 1 кав. полкъ.
-/- -/-.....	Маркова	2	-/- -/- 1 -/- -/-
-/- -/-.....	Сакена	2	-/- -/- 24 эскадрона.
Кавалерійскій корпусъ.....	Ламберта	36	эскадр. и 9 казачьихъ полковъ.

Всего: 46.000 чел. при 164 оруд. Армия эта была расположена была на Волини, главная квартира въ Луцке.

Цит. за: Сборникъ военныхъ обзоровъ западной Россіи и пограничныхъ областей Австро-Венгрии и Германіи. Вып. VII. «Отъ Вислы до Днѣпра» соч. Сарматикуса. Переводъ съ немецкаго Генеральнаго Штаба Подполковникъ Шванкъ. Изданіе военно-ученаго комитета Главнаго Штаба. С.-Петербургъ. 1886. –С.173.

Додаток 2

№58 Циркулярное распоряжение П.И.Багратиона командирамъ войскъвхъ соединеній второй Западной армии о расквартировании войскъ.

17(29) марта 1812 года.

[...] 4. Чтобы иметь успешное сношение с полками, какъ наискорее извольте устроить верховые или тележные стойки (тоестъ посты «летучей почты») отъ дивизионной квартиры до расположения полковъ и артиллерійскихъ ротъ и таковыя же до моей квартиры, приславъ сюда належного офицера с двумя унтер-офицерами. [...]

[Генерал отъ инфантеріи князь Багратионъ]

ЦГВИА, ф.103, оп. 209г. св. 7,д.85, л138-139. Цит. за: Русские полководцы. Документы и материалы // Генерал Багратион. Сборникъ документовъ и материалов. ОГИЗ, 1945 – С.-138-139.

Додаток 3

№70 Отношение П.И.Багратиона М.Б.Барклаю де Толли о передаче правъ по управлению областями, оставляемыми частями второй Западной армии, генералу А.П.Тормасову.

15(27) мая 1812 года.

г. Луцк

Во исполненіе высочайшаго повеленія, входя въ сношеніи с генераломъ отъ кавалеріи Тормасовымъ [...] (Тормасовъ долженъ былъ замѣнить своими войсками уходящія части второй Западной армии, которые начали переходъ изъ района Луцка районъ Волковыска) [...] и какъ пространство, на которое я отдаленъ буду, перенесе квартиру в Пружанн, отъ пунктовъ, чрезъ кои проежаютъ въ границы Волинской губерніи [...]

Генерал отъ инфантеріи князь Багратионъ

ЦГВИА, ф. ВУА, д.3505, л. 298. Цит. за: Русские полководцы. Документы и материалы // Генерал Багратион. Сборникъ документовъ и материалов. ОГИЗ, 1945 – С.-150-151.

1. Русские полководцы. Документы и материалы // Генерал Багратион. Сборникъ документовъ и материалов. М.: ОГИЗ, 1945. – С.-138-154.

2. Краєзнавець В.Пясецький стверджує, що штаб генерала Багратиона розміщувався у монастирі домініканів (вул. Драгоманова, 26). Див. Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька – Луцьк, 2005. – С.36.

3. Сборникъ военныхъ обзоровъ западной Россіи и пограничныхъ областей Австро-Венгрии и Германіи. Вып. VII. «Отъ Вислы до Днѣпра» соч. Сарматикуса / Переводъ съ немецкаго Генеральнаго Штаба Подполковникъ Шванкъ. Изданіе военно-ученаго комитета Главнаго Штаба. – С.-Петербургъ, 1886. – С.173,183,184.

4. Русские полководцы. Документы и материалы // Генерал Багратион. Сборникъ документовъ и материалов. М.: ОГИЗ, 1945 – С.-138.

5. Автор висловлює щирю подяку Бабічу Л.К. – військовому історикю, за надану консультацію при підготовці статті.

6. Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька / В. Пясецький, Ф. Мандзюк. – Луцьк, 2005. – С.143

7. Фонди Волинського краєзнавчого музею. – ДМ-24915.

8. Автор висловлює щирю подяку Бірюліній О.М. – завідувачій відділомъ давньої історіі Волинського краєзнавчого музею за наданий картографічний матеріал.

9. Сведенія объ удобствахъ квартирного размѣщенія всехъ родовъ войскъ въ пределахъ Россійской имперіи и квартирныя карты губерній и областей. Волинская губернія. Составлено при 1-мъ отделеіи Департамента Генеральнаго Штаба. – Б.м., 1837. – С.3.

10. Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька / В. Пясецький, Ф. Мандзюк. – Луцьк, 2005. – С.143

Рис. 1. Фрагмент плану м.Луцька. Кінець XVIII - початок XIX ст.

Рис. 2. Фрагмент плану м.Луцька. 1807 р.

Dariusz NAWROT
(Zamość, Polska)

WOŁYNIANIE W WALCE O ODBUDOWĘ POLSKI W OPARCIU O FRANCJĘ W LATACH 1806-1812

Rozbiory podzieliły Wołyń między Austrię i Rosję, jednak już od 1795 r. Wołynianie brali udział w konspiracjach, których celem było odbudowanie Polski. Kolejnym impulsem do walki o odzyskanie ojczyzny było wkroczenie Wielkiej Armii na ziemie zaboru pruskiego w 1806 r. Ale historia zapomniała o gotowości Litwy i Ukrainy do walki w przeciwko Rosji po stronie cesarza Francuzów w czasie tzw. pierwszej wojny polskiej. Polacy przywitali wtedy Napoleona jako wyzwoliciela, a wydarzenia te wywoływały żywy odzew w tzw. guberniach polskich w Rosji. Na ziemie zaboru rosyjskiego, także na Wołyń, przenikały, pomimo starań władz, dokładne informacje o wydarzeniach w zaborze pruskim, z zaciekawieniem czytano dostarczone potajemnie proklamacje cesarza Francuzów i generała Dąbrowskiego, wyczekiwano wieści o kolejnych zwycięstwach Wielkiej Armii. W pamiętnikach Joanny Zubrowej znalazła się informacja, że odezwy takie rozpowszechniał na Wołyniu Kamiński, marszałek łyczowski. Przebywający na Wołyniu Aleksander Chodkiewicz notował: „Usłyszawszy o powstaniu wielkopolskim, chciałem mieć pewność, co się dzieje z braćmi naszymi. Aleksander Błędowski, młodzian pełen szlachetności, ofiarował się chętnie dobiec na miejsce; wystawiałem mu ogrom niebezpieczeństwa, wzgardził on nim, a przedarłszy się przez granicę rosyjską i austriacką, stanął w Warszawie, w chwili, w której korpus Moskali i Prusaków przechodził na Pragę [...] sprawiwszy się z danych zleceń, powrócił na ton przyjaźni, oddał mi wszelkie potrzebne papiery i jako świadek naoczny zapału powstających braci, opowiadał cnotliwym o ich poświęceniu się”.

Pod wpływem podobnych informacji młodzież z guberni zachodnich Rosji, przekradła się na Zachód, by wstąpić do formującego się Wojska Polskiego. Na początku 1807 r. do Warszawy wysłano delegatów, którzy mieli opisać sytuację na wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. To było podstawą do opracowania pierwszych planów powstańczych, mających stanowić dywersję na tyłach wojsk rosyjskich. Rozwinięto je po bitwie pod Iławą, na wiosnę 1807 r., nakazując czekać na sygnał do walki i zalecając organizację etapów i ich zaopatrzenie w żywność i furazę, na głównych drogach przyszłych marszów wojsk francuskich. Szykowano się do wystawienia własnych oddziałów wojska. Również Wołynianie wysłali do Warszawy swych przedstawicieli, którymi byli Józef Neyman i Andrzej Horodyski, proponujący zorganizowanie powstania na Wołyniu i Podolu. Szacowano, że uda się wystawić 15 tysięcy ludzi; zamierzano pozyskać kozaków i duchowieństwo dyzunickie, za obietnicę restytucji dóbr kościelnych skonfiskowanych przez Katarzynę II. Wołynianie z Augustynem Trzeciejskim wzięli się energicznie do prac organizacyjnych i w maju 1807 r. zapewniali o gotowości wystawienia 20 tysięcy powstańców z wszystkich grup społeczeństwa i zapowiadali wybuch powstania nawet bez wsparcia ze strony wojsk francuskich. Sprzyjała insurgentom słabość sił rosyjskich na Podolu, Wołyniu i Ukrainie, gdzie w marcu 1807 r. nie było więcej niż 3 tysiące regularnych żołnierzy, pilnujących magazynów i zakładów z rekrutami, a wspieranych jedynie przez niskiej wartości bojowej oddziały milicji. W oparciu o te informacje plany wywołania powstania na Wołyniu snuł na wiosnę 1807 r. także Aleksander Sapieha, obecny u boku Napoleona, jako jego doradca w sprawach polskich. W memoriale kierowanym do cesarza, którego autorstwo historycy błędnie przypisywali Tadeuszowi Kościuszce, proponował by zgromadzić kawalerię polską i wysłać ją na tyły armii rosyjskiej, na obszar województwa brzeskiego na Litwie, skąd skieruje się na Wołyń i inne prowincje południowej Polski, których mieszkańcy gotowi są stanąć do walki u boku cesarza Francuzów. W przekonaniu Sapiehy kawaleria polska sprawi wiele kłopotów Rosjanom przeskadzając w aprowizacji. Ale przede wszystkim rajd kawalerii będzie inspiracją do powstania mieszkańców przeciw Rosjanom. Insurekcji powinna towarzyszyć deklaracja wolności dla chłopów, czemu szlachta nie będzie przeciwna, ponieważ zrozumie, że leży to w jej interesie. Sapieha doradzał przy tym oszczędzać duchowieństwo greckie, ponieważ może

być bardzo użyteczne, jeśli obieca mu się te same przywileje, które posiada kler katolicki w Polsce. Wierzył, że projekt na pewno się powiedzie, bowiem ten rodzaj wojny jest właściwy kawalerii polskiej.

Do insurekcji nie doszło, ponieważ Napoleon liczył, że sama groźba powstania na zapleczu armii rosyjskiej, skłoni Aleksandra do rokowań pokojowych, co ostatecznie nastąpiło w Tyłży w lipcu 1807 r. Pokój położył kres nadziejom mieszkańcom zaboru rosyjskiego, którzy oczekiwali na wkroczenie Francuzów. Wielu rodzinom, których synowie wstąpili do Wojska Polskiego, groziły represje. Nie można jednak twierdzić, że Napoleon oszukał mieszkańców wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej, ponieważ nie złożył im żadnych zobowiązań. Natomiast nie zapomniał cesarz Francuzów o tych mieszkańcach zaboru rosyjskiego, którzy jako poddani cara, wstąpili do formujących się oddziałów Wojska Polskiego. Pokój zawarty w 1807 r. w Tyłży zawierał artykuł gwarantujący amnestię dla wszystkich, którzy wzięli udział w ostatniej wojnie. Utworzenie Księstwa Warszawskiego tylko z obszarów zaboru pruskiego nie przekreśliło kontaktów obywateli ziem dawnej Rzeczypospolitej należących do Rosji z Warszawą. Wielu z nich wstąpiło pod sztandary napoleońskie, obejmując urzędy w Księstwie Warszawskim lub podejmując służbę w Wojsku Polskim. Na Litwie i Ukrainie coraz częściej zadawano sobie pytanie, czy najbliższa przyszłość przyniesie wolność wschodnim terenom dawnej Rzeczypospolitej.

W 1809 r. mieszkańcy zachodnich guberni Rosji z zainteresowaniem i zaniepokojeniem sledzili narastanie kolejnego konfliktu w Europie. Mieszkańcy Wołynia nie mieli wątpliwości, po której stronie opowiedzą się w kolej wojnie. A. Chodkiewicz wyrwany z zacisza domowego do służby publicznej wyjaśniał: „Od dnia 9 lutego wszedłem w skład nowej magistratury Komisją Edukacyjną zwaną, a to z samego cesarza [Aleksandra I – D.N.] rozkazu. W Żytomierzu kazano nam wykonywać przysięgę. Lecz ja w jej miejsce mówilem pacierz, nie zdradzę bowiem powierzonej sprawiedliwości i bez przysięgi nawet. Lecz w każdym razie jestem gotów odstąpić Aleksandra dla własnej ojczyzny. Dotąd usta moje nie skazyły się żadną przysięgą zgnębłą dla mojej ojczyzny”. W tych dniach z Galicji na Wołyń przenikały informacje o przygotowaniach austriackich do wojny. Chodkiewicz notował w lutym 1809 r.: „Nie ma wątpliwości, że przyjdzie do wojny z Austrią, najpomyślniejsze dla Francuzów przewidują wypadki. Księstwo Warszawskie będzie mogło najwięcej zyskać w tej wojnie. Lecz będzie na biednych braci naszych za ciężko”. Autor tych słów świadomy słabości sił polskich, uważał, że powinien zmobilizować młodzież z ziem zaboru rosyjskiego, „aby pospieszła braciom na pomoc” w odparciu agresji austriackiej. Wymieniał przy tym swoich współpracowników Błędowskiego i Erazma Lenkiewicza, którzy zaopatrzeni w listy do księcia Józefa Poniatowskiego wyjechali jeszcze w marcu, a w czasie wiosny 1809 r. zostali adiutantami generała Michała Kamińskiego, a potem oficerami w nowych pułkach jazdy. Zjawisko przekraczania granicy w celu wstąpienia do armii, już w przededniu wojny polsko-austriackiej musiało mieć poważne rozmiary, skoro prawie natychmiast rozpoczęły się represje wobec oskarżanych o opuszczenie ziem zaboru rosyjskiego, w celu wstąpienia do Wojska Polskiego. Już na początku 1809 r. na alarm uderzył cywilny gubernator podolski Ilja Litwinow kiedy spostrzegł, że dwaj ziemianie Kicki i Sierakowski opuścili swoje majątki i powszechnie wiadomo było, że udali się do Księstwa Warszawskiego. W odpowiedzi na ten krok gubernator wysłał do marszałka szlachty surowe ostrzeżenie grożąc śledztwem, któremu nikt się nie wymknie. Aleksander osobiście parafował ten raport Litwinowa, zalecając w wypadku powrotu wymienionych szlachciców poddać ich rygorom prawa. Zanim jednak dotarły instrukcje z Petersburga, gorliwy gubernator już skonfiskował ich majątki.

Jednak wybuch konfliktu i wieści z teatru działań wojennych zachęcały wielu mieszkańców tzw. guberni polskich, do jak najszybszego wstępowania w szeregi Wojska Polskiego. Na Wołyniu z podziwem obserwowano bohaterskie zmagania wojsk księcia Poniatowskiego pod Raszynem. 30 kwietnia Chodkiewicz przewidywał: „Skutkiem tej bitwy jest umowa zawarta z księciem Ferdynandem, mocą której nasi na Pragę przechodzą. Nie wiem jaki jest zamiar wodza, lecz źle uczyni, gdy nie wejdzie w Galicję, opierając skrzydło małego swojego

wojska o prawy brzeg Wisły, dotykając lewym granic przyjaznej dotąd Rosji”. W tej sytuacji „Młodzież nasza wołyńska ciśnie się hurmem do wojsk polskich, ułatwiam im przejazd jak mogę; piszę za nimi listy i wspieram potrzebujących [...] Cnotliwa ta młodzież będzie godną ojczyzny”. Działania wojenne u granic Rosji, w tym zdobycie Zamościa, utwierdzały mieszkańców Wołynia w przekonaniu, że ten konflikt stanie się początkiem odbudowy Polski, a widoki na jego bliskie rozstrzygnięcie, zachęcały do jak najszybszego wstępowania w szeregi wojsk narodowych. Ucieczki były tak liczne, „że opustoszały nawet biura rządowe gubernatora cywilnego w Kamieńcu i że przerwane zostały z konieczności czynności administracyjne”. Jak pisał A.L. Pogodin, młodzież z prowincji litewskich i ukraińskich uciekała do Napoleona. Granice przekraczała szlachta i chłopci.

Niewątpliwie rozwój wypadków w Galicji w 1809 r. oraz obawy o rozszerzenie płomienia polskiej insurekcji na ziemie zaboru rosyjskiego, wpłynęły również na podjęcie decyzji o rozpoczęciu przez wojska rosyjskie działań militarnych w granicach monarchii habsburskiej. Jak pisał K. Krzos: „Formalnie – zgodnie ze słowami proklamacji dowódcy korpusu rosyjskiego – Rosja przystępowała do wojny dla dopełnienia swych zobowiązań wobec Francji, faktycznie – w ślad za postanowieniami rosyjsko-austriackiej konwencji – dla sparaliżowania polskiej insurekcji w Galicji”. Dla Rosji rozwój wypadków w czasie wojny 1809 r. musiał stawić jedno z najważniejszych pytań, o lojalność polskich poddanych Aleksandra I. W Petersburgu od 1807 r. nie miano złudzeń, co do popularności napoleońskiego wariantu odzyskania niepodległości, także wśród mieszkańców, tzw. guberni polskich. O skali problemu świadczy reakcja władz rosyjskich. Gubernatorzy alarmowali Petersburg o groźbie wybuchu polskiego powstania na zachodzie Cesarstwa Rosyjskiego. W tych okolicznościach spoglądano na armię rosyjską, która wkroczyła na tereny monarchii habsburskiej, jako na siły tworzące kordon bezpieczeństwa, przeciwko wojskom polskim Poniatowskiego, które mogły doprowadzić do wybuchu insurekcji na Ukrainie i na Litwie. Już 13 maja Aleksander I, w specjalnej instrukcji skierowanej do gubernatorów: wołyńskiego, podolskiego, wileńskiego i władz obwodu białostockiego zalecił zwrócić szczególną uwagę na wydarzenia w obrębie ich guberni, a także doniesienia z Księstwa Warszawskiego i Galicji, ze względu na toczące się tam działania wojenne. Na te tematy gubernatorzy powinni przysyłać szczegółowe raporty, w ważnych przypadkach kierowane bezpośrednio do cara. Jak bardzo trafnie podkreśla D. Beauvois: „Analiza oficjalnego stanowiska Rosjan wobec ziemianstwa na Ukrainie pozwala ujawnić, że nastawienie profrancuskie było znacznie silniejsze oraz ujawniło się znacznie wcześniej, niż sądziło się dotąd”. Potwierdza to doniesienie do generała Golicyna: „Dobrzy ludzie mówili mi, że należałoby lepiej pilnować Polaków w Rosji, gdyż powstanie w Galicji może łatwo przenieść się do guberni rosyjskich”. W tej sytuacji dla Rosji najważniejsze było „postawienia przeszkód odbudowaniu Polski”. Aleksander I zaniepokojony informacjami płynącymi z Galicji i z guberni zachodnich, zaprzesał wszelkich pozorów łagodnego traktowania ich mieszkańców i rozpoczął okres zdecydowanych działań represyjnych. 28 czerwca 1809 r. zażądał od Rady Ministrów spisu wszystkich ziemian, którzy oddalili się od swoich majątków. W służności tej polityki utwierdzały go kolejne raporty urzędników rosyjskich.

W końcu maja i w czerwcu 1809 r., kolejne doniesienia z teatru wojny podgrzewały nastroje patriotyczne w zaborze rosyjskim i jak notował Chodkiewicz w końcu czerwca 1809 r.: „[...] szlachetni ze wszech miar ludzie August [Trzeciecki] i Marian hrabia Tarnowski, zbrojną rękę od kilku niedziel przeszedłszy granicę, walczyli na czele naszych młodzieńców z Austriakami pod sprawą szefa Strzyżowskiego”. 2 lipca 1809 r. o tym zajęciu informował generał major Hahn, odpowiedzialny za sprawy militarne na Podolu, który doniósł ministrowi wojny, że około trzydziestu jeźdźców siłą przekroczyło granicę z Galicją, otwierając nawet ogień z broni palnej. Na wieść o tym wydarzeniu Aleksander natychmiast rozkazał generałom Hahnowi i Jermolowowi, by wszystkich schwytych przy próbie podobnego przedarcia się przez granicę zsyłać na Sybir, jako prostych żołnierzy. Władze zaczęły również utrudniać poruszanie się tym osobom, które posiadały wydane legalnie

paszporty. Nie powstrzymało to mieszkańców Wołynia chcących walczyć w szeregach wojsk polskich. Między innymi oddział Piotra Strzyżowskiego był wzmocniony „pułkami jazdy, sformowanymi na Wołyniu i przyprowadzonymi przez pułkowników Tarnowskiego i Trzecieckiego”. Józef Marchocki dodawał, że byli to przybyli z cesarstwa rosyjskiego: „hrabia Marcin Tarnowski 60 ludzi i tyleż koni, Dwernicki 100 koni, podobnie Trzeciecki 100 koni, podobnie hrabia Dulski 100 koni, hrabia Adam Potocki 200 koni, podobnie hrabia Rzysszczewski 300, podobnie i wiele pomniejszych oddziałów przybywało i łączyło się z oddziałami pułkownika Strzyżowskiego. W przeciągu do dwóch tygodni oddziały wszystkie pomnożyły się do 1500 ludzi na dzielnych koniach i nieźle uzbrojonych”. W najbliższych tygodniach to między innymi z tych oddziałów powstawały w Galicji kolejne pułki jazdy polskiej. Jak pisał Sołtyk: „Wybitni obywatele [...] Rzysszczewski, Tarnowski, Rozwadowski, Trzeciecki, stanęli na czele, łożąc znaczne sumy na ich uzbrojenie; kadry pułków wypełnili nie tylko ochotnicy galicyjscy, lecz również patrioci z Podola i Wołynia, którzy w liczbie przeszło tysiąca przeszli w całkowitym rynsztunku przez granicę rosyjską, aby służyć wspólnej ojczyźnie”. Wielu mieszkańców zaboru rosyjskiego wstępowało do innych pułków Wojska Polskiego. I. Lubowiecki opisując uzupełnianie swojego pułki wspominał: „zaciągnąłem w Zamościu kilkunastu młodzieży synów obywatelskich, nie tylko z Zamoyskiego, ale i z Wołynia i Ukrainy przybyłych. Każdy w kilku ludzi i koni, z którymi w Zamościu ich własnym kosztem ubranemi i uzbrojonemi”. Wymienił przy tym Antoniego Wydzge i Petrykowskiego z Wołynia.

W tej sytuacji władze rosyjskie zdecydowały się na wydanie rozporządzenia mającego zatrzymać ucieczki. 24 sierpnia 1809 r. ogłoszono ukaz przeciwko tym mieszkańcom pogranicznych guberni, którzy bez zgody władz opuszczali miejsce zamieszkania i przenosili się za granicę. W związku z tym przedsięwzięto następujące środki: włościan za ucieczkę oddawać będzie się do służby wojskowej, a niezdatnych do niej odsyłać „do fortecy na robotę”. Zapowiadano, że jeżeli obywatel będzie podejrzany o oddalenie z kraju albo o podburzanie, podszczuwanie, a nade wszystko o dostarczanie jakiegokolwiek rodzaju uzbrojenia, jego majątek ulegnie konfiskacie, a on sam zostanie oddany pod sąd, który orzeknie wobec niego najwyższy wymiar kary. Ile śledztw prowadzono na mocy tego ukazu, nie wiadomo. Ale niewątpliwie, prawdziwe czy fałszywe oskarżenia stały się kolejną okazją wymuszania przez skorumpowaną administrację carską łapówek w zamian za umorzenie śledztwa lub odsunięcie podejrzeń. 5 października 1809 r. wydano instrukcję dla gubernatorów, jak mają postępować z majątkami osób, które udały się za granicę, nie mając jeszcze wydzielonej własnej części. Jeżeli opuściliby oni kraj, a ich ojcowie posiadaliby nieruchomości, należało skonfiskować schedę zbiegłych synów. 17 grudnia 1809 r. wydano kolejny ukaz wyznaczający 6-miesięczny termin na powrót do Rosji, którego niedotrzymanie oznaczało realizację postanowień dwóch wcześniejszych ukazów. W efekcie na Wołyniu skonfiskowano, a w niektórych przypadkach aresztowano 44 właścicieli ziemskich i 35 szlachty bez majątków. Działania te świadczą o nienawiści rosyjskiej administracji wobec Polaków i przyznać należy słusność stwierdzeniu D. Beauvois: „Prawdziwi synowie ojczyzny bali się, że na ich oczach Polska powstanie na nowo i stracą rychło łup Katarzyny II”. Trudno przy tym nie dostrzec paradoksu sytuacji, w której mieszkańcy Wołynia, a szerzej Ukrainy i Litwy realizując ideę pomocy zbrojnej dla powstających rodaków z Galicji, działali zgodnie z decyzją cesarza Rosji o interwencji militarnej w Austrii. Działanie więc, które wydawało się konsekwencją polityki Aleksandra, nie mogło uchodzić za naganne politycznie, w praktyce jednak wobec wszystkich podjęto działania represyjne.

Początkowo Rosja, zaniepokojona powiększeniem Księstwa Warszawskiego i nastrojami w zachodnich guberniach Cesarstwa, zdecydowała się na działania dyplomatyczne wobec Francji, a gdy te zawiodły, zaczęto myśleć o wojnie, początkowo ofensywnej, w której w pełni wykorzystano by brak przygotowania cesarza Francuzów do konfrontacji z Aleksandrem I. Jednak plany ofensywy przeciwko wojskom Napoleona w Niemczech upadły, ponieważ nie udało się przeciągnięcia Polaków z Księstwa Warszawskiego na stronę

Rosji. Stopniowo zwyciężała koncepcja działań defensywnych, zgodnie z którym zakładano opuszczenie zachodnich guberni Rosji i danie odporu atakowi nieprzyjaciela na linii wielkich rzek: Dźwiny, Berezyny i Dniepru, pamiętając o groźbie wybuchu powstania na Litwie i Wołyniu w 1807 r. Zgodnie z przyjętą strategią ziemie oddane Napoleonowi należało wyniszczyć gospodarczo, tak by nie mógł on korzystać z ich zasobów w kontynuacji wojny z Rosją. Dotyczyło to także obszaru Wołynia, choć jak wiemy Napoleon nie brał pod uwagę działań na tym obszarze. Przystępując do wojny z Rosją w 1812 r., cesarz Francuzów dążył do szybkiego rozstrzygnięcia militarnego kampanii i natychmiastowego zawarcia pokoju. Spodziewał się, że po zwycięstwie w walnej bitwie, stoczony między Niemnem a Dźwiną, Aleksander będzie zmuszony do kapitulacji politycznej i nawet Litwę Napoleon traktował tylko jako obszar operacji jego wojsk przeciwko armii rosyjskiej.

Przed rozpoczęciem działań wojennych cesarz Francuzów wezwał do swojego boku grupę osób, które w zależności od rozwoju wypadków wojennych, mogły odegrać rolę kompetentnych informatorów o zajętych wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej lub odegrać aktywną rolę w mobilizacji mieszkańców tych ziem po stronie Francji. Włączono do tego grona między innymi Eustachego Sanguszkę, Tadeusza Morskiego oraz Aleksandra Chodkiewicza. Były to bowiem osoby wpływowe i znające stosunki na leżącym w granicach Rosji Wołyniu, na którym ewentualny wybuch polskiego powstania, mógł ułatwić główne operacje Wielkiej Armii na Litwie. Groźbę takiego rozwoju wypadków i atak Wielkiej Armii na tym kierunku brał pod uwagę wywiad rosyjski. Przygotowanie planów insurekcji powierzono Morskiemu, już w przededniu wojny 1812 r. zaangażowanemu w działalność wywiadowczą na południowo-zachodnich obszarach Rosji. Planów powstania jednak nie zrealizowano, tymczasem od połowy lipca obszar Wołynia stał się podstawą operacyjną dla działania armii rosyjskiej pod dowództwem A. Tormasowa, która zaczęła zagrażać zarówno Księstwu Warszawskiemu, jak i już wyzwolonym powiatom guberni grodzieńskiej. Do tego czasu Napoleon niemalże nie zwracał uwagi na niebezpieczeństwo, jakie stanowiła mogła 3. armia rosyjska, wychodził bowiem z założenia, że zajęcie Litwy przez Wielką Armię spowoduje odwrót sił rosyjskich w stronę Dniepru. W nowej sytuacji armia Tormasowa stawała się odwodem sił rosyjskich, tym cenniejszym, że flankującym linie operacyjne Wielkiej Armii, a także jej obszar tyłowy. Zadanie osłony Księstwa Warszawskiego i Grodzieńszczyzny przypadło Austriakom, co ze względów politycznych nie odpowiadało Napoleonowi. Dlatego skierował na ten obszar także korpus Reyniera, zachęcając go nawet do ofensywy na Wołyń. Cesarz w połowie lipca myślał nawet o skierowaniu korpusu polskiego Poniatowskiego na tyły armii Tormasowa – przez Mozyrz na Wołyń i Ukrainę. Gubernator miński Mikołaj Bronikowski w tym celu wysłał nawet szpiegów do Kijowa. Po pierwszych sukcesach Tormasowa, dopiero skierowanie przeciwko niemu korpusu Schwarzenberga pozwoliło 12 sierpnia odnieść zwycięstwo pod Horodeczną i powrócić do planów ofensywy na Wołyń.

Ostatecznie, w czasie kampanii 1812 r. nie udało się zorganizowanie powstania w południowych guberniach Rosji. Morski słusznie zauważał, że powodzenie planu zależało od wykorzystania autorytetu generałów Eustachego Sanguszkę, Karola Kniaziewiczza i Ludwika Kropińskiego. Wprawdzie Sanguszko obecny w kwaterze głównej w tym czasie pisał memoriał o insurekcji na Wołyniu dla Napoleona, ale na tym skończyły się jego zaangażowanie w plany insurekcji. W efekcie na obszarach Wołynia, na których operował korpus austriacki Schwarzenberga nie utworzono nawet lokalnej administracji. Mieszkańców kraju zniechęcały do poparcia cesarza Francuzów bezwzględne rekwizycje przeprowadzane przez wojska austriackie. Nie dowierzano temu sojusznikowi oskarżając go o pozorowaną wojnę z Rosjanami. Twierdzono, że w austriackich karabinach „kule zamiast ołowianych były gliniane, dlatego ażeby żołnierze w czasie nabijania fuzyj za uderzeniem stempla, stukłszy kule, nie raził Rosjan w strzelaniu”. Ożywienie nastrojów patriotycznych na Wołyniu związane było z wkroczeniem do Uściługa w końcu sierpnia dywizji Amilkara Kosińskiego, chroniącego południowo-wschodnie rubieże Księstwa Warszawskiego. Kiedy oddziały

polskie dotarły do Włodzimierza, pod miastem zostali powitani „od duchowieństwa, cechów, kahału, a jednym słowem od całej ludności tegoż miasta. Niepodobna wyrazić zapału jaki wznęcał widok narodowego żołnierza. Odgłosy Niech żyje cesarz zatłumiały bębny i wojskową muzykę. Miasto było iluminowane i żołnierz znalazł posiłek w bozie od wdzięcznych współrodaków”. Ustanowiono nawet nowe władze powiatu włodzimierskiego z prezesem Wydźgą. Kosiński wydał odezwę do Wołyńian wzywając ich pod broń i pozyskał ochotników, którzy zasilili jego siły. Zmuszony był jednak opuścić zachodni Wołyń pod wpływem wieści o zbliżaniu się kolejnej armii rosyjskiej admirała Cziczagowa. Z kolei na obszarach Wołynia opanowanych przez oddziały armii rosyjskiej, planowo ogałano kraj z zasobów wojennych. Jak donosili informatorzy bez ograniczeń wybierano rekrutów. Pisano, że „gdzie tylko stoi żołnierz z korpusu Tormasowa, ogałaca wszystkie osoby z majątku, a osoby zabiera do obozu”. Po wkroczeniu na obszary zajęte wcześniej przez oddziały polskie, represje spadły na tych, którzy opowiedzieli się po stronie cesarza Francuzów. By zastraszyć mieszkańców spalono jeden z dworów, a wszystkich jego mieszkańców wywieziano.

Ostatecznie mieszkańcy Wołynia w 1812 r. nie chwycili za broń nie mogąc liczyć na realne wsparcie swoich działań. Podobno plany insurekcji na Wołyniu miano wcielić w życie dopiero po przekroczeniu przez Austriaków Styru. Żałował tego zaniechania Napoleon w chwili kłęski pisząc, że prowincje południowe, w tym Wołyń, więcej w wojnie zrobiły dla Rosji, niż dla odbudowy Królestwa Polskiego. Ale to cesarz Francuzów zrezygnował z szansy, jaką dawała możliwość wywołania powstania na Wołyniu. W efekcie stworzył warunki dla sukcesu armii rosyjskich operujących na południowej flance Wielkiej Armii, co stało się jednym ze źródeł jego kłęski w wojnie 1812 r. Nie wykorzystano zapału Wołyńian, o których Adam Czartoryski - w kontekście wieści o groźbie wybuchu kolejnego powstania na wiosnę 1813 r. - pisał: „[...]Tam [na Litwie - D.N.] i na Wołyniu duch przeciwniejszy Moskwie, przychylniejszy Francuzom niż w Księstwie. Przyczyny łatwo zgadnąć, bo bliżej widząc i cierpiąc, nie kochają. Duch zawsze za Polską. Goli gotowi ruszyć”.

1. M.K. Ogiński: Memoire sur la Pologne et les Polonais depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815. Paris 1826-1827, t. 2, s. 342; M. Zaleski: Pamiętniki. Poznań 1879, s. 260; R. Bielecki. A. Tyska: «Dał nam przykład Bonaparte». Wspomnienia i relacje żołnierzy polskich 1796-1815. Kraków 1984, t. 2, s. 8-13.

2. A. Chodkiewicz: Dzieje znakomitych wypadków - Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. MNK 760/31, k. 51.

3. Raport F. Potockiego - Service Historique de L'Armée de terre w Vincennes. Donation Davout. K.1.4; Raport T. Tyszkiewicza z 30 VI 1807 r. w: A. Skalkowski: Kościuszko a Litwin. «Kwartalnik Historyczny» 1911, t. 25, s. 260; D. Nawrot: Litwa i Napoleon w 1812 roku. Katowice 2008, s. 31-35.

4. W. Tokarz: Ostatnie lata Hugona Kollataja. Kraków 1905, t. 1, s. 278-279 i 283-286; M. Lore: Między Jeną a Tyłżą. 1806-1807. Warszawa 1902, s. 45-48; M. Handelsman: Pomiędzy Prusami a Rosją. Warszawa 1922, s. 7-8; A. Skalkowski: O część imienia polskiego. Kraków 1908, s. 210-211; P. Bertrand: Lettres inedites de Talleyrand a Napoleon 1800-1809. Paris 1889, s. 336-339.

5. W. Tokarz: Ostatnie lata..., t. 1, s. 278-279, 287; M. Handelsman: Napoleon et la Pologne. Paris 1909, s. 112-117; M. Lore: Między Jeną..., s. 127; por. J. Falkowski: Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce. Poznań 1877, t. 1, s. 324; Correspondance de Napoleon I-er, publieepar ordre de l'Empereur Napoleon III. T. 15. Paris 1857-1870 (dalej Corr.), s. 328.

6. D. Nawrot: Litwa i Napoleon..., s. 25-28. Por. A. Skalkowski: Kościuszko a Litwini..., s. 255-263.

7. B. Dundulis: Napoleon et la Litanie en 1812. Paris 1940, s. 37; Z. Choleseul-Gouffier: Memoires historiques sur l'empereur Alexandre et la cour de Russie. Paris 1829, s. 45; J. Hwaszkiewicz: Litwa w 1812 roku. Kraków 1912, s. 5; M. Clercq: Recueil des traites de la France. Paris 1864, t. 2, s. 207.

8. Aperçu de la situation politique de la Russie en general et des provinces polonaises reunies a cet empire en particulier - Biblioteka Jagiellońska. Rkp5 4272/38. Por. W. Tokarz: Ostatnie lata..., t. 1, s. 302-344; t. 2, s. 27; Ch. Mazade: Correspondance du marechal Davout (1801-1815). T. 2. Paris 1885, s. 228.

9. A. Chodkiewicz: Dzieje..., k. 55-58; D. Beauvois: Trójkąt ukraiński Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914. Lublin 2005, s. 175.

10. A. Chodkiewicz: Dzieje..., k. 56-58; M. Handelsman: Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807-13. Kraków 1914, t. 1, s. 210-211; A. Vandal: Napoleon et Alexandre. L'alliance russe sous le premier Empire. Paris 1891, t. 2, s. 86-87; A. M. Skalkowski: O Kokardą legionów. Lwów 1912, s. 294-295.

11. R. Sołtyk: Kampania 1809 r. Raport o działaniach armii pozostającej pod rozkazami ks. Józefa Poniatowskiego. Warszawa 1905, s. 149. A.L. Pogodin Napoleon i Litwa. W: Otcęstvennaja wojna i russkoe obščestvo. Red. A. Dżivelegov, S. Melgunov, V. Pičeta. T. 3. Moskwa 1911, s. 162.

12. K. Krzos: Z księciem Józefem w Galicji w 1809 roku. Rząd Centralny obojga Galicji. Warszawa 1967, s. 110 por. N. Silder: Imperator Aleksandr..., t. 2, s. 441, M.I. Bogdanowicz: Istoria carstvosnawia imperatora Aleksandra I i Rossia w ego wremia. Sankt-Peterburg 1869, t. 2, s. 443.

13. D. Beauvois: Trójkąt ukraiński..., s. 174; K. Krzos: Z księciem Józefem..., s. 109.

14. Cyt. za S. Askenazy: Książę Józef Poniatowski. Warszawa 1974, s. 306. Por. J. Alcyato: Rzecz o rozumie stanu w Polsce. Lipsk 1864, s. 126, 131.

15. D. Beauvois: Trójkąt ukraiński..., s. 175.

16. A. Chodkiewicz: Dzieje..., k. 56-58; D. Beauvois: Trójkąt ukraiński..., s. 175.

17. A. Rozwadowski: Pamiętniki - Biblioteka Zakładu narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkp5 7994 II, k. 219. Por. R. Sołtyk: Kampania..., s. 195, 198.

18. J. Marchocki: Relacja Józefa Marchockiego o działalności oddziału Piotra Strzyżewskiego w kampanii galicyjskiej 1809 r. «Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie» R. XXIII [Wrocław] 1977, s. 15.

19. R. Sołtyk: Kampania..., s. 149; I. Lubowiecki: Pamiętniki. Oprac. N. Kasparek. Lublin 1997, s. 92.

20. Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. T. 31. Sankt Peterburg 1895, nr 23806, 23893, 24035; S. Smolka: Polityka Lubецkiego przed powstaniem listopadowym. Warszawa 1984, t. 1, s. 87. Byli to: w powiecie krzemienieckim - hrabia Tarnowski, Kajetan Sobieszczański i Chruszcz, mieszkaniec Dubna; w powiecie starokonstantynowskim - Erazm Trzebiński, synowie Kajetana Danilewicz, Józef Pietrzykowski, Kajetan Teleszyński, Kazimierz Kwiatkowski; w powiecie nowogrodzko-wołyńskim - synowie Izbickiego, Karola Pruszyńskiego, dwóch synów Malinowskiej i nieznanzy z nazwiska dzierżawca; w powiecie zasławskim - hrabia Włodzimierz Potocki, Kajetan Minuszewski; w powiecie ostrogskim - synowie T. Sarnackiego; w powiecie rówieńskim - Alojzy Pruszyński, Antoni Postrucki, Mikołaj Worcell, Adam Bierzyński, Piotr Czarnak; w powiecie luckim - syn Wilczyńskiego, Zawadzki, Jaworski i były pułkownik wojsk polskich Kolberg; w powiecie kowelskim — Kajetan Czarniecki; w powiecie włodzimierskim - trzej synowie Widziacza, Adam Stecki, Błędowski; w powiecie owruckim - Antoni Pruszyński, Feliks Trzeciak i były pułkownik Pałowski; w powiecie żytomierskim - dwóch synów Zakrzewskiego, synowie Ignacego Platera, teleszyńskiego, Ryszardowskiego, Abramowicza oraz Sokolowski, Pienkowski, Antoni Piotrowski, Rogoziński, Zabokrycki i Litwiński. Zob. O majątkach skonfiskowanych ludziom rozmaitych kondycji, którzy dobrowolnie oddali się zagranicą w byłych guberniach polskich i zasadach regulaminowych administracji owych majątków. Rossijskij Gosudarstvennyj Istoričeskij Arhiv v Sankt Peterburgu, f. 379, op. 3, d. 104; D. Beauvois: Trojka ukraiński..., s. 175 i 176-177.

21. N.A. Troickij: 1812. Velikij god Rossii. Moskva 1988, s. 37; H. Troyat Aleksander I. Paris 1980, s. 193. D. Nawrot: Litwa i Napoleon..., s. 120; W. M. Bezotosnyj: Razvedka i plany stran v 1812 g. Moskva 2005, s. 148.

22. Corr. 19000; M. Handelsman: Instrukcje..., t. 2, s. 178-180, 185-187, 189-190, 196-197, 200-201, 208; D. Pradt: Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812. Paris 1815, s. 148-151; M. Kukiel: Wojna 1812 roku. Kraków 1937, t. 2, s. 6-7, 266-268; J. Willaume: Misja polityczna Morskiego w r. 1812 r. «Kwartalnik Historyczny» 1933, t. 46, s. 32-36 39-72; A. Zahorski: Tadeusz Morski. PSB. T. 21. Wrocław - Kraków - Warszawa 1976, s. 791-793.

23. Corr. 18946, 18953; M. Kukiel: Wojna..., t. 1, s. 5-6; M. Bronikowski do H. Mareta z 5 i 21 VIII 1812 r. - Archives Nationales v Paryżu (dalej AN). AF IV 1647, k. 164, AF IV 1649, k. 603; H. Maret do M. Bronikowskiego z 18 VIII 1812 r. - AN. AF IV 1648, k. 738.

24. F. Funck: In Russland und Sachsen. Dresden 1930, s. 65-69. Por. Corr. 19035, 19038, 19043.

25. Memoriał E.Sanguski z 1812 r. AN. AF IV 1646; Organizacja Komisji Rządu Tymczasowego Wołynia, Podola i Ukrainy. AN. AF IV 1650.

26. Corr. 19372; D. Pradt: Histoire..., s. 152; A. Ernouf: Maret, duc de Bassano. Paris 1884, s. 403, 435; M. Kukiel: Wojna..., t. 2, s. 4-7, 266; J. Willaume: Misja polityczna Morskiego..., s. 52-53; S. Askazy: Szkice i portrety. Warszawa 1937, s. 24. M.P. Palinski. Notaty bibliograficzne. Rok 1812 - Lietuvos Mokslų Akademijos Bibliotekos Rankraščiu Skyrius v Vilnie. F. 151-758, k. 1.

27. «Gazeta Warszawska» nr 67 z 22 IX 1812 r.; J. Willaume: Amilkar Kosiński. Poznań 1930, s. 81 i 150.

28. Jurgaszko do F. Chassenona z 1 X 1812 r. Por. Wiadomości wojenne z X 1812 r. - AN. AF IV 1650, k. 179.

29. Corr. 19368-19371.

30. Akty i dokumenty arhiva vilenskogo, kovenskogo i grodnenskogo general-gubernatorskogo upravlenija k istorii 1812-1813. (Vilenskiy vremennik). Vil'na 1912-1913, c. 1, s. 140-142, 144-145. Zob. M. Kukiel: Wojna..., t. 2, s. 512.

Сергій ПАВЛЮК,
Ігор ПАСЮК
(Луцьк)

ДИСЛОКАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ 1769-1810 РОКИ

Як відомо, Волинь отримала статус губернії ще у 1797р. році, хоча перші згадки про місце перебування російського війська є від 8 жовтня 1769 р. роки у рапорті бригадира Суворова де він писав про можливі дії проти конфедератів, у додатку до цього листа Суворов прикріпив рапорт Трауберберга, у якому повідомляється що згідно з наказом його командира, бригадира Даннера: «він поки залишається разом з військом у Володимирі, але скоро вступить на Волинь, а частину донських козаків, направить до головної армії» [1, ст 189].

Далі у рапорті Суворова Веймарну за 16 жовтня 1769 р. говориться «про зайняття поста в П'янські і прийнятих мірах застерезення, по обороні. До документу додана копія повідомлення бригадира Баннера Суворову, про розміщення і рух військових частин його команди, призначених для охорони кордонів і магазинів на Волині, Подолі, і Поліссі» [1,ст.191].

У документах вказано також про поширені чуми на території Волині, зокрема, загальний стан : «Рапорт Суворова Веймарну, Про поширення чуми у Молдавії і Валахії. ... по третє у Блайлові, а в Заславі, хоч і була, але не довго і вже всчухла, де у всіх місцях командуючого тут усіма залишеними у Подолі і Волині військами пана генерал-поруччика і кавалера фон-Ессена.» від 28 липня 1770 р., а також про вживання заходів «у зв'язку з появою на Волині епідемії чуми, організувати на кордоні із російських військ застави і застосувати міри для попередження її поширення» від 7 жовтня 1770 р..

Також про 1771 рік, йдеться згадка у записці Суворова – Веймарну, без дати, про те що «Суворов радить, закрити Волинь і Литву, так само як і Крашик закрити Люблін, оскільки ця територія є найуразливішою».

Щоб застерегти герцога Древіца від відкриття території, він радить йому не втручатися у інші конфлікти на сусідніх землях «в розпорядження старшого начальника. Через те, що якщо він залишить цю сторону то Дунаєць, Вислок, Сон, Замостьє, Литва і Волинь, зовсім стануть відкриті» від 21 червня 1771 р.. І вже через 3 дні, Суворов рапортує: «Дуже велика вірогідність прориву Литви та Волині, по причині того що війська попросту не встигнуть на захист»(датовано 4 червня 1771 р.).

Наступні згадки є у рапорті Кутузова до І.Меллера за 27 квітня 1789 р. «у воеводстві Волинському всі у пригніченості, і генерал артилерії граф Потоцький поїхав туди для заспокоєння. Тут іде чутка, про те що гетьман Броницький в Любомлі, своєму селі поблизу Волинського воеводства, робить конфедерацію»[2,86]. І потім аж від 3 липня 1792 р.: «Генерал-поруччик Леванидов знаходиться при Любомлі, а Кутузов у Торчині, обоє за один марш від Буга, які і будуть чекати мого наказу про переправу через Буг»[2, 182]

Масові згадки за 1794 рік є, як у Суворова, так і у документах Кутузова:

Так 18 травня 1794 р. «Генерал майор Буксвенден відрпортував, що 14-го травня, він разом з корпусом, знаходиться при м. Ковель, недалеко від річки Буг, разом з генерал-майором Морковим» [3. 346], а вже 20 травня «Румянцев відповідно до наказу Катерини II, наказав Суворову діяти за інструкцією, щоб знищити противника, та захистити кордони. Для цього, було наказано слідувати через Волинське та Володимир-Волинське воеводства, повздовж Буга, підтримуючи при цьому зв'язок з Австрійським генералом Шульцем» [3. 354]. 24 травня 1794 р. «Генерал Шахировський разом з 10 тисячами вояків, має йти до міста Ратнів, для того щоб пробратись на Волинь, і Красну-Русцію. Суворов наказує 3-м Донським полкам, відповідно до наказу від 19 числа №106, разом з отаманом підполковником Грековим, наказав йти по маршруту до корпусу на Ковель.»

[3. 354-355]. Щоб забезпечити підтримку 25 травня 1794 р. Суворов, виступає на Луцьк та Ковель [3. 356]. 26 Травня «Прибувши цього числа до Луцька, де війська снідають, і отримавши рапорт від генерал-майора Буксгвендена, я тепер виступаю і спішу об'єднатися з його корпусом, так і з корпусами генерал-майора Моркова, Які знаходяться на своїх позиціях» (Суворов із м. Луцька) [3. 359]» А вже 30 травня 1794 р. зі своїми військами Суворов прибуває до Ковеля, де знаходився генерал-майор Буксгвенд, і в очікуванні провіанту, що доставлявся з затримкою через дощі, та болотистої дороги простояв 2 доби [3. 359]. Суворов в цей же рік: «Виступивши з Немирова, на Маркович; а далі через Луцьк, Ковель, м. Вижву на Кобрин 3-тього січня, біля містечка Дивно розбив польську регулярну частину чисельністю біля 200 чоловік, з яких врятувались не більше 30-ти.» [1, ст. 15] записка від 14 серпня 1794 р..

Вже 13 Вересня 1794 р. Суворов рапортує про те що «захоплена у ворога артилерія при втечі, 4-ри трьох фунтові гармати, останні 24 відправлені разом з бригадиром Владичині, з достатнім конвоем до Луцька» [3. 364]. 15 вересня 1794 р. П.А.Румянцеву доповідають про те що «Всі прибули до призначеного там(у Луцьк) рандеву 22-го числа, де більше 2-ох діб, пеки хліб, і запасились ним майже на місяць, Продовжили марш з Луцька на Ковель, дорога була суха, і дуже пісчана, 146 верств. [3. 365]. 18 вересня Суворов відправляє листа бригадиру І.К.Владичину про передачу йому полків. «Ви знаєте що у Луцьку ескадрон Олександрійський і 50 ліфляндських егерів, в Варковичах отаман Ребриков, у якого не може бути навіть половина полку. До Острога повинен прибути полк Орловського, він і буде у вашому розпорядженні» [3. 370]. 21 вересня 1794 р. Суворов повідомляє, що «на 14-того числа бригадир Владичин з 2-ма батальйонами, 5-ма ескадронами, і двома сотнями козаків виступили з ворожою артилерією, на Корбин, Дивин, Ковель, та на Луцьк(куди він цього дня прибуде) на границю» [3.374]. При такому стані «У Луцьку буде достатньо ї одного взводу, для того щоб закрити границю(27 вересня 1794 р.)» [3. 377].

Рапорт Суворова від 3 жовтня 1794 р.: «29-го числа над головним повстанцем Костюшком, біля замка Мушковського, на правому березі Вісли, від корпусу генерал-поруччика Ферзена та генерал-майора Денисова отримана перемога. Ворог, маючи 9 000, бився вперто 7 годин, але потерпів нищівну поразку. Сам Костюшко з важкими ранами, з генералами Камінським, та Сераковським і всією артилерією (22 гармати), були нами захоплені» [3. 382]. Далі йдеться про переправлення Костюшка по території Волині (рапорт Суворова від 4 жовтня 1794 р.) «Генералу-поруччику Ферзену, наказав я взяти артилерію і Костюшка, і направити до Києва, змінивши у Луцьку охорону на надійне число військ.» [3. 385]. 11 жовтня 1794 р. «наказано Орловському піхотному полку, розміститися замість Володимир-Волинського у Луцьку, де буде він знаходитись для прикриття транспорту» [3. 390]. 17 жовтня 1794 р. Костюшка повинно бути доставлено до Луцька [3. 393].

Суворов, 16 листопада 1794 р., просить наповнити магазини Бжеска і Ковеля, мукою та борошном, щоб змогли запаситися на 2 місяці [3. 433]. 20 листопада 1794 р. обер провіантмейстер Зиков, отримав розпорядження від Розумовського, про забезпечення провіантом військ Суворова, що знаходяться в околицях Луцька. Задля цього, він повинен був зібрати надлишковий провіант, з околиць. [3. 438], а вже 24 грудня 1794 р., виникають проблеми: «Луцькі підрядчики, яким було сказано забезпечити нас продовольством на 2 місяці, формально відмовляються видавати нам провіант, через невилплату 3-ої частини грошей. Тому, якщо не поспішити - може виникнути проблема з хлібом» [3. 452]

25 січня 1795 р. Суворов просить Румянцева перевести корпус під командуванням генерал-майора Розумовського, що знаходився на Волині, перевести в Ізяславську губернію [3. 457].

18 серпня 1795 р. указом Катерини II сенату, Кутузов був відзначений володіннями у Волинській губернії [2,382]. Також відомо прохання Суворова розмістити частину війська у Волинській губернії, через те що там краще постачання продовольства, а також через організацію на Волині

громадського керування [3. 471]. Рапорт Суворова від 21 вересня 1795 р. «у зв'язку з виведенням військ з Польщі, просить війська з Волині перевести у інші губернії, і назначити, місця дислокації (квартири) прибувшим військам з Польщі» [3. 387], а також 12 жовтня 1795 р. Суворов рапортує про додатковий вивід військ з Польщі на Волинь. «3 1 жовтня Румянцев, наказав виводити війська із Волині (Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський), Перекидаються на Волинь полки: Смоленський драгунський в Володимир Волинський, Северський карабінний до Луцький Ольвіопольський гусарський до Ковеля, та один козацький полк з Янова, у ті ж місця» [3. 493].

Далі від 14 серпня 1800 р. у рапортах Кутузова згадується, про те що 2 армії: одна під командуванням генерала від кавалерії графа фон Палена знаходиться у Литві, а інша під командуванням генерала від інфантерії Кутузова на Волині. [2, 581]. 13 листопада 1800 р. виходить наказ інспектувати Українській інспекції (Кутузову) до Володимира на Волині пристойну кількість артилерії, та здійснити приготуванням тим полкам, які до цих інспекцій прописані [2, 603]

14 грудня 1800 р. Волинь згадується у наказі Павла I про формування трьох армій: « Друга під командуванням генерала від інфантерії Голенішева- Кутузова під Володимиром на Волині» [2, 608] У кінці 1802 року Кутузов виїхав з Петербургу на Волинь, в Житомирський повіт, де у нього були свої володіння «Горшки, та Райгородок», там він багато уваги приділяв господарським справам, займався будівництвом селітряного заводу, продажем лісу, пеньків, льону, а також побудував пивоварню [2, 639]

7 грудня 1805 р. Кутузов дає настанови генерал майору артилерії Д.П. Резнову: «з двома батареїними ротами під вашою командою, що рухаються від Лемберга до Володимира, що на Волині, вимагаючи від австрійських комісарів провіанту для офіцерів, і фуражу» [4, 297] Рапорт Кутузова Олександрю I від 25 вересня 1806 р.: Ростовський мушкетерський полк із Ковеля в Динабург виступив 13-го вересня, якому віддав я наказ навмисне слідувати найкоротшим і найзручнішим шляхом до містечка Орани і Прелай, що біля Мережа, і бути в команді дивізіонного начальника генерал-лейтенанта Остермана. 6 артилерійських гармат від Ростовського мушкетного полку, що виступив з Ковеля, не передавати в іншу дивізію, тому думаю я що буде доцільніше її залишити у Ковелі» [4, 411-412]

Рапорт Кутузова Олександрю I, від 1 листопада 1806 р.: «...половині ескадрона Олександрійського гусарського полку, що знаходиться в Тарно, наказав я приєднатися до другої половини в Камінь-Каширську, до півескадрону Київського драгунського.» [4, 425]

1. А.В.Суворов. Документи. Том I / Упорядкував Г.П. Мещеряков. – М., 1949. – 793 с.
2. М. И. Кутузов. Документи. Том I / Упорядкував Л.Г. Безкровный. – М., 1950. – 795 с.
3. А. В. Суворов. Документи. Том III / Упорядкував Г.П. Мещеряков. – М., 1952. – 677 с.
4. М. И. Кутузов. Документи. Том II / Упорядкував Л.Г. Безкровный. – М., 1951. – 610 с.

Ігор ПАСЮК
(Луцьк)

ГРОШОВИЙ РИНОК ВОЛИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 РОКУ

Після приєднання Волині до складу Російської імперії в обігу з'являється російська монетна маса, хоча деякий час тут зберігала свій вплив на обіг і стара польська монета. У Російській імперії 18. 02. 1831 р. була видана спеціальна постанова «Об исчислении определенной в Литовском Статуте монеты во всех случаях, где взыскания производятся по Литовскому Статуту». У цьому документі вказувалось: «считать каждую копу в один рубль 20 копеек, рубль – в рубль, грош – в две копейки, и пенязь – в полушку». Лише в 1844 році за наказом Сенату від жителів західних губерній Росії стали вимагати негайної здачі польських та західно-європейських монет, що були тут в обігу, згодом за наказом Сенату від 6. 11. 1846 року термін обігу польської монети було продовжено до 1. 05. 1847 р. [1, с.173]. У той час на території Волині в обігу були російські монети таких номіналів: карбовані в міді – полушка /вага 2,56 г/; копійка /10,24 г/, 3 1810 – 6,83г; 2 копійки / 20,48 г/, з 1810 – 13,65 г; 5 копійок /51,19 г/;

у сріблі: 5 копійок /1,04 г – 750 проби/; 10 копійок до 1797 року – /2,37 г. 750 проба/, в 1798-1810 рр –2,07 г 868 проби; 15 копійок до 1794 р. – 3,56 г; 20 копійок до 1794 – 4,77 г 750 проби, в 1810 -1813 рр. – 4,08 г. 750 проби; полу-полтинник до 1797 р – 5,97 г 750 проби, з 1798 р.– 5,18 г. 868 проби; полтина до 1797 р.– 12 г 750 проби, в 1797 р.– 14,63 г 868 проби, з 1798 р.–10,37 г 868 проби; рублі до 1796 р.– 24 г 750 проби, 1796-1797 рр.– 29,25 г. 868 проби, з 1798 р.– 20,73 г 868 проби.

у золоті: 5 рублів– до 1798 р. – 6,54 г. 917 проби, в 1798-1817 рр. – 6,08 г. 986 проби; 10 рублів– до 1796 р.– 13,09 г 917 проби, в 1802-1805 рр. – 12, 17 г. 968 проби [2].

Під час Вітчизняної війни 1812 року на Волині у вжитку, крім монет Російської імперії, були асигнації взірця 1786 – 1811 року (перші асигнації були введені в обіг у 1769 році). Асигнації розмінювались на мідну монету і залежали від монетної стопи. Станом на 1812 рік курс російських асигнацій становив 25 % вартості міді. Цей курс був твердим і не заважав обігу паперових грошей у загальному обігу. Характерною була і обов'язкова сплата частини податків асигнаціями, що не зменшувало їх попиту. Асигнації випускались номіналами в 5, 10, 25, 50, 100 рублів.

З метою підтримки економіки Росії під час війни Наполеон прийняв рішення про випуск фальшивих асигнацій Росії, як, до речі, і грошових знаків Австрії та Англії. Цими грошовими знаками забезпечувались військові формування для закупки у місцевого населення провіанту, фуражу тощо. Такі фальшиві асигнації були в обігу і на Волині.

Про великі обсяги надходжень фальшивих асигнацій йде мова в «Тайном предписании «О признаках фальшивых ассигнаций»» від 1813 року [3, с.711].

Першою писемною згадкою про випуск фальшивих асигнацій Наполеоном є свідчення гравера Лаля: «Очевидно в 1810, найпізніше в – в 1812 році, до початку походу в Росію, його величність імператор повелів виготовити значну кількість фальшивих білетів англійського та російського банків». Книга «Розповіді та спогади московських французів про 1812 рік» за авторством А. де Бошана (під псевдонімом Гадарюель) зі спогадами вийшла у 1874 році, а на російську мову перекладено у 1875 році [4, с.56].

Ще одна публікація на тему підробки асигнацій була опублікована в «Русском архиве» за 1869 рік [5, с.50-63].

Цією темою займались також Є. В. Тарле «Нашествие Наполеона на Россию» [6, с.459] та В. Г. Сироткин: «Финансово-экономические последствия наполеоновских войн в России в 1814 – 1824 гг.» [7, с.49]. Грунтовною працею у вивченні цього питання є стаття російського вченого Маршака Б. М. [5, с.50-63].

Усі автори сходяться у тому, що такі підробки грошей випускались в Парижі на Монпарнаському бульварі (зго-

дом у Бродах і Варшаві) гравером Лалем та типографом Мало під керівництвом Шарля Демаре, начальника відділення міністерства поліції Франції, який був у підпорядкуванні префекта Е. - Д. Паскье. «Гадарюель» стверджує, що до цих справ причетний і французький посол у Петербурзі А. де Коленкур, який відправив у Париж взірці дошок, матриць та пуансонів російських асигнацій. Проте ця версія є мало ймовірною, оскільки Коленкур не був прихильником війни з Росією, за що власне і був відкликаний у 1811 році. Ним же було написано про те, що Наполеон у зв'язку з наближенням російських військ до Парижа, особисто наказав знищити таємний двір по виготовленню фальшивок [8, с.357-358].

В обігу знаходились асигнації номіналом 5, 10, 25, 50 та 100 рублів. Про обіг цих асигнацій (дрібних номіналів) свідчить документ про їх пред'явлення волинському губернатору М. І. Комбурлею у січні 1803 року,

про що згадано у публікації «Из архива Н. Н. Новосильцева. О Российских фальшивых ассигнациях, выпущенных французами, в 1812 году, в Варшаве [5].

Усі ці фальшиві гроші викуплялись російським урядом. Так, у 1819 – 1821 рр. за фальшиві асигнації було вилучено: у 1819 р. – 1 578,5 тис руб.; у 1820 р. – 1 461 тис. руб.; у 1821 р. – 3 755 тис. руб. на загальну суму 6 794, 52 тис. руб. Хоча у книзі «Госзнак за 150 лет» вказується, що ще до початку війни Наполеон відправив у Варшаву 20 млн.руб. фальшивими асигнаціями [9, с.7].

Для порівняння слід вказати і цифри офіційної емісії Російської імперії: у 1813 р. – 103,44 млн. руб., а у 1814 р. взяті суми з різних документів, де йдеться про суми у 363 640 руб.; 141 995 руб та 474 270 рублів, що є кратними на 5 та 10 [5, с.58-59].

Про існування монетних дворів у Бродах (територія тодішньої Австрійської імперії – союзниці Наполеона, та Варшави – столиці Великого герцогства Варшавського) свідчать надіслані туди офіційні запити та чиновники направлені для розшуку цих дворів. Справами про розслідування обігу фальшивих асигнацій займались особисто губернатори: волинський – Комбурлей, віленський Римський-Корсаков та московський обер-поліцеймейстер генерал-майор П. О. Івашкін. [5, с.57].

Про об'єм обігу фальшивих асигнацій свідчить рапорт В. С. Ланського від 30 листопада 1815 року, в якому повідомляється, що міністр фінансів герцогства Варшавського Т. Матушевич отримав 2 млн. рублів, з яких він пустив у обіг 389, 37 руб. Та всі вони були повернені в казну як фальшиві (лише 730 рублів було направлено в Броди для пробного обміну, де їх не захотів обміняти купець Мозес фон Ліхтенштат) [10, с.54]. Тоді 1,5 млн. руб. було відправлено з секретарем Тимковським у Дрезден, де вони були здані під розписку міністра Станіслава Брезі. 474, 7 тис. руб. було віддано Чижевському у Краків, а 110 тис. руб. було продано секретарем міністра Марє, Ламбертом, векселю Розену, з них 51 тис. руб. було здано російському уряду та знищено, а 58,3 тис. руб. пішли в Броди. Там же наведено факт скопчування мінйялами у Варшаві у французьких солдат 31 тис. руб. асигнаціями. За даними В. С. Ланського на 1815 рік у Варшаві було вилучено 214, 9 тис. руб.

У лютому 1813 року чиновник міністерства фінансів, що розглядав цю справу, Гур'єв, у доповіді Олександрю I, на основі записки волинського губернатора Комбурлея від 17 (29) січня 1813 року наводить дані про випуск у Варшаві – 20 млн. руб. та у Бродах – 500 тис руб. [5, с.59]. Таким чином, сума, що була залишена у Варшаві герцогом де Бассано була наближена до 2,11 млн. руб., а сума в 163,245 руб. вилучена у Варшаві до 1815 року показує об'єм підробок випущених лише у Варшаві (крім друкарні Марє) [11, с.633]. Загалом з 1813 по 1817 рр. в Асигнаційний банк було пред'явлено 5 614,38 фальшивих, асигнацій а їх найбільша кількість поступила в 1814 році – 2 830 тис. руб. при обміні на 79 млн. руб. [11, с.620; 362, с.816-820].

На 1818 рік маса асигнацій становила 836 млн. руб. Що і спричинило реформу 1817-1822 рр. за «Планом фінансів» проведеною міністром фінансів графом Д. О. Гур'євим, метою якою було зменшити курс асигнацій до рубля за рахунок випуску позики на 30 млн.щорічно. Та курс суттєвих змін

не зазнав і був зменшений з 4 до 3,6 [12, с.4].

Щодо ознак, за якими можна відрізнити фальшиві асигнації від справжніх, то основними з них є:

Різнити у форматі друкованого тексту;

Папір голубуватого кольору, з добавкою барвника (на справжній папір зеленувато-голубий колір почали наносити з 1814 р, до того папір білий, жовтуватий від часу);

На лицевій частині друковані підписи, на звороті як друковані, так і писані (на оригіналах підписи писані);

Друкований текст на фальшивках виконано більш якісно, окремі лінії тонші та сильніше вдавнені в папір;

Заголовна літера О у слові «Объявителю» має на фальшивках розрив у верхній правій частині з напливом «язичком» один на інший;

Літера К – у фальшивках подвійна лінія не перетинає іншу, верхній завиток виконано з обідком;

Літера Т – у фальшивках трикутники на кінцях не суцільні, а дані контуром;

Літера Д – у фальшивках два трикутники знизу мають більш гострий кут, а вся лінія дещо зміщена назад;

На деяких асигнаціях є помилки: «хотячею» (замість «ходячею»), «государственный» (замість «государственный»), «Павив» (замість «Павель»), «Спиридон» (замість «Спиридонъ») [5, с.50-55].

Під час військових дій на Волинь потрапляли й гроші іноземних держав, що також воювали проти Росії. Так, з армією Шварценберга сюди потрапляють монети Австрійської імперії. Монети були наступних номіналів:

Випущені ще під час правління Марії-Терезії (1740 – 1780), але ще знаходились в обігу – карбовані у сріблі: талери (а також мадонталери, кронталери), ¼ талера (30 крейцерів), 20 крейцерів, 17 крейцерів, 15 крейцерів, 10 крейцерів, 7 крейцерів, 6 крейцерів, 5 крейцерів, 3 крейцери, 1,5 крейцера. У міді карбувались наступні монети: 1 крейцер, 1 грешель (0,75 крейцера), ½ крейцера та ¼ крейцера (пфеніг);

Карбовані під час правління Йосифа II (1765 – 1790) – талер (кронталер, мадонталер), ½ талера, ¼ кронталера, 20 крейцерів, 10 крейцерів, 5 крейцерів, 3 крейцера, карбовані у сріблі та 1 крейцер, ½ крейцера, ¼ крейцера та шеляг (1/6 крейцера).

Карбовані під час правління Леопольда II (1790-1792) – талер (кронталер), ½ кронталера, ¼ кронталера, 20 крейцерів, 10 крейцерів, 3 крейцера, карбовані у сріблі та 1 крейцер карбований у міді;

Карбовані під час правління Франца II (1792 – 1835) – кронталер (мадонталер), ½ кронталера, ¼ кронталера, 24 крейцера, 20 крейцерів, 12 крейцерів, 10 крейцерів, 7 крейцерів, 6 крейцерів, 5 крейцерів, 3 крейцера у сріблі. У міді карбувались наступні монети – 30 крейцерів, 15 крейцерів, 6 крейцерів, 3 крейцера, 1 крейцер, 1/2 крейцера, ¼ крейцера та 1 гріш.

Срібні монети мали наступну різницю у пробах: 7 крейцерів 4,68 г 250 проби, 10 крейцерів 500 проби, 20 крейцерів 6,68 г 583 проби, ½ талера 14,03 г 833 проби, 1 талер 28,06 г 833 проби (Всі проміжні номінали відповідали монетній стопі більшого номіналу) [13, с.135-143].

Про обіг австрійської золотої монети (золотого дукату 986 проби вагою 3,4909 г) на території Волині в час воєнних дій 1812 року даних немає, оскільки оклад солдатів та офіцерів виплачувався золотою монетою Франції номіналом у 20 франків та 40 франків (до 1804 року з написом Бонапарт, а з 1804 року з написом Наполеон – від чого пішла назва монети у 20 франків – наполеондор).

Наполеондор мав вагу 6,4516 г при вмісті чистого золота 5,8006 г, тобто 900 проби. Випускались золоті монети у 40, 20 франків (для Італійського королівства монети мали номінал у лірах). У сріблі карбувались монети в 5 франків (25 г), 2 франки (10 г), 1 франк (5 г), ½ франка (2,5 г), ¼ франка (1,25 г) та 10 сантимів (білон). 1 франк мав 4,5 г чистого срібла, при вазі у 5 г. Всі монети карбувались з срібла 900 проби. Карбувались і дрібні монети в 5 сантимів з міді [403, с.613-635]. Та для виплати заробітної плати величезній армії використовувалась лише золота (іноді срібна) монета. (Ще й досі ідуть пошуки знаменитого золотого обозу Наполеона, в якому знаходились, крім пограбованих цінностей,

казна «великої армії»).

Відомі на Волині й поодинокі знахідки саксонських монет, оскільки у бойових діях на Волині брали приймали участь саксонські війська Фрідріха I Августа (1806 – 1827). У Саксонії карбувались наступні монети: з міді 1, 3, 4 пфенінги; з срібла – 8 пфенінгів (1,29 г 250 проби), 1/48 талера (0,397 г 250 проби), 1/24 талера (1,982 г 368 проби), 1/12 талера (3,34 г 437 проби), 1/6 талера (5,39 г 541 проби), 1/3 талера (7,0106 г 833 проби), 2/3 талера (14,03 г 833 проби), 1 талер (28,063 г 833 проби). Карбувалась і золота монета в 10 талерів (13,364 г 902 проби) [13, с.752-762].

Карбувалась своя монета й у герцогстві Варшавському. Це були: золотий дукат (3,5 г 986 проби); 5 – грош (2,20 г) – 210 проба; 10 грош – (2,99 г) – 245 проба; 1/6 талера (4,98 г) – 535 проба; 1/3 талера (8,66 г) – 625 проба; талер (22,92 г) – 720 проба. Мідна монета карбувалась у двох номіналах – 1 та 3 гроша [13, с.1553-1554].

1. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск: Народная аскета, 1977 – 399 с.

2. Узденников В. В. Монеты России 1700-1917 / В. В. Узденников – М.: Финансы и статистика, 1993. – 504 с.

3. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по высочайшему повелению при 1 отделении департамента Генерального штаба. – т. X, Ч.6. Волинская губерния. – СПб, 1850. – 234 с

4. Бомон-Васси. Тайны царствования Наполеона III. (Интимная история). / Бомон-Васси. Пер. с фр. – СПб, 1875. – 398 с.

5. Маршак Б. М. Наполеоновские подделки русских ассигнаций / Б. М. Маршак // Труды государственного ордена Ленина Эрмитажа. Т. 26. Нумизматика. – Л.: Искусство, 1986. – С.50-63.

6. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. Соч в 12 т. Т.7. / Е. В. Тарле. – М., 1959. – 866 с.

7. Сироткин В. Г. Финансово-экономические последствия наполеоновских войн в России в 1814 – 1824 гг. / В. Г. Сироткин // История СССР. – 1974. – № 4. – С. 49-50.

8. Коленкур Арман де. Мемуары. Поход Наполеона в Россию. Пер. с фр. / А. де Коленкур. – М., 1943. – 372 с.

9. Госзнак за 150 лет. – М.: Издательство главного управления Госзнака СССР, 1969 – 108 с.

10. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Сер. 1: 1801 – 1815 гг./ Отв. Редактор А. Л. Кароцицкий – М., 1970. – Т. 7. – 871 с.

11. Печерин Я. И. Наши государственные ассигнации до замены их кредитными билетами. 1786 – 1843 / Я. И. Печерин // Весник Европы. – 1876. – № 8 (авг.). – С. 619-620.

12. Бумажные деньги ходившие на Украине. – Чернігов, 1991. – 196 с.

13. World coins. Krause publications – Iola, Wisconsin 54990. 1933 – 2048 s.

Наталія ПУШКАР
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ
(Луцьк)

«СКРОМНИЙ ДАР» – ПАМ'ЯТНИК ГЕРОЯМ ВІЙНИ 1812 РОКУ

Історія ця почалася з каменя. Як у пісні – «між кам'яних гілок кам'яні птахи співають», – музику цього каменя супроводжують зображення пісочного годинника і крилатої коси смерті. А ще є написи та віршовані тексти. На лицевому боці накреслено: «Во Славу и Память Россійскимъ Героямъ, положившимъ жизнь свою во брани за Отечество въ 1812, 1813 и 1814 годахъ». На зворотньому: «Победы Русскихъ: 1812 г.

Полоцкъ – Августа 6
Бородино – Августа 26
Ярославецъ – Октября 19
Красное – Ноября 5
Березино – Ноября 14
1813 г.

Кацбахъ – Августа 16
Кульмъ – Августа 17
Лейпцигъ – Октября 3
1814 г.

Монъ-Мартръ – Марта 18,
А 19 того жъ м-ца удался Париж».

На одній бічній грані:

«Герои! Темъ возвеселитесь,
Что насъ съ Европою спасли.
А вы, живущіе, стремитесь,
Чтобы такую жъ честь нашли».

На другій грані:

«За верность, за труды, отвагу
Ихъ наградила Россійскій царь –
А братья отъ себя въ награду
Сей скромный здесь приносятъ даръ» [1].

Автор проекту цього пам'ятника – луцький дворянин Нарушевич, можливо, з тих небагатьох поляків-учасників Вітчизняної війни 1812 року, які перебували на службі у складі російської армії. Нині важко стверджувати, коли саме і з якого дива Нарушевич вирішив виготовити пам'ятний знак у вигляді каменя з символічними написами. Можливо, як пам'ять про загиблих однополчан та як нагадування для нащадків.

Треба думати, пам'ятний камінь було виготовлено і встановлено Нарушевичем на власній садибі ще у першій половині XIX століття, де він і простояв свою першу сотню років.

Відлік другої сотні почався з перенесення каменя до Волинського краєзнавчого музею, спочатку до фондосховища, а далі й до експозиції. Розміри пам'ятника – 68 x 32 см дозволяють експонувати його у розділі, присвяченому подіям Вітчизняної війни 1812 року.

Родина Нарушевичів відома на Волині з XV століття; один з найвизначніших її представників – Адам-Станіслав (1733 - 1796), луцький католицький єпископ від 1790-го року, польський поет та історик, автор семитомної історії Польщі. Спадкоємцем садиби Нарушевичів у Луцьку, а на ній і каменя-пам'ятника став Станіслав Добровольський, онук Нарушевича-воїна. Архівні джерела повідомляють, що під час підготовки до святкування в місті 100-річчя Вітчизняної війни 1812 року камінь оглянув тодішній луцький голова і визнав його непридатним для помпезної дати через скромність у виконанні. «У повітовому місті Луцьку пам'ятників Вітчизняної війни 1812 року немає; камінь з надписами, що на садибі С. Добровольського, не є пам'ятником. Міський голова – Г. Скарлов», – знаходимо такий запис у матеріалах Волинського обласного архіву [2].

Про дивний камінь на садибі Добровольського згадує у своїй невеликій розвідці луцький краєзнавець початку XX ст. Олексій Мер дер [3]. Садиба Добровольського була розташована в другій частині Луцька, «в кварталі, образуемом шоссе, парадным плацом, улицами Больничной и

Грязной...». «Шоссе» – це Києво-Брестська дорога, тобто теперішня вулиця Лесі Українки, «Парадный плац» – площа перед Троїцьким собором, «Больничная» – Кривий Вал, а «Грязная» – Богдана Хмельницького [4].

Ми могли б ще довго кружляти навколо цих скуких даних про рід Нарушевичів-Добровольських, але несподівано з'ясувалося, що у місті проживає нащадок цього роду – Світлана Іванівна Лабай. Вона й розповіла про свого діда Жоржа Добровольського. На відміну від свого давнього предка, під час Першої світової війни він воював у польських легіонах супроти росіян. Дослужився до офіцерського чину, але травмував ногу і мусив залишити військо. Родина його, окрім садиби в Луцьку, мала тоді маєтності у Рожищі Луцького повіту та у Польщі.

Волинь у 20-30-ті роки XX століття перебувала у складі Речі Посполитої. У 1920-х роках проводилася парцеляція – аграрна реформа, що передбачала поділ ґрунтів великих власників. Уряд викупляв частини цих ґрунтів за встановленою спеціальними комісіями ціною. І не завжди ціни відповідали реальній вартості. Особливо активно проводилася ця реформа у Луцькому повіті. Погіршила становище Добровольських і світова економічна криза, що призвела до спаду цін на сільськогосподарські товари, збільшення податків і ставок кредитів. Можливо, неспроможність виплатити взятий під заставу кредит і стала причиною того, що родина втратила свої волинські маєтності. Це було важким ударом для глави сімейства, згаданого вище Станіслава Добровольського – він заподіяв собі смерть. А що ж Жорж? Окрім фінансових невдач, протягом багатьох років його переслідували сильні болі у нозі, які змусили його вживати морфій. З морфію в ті роки починали свій «тернистий шлях» наркомани. Життя стало гнітити Жоржа, як в'язниця, до якої присудив себе сам, тому в тридцять років він подався у Польщу, де мешкала сестра. Там і залишився, там знайшов нову сім'ю. Як людині, що пливе темної ночі супроти течії, йому не вистачило орієнтирів, аби точно вирахувати, куди ж його заносить.

Під час війни 1939-1945 років його луцька сім'я залишилася без підтримки. І досі в родинних колах зберігаються перекази про те, як у голодні роки перша дружина Жоржа Ольга вимінювала на хліб сімейні реліквії, старовинні картини з портретами родичів у рамах, антикваріат та колекцію живопису

Світлана Іванівна побачила камінь в одному із залів Волинського краєзнавчого музею і запросила до розмови. А нам пригадався вислів Шопенгауера: «Історія – це безперервний і неспокійний сон покоління людей, у сні бувають повторювані форми, і немає нічого іншого, окрім форм». Такою «формою» для родини Нарушевичів-Добровольських став цей камінь-пам'ятник. Він зберігся, аби і ми дізналися про його історію.

1. Фонди ВКМ. – Р3-1388.

2. Державний архів Волинської області. – Ф.3, оп.1, спр.990, л. 7 зв.

3. Мердер А. Малоизвестный монумент / А. Мердер // Фонди ВКМ. – ДМ-6444.

4. Пушкар Н.Ю. Найстаріший монумент / Н. Ю. Пушкар // Вісник. – 1999. – 28 січня.

Юрій ПШЕНИЧНИЙ
(Дубно)

МІСТО ДУБНО НА ПЕРИФЕРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1812 р.

Місто Дубно після третього поділу Польщі отримало нову важливу стратегічну роль прикордонного міста з Австрійською імперією. Загроза французької експансії на терени Російської імперії змушувала останню зміцнювати військові позиції на західному прикордонні. У 1806 р. у Дубні перебував М. І. Кутузов, де виконував обов'язки команданта фортеці. За указом імператора Олександра I від 5 лютого 1806 р. він був призначений командувачем військ 6-ї, 7-ї і 8-ї дивізій, які розташовувалися в Брест-Литовську, Дубні і Мозирі. Напередодні війни у Дубні розташовувався на квартируванні Литовський уланський полк. Для нього на передмісті Забрама було збудовано дві казарми та будівлю ідальні, яка збереглася до нашого часу. В 1811 р., приїжджаючи по подорожній лист, Дубно відвідала легендарна жінка-гусар Надія Дурова, яка була приписана до цього полку [4, с. 147].

У ході підготовки до військових дій проти наполеонівської армії, російські стратеги вдалися до ряду заходів для зміцнення обороноздатності країни. Видатну роль в цьому відіграв генерал М. Б. Барклай-де-Толлі, який займав посаду військового міністра. В південно-західних губерніях планувалося розмістити половину всіх дивізій, які знаходилися на західному кордоні імперії, в першу чергу для того, щоб попередити наступ французьких військ на Київ. В лютому 1811 р. де Толлі висловив думку про майбутній поділ театру військових дій по лінії р. Прип'ять на дві частини – північну та південну. Центр південної армії мав розташовуватися у Луцьку, праве крило – біля Пінська, а ліве – зосереджуватися біля Дубна [1, с. 22].

В березні 1812 р. була створена 3-тя Резервна Обсерваційна армія під командуванням генерала А. П. Тормасова. До її складу в цей час входили корпуси генерала графа Каменського, Маркова, барона Остен-Сакена, графа Ламберта, а також козачі полки і резерви другої лінії. В цілому вона нараховувала 43 тис. чоловік і 168 гармат. Головними завданнями, які поклалися на 3-ю армію було пильнування австрійських військ в Галичині та Буковині, прикриття флангу і тилу 2-ї армії Багратіона, контроль над Волинською та Подільськими губерніями. Штаб цієї армії був розташований у Дубні, а її сили розмістилися від Любомля до Старокостянтинова.

По розрахунках, зроблених на початку війни м. Дубно мало відіграти важливу роль в майбутніх військових подіях. Однак, у травні 1812 р. перед самим вступом Наполеона на територію Російської імперії зі стратегічних поглядів відбулися важливі маневри на західному кордоні. 2-га армія Багратіона покинула Луцьк і наблизилася до 1-ї армії де Толлі, зміцнюючи позиції на передбаченому головному напрямку удару наполеонівських військ. Відповідно до цих маневрів 3-тя армія розширила територію своєї дислокації північніше проти французького флангу і тилу в район Бреста і Пінська. Для охорони Волині залишився корпус барона Остен-Сакена. В Дубні дислокувався Феодосійський кіннотатарський полк під командування Алі Мурзі Ширінського. Учасні в боях він не брав, натомість виконував прикордонну службу. Крім нього тут також розмістилися полки: 5-й Платова, 4-й Кутейникова, 9-й Чорноморський [5, с. 61]. Головними завданнями цих формувань як і раніше було спостереження за австрійським кордоном.

На початку війни головнокомандувач 3-ї армії А. П. Тормасов досить часто об'їжджав свої війська, звітуючись також про різні переміщення з боку ворожих сил. Один з таких листів був написаний з Дубна 3 червня 1812 р.

1812 г. июня 3. Письмо А. П. Тормасова И. В. Гудовичу из Дубно о наблюдениях за отправившимися в Москву французскими купцами.

*Секретно
Милостивый государь, граф Иван Васильевич!*

Конечно, не безызвестно было вашему сиятельству, что французское правительство намеревалось прислать в российские города тайных комиссионеров под именем купцов. Теперь прибыли из-за границы швейцарские уроженцы купцы с паспортами за подписанием государственного канцлера: Каспар Вебер № 4590, Иоган Шейн № 1244, Петр Вебер № 4591, Георг Кристиан Гейдер № 1243, которые, будучи по моему приказанию пропущены в Россию, отправились в Москву. Почему и считаю себя обязанным известить о сем вашему сиятельству, дабы московская полиция по приказанию вашему могла б иметь над ними строгое наблюдение. Честь имею пребыть с истинным почтением и совершенной преданностью, милостивый государь, вашего сиятельства покорнейший слуга Александр Тормасов [6, с. 59].

Спогади про марш через Дубно залишив В. В. Вяземський – генерал-майор, командир 13-го егерського полка. Цей марш відбувався швидкими темпами, оскільки саме в ці дні наполеонівські війська перейшли російський кордон на р. Німан.

12-го червня 1812 р. – встав вранці і об'їхав приемный Мизоч.

14-го отримав наказ виступити в похід з 13-м і 14-м полками.

15-го виступив. Перехід до Княгинина. Виступив в 5 год. Після полудня, прибув в 9 вечора.

16-го виступив з Княгинина в 2 год. Ночі, прибув в Дубно в 10 год. Ранку. У вечері, о десятій годині виступили з Дубна [3].

Дубно знаходилося поза межами власне військових баталій. Бої з військами Наполеона точилися в серпні північніше, в районі Луцька між Австрійським корпусом К. Ф. Шварценберга та частинами А. П. Тормасова.

В планах наступу російських військ було підкріпити 3-тю Резервну Обсерваційну армію військами Дунайської армії на чолі з командувачем П. В. Чичаговим. В кінці серпня почалося її переміщення на захід. Бойове завдання для неї визначив Олександр І. В листі від 18 липня до генерала Чичагова, він наказував йому слідувати в Дубно, де мало відбуватися об'єднання Дунайської та 3-ї армії [2, с. 119].

В листі від 31 серпня Чичагов повідомив Кутузову, що до 10-го вересня, його армія зосередиться в районі Дубно [Там само, с. 118] Чисельність Дунайської армії тоді становила близько 50 тис. чол.

На початку вересня до Дубна одна за одною прибували формування Дунайської армії. 2-го вересня до Дубна прибула друга колона Дунайської армії. Першим корпусом цієї армії командував генерал граф Ланжерон. Третім – генерал-лейтенант Воїнов. Другим – генерал-лейтенант Ессен, який увійшов у місто 3-го вересня, а 4-го – головний штаб армії на чолі з її головнокомандувачем адміралом Чичаговим. 6-го вересня до Дубна увійшла третя колона Дунайської армії (корпус генерала Булагова та резерв армії). Війська Дунайської армії поступово розташувалися між Берестечком і Луцьком.

У Дубні до Дунайської армії 5-го вересня приєдналися 12-й егерський (шеф – генерал Гангелов Семен Георгійович, командир – майор Євдоким Петрович Толмачов), 22-й егерський (шеф – генерал-майор Рудзевич Олександр Якович, командир – підполковник Атрахович Яків Степанович) і Саратовський піхотні полки (шеф – генерал-майор Язиков Петро Григорович), відряджені зі складу 13-ї піхотної дивізії, яка квартирувалася у Криму і околицях Одеси.

Після об'єднання з Дунайською армією 18 вересня 1812 р. 3-тя Резервна Обсерваційна армія почала називатися 3-ю Західною армією. Без домовленості з Кутузовим, імператор 17-го вересня відсторонив Тормасова від командування 3-ю армією і наказав об'єднати її з Дунайською армією, призначивши головнокомандуючим об'єднаними арміями Чичагова [1, с. 59-60].

Розташування Дубна на близькій відстані до території головних військових дій та клопотання старшого сина міського діда князя Казимира Любомирського сприяло тому, що у місті та в його околицях було влаштовані польові шпиталі та лазарети, які могли вмшувати 7 тисяч поранених [8, с. 137-138]. Хоча і цього було замало, зважаючи на велику кількість поранених полонених французів, німців,

італійців, поляків, інколи і росіян. Князь Любомирський допоміг зібрати звідусіль лікарів та разом з своєю дружиною Марією Грановською особисто доглядав за здоров'ям поранених. Нехтуючи порадами лікарів, він заразився тифом і через 8 днів помер в листопаді 1812 р. [7, s. 30, 34].

Після того як французька армія вже була вибита з території Росії, на підсилення основної армії надсилалися додаткові з'єднання. Шлях окремих з них пролягав через Дубно. Так в квітні 1813 р. через місто пройшов 3-й оренбурзький козацький полк, який рухався до західного кордону.

Про те, що війна з Наполеоном торкнулася Дубна по сьогоднішній день нагадують п'ять могил в дворі Свято-Георгіївської церкви на Сурмичах. Попередній настоятель цього храму о. Володимир віднайшов в церковній літописі факти про те, що біля церкви мешкали в кінці 1812 – на початку 1813 р. російські солдати, очевидно, після одужання у місцевих шпиталях. Була також засвідчена смерть п'яťох солдатів, які були поховані на території церкви, або десь в районі Сурмич. Невідомо при яких обставинах вони померли, однак вірогідно, що це важкопоранені, яких не вдалося вилікувати у шпиталі. Можливо він був розташований саме на Сурмичах, де також могла бути і братська могила. Настоятель вирішив вшанувати пам'ять загиблих символічними могилами, надписавши над кожною з них прізвище та військове формування при якому служив померлий (фото 1). Таким чином ми можемо сьогодні знати імена цих людей. Це – Федір Григор'єв – унтер-офіцер Брянського артилерійського полку; Дмитро Лапін – гусар Павлодарського гусарського (.....) західного (...)рона; Ємільян Ремесленников – мушкетер Брянського мушкетерського полку; Федір Коновалов – бомбардир брянського артилерійського полку; Захар Шуйський – урядник донського козачого словенського полку 6-го козачого корпусу. Усі вони померли в 1813 р. вірогідно на початку року.

Як можна бачити, хоч м. Дубно і обминули безпосередні військові баталії наполеонівської війни, однак воно все ж відіграло певну стратегічну роль у розподілі військових формувань на теренах Волинь, лежало на шляху маневрів багатьох з них, стало опорним пунктом для важливих військових реформувань у ході наступу на захід російської армії, завдяки співчутливості та вболіванням князя Марцеля Любомирського перетворилося на один з важливих осередків по допомозі пораненим та хворим солдатам на етапі вигнання військ Наполеона.

Фото 1. Могили російських солдатів – учасників Наполеонівської війни біля Свято-Георгіївської церкви.

1. Абаляхин Б.С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России / Б. С. Абаляхин. – Волгоград, 1987.
2. Абаляхин Б.С. Контрнаступление русских войск в 1812 г.: планы и их реализация / Б. С. Абаляхин // 1812 год: актуальные проблемы истории. – Элиста: АПП «Джангар», 2000. – С. 119.
3. Вяземский В. В. «Журнал» 1812 г. / В. В. Вяземский // Военная литература. Дневники и письма. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru>.
4. Любецька Н. Галицькі й волинські міста в «Записках» Н. Дурової / Н. Любецька // Бродівщина – край на межі Галичини й Волині. – Броди, 2009.
5. Маркевич А.И. К столетию Отечественной войны. Таврическая губерния в связи с эпохой 1806-1814 годов. Исторический очерк (по архивным материалам) / А. И. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 49.
6. Шуклин П.И. Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 г. / П. И. Шуклин. – М., 1899. – Ч. II. – С.59.
7. Lubomirski J. Historia pewnej ruiny / J. Lubomirski. – Warszawa, 1975. – S. 30, 34.
8. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów / A. Przewdziecki. – T. I. – Wilno, 1841.

Віталій ТКАЧ
(Дубно)

КАРТА МІСТА ДУБНА 1826 (1828) РОКУ

Старовинні карти та плани Дубна і його околиць ще не стали об'єктом серйозного детального дослідження, а одне лише порівняння їх одна з одною може багато чого розповісти про розвиток міста в кінці XVIII – на початку XX століть.

Давні карти та плани міста Дубна не є чимось дуже оригінальним – всі, хто хоч трохи цікавиться цим питанням, могли ознайомитись з колекцією фотокопій цих карт, яка вже давненько “гуляє” містом, час від часу потрапляючи на сторінки різних видань і знайшла своє місце в експозиційних матеріалах Дубенського Заповідника.

Нещодавно в мережі Інтернет з'явився електронний екземпляр, який не належить до цієї збірки і є фрагментом більшої карти (Оригінальна назва: «№ 11 Збірний лист топографічної карти - частини Волині і Подолії 1828»). За даними, які супроводжують зображення цієї карти на сайті www.wolhynien.de, її слід датувати 1826 роком, масштаб становить 1:126.000 (3 версти на дюйм). Орієнтована вона так як і сучасні карти, по осі північ-південь. Якщо й сумніватись в цій даті, то все ж слід зауважити, що на ній зображений Підборецький монастир на острові Дубовець, ліквідований, як відомо, в 1832 році [1, 8]. Тут його найменовано «Девичей Монастырь», що очевидно відображує назву, яка на той час побутувала в народі. В інших джерелах вона не зустрічається. Неподалік монастиря зображено «Зверинець», (на пізнішій карті це місце вказане як «кошари»), південніше – село Підборці, до якого з монастиря веде дорога. З інших сіл на карті присутні Панталія, Вигнанка (нині вулиця Дубна) та частина Рачина. В самому місті вказано написами передмістя Сурмичі та Знесення, парк Палестина, цегельний завод та фільварок на острові Горбачин, можна розрізнити замок та Хрестовоздвиженський монастир, назву якого не вказано. Чітко видно оборонний рів Дубна, дорогу по греблі до с. Панталія, а також те, що це село оточене ровом з водою. Найбільш близькою до цієї карти як хронологічно, так і по зображеному регіону, є так звана карта Прохазки початку XIX ст., опублікована П. А. Ричковим [2, 67]. Вона, хоч і насиченіша деталями, та не дає вказівок до більшості зображених об'єктів. На відміну від нашого екземпляра карта Прохазки «лежить на боці» відносно сучасних правих орієнтації карт і написи виконано латиницею. На цій карті територія Підборецького монастиря обмежена прямокутником, очевидно огорожею, орієнтованою за сторонами світу. В межах огорожі можна добре розгледіти два приміщення - церкву і монастирські келії у формі літери П. До огорожі примикають одне або два господарські приміщення [3, 111]. Ці карти є поки що єдиними джерелами, на яких зображено Підборецький монастир. На генеральному плані міста 1798 року він відсутній [4, 3], очевидно тому, що не входив до складу міста. Немає його і на плані м. Дубна 1810 року.

Таким чином, отримано оригінальне джерело з історії міста Дубна початку XIX століття. Опрацювання його, на жаль, ускладнене відсутністю праці, яка б розглядала та аналізувала відомі картографічні джерела для цього регіону.

1. Лозов'юк І. Давні дубенські монастирі / І. Лозов'юк. – Дубно, 1994.
2. Ричков П. А. Українські міста в картографічній збірці Віденського воєнного архіву / П. А. Ричков // Архіви України. – 1994. – №1-6. – С.65-72.
3. Ткач В. Острів Дубовець та Підборецький монастир в картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень / В. Ткач // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск 5 – Рівне: Перспектива, 2007. – С. 110-115.
4. Яковчук П. Дубно 200 років тому. Гортаючи старі карти / П. Яковчук // Червона зірка. – №147(7419). – 14.09.1988 р.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wolhynien.de/geography/maps5.htm>

Дмитро ХОМІЧ
(Луцьк)

«МАЛА ВІЙНА» НА ВОЛИНІ У 1812 РОЦІ: ПРИЧИНИ, СУТЬ ТА НАСЛІДКИ

Напад Наполеона та його союзників на Російську імперію асоціюється у сучасників, насамперед, із легендарною «армією двонадесяти мов», перипетіями Бородінської битви та з ганебною втечею французів. В той же час, якщо подвиги російських військ, що обороняли підступи до Москви, були увічнінені не лише в працях авторитетних істориків, але й в багатьох монументальних творах відомих митців-баталістів, то дії 3-ї Обсерваційної армії О. П. Тормасова та Дунайської армії адмірала П. В. Чичагова, які діяли на території Волинської губернії, так і залишилися поза увагою широко кола громадськості і науковців. Єдиний пам'ятник, присвячений першому тріумфу російської зброї у війні 1812 р. у містечку Кобрин було знищено поляками ще в 20-ті роки минулого століття, а на території сучасної Волині фактично взагалі відсутні будь-які матеріальні пам'ятки про війну із французами. Більше того, на сьогодні не створено жодної історичної праці, предметом розгляду якої були б військові дії на території Волинської губернії під час франко-російської війни 1812 року! Напередодні двохсотлітнього ювілею перемоги над наполеонівськими військами спроба хоча б часткової історичної реконструкції подій даного періоду особливо актуальна для волинського краю, що став ареною запеклих бойових дій.

Особливо цікавою є військова ситуація на Волині наприкінці літа – на початку осені 1812 року. Якщо після вдалого для росіян бою під м. Кобрин (15 [27] липня 1812 р.) 3-тя Обсерваційна армія під командуванням генерала О. П. Тормасова мала чудовий шанс (який було так бездарно загублено і безнадійно втрачено ...) взагалі кардинально змінити хід франко-російської війни 1812 р., завдавши потужного удару по тилових комунікаціях головних наполеонівських сил, то вже через кілька тижнів росіяни зазнали нищівної поразки під с. Городечна (31 липня [12 серпня] 1812 р.) від об'єднаних сил австрійського корпусу генерала К. Шварценберга і саксонських частин Ж. Реньє, що поставило «на порядок денний» питання про потенційну можливість захоплення усєї Волинської губернії союзниками Бонапарта. Ціною тяжких втрат (Карл Шварценберг у своїй реляції міністру іноземних справ Австрії Клементу Меттерніху із гордістю заявляв, що «із моменту баталії 12-го серпня, ведучи постійні бої, росіянам були завдані втрати, чисельність котрих вимірюється у більш ніж дванадцять тисяч чоловік» [2, с. 38]), надзвичайних зусиль та банальної підтримки з боку самої природи (в рапорті від 20 серпня командуючий австрійським корпусом повідомляв, що «втрати в загонах, які були виділені для прикриття мого лівого крила на лівій Любачев - Клецьк, складають тисячу п'ятсот вбитими і стільки ж хворими та пораненими», а «болотисті дороги ускладнюють переслідування ворожої армії...» [2, с. 39]) солдати О. П. Тормасова зуміли зупинити наступ ворога.

На кінець літа 1812 року військова диспозиція на території Волинської губернії виглядала наступним чином: на правому березі р. Стир (що виконувала функції демаркаційної лінії між воюючими сторонами) розташовувалась російська 3-я Обсерваційна армія під командуванням генерала від кавалерії О. П. Тормасова із центром у м. Луцьку; на лівому березі – VII-й саксонський корпус графа Жана Реньє, штаб якого перебував у с. Киселин; австрійські війська на чолі із Карлом Шварценбергом, центральним місцем дислокації яких було містечко Голоби; польська дивізія генерала Антонія Амількара Косинського, що діяла в районі м. Володимир-Волинський та австрійські частини дивізії генерала фон Зігенталля, що розташовувалися на лівій від с. Ратна (де був їх штаб) до м. Пінська. На перший погляд, такий розклад сил в регіоні був більш вигідний для російської сторони: відійшовши за р. Стир армія генерала Тормасова не просто unikла оточення (і цілком можливого знищен-

ня!) під натиском переважаючих сил супротивника, але й розташувалась на територіях, де не велика жодні бойові дії, що в поєднанні із можливістю користуватися запасами так званих «магазинів» (мережі тилових складів продовольства) та фактично щоденними поповненням резервами (в першу чергу, за рахунок ополченців із числа місцевих мешканців та жителів Наддніпрянщини) надавало серйозну тактичну перевагу над ворогом і підвищувало морально-фізичні характеристики власних солдат. Окрім того, 3-тя Обсерваційна продовжувала прикривати шляхи на Київ і не втрачала контактів із Дунайською армією адмірала Чичагова, що відповідало виконанню головних стратегічних завдань, які стояли перед О. П. Тормасовим.

Однак, як би парадоксально це не звучало, але така ситуація в межах так званого південно-західного фронту (що в територіальному вимірі включав і землі Волинської губернії) цілком задовольняла й Карла Шварценберга, який був назначений Наполеоном головнокомандувачем австро-польсько-саксонських військ, що діяли на Волині. Володіючи беззастережною військовою ініціативою, помноженою на успіхи «Grande Armée» на головному напрямі бойових дій (зокрема захоплення столиці Російської імперії – м. Москви) і власною майже дворазовою чисельною перевагою у силах австрійський генерал обмежувався лише нерішучими спробами розвідки російських позицій! Така військова пасивність викликала значні нарікання з боку, насамперед, польських військових. Амількар Косинський, наприклад, припускав можливість перепасти через Стир у районі Берестечка і з цього приводу неодноразово звертався із відповідними рапортами до свого безпосереднього зверхника Ж. Реньє. Мінський генерал-губернатор М. Броніковський писав міністру закордонних справ Франції Ю.-Б. Марє, що «не може збагнути, чому князь Шварценберг так дового залишається під Луцьком. Ось уже більше п'ятнадцяти днів він стоїть на тому самому рубежі, в той час як, згідно з повідомленням мого шпигуна, Тормасов тремтить і вже хоче відступити до Києва, щоб прикрити це місто» [3, с. 474]. Власне, і в самому Парижі часто лунали звинувачення офіцерів корпусу Шварценберга в тому, «що вони під тисячами приводів затягують операції польсько-австрійської армії у Волині» [3, с. 476].

Якщо не зважати на емоції при звинуваченні австрійців у зрадницькій поведінці (що особливо яскраво прослідковується у польській історіографії), то «небажання» генерала Шварценберга розпочинати активні бойові операції має цілком логічне обґрунтування. По-перше, не варто забувати про тонку дипломатичну гру віденського та петербурзького імператорських дворів напередодні та, власне, вже під час франко-російської війни, результатом чого стало укладення 16 (28) серпня 1812 р. таємної угоди між Францом I та Олександром I, що мала вигляд обопільної обіцянки не вести серйозних військових дій між своїми арміями. Хоча відразу варто зауважити, що роль особистих домовленостей (які, що прикметно, мали виключно устний характер) двох «цісарів» не варто перебільшувати – на думку багатьох наполеонознавців, саме австрійці врятували саксонський корпус від знищення військами О. П. Тормасова на початковому етапі війни 1812 і захистили тили «Великої армії», а їх сутички із росіянами завжди мали зяттий і, часто, кровопролитний характер. Мужність солдат К. Шварценберга визнавав і сам Наполеон, з ініціативи якого після битви під Городечною їх командиром було присвоєно звання фельдмаршала. Врешті-решт, варто лигледити рапорти польських офіцерів про скандальну поведінку австрійців щодо місцевого населення у Ковельському і Володимирському повітах Волинської губернії, де вони реалізували «право переможця», нещадно грабуючи просте населення! Невже ТАК мають себе поводити потенційні союзники? В той же час, сам факт війни на боці наполеонівської Франції не викликав великого ентузіазму у середовищі самого австрійського суспільства. Зовсім не випадковим є реляції російського посла у Відні Г. О. Штакельберга, який доповідав Н. П. Румянцеву, що «основная часть здешней нации недовольна франко-австрийским союзом» [1, с. 17]. Ще більш переконливі свідчення французького таємного резидента у Галичині графа Філіпа д'Обернона, який у од-

ній із своїх депеш до Парижу зазначав наступне: “Можна сказати, що добре ставлення австрійців до нас спадає тією мірою, чим більше віддалені вони у своєму посадовому становищі від свого імператора. Віденський уряд здається цілком відданим своїм нинішнім обов’язкам; губернатори провінцій і генерали клянуться у відданості, але занадто мало доводять цю вірність діями; полковники і циркулярні чиновники діють із серйозністю, яка не промовляє на користь їхньої старанності; молодші офіцери скаржаться, що воюють задля чужої їм мети, і, нарешті, товариство, яке лише й чекає на крах планів Його Величності” [3, с. 256]. Більше того, К. Шварценберг у своїх рапортах імператору Францу I неодноразово зазначав, що “війна не користується великою популярністю” [1, с. 19], тому багато офіцерів подавали у відставку, не бажаючи воювати проти Росії. Вже згадуваний французький агент д’Обернон взагалі доповідав наступне: “Нарікання офіцерів були настільки прилюдними, що князь Шварценберг був змушений викликати до себе найбільших бунтівників і влаштував їм напучення на майбутнє, оголосивши, що накаже розстріляти кожного, хто наважиться говорити у польових умовах про політичні справи” [3, с. 261]. В свою чергу, про високий бойовий дух саксонських солдат після кобринської трагедії також говорити не варто – саксонський король Фрідріх Август I завив, що “звістка про загибель дивізії Кленгеля викликала у Саксонії загальний траур... Якщо так буде йти далі, то у мене невдовзі взагалі не залишиться армії” [1, с. 21]. Хіба такий моральний стан військ коли-небудь спонукав до активних дій?

По-друге, пасивність VII корпусу (саме такою була узагальнююча назва об’єднаних сил наполеонівських союзників, що діяли на Волині) формально не суперечила директивам французького генерального штабу. Так, 29 серпня (11 вересня) Ю.-Б. Марє писав Шварценбергу: «Його Величності у листі від 24 серпня [6 вересня] із Гжати наказує мені Вам написати... , щоб Ви пильно стежили за тим, щоб Тормасов не вирушив до Москви чи то через Київ, чи то якимось іншим шляхом, і що в разі, якщо він це зробить, Ви повинні якнайшвидше його переслідувати» [2, с. 41]. У листі до Ж. Реньє того ж дня Марє говорив, що “Його Величність сподівається, що у будь-якому випадку князь Шварценберг і VII-й корпус швидко переслідуватимуть ворога” [2, с. 42]. Після Бородінської битви Наполеон перебував у хибному переконанні, що Тормасов рано чи пізно попрямує із своїми військами до Москви на допомогу М. І. Кутузову, тому закликав своїх союзників на Волині “бути пильним щодо будь-яких маневрів супротивника, не нехтувати жодними засобами, щоб вчасно дізнаватися про справжні пересування останнього, відтак жваво його переслідувати для того, щоб коли супротивник нападе на Велику армію, ви напали на нього” [9, с. 175]. Таким чином, йдучи за буквою інструкцій французького імператора К. Шварценберг мав завдання невідступно переслідувати зі своїми військами 3-тю Обсерваційну армію (якщо треба, то до Дніпра чи аж до Москви), але зовсім не атакувати російські сили, ризикуючи отримати поразку у відкритій битві. “Я мушу бути більш розважливим і не ризикувати, - писав австрійський воєначальник до герцога Бассано, - щоб в разі поразки супротивник не став абсолютним господарем ситуації” [3, с. 488]. “Перешкодити ворогові відсилати війська до головної армії, захистити шляхи сполучення і територію [Варшавського] герцогства – таким є головне завдання наших пересувачів і маневрів”, - писав Карл Шварценберг в одній зі своїх депеш до Ю.-Б. Марє, зазначаючи при цьому, що та “позиція, яку ми займаємо в цей момент, цілком дозволяє досягти цієї мети” [3, с. 489].

По-третє, не варто забувати, що російська 3-тя Обсерваційна армія, не зважаючи на виснажливий відступ і численні втрати, залишалася серйозною військовою силою, що була здатна у необхідний момент завдати (і таки завдала!) потужного контрудару австро-польсько-саксонським військам. Карл Шварценберг зазначав, після свого відступу за Стир, російські війська фактично щоденно “спускають на воду керовані перевізниками плоті, якими можна переправлятися, а козаки перепливають ріку в човнах, ведучи поруч своїх коней вплав по-татарськи” [1, с. 28]. Такий за-

диристий настрій вояків супротивника демонстрував краще, ніж будь-які розвідувальні дані, що VII-му корпусові протистоїть зовсім не слабкий опонент.

Ще одним досить важливим фактором, що безпосередньо впливав на рівень інтенсивності бойових дій на території Волинської губернії, були проливні дощі, що із наближенням осені стали звичним явищем для цього краю і призвели до виходу Стиру із своїх берегів, унеможлививши таким чином швидке налагодження переправ і продовження наступальних операцій. Ще 23 серпня (5 вересня) В. В. Вяземський записав у своєму щоденнику, що “ніколи не разливались летом и даже весной реки, как они теперь в сем краю разлиты” [7, с. 173]. Перебуваючи в с. Голоби, К. Шварценберг писав графу Реньє, що “у цьому місці Стир є надзвичайно широким”, а у депешах до герцога Бассано австрійський головкомандувач скаржився, що не може здійснити переправу через річку завширшки від семисот до півтори тисячі кроків, з огляду на брак понтонів, заболоченість місцевості з лівого флангу та спорудження російськими зміцнених гарматами укріплень на правому березі. Варто додати, що вже у той час Волинь страждала такою популярною нині «хворобою» як бездоріжжя, що в умовах тривалої непогоди дуже ускладнювала будь-які переміщення значних військових з’єднань на території регіону.

З огляду на все вищесказане, зовсім не дивно, що після відступу російських військ за р. Стир активних бойових дій на території Волинської губернії фактично не відбувалось – тут з успіхом йшла так звана “Мала війна”, яка в основному характеризувалась обопільною розвідкою воюючих сторін, і лише інколи – дрібними сутічками невеликих кавалерійських загонів. Так, 26 серпня (5 вересня) російська козака партія захопила в полон ворожого офіцера із групою солдат, що займалися рекогносцируванням місцевості [4, с. 356]. Найбільш значимою подією такої фази протистояння були вдалі дії російського загону під командуванням К. І. Ламберта поблизу сіл Чаруків і Несвіч у ніч із 7 (19) на 8 (20) вересня 1812 року. У своєму рапорті фельдмаршалу Кутузову від 11 (23) вересня О. П. Тормасов так описував дії одного із найталановитіших своїх підлеглих: “Изготовляя во многих местах переправы и мосты для перехода войск за реку Стырь, неприятель... рекогносцировал 7 числа сего месяца позицию и переправу мою при Луцке со всею кавалериею и несколькими орудиями. При сем случае произошло небольшое кавалерийское дело, продолжавшееся с половины дня до самого вечера, взяты несколько человек в плен объявили, что командующие их войсками Князь Шварценберг и Генерал Реньє лично при оном находились. 8 числа Генерал-Адъютант Граф Ламберт занимающий пост при с. Терговице, переправил для развезда партию, составленную из Донских полков Власова и Чикилева, которая открыла неприятельский Уланский эскадрон в селение Несевиче, атаковав разбила его совершенно, взял в плен рядовых 32 человека и одного лекаря; с нашей стороны убито казаков 2, раненых 3. Граф Ламберт узнав от сих пленных, что того же дня должен прийти в упомянутое селение с кавалерийским отрядом Австрийский Генерал Цейтмейстер, немедленно отправился туда с частью своей кавалерии, и перед рассветом напав на неприятельский лагерь, разбил неприятеля и обратил его в бегство. При сем случае взято в плен: Штаб-Офицер 1, Обер-Офицеров 8, рядовых 140, лекарей 3 и три штандарта легкоконного Орелли полка. Урон с нашей стороны весьма незначителен: ранено Александрийского гусарского полка рядовых 2, взято в плен 3. В сем деле особенно отличились: командовавший Генерал-Адъютант Граф Ламберт, Лейб-гвардии гусарского полка Полковник Князь Багратион и Александрийского гусарского полка Поручик Граф Буксгевден, который при сем случае командуя полукэскадром, взял у неприятеля сии штандарты” [10]. Більш детально дії загону Ламберта описав у своїй праці “История Отечественной войны 1812 года” відомий російський військовий історик Д. І. Бутурлін: “В ночь с 7 на 8 сентября перешел он реку Стырь близ села Красное с 10 эскадронами и небольшим количеством казаков, и следовавший в Чарукова, имея пред собой 15 человек улан Татарского полка, которые умели разговаривать на немецком и были переодеты в австрийские драгунские мундиры, чтобы

обмануть враждебные передовые посты. При приближении к Чарукову, граф Ламберт увидел неприятельские бивуаки под селом Несвиж. Длина линии неприятельских показывала, что он был свободнее, чем предполагалось; однако граф Ламберт, надеясь на действие внезапного нападения, несколько не усомнился. Он послал прямо к Несвеже один эскадрон с сотней казаков, а сам с остатком отряда продолжил свой движение чрез Чаруков, с намерением обойти вражеский лагерь. Польский пикет, который встретили у Чарукова, введенный в заблуждение переодетием лже-драгун, был схвачен без сопротивления, однако хотя бы один выстрел из пистолета в этом случае, мог пробудить внимание врага, по этому граф Ламберт поспешил с нападением. Четыре эскадрона были оставлены в резерве при Чарукове, а остальные пять эскадронов большей рысью пустились во фланг вражеского лагеря. С приближением к нему, встретились с одним вражеским эскадром, который пытался было остановить их, но штабс-ротмистр Иляшевич, бросившись на него с одним эскадром Александровских гусар, опрокинул и гнал его до самого лагеря, в котором распространился ужас. Силы враждебные состояли из 6-ти эскадронов австрийских драгун, двух эскадронов саксонских гусар, 3-й эскадрон Варшавских улан и трех эскадронов Варшавского ополчения. Все эти 14-ть эскадронов, охваченные ужасом, бросились наутек, оставив в добычу храброму штабс-ротмистру Иляшевичу три штандарты и 310 человек пленных. По окончании этого поиска, граф Ламберт вернулся за реку Стыр до села Красное» [5, с. 336]. Прикметно, що згадувані три штандарти кавалерійського полку графа Орелі стали першими австрійськими бойовими знаменами, що були здобуті російськими військами вперше в історії їх існування. Не менш цікавим є і той факт, що трофейні штандарти за вказівкою Олександра I у жовтні 1812 р. були таємно (оскільки російському самодержцю «было бы тяжело представить взорам его подданных то, что могло бы напомнить те времена, которые Государь желал бы вычеркнуть из летописи истории» [8, с. 344], натякаючи на тривалу напруту у австро-російських стосунках) відіслані особисто Францу I, як знак дружби і поваги між російським та австрійським імператорами. Нині знамена, «отбитые храбростью и возвращенные дружбой», зберігаються у Віденському Військовому музеї.

Окрім того, не варто забувати і про діяльність численних народних загонів самооборони, що діяли на території Волинської губернії. За деякими даними, за чотири місяці місцеві «народні месники» вбили, поранили та полонили до тисячі ворожих солдатів і офіцерів, знищили декілька десятків обозів із продовольством, фуражем та військовим спорядженням, заволоділи значною кількістю різної зброї. У прямому сенсі йшла боротьба на виживання – австрійський генерал Цехмейстер зміг зібрати 27 підвод провіанту у Ковельському повіті тільки після того, як за його наказом було розстріляно 12 місцевих селян [3, с. 493]. Відомий факт бою з австрійською ротою жителів хутора Ніковський на Ковельщині, коли селяни майже цілу добу відбивались від сотні наполеонівських вояків, аж доки до них на допомогу не прийшли кіннотники Євпаторійського кримсько-татарського полку [6, с. 21]. У районі Торчина, Воютина та Білостока діяв загін, у якому сміливо воювала напівлегендарна селянка Софія Чайка з Торчина. Своїми вдалими діями проти австрійців на території Ковельського повіту прославилось селянське угруповання під командуванням підполковника Обухова – даний загін діяв у районі між Ковелем та Голобами і, ведучи постійні напади на окремі ворожі частини, фактично паралізували систему зв'язку між штабом Шварценберга у Голобах із підлеглими йому військовими частинами. Проти непокірних селян були кинуті значні сили, в результаті чого в районі села Любитів загін Обухова був розбитий, проте пам'ять про ті часи живе в місцевих топонімах «обухівські вали» та «обухівська оборона».

Фінальним акордом «Малої війни» були події 7 (19) вересня, коли навпроти Луцька за Стирем з'явилися дві колони військ супротивника: до 20 ескадронів кавалерії та до двох батальйонів піхоти при 4 гарматах [2, с. 43]. Одне з ворожих угруповань рухалось по торчинській дорозі, друге – в напрямку із с. Полонного. По обіді колони з'єдналися

і зайняли позиції поблизу лісу на лівому березі р. Стир. Обмежившись кількома пострілами з гармат і дочекавшись настання сутінків, союзницькі війська розвернулися і пішли назад до Полонного. Такі дії К. Шварценберга так і залишилися невідомими для російських солдат і офіцерів, які лише спостерігали за переміщенням австрійців. А вже наступного дня, 8 (20) вересня поблизу с. Хрінники об'єднані сили Дунайської та 3-ї Обсерваційної армій розпочали форсування р. Стир – розпочинався російський контрнаступ і наполеонівські союзники вже скоро остаточно покинуть Волинь...

«Мала війна» була своєрідною перехідною фазою франко-російського протистояння 1812 року на території Волині. В той же час, фактична відсутність серйозних боїв у межах так званого «південно-західного воєнного театру» була зумовлена цілим комплексом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Що цікаво, незначний масштаб сутичок в регіоні між малочисельними військовими угрупованнями супротивників не завадили більшому дивіденду від «Малої війни» і отримали у ній номінальну перемогу, оскільки 3-я Обсерваційна армія, здійснюючи постійний тиск на айстро-польсько-саксонські війська не лише закрила наполеонівським союзникам усі можливі шляхи подальшого просування вглиб Російської імперії, але підготувала міцну основу для власного контрнаступу, в ході якого і було звільнено Волинську губернію.

1. Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России / Б. С. Абалихин. – Волгоград: ВПИ, 1987. – 108 с.
2. Ададунов В. В. Діяльність французького командування щодо організації наступальної операції сьомого корпусу «Великої армії» у Волині під час війни 1812 р. / В. В. Ададунов // 36. навчально-методичних матеріалів і наук. статей істор. ф-ту Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки. Вип. 12. – Луцьк: ВДУ, 2007. – С. 36 – 45.
3. Ададунов В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст. / В. В. Ададунов. – Львів: Вид-во УКУ, 2007. – 560 с.
4. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам. Т. II / М. И. Богданович. – СПб.: Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова, 1859. – 588 с.
5. Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году / Д. П. Бутурлин. – СПб.: Военная Типография, 1837. – 692 с.
6. Буцик А. К. Великий патріотичний подвиг (участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 р.) / А. К. Буцик, В. І. Стрельський. – К.: Наука, 1962. – 44 с.
7. Вяземский В. В. «Журнал» 1812 г. / В. В. Вяземский // 1812 год... Военные дневники. – М.: Советская Россия, 1990. – 210 с.
8. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года: В 4 ч. / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Ч. 3. – 405 с.
9. Потрашков С. В. Генерал А. П. Тормасов во главе 3-й Резервной обсервационной армии (май-сентябрь 1812 г.) / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – М.: Бородинский государственный музей-заповедник, 2008. – С. 172-184.
10. Яровенко С. П. Волинь у 1812 році: [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://yarovenkospr.ucoz.ru/publ/volin_u_1812_roci/20.

Сергей ХОМЧЕНКО
(Бородино, Россия)

ВОЛЫНСКАЯ ГУБЕРНИЯ В 1812 г. В МЕМУАРАХ САКСОНСКОГО КАПИТАНА ЛИНДЕМАНА

Линдеман Ф.Л., капитан, командир роты саксонского 2-го лёгкого пехотного полка 22-й пехотной дивизии Великой армии, ранен и взят в плен 12 августа 1812 г. в сражении при Городечне. Был хорошо принят дежурным генералом 3-й Обсервационной армии К.Ф. Ольдекопом, отказался служить в русско-германском легионе и был направлен для проведения плена в Киев, куда проследовал в августе - сентябре в том числе и через Волынскую губернию. Приводим часть его мемуаров об этом отрезке пути.

Lindeman F.L. Meine Gefangenschaft in Rußland in den Jahren 1812 und 1813; ein Blick in Rußlands Größe und Herrlichkeit. Ronnenburg, 1833. S. 14-31.

Перевод с немецкого и публикация к.и.н. С.Н. Хомченко (Бородино).

Число пленных, к которым так же присоединились два саксонских офицера из шеволежерского полка Поленца, капитан Ульрих (Ulrich) и лейтенант фон Рикслебен (von Rixleben), возрастало все больше и больше и насчитывало уже около 800 австрийцев и саксонцев. Тяжело раненых и больных укладывали на маленькие русские крестьянские повозки, запряженные худыми лошадьми самой маленькой породы, перед которыми шли более здоровые пленные.

Русские по-прежнему отступали, места, где нас расквартировывали, были жалкими и грязными. Следует добавить, что за каждым нашим шагом внимательно наблюдали. Короче говоря, мы проводили печальные скорбные дни. Ночью, чтобы предотвратить наш возможный побег, с нами были двое конвойных, один из которых располагался в нашей комнате, а второй снаружи, как правило поперёк порога ведущей на улицу двери. Если окна были снабжены ставнями, они тоже тщательно закрывались и охранялись.

После нескольких дневных маршей мы достигли еще не оставленного русскими господами маленького, жалкого и в высшей степени грязного городка Ратно (Ratno). Полковник Ольдекоп позаботился о нас, пленных офицерах, предоставив нам квартиру одного еврея, вероятно, единственную свободную при всеобщей их нехватке (это место было переполнено войсками). Мы заняли комнату еврейской семьи с ужасом и отвращением. В очень ограниченном помещении мы, трое пленных офицеров, шестеро русских конвойных и вся многочисленная еврейская семья, прожили три полных дня, и если днем хотя бы открывались окна, чтобы очистить воздух, который, вследствие пристрастия хозяев к чесноку и никогда не проветривавшихся соломенных тюфяков, был такой спёртый, что привыкнуть к нему было невозможно; поэтому мы ожидали нашего ухода вглубь России с самым большим стремлением.

Здесь в Ратно я и двое моих товарищей по плену получили несколько доказательств приветливого обращения полковника Ольдекопа; он не только приказал своему слуге доставлять нам каждое утро завтрак, но также каждый полдень и вечер мы приглашались к нему, и каждый раз конвойный сопровождал нас туда и обратно. Одному из пленных кавалерийских офицеров, который к тому же болел лихорадкой, он распорядился приносить блюда со своей кухни и лекарства из походной аптеки.

Однажды мы имели удовольствие сидеть за обеденным столом напротив русского генерала Ламберта, с которым саксонцы 10 августа сражались под Пружанами (Pruszonek), и обменяться с ним несколькими словами.

Утром в день нашего отъезда из Ратно нам нанёс визит полковник Ольдекоп. Он сообщил о нашем отъезде в полдень и вручил каждому из трёх пленных офицеров по десять дукатов, добавив, что это подарок императора Александра и возмещение того, чего мы лишились, попав в плен, чтобы мы не испытывали нужды при возвращении в Отечество. В нашем тогдашнем положении лишённых все-

го, ничего, пожалуй, не могло быть более неожиданным и более приятным, чем эта милость вечно незабываемого в мире императора Александра!

Тем временем транспорт пленных выступил уже в первой половине дня, а мы, офицеры, которые должны были в полдень еще раз пообедать у генерала, отправились в поездку во второй половине дня на маленькой повозке, в сопровождении двух казаков, к месту следующей ночёвки, где мы снова догнали впереди идущих. По пути туда я выторговал у одного из сопровождающих саксонскую уланскую шинель, которая в будущем очень хорошо послужила мне. Оба казака отличались добродушным, дружелюбным и услужливым поведением, особенно по сравнению с другими, и были совершенно бескорыстны. Они эскортировали нас несколько дней, после чего удалились, передав нас башкирам, вызывавшим у нас некоторое недовольство.

Перед нашим уходом из Ратно полковник Ольдекоп имел доброту предоставить мне бывшего при одном старшем офицере саксонского гусарского полка, отставшего и пленённого повара, который превосходно знал русский и польский языки и мог использоваться, как переводчик. Он был уже пожилым и в высшей степени небрежным, но все же оказывал мне и моим товарищам большие и существенные услуги, так как он не только знал условия мест нашей ссылки, но и хорошо умел готовить. Я держал его довольно долгое время при себе в Киеве, но так как его небрежность увеличивалась всё сильнее, я счёл себя обязанным уволить его.

В Ратно мы оставили Русскую армию и проследовали оттуда, в составе наличествующего транспорта, под конвоем двух офицеров и 60 солдат разных родов войск, большей частью выздоровевших из лазарета, по дороге на Киев. Дорога, доставшаяся нам, проходила через Ковель (Kowel), Луцк (Luck), Дубно (Dubno), Острог (Ostrog), Заслав (Zoslow), Полонное (Polonne), Белин (Bilin), Житомир (Zytomyrsz), Брусилув (Braszylow), Лишню (Lisznaja), Белогородку (Belogodareck). В Ковеле я использовал день отдыха для покупки некоторых предметов нижнего белья. Еврей, взявшийся доставить его, показал себя расположенным ко мне, так как увидел блестящие дукаты, и потребовал огромную сумму в размере трёх серебряных рублей за новую рубашку из льняной ткани; но я прекратил торговлю на двух серебряных рублях. Остановленный дурной погодой, я не смог изучить положение и особенности этого места. Отсюда мы попали в Луцк, приветливый городок на реке Стыр (Styr), насчитывающий 600 домов и примерно 4000 жителей. Этот населенный пункт, лежащий вдоль берегов Стыри в высокой местности, послужил нам местом почти трехдневного пребывания.

Проследовав далее по дороге на Киев, мы достигли Дубно, волынского города на реке Иква (Irwa). Он насчитывал 1200 домов и более 6000 жителей. Город был древнейший из-за своих контрактных ярмарок, прекрасно известных, чем и объяснялось здешнее разнообразие наций. В дальнейшем место заключения контрактов перенесли в Киев, вследствие чего этот город был лишён существенных доходов. Евреи вели тут значительную торговлю. Мы получили день отдыха, и встретили здесь несколько русских пехотных полков, возвращавшихся с турецкой войны из Молдавии и отправлявшихся для усиления армии Тормасова против австрийцев и саксонцев, которые чрезвычайно удивляли своим дико-воинственным видом. Плоский ландшафт со значительными лесными массивами и лугами предавал местности некоторое обаяние.

Вдоль реки Горынь (Ногун) мы попали в Острог, населённый 4000 жителей. В более ранние времена здесь существовал большой приорат (Großpriorat) Мальтийского ордена, куда входили польские и литовские дворяне. В 1798 году он был переведен в Петербург. Дорога из Дубно в Острог проходила через несколько обширных и дремучих лесов. Австро-Галицийская граница находилась недалеко от этой дороги. Нескольким австрийским пленным эти места были родными, поэтому они знали здесь всё. Здоровые пленные всегда упорядоченно шли впереди в колонне по трое, за ними на повозках ехали офицеры и больные. Для приюта пленным солдатам предоставлялись амбары и ко-

нюшни. Находясь в больших помещениях, они всегда начинали размышлять, как бы снова оказаться на свободе. Пленные, охранявшиеся множеством конвойных, не знавших немецкого языка, но смотревших во все глаза, всегда вынашивали планы для достижения своей цели. Хотя им не разрешалось советовать вслух, они всё же могли договариваться на языке пальцев и взглядов, который не понимали русские конвойные.

При каждом выходе, когда пленных выпускали из помещений, их пересчитывали как овец. Каждый становился, как ему заблагорассудится, в любой ряд и место, и после того, как они все выстраивались, число пленных несколько раз внимательно пересчитывалось ведущим транспорт офицером. Такой порядок, как оказалось позже, и повлиял на составление плана побега, так как те, которые решили бежать на очередном переходе, оказались на правом крыле. В середине густого леса, который мы проходили, подготовленный план был исполнен. Шестьдесят пленных вырвались из колонны, некоторые бросались на солдат конвоя, выхватывали у них оружие и скрывались в густых кустах. Сразу же все остальные должны были остановиться, но лошади слишком устали, чтобы верхом можно было преследовать убежавших, и всё было напрасно. Даже несколько русских солдат из конвоя присоединились к беглецам и ускользнули. Через час движение было продолжено, но остальные пленные после этого происшествия оказались под гораздо более строгим наблюдением.

Из Заслава мы прибыли в Полонное, не очень значительный город. Здесь мы жили несколько дней, что было очень приятно для нас. С разрешения русских офицеров мы, три пленных офицера, в сопровождении конвойных, однажды утром отправились в расположенную неподалёку немецкую колонию Причке (Pritschke) и нашли здесь радушный прием. Мне принесло огромное удовольствие так далеко от родины иметь возможность провести почти целый день среди немцев. Диалект, обычаи, приготовление пищи, чистое вкусное масло, превосходный сыр и хороший, питательный, свежеспечённый хлеб будто вернули меня в отечество, но тем труднее для меня было горькое прощание. Даже сейчас, спустя много лет, я хочу воздать этим немецким колонистам должную сердечную благодарность, и если ныне прохладная земля окружает останки некоторых из них, то пусть моя неподдельная благодарность перейдёт на их потомков!

Прежде чем я перейду от Полонного далее, я не могу не упомянуть об одном своеобразном инциденте.

Живущий поблизости от указанного места в своём поместье [польский] дворянин, получив известие о прибытии пленных саксонских офицеров, в один прекрасный день приехал сюда в местную гостиницу. Мы получили от него приглашение на стакан вина. Следуя этому приглашению, мы направились с русским офицером в указанную нам гостиницу. Дворянин, по польскому обычаю опоясанный саблей, с подкрученными вверх усами, очень любезно приветствовал нас на ломаном немецком языке у входа. Круглый стол в центре комнаты был заставлен бутылками венгерского вина и стаканами. Дворянин немедленно откупорил одну из бутылок и наполнил блестящие стаканы. Наш благодетель протянул каждому из гостей стакан и через некоторое время произнёс тост за здоровье короля Саксонии, воскликнув: *Vive le roi de Saxe!* Каждый из нас, даже русский офицер, который при любом случае умел вести себя разумно и осторожно, опустошил свой стакан. После маленькой паузы стаканы наполнились снова и наш благодетель, полный воодушевления, провозгласил тост за здоровье Наполеона, высоко подняв стакан и очень громко воскликнув: *Vive l'empereur Napoleon, Protecteur de Pologne!* Воцарилась глубокая тишина, и, глядя на русского офицера, никто не решился поднести стакан ко рту. Офицер покачиванием головы и своим *Nie* (нет) дал нам понять, что мы не должны пить. Однако поляк слегка возмущённым сильным голосом повторил тост за здоровье Наполеона, только и второе его приглашение осталось проигнорированным. Тогда, показав себя вследствие этого обиженным, он сильно топнул ногой по полу, опрокинул в себя стакан, и, полный ярости, разгрыз его. Кровь закапала у него изо рта, а он бро-

сил остатки стакана на землю, так что осколки зазвенели вокруг. Теперь русский офицер воспользовался случаем, чтобы тактично, учитывая нрав дворянина, ответным словом успокоить его. После того, как было велено принести другой стакан, он снова наполнил стаканы и трижды произносил тост за здоровье императора Александра, причем каждый раз стаканы опустошались и снова наполнялись. Наш благодетель всё же произнёс последний тост за Наполеона, хотя уже не как за императора, а со словами: *Vive Napoleon le grand General!* Стаканы опустошили все, и таким образом дворянин снова полностью примирился с нами. После того, как мы спокойно провели еще некоторое время в его обществе, он, отправляясь в обратный путь, покинул нас со многими добрыми пожеланиями.

На следующий день мы выехали из этого города, не без умиления всё еще обращая свои взоры на место, где нашли такой тёплый приём у немецких колонистов, и взяли путь через Белин на Житомир. Когда мы въезжали в него, здесь толпилось множество людей, потому что как раз проходила ярмарка. Мы получили большую и вместительную комнату, но очень неудобную; это доказывало недружелюбие по отношению к нам. По прибытии мы пошли к месту расположения русского генерала Сакена и попросили его разрешения иметь возможность свободно ходить по городу без конвоя, что до сих пор не было нам позволено. Наша просьба была мгновенно услышана. Мы получили здесь день отдыха, который я использовал для осмотра города.

Город, насчитывающий примерно 1800 домов, превосходно расположен на реке Тетерев (Teterew). Вдали взгляду открываются красивые виды. За садами по ту сторону города заметны лесистые холмы и овраги. Оживленная жизнь кипела на улицах и люди толпами ходили вверх и вниз. Здесь тоже был замечен коммерческий дух евреев. Большинство домов имеют неплохую конструкцию, но есть и некоторые, в которых жилые помещения находятся под одной крышей с хозяйственными постройками. Тут можно найти несколько церквей превосходной и хорошей постройки. Здесь произошла смена конвойных, и наши сопровождающие вернулись в Луцк.

РОЗДІЛ III.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ ТА ВОЛИНЕЗНАВСТВА

Віктор АТАМАНЕНКО,
Ірина РИБАЧОК
(Острів)

ЗАМКИ У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНІ КІНЦЯ ХVІ – ПОЧАТКУ ХVІІ СТ.

Замки відігравали різну роль в житті суспільства загалом, але, в першу чергу, були пов'язані з діяльністю вищих верств. З останніми вони були пов'язані такими своїми функціями, як адміністративна, резиденційна, представницька, а, в окремих випадках, церковно-адміністративна. Але сучасники створення та активного функціонування замків, як і їх нащадки, розцінювали замки перш за все як оборонні споруди. Замки практично в усіх випадках були пов'язані з міськими осередками і в сукупності з міськими укріпленнями творили оборонні центри, здатні не тільки виконати військові завдання, але надати притулок мешканцям навколишніх сіл. Таким чином, замки разом з містами, зважаючи на їх оборонну функцію, виступали важливим форпостом захисту населення та регіону загалом. Дослідження оборонних можливостей історичи здебільшого проводили на прикладі значних міських осередків, центрів воеводств, у яких знаходились потужні замкові та міські укріплення, значний арсенал зброї та припасів [1]. На сьогодні достатньо активно в українській історіографії розглядаються проблеми вивчення захисних можливостей волинських приватних міст та окремих оборонних споруд [2].

Значення замково-міських комплексів у налагодженні системи оборони краю пояснюється низкою обставин. По-перше, вони мали кращі можливості для ведення оборони, зважаючи на обов'язковість у них укріплень та фортифікаційних споруд; по-друге, в них були сконцентровані збройні загони волості чи наймане військо власника; по-третє, вони за рахунок власника та місцевого населення забезпечувались зброєю та припасами, які зберігалися не тільки в замку, міських брамах, ратуші, ремісничих цехах, але й у міщан; по-четверте, організація міської громади за сотенно-десятковим принципом сприяла потребам оборони. Вивчення замків та міст як оборонних комплексів, сукупності яких створювали певну оборонну систему, вимагає розгляду цілого ряду питань, кожне з яких є предметом окремого дослідження. Таким, перш за все, слід вважати структуру кожного з замково-міських оборонних комплексів, фортифікаційні особливості у зв'язку з природними чинниками та функціональними завданнями, стан укріплень та їх часові видозміни в зв'язку з військовими новаціями та планами власників, забезпечення озброєнням та залагами тощо. В даному випадку розглядаються тільки деякі з них.

З огляду на специфіку розвитку Південно-Східної Волині проблема захисту була однією з ключових для регіону. Це добре розуміли як власники цих земель, так і його мешканці. Відтак, формування спільними зусиллями надійної системи захисту стало їх основним завданням. Процес посилення оборонних можливостей південно-східно-волинських володінь розпочався на початку ХVІ ст. і був пов'язаний із діяльністю К.І. Острозького, який намагаючись укріпити свої нові маєтки, розпочав розбудову міст та будівництво у них замкових та міських укріплень. Організуючи оборону проти татар, К.І. Острозький почав будівництво укріпленої лінії, виносячи окремі опорні пункти на рубіж р. Случ. У цей час, за привілеєм великого литовського кн. Олександра, він розпочав будувати дерев'яний замок у Красикові [3]. Припускають, що будувався він у період з 1504 до 1510 рр., оскільки вперше замок згадується у 1511 р. [4]. Серед інших заходів К.І. Острозького можна назвати укріплення та забезпечення зброєю замку у Полонному. Справу батька по зміцненню обороноздатності Південно-Східної Волині продовжив його старший син Ілля. Напевно, саме він розпочав будівництво замку в Сульжині. У першій половині ХVІ ст. Сульжин був укріпленим поселенням і в ньому існував замок [5]. Проте у першій половині ХVІ ст. на території Південно-Східної Волині так і не було створено належної оборонної лінії, яка б стримувала татарські напади [6].

Завершення формування оборонної лінії, яка в усіх випадках остаточно так і не змогла зупинити татарської загрози, але суттєво її зменшила, на території Південно-Східної Волині пов'язане вже з діяльністю молодшого сина К.І. Острозького – Василя-Костянтина, яка розпочалася у 60–70-х рр. ХVІ ст. та князів Заславських. Саме цим двом гілкам одного роду належала практично вся Південно-Східна Волинь. Творення оборонної системи головним своїм елементом мало активне містобудування в регіоні Волині в другій половині ХVІ ст. Завдяки містозасновницьким ініціативам В.-К. Острозького вдалося завершити укріплені лінії оборони, що проходила по р. Случ. Таким чином, найважливішим елементом у побудові системи ефективного захисту в регіоні було заснування та розбудова міст і будівництво у них замкових комплексів та міських укріплень – Костянтинова, Базалії, Острополя, Любара. Нові міста з'явилися і у володіннях Заславських у Південно-Східній Волині – Новий Заслав, Красний Корець, Славута, Шепетівка, Ташків.

Самі ж замкові оборонні комплекси мали кількарівневу систему оборони. Вони оточувались передмістями та приміськими (замковими) фільварками, власне містами (середмістями), пригородками (окольными замками). Передмістя частіше потерпали від зовнішнього ворога, але закривали собою власне місто. Передмістя існували у Костянтинові, Заславі, Полонному, Острополі, Любарі, Базалії, Красиліві. Їх кількість могла бути різною: від 1 до 4. Так, у Полонному було 4 передмістя (Острозьке, Бортники, Загороддя, Застав'я) [7], Костянтинові – 3 (Старики, Заслуччя) [8], Звягелі – 2 (Запруджівське) [9], у Базалії – 1 [10]. З часом передмістя розросталися і могли перетворюватися у «нові» міста, які доповнювали та робили потужнішою оборону. Поява «нових» міст була доволі поширеним явищем у цей період. Саме так українські міста, на відміну від європейських, вирішували проблему розширення міської площі не перенесенням міського паркану чи муру, а поруч з старим заселяли нове поселення. Варто зазначити про досить швидкі темпи їх розбудови, оскільки вже на 20-ті рр. ХVІІ ст. за кількістю населення вони не поступалися містам старим. Попри низку інших завдань, які виконували «нові» міста, їх поява також була використана для покращення обороноздатності, оскільки вони були додатковими укріпленнями, і прикривали «старі» міста. Розташування поряд міст «старих» та «нових» вирішувало проблему збільшення міського осередку як такого, але також задовольняло й суто військові потреби – ускладнення системи захисту та збереження за кожним із поселень стабільного та не дуже великого периметру. У «нових» містах дуже рідко будували замки, чи не єдиним прикладом існування замкового комплексу був Новий Заслав [11]. Здебільшого вони укріплювались міською стіною, парканом чи острогом. Так, Новий Любар був обведений ровом, на якому був паркан з дубового дерева з однією баштою [12].

Середмістя також відділялись від передмість та «нових» міст всілякими земляними та дерев'яними укріпленнями. У налагодженні системи захисту використовували низку спільних елементів: рови, вали, насипи, міські ворота, вартові башти, підйомні мости, городні, остроги, паркани, тараси тощо. Для посилення захисту укріплення з давніх-давен застосовувалися рови та земляні вали. Рови нерідко наповнювалися водою, що утруднювало підхід до оборонних мурів; менш поширеними були т.зв. сухі рови. До міста сухим і безперешкодним шляхом можна було дістатися через мости, що вели до міських воріт. Кількість останніх у містах була різною, зокрема, троє воріт існувало у Костянтинові, Базалії, Красиліві, Красному Корці [13], двоє – у Старому Заславі [14]. Назви міських воріт були пов'язані із напрямком, у яких вони розташовувалися. У Острополі була Полонська та Київська брама [15], у Красному Корці – Заславська, Кременецька та Київська [16], у Берездові – Звягельська та Наріжна [17]. На 1620 р. Звягель був обнесений невеликим земляним валом, старими дубовими палями і частково парканом. До нього в'їжджали через дві дерев'яні брами: одна знаходилася на Корецькій, а друга – на Полонській дорозі [18], відповідно до цього називалися і міські ворота. Іноді назви могли змінювати-

ся. Так, одні із костянтинівських воріт наприкінці XVI ст. називалися Кузьминськими, а в 1615 р. вони йменувалися як Львівські [19]. У 1636 р. кількість міських воріт у Костянтиніві збільшилась до 4 (Слуцькі, Львівські, Заслуцькі, Старицькі). Крім цих мурованих брам баштоподібного типу в чотирьох найбільше вразливих місцях були відсіпані земляні bastiони. Вали та міські ворота у 1636 р. потребували лагодження, оскільки в деяких місцях обвалилися [20]. Перебудова міських воріт відбулася у Славуті [21]. Біля міських воріт, як правило, знаходилась вежа, у якій зберігалась частина зброї. Надбрамні башти зазвичай виступали за лінію оборонних мурів і були кількаярусними. У першому ярусі влаштовувався проїзд з брамою, а наступні пристосувалися для оборони, ведення бою. Перед в'їздною брамою знаходився звідний міст, перекинутий через рів. У разі небезпеки його могли підняти й таким чином ускладнити підхід ворога до укріплення.

Особливо важливе значення в обороні замку та міста відігравали наріжні башти, оскільки вони дозволяли вести не тільки фронтальний, а й фланговий обстріл, а також розширювати поле спостереження за навколишньою територією. Міжстінові башти зводили у найбільш небезпечних місцях, і відстань між ними не була регламентована. Їх кількість та форма була різною. Так, у Базалії навколо міста було вісім башт [22]. Цей елемент міських укріплень давав змогу ефективніше оборонятись від ворога. У 1637 р. у Славуті джерела фіксують існування поряд з князівським замком на р. Нова Горинь міських укріплень, що склалися із дерев'яних стін та вісьми башт, з яких чотири були безверхі [23]. Костянтинів на початку XVII ст. з усіх боків був оточений валами, навколо замку знаходилось п'ять башт, що були оббиті палями [24].

Найпоширенішим типом міських укріплень у другій половині XVI – першій половині XVII ст. залишався острог (паркан із загострених палей). Найчастіше для острога застосовувалось дубове дерево, оскільки воно менше піддавалось гниттю і було більш міцним. Як свідчать документальні джерела, острогом були оточені переважно найбільші міста Південно-Східної Волині. Міські укріплення могли поєднувати елементи дерев'яних і мурованих елементів. Наприклад, місто Старий Заслав було оточене р. Горинь та обсіпане валом з двох сторін від Острозької брами і від кляштору до бійниці та єврейського кладовища було обставлене острогом, а з третьої сторони (від замку) було обведене муром [25]. Місто Красилів було обнесене дубовим острогом та обведене ровом [26]. Такий тип міських укріплень був відомий ще для давньоруських міст.

Міські укріплення були особливо важливими для оборони тих міст, де, ймовірно, не було замків. Описово-статистичні джерела не фіксують у досліджуваній період замків у Баранівці, Кузьмині та Хлапотині. Однак, Баранівка була оточена парканом із дерев'яними баштами, а у 20-х рр. XVII ст. навколо міста почали насипати вали [27]. На наявність міського укріпленого паркану чи замку звертали увагу і мандрівники, що подорожували на українських землях в цей період. Вони зазначали, що на українських землях майже не було «жодного містечка, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для оборони» [28].

Практично завжди неприступність оборонних центрів забезпечувалась природними чинниками. Особливістю розташування Базалії було те, що місто омивала вода з трьох сторін, а з четвертої сторони знаходився рів і вал, на якому розміщувався дерев'яний паркан [29]. Для того, щоб укріпити обороноздатність міста у 1615 р. зі сторони води насипали вали [30]. Подібною була ситуація в Костянтиніві, оскільки місто було закладено на мисоподібній території.

Ще однією складовою частиною як міських, так і замкових укріплень були стіни з окремих зрубів (городень). Цей тип укріплень також був поширеним ще в часи Київської Русі. Попри ефективність конструкцій, вони теж не були позбавлені певних вад, зокрема, зруби сильно гнили в місцях з'єднання, нерівномірно осідали, що зрозуміло шкодило міцності всієї конструкції. Досить часто джерельний матеріал свідчить про те, що городні потребували ремонту або ж взагалі вимагали зведення нових. У 1552 р. в краси-

лівському замку було лише 3 городні [31], а у 1615 р. вони не зафіксовані [32]. Великим лихом для міських дерев'яних укріплень були пожежі. Часто пожежі відбувались під час татарських нападів. Коли татари не могли заволодіти містом, вони запалювали міські оборонні укріплення, які були дерев'яними. Так, з грамоти кримського хана Джанібек-Гірея до царя Михайла Федоровича від 30 липня 1619 р. дізнаємося, що «...і ми калга з нашими рагьми ходили на польського короля [...] и полского короля землю, городы и села, и многие места повоевали, и полон многой поймали, больши ста тысяч, и Костянтин город польского короля огнем выжгли, и уезд ево весь разорили, и животы все помали...» [33]. Для того, щоб хоч якось захиститися від вогню чи швидкого його поширення стіни дерев'яного міського паркану чи зрубів обмазували глиною. Така практика була досить поширеною не лише на українських землях [34]. Інвентарі південно-східноволинських міст фіксують, що міські стіни, замкові укріплення були обмазані глиною та побілені [35]. Окремі фрагменти описів та оцінок оборонних можливостей досліджуваних міст маємо у працях сучасників. Натан Ганновер так оцінював оборонні можливості Полонного: «[...] саме місто, в якому були пани та євреї, було дуже сильно укріплене подвійною стіною і оточене водяним ровом [...]» [36].

Безпосередньо на території міст та замків оборонну функцію могли виконувати сакральні та адміністративні споруди. Так, у Костянтиніві на ринку розташовувалась кам'яна ратуша, при якій була кам'яна вежа. У цій будівлі зберігалась міська зброя. В Острополі, ймовірно, в будівлі ратуші теж зберігалась міська зброя. Ратуша була символом міського самоврядного статусу та розташовувалась біля ринкової площі. Так, у привілеї 1580 р. остропільським міщанам дозволялось за звичаєм магдебурзького права збудувати ратушу, ятки (крамниці) та лазню [37]. Аналогічні дозволи отримали інші міста – Костянтинів, Базалія, Острог. В описі міста Костянтинів 1615 р. зазначено, що в місті була мурована ратуша, при ній мурована вежа, внизу котрої розташовувалась міська важниця, а вгорі годинник [38]. Інвентар 1615 р. містить опис новобудованої ратуші в Базалії. Цікаво, що перед тим як отримати право на самоврядування міщани повинні були перебудувати міські будинки за польським зразком, зокрема вони мали бути білими та побитими гонтами. Про подібну вимогу йдеться в привілеях О. Острозького від 1603 р. для полонських та А. Острозької від 1604 р. для лабунських міщан. У разі її виконання власники обіцяли надати цим містам магдебурзьке право [39]. Відомо, що це право Полонне отримало 1607 р. [40], а щодо Лабуня джерельних відомостей немає.

Кам'яні храми будувалися обов'язково з урахуванням потреб оборони. Вони мали масивні стіни з високо розміщеними вікнами, які нерідко завершувались бійницями, як, наприклад, церква Воздвиження (1570 р.) у Костянтиніві та домініканський кляштор, оточені валами з бойовими вежами для ведення артилерійського обстрілу, і бернардинський кляштор у Заславі, який за кам'яними стінами на горі над р. Горинь виглядав справжньою фортецею [41].

Важливим елементом захисної системи міста та замкового комплексу був пригородок. У документах кінця XVI – початку XVII ст. пригородок називають ще «окольным» чи «нижнім» замком, тоді як комплекс споруд на дитинці виступав в актах як «вищий» замок [42]. Фортифікаційні лінії пригородків будувались з дерева, тому відповідно вони не збереглися до нашого часу. Як правило, пригородок був своєрідним продовженням замку-дитинця, їх відділяли рів та міст. Крім прикриття дитинця пригородок ставав укриттям для жителів міста, якщо нападникам вдалося прорватися через перші лінії міських укріплень. Щоправда, більша частина фортифікації зводилася з дерева, тому надто серйозної облоги витримати не могла. У всіх випадках пригородки гарантували додатковий захист, і саме через це вони зводилися по всій Волині, як у королівських, так і приватних містах [43]. У першій половині XVII ст. пригородки існували в Звягелі, Любарі, Лабуні, Красиліві, Базалії, Сульжині, Старому та Новому Заславі, Полонному, Берездові [44]. Так, у Базалії пригородок був обсіпаний валом, на якому зведений дерев'яний паркан із баштами.

До пригородку вела брама з високою дерев'яною вежею. У пригородку була наріжна башта під гонтами, обліплена глиною та побілена. У цій наріжній вежі було три комори, що мали вікна для стрільби. На території пригородку була кухня, пекарня, спіжарня, пивниця, дві стайні, житловий будинок, за яким з південної сторони був город, оточений парканом та сад, обведений острогом з воротами, що зачинялися на ключ. У ньому знаходилась лазня. Глибокий рів розділяв пригородок і замок, що з'єднувались за допомогою мосту. У ньому проживали замкові піддані, старости, заможні міщани [45].

Не менш важливу роль у налагодженні системи захисту відіграла організація населення та військові загоони – замкові залози та клієнти й служили піддані. Для забезпечення ефективної системи захисту міщани Південно-Східної Волині поділялись на десятки та сотні. Принцип організації міст був представлений сотенно-десятковою системою у Острополі (Старе місто – 6 сотень, 30 десятків; Нове місто – 1 сотня, 6 десятків), Полонному (Старе місто – 4 сотні, 8 десятків; Нове місто – 3 сотні, 13 десятків), Баранівці (2 сотні, 15 десятків), Хлапотині (15 десятків), Любарі (Старому – 14 десятків; Новому – 14), Старому Заславі (8 десятків), Новому Заславі (8 десятків), Шепетівці (6 десятків), Красному Корці (6 десятків) [46]. У деяких випадках інвентарі не виділяють окремих десятків, проте фіксують імена міських десятників. Так, у Красиліві 1615 р. було 11 десятників – Данило Десятник, Кузьма Кулик, Місюта Десятник, Грицько Козак, Савка Десятник, Степан Авди, Василь Десятник, Максим Десятник, Карп Чокало, Ярема Сич, Роман Гричунін [47]. Через чотири роки після заснування міста Славути інвентар 1637 р. подає перелік міщан по вулицях, але усе ж містить згадки про 2 сотників та 12 десятників [48].

Міста з замками служили опорними пунктами, а їх населення у разі потреби збільшувало ряди збройних загонів. Основу збройних сил складали шляхтичі-державці маєтків у складі латифундій, посесори та залежне служиле населення. Збройні загоони були нормою для магнатів, а величина землеволодіння прямо впливала на кількість озброєних вершників, які виставлялися до війська. Відтак, успішна господарська політика мала наслідком і зростання військової потужності [49]. Інвентар 1615 р. дозволяє визначити кількість службового почту у Сульжинецькій, Костянтинівській, Базалійській та Красилівській волостях. Залежно від володіння та умов васального договору зем'янин мав виставляти визначену кількість озброєних вершників, що утворювали окрему хоругву волості. Різні зем'яни з однієї волості могли «споряджати коня» не лише «по-п'ятигорськи», але й «по-козацьки» і «по-гусарськи» («п'ятигорці» і «козаки» – два різновиди легкої, а «гусарі» – важкої кінноти). Загальна кількість почту з Костянтинівської волості у 1615 р. була наступною: 54 особи озброєні «по-гусарськи», 106 осіб – «по-п'ятигорськи», 27 татар, 26 побережників, 32 пунтні слуг, 20 гайдуків з міста і 14 з сіл, 26 служилих гайдуків (всього гайдуків – 60) [50]. У інших південно-східноволинських волостях виставляли менше, напр., у Базалійській волості загальна сума почту становила: 35 вершників озброєних «по-гусарськи», 5 «по-п'ятигорськи», 15 чемерисів з міста, 20 гайдуків (з міста і сіл разом) [51], у Красилівській волості – 15 «по-гусарськи», 14 «по-п'ятигорськи», 3 побережники, 9 чемерисів, 24 замкових слуг, 27 гайдуків [52], у Сульжинецькій волості – 11 «по-гусарськи», 11 «по-п'ятигорськи», 8 листових боярів, 12 побережників, 26 чемерисів, 14 гайдуків [53]. Інвентарні описи містять відомості про гайдуків та стрільців, які охороняли територію міста та волості, виконували сторожу тощо. У Старому Заславі 1622 р. було 36 гайдуків [54].

У цілях оборони у володіннях кн. Острозьких та Заславських перебували загоони татар. У Південно-Східній Волині татарські загоони були в Костянтиніві, Полонному, Любарі, Заславі. Вони, як правило, виконували лише військові повинності. Їх могли використовувати й у приватних суперечках. Зокрема, у 1619 р. татари брали участь у конфлікті, який виник між Я. Острозьким та його племінником Павлом-Іваном Олександровичем Острозьким [55].

Чисельність залог у замках встановити неможливо. Вони не фіксувалися у описово-статистичних джерелах – ні

фіскального, ні обліково-маєткового характеру. Традиційно, військові мешканці замків та міст фіксувалися в окремих реєстрах, які до нашого часу практично не збереглися. Одним із документів такого виду є реєстр хоругви Чечеля (?), Сесела), яка формувалася на основі, очевидно, чуднівських маєтностей Острозької ординації [56]. Але цей загін не був замковою залогою. Навряд чи був залогою й військовий загін у 400 осіб, яким С. Любомирський забезпечив полонський замок [57].

Таким чином, у містах виникало по чотири, а в окремих випадках і по п'ять укріплених районів, які згрупповувались і створювали єдину цілісну систему оборони. Так, першою захисною лінією в обороні міст були передмістя та «нові» міста, які огороджувались системою дерев'яно-земляних фортифікацій (парканями, ровами, валами) і прикривали собою міста «старі». Між передмістям і власне містом також містився комплекс земельно-дерев'яних укріплень, які являли собою другий рівень захисту. У Звягелі, Костянтиніві, Новому Заславі поєднувались елементи мурованого та дерев'яного будівництва міської стіни. В'їзд до міст відбувався через звідні мости, які вели до міських воріт. Біля них розташовувалась дво- або кількаярусна надбрамна вежа, у якій зберігалась частина міської зброї. Важливе значення для ведення бою мали вежі у міській стіні, які дозволяли використовувати артилерію. Ще одну лінію представляли адміністративні та сакральні споруди, біля яких знаходились вежі із збройними запасами та стрільницями, які виконували в т.ч. і оборонну функцію на території міста. Так, подібну функцію виконувала остропільська та базалійська ратуша, костянтинівський та заславський костели. Окремий укріплений осередок був представлений пригородками, які існували у всіх досліджуваних містах, де були замки, окрім Костянтинова. Вони прикривали собою замок, обводились ровами або ж дерев'яним парканом. Посилювало цю систему захисту наявність населення, зайнятого у військовій справі, частина з якого служили кінно – гайдуки, стрільці, чемериси, татари. Для покращення обороноздатності населення міст поділялося на десятки та сотні. Укріпивши лінію оборони, яка йшла уздовж річок Случ, Горинь, Хомора, завдяки створенню нових міст та укріпленню старих кн. Острозькі та Заславські значно покращили оборонні можливості регіону. Попри значний розвиток фортифікаційного будівництва, що відбувався в кінці XVI – XVII ст., все ж важливу роль відіграла неприступна місцевість. Однак, центральним та найважливішим елементом міського укріплення залишався замок, з огляду на кращу фортифікацію, наявність професійної залози та зосередження у ньому зброї та боеприпасів.

На території Волині існували державні та приватні замки. Кількість державних замків була незначною і вони не могли виконувати усі необхідні завдання для ефективної оборони регіону. А на території Південної Волині таким був потужний Кременецький замок. Будівництво та укріплення приватних замків стало однією з найгостріших потреб в умовах спустошливих татарських нападів. Звичайно, що функціонування державних та приватних замків важко порівнювати, адже замки в магнатських містах були значно меншими, ніж у королівських [58]. З цим твердженням важко не погодитись, але слід зауважити, що окремі замки у Південно-Східній Волині були досить потужними (костянтинівський, остропільський, полонський, старозаславський та новозаславський).

Детальних відомостей про приватні замки Південно-Східної Волині середини та другої половини XVI ст., коли проводилась ревізія державних замків 1545, 1552 рр., майже не маємо. Ці ревізії містять епізодичні згадки про окремі з них, а свідчення записані лише зі спостережень ревізорів чи в контексті описання державних замків. З початку XVII ст., цінні відомості про фортифікаційні споруди в Південно-Східній Волині містяться в інвентарях 1615 (Сульжин, Костянтинів, Базалія, Красилів) [59], 1620 (Остропіль, Полонне, Лабунь, Берездів, Звягель, Любар) [60], 1621 (Костянтинів) [61], 1622 (Старий Заслав) [62], 1632 (Сульжин) [63], 1636 (Костянтинів, Старий Заслав) [64], 1637 (Новий Заслав) [65], 1645 рр. (Новий Заслав) [66]. Згадки про замки та міські укріплення в Південно-Східній Волині присутні в

епістолярних джерелах та щоденниках іноземців [67].

На вибір місця будівництва замку впливали природно-ландшафтні особливості місцевості (водні об'єкти, рельєф). В основному, найбільш поширеними місцями розташування замкових комплексів були природні і штучні острови, півострови, миси, підвищені береги річок, що характеризувалися кращими захисними властивостями [68]. Як свідчать документальні джерела, всі замкові комплекси, що існували на території Південно-Східної Волині, підтверджують цей принцип, адже замки в Базалії, Костянтинові, Красиліві, Острополі, Полонному, Сульжині, Старому та Новому Заславі, Славути були побудовані біля водойм на берегах річок Случ, Ікопоть, Білка, Горинь, Хомора та Понора. Природні захисні можливості доповнювалися побудовою штучних фортифікацій, що слугували перепорою у найбільш відкритих і слабких місцях. Гостра потреба в обороні східних кордонів Речі Посполитої від татарських нападів та незначна кількість державних замків вимагала від влади відповідної реакції. Як наслідок, досить часто траплялось так, що видаючи привілей на заснування нового міста однією із умов була побудова замку. Зазначений пункт фігурував у локаційно-магдебурзькому привілеї Костянтинова [69], Острополя [70]. За підрахунками А. Зайця, замки були щонайменше у 102 волинських містах [71]. Наявність замку впливала не лише на стан міського поселення та безпеку міщан, а й певною мірою визначала вдалість містозасновницької ініціативи. Так, 70% міст, локація яких виявилась невдалою або нереалізованою, не мали замків [72]. Якщо в місті не існувало замку чи укріплення, воно втрачало своє значення волосного центру і, як правило, перетворювалося на поселення сільського типу. Яскравим прикладом був Кузьмин, що на початку XVI ст. вважався одним із найбільших міських поселень у Південно-Східній Волині.

Спорудження замків вимагало від власника значних коштів, тому у приватних містах вони були невеликими, здебільшого дерев'яними. Дерево було матеріалом добре доступним та недорогим, але водночас менш надійним. Роль та обороноздатність дерев'яних замків досить скромно оцінювали їх сучасники. Навіть значні за розмірами резиденції часто будували з дерева, що викликало іронічні зауваження іноземців, бо сприймалися ними, за виразом італійця Маласпіни, «гарно складеною купою палива» [73]. Для будівництва південно-східноволинських замкових укріплень використовували дерево з місцевих лісів. Так, 28 квітня 1534 р. Кузьма Заславський скаржився на Іллю Острозького в тому, що його піддані рубали дерево у Вербовецькій пуші на будівництво сульжинецького замку [74]. Окремі приватні замки були мурованими або ж поєднували в собі елементи мурованої та дерев'яної архітектури, і вважались досить потужними. Їх значення високо оцінювалось не лише на регіональному, а й на загальнодержавному рівні. Без перебільшення можна стверджувати, що таке значення у Південно-Східній Волині мав костянтинівський замок. Питання щодо його укріплення розглядалися на шляхетських сеймиках, щоб отримати певну пільгу чи привілей. Так, 1638 р. В.-Д. Заславський вимагав для Костянтинова таких же привілеїв, які мали Замостя та Тарнів, оскільки мало не лише регіональне оборонне значення. У записі зазначається, що воно «[...] всім інкурсіям поганським є перешкодою, а за добрим забезпеченням потужне антемурале не лише воеводству Волинському, а й усій Речі Посполитій може бути...» [75]. Пізніше, у 1646 р., той же В.-Д. Заславський знову намагається заручитися підтримкою волинської шляхти в справі надання привілею для Костянтинова. У волинській інструкції на сейм того року зазначено, щоб послі добивалися звільнення Костянтинова від жовнірських постів та податків на користь скарбу й підтвердження цього сеймовою конституцією [76].

Досить часто замки та міські укріплення XV – XVII ст. будувалися на місцях запустілих городищ ще давньоруського періоду, що не могло не впливати на форму, довжину, площу фортифікацій. Як показують археологічні дослідження, саме на місці замку XVI ст. в Костянтинові було давньоруське городище, яке пов'язують з болохівським містом Кобудь [77]. Костянтинівський замок було закладено і побудовано, як і саме місто, В.-К. Острозьким

упродовж досить короткого проміжку часу. Він будувався в кілька етапів, при чому, у перший з них було збудовано південно-східну башту «кам'яницю» з цейхгаузом і муром на валу, а пізніше до неї був прибудований палац та замкова церква. Для підтвердження своєї тези археологи наводять той факт, що стіни кам'яниці та цейхгаузу мали більшу товщину ніж стіни палацу та церкви [78]. Проте, це можна пояснити і необхідністю сильнішого укріплення стратегічних об'єктів, особливо з точки зору захисту. Забудова костянтинівського замку вдало поєднувала в собі кам'яні та дерев'яні елементи. Природні умови сприяли тому, що місце було стратегічно вигідним для оборони, оскільки Колищенці лежали в трикутнику між р. Случ та р. Ікопоть. Дві сторони костянтинівського замку омивалися водою річок, а третя межувала з територією міста. На останньому відрізку він мав посилений оборонний характер, що складався з наповненого водою рову та кам'яної стіни, посередині якої знаходилась в'їзна брама (Случька) зі звідним мостом. Це був єдиний сухий шлях до замку. Від води замок був оббитий палями, отарасований [79]. Тараси – це дерев'яні стіни, що являли собою суцільну споруду з двох паралельно розташованих стін, з'єднаних між собою поперечними дошками так, щоб утворилися глибокі прямокутні клітки, котрі заповнювались камінням, землею чи іншим матеріалом [80]. Така стіна забезпечувала більш високий ступінь захисту, порівняно з городнями, а також довше служила. Таким чином, тарасні стіни були надійнішими проти ворожого нападу і пожеж, вимагали більше коштів та зусиль для спорудження та ремонту, ніж острожні укріплення, тому, як показують приклади фортифікацій в інших південно-східноволинських містах, витіснити останні їм не вдалося. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. костянтинівський замок вже був цілісним житлово-оборонним комплексом із замкненою периметральною забудовою [81].

Тривалий час в історіографії існувала думка, що перший детальний опис костянтинівського замку відноситься до 30-х рр. XVII ст. Опис 1636 р. вперше використав В. Переговський [82]. Пізніше О. Баранович також притримувався цієї думки [83], проте сам дослідник не працював з цим джерелом, а користувався працею В. Переговського. Про стан та забезпеченість костянтинівського замку в першій половині XVII ст. свідчать відомості інвентаря 1615 р. [84]. Зокрема, так описували і характеризували цей замок самі учасники татарських походів: «[...] а на ранок зупинились у містечку між двома сильними укріпленнями Острополь і Краснопол, а потім був наказ стати біля замку відомого та знаменитого під назвою Старий Костянтинів [...]» [85].

Закладання замку в Острополі відбулося разом із заснуванням міста. У привілеї польського короля Стефана Баторія 1580 р. для В.-К. Острозького на заснування міста зазначалось: «[...] его милостю на властномь отчизномь кренте своем в земли воляньской вь Острополи над рекою Случью, праве на шляхахъ татарских, которми до панствъ наших приходять ку великому ubezpieченью, а престорозе и обороне одного краю панствъ наших, накладомь своим, коштомь немалымъ замокъ збудоваль и место варовне садити почаль [...]» [86]. Описи Острополя першої половини XVII ст. свідчать, що замок був добре укріпленим. Він розміщувався на природному підвищенні і був оточений парканом. Замок з містом з'єднував міст. На території остропільського замку було чотири башти: одна над річкою, друга – в напрямку Полонного, третя – в київському напрямку, а четверта стояла на розі [87]. Ймовірно, що три з них були побудовані при зведенні замку, а четверта – пізніше. Оскільки опис міста 1620 р. зафіксував її, як нову, що була збудована за кошти шляхтича Бобринського [88]. У замковому комплексі були два житлові будинки, церква, в'язниця та чимало господарських споруд: спіжарня, льох, возівня, кухня, дві пекарні (одна з них для піхоти), стайня. Археологічні дослідження свідчать, що у частині міста, яка пізніше називалась Сербинівкою, на високому березі р. Случ знаходилось кругле городище, 157 кроків у діаметрі. Поміщицький маєток знаходився в іншому городищі – Замчищі, що лежало при впадінні р. Білки у р. Случ, саме тут розташовувався замок Острозьких в Остроколі [89].

У останній третині XVI ст. на терені Південно-Схід-

ної Волині з'явився замок у Базалії. Укріплення складалось з пригородку та власне дитинця. Навколо дитинця було чотири наріжних башти, а п'ята – найменша біля воріт. На території дитинця був дерев'яний будинок з пекарнею, пивницею, в'язницею, спіжарнею. Навколо замку розташовувались городні, в яких, як зазначено у описі замку 1615 р., шляхта та люди з сіл ховали свої речі [90]. Ще через два роки вигляд базалійського замку не змінився, він був оточений парканом, обмазаний глиною, навколо укріплений баштами та відділений від міста валом [91]. Як відзначав О. Баранович з появою замків, що були збудовані у другій половині XVI ст. у Південно-Східній Волині, закривалась 50-кілометрова прогалина в системі оборони проти татар [92]. Внаслідок будівництва цих трьох стратегічно важливих замків – косянтинівського, остропільського та базалійського у південній Волині завершувалося будівництво лінії укріплень по долині південної Случі, що було розпочате К.І. Острозьким.

Додаток 1. Боспоріанське міцно-східноволинських замків у першій половині XVII ст.

Роки	Назва міст	Дерев'яні стіни	Кам'яні стіни	Дерев'яні башти	Кам'яні башти	Дерев'яні вежі	Дерев'яні вежі	Дерев'яні вежі	Острожин	Північний вихідний мур
1615	Базалія	200	600	150				300		
	Косянтинів	1800	6 фашок		840	4 фашки	60		1 барилло	2 барилла
	Красилів	3	900				600			
	Сульжин	134	600							
1620	Березів									
	Лабунь									
	Остропіль	430	1050			23	162			
1621	Полонне	240					650			
	Косянтинів	768	6 бочок							
1622	Старий Звстай									
1632	Сульжин	120	240							
1636	Косянтинів	446	2 бочка	1 бочка						
1637	Новий Звстай									6 бочок

(Укладено на основі: Опис володін. – С. 99, 119-120, 185, 206; АПК. АБ. – Сурд. 64.13 – К. 3 – 4; Сурд. 64.28 – К. 1 – 8; Сурд. 99 – К. 1 – 3; Володіння князя Острозьких. – С. 205 – 207, 232 – 237, 322 – 323, 375 – 376; Переговори В. Із історії Старокосянтинів. ... С. 17)

Дерев'яні замки неодноразово перебудовувалися, особливо – після втрати оборонно-стратегічного значення. Так, не раз ремонтувався та перебудовувався полонський замок, спочатку кн. Острозькими, а потім – Любомирськими. Місто Полонне разом із замком перейшло у володіння К.І. Острозького в кінці XV ст. [93]. Він перевіз до полонського замку мідь від гармат та дзвонів після пожежі в житомирському замку 1522 р. Люстрація королівських замків 1545 р. містить вимогу житомирських зем'ян і міщан їх повернути [94]. Ремонт та перебудова замку відбувалися у другому десятиріччі XVII ст., про що свідчить значна кількість новозбудованих і недобудованих кімнат та переходів, зафіксована у описі 1620 р. Зокрема, в описі полонського замку зазначено: «[...] у цій кімнаті недобудований перехід. З цієї кімнати нова недобудована кімната без дверей і шибок, у цій же кімнаті недобудований перехід. З цієї ж кімнати новозбудована світлиця без печі і без вікон [...]» [95]. Відбудова відбувалася не лише в замкових приміщеннях, а й здійснювалось будівництво паркану навколо нього [96]. Ще через двадцять років С. Любомирський розпочав перебудову і укріплення полонського замку і міста. Зокрема, місто було укріплене кам'яними стінами та земляними валами, залишки яких збереглися до сьогодні та забезпечено замок гарматами і військовим загоном у 400 осіб і провіантом на 3 роки [97]. Саме цю перебудову пов'язують із втіленням єдиного на території Волині планувального проекту «ідеального» міста. Сама концепція створення «ідеального» міста передбачала чітку структуру планування, а бастионні фортифікації такого міста мали служити ефективній захисній спроможності поселення та результативному використанню артилерії. У 1640 р. у Полонному збудовано укріплений центр «Воля», захищену системою бастионних укріплень. Центр був задуманий у вигляді майже правильного 5-кутника, загальною площею 10 га. Ймовірно автором цього проекту вважають придворного архітектора

С. Любомирського – Мацея Трапола [98]. У кінці 40-х рр. XVII ст. місто та замок являли собою неприступну фортецю і ним було важко заволодіти козакам. У своїх мемуарах литовський канцлер А.С. Радивил, згадуючи події 1648 р., так описав взяття цього міста «[...] козаки під проводом Кривоноса опанували Полонним, оборонним містом кравського воеводи через зраду жителів [...]» [99].

Одним із найстаріших замків у володіннях кн. Острозьких у Південно-Східній Волині був замок у Красиліві, побудований в кінці XV ст. [100]. У досліджуваний період красилівський замок був невеликим і складався з пригородку та дитинця. В'їзд до пригородку відбувався через дубові ворота. На території пригородку розташовувався будинок красилівського старости та низка господарських споруд: возівня, спіжарня, пивниця, пекарня, кухня, дві стайні. Навколо красилівського пригородку стояв дубовий паркан, в якому були ворота (хвіртка), що вели до міста. Пригородок від дитинця відділявся ровом, через який був зв'язаний міст. Замок був оточений дубовим острогом, у якому розміщувалось шість веж [101]. У 1615 р. на території красилівського замку відбувались будівельні та ремонтні роботи. Зокрема, будувались нові ворота з вежею та будинки на території дитинця [102].

Сульжинський замок був схожим на красилівський. Система замкових укріплень складалася з пригородку і дитинця. У 1615 р. сульжинський замок був у досить хорошому стані. Звичайно, що за своєю потужністю він значно поступався іншим південно-східноволинським замкам, зокрема – базалійському, косянтинівському, полонському та остропільському. Водночас, у період систематичних татарських нападів він все-таки виконував покладені на нього функції. Так, 1617 р. в Сульжині після нападу татар залишився лише замок, внаслідок чого місто знову розбудовувалося [103]. На початку 30-х рр. XVII ст. Сульжин був відбудований, а зовнішній вигляд замкового комплексу майже не змінився у порівнянні з 1615 р. [104].

Містечко Лабунь вперше згадується у поборовому реєстрі 1583 р. [105]. Уже з того часу в місті існував замок. Так, 12 квітня 1584 р. возний кременецького повіту оповідав, що знайшов Криштофа Лабунського у Лабуні в замку [106]. На початку XVII ст. (1603 р.) воно увійшло до складу володіння О. Острозького [107]. У 1620 р. перед замком побудовано новий пригородок, який збудував Микола Лосятинський [108]. Між пригородком і дитинцем був глибокий рів, оточений з боку пригородку дубовими палями. Через рів до дитинця вів міст на залізних ланцюгах. Як свідчать матеріали інвентаря 1620 р., лабунський замок був побілений, тиньований, підбитий новими дубовими гонтами і з обох боків підмурований. Як башти, так і все будівництво від міста аж до замку, у 1620 р. було обнесене парканом. Лише у частині замкової стіни були прогніті дубові городні [109]. Лабунський замок у першій половині XVII ст. теж перебував у хорошому стані.

Березівський замок був дерев'яним і за плануванням схожий до більшості замків кн. Острозьких у Південно-Східній Волині. Для кращої захищеності дитинця з трьох сторін стояли дубові городні, побиті зверху і знизу, з коморками для переховування живності [110]. Увесь замок був оточений дубовими палями. На території замку розташовувалася в'язниця [111].

Любарський замок, який знаходився на кордоні Волині та Київщини, за своєю забудовою також складався із дитинця та пригородку, які відділялися ровом та були оточені острогом. Замок становив досить міцну оборонну споруду. У 1620 р. любарський замок теж ремонтувався та добудовувався, зокрема, зводилась нова двоверхова башта у дві стіни, яка стояла ще без настилу та покриття [112].

Звягельський замок знаходився на березі р. Случ. Він теж складався із пригородку та власне дитинця. Сам замок був оточений муром, в якому знаходилося дві муровані та одна дерев'яна вежі. Цікаво, що замкова цегла – традиційна будівля на території замкових комплексів у звягельському замку була відсутня, а функцію сакральної споруди виконувала одна із башт, у якій відбувалась «служба Божа» [113]. Збройні припаси у цьому замку зберігалися у двох коморах, що розташовувались біля замкового муру.

Заславський замок був одним із найстаріших у південно-східноволинських володіннях кн. Заславських. Під час поділу спадщини між Михайлом та Янушем Заславським 1581 р. оборонні споруди у Заславі виглядали наступним чином: «[...] А для оборони від неприятеля достало ми се в замку старому Заславському веж великих дві, між якими дім один з церквою і городень чотирнадцять; а у Окольному замку вежа одна, дім з церквою один, городень дев'ятнадцять [...]» [114]. Детальний опис замку у Старому Заславі міститься в інвентарі 1622 р., який зрєвізовано за наказом Олександра Заславського у зв'язку з передачею замку в оренду Андрію Обраському і Михайлові Самсоновичу [115]. Замковий комплекс складався з мурованих та дерев'яних будівель. У цей час замок перебував не в найкращому стані. В'їзні ворота названі небезпечними для використання й потребували заміни або ремонту. Замок оточувався з чотирьох сторін мурами. Одна сторона муру перебувала в поганому стані і потребувала негайного ремонту [116]. На території замку розміщувався будинок, у якому мешкав староста.

Додаток 2. Зброя південно-східноволинських замків у першій половині XVII ст.

Роки	Назва міст	Гармати	Мерсерні	Шалюванці	Голованці	Рупніці	Мундети	Піччелати	Зброя турецька	Шашки турецькі	Яничарні	Сокери	Шабі	Кіри	Кіг	Піччяні
1615	Базалія	5			26	2										
	Костянтинів	8	2	25	324						12				2	
	Красилів	2	6	3	8	3										
	Сулжани	3			26											
1620	Береда				15											1
	Лабуня	2			25	10										
	Остропіль			1	16		2									
	Полонне	4			19											
1621	Костянтинів	7	2	24											2	
1622	Заслав Старий	1	10	77		4	1	21	21	2		32	2		1	
1632	Сулжани				40											
1636	Костянтинів	2	24	306						2					2	
1637	Заслав Новий	15	2	2	4											

(Складено на основі: Опис володінь... – С. 96, 119 – 120, 185, 206; АРК. АБ – Ступ. 64/13 – К. 3 – 4; Ступ. 64/28 – К. 1 – 3; Ступ. 99 – К. 1 – 3; Володіння князів Остропіль... – С. 203 – 207, 232 – 237, 322 – 323, 375 – 376; Переписаний В. Історія Старокосяківщина... С. 17)

Найраніший опис новозаславського замку зберігся від 1637 р. у Новому Заславі замок знаходився над р. Горинь. До нього вели муровані ворота. Майже весь замковий комплекс був мурованим, водночас документальні джерела свідчать, що для будівництва господарських споруд широко використовувалося дерево. З однієї сторони новозаславський замок був обнесений муром, а також зі всіх сторін обведений валом [117]. Згадка про земляні вежі свідчить про будівництво нової бастионної системи укріплення. У 1637 р. в ньому була окрема башта для пороху та 2 цейхаузи. Наступний опис новозаславського замку 1645 р., досить скупо подає відомості про його становище. Цей інвентарний опис відбувся з нагоди передачі замку з волостю у трьохрічну оренду п. Плоговському [118].

Маємо згадки про існування замків у наступних південно-східноволинських володіннях Заславських – Білогородці [119], Славуті [120] та Шепетівці [121]. У одній із своїх статей В. Собчук вказував, що згадка про замок у Білогородці міститься в судовій справі Андрія Аджарського і Яна Мєляса з кн. Олександром з Острога Заславським 1610 р., де серед інших поселень згадується замок і місто Білогородка [122]. Проте, описово-статистичні джерела досліджуваного періоду не подають детального опису цих замкових споруд.

Безпека міщан та потужність замку значною мірою залежала від забезпеченості зброєю та боеприпасами. Замкові збройні припаси зберігались у спеціально відведеному приміщенні – цейхаузі. У косятинівському замку цейхауз розташовувався під кам'яницею, до нього вели сходи, а вхід являв собою подвійні ворота, що зачинялися на ключ. В приміщенні, де зберігалась зброя, було чотири вікна з залізними решітками [123]. Як показує практика життя, замкова зброя могла зберігатись також у баштах, а міська – у ратуші, надбрамних вежах, ремісничих цехах. Арсенали приватних волинських замків досі не ставали предметом окремого дослідження, проте відомості про зброю та її

використання у XVI – XVII ст. на українських землях містяться в узагальнюючих працях з військової історії та спеціальних дослідженнях [124]. Описи замкових комплексів Південно-Східної Волині першої половини XVII ст. дають можливість проаналізувати забезпеченість збройними запасами. Порівнявши кількісні показники з зазначеними додатків із дослідженнями О. Мальченка, який переважно проаналізував забезпеченість зброєю державних замків, слід відзначити, що досліджувані приватні замки теж мали досить добрий арсенал.

Найпотужнішою замковою зброєю наприкінці XVI – першій половині XVII ст. залишалися гармати. Звичайно, що з часом вони вдосконалювалися, тому змінювався матеріал їх виготовлення та ядра до них. Немає відомостей про масове виробництво гармат на Волині, тому, ймовірно, що їх привозили з найбільших центрів виготовлення – Львова, Кракова. Залежно від матеріалу виготовлення розрізняли різні типи гармат – «спижові» (бронзові), залізні. Як свідчать документальні джерела, найбільш поширеними у південно-східноволинських замках були бронзові гармати. Обслуговуванням зброї у замку, особливо гармат, займався пушкар. Замкові артилеристи майже завжди були звільнені від податків, як на користь держави, так і на користь власника. Згідно досліджень О. Мальченка найбільша кількість пушкарів перебувала у головних оборонних центрах: Барі, Кам'янці, Києві, Кодаку, Львові. Пушкарські загони цих замків склалися з 4-10 осіб (разом з помічниками) [125]. В одному із виписів кременецького гродського суду міститься інформація про навчання волинського пушкаря ремеслу у німецьких та московських майстрів [126]. Пушкарі, окрім своїх професійних обов'язків, у містах займалися сільським господарством, зокрема мали город, поле.

Найчастіше в українських замках перебувало 2-3 пушкарі. Міста Південно-Східної Волині у досліджуваній період, як правило, утримували двох пушкарів, рідше – одного. Якщо пушкарів було два, то один із них був замковим, а інший – міським. У 1615 р. в сульжинецькому замку знаходилось лише 3 гармати і було 2 пушкарі – Оранський та Ярмола [127]. Вони були звільнені від податків і сплачували лише сторожове та порохове. У 1632 р. залізні і бронзові гармати в Сульжині стояли біля в'їзної брами [128], а серед замкових слуг згадується той таки Оранський, який на той час володів однією волокою землі і чиншу не сплачував, лише давав пороховий та сторожовий податки [129].

На початку XVII ст. найбільша кількість гармат нараховувалась у косятинівському замку, зокрема 8 гармат різних видів («Smok», «Panna») та 6 бронзових із зображенням герба кн. Я. Острозького) [130]. Як свідчать, інвентарні описи міст, цю зброю іноді перевозили із одного замку до іншого. До гармат застосовували залізні (1000 шт.) та олов'яні (800 шт.) ядра. У Косятиніві перебувало 2 пушкарі. Один із них замковий – Флоріан, мешкав на вулиці Хованській [131] та міський – Іван, котрий мав будинок на Ринку [132]. Косятинівські пушкарі звільнялись від сплати податків та мали земельні наділи. В Острополі теж було два пушкарі: замковий та Савостян Пушкар [133]. Ймовірно, у Берездові також було 2 пушкарі – замковий та міський (у 1620 р. – Яцько Пушкар) [134]. У Красиліві та Базалії було по одному пушкареві. Базалійський замковий пушкар мешкав на вулиці, що вела до замку, і був звільнений від сплати податків [135]. У Красиліві було 2 гармати і один пушкар Юхно [136]. У Берездові серед переліку міщан зустрічаємо двох пушкарів, проте в замку не було жодної гармати [137], напевно вони ремонтували і утримували іншу вогнепальну зброю.

Одним із обов'язків пушкарської служби в замках було забезпечення чи власноручне лиття ядер до гармат та виготовлення пороху. У переліку збройних запасів знаходимо форми для лиття куль до гармат та чималі запаси сірки, селітри та олова. Кількість таких форм була незначною і використовувалась лише для внутрішнього виготовлення. У полонському цейхаузі зберігались 2 форми для ядер до гармат, а серед запасів – 4 копи ядер до гармат [138]. Виготовленням та ремонтом зброї займалися міські ремісники – шабельники, мечники, ковалі, слюсарі. Шабельники були у Базалії, Заславі, Красиліві та інших містах регіону [139].

Своєрідним типом вогнепальної зброї були шмигівниці, які знаходилися в арсеналах косянтинівського, красилівського, остропільського, старозаславського замків. Шмигівниця (орган, сорока) – це кілька дрібнокаліберних гарматок, гаківниць чи півгаків, встановлених на одному колісному лафеті. Стріляли вони кулями, які виготовлялися у спеціальних формах. До ручної вогнепальної зброї належали рушниці і гаківниці (півгаківниці). Поширеними були губчасті рушниці [140]. Як бачимо, найпоширенішим типом вогнепальної зброї були гаківниці, які представлені у всіх арсеналах південно-східноволинських замків. Іноді в цейхгаузах замків зустрічаємо яничарки, сама назва вказує на те, що це була східна (турецька) зброя. Такий тип зброї знаходився у старозаславському замку 1622 р. [141]. Найпримітивнішою ручною вогнепальною зброєю у південно-східноволинських замках був залізний кий, він зустрічається у описах Косянтинівна і Берездова. У досліджуваний період цей тип зброї вважався застарілим і майже не використовувався. Доволі рідкісною замковою зброєю у містах були мортири, які зафіксовані у арсеналах красилівського

для цехових корпорацій у південно-східноволинських містах. Принаймні, привілей для полонського шевського цеху фіксує саме таку норму [147]. У королівських містах міщани теж зобов'язувалися мати зброю. Так, у 1563 р. всі кременецькі міщани зобов'язані були мати в своїх будинках для оборони від неприятеля різну зброю, а хто різноманітної не мав, той зобов'язувався зберігати рушницю і рогатину [148].

Абсолютна більшість південно-східноволинських замків не збереглися до нашого часу в силу того, що вони здебільшого були дерев'яними. Лише частково збереглися замки в Косянтиніві (Старокосянтиніві) та Заславі (Ізяславі). В інших містах про існування замків та міських укріплень нагадують лише незначні залишки валів, ровів чи насипів. Проте документальні джерела містять достатньо детальні описи приватних замкових комплексів і дають можливість для спеціалістів розробити план-схеми замків та внести їх до каталогу архітектурних пам'яток України, які до нашого часу не збереглися.

Зміцнення військово-оборонних ресурсів та можливостей Південно-Східної Волині в значній мірі було пов'язане із зусиллями мешканців цих земель – як власників, так і їх підданих. Внаслідок залюднення, господарення, містобудування зростала і оборонна потужність регіону. В умовах постійної татарської небезпеки і магнати, й їх піддані дбали про підтримку та побудову замків і міських укріплень. Зрозуміло й те, що будь-яка система захисту та укріплення могла ефективно функціонувати лише за наявності ефективної системи підтримки й постійного нагляду за станом фортифікацій. Найпотужніші замки у регіоні поєднували у собі елементи кам'яної та дерев'яної архітектури – косянтинівський, новозаславський, старозаславський, звягельський. Вагомим підтвердженням зацікавленості власників приватних міст у їх обороні була не лише ініціатива будівництва укріплень, але й звільнення населення, яке було задіяне у військовій справі від податків, надання їм пільг та матеріальних благ. Забезпечуючи потребу у війську, вони віддавали в посесію значну частину земель (сіл) для шляхти, котра забезпечувала волюсть у жовнірах. У південно-східноволинських волостях шляхта володіла значною кількістю сільських поселень, а число посесорських сіл було переважаючим. Отже, можна виділити декілька напрямків діяльності власників міст у сфері налагодження обороноспроможності: 1) заснування нових міст; 2) будівництво замків та міських укріплень; 3) відбудова (реконструкція) замкових комплексів, які існували раніше, але перебували у занедбаному стані; 4) надання пільг для забезпечення збройними припасами. Таким чином, саме міста, порівняно із сільськими поселеннями, Південно-Східної Волині, з меншим чи більшим успіхом виконували одну з основних своїх функцій – оборону. У силу своєї кращої захищеності вони мали значно менші демографічні та економічні втрати від татарських нападів, шляхетських наїздів та інших військових дій, що позитивно впливало на динаміку їх соціально-економічного розвитку.

Додаток 3. Запаси необхідних ресурсів для використання вогнепальної зброї у замках південно-східноволинських міст

Роки	Назва міст	Порох	Порох до гармат	Порох до мушкетів	Сірка	Селітра	Олово
1615	Базалія	6л 40 каменів				0,5 бочки	
	Косянтинів	60 барелів					3 великі штуки
	Красилів	8л 70 каменів			1 камінь	2,5 каменів	3 камені
	Сулжини	6 каменів					
1620	Березда	15 барелів					3 великі штуки
	Лябуна						
	Остропіль	17 бочок					14,5 каменів
	Полонне	20,25 каменів					
1621	Косянтинів	53 бочки		62 каменів			3 штуки
1622	Старий Заслав						
1652	Сулжини	3 барелів				1 камінь	0,5 каменів
1656	Косянтинів	31 бочка					1 штука
1657	Новий Заслав		6 бочок	16 каменів	0,5 бочки	4 бочки	

(Укладено на основі: Опис володінь... – С. 99, 119 – 120, 185, 206; АПК. АС – Сура. 64/12 – К. 3 – 4; Сура. 64/28 – К. 1 – 8; Сура. 99 – К. 1 – 3; Володіння князя Остропільського... – С. 205 – 207, 232 – 237, 322 – 323, 375 – 376; Перегоновський В. Із історії Старокосянтинівна... – С. 17)

та новозаславського замку [142].

Запаси пороху в приватних замках були різними. Разом із порохом серед збройних припасів згадується селітра, яка була основним матеріалом для виготовлення пороху. За забезпеченням замку порохом та селітрою мав слідкувати замковий староста. Так, у Сулжині 1632 р. він мав дбати, щоб зібраний пороховий податок використовували на забезпечення замкового цейхгаузу порохом, свинцем та селітрою [143]. Серед боеприпасів у замках зафіксована значна кількість олова, ладунків до гаківниць тощо. Значним прогресом у військовій справі був винахід у XVII ст. ладівниці, що значно спростило і прискорило заряджання зброї. Ладунки представлені в арсеналах базалійського, красилівського, полонського, косянтинівського, остропільського та сульжинського замків. Описи південно-східноволинських замків зафіксували у них наявність різноманітної холодної зброї – шабель, кордів, «палиць гусарських», сокир.

Окрім замкової, у південно-східноволинських містах була міська зброя, яка у інвентарних описах фіксується під заголовком «armata mieiska» або «strzelba mieiska». За межами замків міська зброя зберігалася на міських укріпленнях – перш за все, вежах, у ратушах, ремісничих цехах, сотників тощо. Так, у Острополі у Полонській брамі знаходилось 3 гаківниці на колесах, 1 гаківниця, 1 шмигівниця; у башті над р. Білка – 5 гаківниць; у Наріжній башті – 3 гаківниці, 2 шмигівниці; у Київській брамі – 7 гаківниць, 1 шмигівниця; у Наріжній башті над р. Случ – 1 шмигівниця, 2 гаківниці. У будівлі остропільської ратуші зберігалась міська зброя, зокрема 3 польові гармати, 16 сажневих гаківниць, 8 коротких гаківниць, 22 губчасті рушниці [144]. У Полонному на башті від Загороддя (передмістя) зберігалась 2 вози з рушницями – 1 великий на чотирьох колесах, 1 малий на двох колесах [145].

Джерела свідчать про те, що у містах Південно-Східної Волині припаси зобов'язувалися мати і ремісничі цехи. У 1615 р. базалійські цехи володіли порохом, оловом, кулями [146]. Ймовірно, що обов'язок мати зброю був неодмінним

1. Мальченко О. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. – К.: [б. в.], 2004. – 398 с.; Мальченко О. Артилерія на українських землях у XIV – XV ст. – К.: [б. в.], 2005. – 184 с.; Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 210-230; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2001. – 378 с.

2. Александрович В. Інвентарі замків у Старому і Новому Заславі в XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – Вип. 5. – С. 533 – 557; Атаманенко В. Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у Південно-Східній Волині // Полюканин. Збірник наукових праць на пошану професора о. Юрія Миллика. – К.: [б. в.], 2009. – С. 266-279; Атаманенко В., Рыбак І. Обороноздатність міст Південно-Східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторічки воєнної історії краю. – Луцьк: [б. в.], 2009. – С. 141-152; Войтов О. П. Фортеці над Горинню в XV – XVII ст. // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27 – 29 жовтня 2010 року, м. Житомир. – Житомир, 2010. – С. 243 – 250; Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острозьчини (за інвентарем мастків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 126-136; Зав'яз А. Обороноздатність волинських міст XVI – першій половині XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 57 – 64; Голованюк О. Оборонні споруди Поділля за «інвентарем» 1615 р. // Архітектурна спадщина. – К.: Українознавство, 1996. – Вип. 3. – С. 60 – 74; Голованюк О. М. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI – першій половині XVII ст. // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 51 – 65; Денисенко Я. Збарзький замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 р.) // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2010. – С. 236 – 242; Ричков П., Луць В. Архітектурно-містська спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002. – 168 с.; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток

- Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – Вип. 2. – С. 5–28; Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – перша половина XVII ст.) // Середньовіччя та ранньомодерної оборони споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 17–57; Собчук В. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських // Кобудь, Костянтинів, Старокосятинів: історія, археологія, культура, архітектура: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10–11 березня 2006 року. – Старокосятинів: ПП Мельник А.А., 2006. – С. 267–277 та ін.
3. Байдич О. Красилів Острозький // Старокосятинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокосятинів; Самчики: [б. в.], 1997. – С. 34–35.
4. Там само.
5. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwów: [b. w.], 1890. – Т. 3: 1432–1534. – S. 5–456.
6. Баранович О. З історії заселення Південної Волині // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К.: [б. в.], 1925. – Кн. VI. – С. 13.
7. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – К.; Старокосятинів: [б. в.], 2001. – С. 236, 262; Теодорович Н. Волинь в описаннях городов, местечек и сел в церковно-історическом, географическом, этнографическом и др. отношениях. – Почаев: [б. и.], 1888. – Т. 1: Житомирський, Новоград-Волинський, Овручський уезди. – С. 240; Źródła dziejowe. – Warszawa: [b. w.], 1889. – Т. 19: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. – S. 131.
8. Переговський В. Із історії міста Старокосятинів // Опис володіннь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 19.
9. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (далі – BZNO). Rkps. № 3669/II. – К. 317zv.
10. Опис володіннь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 188.
11. Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy (далі – APK. AS.). – Sygn. 64/13. – К. 3.
12. BZNO. Rkps. № 3669/II. – К. 430zv.
13. Переговський В. Із історії міста Старокосятинів... – С. 19; Опис володіннь... – С. 122, 186, 206; ЦДІАК, ф. КМФ-15, спр. 13, арк. 144–146; ЦДІАК, ф. КМФ-15, спр. 11, арк. 16–25.
14. APK. AS. – Sygn. 64/20. – К. 1.
15. Володіння князів Острозьких... – С. 323.
16. ЦДІАК, ф. КМФ-15, спр. 13, арк. 144–146.
17. Володіння князів Острозьких... – С. 209, 212.
18. Ворончук І. О. Фортифікаційні споруди Острожчини... – С. 132.
19. Опис володіннь... – С. 124.
20. Переговський В. Із історії міста Старокосятинів... – С. 17.
21. Берковський В. Студії з історії Славутчини / В. Берковський. – К.: Пульсарі, 2008. – С. 55.
22. Опис володіннь... – С. 206.
23. APK. AS. – Sygn. 64/13. – К. 58.
24. Опис володіннь... – С. 122.
25. APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 3.
26. Опис володіннь... – С. 186.
27. Ворончук І. О. Фортифікаційні споруди Острожчини... – С. 134.
28. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1960. – С. 45.
29. Опис володіннь... – С. 206.
30. Там само.
31. АЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России в 1471–1668 гг. – С. 25.
32. Опис володіннь... – С. 184–185.
33. Документи російських архівів з історії України. – Т. 1: Документи до історії запорожського козацтва 1613–1620 рр. – Львів: [б. в.], 1998. – С. 241.
34. Алферова Г. Русские города XVI – XVII веков / Г. Алферова. – М.: Стройиздат, 1989. – С. 134; Нариси історії українського мистецтва. – К.: «Мистецтво», 1966. – С. 46.
35. APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 3–4; APK. AS. – Sygn. 64/33. – К. 19–22; APK. AS. – Sygn. 99. – К. 1–3; Володіння князів Острозьких... – С. 205, 232, 322, 375; Опис володіннь... – С. 98, 118, 203.
36. Еврейские хроники XVII столетия: эпоха «Хмельничины». – М.: Гешарим, 1997. – С. 183.
37. Заць А. Королівський привілей Острополю // Літопис Червона калина. Історико-краєзнавчий часопис. – Львів, 1992. – № 6–7 (12–13). – С. 58.
38. Опис володіннь... – С. 122; Там само... – С. 207.
39. Володіння князів Острозьких... – С. 250; ЦДІАК, ф. КМФ-15, оп. 3, спр. 1, арк. 41.
40. Володіння князів Острозьких... – С. 250.
41. Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 44.
42. Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку (пригородку) наприкінці XVI – на початку XVII ст. // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. – С. 192–193.
43. Там само. – С. 195.
44. Володіння князів Острозьких... – С. 206, 232, 375; Опис володіннь... – С. 97, 184, 203; APK. AS. – Sygn. 64/13. – К. 3; APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 3; BZNO. Rkps. № 3669/II. – К. 312, 424.
45. Опис володіннь... – С. 203–204.
46. ЦДІАК, ф. КМФ-15, оп. 3, спр. 11, арк. 16–25, 41–47, 53–69; BZNO. Rkps. № 3669/II. – К. 426–438, 373zv–376; Володіння князів Острозьких... – С. 223–229, 238–262, 323–357.
47. Опис володіннь... – С. 186–189.
48. APK. AS. – Sygn. 64/13. – К. 53–56.
49. Атаманенко В. Оборонний потенціал володіннь кн. Острозьких... – С. 276–277.
50. Опис володіннь... – С. 183.
51. Там само. – С. 250.
52. Там само. – С. 202.
53. Там само. – С. 117.
54. APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 9–19.
55. АЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII вв. (1498–1795). – С. 169.
56. Полоний архів давніх актів (Варшава). Публічний архів Потоцьких. – №9. – Т. II. – С. 347.
57. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – Т. VIII. – S. 727.
58. Сас П. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 48.
59. Опис володіннь... – С. 97–99, 117–121, 184–185, 203–206.
60. Володіння князів Острозьких... – С. 205–207, 232–237, 322–323, 375–381; BZNO. Rkps. № 3669/II. – К. 312, 424.
61. Переговський В. Із історії міста Старокосятинів... – С. 17.
62. APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 3–7.
63. APK. AS. – Sygn. 99. – К. 1–2.
64. ЦДІАК, ф. КМФ-15, оп. 3, спр. 16, арк. 4–6; Переговський В. Із історії міста Старокосятинів... – С. 17–18.
65. APK. AS. – Sygn. 64/13. – К. 3–4.
66. APK. AS. – Sygn. 64/33. – К. 21–22.
67. Кырымлы Хаджи Мехмед Сенаи. Книга походів. – Сімферополь: Крымучпедгиз, 1998. – 72 с.; Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618). – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008. – S. 876–879.
68. Носар І. Вплив природно-ландшафтних чинників на формування території історичних міст Волині // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2006. – Вип. 25. – С. 155.
69. АЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России в 1386–1700 гг. – С. 221.
70. Королівський привілей Острополю... – С. 57.
71. Заць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 129.
72. Там само. – С. 134.
73. Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. ... – С. 39.
74. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. 3. – S. 465.
75. АЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Югозападной России. – С. 243; Кулаковский П. Миська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воеводства (перша половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. – С. 19.
76. Кулаковский П. Миська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воеводства... – С. 19.
77. Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження у м. Старокосятинів Хмельницької області в 2002–2005 рр. // Кобудь, Костянтинів, Старокосятинів: історія, археологія, культура, архітектура: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10–11 березня 2006 р. – Старокосятинів: ПП Мельник А.А., 2006. – С. 11.
78. Там само. – С. 17.
79. Опис володіннь... – С. 120.
80. Історія українського війська. – Вінніпег: Вид-во І. Тиктора, 1953. – С. 397.
81. Опис володіннь... – С. 119–121; Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження у м. Старокосятинів... – С. 17.
82. Переговський В. Із історії міста Старокосятинів... – С. 17–18.
83. Баранович О. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К.: [б. в.], 1928. – Кн. XVII. – С. 18.
84. Опис володіннь... – С. 119–121.
85. Кырымлы Хаджи Мехмед Сенаи. Книга походів... – С. 57.
86. Королівський привілей Острополю... – С. 57.
87. Володіння князів Острозьких... – С. 322.
88. Там само.
89. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. – М.: [б. и.], 1900. – С. 26.
90. Опис володіннь... – С. 206.
91. Заць А. Урбанізаційний процес... – С. 128.
92. Баранович О. З історії заселення Південної Волині // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К.: [б. в.], 1925. – Кн. VI. – С. 13.
93. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Т. 3. – S. 70, 80, 87–88, 164, 311.
94. АЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 137.
95. Володіння князів Острозьких... – С. 235.
96. Там само.
97. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – Т. VIII. – S. 727.
98. Годованюк О. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI – першій половині XVII ст. // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 51.
99. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Документи і матеріали. – Рівне: Перспектива, 1999. – С. 10.
100. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Т. 3. – S. 36.
101. Опис володіннь... – С. 184–185.
102. Там само.
103. Заць А. Урбанізаційний процес... – С. 128.
104. APK. AS. – Sygn. 99. – К. 1–3.
105. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – Т. 1. – S. 147; Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині... – С. 53.
106. ЦДІАК, ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 58–58ав.
107. ЦДІАК, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 28ав–32.
108. Володіння князів Острозьких... – С. 375.
109. Там само. – С. 376.
110. Володіння князів Острозьких... – С. 158.
111. Там само.
112. Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини... – С. 131.
113. Там само. – С. 132.
114. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині... – С. 40.
115. APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 3–7.
116. Там само. – К. 6.
117. APK. AS. – Sygn. 63/13. – К. 3; Александрович В. Інвентарі замків у Старому і Новому Заславі з XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 5. – С. 551.
118. APK. AS. – Sygn. 64/33. – К. 21–22.
119. Собчук В. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських... – С. 272.
120. APK. AS. – Sygn. 63/13. – К. 59.
121. Собчук В. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських... – С. 273.
122. Там само.
123. Опис володіннь... – С. 119.
124. Історія українського війська. – Вінніпег: Вид-во І. Тиктора, 1953. – 832 с.; Мальченко О. Е. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. – К.: [б. в.], 2004. – 398 с.
125. Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 223.
126. ЦДІАК, ф. 2228, оп. 1, спр. 182, арк. 1.
127. Опис володіннь... – С. 101.
128. APK. AS. – Sygn. 99. – К. 2.
129. Ibid. К. 6–7.
130. Опис володіннь... – С. 119.
131. Опис володіннь... – С. 128.
132. Там само. – С. 122.
133. Володіння князів Острозьких... – С. 345, 347.
134. Там само. – С. 208, 210.
135. Опис володіннь... – С. 208.
136. Там само. – С. 189.
137. Володіння князів Острозьких... – С. 207.
138. Там само. – С. 236.
139. Там само. – С. 207; APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 9.
140. Історія українського війська... – С. 145.
141. APK. AS. – Sygn. 64/28. – К. 4.
142. Опис володіннь... – С. 185; APK. AS. – Sygn. 64/13. – К. 4.
143. APK. AS. – Sygn. 99. – К. 7.
144. Володіння князів Острозьких... – С. 323.
145. Там само. – С. 236.
146. Опис володіннь... – С. 215.
147. ІР НБУВ НАН України, ф. 2, спр. 22643. – арк. 1.
148. АЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 71.

Акаш КРІШАН
(Київ)

РАНЬНОМОДЕРНІ ВОЯКИ «ВІД ЗЕМЛІ»: КОВЕЛЬСЬКІ БОЯРИ-ЗЕМ'ЯНИ У XVI-XVII СТ.

Протягом доби пізнього Середньовіччя та початку Ранньомодерного часу Велике князівство Литовське (далі - ВКЛ), а згодом і Річ Посполита (після 1569 року) змогли практично безперешкодно поглинути переважну більшість колишніх земель Київської Русі (в тому числі - і Галицько-Волинське князівство) внаслідок сприятливого ставлення своїх панівних кіл до дрібного служилого рицарства, яке займало найнижчий щабель в ієрархічній драбині ВКЛ й іменувалася «зем'янами» або «боярами». Подібний соціальний інститут простежується на теренах Волині, Поділля, Наддніпрянщини ще з кінця XIV ст., коли литовці починають споруджувати на цих територіях значну кількість замків (або укріплювати наявні) задля створення більш ефективної оборонної системи від степових кочівників та сусіднього Московського князівства.

Саме у цей період до безпосередньої юрисдикції литовських воевод належить «військово-феодалний елемент»: зем'яни, бояри та дворяни [10, с. 30], які лишалися у підпорядкуванні замкових урядників великого князя литовського аж до кінця XV ст., коли панівні кола ВКЛ і Польського королівства, зважаючи на наростання зовнішньої небезпеки, вирішили взяти новий політичний курс на поступове об'єднання своїх економічно-військових потуг для того, щоб мати змогу захистити свою політичну самостійність від іноземних посягань. А це, в свою чергу, означало зростання помітних взаємовпливів польсько-литовської та руської еліт одна на одну та поступове пониження у правах тих представників останньої, які перебували на найнижчій сходиці ієрархічної драбини.

Тому, вже починаючи з останньої чверті XV ст., деякі руські бояри колишніх руських теренів втрачають більшість своїх прав. На початку XVI ст. у ВКЛ сформувався новий військово-зобов'язаний прошарок, до якого і належали всі ті представники боярства, які змогли довести свою приналежність до дрібного рицарства зем'ян-слуг, які отримували від великих землевласників ленне право на певний шмат землі. Головним обов'язком зем'ян була військова повинність - «служба конем», позаяк, це дає змогу певним чином змодельовати в уяві механізм створення феодального війська у ВКЛ у XVI ст., адже кількість бояр могла прямо залежати від обсягу володінь дідича та його економічної спроможності забезпечити своїх вояків-вершників усім необхідним для ведення військових дій.

На авторитетну думку історика Н.М. Яковенко, на кінець XVI ст. залишки інституту замкового зем'янства боярства були присутні на Волині тільки у Ковельському старостві [10, с. 251]. Це пояснювалося тим, що Ковельський маєток знаходився у складі королівських володінь. Хоча, варто зауважити, що інститут боярства активно функціонував ще з перших років постановня Ковеля як центру волості князя Василя Сангушка [15], який, як і кожен тогочасний магнат, передусім піклувався про створення міцної опори для своєї влади зі слуг, які проживали на території його володінь і виконували різні цивільні та військові повинності. Тому можновладці застосовували форму ленного права на користування землеволодінням, згідно з яким маєток передавався у тримання вірній князю особі з правом управління, але без права вільного розпорядження землею. Так, у 1542 р. Василь Сангушко-Ковельський надав «служі Демиду Войтковичу дворище у селі Мощена. За це Войткович мав «конем служити» [8, с. 78], тобто нести військову службу у свого князя. Водночас ковельський дідич дбав про забезпечення земельними володіннями своїх вояків, які були готові збройно підтримати свого зверхника. У 1536 році він «своїм листом дав у потомственне володіння 10 волок землі в селі Люблин панцирним латникам Павлу Красуцькому, Потію Мостоновичу і Павлу Кашановичу в обмін на залишені ними ділянки землі у Ковелі» [9, с. 32].

У 1543 р. права на Ковельський маєток отримала коро-

лева Бона [16], яка також підтримувала місцеве зем'янство з метою створення потужної опори королівській владі на цих територіях. Ковельські бояри у середині XVI ст. мали такі повинності: «аби служили на війні, обороняли кордонні староства, об'їжджали староство із замковими листами і грошима, аби підлягали замковій юрисдикції, а в шинках і млинах, щоб не чинили перешкод ковельському староству» [7, с. 97]. Відомо також, що у XVI ст. ковельські бояри були вільні від чиншу та повинностей [7, с. 99]. Так, у 1548 р. боярин Прочко, який володів добрами Хотивель і Остров, отримав від королеви Бони привілей, згідно з яким тримав свої землі на умовах боярської служби [7, 97]. Разом з тим, у селі Зелово боярину Христофору Стефановичу надано 1 волок, за яку він платив чин 5 флоринів, 1 гуску, 2 курей, 10 яєць, але був звільнений від інших повинностей. Той же слуга мав 2 волоки у селі Туровиця, за кожна з яких платив по 5 флоринів [9, с. 29]. А панцирний боярин Григорій Жук мав виписку з Володимирських гродських книг за 1540 р., відповідно до якої князь Василь Михайлович Сангушко наділив весь його рід дворичем у селі Ходовиці. За це він з нащадками мав нести військову службу [9, с. 41]. У 1558 році підданому ковельського замку Яцьку Кузьмичу Жабі, родичу Григорія, був наданий привілей на двориче у Вольці Осовській [2, с. 86].

У 1564 р. з початком володарювання у ковельському маєтку московського вигнанця князя Андрія Курбського [14], внутрішня ситуація у спільноті місцевих зем'ян зазнала вагомих змін. Це було пов'язано, перш за все, з бажанням нового власника Ковельщини утвердити у своїх володіннях тих бояр, які приїхали з ним з Москви. Наслідком цьому стало надання князем шістьом боярам у містечку Поридубах по 2 волоки землі. У селі Мощеній бояри мали 6 волок. Вони здавна вважалися замковими слугами і не платили жодних податків і чиншів. Мощонським боярам також дозволили й надалі (на час правління Курбського) не сплачувати податки [9, с. 41]. Боярин Войтех Соболевський з села Вижівська Воля отримав лист від Курбського, згідно з яким йому було надано 7 волок землі, а замкові слуги Єгор та Іван Петрушкевич - 11. У селі Сухоржицях бояри Микола та Павло Маслинські Романовичі також одержали 11 волок. Зем'яни Венцеслав, Станіслав, Іван та Андрій Рудницькі мали 3 волоки із застінком Рудники від ковельського володаря. Вони володіли цими землями на загальних правах, встановлених для панцирних бояр, тобто повинні були виконувати військову повинність [9, с. 35]. У 1583 р., незадовго до смерті, князь Курбський надав за вірну службу двір та земельну ділянку у маєтку Селище у ковельській волості Івану Мошнинському, ковельському вїйту [6, с. 204].

Однак, деякі бояри, які мали відповідні привілеї на земельні угіддя ще від попередніх власників - Василя Сангушка та королеви Бони - не бажали відбувати військову повинність при Курбському. Наприклад, Ясько Осовецький заперечував свою підлеглисть князеві у 1582 р., посилавшись на дарчий лист від дружини Сигизмунда I, в якому остання надала йому село Вольку Осовецьку «до ласки і волі» [10, с. 252].

У 1588-1590 рр. у ковельському маєтку відбулися широкомасштабні боярські заворушення, що було наслідком судового конфлікту між вдовою покійного князя Андрія Курбського Олександрою Семашківною та новопризначеним королівською владою староствою шляхтичем Андрієм Фірлеєм [12]. Були піддані переслідуванням з боку влади не тільки Курбські, але й їхні слуги та бояри. У колишнього ковельського урядника Кирила Зубцовського Фірлей відібрав село Білін [3, с. 444], надане йому князем Андрієм Михайловичем. Переслідування слуг колишнього володаря тривали досить довго. У 1592 р. права на володіння селами Дубно, Воля Дубенська і Волохів були позбавлені бояри Кайсаров та Кушнір [3, с. 444-445], а у 1600 р. свої вилуги втратили панцирні бояри Поридубські [3, с. 501]. Водночас новий володар роздавав земельні наділи своїм слугам. Так, у 1609 р. Якову Мощеньському було надано 7 волок землі у селі Облани, що належали до Ковельського староства [3, с. 545].

По смерті Андрія Фірлея право на управління королівщиною було надано Феліксу Криському, який також опікувався наділенням замкових слуг та військових ветеранів

земельними угіддями у старостві за згодою короля. Так, у 1621 р. шляхтичу Флоріану Липинському було надано у довічне володіння село Шайне, що ним володіла його жінка Ганна Омаковська[4]. Бажаючих отримати ділянку у ковельському старостві було чимало, і тому часто виникали конфлікти між претендентами на землю та її колишніми або й навіть теперішніми власниками. У 1618 р. невідомий володимирський шляхтич звернувся до гродського суду з позовом на ковельських бояр про повернення йому 8 волоків землі у селі Клечковичах у маєтку Добрунське[3, с. 605].

Син Фелікса Павло Криський, який у 1623 р. став новим управителем Ковельського маєтку, дотримувався тих самих принципів, що і його батько. Одним з найбільш важливих завдань для ковельського старости стало забезпечення своїх слуг та ветеранів земельними угіддями. Так, ротмістрові Яну Доманівському було надано у тримання села Осудчі та Мачево. Бояри Іван, Андрій, Остафій та Лукаш Черкаські посідали 5 волок землі у Туровицях, а за часів старостування Павла Криського внаслідок обміну отримали 12 волок у селі Черкасах. Згідно з листом старости вони звільнялися від сплати податків і не підпорядковувалися ковельському замку, але за ними зберігався обов'язок виконувати військову службу[4]. Це свідчить про бажання королівської адміністрації мати міцну боярську підтримку попри втрату скарбницею деякої частки прибутків.

У цей же час певні шматки землі у старостві отримали люди короля. Так, наприклад, у 1624 р. королівському писареві Янові Крашевському по смерті його попередника Івана Мошинського були надані дворища Остапко і Ружовка у селі Облапи ковельського староства[4]. До обов'язків урядника королівського маєтку входило дотримання суворого контролю над земельними володіннями боярських родів на Ковельщині та спостереження за всіма операціями, які ті провадили із землею. У 1635 р. шляхтянка Ядвіга Горчеховська за згодою старости передала у «доживотне» володіння 4 волоки землі у селі Хормчах своєму синові від першого шлюбу Флоріану Карсачевському[4].

Ковельський староста Станіслав Конєцпольский[13] провадив таку ж внутрішню політику, що і його попередники, надаючи за згодою монарха земельні ділянки у королівщині. Пожвавлення цього процесу у другій третині XVII ст. знаходить цілком логічне підтвердження у зовнішніх та внутрішніх соціальних змін, що їх зазнавала Річ Посполита, як через козацькі заворушення на Лівобережжі України, так і посилення конфронтації з Московським царством. У 1639 р. Маціяш Куликівський отримав право на володіння фільварком Осовці у старостві за згодою нового управителя у присутності коронного нотаріуса Феліціана Бошековського[4]. Цікаво, що протягом старостування С. Конєцпольського у маєтку часто укладалися контракти про передачу землі від одних посесорів до інших. Так, у 1646 р. Павло Дубицький і Анастасія Подаржевська передали свої 7 волок на ленному праві у селі Облапи Якубу Липинському та Катерині Чижевській[4], а мощоновські бояри Ян Калужський та Олександра Липинська відступили 7 волок землі пану Корнеліусу Тарновському і його дружині Гелені Гордиській[4]. Взагалі, можна зробити припущення, що певні шляхетські роди надовго закріплювалися на Ковельщині, скуповуючи або отримуючи у тримання земельні ділянки, притому представники одного роду могли посідати одразу кілька сіл у старостві[4].

Інститут зем'янства ще продовжує функціонувати у Ковельському старостві у другій половині XVII ст. за часи управління маєтком Вацлава Лещинського. Так, за його згодою у 1663 р. зем'янин ковельського замку Ярослав Нічейович[5] відписав сину свої земельні угіддя у селі Поридубах. З цього випливає, що інститут зем'янства зберігався у ковельському старостві, принаймні, до кінця 70-их років XVII ст., а при люстрації 1663 року місцеве рицарство продовжувало посылатися на привілеї, надане йому королевою Бонною, князями Василем Сангушком та Андрієм Курбським, і ці документи, видані понад 80 років тому, все ще мали юридичну силу і зберігали за своїми власниками закріплені колишніми можновладцями права на землю[7, с. 99].

Економічний розквіт ковельського маєтку мистів у собі і певні негативні наслідки для усіх прошарків місцево-

го населення місцевості. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. внаслідок посилення соціально-політичних протиріч та постійної загрози зі Степу, до багатьох волинських міст, у тому числі і до Ковеля, було уведено військові гарнізони коронної армії, утримання яких повністю забезпечувалося за рахунок продовольчих та сировинних запасів жителів тих населених пунктів, де війська зупинялися на постій. Під час козацької революції 1648-1654 рр. повсталі селяни на чолі із запорожцями захопили Ковель, але згодом вимушені були відступити під тиском переважаючих сил королівських військ. Захоплення влади у місті на нетривалий час козаками і подальше (1652-1653 рр.) перебування у ньому армії коронного гетьмана Миколая Потоцького призвели до значного виснаження Ковеля і всього староства та занепаду багатьох поташних буд і скороченню обсягів експорту та імпорту продовольчих та ремісничих товарів з міста до інших економічних центрів Речі Посполитої та закордон. Відомо, що в 1677 році хоругва тодішнього королівського старости Вацлава Лещинського тоді лягла на лежах в якомусь з маєтків Володимирського повіту[17, арк.140-140 зв.], а тому можна припустити, що і сам староста перебував при ній і міг у цей час навідуватися до Ковеля. Можливо, саме там він приймав скарги околичної шляхти, яка жалілася на безправні вчинки його жовнірів [17, арк. 592-592 зв.]. Проте проблеми подібного плану для мешканців будь-якого королівського староства не були унікальним явищем – постійні постої, жовнірські стації, побиття і пограбування підданих і навіть власників села на той час вважалися ледь не «нормою» поведінки військових. Тому у другій половині XVII ст. волинська шляхта неодноразово, посилаючи своїх представників на сейми, вимагала від королівської влади негайного виведення військових гарнізонів з міст, зважаючи на численні випадки свавілля жовнірів[1, с. 159].

У цей же час остаточно занепадає на Волині, зокрема, у Ковельському старостві, після козацької революції 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького інститут зем'янства, який вже не вважався королівською владою найбільш дієвим інструментом забезпечення обороноздатності східних кордонів Речі Посполитої.

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. 2, т. 2. – с. 570 с.
2. Метрыка Вялікага Княства Літаўскага. – Кніга запісаў 43 (1532-1560) / Падроктаваў В. С. Мянжонскі. – Мінськ, 2003. – 123 с.
3. Руська (Волинська) метрыка. Регістри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569-1673 / Передмова Патриції Кеннеді Грімстед. / упор. Г. Боряк, Г. Вайс. – К., 2002. – 984 с.
4. Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569-1673 wniesione do ksiąg Metryki Koronnej // [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 19.04.2008 р.: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml>
5. Герасименко В. Нарис з історії роду Нецевичів / В. Герасименко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 105-121.
6. Горський А. В. Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского / А. В. Горський. – Казань, 1858. – 446 с.
7. Наумук С. Ковельське боярство / С. Наумук // Минуле і сучасне Волині та Поділля: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Ковель 23-24 жовтня 2003 року). Збірник наукових праць. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 97-99.
8. Семенов А. В. Ковель: минуле і сучасне / А. В. Семенов. – Луцьк, 2000. – 156 с.
9. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии / Н. Теодорович. – Почаев, 1903. – Т. 5 [Ковельський уезд]. – 572 с.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993. – 412 с.
11. Czapliński W. Leszczyński Wacław / W. Czapliński // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1972. – Т. 17. – с. 149-152.
12. Lepszy K. Firlej Andrzej / K. Lepszy // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1948. – Т. 6. – С. 475-476.
13. Kersten A. Koniecpolski Stefan / A. Kersten // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967-1968. – Т. 13. – с. 528-529.
14. Kotarski H. Kurbski Andrzej / H. Kotarski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1971. – Т. 16. – с. 221-223.
15. Machynia M. Sanguszko Wasył / M. Machynia // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. – Т. 34. – с. 513-514.
16. Pocięcha W. Bona Sforza / W. Pocięcha // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – Т. 2. – с. 288-294.
17. Центральний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 28, оп. 1, спр. 120 [Книга Володимирського гродського суду за 1678 р.]. – 1794 арк.

Олександр СЛІСАРЕНКО
(Дніпропетровськ)

ГРОДНЕНСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ МАНЕВР РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НАВЕСНІ 1706 р.

Військова історія Волинського краю насичена багатьма подіями за тисячолітню історію, але є ряд військових конфліктів де Волинь відігравала неабияку роль. За років другої світової війни такими були події 1941 – 1943 рр. В роки першої світової на цих територіях відбувалась операція в 1916 р. відома під назвою «Брусилівський прорив». Але, на думку автора, ще більш важлива роль припала Волинському регіону в роки найдовшої війни, що вела у своїй історії Російська держава. Північна війна тривала з 1700 по 1721 р., при цьому на волинській землі у 1706 – 1709 рр. відбувались дії величезної тактичної і навіть стратегічної ваги. Варто лише згадати, що перемога Петра I під Полтавою готувалась протягом щонайменше року під час наполегливого виконання так званого «Жовківського плану».

Проте, поразка Росії в ході Північної війни була значно ближчою навесні 1706р., ніж навіть після Нарвського погрому росіян у 1700 р. саме розгляду цих подій присвячує автор запропонований матеріал. Як не дивно, за триста років, що минуло після закінчення цієї, безумовно найважливішої війни для Росії, коли вона просто-таки вдерлась до європейської геополітики, вивчення різноманітних аспектів війни здійснювалось дуже нерівномірно. На нашу думку, найбільш детально вивчено політико-дипломатичну складову Північної війни, досить посередньо – військово-стратегічну та військово-технічну складову, фрагментарно – економічний, національний та психологічний аспекти. Насамперед, такі перекося є наслідком наявної джерельної бази, а також «виграшності» в очах пізніших дослідників того чи іншого напрямку. Однак і у відносно пристойно вивчених аспектах залишається чимало «білих плям». Одним з таких прикладів є Гродненська операція російських військ весною 1706р.

Дослідники достатньо мало, порівняно з іншими військовими подіями, приділяли уваги цій операції. Причому, це справедливо як для російської, так і шведської історіографії.

Однією з причин такої неувagi, на нашу думку, стала оцінка цієї операції з обох учасників як невдалої. Якщо для росіян подібна позиція здається зрозумілою, адже московська армія під приводом фельдмаршала Г. Огільві дивом врятувалась із пастки, то протилежна сторона оцінювала дану операцію як невдалу через те, що шведський король Карл XII, маючи гарні шанси на загальний успіх, все ж його не досяг.

Такі оцінки подій початку 1706 р. позначились на всій подальшій історіографії. Шведські вчені торкались даної операції побіжно, звертаючи увагу в першу чергу на сміливість задуму Карла XII по блокаді російських військ, та на якість виконання цього задуму: стрімкий марш шведської армії у січні 1706р. коли вона пододала 300км в зимових умовах за 16 днів [3, с. 193].

Російська історіографія теж не прагнула детально висвітлювати події січня – квітня 1706р., адже російські війська у два рази перевищували шведські чисельністю, проте не лише не наважились на бій, але й під час відступу кидали гармати й обози. Фактично, лише в незакінченій праці М. Устрялова дано більш-менш докладний огляд ситуації в районі Гродно [8]. Ця праця в значній мірі базується на матеріалах, зібраних та опублікованих у другій половині XVIII століття І. Голіковим [2].

В принципі, усі пізніші праці в тій чи іншій мірі базуються на висновках І. Голікова. В радянський період практично не піднімалось питання про події під Гродно у 1706 р. Увага зосереджувалась на дослідженні початкового етапу війни: 1700 – 1704 рр. – період навського погрому та перших російських перемог, а також період корінного перелому у Північній війні (1708 – 1709 рр.). Мабуть, найбільший етюд Гродненським подіям присвячено у класичній (хоч і

зовсім об'єктивній) праці Е.В. Тарле, але й тут лише десять сторінок [7, с.104-115] присвячено достатньо поверховому й заполітизованому аналізу операції.

Серед сучасної російської історіографії є невеликі сюжети більш-менш об'єктивного характеру у працях В.А. Красікова [5, с.44-47] та О.В. Беспалова [1, с.87-89]. Невеликий сюжет присутній і у науково-популярній біографії Карла XII, опублікованій у 2005 р. Б. Григор'євим [3, с.192-198].

Підсумовуючи історіографічну ситуацію можна стверджувати, що вивчення даної операції вимагає залучення додаткових джерел та нової дослідницької роботи щодо Гродненських подій 1706 р.

Яку версію може запропонувати автор? Восени 1705 р. в руках шведів у Прибалтиці залишилось лише три (правда, найбільших) міста – Рига, Ревель (Таллінн), Пернов (Пярну). Росіяни витіснили шведів з Курляндії, герцогства, що формально входило до складу Річі Посполитої. Петро I вирішив завадити коронації Станіслава Лещинського, якого Карл XII вже рік як висунув на трон Річі Посполитої, але все ще не організував формальної коронації, хоча й контролював історичні центри Польщі, де в той чи інший час відбувались коронації королів – Краків, Варшава, Гнезно. Не маючи змоги (або не наважуючись) нав'язати шведам битву, Петро вирішив вдатися до тиску за принципом «fleet in beginning». Російську армію було зосереджено в м. Гродно (Західна Білорусь) в надії, що на такій відстані від Варшави (близько 300км) це створить у Варшаві нервозну ситуацію і шведи відкладуть урочисту коронацію. В Гродно 30 вересня 1705р. було зосереджено 40 тис. російських військ (в т.ч. 6 драгунських полків) [8, с.450], якась кількість іррегулярної кінноти (калмики та татари), близько 1,5 – 2 тис. Та до них приєдналось близько 10 тис., чи трохи більше саксонців та поляків короля, поки що легітимного, Августа II Веттіна, причому польські контингенти переважали – до 8 тис. чол. [5, с.44]. Таким чином, Петро I та Август II мали до 52 тис. чоловік та понад 100 російських гармат, можливо до 110.

Проте Карл XII, якому виповнилося 23 роки, але який вже встиг зарекомендувати неабияким полководцем, що сміливо ламав канони «лінійної тактики», проігнорував загрозу й коронував таки Станіслава.

В зв'язку з тим, що наставала холодна пора року, Петро вирішив виїхати з Гродно, а 28 листопада 1705р. провів там об'ємну нараду. Командуючим над об'ємною армією було призначено короля Августа, а російські воєначальники – фельдмаршал-лейтенант Г. Огільві, генерал-лейтенант А.І. Рєпнін та генерал князь О. Меншиков повинні були йому коритись. До речі, король запропонував достатньо логічний та переконливий план ведення зимової кампанії проти Карла XII [2, с.285-286] з використанням саксонської армії, коронного та литовського війська, військ гетьмана Мазепи й регулярної Російської армії. Вони повинні були охопити широкою підковою із заходу, півдня та сходу й північного сходу шведські війська, що зосереджувались в центральній Польщі й чисельно набагато поступались союзним військам. План не враховував лише одного – нестандартної та динамічної стратегії шведського короля.

Так і сталося: не встиг Петро I 5 грудня 1705р. виїхати з Гродно для розв'язання маси поточних справ, як шведський король виступив з-під Варшави одразу по Різдву, 28 грудня, а вже 13 січня 1706р. 18 тисячна шведська армія кригою перейшла Німан й абсолютно несподівано вийшла на тиллові комунікації росіян [8, с.451]. Мало того що в ті часи зима вважалась часом не для війни, так вражають ще й темпи пересування армії Карла XII – приблизно 18-20 км денного маршу – і це у короткі зимові дні, в мороз, по снігам та через заліснені місцевість. Такого передбачити не міг ніхто [8, с.446].

Петро й справді мав велетенську купу справ – у цьому особливості абсолютистської держави, де без волі та вказівки монарха справа не робилась. Якраз у 1705р. тривала глибока реорганізація московської армії: перехід на новий метод комплектації – рекрутський набір, формування нової повноцінної кінноти, хоча й на скверних конях [2, с.298], створення повноцінної тилової та обозної служби, для чого з Західної України (формально територія союзної держави) гетьману Мазепі було наказано притягнути кілька тисяч во-

лів, а у литовських та пруських містах замовлено виготовлення фур та возів [2, с.300]. Крім того, Петро контролював виготовлення гармат нового зразка – більш однотипних аби полегшити постачання. Для них використовувалась специфічна сировина – гармати захоплених нещодавно курляндських фортець. Мабуть там була якісніша бронза («мідь»), а калібри не відповідали обраному Петром стандарту [2, с.265]. Чого ж добру пропадати? Дарма що воно формально належить союзній державі, але ж відбито у шведів – значить, трофей. Потім багато років, починаючи від 1706 поляки будуть довго вимагати від Москви повернення гармат, захоплених не лише в Курляндії, але й у Білоруських фортецях (зокрема, Бихові) [4, с.362]. З західноукраїнських, наприклад, з Бродів якраз взимку 1706р. гетьманові І.С. Мазепі наказано було гармати вивезти «в границю нашу, куда удобнее сим зимним путём» [2, с.379]. Такий же наказ, але ще в листопаді 1705р. одержав і генерал Р. Бауер (Боур) щодо гармат курляндських фортець для тих калібрів, які потрапили під обраний Петром стандарт – їх не переплавляли, а вивозили до Смоленська та Москви [2, с.273]. Крім того, московському царю необхідно було вислати до Гродно 4 тис. рекрутів, не стільки в якості поповнення, скільки як втихомирювач та фурманів, адже місцеві жителі (білоруси та литовці), мобілізовані для обозної повинності, майже всі розбіглися, покинувши своїх коней та вози [2, с.279,303].

Підштовхнувши цей гігантський віз проблем, Петро в середині січня 1706р. виїхав назад до війська, ще не знаючи, що його суперник вже вийшов на Німан. Ймовірно, що царю стало відомо про це 18-19 січня, коли він збирався виїхати зі Смоленська, адже кур'єри з-під Гродно до Москви доставляли листи за сім діб. Наступні два місяці стали одними з найважчих для царя: його кидало то у відчай, то знову наповнювало бурхливою енергією.

Спочатку Петру І здалося, що все втрачено: король Август 17 січня 1706р., взявши з собою близько 3-х тисяч саксонської та польської кінноти, а також 4 драгунських полки росіян (приблизно 4 тис.) покинув укріплений табір та виїхав до Саксонії, для організації контрнаступу проти Карла XII [7, с.106], хоча радянські дослідники часто оцінюють вчинок Августа як зраду, здається це все ж таки перебільшення. Король взяв з собою кінні частини потрібні лише для регулярного бою у відкритому полі, а союзники явно його не збиралися давати біля Гродно. Для дозорної та фуражирної потреби при армії, яку тепер очолював фельдмаршал Г. Огільві залишалися два драгунських полки та іррегулярна кіннота, а також до 4 тис. польських конфедератів (ще 4 тисячі розбіглися по домівках або перейшли до шведів) [4, с.382]. До того ж, під час облоги кіннота менш ефективна, ніж піхота, адже крім провіанту потребує і фуражу. Забираючи з собою свою та половину російської кінноти, Август полегшував продовольчу ситуацію для військ, що лишались у Гродно. Хоча російської піхоти було до 35 тисяч (правда багато було хворих та дезертирів – традиційна проблема петровської армії), їх неготовність до бою зі шведами була очевидною навіть Петру, тому пропозицію Августа II привести для деблокади саксонські війська здавалась цілком слушною. Петро І, крім того, уже 28 січня відправляє наказ підірвати укріплення Мітави та Бауска, а російським військам генералів Бауера (Боура) та Розена відходити на Полоцьк, а якщо не вдасться – то до Пскова [2, с.314]. Того ж дня фельдмаршал Огільві отримав наказ прориватись до кордонів Росії, покинувши більшість обозів та втративши важкі гармати [8, с.454]. Кордони Росії дійсно було прикривати нічим: в Мінську було до 2 полків генерала Геренка (трохи більше 2тис.), у самого Петра в Орші – батальйон Преображенського полку (за звичай, саме такий конвої він брав з собою у подорожі) – це 550 – 600 чол. Значним ресурсом на театрі воєнних дій гетьман Мазепа – його війська на Західній Волині нараховували до 15 тис. (очевидно, до 5-6 тис. з них було найманого війська, інші – городові козаки). Тому саме Мазепі було віддано наказ рушити з Ярослава та Холма на північ – до Бреста та далі – у напрямку Мінська [2, с.334,345].

У лютому 1706р. Петро енергійно збирав резерви до Орші, захищаючи Московський напрям, було також відкладено наказ про підірвання курляндських фортець, та негайний

відхід армії Г. Огільві з Гродно. На кінець лютого 1706р. цар уже мав до 15 тис. війська (правда, з них половина – слабо навчені рекрути), та очікував прибуття 40 гармат з Москви. Саме ці гармати були своєрідними «ноу-хау» – половина з них були 3-х фунтовими польовими з прикріпленими на спільний лафет двома короткими 6-ти фунтовими мортирами для стрільби картеччю, інші двадцять гармат були двоствольними мортирами на спільному лафеті [2, с.348-349]. Українські війська вже зайняли Брест (невеликим загоном), Слуцьк, та оперували біля Ляховичів та Новоградка. Зокрема, у Брест для фактичного командування ними було відправлено поручика Преображенського полку Ф. Глебова [8, с.461]. Однак, наприкінці лютого до Петра дійшли чутки про поразку саксонсько-російської армії під Фрауштадтом («30 тисяч поранені вдесять») і знову Петру у відчай [2, с.268]. Знову Огільві наказано негайно відходити з блокованого Гродно, поділивши корпус на кілька підрозділів, аби шведи не розгромили їх разом, а витрачали сили на переслідування окремих частин. Під час відходу цар знову наголошував на необхідності втопити важкі гармати, а польові кидати «по нужде», якщо ворог буде наздоганяти. Крім того, слід було забрати у місцевих жителів усіх коней та якомога більше провіанту. Але особливо вражає вказівка щодо полонених. Хоча боїв зі шведами й не було, але якісь сутички з шведськими дозорами, очевидно, були, а значить могли бути й полонені. Їх долю Петро залишив на розсуд «Совета Воинского» [2, с.374-377]. Тобто допускався будь-який варіант їх долі.

Правд, через пару днів тональність листів Петра став оптимістичнішим: тепер він пише про героїчний опір 6 тисяч росіян протягом чотирьох годин проти 12 тисяч шведів. Як бачимо, число шведського війська зросло на 50%, а 24 тисячі саксонців ніби й не існувало, а бій реально тривав близько години [8, с.466].

На початку березня 1706р. стало відомо про продовольчі труднощі шведського війська, яке змушене було відійти від Гродно на деяку відстань і розділитись на три корпуси по 5-8 тис. чол. [2, с.381-383]. Це створило більш сприятливі умови для прориву, але все ж Петро дбав і про озброєння нових рекрутів, що обороняли засічну смугу від Пскова до Смоленська, куди очікувався наступ Карла XII. Цар вимагав від Т. Стрешнева (голови Військового приказу) збирати старі самопали, піки та бердиші (по 3-10 тис. штук), аби хоч якось озброїти мобілізованих вояків [2, с.391]. Гетьман Мазепа одержав завдання зосередити на Волині, куди передбачався відхід російських військ, обоз з 2 тис. возів з запасами борошна [2, с.394].

Слід віддати належне й фельдмаршалу Г. Огільві – незважаючи на постійні спонукання Петра І та Меншикова, який перебував з кількома полками кінноти на південний захід від Гродно, він дочекався найбільш сприятливого часу, коли на Німані скресла крига. 23-24березня 1706р. російська армія почала відхід з Гродно, покинувши важкі гармати, більшу частину обозу, в напрямку Тікоцина на південний захід від Гродно з поворотом далі на Брест [8, с.473].

Карл XII, всупереч твердженням про авантюрний характер, зовсім таким не був. Зокрема, він не кинувся з невеликим корпусом (18-20 тис. чол.) на Москву, як того боявся Петро І, не ліквідувавши головні сили російської армії; і тепер, очікуючи прориву росіян на південь, шведи спорудили міст через Німан, в містечку Орлик [8, с.476]. Але, як дотепно зазначив російський дослідник Б. Григор'єв, Карлу фатально не везло з мостами. Спочатку, при спорудженні мосту, він ледве не потону в Німані і був врятований принцом Максом Вюртемберзьким, а згодом льодохід зламав міст шведів, але пощадив міст росіян [3, с.195]. Не вистачило йому моста й через три роки біля Переволочної.

Через льодохід та необхідність полагодити міст шведська армія затрималась на десять діб [8, с.476]. Фельдмаршал Огільві повів армію на південний захід, назустріч кінноті Меншикова, а з містечка Тікоцин попрямував на південь до Бреста, де армія нарешті одержала денний відпочинок 4 (15) квітня 1706р. Достатньо швидко російські війська досягли й Ковеля – 13 (24) квітня, йдучи маршами по 20км на добу, це в умовах весняного бездоріжжя по сильно залісненій місцевості, з досить таки значним обо-

зом. Ймовірно, що росіяни порятували понад 40 легких полкових гармат – армія нараховувала біля Гродно 48 батальйонів (тобто 27 полків), на полк передбачалося до 2-4 трьохфунтових гармат. Огільві доповідав Петру, що взяв по одній гарматі на батальйон [8, с.474]. Однак, деякі полки не були повністю укомплектовані артилерією, шляхом було втрачено кілька одиниць гармат, отже до Ковеля дісталось 30-34 гармати.

Намагаючись наздогнати росіян, Карл знову проявив нестандартність полководця – він не став переслідувати їх тим же шляхом, а спробував перейняти їх коротшим шляхом – через Слонім на Пінськ. Далі можна було досягти Рівного і десь шляхом перехопити російську армію, нав'язати їй бій і знищити. Проте, весна була надто бурхливою і затяжною, аж по середину травня, подолати Пінські болота було нереально. Свою роль відіграли й спроби російсько-українських ар'єргардів затримати шведів – 19 (30) квітня 1706р. відбувся бій під містечком Клецк. Значний загін (5 тис. росіян та українців з 4 гарматами) наштовхнувся на лівофланговий дозор шведів під приводом полковника Крейца (близько 1 тис. драгун без гармат). Погана взаємодія підвела росіян і вони зазнали важкої поразки, втративши до 50 відсотків людей та всі гармати [5, с.47] при незначних власних втратах. Є. Тарле поразку під Клецком прямо приписує інтригам Мазепи [7, с.113]. Наслідком перемоги Крейца стала здача 1 (12) травня шведам фортеці Ляховичі, нещодавно захопленої українцями.

Успіх шведів, однак, стратегічного наслідку не мав, кілька днів вони втратили й до Пінська вийшли 23 квітня (4 травня), коли повинь була в розпалі [3, с.198]. В цей час російські війська, трохи відпочивши на Волині, швидким маршем йшли на Київ, якого дістались 8 (19) травня після тисячокілометрового походу.

Війська ж Карла XII вступили на Волинь лише через два тижні, де розташувались на місячний відпочинок між Луцьком та Дубно. Петро I усе літо чекав їх наступу на Київ, споруджуючи укріплення та приводячи до ладу армію. Але Карл повернув на захід...

Залишається відкритим питання втрат російської армії. Бійці, що загинули під Кльоцком, до складу військ Огільві не належали, але під час блокади та походу багато хто помер через хвороби та виснаження, хтось дезертував. За непідтвердженими даними росіяни втратили від 8 до 14 тисяч чоловік [8, с.463]. Що стосується втрати цінного озброєння, то росіяни змогли його частково компенсувати. Через рік, поки шведи були в Саксонії, росіяни організували роботи по підйому важких гармат з Німана. Великому загонові полковника А.Б. Голіцина вдалося в травні-червні 1707р. дістати щонайменше 11 важких гармат [6, с.223]. Можна вважати, що внаслідок Гродненсько-Волинської операції росіяни втратили 60-65 гармат різного калібру, але втрати особового складу лишаються під питанням.

1. Беспалов А.В. Битвы Великой Северной войны. 1700-1721 / А. В. Беспалов. – М.: Рейтар, 2005. – 254 с.

2. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. Ч.Х.: Грамоты и письма Петра Великого / П. И. Голиков – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1788. – 563 с.

3. Григорьев Б.Н. Карл XII или Пять пуль для короля / Б. Н. Григорьев. – М.: Мол. гвардия, 2006. – 550 с.

4. Жукович П. Полтавская битва и Польша / П. Жукович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1909. – №6. – С.353-386.

5. Красиков В.А. Северная война или блицкриг по-русски / В. А. Красиков. – М.: Олма-Медиа групп, 2010. – 480 с.

6. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб.: б.и., 1907. – Т.5. – 764 с.

7. Тарле Е.В. Северная Война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М.: Соц.Экгиз, 1958. – 480 с.

8. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Т.4, ч.1: Битва под Нарвою и начало побед. / Н. Устрялов. – СПб.: б.и., 1863. – 611 с.

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ
(Біла Церква)

РОТМІСТР ГАБРІЕЛЬ ОХОТА-ПЕРЕТЯТКЕВИЧ У СПРАВІ КОНФІСКАЦІЇ ТАБОРІВСЬКОГО СТАРО- СТВА НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

1790-ті роки були вписані в історію Європи подіями, що значною мірою визначили перебіг подій "довгого" XIX та кривавого XX ст. На тлі тогочасних змін серед найбільш важливих подій поруч із Великою французькою революцією слід назвати кінець Речі Посполитої. Боротьбі різних політичних угруповань навколо Конституції 3-го травня, поділам Речі Посполитої, здійснених її сусідами, та звитяжному повстанню під проводом Тадеуша Косцюшка присвячена величезна література, проте й досі в цьому насиченому подіями часі лишається багато питань не висвітлених жодною публікацією.

Важливе місце серед таких лакун займають події квітня-червня 1793 р., коли російська окупаційна адміністрація привела до присяги на вірність імператриці Катерині II більшу частину населення Правобережної України та Західної Білорусі. Особливі вимоги були висунуті до дідичів, які мали маєтки на теренах окупованих Російською імперією воєводств Речі Посполитої. Кожен дідич, який відмовився від присяги, мусив у короткий термін продати свій маєток. Натомість йому загрожувала конфіскація.

Хоча деякі відомості, зокрема перелік конфіскованих маєтків, і були вже опубліковані [1], проте загалом ці події лишаються маловідомими і щодо самих конфіскацій, і щодо подальших, пов'язаних з ними подій. Конфісковані маєтки були щедро роздаровані Катериною II. Деякі з них згодом повернули їхнім власникам, решта стала основою нової фортуни для найближчого оточення імператриці, а також деяких російських чиновників та військових.

Серед конфіскованих маєтків було і Таборівське староство. Ця мініатюрна королівщина на р. Роставиця почала формуватися як окреме ленне володіння у складі Білоцерківського староства наприкінці XVI – на початку XVII ст. У XVIII ст. вже як окреме староство воно складалося з містечка Таборів та сіл Золотуха, Кам'яна Гребля і Вільшанка. За межі цього маєтку судилися білоцерківські та романівські старости. Не були рідкістю збройні наїзди сусідів на таборівські землі та їх захоплення [2].

24 серпня 1744 р. король Август III надав Таборівське староство Францишку Догель-Цирині герба Дзялоша [3]. Рід Догель-Циринів походив з Лідзького повіту у Великому князівстві Литовському та відомий з початку XVI ст. Згаданий Францишек Догель-Цириня був помітною особою свого часу в Київському воєводстві – трембовельський стольник, бобровницький староста, новгородський земський суддя, посол на сейми. В 1733 р. він підписав від Київського воєводства елекцію Станіслава Лещинського, а в 1744 р. був депутатом на Коронний трибунал. Таборівське староство Францишек Догель-Цириня отримав по Ігнацію Рупнівському. В 1763 р. Францишек згадується романівським старостою. Мав маєток у Володимирському повіті Волинського воєводства. Його дружина Францишка була дочкою Мацея із Стоїчина Стоїцького герба Яніна і Аполонії Гулевичівни [4].

Наступним таборівським старостою став Павло-Антоній, молодший син Францишка і Францишки із Стоїцьких Догель-Циринів. Він народився, мабуть, у Таборові, бо його хрещення відбулося в Бердичівському кармелітському костелі. Про це свідчила виписка з тамтешніх метричних книг, видана 1 березня 1780 р. [5].

Публічне життя Павла-Антонія Догель-Цирині розпочалося в часи безкоролів'я по смерті Августа III. 1764 р. він підписав від Чернігівського воєводства елекцію Станіслава-Августа Понятовського [6].

Передача Таборівського староства відбулася в 1768-1769 рр. 22 жовтня 1768 р. Францишек Догель-Цириня підписав передачу Таборівського староства своєму синові Павлу-Антонію. В уступці у складі Таборівського староства

згадуються села Золотуха, Кам'яна Гребля і Вільшанка. Того ж дня документ був внесений до актових книг Луцького гродського суду [7]. Ця уступка отримала королівську санкцію наступного року. 12 червня 1769 р. король Станіслав-Август підписав привілей, яким староство передавалося Павлу-Антонію Догель-Цирині [8]. Останній того ж року заповнив довічні права на Таборівське староство своїй дружині Катажині з Ростковських [9]. В 1787 р. Павло-Антоній отримав від короля Станіслава-Августа привілей для Таборова [10].

Найбільш важливою задачею щодо Таборівського староства, яку Павло-Антоній Догель-Цириня отримав у спадок від батька, було відновлення цілісності цього маєтку. Йшлося про повернення сіл, захоплених свого часу романівськими старостами. Цю проблему Павлу-Антонію вдалося розв'язати лише на початку 1780-х років. 29 квітня 1782 р. у Варшаві в асесорському суді був укладений декрет у справі між Павлом і Катажиною Циринями та романівським старостою, князем Юзефом Любомирським. Згідно з цим документом Цирині мали бути введені у володіння селами Золотуха, Кам'яна Гребля і Вільшанка [11]. 18 вересня 1783 р. у селі Золотуха був укладений комісарський декрет щодо введення таборівських старост Павла і Катажини Циринів у володіння селами Золотуха, Кам'яна Гребля та про інші питання [12].

Наприкінці 1780-х та на початку 1790-х рр. відбулися значні зміни в Таборівському старостві. Більша частина староства була віддана Павлом-Антонієм Догель-Циринію в оренду різним особам. Так одним з посесорів Таборівського староства був підляський хорунжий, віце-староста Житомирського повіту Юзеф-Ігнатій Корвін-Можковський, який тримав Золотуху і Кам'яну Греблю. Він, у свою чергу, також віддавав частини цих сіл у посесію. Такими субпосесорами були Марк Бернацький та новгородський чашник Станіслав Хжонтовський [13]. До посесорів Таборівського староства належали також Ігнацій і Цецилія із Слуговських Білецькі. На підставі трьохрічного контракту, укладеному в Таборові 20 квітня 1788 р. із старостами Павлом і Катажиною з Ростковських Догель-Циринями вони тримали передмістя цього містечка [14].

28 липня 1791 р. таборівські старости Павло-Антоній і Катажина Цирині уклали з Габріелем Охота-Перетяткевичем, який мав обвінчатися з їхньою дочкою Маріанною, віновий запис [15]. Таким чином Габріель Перетяткевич, син Войцеха і Анелі з Куницьких (народився близько 1755 р. [16]), увійшов до родини таборівських старост. Не виключено, що відтоді саме Перетяткевичі реально господарили в Таборівському старостві. Про це свідчить, наприклад, перелік витрат Павла-Антонія Цирині на це староство, що був укладений згодом Габріелем Охота-Перетяткевичем та охоплював період лише між 1768 та 1790 рр. [17]. Ці хронологічні межі, як видно, визначені отриманням Таборівського староства Павлом-Антонієм від батька в 1768 р. та, напевно, передачею ним цього маєтку зятю і дочці влітку 1791 р. Додатковим аргументом на користь того, що з 1791 р. Таборів став резиденцією подружжя Перетяткевичів, є два переліки витрат Габріеля Охоти-Перетяткевича на його утримання та розбудову [18]. Він же сплачував за Таборівське староство податок, званий квартою [19]. Проте формально старостою лишався його тесть Догель-Цириня.

На той час Таборів (дані на 1789 р.) виглядав як справжнє містечко: був оточений давніми валами, захищений двома брамами, з ринком і корчмою у середмісті, трьома десятками будинків християн, церквою, ставом і млином. Напевно мешкали в Таборові ще й євреї. Двома роками раніше проїхав неподалік від Таборова (через Павлолч) король Станіслав-Август Понятовський. Павло-Антоній Догель-Цириня вітав тоді його разом з іншими місцевими дідичами [20]. Родина Догель-Циринів стало мешкала в Таборові [21], що також вплинуло на його розвиток.

16 червня 1792 р., тобто вже за часів Перетяткевичів, король Станіслав-Август надав Таборову привілей на міські права. Мешканці Таборова набули статусу міщан та мали право на самоврядування. Описаний в тому привілеї і герб Таборова: в червоному полі золота брама з двома вежами, в якій св. Павло з мечем опущеним донизу; над короною ого-

лений меч [22]. Вміщення в гербі св. Павла виразно натякає на Павла-Антонія Догель-Цирину, що дозволяє приписати розробку таборівського герба подружжю Перетяткевичів.

Весною 1793 р. Таборів опинився в зоні російської окупації, а його власники мусили або присягати Катерині II, або позбутися свого маєтку. Існують кілька документальних свідчень про присягу Павла-Антонія Догель-Цирини. 20 квітня 1793 р. він отримав від корнета Херсонського легкокінного полка Гаврила Максимовича свідоцтво про те, що присягнув на вірність Катерині II [23]. Ймовірно, сама присяга відбулася того ж дня. Згодом староста Павло Догель був внесений до списку осіб, які присягнули у Варковицях [24]. 10 грудня 1796 р. дворянський засідатель Францишек Мьяновський, можливо, на підставі згаданого списку, видав свідоцтво про виконання таборівським старостою Павлом Цириною присяги на вірність російській імператриці [25]. Таким чином, немає підстав сумніватися у виконанні Павлом-Антонієм Догель-Цириною присяги.

Натомість набагато складнішим є питання про присягу Габріеля Перетяткевича. Список осіб, які присягнули тоді Катерині II, містить дані про кількох членів цього роду:

- Адам Перетяткевич, ловчий, присягнув у Лабуні [26];
- Юзеф Перетяткович – у Старокостянтинові [27];
- Ян Охота-Перетяткевич – в Темноглинці (?) [28];
- Богумила Перетятковичова – у Рівному [29];
- Кароль Перетяткович, шамбелян, – у Бердичеві [30].

Як видно з цих даних, Габріель Перетяткевич, скоріш за все, не присягнув Катерині II одночасно з тестем. Загалом жодних даних про присягу Перетяткевича ми не маємо. Натомість не виключено, що на той час він мав австрійське підданство. Так, якийсь Габріель Перетяткович був легітимований в 1782 р. у Львівському земському суді. В 1791 р. він згадується в ролі “королівського штабс-ротмістра” [31]. Можливо, що йдеться саме про зятя Догель-Цирини [32]. Цікаво, що в наявних джерелах щодо Таборова, датованих 1794-1799 рр., Габріель Перетяткевич фігурує саме як ротмістр коронних військ.

Тим часом 1 листопада 1793 р. таборівський староста Павло-Антоній Догель-Цириня підписав уступку цього маєтку на користь Габріеля і Маріанни з Циринів Перетяткевичів [33]. Формальне оформлення передачі Таборівського староства було викликане, можливо, наміром Павла-Антонія виїхати за межі окупованих Російською імперією теренів. Пізніше цей виїзд аргументувався необхідністю лікування, що було засвідчено відповідним документом. На той час вже існували дозволи шляхті на такі поїздки без паспортів. Ці дозволи були оприлюднені восени 1793 р. брацлавським губернатором Берхманом і наглядцем Паволоцької округи, ротмістром Сфимовичем [34].

В 1794 р. Таборівське староство було конфісковане у ротмістра Перетяткевича та подароване імператрицею Катериною II угорському графу Валентію Естергазі. Перетяткевич оскаржив таке рішення у суді [35]. Свідченням початку боротьби за цей маєток можна вважати відомість про витрати Габріеля Охоти-Перетяткевича на побудову різних господарчих споруд у Таборові, що датована 29 травня 1794 р. [36]. В подальшому він зібрав значну кількість документів, які доводили права Павла-Антонія Догель-Цирини і його власні на Таборівське староство, фіксували витрати на його утримання та розбудову, свідчили про присягання Павлом-Антонієм Догель-Цириною на користь Катерини II і його благонадійність тощо (див. Додаток). Крім звернення до суду Перетяткевич також скаржився до брацлавського губернатора Берхмана, а згодом до київського цивільного губернатора Мілашевича [37].

Претензії щодо Таборівського староства мали також згадані вище посесори його частин. Зокрема, Марк Бернацький та новогрудський чашник Станіслав Хжонстовський 26 березня 1799 р. уповноважили житомирського реєнта Міхала Бернацького “о хождении по сему делу” [38].

Справа про Таборівське староство затягнулася. В 1797-1798 рр. Сквирський повітовий земський суд отримав пропозицію від київського губернатора щодо скорішого закінчення справи. На це суд зауважив, що потрібні додаткові документи (дані про кількість кріпаків у Таборівському старостві по ревізії 1795 року, свідчення про характер прав

Догель-Цирини на це староство та копія грамоти графу Естергазі на староство). Київський головний суд щонайменше двічі вимагав від Сквирського повітового земського суду надіслати цю справу на ревізію, з чим останній довго зволікав [39]. Нарешті справа потрапила до Києва, проте закінчилася не на користь позивачів. В грудні 1799 р. Цивільний департамент Київського головного суду надіслав до Київської казенної палати справу по цим претензіям “с переводом на российский диалект” [40]. Внаслідок такого результату судового процесу графі Естергазі володіли Таборівським маєтком ще й в 1860-х роках [41].

Що ж до родини Перетяткевичів, то вона замешкала у Махнівському повіті. 7 листопада 1804 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало їхнє благородне походження з внесенням до шостої частини родовідної книги дворян Київської губ. Габріель окреслений тоді як ротмістр колишніх коронних військ, який володів на кількокаційному праві чотирма кріпаками чоловічої статі в с. Куманівка того ж Махнівського повіту. Мав він синів Аполлона, Августина і Зенона-Адальберта (Войцеха) [42], яким не довелося скористатися тими можливостями, які могло б їм надати Таборівське староство.

***

Підсумовуючи відомості про конфіскацію Таборівського староства та викликану цим боротьбу, слід підкреслити, що на початку російської окупації маєток лишився у володінні давнішого старости Павла-Антонія Догель-Цирини завдяки присязі останнього імператриці Катерині II наприкінці квітня 1793 р. Внаслідок офіційної передачі Догель-Цириною староства у власність своєму зятю і дочці маєток опинився в небезпечній ситуації.

За часів Речі Посполитої така уступка потребувала королівської санкції. Російська окупація Правобережної України унеможливила реалізацію звичайного сценарію передачі прав на Таборівське староство. В цього контексті акт уступки староства мав з юридичного погляду контр-оверсійний характер.

Крім того, новий власник староства, ротмістр Габріель Перетяткевич, судячи з наявних даних, не присягав на вірність імператриці Катерині II. Навіть під час судового процесу він не представив жодних документів про свою присягу. Можливо, це пояснюється тим, що Перетяткевич мав австрійське підданство і вважав, що вимога російської адміністрації, адресована підданам Речі Посполитої, його не стосується.

Російська окупаційна влада скористалася цими суперечливими з юридичної точки зору обставинами і конфіскувала Таборівське староство у ротмістра Габріеля Перетяткевича. Судячи з матеріалів судової справи, це рішення було ухвалене та оприлюднене перед 29 травня 1794 р. Слід підкреслити що воно, мабуть, припало на початкову фазу повстання під проводом Тадеуша Косцюшки, яка, як відомо, була відзначена звитязними перемогами повстанців над російськими військами в битвах під Рацлавицями (4 квітня) та за Варшаву (17-18 квітня). В цьому контексті конфіскацію Таборівського староства слід також розглядати як російську репресивну реакцію на це повстання.

Можемо констатувати, що ротмістр Перетяткевич швидко зреагував на конфіскацію маєтку та розпочав боротьбу за нього. Остання складалася з відстоювання його прав у суді та зі скарг до найвищих чиновників російської адміністрації краю. Боротьба тривала понад п'ять років. До неї включилися, окрім Перетяткевича, також і посесори, які тримали різні частини Таборівського староства, та понесли збитки внаслідок конфіскації маєтку. Втім, ця боротьба супроводжувалася затягуванням судового процесу та байдужістю губернаторів, що можна пояснити долею староства. Як, відомо, імператриця Катерина II подарувала його графу Естергазі. Таким чином суд мав би поновити права Перетяткевича, переключивши рішення самодержавної імператриці, що виглядало цілком безперспективно.

В 1799 р. судова справа була закінчена із збереженням існуючого на той час стану речей. Перетяткевичі програли її та опинилися за своїми статками в середовищі дрібної шляхти. Натомість графі Естергазі володіли Таборівським маєтком впродовж наступних десятиліть.

Слід додати, що це була поразка не лише Перетяткевичів. Вже на початку перебування цього маєтку з волі російської імператриці у володінні угорського графа були зневажені права місцевого люду – міщан перетворено на кріпаків. Також граф Естергазі відібрав землі місцевої церкви, яка внаслідок цього втратила статус парафіяльної та перетворилася на кладовищу. Сам Таборів, який впродовж XVIII ст. зусиллями місцевих старост виріс у містечко, за кілька років став сільцем, мешканці якого мусили ходити до церкви у сусідні Чубинці. Золота брама у таборівському гербі часів Речі Посполитої стрімко перетворилася на злиденну солом'яну стріху під російським пануванням.

Додаток

Серед численних документів із судової справи щодо Таборівського старства Перетяткевичі згадуються в таких (всі ці документи писані були польською мовою і з них робилися переклади на російську):

“18. Перечневая ведомость издержанных Гаврилом Охотою Перетяткевичем на постройку разных хозяйственных строений в Таборове 1794 года мая 29 д. учиненная...” [43];

“20. Росписка от корнета Ивана Бенехгаузена о принятии от ротмистра Перетяткевича выроченной с местечка Таборова квартовой роты 1795 года мая 5 д. данная...” [44];

“27. Реестр издержкам по делу старства Таборовского Павла Цырины с 1768 по 1790 год Гаврилом Охотою Перетяткевичем 1798 года февраля 20 д. учиненный...” [45];

“29. Реестр о издержанных деньгах ротмистром Гаврилом Перетяткевичем на освобождение Таборовского старства из под ... того 798 года апреля 20 д. учиненной...” [46];

“31. Свидетельство от дворянского заседателя Игнатия Кавецкого ротмистру Гаврилу Перетяткевичу о жизни села Березолуп дедича старства таборовского Павла и Катерины Цыринов 1798 года июня 15 данное...” [47];

“32. Свидетельство от губернского маршала Козловского ротмистру Перетяткевичу о подаванном им Перетяткевичем к господину брацлавскому губернатору Берхману по делу старства Таборовского прошений того 798 года июня 28...” [48];

“34. Вопросы для зделания следствия со стороны ротмистра Гаврилы и его жены Марьянны Перетяткевичов по делу касающемуся отобрания старства Таборовского с поименованием людей для снятия с оных показания того 1798 года сентября 7 д. ... учиненное...” [49];

“44. Опись документам со стороны ротмистра Перетяткевича в Сквирском земском поветовом суде представленным 1797 года декабря 27... учиненная...” [50];

“56. Веновная запись между старстами таборовскими Павлом и Катериною Цыринами и Гаврилом Перетяткевичем при бракосочетании с дочерью их девицей Марьянной 1791 года июля 28 заключенная...” [51];

“58. Свидетельство от карнета Херсонского легкоконного полка Гаврила Максимовича Павлу Цырине о учиненной на верность Всероссийскому Ее Императорского Величества престолу присяги 1793 года апреля 20 д. данное” [52];

“64. Свидетельство дворянского заседателя Францишка Мяновского о виконании старостой таборовским Павлом Цыриной присяги на верность Всероссийскому Ее Императорского Величества престолу 1796 года декабря 10 д. данное...” [53];

“60. Уступка от старсты таборовского Павла Догель Цырины Гавриле и Марьянне с Цыринов Перетяткевичам супругам детям его на старство Таборовское 1793 года ноября 1 данная...” [54];

“69. Копия предложения Его Превосходительства господина тайного советника, киевского гражданского губернатора и кавалера Василия Ивановича Милашевича в Сквирский земский поветовый суд 1797 года декабря 28 д. полученного о рассмотрении тому суду препровожденных при том документов и прошений ротмистра Перетяткевича и посессоров старства Таборовского и о учинении на законном основании решения...” [55];

“97. Прошение бывших польских войск ротмистра Гаврила Охоты Перетяткевича с представлением свидетельства данного ему из Волинского губернского правления о учиненной на верность Ее Императорскому Величеству

блаженной и вечно славы достойной памяти государыне и императрице Екатерине Алексеевне подданства, жены его отцом Павлом Догель Цыриной присяги в Главный суд ноября 23 того года поданное...” [56];

“99. Экстракт оного поданного дела в Киевском главном суде Гражданском департаменте сочиненного и подписанный сторонами Перетяткевичем, Бернацким и Белецким...” [57].

1. Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867 / Zestawil J. Iwaszkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Rady Naczelnej Organizacji Ziemianiskich, 1929. – 53 s.

2. Rulikowski E. Taborów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: Wiek, 1892. – T. XII. – S. 135-137.

3. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 6 зв.

4. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Tom II / Monografie i wzmianki przez K. Pułaskiego; wstęp, opracowanie tekstu, przypisy oraz indeksu T. Epsztein i St. Górzynski. – Warszawa: DiG, 2004. – S. 38, 41.

5. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 4.

6. Kronika... – S. 41.

7. Kronika... – S. 41; ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 6 зв.

8. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 6 зв.

9. Kronika... – S. 41.

10. Kronika... – S. 41.

11. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7.

12. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7.

13. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 9-11.

14. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 3.

15. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7-7 зв.

16. ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 364, арк. 139 зв., 140; Rodzina... – Tom XIII. – S. 276.

17. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5.

18. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 4-4 зв., 5.

19. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 4 зв.

20. Чернецький Є. Сільце Таборів на Сквирщині. – В друці.

21. Про це свідчить, наприклад, хрещення у місцевій церкві парохом Григорієм Вітавським 26 листопада 1789 р. Барбари, дочки таборівських старост Павла і Катажини з Ростовських Догель-Цыринів (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1014, спр. 61, арк. 11).

22. Дрегало А. Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791-92 рр. – Київ-Львів, 1997. – С. 20.

23. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7 зв.

24. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 77.

25. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 8.

26. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 197 зв.

27. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 203 зв.

28. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 206 зв.

29. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 210.

30. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 211.

31. Poczest szlachty galicyjskiej i bukowiniskiej. – Lwów: Drukarnia Instytutu stauropełgianskiego, 1857. – S. 190; Rodzina... – Tom XIII. – S. 276.

32. Існує можливість перевірити це припущення, адже збереглася легітимацийна справа Габрієля Перетяткевича 1782 р.: ЦДІАЛ України, ф. 165, оп. 3, спр. 3592, 9 арк.

33. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7 зв.

34. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7 зв.-8 зв.

35. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 1.

36. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 4-4 зв.

37. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5, 8 зв..

38. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 9-11.

39. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 281, арк. 1-10.

40. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 1.

41. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. – С. 168.

42. Список дворян Волинской губернии. – Житомир, 1906. – С. 188; Rodzina... – Tom XIII. – S. 277; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 364, арк. 139 зв., 140, 141, 142.

43. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 4-4 зв.

44. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 4 зв.

45. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5.

46. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5.

47. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5.

48. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5.

49. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 5 зв.

50. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 6-6 зв.

51. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7-7 зв.

52. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7 зв.

53. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 8.

54. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 7 зв.

55. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 8 зв.

56. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 11.

57. ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 325, арк. 11 зв.

Валерій БОРТНІКОВ
(Луцьк),
Віра БУРДЯК
(Чернівці)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Період правління російського імператора Олександра I (1801–1825), який зайняв царський трон після трагічної смерті імператора Павла I 1801 р., так само, як і за батька, вирізнявся поміркованістю щодо польського впливу на теренах Західного краю, оскільки в питаннях управління приєднаними територіями царизм намагався спиратися на польське дворянство. Історики різних шкіл цей період правління оцінювали по-різному. Наприклад, представники офіційної російської історіографії, писали: «... С восшествием ... на российский престол императора Александра I, положение дел на Волини в существе своем не только не изменилось, но и получило дальнейшее развитие в неблагоприятном для русской народности и православия направлении, особенно в первую половину царствования...» [2, 254]. На думку ж французьких учених, прихильників західної демократичної традиції, перший період свого правління молодий імператор був майже винятково зайнятий «уничтожением всего того, что было сделано его отцом, — отменой его законов, исправлением причиненного им вреда» [4, 134]. Він, зокрема, відновив вибори представників дворянства, звільнив священнослужителів від тілесних покарань, знищив таємну експедицію Катерини II; було знято також заборони щодо західної моди, відмінено напудрені коси для солдатів та ін.

У низці маніфестів на початку квітня 1801 р. Олександр I підтвердив привілеї й жалувані грамоти дворянству та містам 1785 р., а також скасував усі узаконення, що їм суперечили. Зокрема, скасовано:

указ від 3 січня 1797 р. та наступних конфірмацій щодо покарання дворян за злочини засобами «торгової кари»;

укази від 4 жовтня 1799 та 30 листопада 1800 рр. про заборону дворянським дітям, які не служать, й особистим дворянам поступати на цивільну службу без спеціального дозволу імператора в кожному окремому випадку;

указ від 12 квітня 1800 р. про заборону поступати на цивільну службу тим дворянам, які вже пішли у відставку з військової служби;

указ від 14 жовтня 1799 р. щодо відміни губернських дворянських зібрань та запровадження нової процедури обрання губернського предводителя;

указ від 30 березня 1800 р. щодо більш суворого покарання шляхти, яка відмовлялася служити на посадах, до яких їх обрало дворянство повіту чи губернії, або запізнювалася з несенням такої служби;

указ від 4 травня 1797 р. щодо заборони подання колективних клопотань;

укази від 4 грудня 1796 та 6 березня 1801 рр. щодо відміни ведення дворянської родовідної книги та припинення повноважень дворянських зібрань щодо розгляду й затвердження доказів дворянського походження та видачі грамот стосовно осіб, які ще не довели своє шляхетське походження;

указ від 16 серпня 1798 р. щодо заборони однодворцям доводити свої шляхетські права. Як наслідок, «дворянство Російської імперії, а з ним і невизнана шляхта правобережних губерній поверталася до чіткої станової організації з унормуванням процедурами визнання дворянських прав та їх застосування» [5, 28–29].

За визначенням сучасних фахівців, із самого початку царювання Олександр I намагався поєднувати імперську уніфікацію управління колишніми так званими «східними кресами» Речі Посполитої з визнанням (часто мовчки) їх регіональних особливостей та історичної своєрідності [3, 94]. Зокрема, на приєднаних територіях аж до 1840 р. ле-

гально зберігалася дія Литовського статуту, активно розвивалася польська система освіти (особливо в Північно-Західному краї). Свідченням того, що в найближчий час влада там не збиралася радикально змінювати систему правовідносин, є випуск улітку 1810 р. в сенатській типографії книги, особисто затвердженої імператором, за такою назвою: «Словарь или содержание польских и литовских законов служащих руководством в судебных делах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций». Її вартість складала 5 руб.

Початок нового царювання ознаменувався для Правобережної України підпорядкуванням її губерній, як прикордонних, військовим губернаторам. За іменним указом Сенату Мінська губернія відійшла під юрисдикцію Київського військового губернатора; Волинська – Подільського. 1 січня 1802 р. затверджено новий штатний розпис для 37 губерній Російської імперії, до яких увійшли і губернії Правобережної України з поширенням на них взірцевих штатів основних російських губернських установ [10, 20]. Важливим кроком у справі забезпечення впорядкованого централізованого управління імперією стало запровадження 1802 р. міністерств.

Міжнародна ситуація на той час була надзвичайно складною, що не могло не позначитися на політиці влади всередині країни. Перемога Великої французької революції й прихід до влади Наполеона Бонапарта, який 1799 р. став консулом, а 1801 р. – імператором, накреслили нові пріоритети у світовій політиці. У гегемоністські плани Наполеона входило не лише послаблення свого непоступливого супротивника – Англії, а й таких великих абсолютистських монархій, як Австрія, Пруссія та Росія. Остання ж лише 4 жовтня 1809 р. оголосила про закінчення війни зі Швецією, яка тривала з 1808 р. Усе це об'єктивно штовхало опозиційну шляхту до союзу з Наполеоном. За умовами Тільзитського миру Наполеон 1807 р. заснував Герцогство Варшавське, а за рішенням Віденського конгресу (1814–1815 рр.) держав-переможців Наполеона – утворено Королівство (Царство) Польське, що залишало в польських патріотичних колах надію на відновлення польської державності. До того ж такі сподівання в певний історичний момент почали набувати ознак реальності, оскільки після поразки австрійської армії від військ Наполеона 14 жовтня 1809 р. підписано мирну угоду, за якою Австрія відступала Західну Галичину, Люблінщину й Підляшшя на користь Варшавського герцогства.

Саме польське питання стало одним із «подрозників» загострення відносин російського уряду з Наполеоном напередодні Вітчизняної війни 1812 р. Французькі історики Лависс та Рамбо у своїй відомій «Історії XIX століття», зауважували, що, Велике герцогство Варшавське «в сущности, ведь и являлось Польшей, восстановленной на самой границе России и готовой потребовать у России назад все области прежнего Польского королевства... Александр знал, какие надежды возлагали на Наполеона поляки как великого герцогства, так и русских областей...» [4, 244]. Заслужують на увагу й міркування цих авторів щодо визнання низького рівня готовності переважної частини населення приєднаних територій до протесту проти царської влади, їх тяжіння до польської державності та польської культури за умов існування принципових соціальних і етнокультурних розмежувань. На їх переконання, приєднані землі, а саме Литва, Білорусь, Україна, «вовсе не были польскими. Царя, Наполеона и даже самих поляков вводило в заблуждение то обстоятельство, что дворянство в этих областях было польское... Если Литва или, по крайней мере, ее правящие классы всегда шли заодно с Польшей, то белорусская и украинская области во время польских восстаний поставляли лишь немногих бойцов. В этом отношении Наполеон так же ошибался в расчетах, как впоследствии вожаки польского восстания 1831 года. И Александр и Наполеон очень плохо знакомы были с этими этнографическими и политическими условиями; именно этим объясняются преувеличенный страх первого и надежды второго» [4, 245–246].

Зазначені обставини, а також небезпека занесення з Європи «революційної зарази» активізували боротьбу ца-

ризму з противниками самодержавства всередині країни. За таких умов логічними виглядають кроки Олександра I щодо наведення порядку й зміцнення дисципліни на західних кордонах імперії, хоча, на перший погляд, вони виглядали дещо жорсткими.

Мовою документів
1809 р., СЕРПНЯ 27. УКАЗ ІМПЕРАТОРА ОЛЕКСАНДРА I СЕНАТУ. – ПРО ПОКАРАННЯ ЗА САМОПРАВНИЙ ПЕРЕТИН ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

УКАЗ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКОГО

Из Правительственного сената от 27 августа 1809 г. № 1632

«До сведения Нашего дошло, что некоторые из поселян и обывателей пограничных губерний, предаваясь по простоте их ложным и неосновательным слухам, отлучаются без ведома начальства от жилищ их за границу.

В пресечение таковых противозаконных отлучек Мы признали нужным принять следующие меры:

Поселян, приличенных в таковых отлучках по поимке их отдавать без зачету годных в солдаты, а негодных ссылатъ яко бродяг в крепостную работу.

... если бы паче чаяния и из дворян и помещиков кто-либо обличен был в таковом преступлении, или же в подкущении, подговоре, а паче в доставлении каких-либо способов к вооружению, таковых имени немедленно конфисковать, а их самих предавать суду по всей строгости законов. ...

Августа 24 дня 1809 года.

Александр» [9].

Дворянам, які без дозволу відлучилися за кордон до виходу згаданого указу, надавався шестимісячний термін, починаючи від дня опублікування указу, для повернення до Росії: у противному випадку їхні маєтки конфіскувалися. Саме такий прецедент розглядався на засіданні Волинського губернського правління щодо маєтків поміщиків Чарнецького й Блендовської, які (імення) після конфіскації «оставлены во владении посессоров, до истечения контр-актов» [6].

У вересні 1809 р. предметом розгляду Волинського губернського правління став указ сенату, у якому йшлося про адвокатів Бачинському та Ковалинському, які «науцали студентов Кременецкой гимназии бежать за границу». Сенс указу зводився до того, «чтобы подговаривающие других к побегу за границу предаваны (мова оригіналу – Авт.) были строжайшему по законам суждению...» [8].

Свідченням того, що явище несанкціонованого виїзду за кордон набуло масового характеру, є список конфіскованих польських маєтків, «покинутих» їхніми власниками. Цей фоліант емністю у 400 сторінок складався Міністерством фінансів із 1809 по 1913 рр. На Волині було конфісковано найбільшу кількість володінь: 44 ділчихих та 35 простої шляхти [1, 178, 182].

У період Вітчизняної війни з Наполеоном у прикордонних областях за наказом імператора оголошувався воєнний стан, а їх населення підпорядковувалося головнокомандуючим діючих у тому районі армій. Останній особисто мав право звільняти чиновників міської й земської поліції, а також віддавати винних до воєнного суду. Волинська губернія навесні 1812 р. перебувала під безпосереднім керівництвом Головнокомандувача російськими військами, генерала від інфантерії князя Петра Івановича Багратіона. Воєнний стан у Волинській губернії скасовано указом імператора 24 грудня 1813 р.

Принципово важливим кроком щодо інтеграції польських автономних земель до складу Російської імперії, який водночас мав символічне значення, став указ Сенату від 4 квітня 1816 р., згідно з яким відрядження до Царства Польського не повинне було вважатися відрядженням за кордон [7].

Період початку – середини 1820-х рр. відрізнявся відносною гармонією у відносинах між центральною владою та великими польськими землевласниками, свідченням чого є зайняття високих державних посад представниками

польської аристократії. Не в останню чергу така політика була обумовлена особистими симпатіями царя до представників польської еліти, які входили до його найближчого оточення. Наприклад, товариш царя Адам Чарторийський, патріот Речі Посполитої, у 1802–1806 рр. обіймав посаду міністра іноземних справ, а також був попечителем Віленського навчального округу (1803–1824). Посади Волинського цивільного губернатора та віце-губернатора займали такі впливові польські поміщики, як Варфоломій Гижицький (1816–1824) та Філіпп Плятер (1818–1820). Великий вплив на розвиток культурного й освітнього простору Волинської губернії здійснював Тадеуш Чацький. За висновками Надії Щербак, польські діячі, користуючись лібералізмом Олександра I, домоглися того, що в першій чверті XIX ст. Правобережна Україна стала центром розвитку польської освіти та культури [11, 17]. Пояснення такої прихильності до польського дворянства з боку царської влади полягало в тому, що це добірне товариство «об'єднував своєрідний дух родини та почуття цивілізаційної спільності. Їхній стиль життя поєднував витонченість із консерватизмом, розкіш із космополітизмом. Національна ідентичність не мала там тієї значущості, якої вона набуде в подальшій десятиліття» [1, 22].

Оцінюючу загалом часи правління Олександра I, можна погодитися з думкою вчених, які вважають, що це були роки ліберальних пошуків і конституційних мрій, великих адміністративних експериментів, надання широкої автономії приєднаним до імперії західним окраїнам.

1. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Пер. з фр. Зої Борисюк / Д. Бовуа. – Л.: Кальварія, 2007. – 296 с.

2. Вольный. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П. Н. Батюшковым. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная Польза», 1888. – 415 с.

3. Западные окраины Российской империи / Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.

4. История XIX века: под ред. проф. Лависса и Рамбо. – Второе доп. и испр. изд. / под ред. проф. Е. В. Тарле; пер. с фр. – Т. 2: Время Наполеона. 1800–1815. Ч. 2. – М.: ОГИИЗ. Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 579 с.

5. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.

6. О назначении отлучившимся за границу без дозволения начальства 6-ти месячного срока на возврат в Россию // Государственный архив Волинской области (ДАВО), ф. 486, оп. 1, спр. 19, арк. 12.

7. О не считании отпуска в Царство Польское отпуском за границу. Указ Правительственного сената от 14 апреля 1816 года // ДАВО, ф. 486, оп. 1, спр. 36, арк. 178.

8. О предании суду подговаривающих к побегу за границу людей // ДАВО, ф. 486, оп. 1, спр. 16, арк. 247.

9. Про наказания за самоправный перетин западных кордонів Російської імперії. Указ імператора Олександра I Сенату. 24 серпня 1809 р. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXX. – № 23806; ДАВО, ф. 486, оп. 1, спр. 16, арк. 249–250.

10. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра; [Ін-т укр. археографії ім. М. С. Грушевського НАН України. – Студії. – Вип. 2]. – К.: [б. в.], 1998. – 75 с.

11. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – 38 с.

Олексій ТОПАЛЬСЬКИЙ
(Київ)

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830-1831 РОКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Після Віденського конгресу Польща увійшла до складу Російської імперії, де у 1815 р. отримала свою конституцію. У ній закріплювалися широкі автономні права, однак через контраст в політичному житті між Королівством Польським і Російською імперією стало зрозумілим, що передбачені конституційні права та свободи не вписуються в загальнодержавну обстановку і дотримуватися на практиці не будуть. Жорстка російська монархія почала впроваджувати контроль над населенням і обмежувати діяльність польських установ та організацій. Всіх не задоволених передавали до таємної поліції. Свободолюбиві поляки не бажали терпіти те, що для російського народу стало нормами державного управління. Почали з'являтися підпільні організації для боротьби за встановлені конституцією права та свободи. Як наслідок, на хвилі європейського революційного підйому у листопаді 1830 р. в Королівстві Польському також вибухає повстання. Поштовхом до нього стало поширення чуток про бажання російського імператора відправити у 1830 р. польські війська на придушення революції у Франції [8,7].

Події Польського повстання 1830 – 1831 рр. були об'єктом досліджень багатьох науковців. Вивчаючи військову історію дослідники неодноразово піднімали проблеми, що стосуються повстання, проте у вітчизняній історичній науці не існує загальної праці, присвяченій польському повстанню на території Правобережної України.

Існує два напрями, за якими велася роботи з вивчення цієї теми у історичній літературі, що умовно їх можна назвати Польський та Російський.

Роботи В. Зайвського, Т. Доманського, Ф. Вротновського, Л. Баумгартена, М. Мохнацького, Е. Опмана, А. Новолеського, С. Бажиковського, що представляли в літературі точку зору з польського боку, яка являє собою бачення подій у спектрі боротьби за права та свободи населення. Цінною для розгляду цієї теми є праця А.К. Пузиревського

“Польсько-російська війна 1831 року”, де описано повстання але вже з погляду російського воєнного історика.

Переважає більшість дослідників з Росії вказують на те, що повстання сприймалося, як війна проти царя, а не як боротьба за звільнення країни. Тому, на мою думку, до аналітичних висновків російських дослідників варто підходити вкрай обережно. Натомість фактичний матеріал у цих роботах зібрано добре. Він не змушує сумніватися у своїй правдивості.

Що ж до самих подій на території України, то за позицією члена польського повстанського уряду, голови “Патріотичного товариства” Й. Лелевеля, сейм Королівства Польського звернувся до населення Правобережжя з закликом взяти участь у повстанні [9]. На Правобережну Україну було відправлено кавалерійський корпус під командуванням генерала Ю. Дверницького. Тим часом на Київщині в лютому 1831 р відбулася нарада польських поміщиків та шляхти, яка прийняла ухвалу про підготовку до збройного повстання і висловила побажання, щоб поміщики дали селянам безумовну свободу. Хоч цей пункт на практиці не здійснювався, але він свідчив про те, що найбільш далекоглядні представники руху розуміли вирішальне значення селянства для перемоги у повстанні. Інші пункти ухвали зобов'язували поміщиків надавати кошти на утримання повстанського війська, містили план організації повстання, пропаганди серед народних мас, встановлення зв'язку між повстанськими силами і Національним повстанським урядом.

Відсутність єдиного керівництва негативно позначалася на організації сил для боротьби. Тому 10 березня 1831 р на нараді шляхти Київщини і Поділля у с. Михайлівка Вінницького повіту було вирішено обрати шляхтича В. Тишкевича головним керівником повстання, виробити реаль-

ний план спільних дій та негайно розпочати формування військових загонів. Але поміщики все ж побоювалися залучати до цих загонів селян, щоб вони не повернули зброю проти своїх гнобителів.

Важливе значення для координації повстання на Поділлі й Київщині мала нарада, що відбулася 19 березня в с. Глинянка Брацлавського повіту. В цей час уже стало відомо про рух корпусу Ю. Дверницького на Волинь. Тому учасники наради вирішили, що повстання повинно розпочатися насамперед у південних повітах Поділля, розташованих між Південним Бугом і Дністром.

Головнокомандуючим повстанським військом обрали відставного генерала Б. Колишка, який ще у 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Т. Костюшка. Тим часом корпус Ю. Дверницького 2 квітня вступив до містечка Дружкопіль, де передбачалося підписання конфедеративного акта, що мало сприяти розгортанню повстання на Волині. Однак конфедерацію утворити не вдалося. До корпусу приєдналося лише декілька дрібних загонів шляхти [5].

7 квітня відбулася битва під м. Боремлем. Генерал Ю. Дверницький мав під своїм керівництвом 7000 війська із 12 гарматами. Йому протистояло 11 тисяч росіян із 36 гарматами під керівництвом Ф. Рідігера [6]. 18 квітня поляки навели міст через р. Стир в околиці Боремля, але на іншому березі ріки наштотувалися на росіян, які намагалися захопити міст, хоча їм це не вдалося через вправні дії польських артилеристів та піхотинців. Наступного дня відбувся бій, у якому взяли участь всі сили обох сторін. Вночі Ф. Рідігер переправив свої війська на лівий берег р. Стиру поблизу с. Хрінників та дав наказ атакувати позицію поляків, розраховуючи на свою велику чисельну та вогневу перевагу.

Бій почався атакою першої лінії польської кінноти. Вона завдала поразки першій лінії російської кінноти, яка контратакувала та відкинула поляків, але сама зазнала поразки від другої лінії польської кінноти. Полякам вдалося захопити частину російських гармат, із яких 5 вони змогли взяти з собою. Дії піхоти з обох боків були досить нерішучими і бій припинився після сильної зливи. Обидві сторони, росіяни і поляки, у битві втратили по 500 солдатів [6].

Зрозумівши, що сили повстанців на Волині слабкі й нездатні подати допомогу корпусові Ю. Дверницький вирішив пробиватися на Поділля, але переважаючи сили царського війська не дозволили йому здійснити цей намір. 15 квітня корпус перейшов через кордон у Східну Галичину, де його роззброїли австрійські власті [4, s.447].

Незважаючи на невдачі корпусу Дверницького, на Волині 10 квітня ватажки кількох загонів урочисто прийняли рішення продовжувати боротьбу, створити свою військову та цивільну владу. 19 квітня повстанці захопили м. Ковель. Царський уряд надіслав військові сили, яким вдалося розгромити повстанців і зайняти місто. Частина повстанців відступила в Східну Галичину, а кілька сотень, прорвавши заслони царських військ, переправилися через Західний Буг і 29 травня пробігли до фортеці Замостя. На початку травня зазнав поразки повстанський загін в Овруцькому повіті. Лише в Луцькому повіті деякий час діяв загін під керівництвом графа С. Ворцеля – пізніше відомого польського революціонера-демократа і соціаліста-утопіста. Однак і цей загін під тиском царських військ мусив відступити в Польщу.

У середині квітня 1831 р. вибухнуло повстання на Поділлі. Збірним пунктом повстанців стало с. Красносілки Гайсинського повіту, розташоване над Південним Бугом, куди з Гайсинського, Ушицького, Балтського, Ямпільського та інших повітів зібралося близько 1200 чоловік, переважно дрібної польської шляхти. 25 квітня 1831 р. розпочалося повстання шляхти в Таращанському, Радомишльському, Махнівському, Липовецькому й Уманському повітах Київської губернії. Однак масового повстання на Правобережжя шляхти підняти не вдалося: українське селянство сприймало цю боротьбу як чужу для себе “панську справу”, що не могла принести йому визволення від кріпосництва.

У кінці квітня 1831 р. війська генерала Колишка зібралося в містечку Гранів Гайсинського повіту, куди підходили нові підкріплення. Повстанці мали вже понад 3 тис. озброєних воїнів. Готуючись до боїв з царськими військами, гене-

рл Б. Колишко вирішив перенести свій військовий табір до містечка Дашів, що знаходилося на межі Поділля й Київщини. 2 травня, під містечком Дашів і селом Городок Гайсинського повіту відбулася 5-годинна битва, в якій повстанці зазнали поразки. Останній їх виступ під керівництвом К. Ружицького стався в Житомирському повіті 17 травня – 12 червня 1831 р. Царські каральні війська швидко придушили і цей виступ.

У повстанні на Правобережній Україні взяло участь 5627 чоловік, у тому числі дворян (шляхта, поміщики) – 4017 (74%) і селян – 1273 (23,4%) [1, с.131-136]. Розрізнені виступи, що відбулися на Волині, Поділлі й Київщині з початку квітня до середини червня 1831 р, закінчилися поразкою. 29 серпня 1831р. царські війська зайняли Варшаву і придушили повстання в самій Польщі.

Наслідками повстання стала боротьба з польськими впливами в релігійній та культурно-освітній сферах. У липні 1832 р царським указом тільки в Правобережній Україні було закрито 61 католицький монастир: на Волині – 35, Поділлі – 19, Київщині – 7. Їхнє майно спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840-го – до Міністерства державних маєтків [2]. Репресій зазнала й греко-католицька церква. У 1832 році було заборонено діяльність василіанського ордену, його майно поділено між православною церквою та російською державою (зокрема, православним передали Почаївський монастир). Деякі ченці були ув'язнені у своїх, тепер уже колишніх, монастирях, де прикуті до стіни помирили від голодної смерті, інші вивезені до Сибіру. У 1839 році ліквідовано греко-католицьку церкву, а всіх уніатів (на територіях Поділля, Волині, Підляшшя та Холмщини) силою змусили перейти у православ'я.

У лютому 1831 р в діловодстві було заборонено користуватися польською мовою, у 1836-му – викладати її як окремий предмет. У 1831–1832 рр. закрито Віленський університет та Кременецький ліцей. Натомість у 1834 році в Києві відкрито Університет Св. Володимира, який, за задумом російської влади, мав стати флагманом русифікаторської політики в західних губерніях імперії. Вістря царських репресій було спрямоване проти шляхти, адже саме вона була головним елементом, що брав активну участь у повстанні. У 1830-тих р. 83% шляхтичів у Правобережній Україні втратили свої титули. До державної казни було конфісковано тисячі маєтків учасників повстання, а їх самих заслано на каторгу до Сибіру. Місцевій шляхті фактично закрили доступ до посад в органах місцевої адміністрації, на які призначали переважно російських чиновників. Щоб заохотити росіян до переїзду в західні губернії, їм виплачували збільшене жалувannya, надавали переваги в кар'єрі. В українських містах скасували магдебурзьке право та чинність Литовських статутів. Відтепер усі судові та адміністративні акти мали складатися виключно російською мовою.

А що ж українські селяни, які повірили царським обіцянкам про скасування кріпосництва за вірну службу? Їх вкотре обдурили. Свободи вони не дістали й повернулися до своїх панів, які ще більше почали їх експлуатувати. Так само не було відроджено й українське козацтво. Із восьми козацьких полків, створених 1831 р. з українського населення, для придушення повстання, два передали до митного відомства, два перевели на Північний Кавказ для боротьби з місцевими народами, а решту розформували, причому колишніх вояків теж переселили на Кавказ [3, с.64-66]. Вочевидь, це дещо розвіяло віру в царські обіцянки. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. в українських губерніях було сформовано вже шість кінних козацьких полків, а під час наступного, так званого січневого, польського повстання 1863–1864рр. – лише три.

Отже, хоча Польське повстання 1830-1831 рр. зазнало поразки, однак воно показало рішучість польського народу, і в першу чергу шляхти, до боротьби за свою незалежність від Російської імперії.

1. Обушенкова Л.А. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году / Л. А. Обушенкова // Совет славяноведения : материалы IV конференции историков-славистов. – Минск, 1959.

2. Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение / П. Ольшанский. – М., 1959.

3. Хрестоматія з історії СРСР. – К., 1953. – Т.ІІІ.

4. Barzykowski S. Historia powstania listopadowego / S. Barzykowski. – Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Zupańskiego, 1883. – Т.І.

5. Baumgarten L. Dekabryści a Polska / L. Baumgarten. – Wrocław, 1952.

6. Mała Encyklopedia Wojskowa. – Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – Т.І.

7. Mochnacki M. Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831 / M. Mochnacki. – Wrocław, 1850. – Т.3.

8. Nowolecki A. Jenerała Dembińskiego pamiętniki o powstaniu w Polsce r. 1830-31 / A. Nowolecki. – Kraków: Drukarnia Leona Paszkowskiego, 1875. – Т.І.

9. Oppman E. Warszawskie «Towarzystwo Patriotyczne», 1830-1831 / E. Oppman. – Warszawa, 1937.

Оксана СИЛЮК
(Луцьк)

ВІЙСЬКОВИЙ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр. НА ВОЛИНІ

Подіям польського повстання 1830 – 1831 рр. присвячено чималі наукові доробок радянських, зарубіжних та вітчизняних істориків. В окремих дослідженнях звернуто безпосередню увагу і на територію Волині, її місце у розгортанні листопадового збройного виступу. Однак, робити узагальнюючого комплексного характеру на даний момент нажалі немає. Це у свою чергу свідчить про актуальність теми. Окрім того, дослідження, які орієнтовані на регіональний масштаб, значною мірою сприятимуть у вирішенні проблемних питань в історичній спадщині України та Польщі. Це матиме позитивний вплив на взаємини обох держав та сприятиме євроінтеграційному курсу, який проголосила наша держава.

Прагнучи відновити межі Речі Посполитої у кордонах 1772 р., Національний уряд Польщі виступав за поширення повстання 1830-1831 рр. на теренах Литви, Білорусі та України. В 1831 р. він звернувся з відозвами до російських солдатів, в яких пропонувалося перейти на польську сторону. При цьому пропонувалася земля, грошове пенсійне забезпечення, обмеження терміну військової служби [1]. На цьому тлі надзвичайно важливою була позиція вихідців із Волині, Поділля й Київщини, які проживали у Варшаві й виступили з ініціативою утворення окремого військового легіону. Насамперед це мав бути волинський легіон, командувачем якого було обрано відомого генерала Юзефа Дверницького [10, с. 26]. Цей п'ятдесятирічний генерал був знаний ще з часів наполеонівських воєн, де проявив свої організаційні здібності. В ході повстання Дверницький вів бойові дії і на території Польщі. Про це розповідає нам робота Зоф'ї Кржемійської [8, с. 61].

Під час засідання сейму 29 січня 1831 р. віленський посол Алоїзи Бернацький вніс пропозицію створити не лише Волинський, але й Литовський легіон. Справою організації цих військових формувань безпосередньо займався полковник О. Блендовський, колишній офіцер військ Князівства Варшавського. Він одним із перших після початку повстання прибув до Варшави із Волині з метою конкретної організаційної діяльності. Однак, внаслідок різних труднощів замість двох легіонів було сформовано лише один – Литовсько-Волинський [10, с. 26].

Важливе значення для координації повстання на Поділлі й Київщині мала нарада, що відбулася 19 березня в с. Глинянка Брацлавського повіту. В цей час уже стало відомо про рух корпусу Дверницького на Волинь. Тому учасники наради вирішили, що повстання повинно розпочатися насамперед у південних повітах Поділля, розташованих між Південним Бугом і Дністром. Головнокомандуючим повстанським військом обрали відставного генерала Б. Колишка, який ще в 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Т. Костюшка.

Тим часом корпус Дверницького, звільнившись від блокади у фортеці м. Замостя вирушив 9 квітня до м. Крилов на р. Буг. В ніч з 10 на 11 квітня його загін здійснив переправу силами 4 батальйонів піхоти, 22 ескадронів кавалерії з 12 гарматами. Загальна чисельність цього війська сягала близько 6500 чоловік. З російської сторони кордон оберігали частини генерала Рідігера у складі 10 батальйонів піхоти, 12 ескадронів кавалерії та 20 гармат. Ці частини були розташовані між Володимиром, Устилугом та Порицьком. За р. Стир у Луцьку, Дубно та Кременці стояло 4 батальйони з двома гарматами, а на р. Горині концентрувалась драгунська дивізія [9, с. 331].

Варто згадати, що перед початком волинського рейду генерал Дверницький отримав листа від емісара Хрустиковського, де було зазначено, що на Волині до польського війська готові приєднатися 20 000 осіб [13, с. 58]. Ця інформація могла суттєво впливати на військові плани генерала. Суб'єктивізм у підрахунку сил міг стати головною причи-

ною поразки польського повстання на теренах Волині.

Загін Дверницького 12 квітня поблизу Порицька завдав удару Каргопольському драгунському полку, та рухуючись двома колонами на Дружкопіль і Горохів, у ніч на 15 квітня прибув до містечка Лобачівка, де передбачалося підписання конфедеративного акту, що мав посприяти розгортанню повстання на Волині. Однак конфедерацію утворити не вдалося. До корпусу приєдналося лише кілька дрібних шляхетських загонів. Для віддалення від галицького кордону Дверницький вирушає на Боремель та займає його 16 квітня. У той час генерал Рідігер, переслідуючи ворога лівим флангом, 15 квітня прибув під Боремель (див. Додаток 1), переправився на правий берег Стиру і розташувався поблизу населених пунктів Ленчини та Демидівка.

Поляки 17 квітня переправляються через Стир. Наступного дня Дверницький переправляє частину піхоти, але в результаті загін був розбитий егерською бригадою росіян. В свою чергу Генерал Рідігер переправляє всі військові сили, окрім егерської бригади, що стояла неподалік Боремля поблизу Хрінник. Дверницький, що вже не мав переправи біля Боремля, вислав батальйон піхоти, 6 ескадронів кавалерії при 2 гарматах до Берестечка, для створення переправи в брід. Таким чином, сили поляків поблизу Боремля були представлені 3 батальйонами піхоти, 16 ескадронами кавалерії та 10 гарматами, загальною чисельністю до 7000 чоловік.

Рідігер сконцентрував одну дивізію піхоти, дві бригади гусарів, два козацькі полки при 36 гарматах і переправився біля Хрінник правим флангом. Після цього виступив до Новосілок і відтіснивши польські війська, вигідно розташував свою артилерійську батарею. Дверницький зайняв Боремель двома батальйонами з артилерією та виставив на лівому фланзі піхоту в два ряди без резервів проти позиції двох бригад, 24 гармат і резерву третьої бригади Рідігера.

Атака польської кавалерії була зірвана вогнем артилерії, що контролювала позиції з Новосілок. Окрім того, Дверницький послабив свої сили відводом частини війська до Берестечка. Польський генерал особисто очолював атаку дивізіону кавалерії, яка лише тимчасово зупинила наступ російського війська і дала можливість для відступу. Як наслідок, Дверницький відійшов через переправу біля Берестечка, але не міг рухатись далі до Кам'янця-Подільського, бо притиснутий Рідігером до Галицького кордону між селами Людинцями та Щастновкою, змушений був 27 квітня перейти кордон з Австро-Угорщиною, де й був інтернований [9, с. 331]. Польський генерал прагнув прорватися до Крем'янця, щоб поповнити свої ряди силами лицейців. Однак, російський генерал Рідігер скоріш за все розгадав його план і вжив відповідних дій [6, с. 356].

Варто зазначити, що детальну хронологію бою під Боремлем розробив Стефан Пжевальський. Окрім того, у своїй статті він пропонує і саму карту битви. На ній автор вказує місця розташування обох воюючих сторін [12, с. 205]. Представлені матеріали є гарною джерельною базою для краєзнавчих досліджень.

Незважаючи на невдачі корпусу Дверницького, на Волині 10 квітня ватажки кількох загонів урочисто прийняли рішення продовжувати боротьбу та створити свою військову і цивільну владу. Як наслідок 19 квітня повстанці захопили Ковель. Царський уряд надіслав військові сили, яким вдалося розгромити повстанців і відбити місто. Частина поляків відступила в Східну Галичину, а кілька сотень прорвавши заслони царських військ, переправилися через Західний Буг і 29 травня пробілися до фортеці в Замостя. На початку травня зазнав поразки повстанський загін в Овруцькому повіті. Лише в Луцькому повіті деякий час ще діяв загін під керівництвом графа С. Ворцеля – пізніше відомого польського революціонера-демократа і соціаліста-утопіста. Однак і цей загін під тиском царських військ був змушений відступити в Польщу.

У середині квітня 1831 р. вибухнуло повстання в Ольгопільському та Ушицькому повітах Поділля. Збірним пунктом повстанців стало с. Красносілки Гайсинського повіту, розташоване над Південним Бугом, куди з Гайсинського, Ушицького, Балтського, Ямпільського та інших повітів зібралось близько 1200 чоловік, переважно дрібно-

польської шляхти. Станом на 25 квітня 1831 р. розпочалося повстання шляхти в Таращанському, Радомишльському, Махнівському, Липовецькому й Уманському повітах Київської губернії.

Однак масового повстання на Правобережжі шляхти підняти не вдалося: українське селянство сприймало цю боротьбу як чужу для себе «панську справу», що не могла принести йому визволення від кріпосного рабства, і не розв'язувало проблеми релігійного та національного характеру. У кінці квітня 1831 р. військо генерала Бенедикта Колишко (1749 – 1834) [4, с. 294] зібралось в містечку Гранів, куди підходили нові підкріплення. Повстанці мали вже понад 3 тис. озброєних воїнів.

Готуючись до боїв з царськими військами, генерал Колишко вирішив перенести свій військовий табір до містечка Дашів, що знаходилося на межі Поділля й Київщини. З Трапова повстанське військо вирушило 2 травня. У той же день під містечком Дашів і селом Городок Гайсинського повіту відбулася 5-годинна битва, в якій повстанці зазнали поразки. Останній їх виступ під керівництвом К. Ружицького стався в Житомирському повіті 17 травня – 12 червня 1831 р. Царські каральні війська швидко придушили і це повстання [9, с. 331 – 332].

Військові сили генерала Дверницького, які були вислані на Волинь з метою поширення повстання і відновлення кордонів Речі Посполитої в межах 1772 р. зазнали невдачі. Ставлення місцевого населення і характер боїв засвідчив, що для так званих східних кресів Варшава перестала бути орієнтиром. Оскільки, незважаючи на прагнення поляків, Волинь не була складовою частиною їхньої етнічної території і тому ніхто не бажав повертати назад колишні окупаційні порядки.

Ставлення тодішнього волинського суспільства до листопадового повстання було важливим, оскільки воно безпосередньо впливало на реалізацію його завдань. Для того щоб висвітлити даний аспект потрібно звернути увагу не тільки на військові операції, але й оцінки в середовищі соціальних прошарків. Так, скажімо чи підтримала виступ 1830 р. волинська шляхта, духовенство, селяни та інтелігенція. Від дій цих людей залежала доля повстання, більше того, у випадку його успішності Волинь мала знову увійти до складу Польщі.

Розгляд порушеної проблеми доцільно розпочати з військової підтримки, яка була надана генералу Дверницькому. Варто зазначити, що російське самодержавство вжило ряд заходів, щоб певною мірою нейтралізувати всі можливості збройних виступів на Волині. Так, 13 грудня 1830 р. на території губернії було оголошено про введення військового стану [11, с. 158]. Окрім того головнокомандувач російських військ, фельдмаршал Остен-Сакен звернувся до селян Правобережної України з відозвою, в якій закликав доносити на панів, які беруть участь у повстанні. Більше того, їх дозволялось арештовувати і передавали російській владі. При цьому було обіцяно, що селяни вже ніколи не повернуться під владу збунтованих панів. Цю відозву читали навіть в церквах і українські селяни з ентузіазмом відгукувалися на неї. Як не парадоксально, але після придушення повстання уряд так і не виконав озвучених обіцянок. Звідси стає зрозуміло яким авторитетом користувалася і сама влада.

Вище зазначені обставини зумовили те, що до загону Дверницького на Волині приєдналося за окремими даними лише 2332 польських шляхтичів і близько 50 селян. Навіть хлібороби католицького віросповідання проявили пасивність [9, с. 331]. До Дверницького на Волині пристали графи Чапський і Стецький та ще декілька інших повстанців з поміщиків та дрібної шляхти. Чапський зі Стецьким пообіцяли генералу зібрати два полки і тим самим посилити чисельність загону. Окрім того, Дверницький розраховував на допомогу вихованців Кременецького ліцею, які готувалися до повстання і за першої ж зручної нагоди готові були вступити до війська. Та все ж таки, більшість волинських поміщиків ухилилася від участі в бунті й проявила цілковиту байдужість. Час від часу з'являлися лише невеликі повстанські загони в різних місцях Волині. Так, наприклад, згадуваному Стецькому вдалося зібрати людей та захопи-

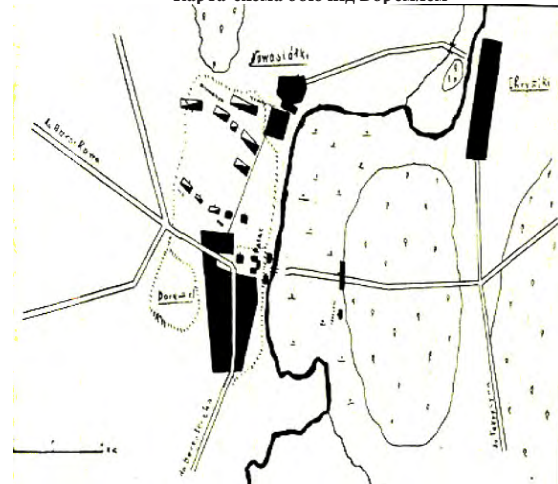
ти Володимир-Волинський [2, с. 292]. До нього приєднався і Ксаверій Пражмовський із Торчина [3, с. 74]. Однак посланий для переслідування Стецького полковник Давидов невдовзі витіснив бунтівників з міста. Подібний загін був створений в Овруцькому повіті тамтешнім предводителем дворянства Головинським, а в околицях містечка Чуднова Житомирського повіту вже згадуваним поміщиком Карлом Ружинським. Перша з них, атакована в Овручі полковником Севастьяновим, остаточно була розбита біля с. Васьковичі, а сам предводитель взятий до полону. Група Ружинського, хоча й зазнала поразки біля с. Молочок Житомирського повіту, але встигла направитись до лісної місцевості за течією р. Случ, й пробратися на терени колишнього царства Польського [2, с. 292].

Варто зазначити, що коли генерал Дверницький відступав до Австрії й проходив через Почаїв, місцеві василіани зустрічали його з радістю. Вони постачали його загін провіантом, грішми, надавали коней. Декілька з них разом з 45 монастирськими підданими вступили до загону. Окрім того влітку 1831 р. у Летичівському домініканському костелі було виявлено вогнепальну та холодну зброю, яка певна річ мала бути використана проти російської влади. Загалом більш ніж півсотні правобережних монастирів так чи інакше взяли участь у повстанні 1830 – 1831 рр. [7, с. 223 – 224].

На відміну від католицького духовенства, православне вороже поставилося до листопадового повстання. Це можна сприймати, як свого роду відплату за попередні утиски. Чимало священнослужителів писали доноси на місцевих поміщиків, звинувачуючи їх в участі у повстанні (іноді ці звинувачення були безпідставними). Так, священник Григорій Концевич із с. Поповки доніс уманському городничому на кількох тамтешніх поміщиків і посесора, що вони брали участь у повстанні, приховували зброю під містечком Дашевом. Це посилювало неприязнь, навіть викликало ворожість до православного духовенства з боку польської шляхти, яка принагідно мстилася донощикам. Безпосередню участь у повстанні частини чорного й білого католицько-уніатського духовенства ще глибше вбила клин між ним і основною масою українського селянства та православного духовенства. На цьому фоні традиційні негаразди у відносинах між католиками і православними на Правобережжі на початку 30-х років XIX ст. явно загострилися [14, с. 11].

Загалом у повстанні на Правобережній Україні взяло участь 5627 чоловік, у тому числі дворян (шляхта, поміщичи) – 4017 (74 %) і селян – 1273 (23, 4 %) [9, с. 332]. Однією з причин, що перешкоджали волинській та подільській шляхті взяти активну участь у подіях 1830 – 1831 рр. була боязнь стихійних селянських виступів [5, с. 448]. Отже, соціально-політичні орієнтири волинського суспільства була направлені в бік російського самодержавства. Православне духовенство та селяни сприймали поляків, як нещодавніх загарбників, а сама шляхта часто проявляла нейтралітет, з метою збереження свого становища.

Додаток 1
Карта-схема бою під Боремлем

Подано за: Przewalski S. Boremelskie boj / Stefan Przewalski // Rocznik Wolynski. T. II / Pod. red. Jakoba Hoffmana. – Rowne: Nakładem wolynskiego zarządu okregowego zwiazku poeskiego nauczycielstwa szkol powszechnych. – S. 205.

1. Odezwa do żołnierzy rosyjskich w 1831 r. // ВКМ, інв. № КДФ – 13425.
2. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П. М. Батюшков / Післямова В. С. Мороза. Пер. з російської М. А. Миколаєнка. Художник А. П. Дерев'яно. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
3. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків: історико-краєзнавчі нариси / Г. О. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 364 с.
4. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Кричун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Історія Польщі. В 3-х т. Т. 1 / Под. ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 584 с.
6. Киричук М. Г. Волинь – земля українська: Історичний нарис (навчальний посібник) / М. Г. Киричук. – Луцьк: Обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я», 1998. – 472 с.
7. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохий. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
8. Krzemicka Z. Powstanie Listopadowe 1830 – 1831 / Przedmowa Ludwik Finkel / Z. Krzemicka. – Lwow: Nakładem Macierzy Polskiej, 1930. – 164 s.
9. Пасюк І. Події повстання 1830 – 1831 рр. на Волині / І. Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Випуск 40. Матеріали XXXX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Стара Вижівка / Упоряд. А. Силюк, В. Недзельський. – Луцьк: Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф»тм, 2011. – С. 330 – 335.
10. Ярмошик І. Листопадове (1830 – 1831) та січневе (1863) польські повстання проти царизму на сторінках часопису «Rocznik Wolynski» (1930-ті рр.) / І. Ярмошик // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 24 – 27.
11. Hoffman J. Wolyn w walce 1831 r. / J. Hoffman // Rocznik Wolynski. T. II / Pod. red. Jakoba Hoffmana. – Rowne: Nakładem wolynskiego zarządu okregowego zwiazku poeskiego nauczycielstwa szkol powszechnych. – S. 149 – 192.
12. Przewalski S. Boremelskie boj / S. Przewalski // Rocznik Wolynski. T. II / Pod. red. Jakoba Hoffmana. – Rowne: Nakładem wolynskiego zarządu okregowego zwiazku poeskiego nauczycielstwa szkol powszechnych. – S. 193 – 212.
13. Wojtasik J. Wolyn w powstaniach narodowych 1794 – 1864 / J. Wojtasik // Nierpodleglosc i Pamiec. – 2008. – № 27. – S. 49 – 72.
14. Хитровська Ю. В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Ю. В. Хитровська; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 19 с.

Ігор ПАСЮК,
Олена ЧИЧЕРСЬКА
(Луцьк)

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ВОЛИНІ

Перша світова війна суттєво змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинились між двома ворогуючими країнами, і поставила українське питання в ряд важливих чинників європейської політики. Величезна кількість українців (у російській близько 3,5 млн. українських солдатів і 250 тис. в австрійському війську) воювали і вмирали за імперії, які не лише ігнорували їхні національні інтереси, а й намагалися, зокрема Росія, знищити їх національний дух.

З початком війни 1914 р. українці створили у Львові Головну Українську Раду (ГУР), до складу якої увійшли представники трьох українських партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Головою Ради було обрано Костя Левицького. В серпні 1914 р. Рада видала маніфест до українського народу в Галичині, закликаючи боротись за визволення всієї України. ГУР почала формувати легіон Українських січових стрільців, що ознаменувало відновлення збройної боротьби за волю України. Хоча його становлення відбувалося в структурах австрійської армії – то був тоді єдино можливий шлях до організації українського війська – це не означало, що стрілецтво мало намір відстоювати чужі йому інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, легіон УСС виражав сподівання національно свідомої частини українського суспільства на виборення Української держави.

Одночасно з ГУР у Львові емігранти зі Східної України 4 серпня 1914 р. заснували Союз визволення України (СВУ). Його головою став Дмитро Донцов, який ще до війни висунув програму побудови Української незалежної держави, ставши ідеологом українського націоналізму. Після першого переможного наступу російської армії на західноукраїнські землі СВУ свою діяльність переніс до Відня.

З початком воєнних дій багато українців російської армії потрапили у табори військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Заходи Союзу, проведені перед урядами цих держав, призвели до виокремлення значної кількості полонених українців в окремі табори: Фрайштадт (Австрія), Раштата, Вецляр, Зальцведель і Ганновер-Мюнден (Німеччина). Пізніше, у 1918 р., з них утворюються дві дивізії — Синьожупанників та Сірожупанників, які візьмуть участь у боротьбі за незалежність Української держави.

Легіон Українських січових стрільців (УСС) пройшов нелегкий, але героїчний бойовий шлях. На заклик Головної Української Ради, яка представляла галицьких українців у Австрії в роки війни та Бойової управи УСС (організаційно-координаційного центру легіону УСС) до новітнього українського війська зголосилися близько 30 тис. добровольців з усієї Галичини. Австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично настроєної української молоді, обмежило чисельність легіону до 2,5 тисяч. Ядро легіону становили активісти січово-сокільського, пластунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти, були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо.

Розпочавши свою діяльність УСС, докладаючи неймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити легіон у добре вишколену українську військову формування з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією.

Протягом 1914 – першої пол. 1915 рр. легіон брав участь у бойових діях проти російських військ у Карпатах. Вершиною їх бойових подвигів були бої за гору Маківку весною 1915р., де Українські січові стрільці вкрили себе невмирущою славою, але зазнали значних втрат. Згодом один із німецьких генералів сказав про стрільців: «Мої баварці б'ються як леви, а українці – як чорти». Своєю боротьбою стрільці здобули чимало відзнак і похвал, викликали

шану й симпатії союзників, змусили рахуватись із собою навіть ворогів.

Поставивши своєю основною метою виборення української державності, Українські січові стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіоні діяв ряд громадсько-освітніх та мистецьких структур, покликаних ознайомлювати стрільців, головним чином стрілецьких новобранців, з їхніми завданнями у війні, підвищувати освітній рівень, готувати до післявоєнної громадської діяльності. Насамперед слід відзначити бібліотеку, «етапну гімназію», а також Пресову Кватирку, у складі якої плідно працювали талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники.

Національно-політична та культурно-освітня активність Українських січових стрільців не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Добре розуміючи, що запорукою успіху можуть бути тільки сили власного народу, вони поряд із самоосвітою та самовдосконаленням приділяли величезну увагу й просвітницькій праці серед широких кіл української громадськості – як у Галичині, так і в Закарпатті, і навіть у Наддніпрянщині – щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна було б добитися людського існування та гідного місця в історії.

Активно працювали стрілецькі представники і на Волині. Зокрема, коли в результаті літніх боїв 1915 р. союзні війська, серед яких був і легіон УСС, здобули Холмщину, Підляшшя, частину Полісся та західну Волинь, стрілецтво вирішило налагодити контакти з українським населенням цих територій, щоб пропагувати серед нього національно-державницькі ідеї та допомогти йому в часи воєнних труднощів.

На початку лютого 1916 р. на Волині було створено три так звані «Вербункові комісаріати УСС». У Володимирі-Волинському комісаром був четар Микола Саєвич, у Ковелі – сотник Дмитро Вітовський, у Луцьку – четар Михайло Гаврилко. Разом із комісарами як ад'ютантами прибули стрільці Іван Романків, Михайло Романюк, Володимир Кузьмич. Так, під прикриттям «вербункової акції», почалася культурно-освітня праця стрілецтва на волинських землях.

У той час Волинь являла собою, за словами Михайла Грушевського, руїну, якої Україна не знала від страшно-го «згону» 1670-х років. Російські війська мали наказ при відступі палити всі села і міста, нищити запаси будь-якої поживи, забирати з собою все населення. Майже половину населення було виселено, багато сіл понищено і розорено. Та ж частина волинського населення, що залишилася на місці, являла собою матеріально й духовно пригноблену масу, яка до того ж була дуже залякана новим окупаційним режимом. Тому не дивно, що з самого початку місцеві жителі до кожного, хто належав до окупаційного війська та влади, ставилися з недовірою та ворожістю. З таким же почуттям поставилися вони й до стрілецьких комісарів, вбачаючи в них «австрійців», котрі називаючи себе їхніми братами, хочуть їх обдурити, а обдуривши – приєднати до Австро-Угорської імперії. Тому УСС з перших кроків своєї діяльності намагалися розвіяти сумніви волинян у щирості своїх намірів і бажанні допомогти їм.

Для успішного виконання своєї справжньої місії необхідно було насамперед збільшити кількість стрільців на Волині. Мотивуючи це тим, що «вербункова акція» потребує підготовки й освідомлення населення, а цього кілька осіб зробити не можуть, волинські комісари добилися, що на їхні безупинні домагання австрійське командування кілька разів дозволяло збільшувати чисельність стрільців.

УСС, котрі прибували на Волинь, одразу ж розходилися для освідомлюючої праці, мандруючи з села в село (одні тільки Дмитро Вітовський за місяць об'їздив понад тридцять сіл), зупиняючись у кожному з них, і де на загальному сході, а де й заходячи до хат, намагалися порозумітись з місцевим населенням, донести до нього свої ідеї.

Ознайомлення зі становищем на волинських землях привело стрільців до переконання, що тільки просвітньою працею вдасться тут досягти якихось успіхів. Перш за все необхідно було звернути увагу на українське шкільництво,

якого на Волині досі не існувало взагалі. Тепер же становище ускладнилося тим, що разом із відходом з краю російських військ було евакуйовано й педагогічний склад. Українське населення, що залишилося на місцях, опинилося цілковито без шкіл. Тому основним завданням вербувальних комісаріатів УСС стала організація українського шкільництва на Волині.

Незважаючи на формальний дозвіл австрійської військової влади від 10 березня 1916 р. відкривати українські школи на Волині, умови для праці були тут досить важкими. Майже вся місцева адміністрація знаходилася в польських руках, а тому вороже ставилася до організації українського шкільництва і перешкоджала його розвитку. Також знищення багатьох сіл, нужда селян, брак учителів і шкільних приміщень, нестача грошей, різноманітні військові обмеження тощо значно утруднювали працю. До цього додавалася часта зміна фронту, що змушувала Українських Січових Стрільців залишати нововідкриті школи і відступати. Треба було мати багато завзяття та витривалості, щоб у таких умовах переконувати людей у необхідності відкриття шкіл, організовувати шкільні комітети, збирати підписи до влади, знаходити приміщення й таке інше.

Вже навесні 1916 р. були засновані перші українські школи на Волині, а на початок 1917р. їх кількість становила близько 70. Правда, через фронтові умови, брак учителів та деякі інші причини не завжди ці школи працювали регулярно. Але сам факт, що в тому чи іншому селі чи місті якийсь час діяла українська школа, робив величезне враження на українців краю, а особливо на дітей. Загалом же на волинських землях протягом 1916 – початку 1918 р. було відкрито, в основному завдяки УСС, близько 150 українських шкіл, де вчилися тисячі дітей. Найкращими з них були школи у Володимирі-Волинському (імені Тараса Шевченка), Ковелі, Матієві, Устилузі (імені Івана Франка) та інші.

Педагогічний персонал у нововідкритих українських школах складався спочатку головним чином із самих УСС-ців. Сюди приїхало кілька десятків освічених стрільців, які тимчасово були звільнені від військової служби.

Із збільшенням кількості українських шкіл, гостро постала проблема вчительських кадрів. Українським Січовим Стрільцям вдалося віднайти по селах близько десятка місцевих педагогів, яких також було залучено до праці. Для того, щоб ознайомити їх з методикою роботи в українських школах, заходом УСС було створено підготовчі курси у Володимирі-Волинському, де вони вивчали, окрім, власне, методики, українську історію, географію, народні пісні тощо. Після закінчення цих курсів волинські педагоги займали платні вчительські посади в новоорганізованих школах.

З метою поліпшення організації освіти на Волині у Володимирі-Волинському було також створено Українську шкільну раду, що налічувала 10 осіб, і до складу якої увійшли представники стрільців, батьків та вчителів. Рада взяла на себе опіку над українськими приватними школами, які організовували комісаріати УСС. На засіданнях Шкільної ради обговорювали широке коло питань, пов'язаних з роботою українських народних шкіл: від підбору вчителів до збирання та розподілу пожертвувань між школами округи, про двомовні школи на Волині, про організацію українських народних шкіл на сусідній Холмщині, про гімназію у Володимирі-Волинському тощо.

Перші підсумки шкільної роботи, в процесі якої у волинських школах вивчалися такі предмети, як читання, письмо, математика, історія України, географія України, письменство України та інші, виявили, що галицькі підручники не цілком годяться для вжитку на Волині. Тому на одній із щомісячних конференцій учителів-стрільців було вирішено створити деякі підручники для волинських шкіл. З 1917 р. у Володимирі-Волинському, за ініціативою УСС, виходять з друку буквар і читанки для 4-х класів: «Матірне Слово», «Читанка для чемних діточок», «Читанка для волинських дітей», які підготував, в основному, підхорунжий Богдан Заклинський і які містили матеріали та ілюстрації на волинську тематику і приділяли пильну увагу національному вихованню.

Важливо також зазначити, що школи, відкриті стріль-

цями, могли відвідувати всі бажаючі, незалежно від національності чи віросповідання. Наприклад, у Володимир-Волинській школі імені Тараса Шевченка, відкритій 1 квітня 1916 р., крім 117 українців, навчалися 91 єврей, 11 чехів, 2 німці – всього 221 учень.

Крім навчання, в ряді шкіл Українські Січові Стрільці організували бібліотеки, курси неписьменних для дорослих, курси німецької мови тощо. Разом із тим, бачучи нужду і матеріальні нестатки українців Волині, вони намагалися відкривати при школах дитячі їдальні, крамниці, вчителі з числа УСС працювали безоплатно, живучи тільки на невеликі військові виплати, а стрілецький Кіш узяв на утримання дві волинські школи, перераховуючи на ці цілі щомісячно від 500 до 1000 крон. Аналогічно діяли стрілецькі комісаріати на місцях.

Істотна допомога волинському шкільництву надходила й з Галичини: від «Бюро Культурної Помочі», яке очолював Іван Крип'якевич, Союзу Визволення України, легіону УСС, молоді, окремих громадян. Пожертви йшли як у вигляді грошей, так і підручників, навчального приладдя, особистих зголошень до праці на Волині. Тільки від 1 лютого до 31 грудня 1916 р. в Галичині було зібрано понад 32 000 крон для відкриття шкіл на Волині. За перших півроку туди було відправлено більше 3000 підручників і близько 1000 книг для бібліотек. Таким чином західноукраїнське суспільство прагнуло допомогти національно-культурному відродженню Волині.

Українські січові стрільці не обмежували свою діяльність на волинських землях одним тільки шкільництвом. Вони також багато працювали й серед дорослого місцевого населення: проводили різноманітні освітлюючі заходи, спільно з волинською дітворою пропагували свої ідеї, засновували читальні, роздавали книжки і часописи. Окремі стрільці займалися дослідженням народної архітектури, пам'яток старовини, збирали фольклор волинського краю. У 1917 р. заходом і коштом Володимир-Волинського комісаріату УСС було видано «Український православний календар для Волині на 1917 р.», де вміщені статті історико-національної тематики. Був також намір видавати «Волинський альманах», але ця справа, як і спроби стрілецьтва відкрити у Володимирі-Волинському українську гімназію, наštтовхнулася на непереборний опір влади.

Пройнявшись до волинських українців щирим співчуттям і симпатією і щоб хоч трохи допомогти волинським братам у їх непростому житті, УСС намагалися при будь-якій нагоді взяти їх під захист від насильств військових, давали необхідні поради, писали селянам різноманітні прохання, скарги тощо. Були дні, коли двері стрілецьких комісаріатів не зачинялися. Українських вояків запрошували всюди, де лише для цього була нагода: «в гостину, на забави, а навіть у куми».

Та недовго перебували УСС на Волині – у квітні-липні 1917 р. за наказом австрійського командування основна частина їх змушена була виїхати, залишилися лише кілька стрільців, які вчителювали тут до весни 1918 р. Очевидно, що цьому посприяли особи з впливових польських кіл, що вважали волинські землі своєю історичною територією і дуже неприхильно спостерігали за тією працею, яку вели там УСС. Свідченням цього є їхні дії після стрілецького відходу з Волині, спрямовані на обмеження національних здобутків українства та українського шкільництва. І все ж праця невеликої групи УСС, які близько двох років перебували на Волині, дала позитивні результати.

Важливе значення для поширення та пропаганди національно-державницьких поглядів мала й культурно-мистецька діяльність УСС. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з ідеєю української державності, дізнавалося правду про свою минулину, задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити ними якнайширші кола українства від Закарпаття до Наддніпрянщини, а тематика та форми подачі сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі.

Перебування УСС на Волині істотно вплинуло також на пробудження національної свідомості місцевого насе-

лення. Чимало місцевих українців, залучених стрільцями до національної справи, згодом стали активними учасниками українського руху. Невипадковим, мабуть, є той факт, що в роки Другої світової війни саме на Волині зародилася Українська Повстанська Армія. Значним досягненням став початок усвідомлення – як волинянами, так і галичанами – спільності своєї історичної долі й тих завдань, що поставили перед ними, і вирішити які було можливо тільки спільними зусиллями.

Революційні події на Україні 1917 р. зробили великий вплив на полонених, особливо на діяльність січових організацій, утворених в кожному українському таборі Австро-Угорщини і Німеччини. Січовики уважно стежили за розвитком політичних подій, підтримували Центральну раду. Водночас січовики надіслали звернення до Військового міністерства УНР, у якому зазначали, що від часу проголошення Української Народної Республіки вони визнають себе лише громадянами вільної України і готові підкорятися винятково українській республіканській владі та чекають на своє найближче повернення на батьківську землю.

Після підписання 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору в таборах з полонених стали формувати українські військові відділи, адже Українська держава потребувала власного міцного війська більшою мірою, ніж інші країни. Центральна рада наполягала, щоб проти більшовиків, які вдерлися на Україну, були вислані частини, зорганізовані в таборах. 12 лютого 1918 р. українська делегація в Бересті від імені українського уряду видала наказ до всіх полонених українців про вступ у ряди української армії «для оборони нашої держави від нападу грабуючи рідний край чужинців».

У лютому 1918 р. у Ганновер-Мюнді, де були зосереджені офіцери-українці російської армії, які прийняли умови Берестейського миру та стали на бік Української держави, під керівництвом генерала В. Зелінського утворено штаб дивізії Синьожупанників (назва від синього кольору уніформи). Тоді ж СВУ звернулася до полонених усіх таборів Німеччини щодо організації українського війська та закликав йти на боротьбу за визволення Вітчизни (в той час у трьох таборах Німеччини перебувало понад 100 тис. осіб).

Формуванню дивізій передувала копітка робота членів Союзу визволення України, які розгорнули у таборах для військовополонених широкомасштабну культурно-просвітницьку роботу, що сприяло поглибленню національної свідомості серед десятків тисяч солдат-українців. У середині лютого 1918 р. згідно з відозвою Української Центральної Ради у таборах Венцлар, Зальцведель, Раштадт розпочалося створення українських частин. Всі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе німецьке військове міністерство. Кожна Синьожупанна дивізія мала 4 піхотні полки (по 1 200 старшин і вояків) і 1 гарматний. Командиром 1-ої синьожупанної дивізії був генерал Віктор Зелінський; остаточне її сформування відбулося у м. Ковелі (Волинь) і в середині березня 1918 р. вона переїхала до Києва. На той час 1-ша Синьожупанна дивізія складалася з чотирьох піхотних та гарматного полків загальною чисельністю 6 000 козаків та 300 старшин. Особовий склад частини було втягнуто у сині жупани козацького крою та сірі шапки зі шликами.

Однак у результаті невизначених політичних позицій зі сторони військового відомства УНР, зокрема його міністра Жуковського, а також різноманітних інтриг німецького уряду та його військового представництва в Україні було розформовано дивізію Синьожупанників. 25 квітня 1918 р. видано відповідний наказ за підписом міністра Жуковського та начальника канцелярії Ковалевського, у якому, зокрема, зазначалося, що «всі полки дивізії можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без їх канцелярії у Києві».

Така ж участь спіткала і 2-гу дивізію Синьожупанників, яка сформувалася у с. Голоби на Волині. Частина демобілізованих козаків і старшин із Синьої дивізії вступила до інших з'єднань Армії УНР і самовіддано боролася за незалежність України. Спроби відновлення Синьожупанників за Директорії привели лише до створення 7-го Синього полку в складі Третньої Залізної стрілецької дивізії.

Сірожупанники – (від сірого кольору уніформи) військова формація, утворена зусиллями Союзу Визволення України з українських полонених російської армії в Австрії, головним чином в таборах у Фрайштадті (козаки) і Йо-зефштадті (старшини).

1 березня 1918 р. перший курінь фрайштадців чисельністю 900 козаків і 5 офіцерів вирушив на Україну, а 6 березня прибув до місця свого призначення – м. Володимира-Волинського. Формуванням і вишколом сірожупанників керувала австрійська військова місія на чолі з капітаном ген. штабу Кватерніком (Його ад'ютант, сотник УСС Іван Косак). Незабаром із Фрайштадта був присланий 3-й курінь, оскільки 2-й козацько-стрілецький вже сформувався у Володимирі-Волинському. Із них у березні 1918 р. остаточно сформовано 1-й козацько-стрілецький полк, командиром якого було призначено сотника Ганжу. У травні того ж року полк переформований у дивізію, яка отримала офіційну назву 1-а козацько-стрілецька дивізія, у складі чотирьох піхотних полків, гарматного полку, сотник дивізіону та інженерної сотні. У червні дивізія закінчила формування, нараховуючи у складі понад 6 тис. козаків.

28 серпня 1918 р. була передана австрійським Головним командуванням Українській Державі і після парад у Києві 1 вересня 1918 р. (перед гетьманом Павлом Скоропадським) розташована на Чернігівщині у районі Конотопу для охорони північного кордону України від більшовицького наступу. Поступова демобілізація до величини близько 1 200 осіб, у тому числі 250 старшин, ставлення вищого командування до дивізії, проросійська політика гетьманського уряду призвели до активної участі сірожупанників в антигетьманівському повстанні, під час якого вони перейшли на бік Директорії.

Від кінця листопада 1918 р. до середини січня 1919 р. Дивізія сірих в основному вела бої з більшовицькими військами на Чернігівщині. За наказом Директорії Сіра дивізія (нова назва формації сірожупанників) під командуванням генерала А. Пузицького перебралася у район Бердичева – Житомира. Упродовж двох місяців, з середини січня до середини березня 1919 р. воювала з більшовицькими частинами в районі Коростеня, Овруча, Житомира, Новограда-Волинського, Шепетівки. 20 березня Сіра дивізія перейшла у підпорядкування штабу Північної групи армії УНР.

На початку квітня 1919 р. на протипольському фронті, яким командував генерал Олександр Осецький, сіра дивізія переформована в корпус, що згодом позначилось на бойових діях сірих, командиром назначено генерала Іллю Мартинюка.

У середині травня, під час боїв на Волині, сірі були розбиті поляками, більшість з них попали у полон. Рештки сірих пробилися до околиць Ланівців й утворили нову 4 Сіру Стрілецьку дивізію в кількості 700 багнетів під командуванням полковника П. Ганжі, яка воювала у складі Волинської групи. Її залишки – 4 Сіра бригада – воювали до листопада 1920 р. у складі 2-ї Волинської дивізії.

Слід зазначити, що перебуваючи на Волині, Сірожупанники і Синьожупанники докладали багато зусиль щодо національного освідомлення населення і мали добрий авторитет у місцевих жителів. До штабу загону люди ходили для вирішення внутрішніх громадських справ, багато добровольців вступали на службу. Незважаючи на різні перипетії в їхній долі, до кінця виконували свою клятву на вірність Батьківщині, залишалися вірними і непохитними борцями за українську справу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що вся та діяльність, яку проводили і Українські Січові Стрільці протягом 1914–1918 рр. як у стрілецькому легіоні, так і поза ним, і Сірожупанники з Синьожупанниками була спрямована на досягнення єдиної мети: виборення самостійної соборної Української держави.

1. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці / В. Гордієнко. – Львів, 1990.

2. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – К, 1992.

3. Дубрівний П. Сірожупанники. / П. Дубрівний // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unknowpwar.info/...-884/>.

4. Заброварний Б. Значення УСС у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, Б. Бернальської // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1998.

5. **Калініченко В.** Історія України. Частина III: 1917– 2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів / В. Калініченко, І. Рибалка. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004.
6. **Крип'якевич І.** Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б. Якимович / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992;
7. **Лазарович М.В.** Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітня діяльність / М. В. Лазарович. – Тернопіль, 2000.
8. **Литвин М.** Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995.
9. **Мандзенко Й.** Сірожапанники. Табор полонених українських старшин у Йо-зефштадті. Австро-Угорщина / Й. Мандзенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unknowpwar.info/-_890/
10. **Патер І.Г.** Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Г. Патер. – Львів, 2000.
11. **Підкова І.** Кіш Українських січових стрільців. Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р. Шуста / І. Підкова. – К.: Генеза, 2002.
12. **Ріпецький С.** Українське січове стрілецтво / С. Підкова. – Л.: НТШ, 1995.
13. **Савич Й.Й.** Побут і вишкіл військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914 – 1918 рр.) / Й. Й. Савич // Військово-науковий вісник. - Вип. 7. – Львів: Військовий інститут НУ «Львівська політехніка», 2005.
14. **Якимович Б.** Збройні сили України. Нарис історії / Б. Якимович. – Львів, 1996.
15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/>
16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vjsko.milua.org/biblioteka.htm>

Петро ХОМИЧ
(Маневичі)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ В МЕЖИРІЧЧІ СТИРУ ТА СТОХОДУ. ВЕСНА 1916 РОКУ – СТРАТЕГІЯ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ ТА ПЛАНИ СТОРІН

Загальне становище на фронтах Першої світової війни до початку 1916 р. складалося несприятливо для Німеччини та її союзників. Протягом перших двох кампаній Центральні держави витратили величезні зусилля, щоб зломити опір Антанти. Значно виснаживши свої матеріальні і людські ресурси, вони так і не змогли досягти своєї мети.

Перспектива тривалої боротьби на два фронти продовжувала займати розуми німецьких стратегів. Економічне становище Німеччини різко погіршилося, тому що в результаті морської блокади підвезення до Німеччини всіх видів сировини і продовольства майже повністю припинилося. Англія і Франція домоглися зростання своєї військово-технічної потужності.

До початку 1916 р. Антанта вже мала перевагу в числі дивізій (на 75-80 одиниць). Армії Англії і Франції мали значні запаси снарядів і добре організоване планове виробництво зброї.

Російська армія також виходила з кризи 1915 р. та готувалася в 1916 р. до активних дій. До цього часу технічне та матеріальне становище армії покращилося. У війська стали надходити в значній кількості гвинтівки, хоча і різних систем, з великим запасом набоїв. Додалося кулеметів. З'явилися ручні гранати. Все більше і більше надходило артилерійських снарядів.

Армія, однак, відчувала нестачу у важкій артилерії, яка була необхідна в наступальних операціях. Дуже мало було літаків і зовсім не було танків. Російській армії потрібний був порох, тол, колючий дріт, трактори, автомобілі, мотоцикли і т.д.

Все це було у союзників Росії, але велика кількість боеприпасів, не поставлялися до Росії. Але все таки, російська армія навесні 1916 р. виявилася значно краще підготовленою до наступальних операцій, ніж в 1914-1915 рр..

Як відомо, Росія не була готова до тривалої війни в 1914 р., проте немає сумніву, що «багаті прже рела коштів в Росії ще не були вичерпані, але використовувати їх ми не вміли» [1]. Розруха в армії стала результатом ставленням солдатів до війни, а вкрай невмілі дії влади, стали головною причиною розкладання армії, привівши її до виснаження внутрішніх резервів країни, та в першу чергу, людських ресурсів.

За довоєнними розрахунками війна передбачалася пройти швидкоплинно, не більше року. Але запаси військового відомства, накопичені в мирний час, були вичерпані за 4 місяці і взимку 1914-15 рр.. «Російська армія стояла перед катастрофою» [2].

Весна 1916 року, була сповнена бойовими діями на всіх фронтах Світової війни. Ще тривали з жорстоким завзяттям криваві атаки німців на форти Вердена, а англо-французьке командування закінчувало приготування до нової операції в Пікардії – майбутньої «битви на Соммі»..., болгарі вторглися на територію Греції..., німецький флот ризикнув помірятися силами з англійським..., італійська армія зазнала поразки... Російська армія, оготавшись після невдач 1915 року, поповнена, влаштована і порівняно добре забезпечена проводила удар на Східному австро-німецькому фронті.

З осені 1915 р. до весни 1916 р. в межиріччі річок Стир і Стохід точилися опозиційні бої. На території Волинського Полісся, по обидва боки фронту в цей момент перебувала велика кількість військ. Війні, яка продовжувалася третій рік, не було видно кінця. Солдати втомилися воювати, гинути тисячами під вогнем ворожих кулеметів, в жорстоких боях. Такі настрої панували в військах, як російської армії, так і австро-німецької.

Російське військове командування, зокрема командувач Південно-Західним фронтом генерал Іванов, намагали-

ся використати всі можливі методи ведення війни, у т.ч. і партизанську тактику. За його наказом від кожної кавалерійської і піхотної дивізії було сформовано по партизанському загону, які мали діяти на Поліссі. Вже восени 1915 р. партизани («козаки») з'явилися в тилу австро-німецьких військ. Наприклад, сучасник згадує про сутичку військового патруля з російськими загonom на Маневичині біля с. Яблунька [3].

Проте на думку генерала О.Брусилова діяльність цих партизанських загонів не дала значного ефекту. Іноді навапи дії партизанів вороже настроювали місцеве населення до російських військ. Хоча ряд операцій російських партизанів на Поліссі були успішними, зокрема рейд трьох партизанських груп у розташування штабу німецької дивізії в с. Нобель і захоплення у полон начальника дивізії [4].

Весняний період кампанії 1916 р., характеризується виробленням плану задуманих операцій, на головних Європейських театрах, згідно відповідного рішення, конференції держав Антанти в Шантільї, війська Антанти повинні були провести комбінований удар проти Центральних держав на Російському, Італійському і Французькому фронтах. Конференція 14 лютого встановила початок наступу на Французькому фронті на 1 липня, а на Російському фронті на 15 червня 1916 року.

Весною 1916 року почались роботи по ексгумації окремих тимчасових могил та закладенні військових цвинтарів. Збирались тіла загиблих на нейтральній смузі та у різних труднодоступних місцях, на болотах, заплавах річок, лісових хащах. Кожний ксьондз отримав все необхідне для проведення цих робіт. Тобто можемо стверджувати, що всюди панував взірцевий порядок згідно численних інструкцій та розпоряджень, котрі надходили з Відня. Так тривало аж до червня 1916 року.

Положення на фронті до початку прориву 1916 року. Ночами гуркотили по рейках німецьких і австрійських залізниць військові ешелони, наближаючись до східних, західних та південних рубежів.

Обидві сторони займали ті ж укріплені смуги, на яких вони закріпилися взимку. Російські війська, всього 11 армій, об'єднані в 3 фронти, займали 1200-кілометровий фронт від Ризької затоки до російсько-румунського кордону, на захід від ст. Новоселиця.

1916 рік - проходить під знаком позиційної війни. Війська зарилися в окопи. На величезному просторі від сходу і до заходу земля була прорита, скрізь тягнулися нескінченними стрічками окопи, ходи повідомлень, бліндажі, повчі ями, дротяні загородження, мінні поля. Війна пішла від землі. Якби хтось нічого не знаючи про війну опинився між ворожими траншеями, він навіть при самому гострому зорі не побачив би ніде слідів людини. А тим часом на відстані якихось 200 метрів за козирками окопів, в бліндажах і землянках кипіло особливе окопне життя, де тисячі очей пильно дивилися вперед, підстерігаючи ворога. Лише ночами торохтіли вози і кухні, глухо рокотали автомобілі, що йшли з пригашеними фарами, нескінченною вервечкою тягнулися по шляхах повідомлень виснажені, посірілі від окопної землі солдати. До світанку ж знову все вмирало. Лише зрідка з'являвся тихохідний незграбний літак.

Фронт застиг. Майже не просуваючись вперед, німці кидали в бій дивізії, корпуси, армії, перемелюючи їх в «Верденській м'ясорубці». Спроби англо-французьких армій перейти в наступ також не увінчалися успіхом. Кожен кілометр відбитої у ворога території коштував сотень тисяч життів.

Весь 1916 на заході проходив під знаком оперативної безвиході позиційної війни. Становище на Західному фронті було дуже важким. Англійсько-французька армія потребувала допомоги. Французам під Верденом з кожним днем ставало все важче. Верденська операція поглинала незліченну кількість людських життів і величезну кількість боеприпасів, військового спорядження. Італійська армія відступала. Англо-французьке і італійське командування вимагали від Росії негайної допомоги. Російська Ставка змушена була прийняти рішення про наступ.

Стратегія військових дій та плани сторін. Традиційно велике значення в весняній кампанії 1916 р. (як і в попере-

дніх), мали операції на Східному (Російському) фронті. Як було вище зазначено, що основні стратегічного плану Антанти визначилися на союзницькій конференції в Шантільї 6-9 грудня 1915 року. Війська держав Згоди мали, у 1916 р. здійснити комбінований удар проти Центральних держав на Російському, Італійському і Французькому фронтах.

Конференція 14 лютого встановила початок атак на Французькому фронті 1 липня, а на Російському - 15 червня. Проте критичне положення італійських військ в Трентіно, де їх надто тіснили австрійці, що постійно отримували потужні підкріплення, а також настійливі прохання союзників, призвели до прискорення початку російського наступу на Південно-Західному фронті. Союзники - французи і англійці просили у Росії допомоги у складній для них час. Король Італії Віктор Еммануїл III також просив імператора Миколу II допомогти італійському фронту, що ледь тримався [5]. Але хотів би наголосити що, саме там же 28 лютого 1916 була проведена ще одна конференція, на якій був прийнятий документ, що визначав способи дій кожної з армій коаліції який включав наступні пропозиції:

1. Французька армія повинна була будь-що захищати свою територію, щоб німецький наступ розбився об її організовану оборону.

2. Англійській армії належало зосередити найбільшу частину своїх сил на франко-німецькому фронті, щоби швидше перевезти туди всі ті дивізії, які можливо дислокувати з Англії та з інших театрів військових дій.

3. Російській армії пропонувалося по можливості дієво тиснути на ворога, щоби не дати йому можливості, вивести з російського фронту свої війська і зв'язати свободу його дій. Неодмінно почати приготування до переходу в наступ.

В той же день (28 лютого) в Шантільї також відбулася військова нарада союзників, на якому було повідомлено про намічений російською Ставкою на березень наступ.

Згодом проходили й інші наради союзників - з метою виробити погоджені методи ведення військових дій. Часу на це пішло багато, але поставлена мета повною мірою досягнута не була. Причини були різні. Так, англійці наполегливо ухилялися від залучення в операції великих сил. Російська Ставка запропонувала план удару по найбільш уразливому місцю німецької коаліції - по Австрії-Угорщині, Болгарії і Туреччині - силами Південно-Західного російського фронту, а також Балканського і Італійського фронтів, але цей план був відкинтий. Англія і Франція, ймовірно, бачили в ньому прагнення Росії закріпитися на Балканах, що не узгоджувалося з інтересами західних держав.

Проте російська армія взимку 1915/1916 р. готувалася до наступальних дій - відповідно до стратегічного плану Антанти на 1916 рік, яка передбачала взаємодію союзних армій на різних театрах війни. У рамках цього плану англо-французькі війська готували операцію на Соммі. Взагалі ця підготовка проходила під тиском Антанти, що наполягала на якнайшвидшому виконанні Росією рішень міжсоюзницької конференції.

Всупереч припущенням Ставки Верховного Головнокомандувача які обговорювалися на нараді в Могильові 1 (14) квітня 1916р., Центральні держави не планували великих наступальних операцій на російському фронті весною 1916 р.. Тому що, все збільшувалася дезорганізація австрійської армії, в якій вже почалися заворушення, нез'ясованою залишалася поведінка Румунії, та страх перед безмежним російським простором і бездоріжжям були тому причиною.

В загальному австро-німецькі війська вирішили оборонятися, а росіяни - наступати, при цьому австрійське командування вважало, що без великого перегрупування і посилення російських сил на південь від Полісся наступ росіян не може мати успіху.

2 (15) травня австрійські війська перейшли в наступ на Італійському фронті в районі Трентіно і завдали поразки італійцям. Італійська армія опинилася на межі катастрофи. У зв'язку з цим Італія звернулася до Росії з проханням допомогти наступом армій Південно-Західного фронту, щоби відтягнути австро-угорські частини з італійського театру військових дій.

Тому критичне становище італійців, сильний натиск

австрійської армії, наполегливі прохання Жоффрей, привели до прискорення початку російського наступу на Південно-Західному фронті, яке згідно з початковими планами передбачалося почати 4 червня. Ведення головного удару покладалося на війська Західного фронту, що розташовувалися на північ Полісся.

До літа 1916 р. в російській армії з'явилися ознаки втоми солдатської маси від війни, але в австро-угорській армії небажання воювати виявлялося набагато сильніше, а в цілому боєздатність російської армії була вищою, ніж австрійської.

План операції російської Ставки на східноєвропейському (російському) фронті було вирішено обговорити на військовій нараді командувачів фронтами і начальниками їхніх штабів, в Ставці Верховного Головнокомандувача в Могильові. Нарада відбулася 1 (14) квітня 1916р.. Головував на ній Микола II - як верховний Головнокомандуючий. (с.183)

Основним доповідачем за планом був начальник штабу Ставки генерал М. Алексеев. Оцінюючи обстановку, він прийшов до висновку, що німці найближчим часом неминує повинні розпочати активні дії на російському фронті. Він говорив: «Ймовірна кінцева невдача операції під Верденом, у зв'язку з необхідністю дати країні будь-який військовий успіх для забезпечення позики, змусить німців почати наступальні дії на нашому фронті зараз, як це дозволить погода ... причому вони будуть шукати рішення для боротьби саме навесні» [6]. Отже, виникало питання, як вирішити за цих умов майбутню в травні наступальну операцію, відповідно до постанови березневої наради в Шантільї.

Питання про наступ російської армії проти німців вважалося незмінним і обов'язковим. Стояло питання тільки щодо терміну наступу, який необхідно було уточнити. Начальник штабу Верховного Головнокомандувача доповів, що англійська армія буде готова до наступу не раніше червня. У Франції Верденська операція ще не була закінчена, і тому французька армія буде готова до наступу не раніше того ж терміну.

Що стосується російської армії, то підготовка її до наступу, також вимагала відстрочки атаки, оскільки кліматичні умови дозволяли вести широкі операції тільки з кінця травня (за старим стилем).

Адже район на північ Полісся до цього часу завдяки бездоріжжю вкрай утруднював бойові дії військ і організацію підвезення. Ранньою весною, як правило, дороги були брудні й важкі, утруднюючи перекидання військ і перегрупування їх згідно оперативним планом командування [7]. До того ж, відстрочка часу початку наступу, давала можливість матеріально краще забезпечити армію шляхом підвозу гвинтівок, патронів і довести свою піхоту до повного укомплектування. Крім того, було потрібно утворити певний запас гвинтівок, для поповнення їх під час проведення боїв.

На підставі цього начальник штабу Верховного Головнокомандувача вважав за необхідне відкласти наступ до кінця травня або початку червня (за старим стилем), але при цьому обов'язково пов'язавши його з діями союзників. «На мою думку, - писав він генералові Жилінському, - атака повинна бути одночасною, хоча я не буду наполягати на цьому, якщо верховне командування союзників має з цього приводу які-небудь особливі міркування. Необхідно лише одне: щоб загальна позиція зв'язала операцію на італійському, французькому та російському фронтах» [8]. Однак він же, враховуючи ймовірність наступу німців на російському фронті навесні, попередив командування фронтів, щоб війська були готові до наступу на початку травня, щоби «попередити противника, нанести йому удар, змусити його погодитися з нашою волею, а не опинитися у важкому повному підпорядкуванні його планам» [9].

Крім того, на думку Ставки, перевага російських військ над противником має бути значно збільшеною, якщо будуть поповнені штати підрозділів до «повної норми». При цьому умовна перевага сил складалася би на Північному фронті до 296 000 багнетів і шабель, на Західному фронті - до 499 000 багнетів і шабель і на Південно - Західному

фронти до 132 000 багнетів і шабель [10].

Отже, враховуючи співвідношення сил на фронті - подвійну перевагу росіян у силах над противником північніше Полісся, визначивши головний напрямок російської армії, начальник штабу Верховного Головнокомандувача, пропонував майбутню операцію побудувати на наступних підставах:

1. Головний удар завдають армії Західного фронту і допоміжні - Північний та Південно-Західний фронти.

2. Західний фронт виробляє головний удар з Молодечненського району в напрямку Ошмян, Вільно, для чого зосереджує в районі 10-ї армії до 480 000 багнетів і шабель проти 82000 противника, створюючи перевагу в шість разів.

3. Північний фронт виробляє головний удар в районі Двінська, Відзева, групою військ силою в 213 000 багнетів проти 43000 противника. Для посилення удару з цього району і для більшої ув'язки в діях при обороні Двінська вважалось необхідним 1-у армію передати з Західного в Північний фронт. Крім того, з метою кращого забезпечення Риги намічалось мати в цьому районі до чотирьох корпусів, загальною чисельністю 84 000-100 000 багнетів, що становило подвійну перевагу над германцями.

4. Південно-Західний фронт повинен був як і раніше, готуватися до вироблення удару з району Рівного, та вчасно розвинути наступ на північ Полісся.

Таким чином, в ідеї операції намічений був удар силою в 695 000 багнетів і шабель Північного і Західного фронтів проти 125000 германців, тобто майже шестеро перевага в силах на стороні російських військ. Ставка не планувала операції по глибині, прагнучи обмежитися проривом і бажанням завдати противнику більше втрат.

Начальник штабу Верховного Головнокомандуючого в своїй доповіді 31 березня (13 квітня) 1916 писав царю: «Сукупність дій військ за сучасних умов, як показує досвід на французькому і нашому фронтах, вказує, що навряд чи можна розраховувати на виконання в один прийом глибокого проникнення в розташування противника, хоча за ударними корпусами була виставлена друга лінія корпусів. Доводиться визнати, що другу лінію оборони потрібно атакувати за тими же прийомами, що і першу. При іншій постановці питання нас очікують або розчарування або тяжкі, безрезультатні жертви». [11].

Іншими словами, Ставка при плануванні операції обмежувалася вузькими цілями «завдати противнику втрати», без урахування способів, за допомогою яких можливо завершити початковий успіх у стратегічно закінчену операцію.

Потім виступив командувач Північним фронтом, генерал Куропаткін, який негативно висловився до будь-яких наступальних дій. «Прорвати фронт німців зовсім неймовірно, - говорив він, - бо їх укріплені смуги настільки розвинені і сильно укріплені, що важко досягти успіху» [12]. У свою чергу, командувач Західним фронтом, генерал Еверт, повністю приєднався до думки Куропаткіна проти наступальних дій, вважаючи краще вести оборону Західному фронту.

На нараді в Ставці виявилось різко негативне ставлення головнокомандувача Північним фронтом генерала Куропаткіна, до будь-яких наступальних дій. «Прорвати фронт німців зовсім неймовірно, - говорив він, - бо їх укріплені смуги настільки розвинені і сильно укріплені, що важко припустити удачу» [13].

Потім слово отримав головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал Брусилов. Він в категоричній формі не погодився з думкою Алексеева про допоміжну роль його фронту, але й висловив тверде переконання, що Південно-Західний фронт не тільки готовий до наступу, але має багато шансів на оперативний успіх. Він вимагав широким наступальним діям для Південно-Західного фронту: «... Я твердо переконаний, - писав генерал Брусилов, - що ми можемо наступати. Не беруся говорити про інші фронти, бо їх не знаю, але Південно-Західний фронт, на моє переконання, не тільки може, а й повинен наступати, і вважаю, що у нас є шанси для успіху, в якому я особисто переконаний. На цій нараді я не бачу причин стояти мені на місці

і дивитися, як мої товариші будуть битися. Я вважаю, що нестача, якою ми страждали досі, полягає в тому, що ми не наступаємо на ворога відразу всіма фронтами, щоб припинити можливість користуватися вигодами дій по внутрішніх операційних лініях, і тому, будучи значно слабше нас кількістю військ, він, користуючись своєю розвинутою мережею залізниць, перекидає свої війська в те або інше місце за бажанням. В результаті завжди виявляється, що на ділянці, яка атакується, ворог у призначений час завжди сильніший нас і в технічному і в кількісному відношенні. Тому, я настійно прошу моїм фронтом наступати і діяти одночасно з моїми сусідами, якщо б, раптом, я навіть і не мав успіху, то щонайменше не тільки затримав би війська противника, а й привернув би частину його резервів на себе і цим чином полегшив би завдання Еверту і Куропаткіну» [14]. Виступ ген. Брусилова викликав у противників наступу деякий подив і одночасно розкрив весь кар'єризм і підлабузництво окремих осіб російського генералітету.

З цього приводу Брусилов, описуючи нараду в Ставці, зазначає, що до нього під час обідньої перерви підійшов генерал Куропаткін і зробив таке зауваження: «Ви тільки що призначені головнокомандуючим, і вам вже випадає частя в наступ не переходити, а отже, і не ризикувати вашою бойовою репутацією, яка тепер є високою. Що вам за охота піддаватися великим неприємностям, адже зможуть бути, зміни в посаді і втрата того військового ореолу, який вам вдалося заслужити до теперішнього часу? Я б на вашому місці всіма силами відхрещувався би від яких би то не було наступальних операцій, які при цьому становити справи можуть вам лише зламати ший, а особистої користі вам не принесуть» [15]. Далі генерал сказав, що головним недоліком ведення бойових дій на Східному фронті є роз'єднаність зусиль фронтів. Брусилов попросив дозволу почати наступ. Заперечень не надійшло.

Своїм виступом Брусилов категорично не погодився з начальником штабу Ставки і заявивши, що його війська не тільки можуть, а й повинні наступати. Алексеев змушений був дати згоду. Тому на цій нараді в Ставці (11)14 квітня був встановлений план, згідно з яким наступ проводиться всіма фронтами; головний удар завдає Західний фронт (там росіяни мали подвійну перевагу над німцями). Північному та Південно-Західному фронтам відводилася допоміжна роль - Алексеев вважав, що до серйозного наступу вони ще не готові. Тим більше що, за даними розвідки, австро-турці створили потужні оборонні позиції, що склалися з 3 - 4 укріплених смуг, розташованих на відстані в 5 - 10 км одна від одної, кожна у дві-три лінії окопів з вузлами опору. Обороняло їх півмільйонне угруповання з численною артилерією і кулеметами.

Згідно плану першим атаку має починати Південно-Західний, на 2 тижні раніше за інших, щоб привернути на себе сили противника і цим полегшити нанесення удару на північному Поліссі.

На підготовку операції вплинули Микола II - Верховний Головнокомандувач та його начальник штабу, які формально поєднували всю оперативну владу, але насправді було не так. За характером обох цих осіб вони не могли об'єднати владу в своїх руках. Народи в Ставці носили вигляд академічних співбесід, кінчалися після деякого торгу прийняттям компромісного рішення.

11 (24) квітня 1916 року була надіслана директива Ставки за №2017/806, всім фронтам, про підготовку операції, яка ставила такі завдання:

«Загальна мета майбутніх дій наших армій - перехід в наступ і атака німецько-австрійських військ».

Наступ на всіх трьох фронтах (Північному, Західному та Південно-Західному).

Нанесення головного удару покладається на Західний фронт (командувач генерал Еверт), який атакує супротивника з Молодечненського району та розвиває удар в напрямку Ошмян, Вільно, для чого зосереджує в районі 10-ї армії до 480 000 багнетів і шабель проти 82000 противника, створюючи перевагу в шість разів.

Північний фронт, надійно забезпечуючи Ригу і Ризький район, завдає удару або з району Ілукст, оз. Дрісвати в напрямку на Ново-Александровськ, або з району півден-

ніше оз. Дрісвяти, в загальному напрямку на Відзев, Уцяни.

Південно-Західний фронт, турбуючи противника на всьому проміжку свого розташування, головну атаку виробляє військами 8-ї армії в загальному напрямку на Луцьк, а також наступу на північ Полісся. 4-й кавалерійський корпус з наданою йому 77-ю піхотною дивізією з 24 год. 18 квітня (1 травня) передавався з 3-ї армії до складу Південно-Західного фронту.

Термін наступу не призначався, а залежав як від дій на французькому фронті, так і від нагромадження матеріальних та головним чином артилерійських запасів [16].

Наведена директива Ставки цікава з точки зору характеристики оперативної творчості російського верховного командування. Ставка, намічаючи масштабну операцію, здавалося б, повинна була з достатньою ясністю відобразити в своїй директиві ту оперативно-стратегічну ідею, яку командування намічало провести, плануючи операцію.

Але цього ми не бачимо. Конкретних завдань, що відображають ідею операції головного командування, фронти не отримали, а ізольовані один від одного фронтові удари виключали хоч би яку взаємодію їх між собою. Операція була призначена та готували її з однією метою - перейти в наступ і атакувати німецько-австрійські війська [17].

Ставка побоювалася переходу в наступ армій Центральних держав у разі поразки французів під Верденом і, бажаючи перехопити ініціативу, дала вказівку командуючим фронтами бути готовими до настання раніше наміченого терміну. Директива Ставки не розкривала мети майбутньої операції, не передбачала глибини операції, не вказувала, чого повинні були домогтися фронти в наступі. Вважалося, що вже після прориву першої смуги оборони противника готується нова операція з подолання другої смуги.

Це відбулося на плануванні операції фронтами. Так, командування Південно-Західного фронту не визначило дії своїх армій у розвиток прориву і подальших цілях.

Остаточна ідея наступальної операції з боку росіян ще раз була змінена в травні. Недолік снарядів не давав можливості наносити удари всіма трьома фронтами. Тому роль Північного фронту була обмежена тільки демонстраціями, переважно на Ризькому напрямку, і забезпеченням правого флангу Західного фронту, що звільняло резерв Ставки – 2-о гвардійського корпусу - для перекидання в район головного удару.

Ставка головного командування своєю директивою від 18 (31) травня призначала російський наступ на всіх трьох фронтах (Північному, Західному та Південно-Західному). Головний удар, як і раніше покладався на Західний фронт (командуючий генерал Еверт), але зважаючи на становище Італійського фронту, наступ Південно-Західного фронту, (поширеного ще одним корпусом) наказувалося почати 22 травня (4 червня), а Західному фронту – 28 – 29 травня (10-11 червня).

Основні події весни 1916 року:

21.2 — 21.12.1916 Західний фронт Початок німецького наступу проти Верденського виступу. Верденська оборонно-наступальна операція союзних військ. За 70 діб кривавих боїв німецькі війська просунулися лише на 6-7 км

3.1916 Західний фронт Спроба наступу італійських військ на річці Ізонцо

18-30.3.1916 Східний фронт Нароцька операція російських військ

28.4.1916 Південний фронт Капітуляція англійських військ в Кутель-Амарне

15.5.1916 Західний фронт Наступ австро-угорських військ проти італійських військ у районі Трентіно

25 травня 1916 р. від австро-угорських військ було звільнено Луцьк.

31.5-1.6.1916 Західний фронт Ютландська морська битва головних сил британського та німецького флотів.

4 червня — 9.1916 р. Східний фронт. Початок наступу Південно-Західного фронту під командуванням Олексія Олексійовича Брусилова (Луцький - Брусиловський прорив), великої наступальної операції російської армії, внаслідок якої австро-німецькі війська втратили більше 1 млн. осіб вбитими та пораненими, більше 400 тис. осіб полоне-

ними. Російські війська зайняли Галичину й Буковину.

Вивчаючи досконало тему Першої світової війни, та аналізуючи висловлювання ряд дослідників, хочу сказати що війська Південно-Західного фронту були недостатньо підготовлені, а прорахунки в оцінці обстановки та вибору напрямку удару на Ковель, принесли колосальні втрати Південно-Західному фронту, про що буде написано в загальному нарисі «Перша Світова війна на Волинському Поліссі в межиріччі Стиру та Стоходу».

1. Головін Н. Н. Військові зусилля Росії в Світовій війні / Н. Н. Головін. - Париж, 1939. - Т.2. - С.95.
2. Данилов Ю. Н. На шляху до краху / Ю. Н. Данилов. - М., 1992. - С.97.
3. Krasicki A. Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916 / A. Krasicki. - Warszawa, 1988. - 443 s.
4. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. - М., 1943. - С.169.
5. Уткин А. Первая мировая война / А. Уткин. - М.: Эксим, 2002. - 672 с.
6. ЦВІА, фонд 2003, справа 1104, арк. 224-228.
7. Сидоров А. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Сидоров. - М: Наука, 1973. - 250 с.
8. ЦВІА, фонд 2003, справа 1317, арк. 184-187.
9. ЦВІА, фонд 2003, справа 1104, лл. 224-225.
10. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Мемуари / А. А. Брусилов. Мн.: Харвест, 2003. - 432 с.
11. ЦВІА, фонд 2003, справа 1104, арк. 336-339.
12. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. Волковинський // Український історичний журнал. - Київ, 2004. - № 7. - С.38-56.
13. Лиддел Гарт Г. Б. Правда о Первой мировой войне / Г. Б. Лиддел Гарт; (пер. с англ. О. Триеля). - М.: Яуза: Эксмо, 2010. - 480 с.
14. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. - М., 1943. - С.169.
15. Зайончковский А. Первая мировая война / Зайончковский А. - СПб.: ТОВ «Издательство» Полігон», 2002. - 878 с.
16. ЦВІА, фонд 2003, справа 1104, арк. 470-471.
17. Русская армия в Большой войне: Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Часть 5. 6. Глава IV.

Григорій САВЧЕНКО
(Київ)

ВОЛИНСЬКИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ 34-ГО КОРПУСУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (СІЧЕНЬ – КВІТЕНЬ 1917 Р.)

Українізація 34-го армійського корпусу – одна з важливих складових політики націоналізації в російській армії, до якої вдалося вище військове командування з метою оздоровлення і надання боєздатності її частинам і з'єднанням в умовах всепоглинаючої революційної стихії і анархії 1917 року. Створення національних військових частин було також одним із ключових напрямів розгортання українського національно-визвольного руху в 1917 році. Визрівання передумов українізації з'єднання багато в чому було пов'язано з його передреволюційною історією, а також участю в наступально-оборонних боях червня-липня 1917 року.

На сьогоднішній день заявлена тема практично залишається поза увагою вітчизняної і зарубіжної історіографії. Бойові дії 34-го армійського корпусу в контексті вирішення стратегічних завдань російською армією пунктирно відображені в стратегічному нарисі Першої світової війни, який був підготовлений у 1920-х роках для навчання офіцерів Червоної Армії [1]. Окремі вкраплення ілюстративного характеру щодо висвітлення проблеми знаходимо в дослідженнях А. Керсновського [2] та В. Згуровського [3], В. Кочубея [4] а також у роботах вітчизняних істориків В. Горелова й Г. Папакіна, які стосуються діяльності П. Скоропадського в 1917 році [5]. Обходять фактично увагою питання й історики Волині [6]. Між тим, дослідження сюжетів, пов'язаних з фронтовим життям 34-го армійського корпусу в січні – квітні (волинський період) 1917 року дозволяє поглибити знання про витoki і спонукальні мотиви проведення українізації частин і з'єднань російської армії з метою її оздоровлення та посилення боєздатності.

34-й армійський корпус російської армії був сформований у квітні 1915 року. Командував з'єднанням генерал від інфантерії Ф. Вебель. До складу корпусу входили 56-та і 104-та піхотні дивізії [7].

56-та дивізія, як дивізія другої черги, була розгорнута у Московському військовому окрузі в перший місяць війни. У результаті мобілізації (18 липня 1914 р.) [8] у її складі до бойової чисельної відповідності були приведені 221-й Рославльський, 222-й Красненський, 223-й Одоєвський і 224-й Юхновський піхотні полки [9]. У квітні 1915 року разом із 56-ю дивізією у новостворений 34-й армійський корпус була включена 104-а дивізія (дивізія третьої черги формування початку 1915 р.) – 413-й Порховський, 414-й Торопецький, 415-й Бахмутський та 416-й Верхньодніпровський піхотні полки [10].

Упродовж бойових дій 1915 – 1916 років корпус перебував у складі декількох армій різних фронтів. У лютому 1916 року було змінено командуючого корпусом. Замість генерала Ф. Вебеля посаду комкора обійняв генерал від інфантерії В. Шатілов [11].

Наприкінці серпня 1916 року Головнокомандуючий арміями західного фронту генерал від інфантерії Еверт виділив із складу Особливої армії для посилення військ Південно-Західного фронту 3 корпуси, а натомість перевів із 2-ї армії у Особливу армію 34-й армійський корпус [12]. 10 вересня для проведення чергового удару у напрямку Ковеля Особлива армія, а з нею відповідно і 34-й корпус, була переведена на Південно-Західний фронт [13].

19 вересня війська Особливої армії (34-й, 25-й, 26-й, 39-й, 40-й армійські корпуси), які знаходилися на лівому фланзі Південно-Західного фронту, перейшли в атаку в напрямку Ковеля. Розпочалася п'ята Ковельська битва [14]. Захоплення Ковеля відкривало перспективи оточення російськими військами німецького угруповання в районі Пінська. Зав'язалися важкі бої. 34 армійський корпус, намагаючись захопити позиції 10-й австро-угорського корпусу, 12 разів переходив в атаку. Австро-угорське командування відзначало „особливий запал” атакуючих дій солдатів і

офіцерів 56-ї та 104-ї дивізій. Проте, оволодіти Ковелем російські війська так і не змогли. 22 вересня вони припинили наступ [15].

У вересневих боях частини корпусу, проводячи численні атаки, зазнали великих втрат. Зокрема, це стосувалося 223-го Одоєвського піхотного полку 56-ї дивізії, який наступав в районі Волі Садовської. Чергові невдачі спіткали полк і в боях 3 та 13 грудня 1916 року.

Серед солдатів частин корпусу, які цілий рік перебували на передових позиціях, наростало невдоволення. Іскра солдатської непокори була викресана у 56-й дивізії в середині грудня 1916 року, коли нижчі чини 222-го Красненського полку відмовилися змінити на позиціях 224-й Юхновський полк [16].

З таким тривожним сигналом 34-й армійський корпус зустрів на Волині 1917 рік.

У січні – квітні 1917 року частини 34-го корпусу стояли на позиціях біля населеного пункту Угли [17] на річці Стохід, притоці Прип'яті (тепер – Ковельський район Волинської області). Назва Угли досить вдала щодо характеристики місцевості. Саме тут Стохід робить петлю у формі гострого кута, повернутого на схід. Позиції корпусу на ділянці 18 кілометрів «різали» петлю в самому широкому місці, втикаючись флангами в річку (правий – східніше села Ситовичі, а лівий – біля села Малий Порськ) [18].

Волинське Полісся було важким для організації оборони. Генерал Ажерман згадував: «...більша частина позиції корпусу (по р. Стохід в районі сіл Мельниці, Повурськ, Кухарі і ст. Переспа) проходили по болотистих місцях і тому багато окопів були наносними (не поглибленими), а тому часто піддавалися руйнуванню і вимагали багато праці на їх поновлення» [19].

Річне перебування частин корпусу на передовій, важкі кровопролитні бої з численними втратами, складні природні умови несення служби, побутові негаразди, невтішні повідомлення з домівок про складнощі життя рідних далися взнаки.

18 січня 1917 р. солдати 223-го Одоєвського піхотного полку відмовилися змінити на позиціях 224-го Юхновського піхотного полку. Для характеристики виступу одоєвців звертаємо увагу на документи (різного рівня донесення, накази, вирoki військово-польових), які відзначаються розлогістю викладу перебігу подій і рясніють прізвищами їх учасників [20].

Об 18.00 18 січня солдати 1, 2 і 4 батальйонів Одоєвського полку відмовилися йти на зміну 224-го Юхновського полку, який був на позиціях. Умовляння офіцерів нічого не дали. Не мав належного ефекту і прохід перед солдатами, які збунтувались, взводу прапоросців з розгорнутим прапором і оркестру на чолі з виконуючим обов'язки командира полку полковником Івашиненком [21].

Донесення про далеко неординарну подію було відправлено командирі 56-ї дивізії, комкору 34 Шатілову. Вночі в полк прибув комдив генерал-майор Російський, який повідомив командира корпусу, що постарався 19 січня особисто вплинути на солдатів. Він підкреслив, що інших заходів прийняти не може «поки командири батальйонів і рот не надоумлять нижчі чини. Про застосування більш рішучих заходів, до роззброєння полку включно, може вирішити тільки вранці, переконавшись особисто в настрої полку» [22].

Рішучість проявив виконуючий обов'язки командуючого Особливою армією генерал П. Балуєв. Пізно ввечері 19 січня він телеграфував Головнокомандуючому Південно-Західним фронтом генералу О. Брусилову: «Тільки не появився начальник штабу корпусу 34 генерал-майор Дубінін і доповів, що вчора ввечері 223-й Одоєвський полк відмовився йти на позицію. Про таку ж відмову нижчі чини, не порушуючи порядку, заявили сьогодні. Командир полку у відпустці. Командуючий полком виявився не в змозі заставити полк виконати свій обов'язок, також не застосував належних заходів начальник дивізії генерал Російський. Командир корпусу в полк взагалі не виїхав, до теперішнього часу про подію не доповів. У зв'язку з цим, беручи до уваги те, що минулі невдачі показали відсутність належного управління в корпусі і дивізії, я усуваю від командування

корпусом генерала Шатілова і дивізією – генерал-майора Російського, і допуская до виконання посади: начальника 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії генерала Скоропадського – посади командира корпусу 34, відомого мені за енергійного і спроможного привести корпус в порядок, і командира бригади 10-ї піхотної дивізії генерала Попова [23] – посади начальника дивізії 56. У 56 дивізії для прийняття негайних і екстрених заходів по відновленню порядку в Одоевському полку тепер командує начальником дивізії 125 генерал-лейтенант Огородніков. Командиру корпусу 1-го Туркестанського генералу Шейдеману я доручив провести детальне розслідування, як про цю подію, так і проминулі на фронті 34-го корпусу.

Ключові про застосування в посадах щойно допущених генералів» [24].

Здається, коментувати цей документ є справою зайвою. Наголосимо лише на тому, що саме з цього часу генерал-лейтенант Павло Скоропадський впродовж практично усього 1917 року був нерозривно пов'язаний з 34-м армійським корпусом, який з літа одержав найменування 1-го Українського. Щоправда, на той час генерал ще сумнівався, що вибір його кандидатури буде остаточним. У листі до дружини (20.01. 1917 р.) Скоропадський писав: «...Балуєв, не спитавши мене, зробив подання про те, щоб я був призначений остаточно, але так як, виявляється, 20 чоловік старше мене, я сумніваюсь, щоб мене призначили. Так, завдання дуже важке, і я на цей корпус ніскільки не зазіхаю. Вночі ж їду в корпус» [25].

Між тим, 20 січня в село Духче в штабі 56-ї дивізії прибув і генерал Огородніков, який вивчав причини виступу одоевців і шукав шляхи як найскорішого його приборкання. Він виявив цілу низку проблем, які спонукали солдатів до виступу. Генерал узнав і почув багато невтішного. Чого варта була інформація про те, що в полк «комплектування прийшло погане, невідговлене, частково із шкідливих елементів. Одну маршову роту «із політичних» засланих, привели в дивізію під збройною охороною із 80 чоловік» [26].

Від застосування жорстких заходів до непокірних командування відмовилося. Генерал Огородніков доповідав командарму особливий (20.01.1917 р.), що «Ген. Шейдеман підтвердив мені незручність прийняття мир, пов'язаних із застосуванням збройної сили, у місці розташування Одоевського полку, поблизу від бойових позицій» [27].

За розпорядженням генерала Скоропадського до командування полком 20 січня приступив також щойно прибулий полковник Терлецький. Генерал наказав до вечора розвести батальйони на нові місця перебування. Були заарештовані 53 чоловіки – найбільш підозрілі з нижчих чинів. На ранок 22 січня дізнання було закінчено. При 56-ї дивізії був створений військово-польовий суд. Судове засідання відбулося 23 січня, на якому розглядалися справи 23 осіб. До смертної кари були засуджені рядові Яків Мартинов, Сергій Винокуров, Шейхутін Гільманов, Омелян Ананенко і Андрій Крепишев. Того ж дня об 23-й годині вирок був виконаний непокірними ротами, які брали найбільшу участь у подіях [28].

Усього ж за активну участь у виступі були розстріляні 6 солдатів, 17 – заслані на каторжні роботи. Окрім цього, 160 солдатів перевели в інші частини, а 52 унтер-офіцери були розжалувані в рядові [29].

Проте слідчі дії тривали і далі. Так, 13 лютого 1917 р. виконувач обов'язки військового слідчого 34-го армійського корпусу прапорщик Нарчевський прийняв постанову про слідство у справі погодженого виступу солдатів 224-го Юхновського і 223-го Одоевського полків з вимогою відводу з передових позицій усіх частин корпусу і небажанні йти в наступ, а також про хвилювання в 222-му Краснінському полку. Постановою від 30 квітня 1917 р. справа про хвилювання в 222-му Краснінському полку була припинена через «необнаруження винуватих», але командування корпусу все ж визнало за необхідне вилучити із полку 39 солдатів [30].

Ситуація в корпусі поступово стабілізувалася. Генерал Скоропадський намагався зарадити важким умовам

солдатського фронтового життя. Він турбувався про побутові умови солдатів, намагався віднайти будь-яку можливість покращити їх забезпечення. Так, генерал вирішив скористатися старою дружбою і звернувся 1 березня 1917 р. з листом до своєї давньої покровительки княгині Олександри Олександрівни Оболенської. Він наголошував на складні умови проходження служби своїх підлеглих і просив її виділити з благодійних фондів частину посилок для подарунків військовослужбовцям корпусу. Особливо комкор звернув увагу княгині на необхідність наявності у посилках тонкої нижньої білизни, бо весна 1917 р. була дуже холодною і затяжною [31].

Певно, що турбота про підлеглих давала П. Скоропадському підстави для того, щоб у листі до дружини (1.03.1917 р.) зазначити: «У мене все тут добре, роботи дуже багато, але начальники дивізій у мене підбираються хороші, і я думаю, все піде добре. Був у мене Гурко [32], оглядав корпус, залишився задоволеним. Тут у нас на днях почнуться відлиги і ми будемо залиті водою, німці до цих пір були досить спокійними, душать нас газами, але й ми їх також, але це нічого, ми приюхалися і втрати в нас від них маленькі. Але тепер, зважаючи на наші ускладнення дуже вірогідно, що вони перейдуть в наступ. Мене це особливо не турбує, оскільки в нас все в цьому напоготові».

Генерала П. Скоропадського на цей час вже турбувало інше. Серйозні зміни в житті країни і армії принесли лютевні революційні події в Петрограді і зречення престолу Миколою II. Про переживання генералом моменту свідчать його листи до дружини. 12 березня він писав: «Государ звільнив мене від присяги, я йому, новому урядові, відданий усією душею, що енергійно проводжу у ввірених мені частинах. Всі ці пани Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія благородних людей і ми, і вся Росія повинні дякувати долі, що влада захоплена ними, і дай Бог нашій багатостраждальній Батьківщині, щоб вони утрималися при владі» [34]. Не будемо ідеалізувати цих слів. Цілком можливо, що вони написані, зважаючи на те, що лист може читати не лише дружина.

Скоропадський розумів, що за ширмою Тимчасового уряду стоїть і має достатньо впливу Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, яка «...систематично прийнялася за революціонізацію мас, що їй вдається дуже добре». Він наголошував, що армія тримається лише близькістю ворога, «але розвал дуже швидко прогресує, наш корпус стоїть далеко від центрів і дещо краще, але це лише питання часу, я роблю все, що можу, і думаю, у мене нічого бридкого не буде, але в армії будуть сумні картини і чим далі, тим більше» [35].

Сум на комкора, безперечно, навів наказ № 1, прийнятий 1 березня 1917 року Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. Наказ швидко поширився поза межі Петроградського гарнізону і досягнув усіх фронтів і гарнізонів. Повсюди створювалися комітети – виборні організації, які намагалися зосередити в своїх руках максимум влади [36].

Генералу Скоропадському вдавалося в надзвичайно важких умовах революційних впливів утримувати корпус в належному стані. В одному з листів до дружини (12.03.1917 р.) він зазначав: «Я в корпусі існую добре, війська мені підпорядковуються, але їжджу, агітую, розмовляю, розмовляю без кінця і сподіваюсь цим утримати війська в розумінні про обов'язок перед Батьківщиною. На нас, офіцерів, випала важка, відповідальна і невдячна доля, яка доводить окремих до відчаю, що ж робити, надіюсь, нас коли-небудь згодом оцінять. Попереду німці, позазд розперезаний натовп, поки що у мене були спалахи, але я умовляю ними, переконаннями, залякуванням, знаходячись завжди в курсі руху, тримаю поки війська в порядку» [37].

29 березня 1917 року у 34-му армійському корпусі відбулися перші вибори до корпусного, дивізійних, полкових та ротних комітетів [38]. Робота комітетів завдяки зусиллям комкора не позначилась суттєво на бойовому стані корпусу. Генерал Аккерман, який з квітня був інспектором артилерії в корпусі, згадував: «... тоді ще від начальника потрібне було вміння управляти численними комітетами. Але і в цій області генерал Скоропадський виявився на висоті:

далеко не підлаштовуючись під комітети, він тримав їх в руках і направляв їх діяльність; любимим зверненням його до комітетів були слова: «Ви всі займаєтесь дурницями і шкурництвом, а нам потрібно воювати!» – і слова ці благотворно впливали на комітети» [39].

Корпус справляв враження боездатного з'єднання, якого особливо не торкнулися революційні перипетії. Звернемося для підтвердження цієї тези знову до спогадів генерал-майора П. Аккермана: «Приймаючи артилерію корпусу, я разом із тим знайомився і з усім бойовим розташуванням корпусу, з його бойовим і тиловим обладнанням, зі службою і порядком корпусу. Враження, справлене на мене усім побаченим, було чудовим у всіх відношеннях. Мені одразу стало зрозуміло, що цей корпус у надійних... і вмілих руках...за весь час перебування на фронті я ні разу ніде не бачив такого бойового і тилового обладнання, як в корпусі генерала Скоропадського» [40].

Проте, утримувати війська було важко. Непевні настрої посилювалися складними фронтними буднями. Той же інспектор артилерії 34-го армійського корпусу відзначав, що «умови життя на позиції частин 34-го корпусу були доволі важкими. Давно не було відпочинку в резерві... У частинах корпусу вже була цинга і солдати просили генерала Скоропадського виступити з клопотанням про відведення корпусу в резерв чи хоча б перевід корпусу на інші позиції. Генерал Скоропадський, бачачи дійсно важке санітарне становище корпусу, неодноразово просив про надання корпусу відпочинку, але прохання його не задовольнялось. Бажаючи покращити своє становище, комітет однієї із дивізій корпусу просив дозволу виїхати в штаб головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Брусилова, який тоді дуже розкланювався перед солдатами. Після зносин з начальством дозвіл був отриманий і солдати виїхали. Солдато-комітетські клопотання подіяли на «народного» головкома Брусилова – змінити наш корпус і поставити його в резерв» [41].

Незабаром на зміну 34-му корпусу почали прибувати частини 44-го корпусу. Проте, комітети 44-го корпусу, побачивши позиції 34-го корпусу, відмовилися їх зайняти. Розпочалися суперечки між комітетами. В кінці кінців зміна військ у бойовій лінії відбулася. Частини корпусу генерала Скоропадського були виведені з бойових порядків і зосередилися в районі м. Рожиче. У районі інших корпусів була спрямована артилерія 34-го армійського корпусу [42]. 56-у дивізії, яка входила в корпус, замість обіцяного відпочинку, направили на позицію 3-го Кавказького корпусу [43]. Отже, в резерв корпус був виведений в далеке не повному складі.

Тим часом у Луцьку з 21 по 23 квітня 1917 року відбулися збори армійських виборних Особливої армії. 150 офіцерів і 600 солдатів обговорювали насущні питання армійського життя [44]. Однак, ухвали і пропозиції зібрання вже не стосувалися 34-го армійського корпусу.

У перші числа травня 1917 р. 34-й армійський корпус дислокувався в районі Коломиї. У військах велася робота по підготовці до літнього наступу. Вище військове командування здійснювало перегрупування сил. У зв'язку з цим корпус генерала Скоропадського був переведений на Тернопільщину, під Бережани, у склад військ 7-ї російської армії, якою командував генерал Л.Белькович [45]. До початку українізації з'єднання залишалося дещо більше місяця.

1. Стратегический очерк войны 1914–1918. Ч.7. Кампания 1917 года. – М.: Высший военный редакционный совет, 1923. – 189 с.
 2. Керсновский А. История русской армии. Т.4. 1915–1917 гг. / А. Керсновский. – М.: Голос, 1994. – 368 с.
 3. Згуровский В. Украинизация 34-го а. корпуса / В. Згуровский // Засовий. – 1960. – № 414 (ноябрь). – С. 17–20.
 4. Кочубей В. Генерал Я.Г.Пандзюк (окончание) / В. Кочубей // Военная быль. – 1966. – № 79. – С. 17–19.
 5. Горелов В. Військова діяльність «Ясновельможного пана Гетьмана усієї України» Павла Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній раді (1886 – лютий 1917 рр.). Спроба хроніально-документальної реконструкції подій / В. Горелов // Наукові записки: 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – Т. 1. – С. 239 – 308; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівний нарис. – К., 2003. – 281 с.
 6. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках / О. Дем'янюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.
 7. Залесский К.А. Первая мировая война. Правители и военачальники. Биографический энциклопедический словарь / К.А. Залесский. – М.: Вече, 2000. – С. 472.
 8. Дати в статті подаються за старим стилем (волянським календарем).
 9. Керсновский А. История русской армии. Т.4. 1915–1917 гг. / А. Керсновский. – М.:

Голос, 1994. – С. 16.
 10. Керсновский А.А. История русской армии. Т.3. 1881–1915 гг. / А.А. Керсновский. – С. 178; Залесский К.А. Указ соч. – С. 499.
 11. Залесский К.А. Указ соч. – С. 472.
 12. Там само.
 13. Керсновский А. История русской армии. Т.4. 1915–1917 гг. / А. Керсновский. – С. 88, 90.
 14. В історіографії бої на Ковельському напрямку в липні – серпні 1916 року називається Ковельське бійнею. Див.: Керсновский А. История русской армии. Т.4. 1915–1917 гг. / А. Керсновский. – С. 69 – 93.
 15. Там само. – Т.4. – С. 93.
 16. В царской армии накануне Февральской буржуазно-демократической революции (Волнения 223 Одоевского полка 34 армейского корпуса) // Красный архив. – 1937. – Т. 2 (81). – С. 110.
 17. У своїх «Спогадах» та листах до дружини П. Скоропадський називає місцевість коротко – «Угли». Див.: Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 56; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівний нарис / Г. Папакін. – К., 2003. – С.234, 241, 254, 257, 262. Очевидно, що в Углі знаходився штаб корпусу. У документах віднаходимо уточнену назву місцевості. Так, у постанові (13 лютого 1917 р.) у справі з приводу хвилювань у 414-му Торопецькому піхотному полку виконуючий обов'язки військового слідчого 34-го армійського корпусу прапорщик Нарчевський вказує «фільварок «Угли», Волинської губ., Луцького повіту». Див.: Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны. 1914 – февраль 1917. Сб. док. в. – М.: Изд-во «Наука», 1966. – С. 288.
 18. Кочубей В. Генерал Я.Г.Пандзюк (окончание) / В. Кочубей // Военная быль. – 1966. – № 79. – С. 18.
 19. Аккерман А.Ф. Украинизация 34-го армейского корпуса / А. Ф. Аккерман // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 342.
 20. Найбільш яскраві документальні матеріали про виступ Одоївського полку опубліковані: В царской армии накануне Февральской буржуазно-демократической революции (Волнения 223 Одоевского полка 34 армейского корпуса) // Красный архив. – 1937. – Т. 2 (81). – С. 105 – 120; Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны. 1914 – февраль 1917. Сб. док. в. – М.: Изд-во «Наука», 1966. – С. 281–284. Велика вірогідність того, що публікація документів на сторінках «Красного Архива» була пов'язана, зокрема, із метою дискредитації імені генерал-лейтенанта П.Скоропадського, який безпосередньо був причетний до наведення жорсткими методами дисципліни і порядку в 34-му армійському корпусі. У передмові до публікації, автором якої був П.Білик, це звучить більш ніж красномовно: «За місяць до февральської революції царське правління ще нашло в себе сили для того, чтобы подавить это выступление. Характерно, что жестокою расправу с одоевцами царизм совершил руками своего холопа П.Скоропадского. Будущий «гетман Украины» в январе 1917 г. расстрелял солдат за отказ продолжать войну. Через год тот же Скоропадский продал украинский народ германским интервентам». Див.: Красный архив. – 1937. – Т. 2 (81). – С. 106. Важко повірити (зовсім не віритися!) в незнання автором передмови того, що П. Скоропадський був виконавцем, хоч і високого рангу, наказів вищого командування. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал О.Брусилов 20 січня 1917 р. наказав доволі чітко і ясно: «Приказываю быстро выснить главных виновных и расправиться с ними полевим судом самым решительным образом, не теряя времени, о чем донести». Див.: Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны. – С. 282. Як бачимо, ім'я генерала Брусилова, який перейшов на службу в Червону Армію, та командуючого Особливою армією генерала Балуєва залишилися поза гострим коментарем П.Білика.
 21. В царской армии накануне Февральской буржуазно-демократической революции. – С. 106, 107.
 22. Там само. – С.109.
 23. Так в тексті телеграми. У документах, які підписані комдивом 56, читаємо – генерал-майор Поталов. Див.: Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны. – С. 284, 285.
 24. Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны. – С. 283, 284.
 25. Цит. за: Папакін Г. Вказ. праця. – С.234. Пізніше, прощаючись з генерал-лейтенантом П. Скоропадським, командир Івардського корпусу генерал-ад'ютант Хан-Нахичеванський у наказі по корпусу №17 від 13 лютого 1917 р. відзначив, що всі офіцери склали службу Скоропадського пройшла у лавах гвардійської кінноти, з якою він тісно порідився. Були відзначені його успіхи як веначалника при тимчасовому командуванні 8-м армійським корпусом і Івардським кавалерійським корпусом. Закінчується наказ словами: «Раставаясь с доблестным начальником 1-ой Гвардейской кавалерийской дивизии, прошу генерала Скоропадского принять от лица службы мою самую сердечную благодарность и наилучшие пожелания дальнейших успехов на новом поприще как от меня, так и от всего Гвардейского кавалерийского корпуса». Див.: Горелов В. Військова діяльність «Ясновельможного пана Гетьмана усієї України» Павла Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній раді (1886 – лютий 1917 рр.). Спроба хроніально-документальної реконструкції подій / В. Горелов // Наукові записки: 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – Т. 1. – С. 301.
 26. В царской армии накануне Февральской буржуазно-демократической революции. – С.109, 110.
 27. Там само. – С. 112.
 28. Там само. – С. 115, 116.
 29. Капшук С.Г. Борьба большевистской партии за армию в период Первой мировой войны. (1914 г. – март 1917 г.) / С. Г. Капшук. – М.: Военное издательство министерства обороны Союза ССР, 1957. – С. 139.
 30. Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны. – С. 433.
 31. Горелов В. Військова діяльність «Ясновельможного пана Гетьмана усієї України» Павла Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній раді (1886 – лютий 1917 рр.). Спроба хроніально-документальної реконструкції подій / В. Горелов // Наукові записки: 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – Т. 1. – С. 300.
 32. Генерал від кавалерії В. Гурко на цей час був командуючим Особливою армією. Див.: Залесский К.А. Указ соч. – С. 460.
 33. Цит. за: Папакін Г. Вказ. праця. – С. 242.
 34. Там само. – С. 254–255.
 35. Там само. – С. 257.
 36. Див. детальніше: Миллер В.И. Солдатские комитеты русской армии в 1917 г. / В. И. Миллер. – М.: Изд-во «Наука», 1974.
 37. Цит. за: Папакін Г. Вказ. праця. – С. 256.
 38. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арх. 332.
 39. Аккерман А.Ф. Украинизация 34-го армейского корпуса / А. Ф. Аккерман // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 342.
 40. Там само.
 41. Там само. – С. 343.
 42. Там само. – С. 342, 343.
 43. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 23.
 44. Волинський обласний державний архів. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1663. – Арх. 15.
 45. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – С. 56, 58; Залесский К.А. Указ соч. – С. 457.

Олександр ХОМЕНКО
(Луцьк)

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОГО ГОСПІТАЛЮ В ЛУЦЬКУ

Госпіталь № 1960 сформовано 23 червня 1941 року в м. Херсон. Формування госпіталю проходило протягом п'яти днів. За цей проміжок часу госпіталь № 1960 був повністю сформований та забезпечений всім необхідним майном. Начальником госпіталю № 1960 призначено лікаря II рангу Диковського М.В.

Госпіталь № 1960 в перші дні Вітчизняної війни зайняв приміщення колишньої поліклініки Водного технікуму в м. Херсоні, яка складалась з двохповерхового будинку, та використовувлось приміщення фізіотерапевтичного відділення під потужний санпропускник.

Евакогоспіталь № 1960 в перші дні війни був сформований за системою НКО у підпорядкуванні евакопункту 86 на 200 ліжок з хірургічно-травматологічним профілем з прийомом найбільш тяжких поранених, як госпіталь, який май кваліфікованого хірурга.

За півтора місяці своєї роботи в м. Херсоні госпіталь на 200 ліжок здійснив обслуговування 726 поранених, надав їм кваліфіковану медичну допомогу та евакуював їх для подальшого лікування в тилові госпіталі.

Незважаючи на тяжкі обставини роботи госпіталю, як правило проводились науково-медичні лікарські та сестринські конференції із розбором усіх складних поранень, можливих медичних помилок та правильного ведення історій хвороб поранених. Проводились заняття серед медсестер по догляду за пораненими та гіпсовій техніці.

Вся лікувальна робота в госпіталі № 1960 проводилась під керівництвом нач. мед. частини військового лікаря першого рангу Козія Ф.Г. та ведучого хірурга військового лікаря другого рангу Картава І.Є. з 26-річним хірургічним стажем.

При лікуванні поранених застосовувались усі сучасні методи лікування: переливання крові, первинна обробка, негайне хірургічне втручання по мед. показанням, лікування ран бактеріофагами, введення відповідних сироваток, негайне накладання усіх видів гіпсових пов'язок.

Контроль за правильним лікуванням по всіх відділеннях проводив ведучий хірург, а також регулярно проводились обходи усіх поранених по відділеннях начальником і комісаром госпіталю.

27 липня 1941 р. старший інспектор-хірург Санітарного Управління Одеського Військового особового округу військовий лікар другого рангу Клебанов обстежив стан та роботу госпіталю, про що було складено акт з висновками, що евакогоспіталь № 1960 за своєю постановкою лікувальної справи, гігієнічними умовами та зовнішнім оформленням є взірцевим госпіталем в окрузі.

В зв'язку з наближенням неприятеля до м. Херсон за наказом евакопункту № 86 госпіталь повинен був негайно евакуюватися до тилу. До 12 серпня 1941 р. госпіталь працював в повному обсязі та надавав допомогу пораненим, які поступали з передмість Херсону та самого міста. 12 серпня 1941 р. уночі було отримано наказ про негайне згортання госпіталю та евакуацію його до тилу не пізніше 13 серпня. О 2-й годині ночі 14 серпня госпіталь був повантажений на пароплав з усім майном та людьми для відбуття у Запоріжжя прибув до Запоріжжя, звідки зранку 18 серпня 1941 р. потягом відбув до м. Осипенко. Начальник гарнізону м. Осипенко наказав госпіталю негайно рухатись далі, але потяг простояв на станції 10 днів по причині відсутності паротяга. 29 серпня 1941 р. потяг з госпіталем прибув до м. Ростов, станція Ростов ешелон не прийняла та направила його до м. Батайськ. По прибуттю в Батайськ госпіталь не мав подальших вказівок, а зв'язок з евакопунктом № 86 було втрачено. Командування госпіталю вимушене було звернутися в Санітарне Управління Північнокавказького військового округу м. Ростов. За його наказом госпіталю було надано нову дислокацію у м. Ворошиловськ (Ставрополь), куди він прибув 30 серпня 1941 р. За рішенням ви-

конкому Орджонікідзевської крайової ради депутатів м. Ворошиловська госпіталь було передислоковано до м. Воронцово-Олександрівське (північний Кавказ), та прибув на місце розгортання 31 серпня 1941 р.

Після 17-денного переїзду з м. Херсон почався третій період життя госпіталю. По прибутті у Воронцово-Олександрівське госпіталь було розгорнуто на 400 ліжок. Тут госпіталь пропрацював до серпня 1942 р., тобто на протязі 11 місяців. За цей проміжок часу госпіталь надав допомогу 1935 пораненим та надав виписку в частини в середньому 82,5 %. 5 серпня 1942 р. під безпосереднім тиском супротивника госпіталь змушений був швидко згортатися та евакуювати поранених та евакуюватися самому. Від начальника гарнізону було отримано наказ рухатись у напрямку м. Моздок, при чому вирушати власними силами, тому що весь гарнізон Воронцово-Олександрівського виходить за місто в оборону.

До м. Моздок госпіталь пересувався на підводах та пішим ходом та прибув туди 10 серпня 1941 р. В Моздоку госпіталь застав ту саму картину що й у Воронцово-Олександрівському, влади у місті вже не було, заклади міста згортались та частково покинули місто. Про розгортання госпіталю не могло бути мови. Майно та поранених вдалося погрузити на санітарний потяг, про проходження якого через Моздок було встановлено випадково. Як виявилось, потяг прямував до Грузії.

По прибутті до Грузії 17 серпня 1942 р. в м. Тбілісі поранені були здані до оточуючих госпіталів, а майно та особовий склад госпіталю лишився у вагонах санітарного потягу до вияснення свого положення. Командування госпіталю зв'язалося із Закавказьким Військовим Округом через Санітарне Управління, яке дало направлення у розпорядження Наркомздраву Грузії. Нарком Охорони Здоров'я тов. Мочаварьяні наказав: госпіталь розформувати, все майно віддати в Здороввідділ Грузії, а штат його розпустити. Командування госпіталю намагалося довести, що на другому етапі війни госпіталі будуть дуже потрібні, тому розформувати їх не слід. Наполегливість в цьому питанні не була марною і госпіталь було збережено для подальшої роботи на направлено в м. Сталінірі, обласний центр Південної Осетії.

У м. Сталінірі госпіталь прибув 1 вересня 1942 р., де розгорнувся на 300 ліжок. За період роботи у м. Сталінірі, тобто з 1 жовтня 1942 р. по 15 серпня 1943 р. госпіталь обслужив 1794 поранених та хворих, дав виписку в частини в середньому за місяць 78%.

За дворічну роботу евакогоспіталю № 1960 під час Вітчизняної Війни госпіталь був спочатку на 200 ліжок, потім на 300, обслужив 3852 поранених та хворих із загальною кількістю ліжко-днів 109220. В середньому поранені перебували на ліжку в госпіталі 29,9 днів. Госпіталь показав гарні зразки роботи з обслуговування поранених, дав в середньому по місяцях 83,1 % виписки до частин. Середній процент смертності по місяцях був 0,5 % серед поранених та 1,3 % серед хворих (в т. ч. інфекційних).

Протягом тільки останніх 20 років хірургами цього закладу було зроблено 17000 стаціонарних оперативних втручань, з них більше 1000 - з розряду складних: на органах черевної та грудної порожнини. Проліковано 48000 хворих. За останні 5 років заготовлено приблизно 400 л. донорської крові.

Нині колектив Луцького військового госпіталю трудиться над поліпшенням здоров'я військовослужбовців та членів їхніх сімей, пенсіонерів Міністерства Оборони України, працівників ЗСУ, цивільного населення та військовослужбовців інших військових формувань. На диспансерному обліку знаходиться близько 25000-й контингент, який знаходиться на медичному забезпеченні.

Григорій ОХРИМЕНКО,
Світлана ЛОКАЙЧУК
(Луцьк)

ЕТНОМІЛІТАРНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДНІЙ ПЕРІОД ДОБИ БРОНЗИ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ ТА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ

Дослідники давно помітили, що в первісні часи існували контакти між етнічними групами з досить віддалених територій. Так, дуже продуктивно виявилася ідея зв'язків Причорномор'я з Балтією. Її автором є археолог, професор з Познаня Александр Кошко. Проблематиці міжетнічних контактів присвячене познанське наукове видання *Baltic-Pontic Studies*. Напрацювання з цієї теми знаходимо в американській дослідниці Марії Гімбутас.

Терени Волині та Волинського Полісся, як з'ясується в останні роки, входили у важливу транзитну зону між південним сходом і північним заходом. Доказом цього є численні імпортовані артефакти, зокрема предмети озброєння: кам'яні та бронзові сокири, крем'яні та бронзові кинджали, металеві (бронзові) ретушери, "цитрини" булави, крем'яні наконечники списів. Доведеним фактом є те, що частина катакомбного населення (а пізніше і носії культури багатовапелюватої кераміки) перемістилися в кінці III-го тис. до Р. Х. в басейн Стиру та Горині. Через кілька століть (приблизно в XX ст. до Р. Х.) на основі цього номадичного (кочового) населення з'явилася нова оригінальна культура – стжижовська, носії якої проживали в басейнах Горині, Стиру, Західного Бугу.

Оскільки катакомбні племена відзначалися войовничістю (особливо інгулецька культура – панівна частина цього кочового населення), доцільним було б зробити деякі порівняння мілітарної обстановки у Причорномор'ї та на Волині цього періоду з таких причин: 1) між цими зонами – степу та лісостепу – прослідковуються різноманітні зв'язки; 2) за кількістю та різновидами зброї археологічні пам'ятки Волині, можливо, і не поступаються причорноморським. Для зіставлень важливо схарактеризувати предмети озброєння з поховань воїнів, з поселень та окремі знахідки.

За даними В. Ключка та С. Пустовалова, у катакомбно-го суспільства Північного Причорномор'я були такі види озброєння:

1. Луки та стріли. Останні представлені листоподібними невеликими формами з глибокою виїмкою в основі [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 121-122]. На Західній Волині в цей час поширеними були переважно трикутні наконечники, що використовувалися носіями городоцько-здовбицької (ГЗК), межановицької (МК), стжижовської (СК) культур [Маркус, Охріменко, 2010, с. 117, рис. 2. 72: 1-6]. Проте і в зоні волинських лісостепів трапляються наконечники стріл, досить подібні до катакомбних (знахідки О. Романчука) [Охріменко, Маркус, Ткач, 2005, с. 348, рис.1: 60-63].

2. Дротики. Як і в катакомбних спільнотах, так і в пізньоншурових культурах такі знахідки є одиничними. Всього авторам з досліджуваної території відомо кільканадцять подібних виробів. Так, один з них походить із с. Нічогівка Маневицького району Волинської обл., тобто із зони Полісся [Маркус, Охріменко, 2010, с. 178, рис. 2. 73: 8]. На відміну від причорноморського регіону на території північно-західної України частіше знаходять крем'яні наконечники списів та кинджали, розрізнити які буває дуже важко, проте в східнокатакомбного населення наконечники списів серед предметів озброєння становлять 18 % [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 132].

3. Пращі. Округлих крем'яних та кам'яних виробів відомо на північному заході України сотні. Частина з них слугувала розтирачами. Проте якщо в катакомбній культурі це знахідки відомі в курганных похованнях воїнів і можуть бути віднесені до зброї (Заможне 8/1; Цілинене 1/25 та ін.) [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 122], то в нас такі випадки не відомі.

4. Бойові сокири (сокири-молоти) у катакомбній культурі (КК), за словами В. Ключка та С. Пустовалова, є найбільш поширеною категорією зброї у військових по-

хованнях інгулецької катакомбної культурно-історичної спільноти (ККІС). На думку цих авторів, типологічно вони подібні до ранніх сокир культури лійчастого посуду. Тобто, багато різновидів сокир ККІС "зустрічаються практично в усіх європейських культурах бойових сокир" [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 122].

Вони часто мають вигин в бічному профілі, грибоподібну шляпку (остання риса також притаманна виробам КЛП). Особливостями інгулецьких сокир є висока якість обробки поверхні та чіткі грані, що виділяють "плечі" виробів. Сокири з Виноградного (33/4) та Златополя (25/15) Запорізької обл. подібні до сокир культур пізньоншурової кераміки [Ключко, Пустовалов, 1982, с. 124]. Наведені приклади є доказом взаємовпливів та обміну між центральноросійськими та причорноморськими культурами, які були, зокрема, в зоні Прикарпаття і в часи пізнього енеоліту або ранньої бронзи (контакти ямної культури та лійчастого посуду), і в період середньої доби бронзи (імовірна взаємодія городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської культур з катакомбною культурно-історичною спільністю).

Одним із різновидів інгулецьких сокир є парадні (елітні) вироби із врізним орнаментом. Вони виготовлялися з високоякісних твердих порід – порфірито-діабазів [Шарафутдінова, 1980, с. 60-69]. Зважаючи на твердість каменю, орнаментувати їх було надзвичайно важко, і все ж вони вражають вишуканим і тонким декором. Така складна, близька до ювелірної техніка обробки не звична для європейських культур [Ключко, Пустовалов, 1982, с. 124]. За якістю обробки інгулецькі сокири подібні до анатолійських сокир з Трої-ІІ та могильника Дорак. Однотипними й також унікальними є сокири з Єзеро в Болгарії [Georgiev, 1979, с. 547]. На думку М. Запотоцького, згадані форми сокир КЛП є наслідком балканських, подунайських та близькосхідних впливів [Zapotocky, 1989, s. 95-103]. Вони ж, імовірно, стали прототипами сокир інгулецької культури і, не виключено, західноволинських.

У донецькій катакомбній культурі були поширені також бронзові втульчасті бойові сокири місцевого виробництва серпоподібної форми [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 124-127, рис. 5]. Таких виробів на Волині відомо небагато (Смолигів та ін.) [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.23: 1, 2].

Стосовно великої кількості кам'яних сокир, пов'язаних із культурами шнурової кераміки, що домінують в усіх археологічних збірках музеїв лісостепової частини Правобережної України, досі немає жодного цілком переконливого пояснення. Існує думка, що це матеріальні свідчення перебування тут під час воєнних походів войовничих племен (Давня історія України, 1997). Відомі кам'яні сокири різних типів – човноподібні, клиноподібні, п'ятибічні, довгообушкові та ін., які належать до раннього, середнього та пізнього етапів доби бронзи. За нашими спостереженнями та підрахунками, все ж найбільше їх припадає на середній період – кінець III-го – початок II-го тис. до Р. Х. Це був час проникнення на Західну Волинь кочових причорноморських катакомбних спільнот в середовище городоцько-здовбицької та межановицької культур.

Зображення сокир бачимо на стелах з Наталівки, Керносівки, Бахчі-Елі, Добруджі. Як відомо, люди обожнювали те, що мало велике значення в їхньому житті. В. Даниленко вважав, що на антропоморфних стелах показано божества з атрибутами [Даниленко, 1969, с. 219-223]. Аналогією їм є стела вавилонського бога грози, природи, вітру, бурі, дощу Адада (Бір, Біркус, Блискавка), його атрибутами є блискавка та молоток [Тураєв, 1936, I, с. 121].

В легенді про чотири золоті дари, що впали з неба, переказаний Геродотом, згадуються чаша і сокира. Ці священні золоті дари скіфські царі дбайливо оберігали, поклонялися і приносили їм жертви [Геродот, 1972, с. 188]. У фінікійців було уявлення про бога Туама ("бога-молотка") [Тураєв, 1936, II, с. 6].

На сакральність цих виробів вказують моделі сокир з обпаленої глини. І. Михальчишиним знайдено, зокрема, модель бойової сокири в с. Малі Грибовичі Львівської області на поселенні культури лійчастого посуду. Такі вироби відомі із с. Зимного Володимир-Волинського району та з с. Толишів Луцького району [Маркус, Охріменко, 2010, с.

378–379]. Цікаві думки стосовно моделей сокирок-молотків з поселення ранньої бронзи Єзеро в Болгарії висловлює М. Мерперт, які, на його думку, лише імітували військові, парадні, ритуальні [Мерперт, 1975, с. 163 – 172].

Сокири, на противагу наконечникам списів, були міцніші й ефективніші в близькому бою. Загалом же ці артефакти потребують більш докладного дослідження.

До ударних видів зброї ближнього бою належали також булави. Вони склалися з дерев'яної ручки довжиною 50–80 см та навершя, виготовленого з каменю грушеподібної або кулястої форми. Удар нею призводив до контузій або переломів. Булави були не лише зброєю, а й атрибутом військової символіки, пов'язаною з військовою владою; належали родоплеменній верхівці, військовій еліті, яка в повсякденному житті, під час військових сутичок очолювала окремі групи, громади. Ці булави відзначалися вигадливістю форм та особливою старанністю виконання. На Волині й Волинському Поліссі їх відомо небагато, але вони досить показові. Автори статті “Знаки влади та елітарна зброя 5–6 тис. років тому” виділяють п'ять типів цього озброєння [Охріменко, Локайчук, 2008, с. 36]:

1) округлі булави, які за формою або округлі, або дещо сплюснені зверху та знизу, виготовлені здебільшого з пісковику;

2) цитриноподібні булави, що з боків мають повздовжні заглибини. Три таких вироби зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї. Подібні вироби поширені на території від Балтії до Причорномор'я [Koško, 2001, s. 283];

3) молотоподібні булави та молотки, з канелюроподібними заглибинами або без них (знахідка з Ратнівського р-ну Волинської обл, розміром 10, 2 x 4, 3 см; аналогії їй відомі в Дніпропетровській обл. [Шарафутдінова, 1980, с. 62]. Інша сокира-молот із с. Синове Старовижівського р-ну має повздовжні канелюри. Аналогічний виріб виявлений на сучасній території Білорусі в с. Дружиловичі Іванівського р-ну [Чарняўскі, 1995, с. 46–59];

4) хрестоподібні булави, аналогії яким відомі в басейні р. Самари, а походження пов'язують із Близьким Сходом [Шарафутдінова, 1980, с. 60]. Один із таких виробів знайдено в с. Словечно біля Коростеня Житомирської обл. Аналогічна знахідка зберігається у фондах Львівського історичного музею.

5) сокири-молоти, які зроблені особливо дбайливо, інколи декорувалися. Їх відомо всього декілька екземплярів. Вони виділяються певними особливостями, наприклад, сокира-молот із с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну, має овальний отвір.

Поховання воїнів. Поховань зі зброєю на території Західної Волині відкрито багато. Наконечники списів або стріл ГЗК та СК культур відомі із могильників у Рівненській та Волинській областях. За даними І. Свешнікова та Ю. Нікольченка, зброю у могилах носіїв ГЗК знайдено біля сіл Городок, Зозів – крем'яна сокира і кістяне вістря на стрілу; Молодова Третя – крем'яний ніж та сокира; Здобиця (Здолбунівського району) – кинджал, сокира; Маслянка (Млинівського району) – кам'яна сокира; смт. Млинів – крем'яна та кам'яна сокира, наконечник списа, стріли; Стадники – крем'яний кинджал, мідна сокира, кинджал та ін.

М. Кучінко та Г. Охріменко у посібнику “Археологічні пам'ятки Волині” (1995) вносять до реєстру пам'яток Волинської області поховання ГЗК, у яких виявлено зброю. Зокрема, в Іваничівському районі відомі такі знахідки зброї: крем'яний наконечник списа з кургану с. Гривовиця; сокира з кургану с. Гряди, крем'яна сокира та наконечник списа ГЗК з кургану с. Осмиловичі, кам'яна сокира та кераміка ГЗК виявлена біля скорченого кістяка в розораному кургані с. Кропивщина [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 120–122].

Поховання зі зброєю стжижовської культури відкриті у таких населених пунктах Рівненської області, як Біла Криниця Рівненського району [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 89], Страклів Дубнівського району – кинджал, горщик, черпак [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 57]; Млинів – крем'яне вістря на спис; Озлів Млинівського району – наконечник списа, кістяні та крем'яні вістря до стріл, мідна

прикраса; Торговиця (цього ж району) – між ребрами скелета лежав наконечник стріли, біля голови – бронзові прикраси [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 75, 77, 81]. Крем'яні сокири та посуд зі шнуровою орнаментациєю знайдено у розораному кургані стжижовської культури у с. Михалія, крем'яна сокира та кераміка СК була під насипом кургану с. Кречів (обидва населені пункти знаходяться в Іваничівському районі Волинської області) [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 121–122].

Зона Полісся. Знахідки зброї доби бронзи відомі із с. Сошичне Камінь-Каширського району – сокира з серпентину, діоритова булава з вертикальними канелюрами [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 124]; с. Селісок Любешівського району – на поселенні доби бронзи знайдено кам'яні сокири; кам'яну сокиру виявлено також під розораним курганом поблизу с. Забужжя Любомльського району, а кам'яну булаву з “рельєфними ребрами” – у с. Скрипниця цього ж району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 140–142].

У 2008 році Волинською археологічною експедицією під загальним керівництвом проф., д. іст. наук Козака Д. Н. досліджувалося поселення Хрінники – 8 (ур. За лісом) на березі Хрінницького водосховища (правого берега р. Стир) у Демидівському районі Рівненської області. Унікальним стало відкриття могили воїна (поховання 2 розкопу 7). Поховальна яма мала неправильно-прямокутну форму з заокругленими кутами, розмірами 2,25x1,43 м, орієнтована короткими сторонами по лінії північ-південь. З північного боку до гробниці вела сходинка півовальної форми. Глибина поховальної ями 0,8 м від рівня виявлення. Кістяк похованого лежав на спині головою на захід по центру ями із зігнутими колінами (поза вершника на коні). Зафіксована довжина кістяка 1,57 м, ширина в плечах 0,55 м. Череп розтощено на дрібні фрагменти. Складається враження, що він був деформований ще за життя, щелепа лежала дещо збоку. Права рука зігнута в лікті і покладена на грудях. Ліва рука, зігнута менше, лежала кистю на тазі. На зрушених фалангах пальців зафіксовано 2 персні з бронзи. Перший з них, згорнутий з дроту в півтора оберта, має щиток, звитий з тієї ж дротини і розкований. Другий, також в півтора оберта, мав закінчення у вигляді листка. Такий самий, але гірше збережений перстень, виявлено дещо вище фаланг пальців, а біля єдиної фаланги, що збереглася на грудях, – 2 уламки перснів.

Над ліктем правої руки виявлено 10 крем'яних наконечників стріл, вістрями на захід, один з них лежав на кістці. Всі наконечники, крім одного, мають серцеподібну форму, останній – трикутну з увігнутою основою. Під цим ліктем також знаходився крем'яний наконечник списа листоподібної форми з черенком, повернутим до голови [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 77: 1-11]. Його держак, можливо, був зламаний і тому вмістився в край ями.

Навіть поверховий огляд поховання цього воїна дає уявлення про його незвичайність, зокрема: 1) оригінальність поховального обряду і конструкції поховальної споруди для Волині; 2) відсутність кам'яної сокири, кераміки; 3) поза похованого; 4) особливості та кількість перснів; 5) кількість наконечників стріл та наявність цілого їх “пучка”: вони зберігалися, імовірно, в сагайдаку; 6) місце зберігання зброї – наконечників стріл, списа – біля правої руки (правша) вістрями в бік ніг. Не виключено, що поряд був лук, який не зберігся [Козак, Ткач, 2009, с. 133-135]. За виявленим інвентарем та обрядом поховання можна датувати добою бронзи і віднести до бабинської (?) культури.

Стосунки північно-західного населення сучасної території України та степового могли бути різнобічними і догочасними.

Важливість спільнот шнурових та епішнурових культур полягає в тому, що вони вважаються предками слов'ян, балтів, германців. Частина ж катакомбного населення генетично пов'язується вченими з індоаріями, які захопили пізніше частину Індії.

За спостереженнями Л. С. Клейна, індоарійськими елементами у культурі катакомбної спільноти є: катакомба як форма поховальної споруди; парні поховання чоловіка та жінки; використання вохри в поховальному ритуалі; кам'яні булави та сокири як репліки

Рис. 1. Предмети озброєння доби бронзи із Західної Волині: 1 – с. Озеро Володимирецького р-ну, 2 – с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл., 3 – с. Кунів Ізяславського р-ну Хмельницької обл., 4 – смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл., 5 – м. Корець, 6 – с. Мельниця Сарненського р-ну Рівненської обл.

“ваджри” – кийка Індри; комплекти гральних костей; наявність половини тулуба коня у могилі; курильниці. Проте катакомбна спільність не може бути визнана одноетнічною, індоарійською, оскільки складається з кількох відмінних між собою культур. Поряд з індоарійським у катакомбній спільності можна припустити наявність прагрецького та давньопівнічнокавказького етнічних компонентів [Клейн, 1968; Давня історія України, 1997, с. 401].

Індоарійська етнічна належність принаймні певної частини катакомбних племен є архео-логічно аргументованою. Використання катакомбниками Північного Причорномор'я техніки порошкового живопису, поширеного з прадавніх часів у арів Північно-Західної Індії, є доказом на користь цієї гіпотези [Довженко, Солтыс, 1991, с. 117-128].

У першій чверті II тис. до н. е. з південними катакомбними та пізньоязичними племенами співіснували носії культур шнурової кераміки, які заселяли Полісся північну смугу Лісостепу та Прикарпаття. Загалом же культури шнурової кераміки, або “бойових сокир”, займали величезні терени Середньої та Східної Європи [Давня історія України, 1997, с. 406].

Продуваючись на північний схід, носії найпівденнішої групи культур шнурової кераміки контактували із степовиками. Кілька типових для шнуровиків посудин знайдено у похованнях інгульської катакомбної культури [Давня історія України, 1997, с. 407]. У Подніпров'ї взаємини “шнуровиків” та пізньощнурових груп із степовими племенами виявилися більш сталими й досить мирними. Племена епішнурових культур, ймовірно, збували катакомбникам крем'яні та готові крем'яні знаряддя, про що свідчить наявність в обох культурах подібних за формою та технологією виготовлення предметів озброєння: кинджалів, вістр до дротиків, сокир. Замість крем'яних виробів, напевне, вони одержували металеві речі, що їх степовики виготовляли самі чи вивозили з Північного Кавказу. Так можна пояснити, наприклад, знахідки бронзових сокир, наконечників до списів та прикрас у похованнях середньодністровської культури шнурової кераміки та в пізніші часи. У районі безпосередніх контактів цих двох головних груп населення України, що локалізується на Середньому Дніпрі, виникає якась не досить виразна, етнічно змішана група населення, репрезентована пам'ятками типу Бортничі, Ісковщина та ін. Напевне, аналогічний процес змішування двох різних етнічних груп відбувався у контактній зоні й більш східних районів. Проникнення культур шнурової кераміки на Лівобережну Україну фіксується вузькою смугою-уздовж кордону між степом та лісостепом [Давня історія України, 1997, с. 407].

Дослідженнями С. Пустовалова, В. Клочка та ін. встановлено, що катакомбні племена характеризувалися стратифікацією суспільства: існував поділ на касти, панівною була інгульська група, пригнобленим населенням пізньоязичні племена. Як свідчать матеріали з поховань, військова еліта інгульської групи ділилася на ранги. Для поховань найвищого розряду притаманні: 1) колісниця, 2) сокири, 3) булави, 4) вістря стріл та, ймовірно, луки [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 134].

Наявність багатьох західноволинських та поліських поховань зі зброєю: кам'яними та бронзовими сокирами, наконечниками списів, кинджалами, наконечниками стріл, мідними, бронзовими, зрідка золотими прикрасами, – що належать до середнього та пізнього періодів доби бронзи, дозволяє ставити питання про виділення серед місцевого населення прошарку професійних воїнів. Особливо високі кургани, які зводилися з великою затратою часу та сил, належали найвищій родо-племінній еліті (Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл., Скірче Горохівського р-ну Волинської обл. та ін.), а значить є свідченням вищого рівня організованості тодішніх соціумів. Про те, які етнічні групи перебували тут між собою у ворожих стосунках, сказати важко. Волинський лісостеп заселяло поліетнічне землеробсько-скотарське населення межановицької, городцько-здобицької, стживовської, пізніше – тшинецької, бабинської, комарівської культур. Відомі приклади їхньої

співпраці, зокрема на місці родовищ кременю. Особливості ж імовірних конфліктних ситуацій залишаються мало з'ясованими.

1. Геродот История / Геродот; Пер. и прим. Г. А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
2. Давня історія України : В 3 т. / [ред. кол. П. П. Толочко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
3. Даниленко В. Неолит України / В. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1969. – 259 с.
4. Довженко Н. Д. Традиції зображення «стоп» в погребальному обряді катакомбних культур Северного Причорномор'я / Н. Д. Довженко, О. Б. Солтыс // Катакомбні культури Северного Причорномор'я. – К., 1991. – С. 117-128.
5. Georgiev G. I. Ezero, rannobronzovoto selishte / G. I. Georgiev. – Sofia : Izd-vo na Bulgarskata academia na naukite, Arkeologicheski institute, 1979.
6. Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. ист. Наук / Л. С. Клейн. – Ленинград, 1968. – 18 с.
7. Клочко В. І. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / В. І. Клочко, С. Ж. Пустовалов // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 118-141.
8. Козак Д. Н. Рятівні дослідження поселення Хрінники 8 у 2008 р. / Д. Н. Козак, В. В. Ткач // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К.: ІА НАНУ, 2009. – Вип. 10. – С. 133-135.
9. Кучінко М. Археологічні пам'ятки Волині / М. Кучінко, Г. Охріменко. – Луцьк: Вид-во ВДУ “Вежа”, 1995. – 168 с.
10. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV-II тис. до Р. Х. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2010. – 492 с.
11. Мерперт Н. Ритуальні моделі топоров из Езеро / Н. Мерперт // Памятники древней истории Евразии. – М., 1975. – С. 163-172.
12. Охріменко Г. Знаки влади та епітарна зброя 5-6 тис. років тому / Г. Охріменко, С. Локачук // Волинь: Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис. – Луцьк, 2008. – Число 10. – С. 25-42.
13. Охріменко Г. Розвиток озброєння первісного населення Волині / Г. Охріменко, І. Маркус, В. Ткач // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 346-363.
14. Шевніков І. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Шевніков, Ю. Нікольченко. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.
15. Турав Б. История древнего Востока: В 2-х т. / Б. Турав. – Л., 1935. – Т. 1. – 308 с.; Т. 2. – 267 с.
16. Чарнявські М. М. Знаходки каменних свідраваних сякер на Панямонні / М. М. Чарнявські, В. Л. Лакіза // Гістарично-археологічний збірник. – Мінськ, 1995. – № 7. – С. 46-59.
17. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань в Інгулі / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60-69.
18. Koško A. Zagadnienie wczesnobronzowej ceramiki wozwoju „szlaku” Krum – Jutlandia / A. Koško // Od neolitu do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – S. 283-290.
19. Zapotocky M. Streitaxte der Trichterbecherkultur: ihre Typologie, Chronologie und Funktion / M. Zapotocky // Praehistoria. XV-XIV. – Praha, 1989. – S. 95-103.

Леся РЕВА
(Київ)

ПЛАТОН ВОРОНЬКО – СПІВЕЦЬ «КАРПАТСЬКОГО РЕЙДУ»: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Платон Микитович Воронько – лауреат Державної премії СРСР та Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, літературної премії ім. Лесі Українки та Республіканської комсомольської премії ім. Миколи Островського. За час творчої діяльності Платона Воронька вийшло понад 80 окремих видань, серед них 36 – для дітей. Його поетичний доробок розмаїтий за ідейно-тематичним спрямуванням, жанровими особливостями та читацьким призначенням.

Серед видатних діячів, які активно працювали на ниві української культури, почесне місце належить Платонові Микитовичу Вороньку. Проте, після його смерті (минуло 25 років), не з'явилося жодної вагомої про нього згадки. Метою нашого дослідження є висвітлення гідного життєвого, творчого шляху та внеску поета в розвиток української літератури.

Платон Воронько був сином і поетом свого часу. Він благополучно почувався і за сталінської доби, і за «хрущовської відлиги», і в застійні часи. Завжди був на гребені успіху: то співав про сталінський дороговказ «в комуністичний час», то славив партію – «розум, честь і совість нашої епохи»... Не був обійдений численними нагородами та преміями. Критики та літературознавці, особливо з офіційної обслуги, незмінно писали про нього у схвально-піднесеному тоні.

Сьогодні можемо без емоцій, об'єктивно подивитися на життєпис Платона Воронька, якого немає з нами чверть століття (помер поет 10 серпня 1988 р.). Творча спадщина одного з найбільш відомих українських поетів – П.М.Воронька (1913-1988) – явище оригінальне, многогранне. За художньою формою воно відобразило складність та різноманітність подій воєнних та повоєнних років нашої країни. Поет у своїй творчості продовжив кращі традиції класичної літератури. Безсмертне слово великого Кобзаря, Лесі Українки, М. Рильського та інших видатних художників слова стало для П.Воронька своєрідною школою, а українська народна пісня, дума – невичерпним джерелом, яке збагатило творчу манеру майстра засобами поетичної образності. Творчість П.Воронька посідає важливе місце не лише в українській літературі, воно – «помітний набуток усієї нашої... поезії» [1, с. 5].

Аналізові творчості П.Воронька приділяли увагу деякі вітчизняні та зарубіжні дослідники. Ще 1963 р. поетові присвятив літературно-критичний нарис «Платон Воронько» Павло Сердюк, у якому критик простежує життєвий та творчий шлях письменника, досліджує окремі проблеми вдосконалення художньої майстерності П.Воронька, визначає основні особливості індивідуального стилю з початку творчого шляху поета до 60-х років. Літературно-критичний нарис «Платон Воронько» написав 1973 р. болгарський вчений Симеон Русакієв Вітчизняні критики відзначали нарис як важливий внесок у справу дослідження української поезії в її інтернаціональних зв'язках. Поруч з розповіддю про творчість поета критик детально розглядав болгарську тему в творчості П.Воронька, аналізував переклади творів поета болгарською мовою.

Популярний нарис життя та творчості поета для дітей шкільного віку Леоніда Горлача «Платон Воронько» опублікований у видавництві «Веселка» 1973 р. Дослідник підкреслив велику правдивість, достовірність, високу майстерність поетичної творчості П.Воронька, яка хвилює читачів, сприяючи вихованню їх у дусі відданості гуманістичним ідеалам.

Більше тридцяти збірок поета називає в статті «Поки живий – іди!» Б.Олійник. Багато теплих слів сказано на адресу автора. І разом з тим на цілком правомірне питання «Чи всі з названих вище і не згаданих книг рівноцінні за художніми якостями?» Б.Олійник відповідає: «Не всі, і

того не приховує сам автор, що свідчить про потужність його таланту. Що ж, деякі вірші та поеми не витримали іспиту часу» [2, с. 136].

Поміж тим, хоча і з'явилися окремі книги та статті про творчість поета, питання про його роль та значення в розвитку української поезії лише затруто і по суті знаходиться в стадії дослідження. Зроблені лише перші кроки у вивченні багатогранної творчості П.Воронька. Спадщина майстра ще недостатньо вивчена та не поцінована як належить, значення її в літературному процесі применшене, а це збіднює уявлення про сам літературний процес в Україні в 40-80 рр. ХХ ст. Недостатньо досліджено питання традицій та новаторства, художньої своєрідності та філософсько-публіцистичної спрямованості його лірики, морально-філософських проблем та ліричного характеру героя, створеного поетом.

Життя Платона Воронька – це людська доля, насичена подіями, якими жило не одне покоління людей. Важкі випробування випали на його плечі. Звідси – багатогранність творчості. Його цікавило все – від всесвітніх подій – до конкретного факту. Людина активної громадянської позиції, дивної цілісності характеру, Платон Воронько завжди був у вирі життєвих проблем, тому і його поезія завше зумовлювалася загальнонародними інтересами.

Народився поет 1 грудня 1913 року в селі Чернещина на Сумщині в родині сільського коваля. Любов до слова у Платона прокинулася змалку, тоді, коли сліпий від народження дід Василь ходив по світу, оспівував людське горе і лихоліття. Це був народний лірник, і допитливий хлопчик переймав від старого Перебенді могутність та печаль народної пісні...

Ще довоєнна газета харківської молоді «Ленінська зміна» від 8 червня 1938 року розповіла про батька Платона – колгоспника Микиту Васильовича. В нарисі-монолозі під назвою «Коли сліпі прозріли» (а цей матеріал підготував тоді ще зовсім молодий журналіст Олесь Гончар), читаємо: «Почав я пісні складати. Розповідав у тих піснях, як гірко жити бідному селянинові, як пан над ним знущується. Згадував я своє село, ненависних панських об'їзчиків, що так і зирять, як би зайняти селянську худобину, коли вона хоч близько пройде повз панське пасовисько. Пішов я з цими піснями в редакцію «Южный край». Була така колісь в Харкові.

Прочитали там мої пісні, та як почали гримати:

–Ти знаєш, що ти пишеш?

–А що? –питаю.

–А те, – кричать, що за таку писанину за грати ми посидиш...

Пішов я звідти та й писати кинув. Єдиної радості позбувся» [3].

Таким чином, дід-батько-син. Всіх об'єднувала залюбленість в рідне слово, вони прагнули передати мрії та надії народу. Поезія стала часткою їхньої душі.

З віршів вимальовується босонею дитинство поета. Воно запам'яталося маленькому Платонові не лише піснями діда-лірника, а й піснями матері за прядкою, ткацьким верстатом. Платон слухав їх, загаївши подих: так самотньо народжувався поет. Про це ми читаємо в його спогадах, а також у віршах «Коваль Микита», «На виставі «Платон Кречет», «На руїні дитмістечка», «Три покоління», «Кобзар» тощо. Проте все це буде згодом...

Поет – це біографія, – сказав П.Воронько не для інтерв'ю, а так, у бесіді. Вся його творча спадщина – це історія країни, народу, з яким він невідривно пов'язаний.

А поки що все попереду: і перебування в Охтирському дитмістечку, і навчання в Харківському автошляховому технікумі, і робота на будовах в далекому Таджикистані за комсомольською путівкою.Накопичувались враження, синтезувались до певного часу.

1935 – 1937 рр. – П.Воронько знаходився в лавах Червоної Армії в місті Кушка, де вже тоді довелося йому віч-на-віч стрітись з рештками басмацьких згай, які ще блукали в Каракумах. В 1937 р. вступає до Московського літературного інституту. В заяві до Спілки письменників України від 24 серпня 1944 року поет писав: «Близько десяти років тому я почав писати вірші. Під час перебування на військовій

службі в Середній Азії до 1937 р., я писав вірші російською мовою, які друкувалися в журналі «Литературный Узбекистан» та в інших виданнях Середньої Азії... Я брав участь у фінській компанії, а з початком Великої Вітчизняної війни перебував у тилу ворога як підричник. Скоро я потрапив до партизанського загону Ковпака, де почав писати вірші українською мовою» [4].

Друга Світова війна – важливий етап в творчості Платона Воронька.

Як поет, він народився на війні. Саме досвід тих суворих літ і став «відправним пунктом» його творчої біографії. Він писав:

*Минувшина, яка ти дорога,
Скарбниця пам'яті і запорука дії!
Іду до тебе – серцем молодію,
Серпанком голубим колишеться юга,
І сивина моя, либонь, стає русява.*

Він творив свою долю в партизанських загонах, в жорстоких боях у тилу ворога. Його зброєю були автомат і слово. Партизанські пісні на тексти П. Воронька співали однополчани. І його перша книга – «Карпатський рейд» (1944) стала, так би мовити, втіленням дуже популярного в ті та й наступні роки гасла «слово – зброя». У цій збірці, як писав Леонід Горлач, «навряд чи варто шукати початок творчої біографії – це був скоріше вибух накопичених за багато літ пристрастей, була ненаситна жага сповідатися перед людьми за своє покоління...»

Уже в цій збірці – невідомо чи щирість, відвертість і велика довіра до читача. Фольклорна основа надає творам поета відчуття витривалості та єдності світу. Народні-пісенні мотиви ми відчуваємо в поезії про розвідника Качуру, який упав, вражений кулею «на золотій стерні, – кув йому зозуля століття в гущину»; у вірші «Похідна» – про Ковпака, який веде свій загін із Путивля до Карпат:

*Із Путивля на схід сонці,
на схід сонці рано
Вийжджали ковпаківці –
Грізні партизани.
(Т.І. – С. 29).*

Немає багатослів'я. Стиснено і чітко говорить поет про будні війни. Хоча, звісно, в цій збірці чимало ще було характерних для всієї радянської поезії декларативності, стандартного оптимізму, казенного патріотизму. Але в окремих віршах, в яких йшлося про мужність побратимів-партизанів, рідну землю, матір, кохану дівчину, вже різно бриніли теплі, ширі інтонації, які згодом сформують потужний ліричний струмінь творчості П. Воронька. Пізніше Б.І. Олійник назве книгу «документом війни», але, вже «художньо переосмислений, трансформований серцем, він став фактом поезії» [5, с. 14].

Заголовки багатьох творів збірника «Карпатський рейд» свідчать про те, що кожен вірш-епізод не штучно вигаданий, з ефектною кінцівкою, а саме замальовка з натури, конкретний факт, свідченням якого був поет: «Захопили партизани», «Листівочка», «В старій Гуті». Його вірші ще раз підкреслюють, що немає, так званого, «непоетичного матеріалу», що всі прояви людського життя в бою чи мирний час можуть бути оспівані поетом, якщо лише ти справжній поет, якщо маєш поетичне бачення та відчуття, а також душу поетичну. У віршах «В ім'я твоєї волі», «Похідна», «Ой на горі», «Месниця», «В старій Гуті», «Розвідник», «Партизанська мати», «Весільна», «Гуцульщина» та ін., поет оспівує сміливість, мужність, безстрашність, безмежну звитягу партизанів легендарного «діда» Ковпака:

*Партизан не здається ніколи,
Поки в рідній землі не засне.
Партизани не знають понону,
Не гукають на поміч собі.
(«Ковпаківська бойова». – С. 38).*

«Карпатський рейд» – це досить значний, але все-таки лише перший крок на шляху поетичної творчості Воронька. Це вдалий поетичний дебют», – сказав В.Бичко (5, с. 127).

Написаним на достовірному життєвому матеріалі партизанської героїки, твори мали активне мобілізуюче значення. «Поезія про Вітчизняну війну – один з найпримітніших фактів української поезії загалом. Вона зберігає, розвиває і

збагачує народну пам'ять нашої справедливої борні, вона підносить ідейно-художній патріотичний тонус поетичного слова, вона – пристрасна засторога людям на майбутнє і звернений до людей поклик охороняти і зміцнювати дорого ціною завойований мир на Землі» [6, с. 45].

Історична перемога народу нашої країни в Великій Вітчизняній війні, розкривши могутню силу, ідейну і моральну перевагу людини-гуманіста, викликала важливі зміни і в його самосвідомості. Мужньо перемігши в жорстокій і кривавій війні, завоювавши Перемогу, наш народ не цілком впевнено дивився в майбутнє. Проте поета до кінця його життя «не відпускала» війна. Він повною мірою віддасть шану полеглим проти фашизму борцям, уславить солдатів Перемоги, складе зворушливу пісню про Жінку-Матір як символ Батьківщини й самого життя. Можливо, найяскравіше це виявилось в поемі «Ярославна», коріння якої в безсмертному «Слові о полку Ігоревім». Творчо використовуючи образну систему «Слова», поет в образі Ярославни змальовує узагальнений образ Матері-Батьківщини. Як відомо, літературний образ Ярославни – це ідеал жінки з великим і ніжним серцем, душевною красою, це символ подружньої вірності, символ коханої, яка цнотливо береже чистоту своїх почуттів, зрештою – це образ патріотки рідної землі. Такою її в новій добі подав і П. Воронько. Вона, як і героїня «Слова», живе в Путивлі, як і та, далека Ярославна, проводить у похід свого «друга-князя», і так само чекає його повернення:

*А ти, невідступна в чеканні,
В коханні не знаючи меж,
Стоїш на високих кургані
У спалахах нових пожеж.*

Кінець 40-х – початок 50-х років, відомий в історії нашої країни як період розквіту культури особи Сталіна. Культ особи негативно позначився і на розвитку літератури. В результаті спостерігається відхід поетів від об'єктивності, від правди життя. І можна погодитися з П.Сердюком, стверджуючим: «Поезія дуже часто втрачала свої людинознавчі властивості, перетворювалась на холодну і бездумну форму лакування дійсності. Рожеві фарби витрачалися безмірно, легковажним бодрятвом прикривалися об'єктивні життєві труднощі. Зростала загроза відриву поезії від життя, від сучасності і читачів...». Однак, – пише критик, – «неправомірно твердити, ніби вся поезія тих літ була однаково заражена грибок культури... Навіть за найтяжчих часів поезія росла, розвивалась, збагачувалася, і, може, не так густо, але лишила в спадок твори, що ввійшли цінними надбаннями і в скарбницю української радянської літератури [7, с. 52-53].

Не минув період культури особи безслідно і для творчості П.Воронька. Це знайшло відображення в ідейно-тематичному спрямуванні його творів, схематичності та поверховості образних засобів. Проте треба віддати належне поетові, що і в цей складний час він зумів перебороти тенденційність та штучність, і створити високохудожні твори про народний подвиг у роки війни, про мирну творчу працю, про боротьбу за мир, ліричні твори, які ввійшли до книги «Весняний грім» (1947), «Великий світ», «Славен мир» (1950), «Від Москви до Карпат» (1951) та інші, які в різній мірі художньої майстерності відобразили пережите і навки затаємничене серцем, а також давали сконденсоване поетичне осмислення відбудовного періоду, періоду повернення людини до життя та мирної праці. Головним тематичним напрямком творчості П. Воронька і в цей період є народ і війна, людина та її доля в умовах повоєнних випробувань.

Багатшою стає палітра зображувальних засобів, ритмомелодика. Це було відзначено М.Рильським: «Тішить при цьому дуже велика розмаїтість уживаних Вороньком розмірів та ритмів. Він не застиг на одній якійсь «нуті», як це буває з менш обдарованими піснями. Не застиг він і на самій пісенності, він уже дав уже хороші зразки не тільки розмаїтої за формою та змістом лірики, він вдало спробував свої сили і в жанрі поеми, він пише й прекрасні вірші для дітей – прості, дохідливі, позбавлені будь-якого «сюсюкання» і разом з тим задушевні. І скрізь він – «той, що греблі рвав», скрізь він – бурхливий, невтомний боєць і робітник» [8].

Відтворюючи напружений характер грозової доби, П. Воронько залишається ліриком. Позитивні життєствердуючі мотиви і образи, характерні для більшості віршів, поем і драм Лесі Українки, були характерні і для Платона Воронька. Позитивний герой творів геніальної поетеси – це активний громадський діяч, поборник революційної перебудови суспільства, позитивний герой творів П. Воронька – його сучасник, воїн.

Свій світогляд, життєву позицію поет чітко виразив у вірші «Я той, що греблі рвав», у якому знайшли відображення біографічні сторінки його бойової молодості, які дійсно стали крилатими. Тут також відчувається життєвий досвід, мудрість ліричного героя, від імені якого виступає автор. Зворушливо звучать його проникненні рядки:

Я той, що греблі рвав,

Я не сидів у скелі,

Коли дуби валились вікові.

(«Я той, що греблі рвав». – 1946. – с. 56).

«Із епіцентру Другої світової війни, з партизанських ночей, хрещений кулями, підперезаний бікфордівим шнуром, на межі життя і смерті, проголосив ці слова Платон Воронько... І якщо вони, ці рядки, стали крилатою метафорою, то, певно, про вищу оцінку своєї творчості будь-кому з поетів годі й мріяти!» [1, с. 7].

Партизанська тема, тема війни з фашизмом, стала однією з провідних у творчості П. Воронька. З нею природно поєдналась тема творчої праці, боротьби за мир, мир без воєн. Ще в 1944 році поет брав участь в Міжнародному мирному радіомітингу в Москві, де виступав від імені партизанів України. А через рік поїхав до Лондона на Міжнародну молодіжну конференцію, присвячену захисту миру. І одна з найкращих його поем «Коли б мене більше на світі було» з'явилася саме завдяки активній діяльності поета як борця за мир. Основа змісту твору – розуміння поетом ролі митця в сучасному складному світі. І знову його слова перегукуються з динамічним пристрасним зверненням до свого поетичного слова Лесі Українки:

Палкими блискавицями, мечами

Хотіла б я вас виховатъ, слова!

Щоб ви луно зірську будили, а не стогін,

Щоб краяли, та не труїли серця,

Щоб піснею були, а не вилінням.

Вражайте, ріжете, навіть убивайте,

Не будьте тільки дощиком осіннім.

Палайте чи паліть, та не в'яліть! (Леся Українка).

Поезія П. Воронька, як і поезія Лесі Українки, сповнена почуттям відповідальності за все, що відбувається в світі. Вона спрямована в майбутнє:

Вклоняючись могилам і хрестам,

До них стопалу стежку проторую,

Я предків прах загарбникам не здам,

А коли здам,

То сам і відвоюю.

Але йдучи в далеке майбуття,

Стружать дошки я маю не на труни,

А на бандури,

Де саме буття

Напис любові найдзвінкіші струни.

Нехай до них торкнеться ніжність рук

Людей, яких іще нема на світі.

Хай витчуть музику найвищих щаст' і мук,

Зароджену в солдатським запевіті.

(П. Воронько).

Людина і праця, праця як основа моральності – ці мотиви набувають повної сили звучання й в повоєнній поезії. Тема праці в творах П. Воронька тісно пов'язана з проблемою війни і миру, з життям, людським щастям, майбутнім, красою життя в усіх її проявах. Це знайшло яскраве втілення в багатьох віршах поета («Коваль Микита», «Рільник», «Шофер», «Слава людині», «Пахне хліб», поемі «Обов'язок» та інших.

Поезія другої половини 50-х – початку 60-х років – явище складне, багатогранне, проте, безумовно, кращі її досягнення пов'язані з активним проявом громадянської позиції авторів.

Поруч з поетами старшого покоління, класиками укра-

їнської новітньої літератури – П. Тичиною, М. Рильським, в цей період успішно трудяться А. Малишко, Л. Первомайський, В. Мисик, І. Вирган, Д. Павличко та багато інших українських поетів. Важливе значення для розвитку української поезії мало повернення в літературу несправедливо відторгнених талановитих поетів: В. Блакитного, В. Чумака, І. Кулика, Є. Плужника, В. Поліщука, ... М. Семенка. Яскравими, по-справжньому талановитими творами, заявили про себе молоді поети-шістдесятники – І. Драч, Л. Костенко, М. Вінграновський, В. Симоненко, В. Коротич; трохі згодом – Б. Олійник, В. Коломиець, М. Сом, П. Мовчан, В. Забаштанський, С. Тельнюк... Помітно зростає роль поезії в громадському житті.

Поезія стала об'єктом обговорень на третьому з'їзді письменників колишнього Союзу, четвертому і п'ятому з'їзді письменників України, на сторінках періодики, в гострих дискусіях. Мова йшла про місце та роль поезії в конкретних історичних умовах. «Як же справжнє місце літератури в сучасному світі? – говорив О. Гончар в доповіді на п'ятому з'їзді письменників України. – Яка роль сьогодні художнього слова, того слова, яке в минулі віки виблискувало такою красою, стільком поколінням і несло мудрість, естетичну насолоду, спів і чари душі? Чи, може, справді близькі ми до того, щоб вважати місію художньої літератури вичерпаною й визнати, що на зміну їй ідуть якісь інші, ще не повністю виявлені заміниники... [9, с. 30-31].

Новий період його творчості як поета знаходиться в органічному зв'язку з усіма суспільними змінами у житті країни, з відновленням високогуманних норм та принципів, потеплінням в суспільстві, які поет сприйняв з натхненням. Це відчутно виявилось в його книгах, виданих на той час: «Тепло землі моєї» (1959), «Драгі другарі» (1959), «Мирний неспокій» (1960), «Через гони літ» (1960), «Гнівом Африка клекаче» (1961), «За всі літа розлуки» (1962), «Коли я в Київ повертаюся» (1962), «Нелінь» (1963)...

Війна, незабутні враження її буднів, як і раніше, є його однією з найважливіших тем цього часу. Поет знову переживає події Великої Вітчизняної війни. Розширюється діапазон теми. До притаманної раніше поетові романтичної піднесеності додається чітка позиція поета реаліста.

На VI з'їзді письменників України Б. Олійник, говорячи про сучасний стан поезії, підкреслив значення великого і талановитого полку майстрів пера, які прийшли з передової, партизанських ночей, фронтів газет і радіостанцій, голодного і холодного тилу, підпілля і німецьких концтаборів. Вони принесли в поезію гіркості, важкий, проте повчальний досвід війни, словом, прикладом і гранатою відстоявши для нас цей мир [10, с. 51]. В перших лавах серед солдатів цього полку Б. Олійник називає П. Воронька, у поезіях якого – «Сон про барикаду» (1964), «Павло Рябуся» (1959-1965), «Балада про біль» (1966), «Плач Ярославни» (1969), «Хто тобі розкаже про мене» (1969), «В мені і живі, і мертві...» (1969) та інших, правдиво і переконливо звучать рядки про безсмертні справи солдатів та партизанів.

Новий етап творчості П. Воронька – 70–80-і роки. Цей період увійшов в історію нашого суспільства як період застою, зігравший особливо негативну роль в розвитку літературного процесу. Соціально-економічні деформації, політично-правові перекручення мали згубний вплив на художню творчість, що знайшло відображення в ідеологізації літератури, державно-бюрократичної монополізації істин, уникненні гострих соціальних проблем, втраті відповідальності письменника перед народом. Однак і в цей період українська література не стоїть на місці. Виходять відомі талановиті збірники: «Гранослов» (1968) Д. Павличка, «До джерел» (1972) І. Драча, «Маруся Чурай» (1979) Ліни Костенко і багато інших. З'являється хвиля поезії, тонко сприйнята й талановито відтворена в національному ґрунті, яка синтезувала філософію Зігмунда Фройда, Фрідріха Ніцше, естетику Генріха Ібсена, Моріса Метерлінка, Герхарта Гауптмана...

У кожного поета біографія є одним із найважливіших джерел його творчості. Він завжди був у вирі життя. Як і ліричний герой Лесі Українки, його герой, людина героїчної долі, великої душі та оптимізму, проповідує таку етику революціонера, для якого любов до народу невіддільна від

ненависті до ворога.

*О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєш у руках хоч заржавлий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч!*

(Леся Українка).

*...може б не було життя таке нещасне,
Якби вогонь ненависті не гас!* (Леся Українка).

Кредо П. Воронька: «Писати свою долю, спершу створивши її».

Не дивно, що П.Воронько, доторкаючись до нагальних проблем, все більше заглиблюється в воєнні спогади, частіше задумується над філософією буття, швидкоплинністю часу, місцем та призначенням людини і поета в суспільстві.

Образові Лесі Українки П.Воронько присвятив поему «Народження легенди» (1954). Творчість Лесі Українки відіграла велику роль в поетичній біографії поета, у формуванні його самобутнього таланту. Платонові Воронькові були близькі та зрозумілі факти переживання та мрії великої поетеси. «Її оптимізм і світла любов до трудівника, ніжність і мужність серця, розуміння власної творчості як зброї в боротьбі за щастя людини не тільки дорогі, а й органічні авторові «Народження легенди» [7, с.66].

Описуючи останні дні багатостраждального героїко-легендарного життя Лесі Українки, використовуючи конкретні факти біографії поетеси, створювані нею, П. Воронько зумів показати в її образі життя-легенду і безсмертя мужньої поетеси – борця, людини з неспокоїнним духом, слабку й нездоланну, пристрасно люблячу свій народ, Вітчизну. «Особливість поеми в тім, — підкреслює П.Сердюк, — що окремі реальні факти біографії поетеси і творчих трудів скульптора подані, сказати б, як своєрідний фон для яскравішого вирізьблення того, що не піддається простому баченню, — процесу «переходу» живого образу в образ легендарний» [7, с.61]. «Світла зірка вічнолетна» – невідкладна смерті Лесина двійниця – символічне уособлення її слави.

П. Воронько здавна був закоханий у творчість Лесі Українки. І «крицеві слова» революційної лірики поетеси зробили немалий вплив на формування його власного голосу [7, с. 62]. А легендарно-фольклорні образи поета сприймаються як живі герої.

Завдяки особливій героїко-літературній структурі, композиції поеми автор досяг злиття почуттів ліричного героя та почуттів героя епічного, в результаті чого образ Лесі Українки, створений в усій складності та яскравості її внутрішніх переживань, набув великої емоційної виразності. Необхідно зазначити також те, що вся образна система поеми несе на собі відбиток героїко-легендарного життя і його автора.

Останні десятиліття для П. Воронька були особливо плідними. Він видає збірки «Повінь» (1970), «В ім'я твоєї волі» (1974), «Здвиг-земля» (1976), «Узьмись» (1979), «Совість пам'яті» (1980). Твори цих збірок свідчать про подальший розвиток його самобутньої творчої індивідуальності.

Характеризуючи творчість поета цього часу, на VIII з'їзді письменників України П.А.Загребельний говорить: «Бунтівливий Воронько, який рвав греблі на суворих воєнних водах, стає м'яким, ліричним, віддається філософії і спогадам, виказує невечерні душевні запаси почуттів, збагачуючи і нас» [11, С. 38].

Особливої популярності серед читачів набув збірник «Повінь», насичений великим громадянським пафосом. За цю книгу поет у 1971 р. був удостоєний Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка. Високо був оцінений збірник і на VI з'їзді письменників у доповіді Б.Олійника [10, с. 63].

Назва книги «Повінь» відображає її зміст. В ній розкрито ширі людські почуття, почуття добра, любові.

Роздуми про прожите і пережите і особливо дороге для пам'яті поета і рідному серцю складають основу збірника «Оленія» (1983), ліричному за своїм настроєм, куди увійшли кращі твори поета з попередніх книг поета.

В анотації на книгу говориться, що не випадково вона має назву осені – часові, коли чітко бачаться здобутки праці. З висоти пройдених років поет оглядає свій творчий

шлях і знову говорить про призначення поета, про його роль у громадському житті:

*Іду щоденно по гострому лезі я
Безконечного в часі ножа.
Мудрі кажуть: правдива поезія,
Коли сповнена болем душа.*

...

*Далі йтиму по гострому лезі я,
Не ступлю на коштовний ефес.
Хай нестерпно болить поезія
Марним щастям людських небес.*

(«Осениця», 1983. – С. 131).

І хіба не перегукуються ці рядки з Лесиними з «Contra spem spero», де також окреслено було сказано про місце та призначення письменника на Землі:

*Я на гору круту кам'яную
Буду камінь важкий підіймать.
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.*

...

*Буду сять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.*
[12, с. 25].

В збірнику «Осениця» П.Воронько найбільш повно розкриває себе як майстер ліричного вірша. В багатьох віршах збірника – прозорий пейзажний малюнок, філософська медитація, настрої смутку перед невідворотним кінцем життя. Але ця печаль по-пушкінському світла.

В цьому збірнику П. Воронько приходиться до розуміння важливого закону мистецтва: формальна точність нічого не означає – вона безсила передати дух.

До 70-ліття видатного поета видавництво «Дніпро» підготувало 4-х-томне зібрання творів П.Воронька, куди увійшли кращі вірші та поеми учасника легендарного партизанського рейду.

Однак, поруч з удосконаленням таланту майстра, ми не можемо не відзначити й те, що, на жаль, зазнали майже всі українські письменники – впливу застійного періоду. Про це дуже добре сказав В.Базилевський у статті «Що література може?». Говорячи про творчість П.Г.Тичини, він відзначає споглядальність і риторику багатьох віршів талановитого поета, написаних у цей час. «Зберігши свою впізнаваність, Тичина впадав в замилюваність всупереч трагізму повсякдення» [13, с. 5]. Ці слова однаково можна віднести і до творчості нашого поета. Адже час, який отримав евою назву в історії людства як застійний, відзначався повним замовчуванням хвилюючих фактів, фальсифікуванням історії, повним занепадництвом моральних і етичних ідеалів.

Особлива сторінка в творчості поета – вірші для дітей. Тут у нього є справжні перлини: «Помагай», «Хвалився кіт...» тощо. Світла пора дитинства і юності – цей чистий ранок життя – повертала поета в природний людський стан. Образно, сердечно писав поет про свою любов до отчої землі, рідного краю. В одному з останніх своїх віршів: «У всіх є своя Чернеччина», його ліричний герой зізнавався: «закоханий в землю з дитинства з літами ще дужче люблю...»

***

*У всіх є своя Чернеччина.
Добре, як є вона –
Мамина і лелечина –
В білому світі одна.*

П. Воронько до кінця своїх днів був вічним солдатом, він продовжував свою «військову тематику», тему пам'яті, яка для нього залишалася священною [14, с.368-371].

*Оглянутись назад відверто, чесно,
Покликати себе на правий суд,
Сказати згадці: хай на мить воскресне
І злет на подвиг, і падіння в бруд.*

М. Рильський ще 1951 р. писав: «Йому співатиме славу довіку український народ... До нього – прапорonoся миру з надією спрямовані очі мільйонів трудящих всього світу» [8].

1. Олійник Б. Поки живий – іди! [Текст] / Б. Олійник // Воронько П.М. Твори: В 4 т. – Т. 1. – К., 1982. – С. 5.

2. Олійник Б. Планета Поезія [Текст] / Б. Олійник. – К.: Дніпро, 1983. – С. 136.
3. Ленінська зміна [Текст]. – 1938 р. – 8 черв.
4. Особиста справа поета, що знаходиться в Спілці письменників України [Текст].
5. Бичко В. «Карпатський рейд» Платона Воронька [Текст] / Бичко В. // Дніпро. – 1945. – № 4. – С. 127.
6. Зуб І.З. Вогнем гартоване слово: Велика Вітчизняна війна у творчості поетів старших поколінь [Текст] / І.З. Зуб. – К., 1988. – С. 45.
7. Сердюк П. Платон Воронько [Текст] / П. Сердюк. – К., 1963. – С. 52-53.
8. Рильський М. Поет-боєць [Текст] / М. Рильський // Рад. Україна. – 1951. – 20 берез.
9. V з'їзд письменників України: 16-19 листоп. 1966: Матеріали з'їзду [Текст]. – К., 1967. – С. 30-31.
10. VI з'їзд письменників України: 18-21 трав. 1971.: Матеріали з'їзду [Текст]. – К., 1972. – С. 51.
11. VIII з'їзд письменників Радянської України: Матеріали з'їзду [Текст]. – К., 1981. – С. 38.
12. Леся Українка: Поезії [Текст] / Леся Українка: У 2 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 25.
13. Базилевський В. Що література може? [Текст] / В. Базилевський // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 5.
14. Рева Л. «Карпатський рейд» Платона Воронька: погляд через роки [Текст] / Л. Рева // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: Наук. збірник; Матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (15 груд., 2010 р., м. Харків) / М-во оборони України; Нац. військ.-істор. музей України; Харк. ун-т Повітряних Сил імені Івана Кожедуба; Харк. ін-т управління. – Х., 2010. – С. 368-371. – [490 с.].

Арнольд СОКУЛЬСЬКИЙ
(Запоріжжя)

СОКУЛЬ – КНЯЗІВСТВО ЛУЧАН: ЗЕМЛЯ, НАСЕЛЕННЯ, ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

В літописній географії зустрічається немало особових імен українців та їх предків, які тягнуть до дуже давніх часів, зокрема, до доби язичництва. Таких особових імен на мапі України, зокрема і Волинського краю сотні, тисячі. Нас займають, насамперед, такі особові імена, як Сокуль, лютичі, уличі, лучани, Стир та інші.

Під «лютичами» розуміється західнослов'янський племінний союз із доленчан, ратарів, хижан, черезпенян, які заселяли пониззя Лаби й Орда, острови Рюген, Узедом, Волин у Варязькому (Балтійському) морі, а на сході межували з білоруськими і волинськими землями [8, с. 543].

«Уличі» – населення пониззя межириччя Дністра, Південного Бугу, Дніпра (до Дніпрові Луки в Надпоріжжі), а на півночі знову ж таки торкалися волинського краю.

«Ленчицани» (лучани – А.С.) – виділив візантійський імператор й історик Костянтин Багрянородний (905–959 рр.) у праці «Про управління державою» де подавав цей народ у волинських землях [3, с. 8–10].

Повість врем'яних літ називаючи автохтонні народи: мерю, муром, череміс, мордву і всі 14 слов'янських племен, наголошувала на тому, що кожний народ «сво мову має» [9, с. 19], – «Це – бо тільки в Русі словінська мова: поляни, дерев'яни, новгородці, полочани, дреговичи, сівера, бужани, бо сидять на Бузі, – потім волиняни» [10]. Бібліотекар Варшавського університету, ексординатор професор Микола Барсов першим виділив в К. Багрянородного етнонім «лунчицани» [4, с. 259]. Під цим іменем високий професіонал розумів перших «лучан», або «частину волинян біля Луцька», або «частину Кривського племені на півдні Озерної області (Великі Луки, Лучани, тощо), а інші сіверяни...» [5].

Про лучан згадувалося в «Сказаніях мусульманських писателів о Слов'янах и Русских» (составленных А.Я. Гаркави, СПб., 1870) [ ] та в географа Баварського (846–890) виданого П. Шафариком в дев'ятому додатку до «Слов'янських Древностей», – (Т. 1, с. 71–74), коментував цей етнонім і Лелевель в Novody na Ziemiach slowianskich, – с. 673 і илл. [1].

Форма «лучани» – зазначають сучасні дослідники, вперше зустрічається у творі К. Багра на означення населення, що населяло західну частину Волині. Деякі історики вважають, що це було окреме плем'я, яке одержало ім'я від міста Луцька. М. Грушевський вважав цей етнонім пізнішою назвою, що означала мешканців Луцька та найближчих околиць – зазначають автори енциклопедії українознавства [7, с. 1389].

Отже, більш аргументованою інтерпретацією етноніму «лучани» є все ж таки, на наш погляд, є версія Миколи Барсова [5, с. 259].

Етнонім «волиняни» вважаючи на його неодноразову літописну фіксацію є іменем народу, що еволюціонував з язичеських часів, можливо з VII–VIII ст.

Офіційні видання етнологію волинян виводять з 8–10 ст., що заселяли західноукраїнські землі впливаючи на організацію території історичної області – Волині. Перші згадки про Волинь, окрім вітчизняних літописів, містяться в хроніці Боварського аноніма (10 ст.). Про Волинь і волинян свідчили також арабські мандрівники Аль-Масуді та Ібн-Якуб.

За письмовими джерелами на Волині в X ст. було 70 укріплень городищ. Серед головних Волинь, згодом став Володимиром (Волинським). Існує припущення, що волиняни в IX ст. творили племінний союз з бужанами (в більш ранніх джерелах з «дулібами»). Тобто, це були перші симптоми державотворення на волинських землях. У IX–X ст. слов'янські землі Волині увійшли до складу Київської держави, а в період її розпаду тут утворилися удільне князівство, яке згодом стало частиною Галицько-Волинської держави [6, с. 125].

Серед 70 городищ Волині було чимало васальних, залежних князівств серед яких можна виділити князівство

Сокуль. Нині це село Сокіл – центр Сокольської ради. До складу якої входить також село Духче. Територія сучасного села бл. 4224,12 га з населенням бл. 1259 осіб, з них 568 працездатних. Віртуальні джерела вперше згадують Сокуль під 1545 р. Тоді воно було відоме як княже містечко Сокуль. Звичайно, заселені ці землі були значно раніше, про що свідчать археологічні артефакти відкриті на території села Сокіл та в довкіллі поблизу села. Найраніше археологічна культура, що тут виявляється належить добрі бронзи (тшинецько-коморівська к., кінець XV ст. – початок XI ст. до н.е.). В поселенській структурі навколо с. Сокіл виявляється 8 давньоруських неукріплених поселень X–XIII ст., що дає підстави приблизно реконструювати площу князівства Сокуль в його еволюції.

Народна пам'ять виводить назву княжого містечка Сокуль від старослов'янського слова «сокуль», що означає «сокіл». Як відомо, в навколишніх лісах, які в давнину були густими і дрімучими водилося багато цих птахів. Найшвидших мисливських птахів соколів здавна приручали до полювання. Птах став надійним помічником на полюванні. А в народній творчості став архетипом культури, надавши назву містечку.

У новітніх виданнях «Сокіл», род. Сокола. Давне загальнослов'янське особове ім'я за назвою хижого опетизованого птаха сокола. Українці, як більшість слов'ян, полишили це ім'я ще в середньовіччі, але зберегли його в прізвиськах, як козак Білоцерківського полку Богдан Сокол, чи як ойконіми Sokoliki біля Самбора тощо [11, с. 326].

Як зазначають електронні джерела в Соколі стояв давній замок, оточений кріпосними валами [13].

Наскільки важливим і знаним був Сокуль у ті часи, свідчить той факт, що у 1564 році містечко отримало від литовського князя Сигізмунда Августа Магдебурзьке право, за яким звільнялося від центральної адміністрації та влади місцевого феодала, мало органи самоврядування, що сприяло його економічному та культурному розвитку [14].

З документальних джерел відомо, що у 1566 році в місті працювало 39 ремісників, або 18,7% населення, серед яких були золотарі (ювеліри), діяло 10 мукомольних млинів і 3 рудничних (збагачення руд корисних копалин). Відомо, що за січень 1569 року купець з Пінська, що прибув в Сокуль на двох санях привіз на продаж на місцевому базарі шість бочок солоної плотви [15].

Протягом середньовіччя містечко забудовується, до середини XVI ст. сягає найбільшого розквіту. Тут були розвинуті такі ремесла, як теслярство, малярство, гончарство, бондарство... Ремісники заселяли окремі вулиці, які відповідно до їх фаху називались – Бондарівська, Гончарівська... Давній Сокуль славився шевцями, кушнірами, ковалями, золотарями.

Про соціальний склад та зайнятість населення того часу і його кількість свідчать документальні джерела. У 1577 році князь Марко Сокульський платив від містечка королівській скарбниці від тридцяти ринкових домів, 248 – вуличних, 60 – убогих домів... А ще – з 46 домів «засторожених» людей. Із цього дослідники роблять висновок про значну роль, що відводилось обороні укріпленого земляними валами замку, де на черговому режимі було 46 воїнів.

За даними подимного реєстру Луцького повіту за атестацією на 1629 рік Сокуль (Сокол, Сокіл) згадується як місто – центр Сокольської волості, до якої входили чотирнадцять поселень, з яких дев'ять, у тому числі село Навіз зберглося до цього часу, а чотири (Довга Воля, Красилівка, Передзамче і Михайлівська Воля) зникли.

У відомому документі «Скарга князя Марка Сокольського (Сокульського) підстарості луцького Петровському в 1582 року» йдеться про виступ селян села Кобче проти місцевого князя. Документ подає фактичні свідчення про даний соціальний протест, визначає соціальний статус можновладців і називає реальні імена й прізвиська реальних людей виступ яких супроводжувався підпалом княжих маєтностей і за свідченням підстарості луцького, шляхтича Матиса Хорковського переказується так: «моя жона на ім'я Марія, будучи зажурена і перелякана вогнем, розповідала із плачем скаржилася його милості княжати Марка Солтановича Сокольського, пана мого милостивого, до уряду

міського луцького без затримки доставлена» [2, с. 128–130].

Сутність скарги заключається в тім, що за відсутності князя в його підвладному селі Кобче його ж селяни, серед яких були і племінники самого князя, вчинили підпал двору мого кобчецького вночі, майже під час першого сну, з середина на четвер, і заперши, коже, жону і дітей моїх у коморі і челядь мою в ізбах і заваливши всіх, двір і маєток мій з усіх боків підпалили, бажаючи, каже, щоб там усі погоріли, для того, щоб не було ким дати знати до двору його милості княжати панові моему милостивому для погоні...» [2].

Після того, каже, челядь, опам'ятавшись, вибігла, а вже вогонь великий обняв весь верх, бо, каже, хороми всі соломою покриті були. І так уже поміччю божою сама жона з челяддю діток моїх ледве врятували, але до майна свого вона ніяким чином прийти не могла, – не було з ким рятувати. Скільки, каже, було ризштунку мого: зброї, сидел, срібла, золота, шати, гроші, козани, горшкики мідні, пановки (полочки для рушниць), рушниці і інших речей, всілякої живності – борошно житнє, пшеничне і гречане, крупа ячна, пшоно, просо, горох, півті (окороки) мяса, сала, сири, масла, сукна прості і полотна від малого до великого, що дочиста все згоріло [2, с. 130].

Оцінюючи шкоду князь називає суму в п'ятсот кіп грошів литовських. З підвладного села Кобче походна перетворила його на пустку, а «мужиків моїх було осіб їх самих понад п'ятнадцять, а з жінками і з дітьми їх – кількадесят душ, які зібравшись, каже, з усім житлом своїм, і з усім майном, і з усім статком (худобою) своїм, залишивши, каже, сільце те, Кобче, спустошивши маєточок мій, вчинивши пустку і захопивши, каже, частину статку мого між своє, прилучивши коні, воли, корови, бички, вівці і зібравши, каже, воли мої власні, – з усім тим втекли геть» [2, с. 130].

У XIX ст. назва княжого центру Сокуль змінюється на Сокіл. І вже на кінець XIX ст. львівський «Словник географічний» за 1900 рік описує у Луцькому повіті містечко Сокіл над Стирем, до якого належало село Навіз [16, с. 160].

Відомо, що власником Сокола вважали князі Збаразькі, які разом з князями Острозькими, Заславськими, Вишневецькими, належали до найбільших землевласників у Луцькому повіті, князі Сокульські (Рюриковичі – нащадки турово-піпських князів) – родичі Четвертинських, Збаразьких, Єловецьких. Княжна Варвара Сокульська була дружиною Стефана Матушовича Войничича-Вороницького із Збаража. Сестра Стефана – Олкеондра Матушівська вдруге була одружена з Кшиштофом Єловецьким, другою дружиною якого була Олександра Сокульська.

З 1803 року Сокуль переходить від родини Єловицьких до родини Стемпковських, які і володіли ним до 1939 року. Як центр Сокульської волості – Сокуль, маючи право тримати корчми, млини, рудні, проводити ярмарки (двічі на рік – першого листопада і 15 серпня), торги та мати ремісників поставав для навколишніх сіл центром місцевого обміну, тобто був своєрідним посередником між містом і селом. На початок століття тут було 98 будинків, 777 мешканців, дві церкви, дерев'яний парафіяльний старий костел Вознесіння Діви Марії, синагога і дві крамниці. Водночас Сокіл поставив центром адміністративно-господарського комплексу і резиденцією власника, про що опосередковано свідчить характерна назва зниклого села Передзамче. Це є характеристичним для наших західно-українських міст, де часто біля основних центрів зустрічаються фортифікаційні назви: Підзамче, Підзамочок, Підзамчя тощо.

За інформацією словника «Брокгауза и Эфрона» в Соколі налічувалося 1968 мешканців, дві православні церкви, одна католицька, єврейський молитовний дім, два водяних млин, 4 ярмаки на рік.

Занепад Сокола співпався з датою радянських часів, з часу, коли його обминула залізниця, що пішла через Рожище. Але допоки річка Стир зберігала своє транспортне значення, дві частини Волині з'єднувалися через це містечко. Згодом Сокіл остаточно міняє свій багатівіковий статус міста, центра волості, на статус села після численних адміністративно-територіальних поділів, що відбувалося по всій УРСР, у тому числі на Волині в 1947–1962 рр.

Народна пам'ять досі Сокіл називає містом: «Йду у місто...» – кажуть соколяни.

З села Сокіл пішов у світ відомий український поет і журналіст Богачук О.Т. (1933–1994), який залишив по собі багату літературну спадщину широкого жанрово-тематичного діапазону: поезія, реквієми, пісні-думи, поеми, філософські мініатюри, на його творах творили композитори Г.І. Майборода, А.А. Горчинський, В.М. Верменич, А.М. Пашкевич. Його пісні звучать: «Тиша навкруги», «Троянди на пероні», «Іду я росами», «Димить туман», «Тихо падає цвіт», «Щедрик», «Журавлі», «Моя родина – Україна».

2 листопада 2003 в селі до 70 річниці поета встановлено пам'ятник О. Богачуку від громади соколяни.

1. Арабские источники VII–X веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары. – М., 1948.

2. Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. 1, – К., 1876.

3. Багрянородный К. Об управлении государством / Переклад з грецької мови В.В. Латишева і М.В. Малицького / К. Багрянородный // Известия Государственной Академии истории материальной культуры, вып. 91, Москва-Ленинград, 1934, – С. 8–10.

4. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи / Н. Барсов э.о. профессора и библиотекаря императорского Варшавского университета, – Изд. 2-е, – Варшава: тип. К. Ковалевского, 1885.

5. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии...

6. Довідник з історії України. – К.: «Генеза», 2001.

7. Енциклопедія українознавства. Т. IV. – Львів: вид. «Молоде життя», 1994.

8. Повість врем'яних літ. – К., 2001.

9. Повість врем'яних літ. – С. 19.

10. Повість врем'яних літ. – С. 19.

11. Чучка П. Слов'янські особові імена українців / П. Чучка – Ужгород: Ліра, 2011.

12. Електронний ресурс // Режим доступу: www.meriaonline.com.ua/rone-Volyn/c.%20Сокіл

13. Електронний ресурс // Режим доступу: www.meriaonline.com.ua/rone-Volyn/c.%20Сокіл. – С. 159

14. Електронний ресурс // Режим доступу: www.meriaonline.com.ua/rone-Volyn/c.%20Сокіл. – С. 159

15. Електронний ресурс // Режим доступу: www.meriaonline.com.ua/rone-Volyn/c.%20Сокіл. – С. 160

16. Електронний ресурс // Режим доступу: www.meriaonline.com.ua/rone-Volyn/c.%20Сокіл. – С. 160

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І.

Дослідження та матеріали з історії України у французько-російській війні 1812 року

Василь Явтушенко, Людмила Бадеева, м. Харків Вплив Вітчизняної війни 1812 року на формування української національної самосвідомості.....	4
Ростислав Пилявець, м. Київ Дослідник участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. («український внесок» російського історика Б. С. Абаліхіна).....	6
Владимир Бережинский, Владимир Горелов, г. Киев Войсковое партизанство: от корволантов Петра I до партизан Отечественной войны 1812 г.	9
Владимир Бережинский, Наталья Лопатиева, г. Киев Боевые действия украинского ополчения в Отечественной войне 1812 г. (К 200-летию Отечественной войны 1812 года)	17
Олександр Булавін, м. Луцьк Розвідка у Вітчизняній війні 1812 року.....	21
Владимир Горелов, Владимир Бережинский, г. Киев Отечественная война 1812 г.: тактика действий войсковых партизанских отрядов.....	23
Тетяна Григоренко, Владислав Григоренко, г. Хмельницький Кам'янські зустрічі героїв війни 1812 року.....	25
Наталія Промакова, м. Ірпінь Польське питання як фактор міжнародної політики наприкінці XVIII – на початку XIX ст.	29
Жанна Денисюк, м. Київ Мемуаристика та письменство про війну 1812 р. як дзеркало суспільної свідомості та культурних практик кінця XVIII – початку XIX ст. (російський та український контекст)	33
Валентина Деречіна, м. Одеса Участь морських команд у воєнних діях на суходолі під час війни 1812-1814 років	36
Віталій Заборовський, Інна Мерзлікіна, м. Харків Створення та вдосконалення військової освіти в російській армії напередодні та в ході Вітчизняної війни	38
Тетяна Клименко, м. Черкаси Вітчизняна війна 1812 року та декабристський рух на Черкащині.....	41
Тетяна Кравченко, м. Харків Найуживаніші запозичення військової термінології у частинах регулярної та іррегулярної армій.....	44
Олександр Кучеренко, м. Луцьк Поет и гражданин Фёдор Глинка.....	47
Валентина Ленская, г. Кривой Рог 1812 : 1941. Две войны – две концепции.....	51
Віктор Мазур, м. Маріуполь Маріупольський гусарський полк у французько-російській війні 1812 р.	54
Андрій Науменко, м. Київ Іменні українські кавалерійські полки у Бородинській битві.....	60
Валентина Несторенко, м. Черкаси Збережена пам'ять 1812 року (Туристські маршрути Черкащини)	64
Олександр Нікітюк, м. Київ, Наталія Копичко, м. Макарів-1 Організація медичного забезпечення російської армії напередодні та в роки війни 1812 року.....	67
Артем Папакін, м. Київ Наполеонівські війни на сторінках української емігрантської військової періодики міжвоєнного періоду (з фондів ЦДАЗУ).....	70
Тетяна Романенко, Ігор Пилявець, м. Київ Інформаційна політика російської імперії під час російсько-французької війни 1812 р.	72
Сергій Соколюк, м. Київ Дії російського флоту під час наполеонівських війн наприкінці XVIII – на початку XIX ст.	74

Тетяна Трофімук, м. Луцьк Участь єврейського населення Російської імперії у Наполеонівській війні 1812 р.	81
Андрій Харук, м. Львів Спроби застосування повітроплавних пристроїв в період наполеонівських воєн.....	83
Олександр Чорний, м. Кіровоград Невідомий герой забутого полку. Генерал-майор О. М. Всеволожський 1-й.	85
Сергій Шевченко, м. Кіровоград Учасник наполеонівських воєн Г. Емануель (Мануїлович) та його нащадки.....	89
Татьяна Якубова, г. Киев Исторические источники о губернаторах Киева М.И.Кутузове, М.А.Милорадовиче и Левобережной Украине в эпоху наполеоновских войн. (По материалам Института рукописей и отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского)	92
Jacek Feduszka, m. Zamość Twierdza Zamość w 1812 roku.....	94
Сергій Ховрич, м. Київ Підготовка Росії до війни з Францією (на матеріалах записок співробітника російської розвідки П. Чуйкевича): причини, план дій.....	97
Олександр Калініченко, м. Одеса Українці у Вітчизняній війні 1812 року.....	102
Ігор Печенюк, м. Київ Український внесок у розгром армії Наполеона.....	105
Ганна Скорейко, м. Чернівці Українські окраїни у наполеонівських війнах початку XIX ст.	109
Олександр Дем'янюк, м. Луцьк Французько-російська війна 1812 року у філателії радянської доби.....	113
Наталія Карабін, м. Луцьк Серія медальйонів Ф.П. Толстого на теми подій Вітчизняної війни 1812 року (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею).....	116
Віталій Манзуренко, м. Львів Медаль «В пам'ять Вітчизняної війни 1812 року»	118
Сергій Пивоваров, Фадей Яценюк, м. Чернівці Матеріали нумізматики про добу Наполеона Бонапарта.....	121
Людмила Тарасенко, м. Первомайськ 1812 р. у мистецтві, фалеристиці та нумізматиці.....	123
РОЗДІЛ II. Волинь в наполеонівських війнах	
Віктор Карпов, м. Київ, Ігор Пасюк, м. Луцьк, Сергій Яровенко, смт. Турійськ Військові сили у планах війни 1812 р. на Волині. Загальнополітична обстановка на західних і південно-західних рубежах Російської імперії.....	126
Павло Слюсаренко, м. Київ Участь російських військ, дислокованих на Волині у боях франко-російської війни 1812 року.....	146
Сергій Яровенко, смт. Турійськ Сім боїв війни 1812 року на Волині.....	151
Геннадій Бондаренко, м. Луцьк Краєзнавчі проблеми вивчення історії війни 1812 р.	155
Володимир Гика, м. Луцьк Відомості про війну 1812 року в документах Державного архіву Волинської області.....	157
Вальдемар Пясецький, м. Луцьк Відлуння війни 1812 року на Волині.....	177
Олександр Остапюк, м. Любомль Це було на Волині. Про події Вітчизняної війни 1812 року.....	178
Олена Бірюліна, Ілона Несторук, м. Луцьк Відгомін війни 1812 року: атрибуція художнього твору з колекції Волинського краєзнавчого музею.....	182

Олег Захарчук, г. Киев Вольны в планах польского генерала Михала Соколыницкого.....	184
Андрій Боярчук, м. Луцьк Місце Волині у проєкті Наполеона Бонапарта «Відновлена Польща».....	192
Александр Желтобородов, г. Киев Рейд конного отряда А.И. Чернышева в герцогство Варшавское в 1812 г.	196
Михайло Костюк, м. Луцьк Фонди РДВІА як джерело до історії Волині періоду Вітчизняної війни 1812 р.	198
Віктор Баюк, м. Луцьк Солдатська іконка-складень періоду Вітчизняної війни з розкопок у Рованцях.....	200
Станіслав Дем'янюк, м. Луцьк Про деякі аспекти перебігу бойових дій на території Волинської губернії у 1812 р.	201
Василь Денисюк, м. Луцьк Волинь в системі польської доктрини напередодні російсько-французької війни 1812 р.	204
Jarosław Dudziński, m. Sosnowiec Działania dywizji gen. A. Kosińskiego nad Bugiem w wojnie 1812 r.	207
Геннадій Гулько, м. Луцьк Вплив релігійного фактора на перебіг подій у Волинській губернії в 1812 році.....	211
Геннадій Гулько, Микола Якименко, м. Луцьк Сакральні пам'ятники та меморіальні знаки на вшанування подій російсько-французької війни 1812-1814 рр. на Волині.....	217
Василь Карпюк, Василь Пахолок, м. Луцьк Знахідки артилерійських боеприпасів російської армії в 1812 року на Волині (по матеріалам знахідок в с. Липляни Ківерцівського району)	222
Андрій Климчук, м. Рівне Волинський уланський полк і граф Йосип Корнилович О'Рурк.....	224
Петро Кононець, м. Костопіль Військові дії на Волині у 1812 році (за працею О. Михайловського-Данилевського «Описание Отечественной войны 1812 года»)	226
Петро Кононець, м. Костопіль «Кавалерист-дівця» і Рівненщина.....	228
Юрій Мазурик, м. Луцьк До питання локалізації місцезнаходження головних квартир Другої Західної і Третьої Резервної армій у м.Луцьку (1812)	231
Dariusz Nawrot, m. Zamość Wołyńianie w walce o odbudowę Polski w oparciu o Francję w latach 1806-1812.....	233
Сергій Павлюк, Ігор Пасюк, м. Луцьк Дислокація Російських військ на території Волині 1769-1810 роки.....	236
Ігор Пасюк, м. Луцьк Грошовий ринок Волині під час війни 1812 року.....	238
Наталія Пушкар, Олексій Златогорський, м. Луцьк «Скромний дар» – пам'ятник героям війни 1812 року.....	240
Юрій Пшеничний, м. Дубно Місто Дубно на периферії великої війни 1812 р.	241
Віталій Ткач, м. Дубно Карта міста Дубна 1826 (1828) року.....	243
Дмитро Хоміч, м. Луцьк «Мала війна» на Волині у 1812 році: причини, суть та наслідки.....	244
Сергей Хомченко, с. Бородино Волинская губерния в 1812 г. в мемуарах саксонского капитана Линдемана.....	247

РОЗДІЛ III.
Загальні питання воєнної історії та волинезнавства

Віктор Атаманенко, Ірина Рибачок, м. Остріг Замки у системі оборони Південно-Східної Волині кінця XVI – початку XVII ст.	250
Акаш Крішан, м. Київ Ранньомодерні вояки «від землі»: ковельські бояри-зем'яни у XVI-XVII ст.	258
Олександр Слісаренко, м. Дніпропетровськ Гродненсько-Волинський маневр російської армії навесні 1706 р.	260
Євген Чернецький, м. Біла Церква Ротмістр Габріель Охота-Перетяткевич у справі конфіскації Таборівського староства наприкінці XVIII ст.	263
Валерій Бортніков, м. Луцьк, Віра Бурдяк, м. Чернівці Деякі питання внутрішньої політики російського царизму у першій чверті XIX ст.	266
Олексій Топальський, м. Київ Польське повстання 1830-1831 років на Правобережній Україні.....	268
Оксана Силюк, м. Луцьк Військовий і соціально-політичний аспект листопадового повстання 1830-1831 рр. на Волині.....	270
Ігор Пасюк, Олена Чичерська, м. Луцьк Українські військові формування на поч. XX ст. на Волині.....	273
Петро Хомич, смт. Маневичі Перша Світова війна на Волинському Поліссі в межиріччі Стиру та Стоходу. Весна 1916 року – стратегія військових дій та плани сторін.....	277
Григорій Савченко, м. Київ Волинський період в історії 34-го корпусу російської армії (січень – квітень 1917 р.)	281
Олександр Хоменко, м. Луцьк Історія військового госпіталю в Луцьку.....	284
Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, м. Луцьк Етнолітарні процеси в середній період доби бронзи на Західній Волині та Волинському Поліссі.....	285
Леся Рева, м. Київ Платон Воронько – співець «Карпатського рейду»: матеріали до біографії.....	289
Арнольд Сокульський, м. Запоріжжя Сокуль – князівство лучан: земля, населення, історичні постаті.....	294

Волинська обласна рада
Волинська обласна державна адміністрація
Національний військово-історичний музей України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Відділення інституту дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ
Волинський краєзнавчий музей
Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки
Генеральне консульство Республіки Польща в Луцьку
Замостьський музей м. Замость Республіка Польща
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України

Наукове видання

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ. УКРАЇНА ТА ВОЛИНЬ У НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙНАХ

Науковий збірник
Випуск 41

Матеріали ХІ Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції,
присвяченої 200-річчю війни 1812 року,
11-12 травня 2012 року, м. Луцьк

Друкується в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Виготовлення оригінал-макету – Олексій Златогорський.
Дизайн обкладинки – Василь Охріменко

Здано на виробництво 02.05.2012 р. Підписано до друку 09.05.2012 р.
Формат 60x68 1/8. Гарнітура Times. Папір друкарський. Офсетний друк. Ум.
друк. арк. Обл.-вид. арк. Накладом 150 прим. Ціна вільна. Замовне.

ДП «Волинські старожитності»
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ДК № 3864 від 19.08.2010 р.

М 62 Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 року, м. Луцьк. Упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. – Луцьк: «Волинські старожитності» 2012. – 301 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників ХLI Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, яка відбулася 11-12 травня 2012 року в м. Луцьку, присвячені подіям на Волині та в Україні наполеонівських війн 1812 року в контексті вітчизняної та світової історії. Окремий розділ присвячено загальним питанням волинства та краєзнавчої освіти. Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

УДК [93 + 02] (477.82) 08

ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33